

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

*Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 7

Видається з 2008 року

Київ – Глухів

Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК

2014

Рекомендовано до друку

Ученою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 17.04.2014 р.)

Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 5 від 10.04.2014 р.)

Редакційна колегія

О.Д. Савицький (голова), О.М. Титова (заступник голови), Л.М. Бесов, С.І. Білокінь,
Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко, І.В. Мошик, М.П. Недюха,
А.А. Непомнящий, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції

Національний заповідник «Глухів»
вул. Шевченка, 30, м. Глухів, Сумської обл., 41400, Україна;
тел./факс +380 (5444) 23557, e-mail: dikz@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 16797-5369Р від 25.05.2010 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Постанова президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Архітектура Гетьманщини у творчості Тараса Шевченка	6
Гріффен Л.О., Константинов В.О. Об'єкт і предмет пам'яткознавства	13
Горькова А.О. Пам'яткоохоронна діяльність Київського воєнно-історичного товариства	16
Жукова О.В. Формування експозиційного простору шляхом комплексного використання історико-культурного середовища (на прикладі історичного центру м. Охтирка Сумської обл.)	20
Мезенцев В.І. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці	26
Реброва Н.Б. Садиба Кочубея в Батурині, друга половина XVII – початок XX ст.	39
Юрченко С.Б. Маловідоме креслення перепланування центральної частини Глухова авторства Андрія Квасова	47

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ольговський С.Я. До інтерпретації випадкових знахідок скіфських ливарних форм для наконечників стріл	50
Михалюк О.І. Половці, печеніги і Древня Русь: питання розвитку культурних взаємин і налагодження дипломатичних зносин	53
Тараненко С.П. Виробничі комплекси X–XIII ст. в планувальній структурі Подолу Києва	57
Івакін В.Г. Жіноче поховання з розкопок Київського Подолу	64
Бібіков Д.В. Вишгородський «квартал металургів» XII–XIII ст. у світлі нових досліджень	68
Martin Dimnik. Prince Yaroslav Vsevolodovich and the succession crisis of 1195	74
Чугасва І.К. Чернігівське літописання XI–XIII ст. в історичних дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст.	78
Коваленко Ю.О. Давньоруське селище на Чернечих джерелах	81

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Лебедєва Ю.О. Історіографія зародження українського козацтва	88
Степенькін С.Ю. Наказний гетьман Сіверський Григорій Гуляницький	92
Карманов Ю.О. До історії архієрейської кафедри у Новгород-Сіверському монастирі в XVII ст.	94
Ласвський А.С. Передумови утворення Стародубського полку 1648–1663 рр.	97
Калашник Є.С. Орільський рубіж Полтавського козацького полку в археологічних дослідженнях	100
Бондар О.М. Чернігівське «Застриження» у XVII–XVIII ст.	104
Горенко Л.І. Генеральна військова музика XVII–XVIII ст.: історія, структура та функційне призначення	107
Щербина С.В. Атрибути ремісничих цехів Північного Лівобережжя другої половини XVII – XVIII ст.	114
Попружна А.В. «При великій публіці і церемоніях»: поховання козацьких гетьманів в контексті поховальної культури другої половини XVII–XVIII ст.	116
Тарасенко І.Ю. Кілька документів до історії глухівського Свято-Троїцького собору	120
Любич О.А. Соціально-економічне становище Гетьманщини в часи тимчасового правління Гетьманського уряду (1734–1750 рр.)	122

Кисла С.В. Становлення системи музичної освіти в Україні	126
Ігнатенко І.М. Проблеми дотримання обороноздатності Чернігівської фортеці. Новий документ середини XVIII ст.	129
Ночовний Ю.В. Історико-демографічна характеристика населення містечка Пирятин Лубенського полку (за матеріалами сповідних розписів 1758 року)	132
Мельник М.О. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст.	137
Герасько М.О. Будинок К. Розумовського на вулиці Київській	140
Доманова Г.С. Бюджет Чернігівського магістрату (друга половина XVIII ст.)	143
Михайліченко М.А. Екстракти доказів дворянства як джерело з історії козацької старшини	146

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Мицик Ю.А. Фонд Глухівського міського магістрату Центрального державного історичного архіву України у Києві як джерело з історії Глухова кінця XVIII – першої чверті XIX ст.	149
Токарев С.А. Козацько-старшинська родина Фененків у суспільно-політичному житті Північного Лівобережжя XVIII – першої половини XIX ст.	151
Тригуб О.О. Ф.Й. Туманський і цензура в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.	154
Андросова-Байда Д.О., Барабаш Н.О. До історії роду Кочубеїв	157
Ципляк Н.О. Джерела фінансування Чернігівської духовної семінарії	160
Горохов С.В. Формування основ державної освітньої політики в Російській імперії в XVIII – на початку XIX століття	164
Галь Б.О. До історії Глухівської в'язниці у першій половині XIX ст.	168
Ковальова Н.О. Соціально-педагогічні ідеї Миколи Неплюєва	172
Коваленко О.О. Поміщицьке господарство Г.О. Милорадовича (друга половина XIX – початок XX ст.)	175
Сидоренко О.С. Медична допомога російській армії у російсько-турецьких війнах другої половини XIX ст. (на матеріалах Чернігівської губернії)	179
Єсюнін С.М. До історії 19-го піхотного Костромського полку: роки дислокації на Сіверщині	183
Шолуха О.М. Керамісти-орнаменталісти В. Кричевський, М. Жук в українському мистецтві кінця XIX – початку XX ст.	187
Терлецький В.В. Слово про Д.С. Мережковського, коріння роду якого в землі Глухівщини	191
Арасланова С.М. Археолог Юліан Кулаковський: сучасна історіографія	195
Бойко Н.О. Варшавський період життя сосницького краєзнавця Ю.С. Виноградського	198
Хаценко О.О. Земська діяльність П.Я. Дорошенка	201
Рахно О.Я. Предводитель дворянства Чернігівського повіту Г.М. Глібов: віхи життя та громадської діяльності	204
Шишкіна Ю.А. Парафіяльне життя м. Глухова кінця XIX – початку XX ст.	208
Блакитний М.М. Церковна періодика Чернігівської єпархії на початку XX ст. (1912–1917)	213
Мирошниченко А.Н., Назарова В.В. Коллекция пломб XIX–XX вв. из Глухова как исторический источник	218
Герасимчук О.М. Розвиток споживчої кооперації на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)	222

Кужельная Е.В. Список жителей поселения Шостка Глуховского уезда Черниговской губернии, принадлежавших к сословию «почетных граждан» (конец XIX – начало XX века)	226
Шара Л.М. Чернігівська міська управа 1901–1917 рр.: колективний портрет	233
Бойченко С.Г. Особливості поховальної культури XIX – початку XX ст. на прикладі старого православного кладовища у Чернігові	236
Торубара А.О. Навчально-матеріальна база Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840–1875 рр.)	242
Мирошниченко А.Н. Из истории строительства Пансиона глуховской мужской гимназии	245
Гриценко А.П. Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі XIX–XX ст.	249
Мошик І.В. Запровадження загальної початкової освіти у Глухові на початку XX ст.	252
Фомська С.М. Висвітлення діяльності чернігівської «Просвіти» в історіографії радянської доби	255
Зозуля С.Ю. До питання розбудови в радянській Україні системи наукових установ у 1920-х роках: створення науково-дослідної кафедри в Ніжині	259
Пригорницька О.Ю. Історіографія питання ролі Чернігівського інституту народної освіти в соціокультурному житті Північного Лівобережжя (1920–1930 рр.)	263
Потапенко М.В. З'їзд представників міст Північної України (11–14 грудня 1917 р.)	266
Протоиерей Александр Чурочкин. Изъятие церковных ценностей в Путивльском уезде в 1922 году	270
Горох М.В. Керівники та працівники осередку «Торгсин» у Новгороді-Сіверському	277
Толкачова О.О. Нацистські злочини проти мирного населення Корюківщини у період окупації 1941–1943 рр.	281
Шаповаленко Є.Ю. Освіта в сільській місцевості Чернігівщини під час німецької окупації в 1941–1943 рр.	287
Лаврінченко Л.І. Лікувально-санітарна допомога як елемент системи організації «Охорони народного здоров'я» на Чернігівщині в 1960–1980-ті рр.	291
Голяка Г.П. Народно-інструментальне музикування в Україні: відродження традиції	295

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Прохоров Д.А. Етнографічна спадщина кримських караїмів у фондах Бахчисарайського історико-культурного заповідника	299
Яненко А.С. Музеї Київщини і Житомирщини та їх участь в археологічних дослідженнях регіону в 1945–1946 рр. (за матеріалами архіву М.Я. Рудинського)	304
Нікітіна І.В. Колекція з Народного музею історії Балаклави у фондовому зібранні Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя	311
Демиденко Н.М. Народний музей імені О.А. Деревської: історія створення та проблеми збереження	314
Рожкова Л.І. Меморіальна Шевченкіана Сумщини: сторінки історії	319
Автори	324

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 75(477).072.2(092)

*В.В. Вечерський***АРХІТЕКТУРА ГЕТЬМАНЩИНИ У
ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

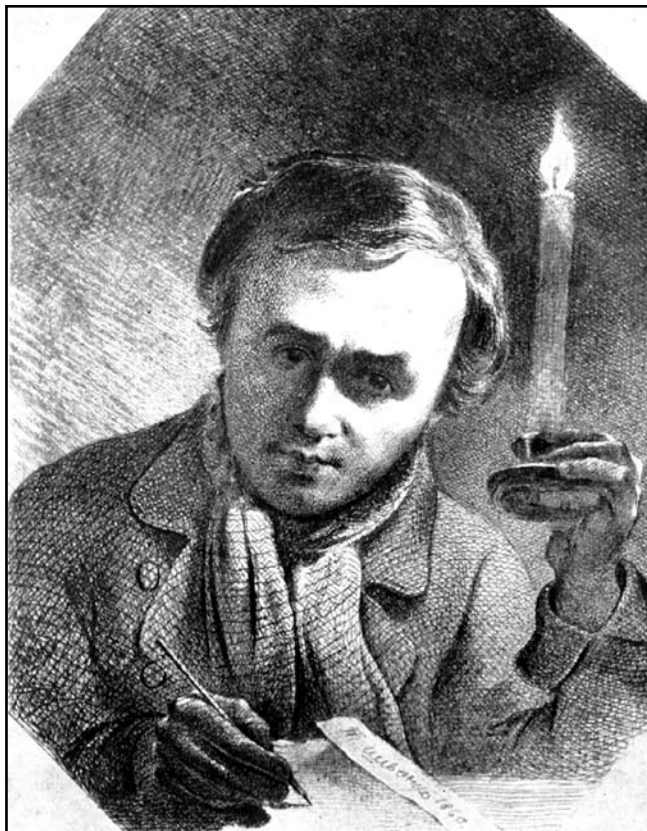
Стаття присвячена аналізу архітектурних уподобань Тараса Шевченка та його сучасників, з'ясуванню ролі і місця архітектурної спадщини доби Гетьманщини у формуванні самостійницьких тенденцій серед українського громадянства. З'ясована роль Т. Шевченка як єдиного інтелектуала, котрий підтримував орієнтацію в майбутньому на власну національну архітектурну традицію.

Ключові слова: архітектура, архітектурна спадщина, Гетьманщина, Тарас Шевченко, мистецька творчість.

Далеко не кожен народ у Європі може похвалитися тим, що йому вдалося створити (хай навіть колись, у далекому минулому) власний, ні на кого не схожий архітектурний стиль і виплекати власну архітектурну традицію. Українці на це спромоглися: наша архітектура доби козаччини і Гетьманщини (XVII–XVIII ст.) є цілком оригінальним, неповторним і саме українським внеском до скарбниці світової архітектури.

Усвідомлення цього прийшло до нас надто пізно – тільки на початку XX ст. Перед тим історики та краєзнавці (Філарет Гумілевський, О. Шафонський, М. Арандаренко та ін.) студіювали нашу стару архітектуру, описували її пам'ятки, але без систематизації матеріалу, без осмислення і побудови наукових концепцій. Досить рано, ще при початках тих студій, стало зрозуміло, що ця архітектура – оригінальне явище серед будівничого мистецтва інших народів світу. Але, виходячи з цілком слушного наміру поставити явище в загальній контекст розвитку світової культури, у тому числі й еволюції великих архітектурних стилів, нашу елітарну архітектуру доби Гетьманщини (а саме вона привертала найбільшу увагу) намагалися охрестити то «грецькою», то «візантійською», іноді – «готичною», а відтак у розпачі писали, як полтавець М. Арандаренко, що «церкви эти не имеют никакого вида» [1, 43].

Тарас Шевченко був чи не першим, хто належно оцінив ці архітектурні пам'ятки і побачив у їх множині певну єдність, тобто – національну архітектурну традицію. Відтоді цю архітектуру стилістично визначали коректніше, але по-різному: «українське бароко», «козацьке бароко», «українське відродження», «національний архітектурний стиль» тощо [2, 112]. Попри різниці в термінах, спільним у розумінні цієї архітектури стало визнання її національної неповторності і пов'язаності

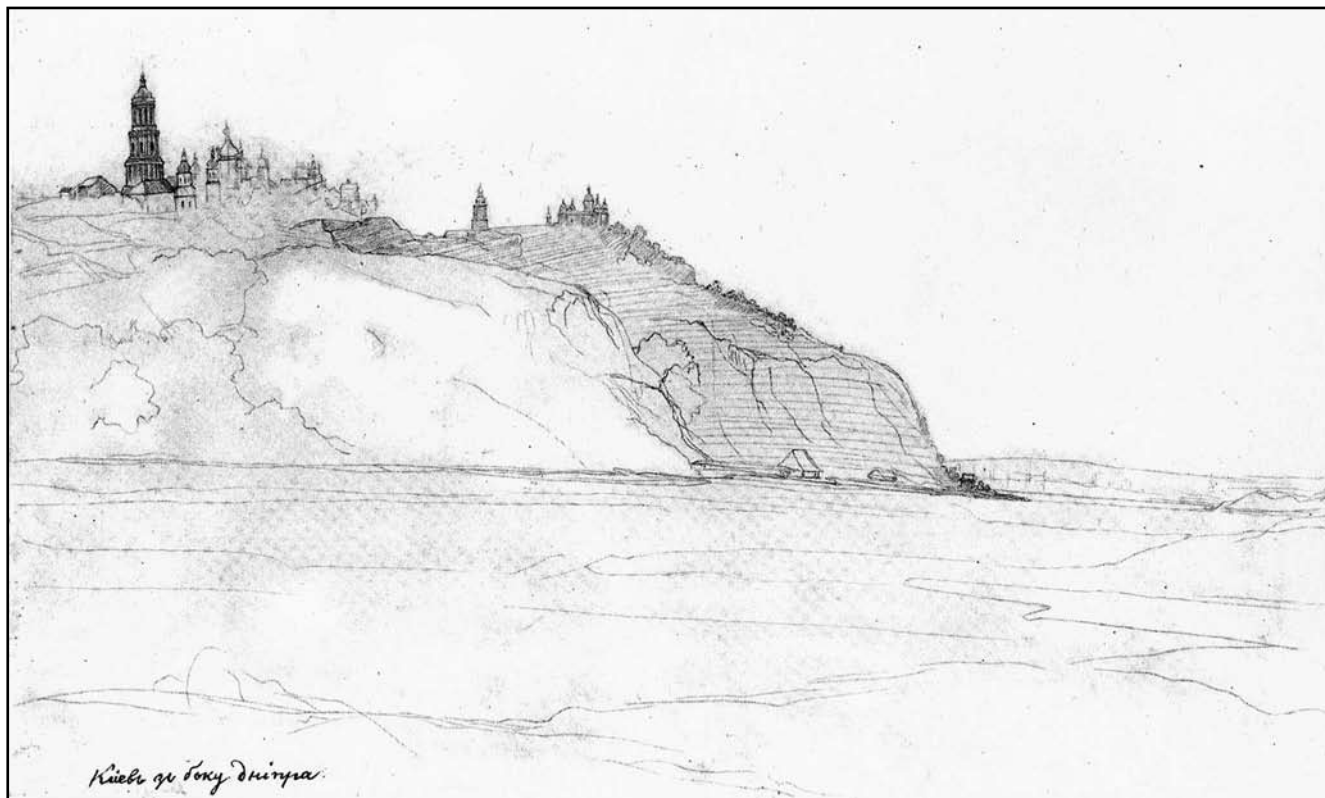


*Т. Шевченко. Автопортрет зі свічкою.
Гравюра 1860 р. за рисунком 1845 р.*

з козацтвом та Гетьманщиною – українською автономією XVII–XVIII ст.

Особливо значним є внесок Т. Шевченка як видатного художника у формування іконографічної бази щодо архітектурних пам'яток козацтва і Гетьманщини. Він замалював представлені краєвиди Чигирини, Іллінську (Богданову) церкву та руїни кам'яниці Богдана Хмельницького в Суботові, Чигиринський дівочий, Мотронинський, Межигірський, Густинський, Почаївський, Видубицький київський, Хрестоздвиженський полтавський, Михайлівський і Вознесенський переяславські монастирі, собор і садибу І. Котляревського у Полтаві, Покровську церкву в Переяславі, кам'яницю і церкви в Седневі, а також інтер'єр Успенського собору Почаївського монастиря, дерев'яну дзвіницю у Василівці, дерев'яну церкву в Андрушах та багато інших пам'яток [3, 2–16].

Варто відзначити документальну точність Т. Шевченка – і в словесних описах, і в малюнках. Його малюнки архітектурних ансамблів – Густинського, Почаївського, Межигірського, переяславських Вознесенського й Михайлівського монастирів, полтавського собору – започаткували історико-мистецьке студіювання цих пам'яток. І зараз ці малюнки є незамінними й неоцінними джере-



Т. Шевченко. Київ з боку Дніпра. Олівець. 1843 р.

лами інформації для українських пам'яткознавців та реставраторів.

За часів Шевченкової молодості в Російській імперії панував запозичений з Європи космополітичний стиль класицизму. Після остаточної ліквідації української автономії у 80-х рр. XVIII ст. міста підросійської України розвивалися в річищі загальноімперських тенденцій, найголовнішою з яких було «регулярство», тобто регламентація та уніфікація всіх сторін суспільного життя, а особливо – у новоприєднаних землях, таких як Україна, Польща, Фінляндія і балтійські краї, щоб вони, за відомим висловом Катерини II, «перестали глядеть, как волки в лес». Одним із методів імперської уніфікації стало перепланування міст на засадах естетики класицизму.

Найлаконічнішу образну характеристику долі, яка спіткала у XIX ст. визначні українські міста доби Гетьманщини, дав Тарас Шевченко в поемі «Гайдамаки»:

«Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн» [4, 87].

У своїх мандрах по Україні Т. Шевченко відвідав усі гетьманські столиці – Чигирин, Батурин, Глухів, інші історичні міста Лівобережжя – Лубни, Переяслав, Прилуки, Полтаву, Чернігів, Ніжин, Козелець, Кролевець, Конотоп тощо. І скрізь шукав одного – слідів «козацької слави», але не знаходив.

Ось що він побачив у останній гетьманській столиці Глухові: «...улицы были почти сухи и я пошел шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского (...) Но где же эта площадь? Где этот дворец? Где коллегия с своим кровожадным чудовищем – тайною канцеляриею? Где все это? И следу не осталось! Странно! А все это так недавно, так свежо! Сто лет каких-нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком. Благовест к обеду прервал мои невеселые вопросы, и я, перекустив, пошел в Николаевскую церковь, один-единственный памятник времен минувших» [5, 382–383].

У цьому фрагменті з повісті «Капітанша» автор дуже точно підмітив суть містобудівної політики імперії стосовно колишніх головних міст Гетьманщини: перетворити їх на рядові адміністративні центри найнижчого рангу (Чигирин і Глухів – повітові міста) або навіть на позаштатні містечка, як Батурин, що повернув собі статус міста тільки в 2008 р.

Все це викликало знамениті Шевченкові інвективи на адресу Богдана Хмельницького як призвідника підпорядкування Гетьманщини Москві:

«Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! Здорово упивсь!
І препрославлений козацький



Т. Шевченко. Києво-Межигірський монастир. Олівець. 1843 р.

Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь
Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячім» (написано 18 авг. 1859 р. у
Переяславі) [4, 623].

Попри респектабельне європейське походження класицистичної архітектури, на наших теренах її сприймали критично. Казенщина, тобто цілковита одержавленість цієї сфери, та імперський диктат викликали цілком зрозумілі заперечення, і не тільки у Тараса Шевченка. Ось як оцінювали ці класицистичні перепланування у порівнянні з містобудуванням доби Гетьманщини інші сучасники, зокрема правнук останнього гетьмана України Кирила Розумовського, видатний російський поет граф Олексій Толстой:

«Ревенный цвет и линия прямая –
Вот идеал изящества для нас.
Наследники Батые и Мамая,
Командовать мы приучили глаз
И, площади за степи принимая,
Хотим глядеть из Тулы в Арзамас.
Прекрасное искать мы любим в прошлом –
Не так о том судили в веке прошлом» [6, 64].

У цьому радикальному несприйнятті казенного російського класицизму нащадка Кирила Розумовського підтримував нащадок ще одного козацького гетьмана – Євстафія (Остапа) Гоголя. У знаменитій статті Миколи Гоголя «Об архитектуре нынешнего времени» зроблено присуд імперській

уніфікації архітектури: «...новые города не имеют никакого вида. Они так правильны, так гладки, так монотонны, что, прошедши одну улицу, уже чувствуешь скуку и отказываешься от желания заглянуть в другую. Это ряд стен, и больше ничего (...) Прочь этот схоластицизм, предписывающий строения ранжировать под одну мерку и строить по одному вкусу! Город должен состоять из разнообразных масс, если хотим, чтобы он доставлял удовольствие взорам» [7, 45, 55].

Необхідно зауважити, що розвиток української національної архітектури XVIII століття було перервано в неприродний, насильницький спосіб (і новий архітектурний стиль – класицизм – тут ні до чого). У 1801 р. петербурзький Синод заборонив будувати в Україні церкви «в малоросійском вкусе». Відтак з початку XIX століття всі адміністративні й громадські будівлі вимагалось зводити тільки за «зразковими проектами», які розсилалися з Петербурга. Більшість міст України забудовувалася саме за такими проектами. Їхньою головною прикметою була не класицистична стилістика, а «казарменний» образ, який створювався при реалізації на місцях цих, безумовно, якісних проектів, опрацьованих найкращими тогочасними зодчими, такими як москвич Матвій Казаков чи петербуржець Андрей Захаров.

Навіть у суто приватному будівництві панських садиб чи міських будинків запанував класицизм – як явище архітектурної моди. Про це гарно написав



Т. Шевченко. Вознесенський собор в Переяславі. Акварель. 1845 р.

згадуваний О. Толстой:

«В мои ж года хорошим было тоном
Казарменному вкусу подражать,
И четырем или восьми колоннам
Вменялось в долг шеренгою торчать
Под неизбежным греческим фронтоном.
Во Франции такую благодать
Завел, в свой век воинственных плебеев,
Наполеон, в России ж – Аракчеев» [6, 64].

Отже, сучасників знеохочували не так самі класицистичні форми, як їхня загальнообов'язковість, насаджувана по всій імперії.

Пізню, так звану миколаївську фазу класицизму, яку застав у повному розквіті молодий Шевченко, вдало схарактеризував М. Гоголь: «Всем строением городским стали давать совершенно плоскую, простую форму. Дома старались делать как можно более похожими один на другой, но они более были похожи на сараи или казармы, нежели на веселые жилища людей. Совершенно гладкая их форма ничуть не принимала живости от маленьких правильных окон. И этою архитектурою мы еще недавно тщеславились, как совершенством вкуса, и настроили целые города в ее духе!» [7, 45]. «В публичных огромных зданиях мы показываем такую архитектуру, которую вряд ли можно назвать особенным родом: в ней столько безмыслия, такое негармоническое соединение частей, такое отсутствие всякого воображения, что недостает сил назвать ее имеющею свой

характер архитектурою» [7, 55].

Зрозуміло, що в цей час архітектурні витвори козацтва і доби Гетьманщини, які уціліли в Україні, сприймалися сучасниками як цілком чужорідні класицистичній естетиці й архітектурному середовищу, що формувалося на базі цієї естетики. Російські державні структури та прихильники імперських поглядів слушно вбачали в цій архітектурі певну небезпеку – джерело «малоросійського сепаратизма».

Але проникливі, національно налаштовані мислителі, до яких можемо зарахувати, передусім, Тараса Шевченка, сприймали й оцінювали будівлі часів Гетьманщини як свідчення не тільки принципово іншого архітектурного напрямку, а й зовсім іншої культури й іншої політичної традиції. Для Т. Шевченка церкви доби Гетьманщини були живими представниками козащини:

«А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає тугу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини,



Т. Шевченко. В Густині. Церква Петра і Павла. Акварель. 1845 р.

Може, часеш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!» [4, 365–366].

Цей вірш-спогад про колишнє називається «Сон (Гори мої високії)». Написаний він у 1847 р. на засланні, в Орській кріпості. Якщо згадана в ньому церквця є ніби узагальненим, типологічним образом козацького храму, то у вірші, написаному на два роки раніше, Іллінська церква-усипальниця Богдана Хмельницького у с. Суботіві виступає уособленням політичної програми засновника гетьманської держави (як розумів ту програму сам поет) та невтішних результатів її реалізації:

«Стоїть в селі Суботіві
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився» [4, 281].

Поет ототожнює жалюгідний стан церкви-усипальниці великого гетьмана з безправним політичним становищем України в Російській імперії. Крім того, Т. Шевченко пророче підмітив одну дуже характерну закономірність: технічний

стан пам'яток архітектури доби Гетьманщини (добрий, незадовільний чи аварійний) завжди, в усі епохи і за всіх політичних режимів найадекватніше відображає реальний, а не декларований чи удаваний стан України та її державності:

«Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!» [4, 282].

У нашого поета був також власний погляд на дослідження стародавніх пам'яток архітектури, які розпочалися в Російській імперії з 1830-х рр., а на Чигиринщині – у 1840-х. Сам беручи участь в археологічних розкопках як професійний художник, він ставився до цих «науково-дослідних» заходів не так тогочасної науки, як імперської адміністрації, негативно, але досить неоднозначно. З одного боку, виходячи зі стихійно сформованих українських позицій він аж ніяк не міг толерувати московські претензії на українську історико-культурну й політичну спадщину. Але водночас він дивився на всі ці вишукування у світлі знайомої йому ще з дитинства козацько-гайдамацької міфології Холодного Яру (Великий льох, у якому предки нібито сховали для нащадків щось містичне, велике і важливе, що в жодному разі не має потрапити до рук ворога). Ось як у світлі цієї двоєдиної позиції



Т. Шевченко. В Седневі. Сепія. 1846 р.

поет подає розкопки в Суботіві:

«Копають день, копають два,
На третій насилу
Докопалися до муру
Та трохи спочили.
Поставили к а р а у л и.
Ісправник аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
По н а ч а л ь с т в у. Приїхало
Н а ч а л ь с т в о мордате,
Подивилось. «Треба, каже,
Своди розламати,
Верней дело...» Розламали
Та й перелякались!
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.
От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!» [4, 280].

Завершується цей сюжет містерії «Великий льох» на переможній ноті, у дусі козацької міфології Холодного Яру:

«Так малий льох в Суботіві
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась» [4, 280].

Шевченкову увагу привертала й пам'ятки останнього періоду Гетьманщини, пов'язані з родиною Розумовських. Показово те, що Т. Шевченко не любив згадувати про гетьманство

Кирила Розумовського. Для нього Розумовський передусім є графом Російської імперії. Відтак маємо тільки глуху й недобррозичливу згадку «як Кирило з старшиною пудром обсипались». А ближче до нашої теми, у повісті «Княгиня» знаходимо текст про храм у Козельці (що зберігся дотепер) і будинок у селі Лемешах (не зберігся), навіть зі спробою атрибуції: «Город Козелец не отличается своею физиономиею от прочих своих собратий, поветовых малороссийских городов (...) Словом, городок ничем не примечательный; но проезжий, если он только не спит во время перемены лошадей или не закусывает у пана Тихоновича, то непременно полюбуется величественным храмом грациозной архитектуры растреллиевской, воздвигнутым Наталией Розумихою, родоначальницею дома графов Разумовских. В шести верстах от г. Козельца, в селе Лемешах, в бедной хатке на с в о л о к е, или балке, читаешь: «Сей дом соорудила раба Божия Наталия Розумиха 1710 року Божого». А в г. Козельце в величественном храме читаешь на мраморной доске: «Сей храм соорудила графиня Наталия Разумовская в 1742 году». Странные два памятника одной и той же строительницы!» [5, 172–173].

З середини XIX ст. в Україні серед освіченої та національно зорієнтованої еліти з'являється зацікавленість своєю історичною архітектурою. Це засвідчує такий хрестоматійно відомий об'єкт, як «будинок для гостей» у садибі Григорія Галагана в селі Лебединцях на Прилуччині, збудований на замовлення і коштом власника садиби у 1854-1856 рр. за проектом архітектора Євгена Червінського (не

зберігся). Не без впливу поета Тараса Шевченка, власник садиби так сформулював свою мету: **«щоб відродилась наша архітектура так, як відродилась наша поезія в устах поетів»** [8, 27]. Будинок був дерев'яним, під високою солом'яною стріхою. Він нагадував традиційну українську хату «на дві половини», тільки велику й ускладнену прибудовами. Всі кімнати, згідно з українською традицією, мали плоскі дерев'яні стелі на різьблених сволоках, печі та груби, декоровані кахлями. Це починання дістало недвозначне схвалення Т. Шевченка, який залишив лаконічний запис у своєму «Журналі»: «Барская, но **хорошая и достойная подражания затея**» [9, 265].

Якщо задатися питанням про шляхи подальшого розвитку архітектури, якими вони бачились трьом критикам російської архітектурної казенщини Миколаївської доби – аристократам-інтелектуалам Олексію Толстому й Миколі Гоголю з одного боку і Тарасові Шевченку з іншого, то помітимо суттєву різницю в їхніх позиціях. Якщо О. Толстой пропонував повернутися до стилістики так званого Єлизаветинського бароко, то М. Гоголь обстоював свою улюблену готику. Тож їх обох можна вважати прихильниками різноманітних «неостилів», які розквітнуть у добу історизму після 1860-х рр. **І тільки один Тарас Шевченко підтримував орієнтацію в майбутньому на власну національну архітектурну традицію.** Відтак є всі підстави вважати його не стільки прихильником історизму в архітектурі другої половини XIX ст., скільки предтечею національно-романтичних стилізацій в українському дусі та пошуків власне українського стилю, які стануть актуальними і дістануть практичне втілення аж у ті часи, коли святкуватимуть 100-літній ювілей Тараса Шевченка.

Отже вплив архітектури, створеної у часи козацтва та Гетьманщини, на подальший розвиток зодчества України був досить неоднозначним. Перш за все, не були однозначними ідеологічні оцінки української архітектурної спадщини: діячі свідомого українства вбачали в ній незаперечну підставу самобутності українського народу. Відтак у XIX–XX ст. ця архітектурна спадщина стала предметом політичної боротьби, в якій свідоме українське громадянство вивчало, популяризувало й захищало її, а проімперські сили – забороняли, спотворювали, нищили.

Для Тараса Шевченка та пізніших діячів українського національного відродження (напр. Пантелеймона Куліша) саме архітектурна спадщина доби козацтва і Гетьманщини засвідчувала не тільки наявність в Україні автохтонної архітектурної традиції, архітектурного напрямку, принципово відмінного від загальноімперського, а й живу присутність зовсім іншої культури, більше того – політичної традиції, протилежної російській. Зокрема, храми доби Гетьманщини виступали в цьому контексті ніби уцілілими представниками

української козащини. Тому в добу національного відродження кінця XIX – першої чверті XX ст. саме на архітектуру доби козацтва та Гетьманщини орієнтувалися в своїх стилістичних пошуках провідні тогочасні архітектори (В. Кричевський, Г. Лукомський, Д. Дяченко, П. Альошин), яким вдалося сформувати новітній український стиль.

Посилання

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии: Часть 3: Описание городов, местечек и селений. – Полтава, 1852.
2. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – К.: Українознавство, 1994. – С. 102–113.
3. Шевченко Т.Г. Альбом 1845 року: факсимільне відтворення. – К.: Веселка, 2013. – 42 с.
4. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1963. – 718 с.
5. Шевченко Т. Твори в 5 томах. – Т. 3. – К.: Дніпро, 1978. – 416 с.
6. Полное собрание сочинений гр. А.К. Толстого. – Т. 1. – СПб.: Изд-во А. Ф. Маркса, 1907. – 368 с.
7. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 6 томах. – Т. 6. – М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1953. – 456 с.
8. Чепелик В. Український архітектурний модерн. – К.: КНУБА, 2000. – 378 с.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 3-х т. – Т. 3. – К.: Держлітвидав, 1949.

Вечерський В. Архитектура Гетманщины в творчестве Тараса Шевченко

Статья посвящена анализу архитектурных предпочтений Тараса Шевченко и его современников, выяснению роли и места архитектурного наследия эпохи Гетманщины в формировании самостийницьких тенденций в украинском обществе. Выяснена роль Т. Шевченко как единственного интеллектуала, который поддержал ориентацию в будущем на собственную национальную архитектурную традицию.

Ключевые слова: архитектура, архитектурное наследие, Гетманщина, Тарас Шевченко, художественное творчество.

Vechersky V.V. Architecture of Hetmanate period in works of Taras Shevchenko

Article analyzes the architectural preferences of Taras Shevchenko and his contemporaries, clarifying the role of the architectural heritage of the Hetmanate era in shaping trends of independence among Ukrainian citizenship. The role of Shevchenko as the only intellectual who supported the focus in the future on their own national architectural traditions.

Key words: architecture, architectural heritage, Hetmanate period, Taras Shevchenko, artistic creativity.

26.02.2014 р.

*Л.О. Гріффен
В.О. Константинов*

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Пам'яткознавство – порівняно молода наука, яка ще тільки визначається зі своїм категорійним апаратом. Це стосується й таких категорій, як об'єкт і предмет даної науки. Саме їх визначення й є темою даної публікації. За об'єкт в ній прийнято матеріальну історико-культурну спадщину, а предмет визначається особливостями її використання в соціалізації індивіда на основі аксіологічної інформації.

Ключові слова: пам'яткознавство, об'єкт і предмет дослідження, культурна спадщина, аксіологічна інформація, соціалізація.

Зростання зацікавленості суспільства в збереженні своєї культурної спадщини посилило також інтерес до наукових основ, на яких базується виявлення, збереження та використання пам'яток історії та культури. Відповідно посилюються дослідження в галузі теоретичних основ пам'яткознавства. Завдяки цьому, як і завдяки іншим науковим дослідженням, спрямованим на ті чи інші специфічні пам'яткознавчі проблеми, пам'яткознавство все більше конститується у якості особливої наукової дисципліни, котра за своїми завданнями та методами істотно відрізняється від усіх інших наукових дисциплін. Зрозуміло, що як і будь-яка інша наукова дисципліна, пам'яткознавство повинно чітко визначитись з власними об'єктом та предметом дослідження.

Як відомо, об'єктом будь-якого наукового дослідження є певна частина об'єктивної дійсності, на яку дане дослідження спрямоване. Це відповідає загальнофілософському поняттю об'єкта – тобто тому, «що протистоїть суб'єкту, на що направлена його предметно-практична та пізнавальна діяльність» [1, 123]. Тобто, як об'єкт дослідження зазвичай розглядають певну область природної чи соціальної реальності, на яку спрямовано процес наукового пізнання.

Що стосується предмета, то в загальному вигляді він визначається як «окрема частина, одиниця існуючого; усе те, що може знаходитись у відношенні чи посідати яку-набудь властивість» [1, 356]. І далі: «Зміна предмета є явище або процес. У свою чергу кожне явище (процес) можна розглядати як предмет у широкому розумінні... Під предметом нерідко розуміють об'єкт, оскільки він включений до людської діяльності». Відповідно в методології, де виділяється предмет дослідження, котрий протиставляється об'єкту дослідження, «під предметом дослідження розуміють ту сторону об'єкта, котра розглядається в даному дослідженні» [1, 357]. Отже як предмет дослідження розуміються ті

найбільш істотні у даному відношенні властивості, сторони, характеристики об'єкта, котрі підлягають безпосередньому дослідженню, результатом якого повинно стати вирішення тієї чи іншої теоретичної або практичної проблеми.

Що стосується пам'яткознавства, то за самим визначенням мова йде про пам'ятки історії та культури, тобто ті матеріальні свідчення, в яких втілювались історичні та культурні процеси і явища минулого, інакше кажучи, об'єкти нашої культурної спадщини. Таким чином, визначення об'єкта пам'яткознавства рівнозначне визначенню об'єктів культурної спадщини. Що ж вони собою уявляють?

Для того, щоб об'єкти історико-культурної спадщини, що виступають як пам'ятки історії та культури, могли стати предметом наукового дослідження, вони повинні бути тим або іншим чином виділені серед різноманіття існуючих об'єктів реального світу. Культурна спадщина як цілісний і специфічний об'єкт пам'яткознавства може бути визначеною шляхом її співставлення з іншими класами суспільно-значимих об'єктів. Якщо виходити з реального буття цих об'єктів, то будь-яка така пам'ятка історії та культури перш за все мусить мати своє фізичне існування в предметному світі, тобто бути матеріальним утворенням. Завдання полягає в тому, щоб їх виділити серед усіх інших матеріальних утворень за певними ознаками.

Перш за все усі матеріальні утворення цілком природно розпадаються на ті, які виникли в результаті об'єктивних природних процесів, незалежних від людської діяльності, – природні утворення, і ті, котрі своїм існуванням зобов'язані перетворюючій діяльності людини – артефакти. Природні утворення виникають унаслідок природних же процесів відповідно дії «несвідомих» сил природи, тобто поза будь-якою зовнішньою «доцільністю». Але у суспільної людини «умовою будь-якого свідомого вчинку є визначення мети. Саме у забезпеченні доцільної творчої діяльності, направленої на перетворення світу і підпорядкування його інтересам людини, суспільства, полягає основний життєвий сенс і історична необхідність виникнення і розвитку свідомості, що надає людині здатності правильно відображати дійсність, передбачати майбутнє і на цій основі «творити світ» [2, 219].

Матеріальні об'єкти, що виникають унаслідок людської діяльності (артефакти), створюються завжди як речі, корисні для задоволення тих або інших людських потреб, а тому їх класифікація вже усередині даного виду тісно пов'язана з класифікацією відповідних потреб. Саме у цих матеріальних об'єктах предметно фіксується творча, перетворююча діяльність суспільства, а отже саме вони як матеріальні утворення відбивають і фіксують інформацію про функціонування суспільства, що й є передумовою для їх перетворення – за певних умов

– на пам'ятки історії та культури.

Людина взаємодіє з навколишнім середовищем як і будь-яка інша істота. Вже само по собі функціонування живої істоти в навколишньому середовищі є такою взаємодією – за допомогою тих або інших органів. Що стосується тварин, то у ряді випадків вони додатково утворюють певні матеріальні структури (від павутиння до бобрової греблі), призначені для підвищення ефективності такої взаємодії, – «прототехніку». У людини цей момент отримав вельми істотний розвиток у вигляді комплексу відповідних матеріальних утворень – техніки, що є якісно іншим явищем. Значною мірою дана якісна відмінність визначається характером взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Справа в тому, що на відміну від тварини взаємодію з навколишнім середовищем людина здійснює не як окремий індивід, а як елемент структури вищого порядку – суспільства, яке само по собі представляє певну цілісність, що взаємодіє з середовищем саме у цій якості. З метою матеріальної взаємодії з останнім суспільство створює певну систему матеріальних утворень – технічних пристроїв. Призначені для такої взаємодії технічні пристрої в комплексі утворюють певну техносферу, розташовану між суспільством і навколишнім середовищем, через яку і здійснюється взаємодія між ними. Ці пристрої в основному й складають важливий вид артефактів – пам'ятки техніки [3].

Проте слід також враховувати, що суспільство як ціле складається з достатньо складних і відносно самостійних елементів-індивідів (а також часткових об'єднань індивідів – соціальних підсистем). І забезпечити цілісність суспільства можна лише за рахунок різноманітних зв'язків між його елементами-індивідами (як і між згаданими підсистемами). Не дивлячись на їх конкретну різноманітність, в принципі існують лише два фундаментальні види зв'язку між елементами системи: матеріальний (речовий та енергетичний) і інформаційний. На перших етапах розвитку суспільства для цієї мети було досить біологічних можливостей його членів. У міру розширення та розвитку для підвищення ефективності зв'язків людство все більше застосовує систему матеріальних агентів, штучно створених людиною з цією метою. Відповідно видам зв'язку таких штучно створених матеріальних утворень в цій галузі теж може бути два і лише два види – ті, що забезпечують матеріальний і інформаційний зв'язок усередині суспільства: спеціальні види технічних пристроїв і знаки.

Однак вказані матеріальні утворення, виконуючи певні суспільні функції, одночасно втілили в собі саме суспільство, що їх породило, а відтак вони для нас сьогодні є не лише певними матеріальними агентами, що свого часу сприяли задоволенню суспільних та індивідуальних потреб людей, але

й матеріальними ж свідцями тих соціальних та історичних процесів, котрі відбувались в даному суспільстві свого часу, тобто на відміну від минулих часів, коли виконували свої утилітарні функції, вони набувають для нас функції специфічних носіїв інформації. Усі разом вони складають ту сукупність артефактів, що утворюють пам'ятки історії та культури. Саме вони в цій якості й підлягають дослідженням пам'яткознавства як науки. Отже, як об'єкт пам'яткознавства ми можемо визначити ті артефакти, які дійшли до нас з минулого, що складають дві специфічні групи – технічні пристрої та знаки, в котрих втілено культурні та історичні процеси суспільства свого часу.

Усе було б так просто, якби пам'яткознавство було єдиною науковою дисципліною, об'єктом якої є артефакти минулого, що несуть інформацію про суспільство свого часу. Але це не так. Значно раніше за пам'яткознавство конституювалось як наукова дисципліна джерелознавство, яке також своїм об'єктом має артефакти минулого як носії історико-культурної інформації. Як же розрізнити ці науки за об'єктом? Для цього доводиться звернутись уже до предмета дослідження цих наукових дисциплін.

Для джерелознавства як науки об'єктом дослідження також є створені людьми минулого пам'ятки культури свого часу. В джерелознавстві їх прийнято розділяти на речі, зображення і письмові документи. Ці твори (історичні джерела всіх типів, видів і форм фіксації) представлені в матеріальній формі. Сукупність утворів, що розглядаються як цілісний системний об'єкт, як історичне джерело, і є предметом джерелознавства. Слід, однак, зазначити, що декларуючи рівноправність усіх видів історичних джерел, джерелознавство з самого свого становлення віддає пріоритет писемним джерелам. Тим не менше, це не змінює того положення, що все ж джерелознавство свої методи і цілі розповсюджує на усі типи джерел, у тому числі й джерела речові. Як і в усіх інших випадках, й тут джерелознавство застосовує свої методи аналізу, метою якого є визначення автентичності джерела (зовнішня критика) і з'ясування достовірності відомостей, які воно містить (внутрішня критика). Опрацьовуючи методи вивчення та інтерпретації джерел в теоретичному плані, в прикладному, джерелознавство займається такими проблемами, що виникають при роботі з історичними джерелами, як встановлення часу, місця створення джерела, його автора, реконструкція джерела і т. ін. В результаті джерелознавство допомагає встановлювати справжні історичні факти, що лягають в основу будь-яких історичних досліджень. Таким чином воно у повному обсязі виконує усе те, що потрібно для вивчення і використання матеріальних свідчень минулих подій, і в цьому відношенні жодної необхідності в іншій науці

не проглядається. Чому ж все-таки знадобилась ще одна наукова дисципліна – пам'яткознавство, котра займається тими ж таки матеріальними утвореннями? Тому, що справа стосується різного типу інформації, котра від них отримується.

Існування суспільства як певної цілісності забезпечується сумісними діями його елементів – людей. А для цього люди повинні знати, як діяти в тій або іншій ситуації, і хотіти це робити. Вирішення індивідами вказаних задач неможливе без отримання відомостей з навколишнього середовища і взаємного обміну інформацією. Їх переробка й надає можливості для відповідної діяльності. Але отримані дані самі по собі ще не призводять до дії. Вони є лише результатом ідеального «програвання» варіантів, доведення їх до логічних наслідків, які стають програмою дії, а іноді складають частину підстав для емоційної оцінки. А саме остання стає причиною імперативного імпульсу до дії, направленої по одній з програм у бік «емоційного максимуму». Стендаль свого часу формулював це так: «Людина не вільна не робити того, що доставляє їй більшу насолоду чим всі інші можливі дії» [4, 373].

Отже, щоб спільні дії були успішними, необхідна взаємна інформація про цілі, можливості, плани дій, передача відомостей про властивості предметів і явищ, на які ці дії направлені. Така – семантична – інформація між членами суспільства дає підстави для формування програми дій. Проте кожна ситуація представляє можливість для цілого ряду різних, а іноді і взаємовиключних дій, причому для кожної з них може бути сформована відповідна програма. Питання полягає в тому, яку саме програму дій буде в даному випадку реалізовано.

Тільки у небагатьох випадках зв'язок між даними про ситуацію і діями включається автоматично – в тих випадках, коли це жорстко обумовлено системою «стимул-реакція». Переважно ж імпульсом, спонукальним мотивом до певної дії є емоції, що базуються на іншому типі інформації – інформації аксіологічній. Її взаємна передача між індивідами повинна забезпечувати також і необхідну для суспільства спрямованість спільних дій, тих дій, які зрештою забезпечували б збереження і розвиток суспільства незалежно від приватних цілей і намірів окремих людей і їх груп. Якщо семантична інформація базується на оцінці прагматичних властивостей об'єктів (корисність), то аксіологічна – на їх ціннісних властивостях [5].

Але ще важливіше значення, ніж безпосередній вплив на конкретний поведінковий акт, емоції мають у виробленні загального відношення людини до тих або інших життєвих реалій. «Емоція, – говорив І.П. Павлов, – це те, що направляє вашу діяльність, ваше життя – це емоція» [6, 376]. Навіть сама раціональна розумова активність значною мірою залежить від емоцій: як справедливо вказував

К.А. Гельвецій, «розум залишається недіючим, поки пристрасті не приведуть його в рух» [7, 263].

Особливу роль в житті людини грають «соціальні» емоції, пов'язані з тим, що вона – істота суспільна, перш за все емоції естетичні. Останні значною мірою формують соціальні установки людини, і тут надзвичайно важливу роль грає мистецтво, що базується на аксіологічній інформації. За словами Л.М. Толстого, «все, що тепер, незалежно від страху насильства і покарання, робить можливим сукупне життя людей (а у наш час вже величезна частка порядку життя заснована на цьому), все це зроблено мистецтвом. ... І це дотримується поколіннями мільйонів людей не тільки без щонайменшого насильства, але так, що це нічим не можна похитнути, окрім того як мистецтвом» [8, 194-195].

Таким чином, значною мірою саме завдяки аксіологічній інформації відбувається соціалізація індивіда. У широкому сенсі під соціалізацією розуміється процес включення індивіда в систему суспільних відносин [9]. Соціалізація – процес становлення особи, її навчання, виховання і засвоєння соціальних норм, цінностей, установок, зразків поведінки, властивих даному суспільству. За допомогою соціалізації, через засвоєння ним відповідних елементів культури, норм і цінностей індивід інтегрується в суспільство взагалі, і в різні типи соціальних спільнот зокрема. Відбувається це через соціальну ідентифікацію, тобто усвідомлення своєї приналежності до даної спільноти. При цьому здійснюється процес інтеріоризації – процес включення соціальних ролей у внутрішній світ людини. В результаті складається система внутрішніх регуляторів поведінки особистості, що забезпечує відповідність поведінки індивіда заданим з боку суспільної системи зразкам і установкам – навіть якщо це подеколи виражається в протидії їм (негативізм). В результаті соціалізації формуються різноманітні суспільні потреби, ціннісні орієнтації і установки. Соціалізація реалізується в соціальній реакції людини в системі конкретних суспільних відносин.

Щодо вирішення вказаних задач навіть той же самий історичний артефакт в пам'яткознавстві розглядається з істотно іншої точки зору, ніж, скажімо, в джерелознавстві, і ця точка зору визначається суспільною метою даної науки. І базується на різних типах інформації – відповідно семантичній та аксіологічній. Звичайно, отримання історично достовірної семантичної інформації і для об'єктів культурної спадщини грає важливу роль, перш за все для створення відповідного історичного контексту. Але цей момент підпорядкований основній меті, яка ставиться перед артефактом як пам'яткою історії та культури. А ця мета – «занурити» сьогоденний сприймаючий суб'єкт в минуле, таким чином зв'язавши їх між собою.

Виникає питання: а навіщо потрібне таке «занурення»? Хіба для встановлення нашого зв'язку з минулим недостатньо знань, отриманих при аналізі наукової (семантичної) інформації від об'єкту (даного та інших) як історичного джерела? Достатньо – якщо мова саме про пізнання. Але якщо справа стосується формування людини як функціуючого елементу суспільства, її соціалізації – ні. А соціалізація, окрім багатьох чого іншого, як один з найважливіших моментів для емоційного включення в соціум якраз і передбачає емоційне ж визначення індивідом своїх особових соціально-історичних координат, чого без згаданого «занурення» у минуле для створення відчуття спорідненості з ним досягти неможливо. Основа для цього – автентичний артефакт.

Саме ці процеси включення людини в соціум, створення у неї відчуття спорідненості не лише з сучасним світом, але й з минулим і є тими процесами, стимульованими об'єктами культурної спадщини, котрими займається пам'яткознавство, тобто саме ці процеси становлять предмет дослідження даної наукової дисципліни, що робить її самостійною галуззю науки. Отже, виходячи зі сказаного, можна стверджувати, що пам'яткознавство як наукова дисципліна своїм об'єктом має матеріальну історико-культурну спадщину, а предметом – суспільне функціонування пам'яток історії та культури, основне соціальне призначення яких – сприяння соціалізації індивіда шляхом його «занурення» в минуле через вплив аксіологічної інформації, що її несе автентичний артефакт в певному історичному контексті.

Посилання

1. Философская энциклопедия. – М.: «Советская энциклопедия», 1967. – Т. 4. – 592 с.
2. Сапрыкин А.Г. Сознание и самосознание. – М., 1972. – 304 с.
3. Гриффен Л.О., Константинов В.О., Титова О.М. Пам'ятки техніки. – Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2010. – 127 с.
4. Стендаль. Сочинения. – М., 1959. – Т. 4. – 386 с.
5. Ильин В.В. Аксиология. – М., 2005. – 216 с.
6. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт. – М., 1951. – 661 с.
7. Гельвеций К.А. Об уме. – М., 1938. – 395 с.
8. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1936. – Т. 30. – 492 с.
9. Мудрик А.В. Социализация человека: учебное пособие. – М.: Издат. центр «Академия», 2004. – 304 с.

Гриффен Л.А., Константинов В.А. Объект и предмет памятниковедения

Памятниковедение – сравнительно молодая наука, которая еще только определяется со своим категориальным аппаратом. Это касается и таких категорий, как объект и предмет данной науки. Именно их определение и является темой данной публикации. Как объект в ней принято материальное историко-культурное наследие, а предмет определяется особенностями его использования в социализации индивида на основе аксиологической информации.

Ключевые слова: памятниковедение, объект и предмет исследования, культурное наследие, аксиологическая инфор-

мация, социализация.

Griffen L.O., Konstantinov V.O. Object and subject of monumentology

Monumentology – a relatively young science, which is still defined by its categorical apparatus. This also applies to categories such as subject and object of this science. That's their definition is the subject of this publication. As an object it made material historical and cultural heritage, and the object is determined by the peculiarities of its use in the socialization of the individual on the basis of axiological information.

Keywords: monumentology, object and subject of research, cultural heritage, axiological information, socialization.

31.03.2014 р.

УДК 351. 853: 904 (477-25)

А.О. Горькова

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Стаття присвячена археологічній діяльності Київського воєнно-історичного товариства як провідного центру вивчення та збереження українських нерухомих пам'яток. У статті викладені результати археологічних робіт членів ІРВІТ, а також їх вплив на збереження археологічної спадщини.

Ключові слова: археологічна спадщина, охорона пам'яток, нерухомі пам'ятки.

Історичний досвід діяльності дореволюційних установ з охорони археологічної спадщини надає сучасним науковцям можливість побудувати правильну систему охорони археологічних пам'яток із урахуванням всіх недоліків минулого. Важко недооцінити внесок членів ІРВІТ у розвиток українського пам'яткознавства та музейної справи.

На початку ХХ ст. товариство представляло собою єдину установу, яка, не дивлячись на свою специфіку (військову історію), займалась вивченням та охороною майже всіх видів пам'яток, серед яких домінуючим напрямом був археологічний. Цей аспект діяльності товариства найменш висвітлено у науковій літературі, незважаючи на те, що вивчення та дослідження рухомих і нерухомих пам'яток археології представниками ІРВІТ відбувалось на досить професійному рівні. Військові, які цікавились історією та археологією, виступали незамінними фахівцями: складали інженерні і топографічні плани пам'яток, надавали консультації щодо типів конструкцій військово-оборонних споруд та їх призначення.

Найбільш комплексно розкривають історію Київського відділу ІРВІТ матеріали архівних установ Києва. У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві міститься ф. 1196 «Київський

відділ ІРВІТ», що включає статут, журнали, протоколи, звіти про діяльність товариства, об'яви про організацію історичних екскурсій, відкриття і охорону історичних пам'яток тощо. Фонд 1392 «Колекція документів Київського відділу ІРВІТ» представляє ділові папери різного змісту, упорядковані Д.П. Меньшовим. Вони допомагають реконструювати документальну спадщину Київського відділу. Фонд канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442) містить матеріали про місцеві відділи ІРВІТ, листи про надання самостійності відділу у Києві. У фонді Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (ф. 725) можна зустріти відомості про археологічну діяльність товариства у зв'язку з тісною співпрацею обох Київських товариств. Інша частина документів щодо діяльності Київського відділу представлена в особових фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського: (ф. 46) В.С. Іконникова, (ф. 83) І.М. Каманіна, (ф. 90) В.Г. Ляскоронського, (ф. 225) М.І. Петрова. У Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України зберігається фонд (ф. 2) археолога В.В. Хвойки, в якому знайдено інформацію про археологічні дослідження науковця за участі членів Київського товариства, а також перелік археологічних знахідок, що були передані до музею Київського відділу ІРВІТ.

Історіографічний матеріал представляють наступні наукові дослідження: Г.С. Габаєва «Русское военно-историческое общество (1907–1914)» 1940 р., в якому автор за особистими спогадами надав коротку замітку про діяльність Київського відділу ІРВІТ; А.Н. Кочеткова «Русское военно-историческое общество (1907–1914)» 1965 р. на тему підготовчого етапу та перших років діяльності військового товариства; Л.Г. Бескровного під назвою «Очерки военной историографии России» 1962 р., що висвітлює видавничу, науково-дослідну роботу товариства; В.А. Дьякова «О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907–1917)» 1971 р., де автор проаналізував етапи створення громадської установи, зміст статуту, ряд інших організаційних питань.

Особливу увагу привертають власні видання Київського відділу ІРВІТ, наприклад журнал «Военно-исторический вестник» (25 книг (1909–1914 рр.)), в якому розміщені звіти, журнали засідань, інструкції, списки членів, кошториси, постанови Розпорядчого комітету ІРВІТ, а також історичні дослідження товариства, що включали й результати археологічної діяльності.

Стрімкий розвиток історичної думки на початку ХХ ст. не залишив осторонь й такий напрямок історичної науки, як військова історія, а відповідно і вивчення її спеціальних дисциплін: військове джерелознавство, археографія, історіографія та

військова археологія. З'явилися перші ініціативні групи, здебільше представників військової інтелігенції, військових істориків, науковців, які підняли питання про об'єднання своїх сил для наукового розвитку військової історії і поширення цього знання на всю Російську імперію [12, арк. 4]. Виключенням не був Київ, в якому 21 лютого 1909 р. відбулось відкриття Київського воєнно-історичного товариства [4, 37]. Головою товариства було обрано генерал-ад'ютанта М.І. Іванова, його заступниками (товаришами) – професора В.С. Іконникова та генерал-лейтенанта М.В. Алексєєва [3, 193–194]. Членами Товариства стали В.В. Хвойка, Ф.І. Титов, Д.П. Меньшов, Б.С. Стеллецький, В.Г. Ляскоронський, М.Ф. Бакулін та ін. [14, арк. 22 об.].

Основним завданням Київського відділу було визначено розробку, популяризацію і вивчення всіх напрямків військової історії по 7-ми губерніям Київського військового округу.

Київський відділ ІРВІТ з перших років свого функціонування займався пам'яткоохоронною роботою, працював у археологічних експедиціях на території Київського військового округу [13, арк. 6–7]. У 1908 р. відомий археолог В.В. Хвойка проводив археологічні розкопки у садибі М.М. Петровського [7, арк. 1]. Науковець, вивчаючи залишки давніх будівель (язичницького капища, палацу київських князів тощо), разом із представниками Київського воєнно-історичного товариства досліджував рештки стародавніх укріплень Києва, важливих як з точки зору археології, так і військової історії. Члени ІРВІТ ґрунтовно вивчили пам'ятку, зробили креслення її плану, що представляла собою вал (20 сажнів), а також невелику підземну галерею під ним [7, арк. 6–7]. Археологи відкрили також багаточисельні майстерні (виробів із каменю, кахлів, емалі, ювелірну майстерню), залишки давніх культур, починаючи від неоліту. Представники від Київського ІРВІТ разом з іншими науковцями, співробітниками освітніх закладів та наукових товариств активно підтримували позицію про націоналізацію такої значимої для науки та історії міста території (19 листопада 1911 р.) [7, арк. 6–7 зв.].

На початку 1909 р. інженер В.Р. Билінський, представник від ІРВІТ, був відряджений наглядачем за археологічними розкопками на території Десятинної церкви [1, 67], які проводив археолог Б.В. Фармаковський, а також у період дослідження самої садиби архітектором Д.В. Мілєєвим. Науковцями ІРВІТ протягом року були зроблені інженерні і топографічні плани валу біля Десятинної церкви, а всі матеріали передані до музею, створеному при Київському відділі. Варто відмітити плідну співпрацю представників від Імператорської Археологічної комісії П.П. Покришкіна і

Д.В. Мілеєва у наданні допомоги при вивченні та обмірах археологічних та історичних пам'яток.

Восени 1909 року членами Київського ІРВІТ розпочато археологічні розкопки стародавніх пам'яток, які проводив В.В. Хвойка на території с. Білгородки [6, арк. 8]. Під час наукової експедиції представниками відділу були оглянуті залишки укріплення – білгородські вали та сліди частоколу, а також сліди кам'яного храму Святих Апостолів (1197 р.) [6, арк. 4]. Члени ІРВІТ, особливо секретар Б.С. Стеллецький, активно підтримували клопотання археолога В.В. Хвойки про фінансування археологічних робіт, внаслідок чого для подальших досліджень була виділена сума у 500 крб. [15, арк. 6].

Вже на першому засіданні Київського ІРВІТ, присвяченому розкопкам у Білгородці, було визначено ряд першочергових завдань: скласти проект розкопок з технічного боку, намалювати загальний план військових споруд, що мали бути досліджені археологічно. 20 червня 1910 р. історичну місцевість відвідали генерал-лейтенант К.Ф. Холостов як голова будівельної комісії ІРВІТ, військовий історик Д.П. Меньшов, а також інші представники Розпорядчого комітету [18, арк. 128]. Генерал-майор Д.П. Меньшов бачив у майбутніх археологічних роботах великий історичний інтерес, саме тому клопотав перед В.В. Хвойкою у веденні спеціального щоденника розкопок для опублікування результатів у періодичному виданні Київського відділу. У технічній роботі по підготовці точних планів і креслень оборонних споруд досліджуваної місцевості брав участь інженер М.І. Кобзиков. Він під час розкопок намалював 3 плани городища, що представляли: 1) загальний вид городища з його валами; 2) план дитинця; 3) креслення самого валу і його профілю. Протягом тижня у липні місяці В.В. Хвойка виявив залишки церкви [18, арк. 127] давньоруського періоду із супроводжуючим інвентарем: фрагментами глиняного посуду, хрестиками, різними прикрасами, фрагментами тиньку з фресковим розписом, а також парчевими поясами (XII–XVII ст.). Наступними були розкопки валу [15, арк. 14], що в розрізі показали кам'яне мурування давньої оборонної споруди, будову її конструкції. Присутність під час розкопок фахівця з військової історії, знавця архітектури стародавніх укріплень було необхідною умовою для датування, встановлення типу конструкцій споруд, а головне – для отримання правильних результатів дослідження. Для цього було запрошено генерал-лейтенанта О.Є. Чуріна [17, арк. 26]. На території дитинця були досліджені декілька гончарних печей, а також слов'янські житла із залишками скляних браслетів, фрагментів глиняного посуду,

кольорових полив'яних плиток. Науковцями були зафіксовані і поховання XV–XVI ст. та великокняжої доби із залишками срібних прикрас, металевих хрестиків, виробів із глини та скла. Нововиявлені пам'ятки, у тому числі виготовлені моделі стародавніх укріплень (наприклад, модель розрізу валу), відразу ж зацікавили істориків та археологів (П.П. Покришкіна, О.О. Бобринського, Б.І. Ханенка та ін.), які бажали очно ознайомитись із білгородськими старожитностями, поповнити експонатами місцеві музеї [19, арк. 34–35]. Але за домовленістю піднятий археологічний матеріал переходив до фондів Київського відділу ІРВІТ, члени якого не тільки фінансували розкопки, але й клопотали перед київським губернатором О.Ф. Гірсом [15, арк. 31–31 зв.] щодо встановлення охорони відкритої фортифікаційної споруди. Крім того, у результаті досліджень білгородських фортифікаційних укріплень був виданий ряд робіт з військової історії, пам'яткознавства, археології (Б.С. Стеллецький «Белгородка (древний город)», В.В. Хвойка «Древние обители Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)», М.Ф. Наркевич «Маршрутное обозрение по пути в Белгородку (древний Белгород)»).

1909 рік ознаменувався початком нових археологічних досліджень Київського відділу ІРВІТ на території Китаївського городища [15, арк. 1]. Робота була активована бажанням віднайти місцевість стану князя Андрія Боголюбського, а разом з тим і сам літописний військовий центр Пересічен [2, 159–162]. Розкопки давнього укріплення почались влітку 1910 року за участю С.І. Гаврилова та полковника Є.П. Томиловського. Крім основного об'єкта дослідження, були виявлені сліди городища, оточеного валами, і кургани із залишками крем'яної зброї, залізними панцирами. У квітні 1911 р. з метою вивчення виявлених курганів під керівництвом археолога, інженера О.Д. Ертеля [8, арк. 3–6] та за участі членів ІРВІТ за головування полковника Б.С. Стеллецького розкопки у історичній місцевості продовжились. Робота представників від Київського відділу полягала, по-перше, у складанні плану місцевості, який виконав штабс-капітан Васильєв; по-друге, у складанні плану самого Китаївського городища і валів при ньому, який розробив інженер Л. Бутенко (травень, 1911 р.) [10, арк. 1]. Наступного року, за підтримки Київського відділу та участі підполковника О.І. Павлова і капітана М.Ф. Наркевича, до Китаївського археологічного комплексу було направлено військових мінерів для розчищення малодоступних, засипаних ділянок давньоруського городища, а також печерних тунелів XVI–XVIII ст. [5, арк. 141]. Після роботи військових мінерів членами ІРВІТ – археологами,

військовими, інженерами – було зроблено повноцінну інженерну зйомку.

Недивлячись на масштабність проведених робіт на території давнього Китаєва, члени Київського відділу ІРВІТ продовжували дослідження. Згідно клопотання, адресованого Ф.Ф. Трепову [9, арк. 31–32 зв.] про продовження археологічних та пам'яткоохоронних досліджень, науковці підкреслювали, що деякі археологічні, а разом з ними історичні факти потрібно ще розкрити, наприклад, точне датування городища і некрополя, окреслити історичний контекст, умови, за яких воно функціонувало, а також взаємодіяло з іншими центрами та укріпленнями Києва [11, арк. 1 зв.]. Для продовження вивчення історичної місцевості були запрошені наступні спеціалісти: науковці, відомі історики, знавці київської старовини Л.П. Добровольський, В.В. Хвойка, В.З. Завітневич [6, арк. 10–10 зв.]; представники військової справи М.Ф. Наркевич, Г.М. Гамзагурді (керуючий експедицією), який отримав відкритий лист для дослідження Китаївського скиту. Л.П. Добровольський і М.Ф. Наркевич підготували історичні довідки: «Історико-топографічний опис Китаєва з фортифікаційно-історичним коментарем», «До питання про ритуальне та воєнно-історичне значення Китаївського городища». Під час підготовчих робіт було складено 2 плани [16, арк. 13–14]: 1) «Китаевское Городище, Пустынь и окрестности ея, включая пещеры, могильники и Преображенский Скитъ»; 2) «Детальный, нивеллирный планъ городища съ вспомогательными фортификационными сооружениями» [11, арк. 1]. Інженерні дослідження стали важливим етапом у вивченні Китаївського археологічного комплексу, ініціювали початок його розкопок та подальших пам'яткоохоронних робіт у літній період 1914 року [16, арк. 6–10].

Пам'яткоохоронні та археологічні дослідження стали домінуючим напрямком діяльності Київського відділу ІРВІТ. Археологічні роботи, проведені за участі товариства, завжди мали показові результати для науки, що публікувались у «Воєнно-історичному віснику». Члени ІРВІТ готували «Пам'ятки» з інформацією про місцезнаходження пам'яток, археологічні розкопки, схеми давніх укріплень, які професійно оформлювались військовими істориками, археологами. Київський відділ ІРВІТ, не маючи великих коштів, намагався фінансово підтримувати археологічні розкопки, що дали важливий матеріал для реконструкції військової історії. Всі старожитності, знайдені під час розкопок, передавались на збереження до фондів військово-історичного музею. Археологічні відкриття у Білгородці, Китаївському городищі, Києві показали високий рівень підготовки військових істориків, археологів та інженерів у проведенні масштабних

пам'яткоохоронних робіт на території України.

Посилання

1. Журналы заседаний Распорядительного Комитета Киевского Отдела ИРВІО // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 1–2. – Май–июнь. – С. 67.
2. Мовчан. І.І. Давньокітєвська околиця / І.І. Мовчан; ред. Л.Л. Ващенко, відп. ред. П.П. Толочко. Акад. наук України, Ін-т археології. – К.: Наукова думка, 1993. – 174 с.
3. Состав совета Киевского отдела Императорского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 7–8. – Ноябрь–декабрь. – С. 193–194.
4. Торжественное открытие Киевского отдела императорского русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 1 – Май – июнь. – С. 37.
5. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 141.
6. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 5, арк. 49.
7. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 28, арк. 9.
8. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 40, арк. 25.
9. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 51, арк. 42.
10. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 107, арк. 1.
11. ЦДІАК України, ф. 1073, оп. 1, спр. 26, арк. 1.
12. ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
13. ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 5, арк. 13.
14. ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 66, арк. 29.
15. ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 31, арк. 38.
16. ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 32, арк. 33.
17. ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 33, арк. 35.
18. ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 39, арк. 188.
19. ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 147, арк. 70.

Горькова А.А. Памятнкоохранная деятельность Киевского военно-исторического общества

Статья посвящена археологической деятельности Киевского военно-исторического общества как ведущего центра изучения и сохранения украинских недвижимых памятников. В статье изложены результаты археологических работ членов ИРВІО, а также их влияние на сохранение археологического наследия.

Ключевые слова: археологическое наследие, охрана памятников, недвижимые памятники.

Horkova A.O. The monument protection activity of Kiev military historical society

The article is devoted to the archaeological activity of Kiev Military Historical Society as a leading center for research and conservation of Ukrainian immovable monuments. The article presents the results of archaeological work of the members of IRMH, and their impact on the preservation of Ukrainian archaeological heritage.

Key words: archaeological heritage, protection of monuments, immovable monuments.

17.03.2014 р.

УДК 069.01: [351.853+[726:27 – 523.4] (477.52)

О.В. Жукова

ФОРМУВАННЯ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ШЛЯХОМ КОМПЛЕКСНОГО ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА (НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИЧНОГО ЦЕНТРУ М. ОХТИРКА СУМСЬКОЇ ОБЛ.)

Розглянуто можливості формування експозиційного простору м. Охтирка Сумської обл. шляхом комплексного використання міського історико-культурного середовища. Наявність старої забудови у сукупності зі значною кількістю видатних пам'яток культової архітектури на порівняно невеликій площині історичного населеного місця Слобожанщини дозволяє розглядати місто як музей під відкритим небом.

Ключові слова: історико-культурне середовище, музейні засоби презентації, експозиційний простір, пам'ятка культової архітектури, Слобідська Україна, віталізація історико-культурної спадщини.

На початок ХХІ ст. як найбільш розвченими країнами світу, так і міжнародними пам'яткоохоронними організаціями були суттєво переглянуті підходи до охорони історико-культурної спадщини, які проголошують комплексну охорону історико-культурного середовища, сформованого як з видатних пам'яток спадщини, так і об'єктів рядової забудови, природних ландшафтів і т. д., що відбивають спосіб життя традиційного населення [6].

На практиці для втілення нових підходів залучають музейні засоби презентації, що дозволяє

сформувати єдиний експозиційний простір на основі комплексного історико-культурного середовища. Яскравим прикладом такого середовища є історичний центр м. Охтирка Сумської області. Наявність старої забудови у сукупності зі значною кількістю видатних пам'яток культової архітектури на порівняно невеликій площині районного центру вирізняє Охтирку серед інших історичних малих міст Слобожанщини, що вимагає особливої уваги до збереження цього середовища як відображення матеріальної та духовної культури Слобідської України.

Враховуючи, що підходи до комплексної охорони історико-культурних пам'яток були суттєво переглянуті за останні десятиліття, база досліджень і публікацій, в яких розв'язується дана проблема, знаходиться в стадії формування. Принципи використання історико-культурних ландшафтів міського середовища розглянуті в роботах С.Д. Дахіна [5], С.О. Наумова [7], Д.Е. Гришанкова [7]. Історичне середовище як пам'яткоохоронну категорію розглядає Л.В. Прибега [10]. За останні роки з'являються роботи по залученню музейних засобів презентації до пам'яткоохоронної справи – наукові статті С.Є. Грачової [4], Т.І. Герасименко [3], І.Ю. Гладкого [3].

Загалом, для української науки охорона культурної та історичної спадщини зводиться до охорони окремих видатних пам'яток. Так, пам'ятки культової архітектури м. Охтирка Сумської області були досліджені й описані науковцями НДІТІАМ [6]. В 1988 р. було



Свято-Покровський собор

складено історико-архітектурний опорний план та проект зони охорони пам'яток м. Охтирки як одного з історичних міст України за авторством В.В. Вечерського. Тож на сьогодні виникає необхідність не лише ознайомлюватися з передовим пам'яткоохоронним досвідом, а й адаптувати його до українських реалій, зокрема до конкретних історико-культурних ландшафтів.

Метою статті є дослідження можливостей формування експозиційного простору шляхом комплексного використання історико-культурного середовища історичного центру м. Охтирка як відображення новітніх підходів до охорони історико-культурної спадщини.

На сучасному етапі розвитку пам'яткознавства збереження та регенерація історико-культурної спадщини розкривається двома основними тезами. По-перше, спадщина несе в собі культурні та цивілізаційні коди нації. На них ґрунтується ідентичність як окремих міських товариств, так і нації в цілому. По-друге, об'єкти культурної та історичної спадщини є важливим активом сучасних міст, який може приносити прибуток й істотно впливати на їх економічний розвиток [7].

У ряді країн, насамперед у країнах Європи, регенерація та інтеграція культурної та історичної спадщини все частіше розглядаються як рушійна сила розвитку історичних міст в цілому (heritage-led regeneration) [1, 156]. Серед засобів інтеграції пам'яток в господарське життя сучасного міста та введення їх в економічний оборот («віталізації» історико-культурної спадщини) чільне місце посідають розвиток культурного і пізнавального туризму та створення на базі об'єктів спадщини туристичних продуктів і брендів [7].

В Україні нові підходи до охорони пам'яток майже не реалізуються, оскільки традиційно цінність вітчизняних пам'яток вважається незначною щодо таких туристичних центрів, як міста-музеї Європи. На той час як встановлено, що привабливі туристичні продукти можуть створюватися і на базі скромної спадщини за рахунок використання в пам'яткоохоронній практиці музейних засобів презентації (музеефікації) [13, 275]. Споруди, що творять історичні міста та села, не обов'язково мусять мати унікальну цінність, вони формують власне історико-культурне середовище з огляду на виразні просторові, технологічні та пластичні характеристики, які органічно пов'язують їх.

Така тенденція дозволяє формувати єдиний експозиційний простір за рахунок комплексного використання історико-культурного середовища в цілому. Яскравим прикладом втілення нових підходів до використання історико-культурної спадщини може слугувати історичний центр м. Охтирка Сумської області.



Введенська церква

Охтирка – одне з міст Слобожанщини, засноване в сер. XVII ст. До кінця XVII ст. прикордонний острог став потужною фортецею і батьківщиною Охтирського козацького полку. На період утворення Слобідсько-Української губернії (1765 рік) це було найбільш заселене місто Слобожанщини [8, 92].

Серед інших історичних малих міст Слобожанщини Охтирка посідає чільне місце завдяки порівняно найбільшій збереженості історичного центру, забудованого двоповерховими будинками XVIII–XIX століть. Як і всі міста Слобідської України, Охтирка мала хаотичну забудову. Ядро міста становила фортеця, що займала домінуюче в стратегічному відношенні місце, а навколо розбігалися, вписуючись в рельєф місцевості, вулички з житловими садибними будівлями, які розташовувалися довільно, без певного регулярного порядку [8, 93]. В міському силуеті донині домінують величні куполи охтирських храмів, кожен з яких – неповторний як за своєю архітектурою, так й історією.

Розглядаючи Охтирку як своєрідний музей під відкритим небом, виникає необхідність створення експозиційного простору, який би об'єднував в єдине ціле всі елементи історико-культурного міського середовища. Загальний експозиційний простір складається з декількох майданчиків, пов'язаних з



Церква Різдва Христового



Спасо-Преображенська церква

конкретними історико-культурними об'єктами.

Центральний експозиційний майданчик – це площа, де колись знаходилась Охтирська фортеця. Вона мала форму неправильного чотирикутника

та займала територію нинішнього центру міста – від річки до площі, де розташований нині Покровський Собор (будівля собору знаходилась за межами фортеці) [8, 94].



Храм Архангела Михаїла

Наступний експозиційний майданчик – архітектурний ансамбль Свято-Покровського собору, який складається з трьох окремих споруд.

Центральна споруда ансамблю – Свято-Покровський собор – візитна картка міста. Будівля виконана в стилі українського бароко за проектом російського архітектора Д.В. Ухтомського (керував роботами архітектор С. Дудинський). Місцем будівництва собору було обрано місце, де священник Данило Полянський в 1739 р. знайшов унікальну ікону з образом Богородиці з непокритою головою (Охтирська Божа Матір). Ікона була викрадена в 1903 році, зараз в храмі зберігається її копія. Частину коштів на будівництво собору виділила імператриця Єлизавета, яка відвідала місто в 1744 р. Будівництво тривало 15 років і було завершено в 1768 р. Будівля була пошкоджена під час Другої світової війни, відреставрована в 1970–1972 рр. [2, 100].

Об'ємно-просторове рішення храму унікальне і не має аналогів в архітектурі українського бароко. Храм однопверховий, але (за російською традицією) ззовні зорозділений на два поверхи. За формою собор схожий на корабель. Внутрішній простір – високий, в ньому збережений вишуканий ліпний барочний декор. Художню цінність цієї пам'ятки архітектури мають і використані в її внутрішньому вбранні елементи образотворчого

мистецтва. Інтер'єр прикрашений пілястрами з капітелями іонічного ордера, настінним живописом. У роботі над іконостасом брав участь відомий художник І.С. Саблуков, але оригінальний іконостас було втрачено [9, 13].

Поряд з Покровським собором розташований ще один цікавий в архітектурному відношенні храм – Введенська триярусна церква-дзвіниця. Побудована вона в 1784 р. за проектом харківського архітектора П. Ярославського. Виконана в стилі бароко з елементами класицизму. Має центричну пірамідальну композицію і складається з трьох ярусів, встановлених на невисокому цоколі. У першому ярусі розміщена церква, два верхніх призначені для дзвонів. Споруда вирізняється добре знайденими пропорціями кожного ярусу і чіткістю силуету. Гармонійна, стрімка церква завершена фігурою апостола Андрія, що тримає хрест [9, 13].

Церкву Різдва Христового, що входить до ансамблю Покровського собору, називають ще «Графської церквою», оскільки зведена вона була на кошти графині А. Чернишової.

Храм побудований в стилі класицизму, цегляний, потинькований. У плані має складну конфігурацію, симетричну по повздовжній осі. До середнього підвищеного об'єму примикають знижені вівтарна частина, а по боках – прямокутні в плані об'єми з ще більш низькими прямокутними прибудовами.



Храм Георгія Побєдоносця

Головний вхід прикрашений портиком з чотирма колонами тосканського ордеру. Храм оригінальний за своїм об'ємно-просторовим і декоративним вирішенням, більше схожий на палацову споруду, ніж на культову [9, 14].

Окремим експозиційним майданчиком є Спасо-Преображенська церква, розташована в самому центрі Охтирки. Невеликий храм у візантійському стилі побудований за проектом архітектора В. Немкіна замість дерев'яної Преображенської церкви, заснованої ще в XVIII ст. Проект нового кам'яного храму був схвалений і прийнятий в 1904 р., і вже через рік церква була освячена. Будівництво велося на пожертвування міщанина Г. Чикало. Раніше над храмом височіла нині втрачена дзвіниця, на другому ярусі якої розміщувався дзвін вагою 5 т [12, 278].

Далі інших від центру знаходиться храм Архангела Михаїла (Михайлівська церква) – будівля оригінальної архітектури, яка формує ще один експозиційний майданчик. Храм був побудований з червоної цегли в 1884 р. як військова церква і вражає своїм неповторним стилем, в якому гармонійно поєднуються декоративні елементи російської, візантійської та романської архітектури.

Прямокутний за планом храм Архангела Михаїла з главами – кульками на тонкий «шиях» розділений арками на три нефи. Особливістю декору інтер'єру Михайлівської церкви є протягнутий під люнетами

пояс глибоких напівциркульних ніш з творами станкового живопису [12, 281].

Величний храм Георгія Побєдоносця в Охтирці також відомий як Юрїївська церква. Його історія починається з 1660 р., коли в Охтирці була побудована перша Георгіївська церква. Згодом її неодноразово реконструювали зусиллями гусарського полку Д. Давидова, але в 1860 р. замість зношеного храму було вирішено побудувати новий. Будівництво тривало 45 років. Храм освятили тільки в 1905 р. Церква хрестоподібна за планом, увінчана однією главою на високому потужному барабані. Завдяки вдалому компонуванню та формі сприймається як монументальна споруда [12, 284].

Окремий експозиційний майданчик – Свято-Троїцький монастир, заснований в 1654 р. в мальовничій місцині на вершині Монастирської гори на березі Ворскли. У 1917 р. Охтирський монастир було закрито, його споруди практично знищено. Від монастирського ансамблю збереглася лише дзвіниця. Але територія колишнього монастиря на високій лісистій горі, навколо якої в'ється р. Ворскла, є визначним місцем, елементом єдиного історико-культурного середовища. З 2002 р. розпочалося відродження Охтирського Свято-Троїцького монастиря та реставрація єдиної вцілілої споруди – дзвіниці, в об'ємах якої облаштовано храм і келії [11, 6].

Експозиційним майданчиком, що не лише



Свято-Троїцький монастир

презентує історичну житлову забудову міста, а й демонструє духовну спадщину, є Охтирський краєзнавчий музей, заснований в 1920 р. Музей розташований в двоповерховому будинку, побудованому в стилі класицизму на поч. ХХ ст. Фонди музею зберігають матеріали з історії міста та його знакових історичних особистостей.

Формування єдиного експозиційного простору потребує створення точок огляду – оглядових майданчиків, опорних точок експозиційного руху [4, 242]. Комплексне використання історико-культурного середовища вимагає соціалізації простору, розробки елементів інфраструктури, упорядкування наукової діяльності. Створення єдиного експозиційного простору за рахунок використання різноманітних історико-культурних об'єктів м. Охтирки здатне сформувати цілісний туристичний продукт, готовий до виведення на туристичний ринок України.

Отже, формування єдиного експозиційного простору шляхом комплексного використання історико-культурного середовища м. Охтирка відповідає сучасним підходам до збереження спадщини. Для реалізації цих підходів залучають музейні засоби презентації історико-культурних об'єктів, оскільки на сьогоднішній стан розвитку музейної справи досяг такого рівня, що дозволяє формувати складне багаторівневе експозиційне середовище за рахунок різних пам'яток історії та культури [4].

Створення єдиної історико-культурно-природної зони в якості цілісного туристичного

продукту може стати тим важелем, який здатний відіграти помітну роль у відродженні міста. Туристичне використання історико-культурного середовища тим важливе, що туризм – це найбільш очевидний і традиційний спосіб капіталізації об'єктів спадщини та забезпечення інвестицій у реконструкцію і утримання пам'яток [3].

Вивчення й поширення принципів формування експозиційного простору за рахунок комплексного використання історико-культурного середовища сприятиме інтеграції пам'яток в господарське життя сучасного міста та введення їх в економічний обіг, що відповідає завданням музейної та пам'яткоохоронної справи України.

Посилання

1. Бевз А.В. Збереження та регенерація історичних центрів міст в західній та центрально-східній Європі [Текст] / А.В. Бевз // Проблеми теорії і історії архітектури України: Сб. науч. тр. – Одеса: Астропринт, 2003. – Вып. 4. – С. 155–173.
2. Вечерський В.В. Православні святині Сумщини [Текст] / В.В. Вечерський. – К.: Техніка, 2009. – 222 с.
3. Герасименко Т.И. Всемирное и национальное культурное наследие региона как основа развития историко-культурного туризма [Электронный ресурс] / Т.И. Герасименко, И.Ю. Гладкий. – Режим доступа: <http://aleksejev.ru/materials/1282/25610/>.
4. Грачева Е.С. Музей как поле социокультурных коммуникаций [Текст] / Е.С. Грачева. – Саратов, 2010. – 315 с.
5. Дахин С.Д. Историко-культурный ландшафт как основа комплексного анализа материального культурного наследия региона [Текст] / С.Д. Дахин // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 3. – С. 9–13.
6. Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія) від 01.01.1987 // Пам'ятки України. –

1988. – № 2. – С. 39–40.

7. Наумов С.А. Защита культурного и исторического наследия и регенерация городской среды [Электронный ресурс] / С.А. Наумов, Д.Э. Гришанков. – Режим доступа: <http://www.rusdb.ru/gorod/expo-cultnasledie/culture/>.

8. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. [Текст] / Упорядники В.О. Пірко, О.І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1991. – 222 с.

9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР [Текст] / гл. ред. Н.Л. Жариков. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 13–14.

10. Прибега Л.В. Историческое средовое пространство как категория [Текст] / Л.В. Прибега // Українська академія мистецтва. Дослідницькі і науково-методичні праці. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 177–185.

11. Святині Сумщини. Духовне світло Богородиці Охтирської: (до 265-річчя явлення чудотворного образу) [Текст]. – Суми: Унів. кн., 2004. – 8 с.

12. Чекмарев А.В. Двухбашенные храмы Слобожанщины: трансформация украинской типологии в XVIII – начале XIX вв. [Текст] / А.В. Чекмарев // Русская усадьба. Сборник Общества изучения русской усадьбы. – СПб.: Издательский дом «Коло», 2013. – Вып. 18 (34). – С. 277–311.

13. Шубович С.А. Культурный ресурс исторической среды современного города [Текст] / С.А. Шубович // Коммунальное хозяйство городов: Науч.-техн. сб. – К.: Техніка, 2003. – Вып. 36. – С. 274–279.

Жукова Е.В. Формирование экспозиционного пространства путем комплексного использования историко-культурной среды (на примере исторического центра г. Ахтырка Сумской обл.)

Рассмотрены возможности формирования экспозиционного пространства г. Ахтырка Сумской обл. путем комплексного использования городской историко-культурной среды. Наличие старинной застройки в совокупности со значительным количеством выдающихся памятников культовой архитектуры на сравнительно небольшой площади исторического населенного места Слобожанщины позволяет рассматривать город как музей под открытым небом.

Ключевые слова: историко-культурная среда, музейные средства презентации, экспозиционное пространство, памятник культовой архитектуры, Слободская Украина, витализация историко-культурного наследия.

Zhukova O.V. Forming of the exposition space by the comprehensive use of historical and cultural environment (for example, the historical center of Okhtyrka Sumy region)

The possibility of the forming of the exposition space Okhtyrka Sumy region through integrated use of the city historical and cultural environment. The presence of an ancient building, in conjunction with a significant amount of the outstanding monuments of religious architecture in a relatively small area of historical places Slobozhanshchina allows us to consider the city as an open air museum.

Key words: historical and cultural environment, museum presentation tools, exposition space, a monument of religious architecture, Slobodskay Ukraine, vitalization of historical and cultural heritage.

15.03.2014 р.

УДК 94(477):72.04+693.64

В.І. Мезенцев

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ПРО РОЗМІРИ, АРХІТЕКТУРНИЙ ТИП ТА АНАЛОГІЇ ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ

В статті на основі писемних та нових археологічних джерел розглядаються дискусійні питання про розміри, конструкцію, архітектурний тип і аналогії головної резиденції гетьмана І. Мазепи на передмісті Батурина на Гончарівці. Проводиться широкий порівняльний аналіз споруди. Аргументується версія про унікальність плану, архітектури і декору та багатопверховість цього палацу і його відмінність від народного типу одно-двоповерхових кам'яниць козацької старшини.

Ключові слова: план, будівельна техніка і конструкція, кількість поверхів, архітектура, орнаментация, аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці.

Розкопки залишків палацу гетьмана Івана Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці та вивчення його будівельної техніки, архітектури і декору мають велике наукове значення. Жодна резиденція гетьманів не збереглась, їх рештки не знайдені і не досліджуються в інших столицях козацької держави. Деякі історики архітектури та автор вважають, що головна резиденція І. Мазепи на Гончарівці була порівняно великою триповерховою багато прикрашеною спорудою, незвичайною для палат козацької еліти (рис. 1–3) [1].

Однак серед археологів існує інша точка зору [2]. Ця робота на основі писемних та нових археологічних джерел розгляне дискусійні питання про розміри, конструкцію і кількість поверхів палацу Гончарівки, його план, архітектурний тип та їх аналогії.

1995 р. археологічна експедиція Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) та Інституту археології НАНУ почала розкопки залишків палацу на Гончарівці. З 2003 р. їх плідно продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція за участі автора [3]. Батуринську експедицію очолюють директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя при ЧНПУ к.і.н. Вячеслав Скороход та його заступник Юрій Ситий. Відомий історик Гетьманщини, директор Інституту історії, етнології та правознавства ЧНПУ, проф. Олександр Коваленко допомагає організації та фінансуванню експедиції й виданню її матеріалів.

Уперше гетьманський дім на Гончарівці згадується в Літописі Самійла Величка при описі подій 1700 р. [4]. Очевидно, у другій половині 90-х рр. XVII ст. І. Мазепа переніс свою головну резиденцію з цитаделі батуринської фортеці на передмістя Гончарівку. Воно займає високий берег р. Сейму за 2 км на південний схід від колишньої

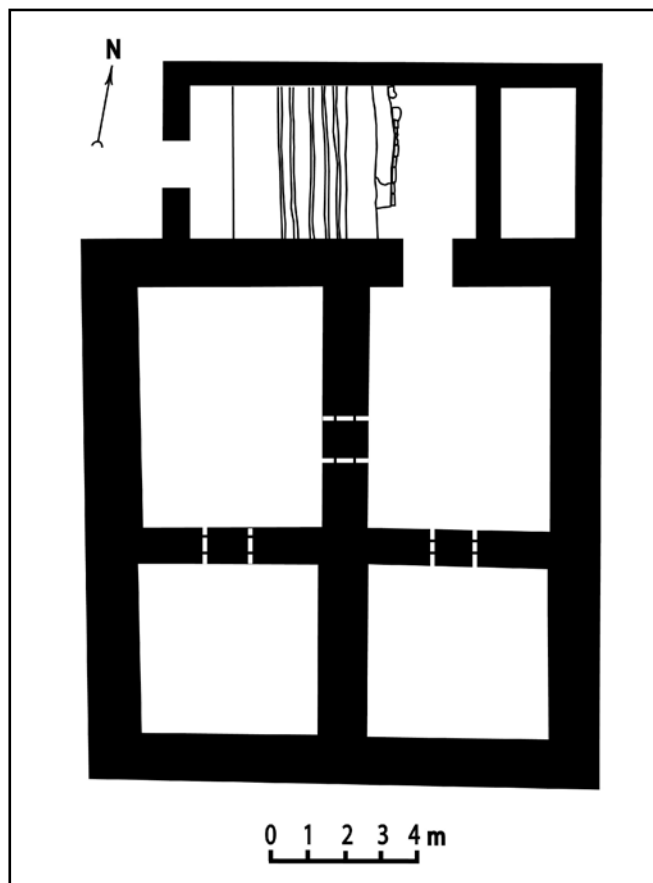


Рис. 1. План палацу І. Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці (перед 1700 р.) за археологічними дослідженнями. Реконструкція

Ю. Ситого, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

фортеці. Там гетьман спорудив велику укріплену заміську садибу з цегляним палацом.

Як показали археологічні дослідження, під час зруйнування Батурина російською армією у 1708 р. цей палац було пограбовано і спалено. Відтоді будова стояла у запустінні, розграбовувалась і поступово руйнувалась. Протягом XVIII–XX ст. місцеві мешканці розбирали її на цеглу та інші будівельні матеріали для перевикористання.

Котлован палацу знаходиться на краю високої берегової тераси і орієнтований довгою віссю південь–північ. Розкопки виявили лише невеликі залишки фундаментів «in situ» та їх рови, з яких майже повністю вибрали цеглу і забутовку, та численні будівельні й декоративні матеріали у переміщенному стані в заповненні котловану. Багато будівельних решток палацу знайдено також в котлованах сусідніх дерев'яних споруд садиби І. Мазепи. Вірогідно, їх перенесли туди під час розбирання руїн його вілли.

Фундаменти палацу були капітально і якісно муровані методом «у ящик». Лицьові стінки склались з перев'язкою шовів з чергуванням в одному ряді ложків та тичків і з'єднувались поперечними кладками через 1,7 м. Простір між стінками забутовували цегляним боєм, пролитим

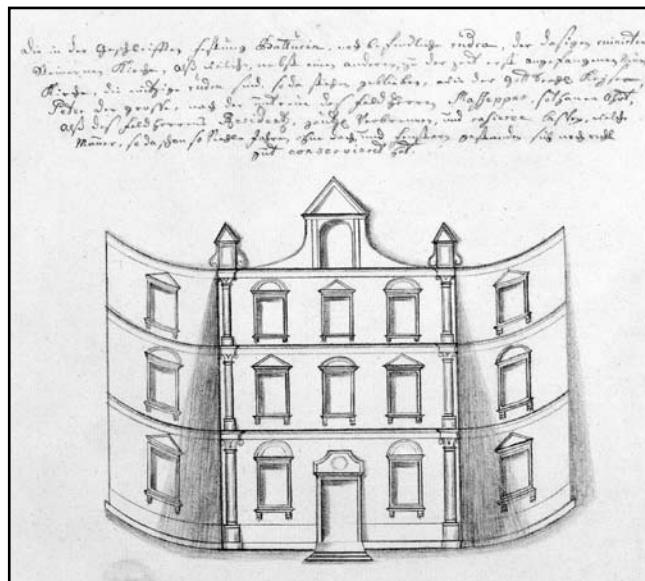


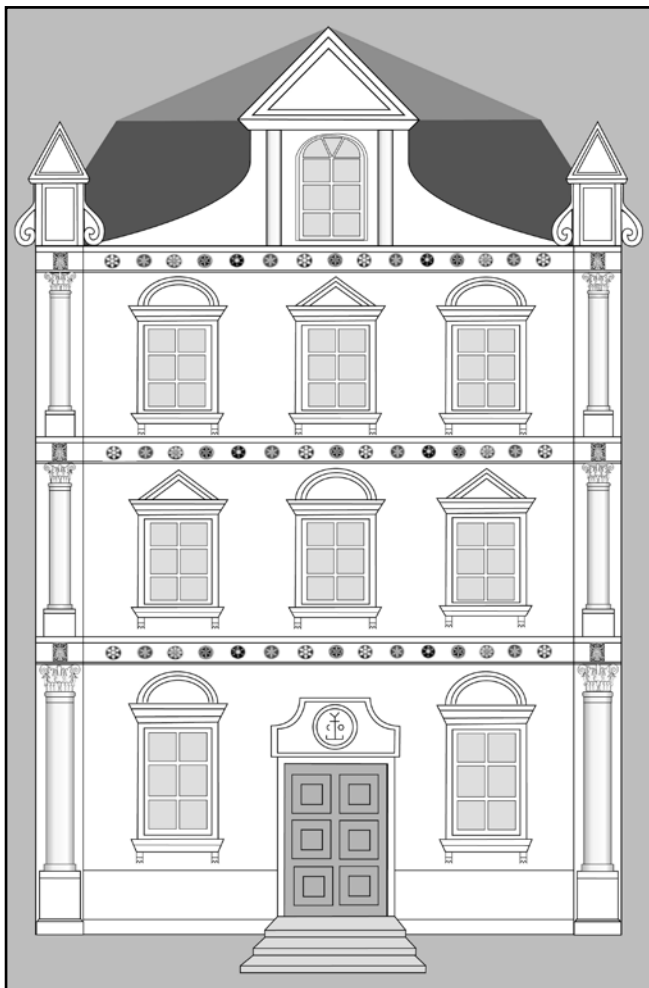
Рис. 2. Руїни Мазепиного палацу на Гончарівці. Малюнок з колекції Ф. –В. Бергхольца 1744 р. Національний музей Стокгольму

вапняним розчином. Зовнішні фундаменти мають ширину 1,2–1,3 м, а підмурки внутрішніх стін підвалу – 0,8–1,1 м (рис. 4–6) [5]. За межами котловану кладок не знайдено.

Хоча розкопки заповнення котловану ще не завершені, археологи вже надійно відтворили план та розміри підвального поверху палацу (рис. 1). Основний підквадратний об'єм споруди (15 x 14,5 м по зовнішній стороні) мав льох того ж розміру і глибиною біля 4 м. Підвал був поділений в центрі нахрестними стінами на чотири камери, близькі за площею і перекриті склепіннями.

З півночі до основного об'єму палацу відпочатку прибудували цегляне прямокутне приміщення (12 x 5 м) із входом у західній торцевій стіні (рис. 1, 7). Підмурки прибудови були тонкішими – біля 70 см ширини. В її західній частині виявили залишки сходів до льоху, центральний коридор та малу нежитлову камеру в східній частині. Сходи вирізали у материковій глині й замостили тесаними колодами, від яких лишились отвори у північній стіні прибудови, що краще збереглась. З коридору був вхід до північно-східного приміщення підвалу основного об'єму споруди [6]. Порівняно тонкі стіни прибудови, скоріше, перекрили балками, а не склепінням, як решту підвалу. У наземній частині прибудови могли бути також дерев'яні сходи на верхні поверхи палацу. Разом із прибудовою його довжина становила приблизно 20 м, ширина – 14,5 м.

Багаторічні археологічні дослідження на Гончарівці не знайшли залишків інших мурованих будинків. Без сумніву, вищеописані котлован з рештками багатой цегляної житлової споруди вірно ідентифікується з палацом І. Мазепи в цій околиці Батурина, відомим за історичними джерелами.



**Рис. 3. Південний (чільний) та східний
поздовжній фасади палацу на Гончарівці до 1708 р.
Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева,
комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2014 р.**

Експедиція також розкопала залишки багатьох менших житлових, службових і господарчих будівель та церкви цього гетьманського маєтку. Але усі вони були дерев'яними [7].

Окремі архітектори припускають, що споруда на Гончарівці, відкрита археологами, була одноповерховою нежитловою кам'яницею для зберігання цінностей, особливо скарбів І. Мазепи. Сам він мешкав і приймав гостей у дерев'яних флігелях та покосєвих хатах цього двору. Проте така гадка спростовується знахідками численних кахлів від печей у котловані будинку та виключним багатством його декору глазурованими поліхромними керамічними та різьбленими кам'яними деталями, про які мова піде нижче. Це доводить житловий і палацовий характер цегляної будівлі, розкопаної на Гончарівці.

Деякі археологи також твердять, що цей палац мав тільки один наземний поверх, посиляючись на ширину його зовнішніх фундаментів – до 1,2–1,3 м. На їх погляд, для мурованої споруди XVII ст. вони були завузькими, щоб нести більше ярусів [8].

Однак, за оцінкою таких спеціалістів з історії та реставрації української архітектури, як Володимир Ленченко, Віталій Отченашко, Володимир Косьяненко (Київ) та завідувач відділу архітектурної археології Державного Ермітажу, д-р Олег Іоанніссян (Санкт-Петербург), вказана ширина фундаментів гончарівського палацу була достатньою для навантаження трьох і більше поверхів [9]. Солідність конструкції підмурків цього будинку описана вище.

На основі малюнку Мазепиної резиденції в Батурині 1744 р., який розглянемо нижче, знавець архітектури козацької доби та дослідник палацу на Гончарівці В. Ленченко переконливо вважає, що він мав три поверхи і мансарду (рис. 2). На одному з поверхів був зал. Міжповерхові перекриття могли бути плоскими балочними [10].

Припустимо, що внутрішні стіни верхніх поверхів та мансарди також були дерев'яними. Знайдені в ході розкопок палацу численні обпалені керамічні плити підлоги, пічні кахлі та сплавлене віконне скло свідчать про наявність там значних дерев'яних конструкцій, які сгоріли у 1708 р. Перекриття та внутрішні стіни з дерева набагато легше склепінь. Останні були необхідні лише для вогкого підвалу.

Один із провідних реставраторів гетьманських палаців та цитаделі Батурина XVII–XVIII ст., головний архітектор проектів Інституту УкрНДІпроектреставрація у Києві Володимир Косьяненко, поділяє думку про багатоярусність резиденції І. Мазепи на Гончарівці. Він гадає, що підквадратні камери її підвалу перекрили півциркульними чи хрещатими склепіннями. На них могли встановити внутрішні стіни наземних поверхів основного підквадратного об'єму палацу в будь-якому ладі. Вони не обов'язково спирались на внутрішні стіни підвалу й повторювали їх планування [11].

Додамо, що внутрішні стіни поверхів та мансарди надзалом не мали опор на навхресні муровані стіни підвалу і могли мати інше планування. Відповідно, перекриття цих верхніх поверхів палацу не були склепінчастими, а тільки легшими дерев'яними, як, правдоподібно, і їх внутрішні стіни.

Котлован палацу Гончарівки вирито у шарі надзвичайно щільної материкової глини, глибина якого на цій ділянці сягає 8–9 м. У 2004 р., на запрошення Батуринської експедиції, спеціалісти з Інституту геологічних наук НАНУ провели буріння свердловин на дні котловану і встановили, що глибина шару глини під фундаментами споруди становить 4,2 м [12]. Таке підґрунтя придатне для зведення тут мурованого багатоярусного будинку.

Відзначимо, що зовнішні фундаменти та стіни підвального поверху спорудили впритул до вертикальних бортів котловану, і так вони спирались на тверду глину. Імовірно, це підтримувало стіни підвалу, які «розпирало» в зовнішні боки під вагою важких склепінь. Так, склепінчастий підвал підквадратного основного об'єму, заглиблений впритул у глибокий шар твердої материкової глини, служив міцною і компактною базовою конструкцією для наземної частини палацу, спроможною витримати навантаження кількох поверхів.

У 2005 р. в Інституті геологічних наук НАНУ провели лабораторні випробування 10 зразків цегли з фундаментів гончарівського палацу. Вони показали, що межа її міцності на стиск досягає 240 кгс/см². Цегла Мазепиної оселі і дотепер в 1,3–1,5 рази твердіша за пересічну сучасну цеглу і водостійка. За міцністю вона відповідає сучасному стандарту цегли марки 250 [13].

Одночасно в цьому інституті провели лабораторні аналізи семи фракцій сірого будівельного розчину з мурування фундаментів палацу. Вони виявили, що розчин складається з вапна з домішками піску, глини та органічних речовин і характеризується високою зкріплюючою здатністю й водостійкістю. Щільність розчину становить в середньому 1747 кг/м³ [14]. Це показує високу якість і міцність будівельних матеріалів та потужність підмурків головної резиденції І. Мазепи.

Деякі дослідники твердять, що за архітектурним типом, планом і параметрами палац на Гончарівці був подібним до цегляного одноповерхового будинку полковника Якова Лизогуба у Чернігові (рис. 10, 11) [15]. Останній побудували також у 1690-х рр. 1698 р. Лизогубову кам'яницю привласнив І. Мазепа. У XVIII ст. там розміщувалась канцелярія Чернігівського полку, і цю пам'ятку іноді називають полковою канцелярією.

Однак вважаємо, що будинок Я. Лизогуба в Чернігові належить до іншого типу, ніж гончарівський палац, і має відмінні розпланувально-просторову структуру, конструктивне і архітектурне



Рис. 4. Залишки фундаментів на північно-західному куті основного підквадратного об'єму палацу Гончарівки. Зондаж 2003 р. Фото В. Мезенцева

рішення та декор. Довжина чернігівської резиденції Я. Лизогуба (21 м) та її ширина (16 м) були трохи більші, ніж габарити Мазепиної оселі. Полкова канцелярія Чернігова є прямокутною з шістьма кімнатами на наземному поверсі та льохом такого ж розміру й планування. Обидва яруси перекриті циліндричними склепіннями. Двокамерні сіни розділяють інтер'єр на дві бічні частини з двома світлицями у кожній (рис. 11) [16].

Така об'ємно-просторова композиція з сінями чи коридором/вестибюлем, що розділяють прямокутний будинок на два компартимента, була типовою для жител козацької старшини. Вони були розвинутим типом традиційної народної української «хати на дві половини». Наприклад, цю схему планування інтер'єру також мають цегляні резиденції Я. Лизогуба у Седневі, палата гетьмана Павла Полуботка за р. Стрижем в Чернігові й т. з. будинки І. Мазепи на Подолі у Києві (теперішній Музей гетьманства) та в с. Іванівському Курської обл. в Росії кінця XVII–XVIII ст. [17]. Такий поділ інтер'єру сінями чи коридором відсутній у підвальному поверсі палацу Гончарівки.

Стіни дому Я. Лизогуба в Чернігові товстіші (1,5–1,6 м), ніж фундаменти цього палацу [18]. В полковій канцелярії вони розраховані на велике навантаження склепінь наземного та підвального



Рис. 5. Рештки фундаменту північної стіни основного об'єму палацу з муруванням «у ящик». Розкопки 2009 р.
Фото розкопок палацу Р. Луценка

поверхів. Первісно сходи до льоху та горища там розташовувались у товщі внутрішньої поздовжньої стіни (рис. 11). У тонкіших внутрішніх стінах гончарівського палацу (0,8–1,10 м) сходи і проходи виключені. У другій половині XVIII ст. до північної стіни Лизогубової кам'яниці прибудували тамбур зі сходами до підвалу та ганок з входом до наземного поверху. Нагадаємо, що прибудову зі сходами до підвалу палацу Гончарівки спорудили одночасно з його основним об'ємом.

Хоч резиденція Я. Лизогуба в Чернігові дійшла до нас одноповерховою, Михайло Цапенко та Віктор Вечерський припускали, що, за первинним задумом, вона мала два наземні поверхи [19]. Стільки ж ярусів мали цегляні дім Артемихи і т. з. будинок Петра I (Биковського) на Подолі в Києві та дві палати П. Полуботка за Стрижемем і у замку в Чернігові кінця XVII – першої половини XVIII ст. (рис. 12) [20]. Але більшість відомих мурованих житлових, адміністративних, монастирських і

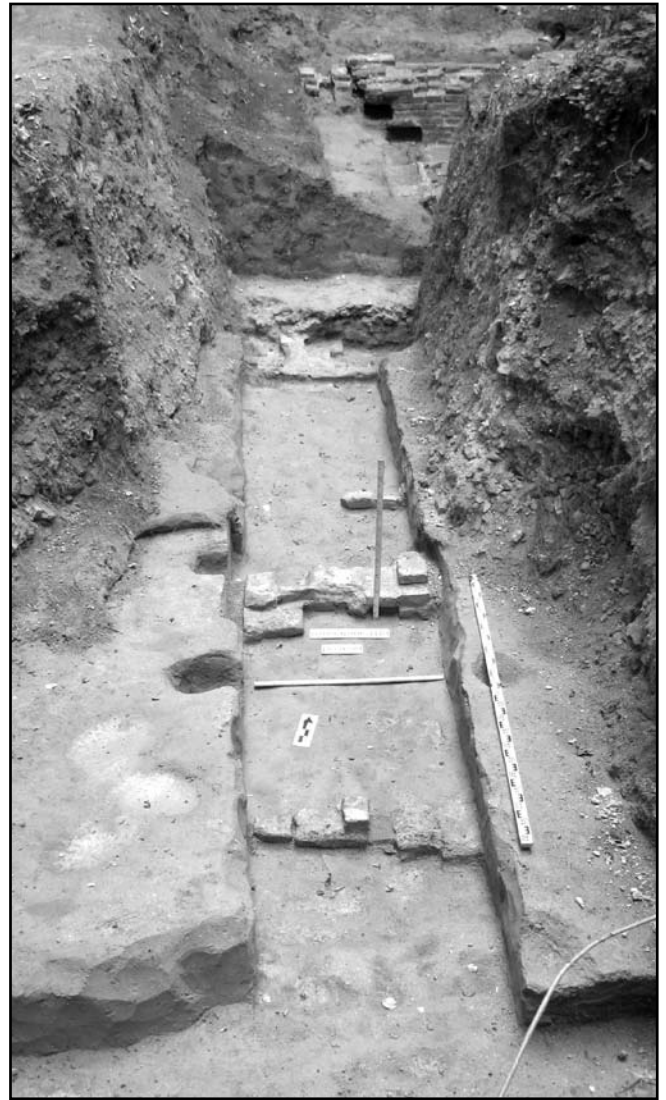


Рис. 6. Фундаментний рів внутрішньої стіни (північ-південь) підвалу палацу із залишками поперечних кладок від мурування «в ящик». Розкопки 2009 р.

господарчих споруд козацької держави мали лише один наземний поверх з підвалом. Як правило, обидва яруси там перекривали масивні склепіння, котрі підтримували товсті стіни.

Ігор Грабар, Григорій Логин, Віктор Вечерський, Анаталій Адруг та інші дослідники вбачали синтез українських та московських рис в архітектурному образі та соковитій пластиці фасадів будинку Я. Лизогуба у Чернігові (рис. 10) [21]. Але вони не виявляють там західних прийомів, які вирізняють стиль архітектури й орнаментатії резиденції І. Мазепи на Гончарівці [22]. В оформленні усіх Лизогубових споруд також відсутні класичні ордерні елементи, дорогі різьблені кам'яні деталі та керамічні полив'яні розетки і вставки, що прикрашали екстер'єр гончарівського палацу. Тому більш обґрунтованим і переконливим уявляється висновок В. Ленченка про відмінність останнього від скромних, здебільше одноповерхових, цегляних склепінчастих жител козацької старшини [23].



Рис. 7. Рештки прибудови до основного об'єму палацу зі сходами до підвалу та залишками північної зовнішньої стіни прибудови. Розкопки 2009 р.

План палацу Гончарівки з підквадратним основним об'ємом та перехрестям внутрішніх стін у центрі був незвичайним для споруд ранньомодерної центральної України (рис. 1). Аналогії йому знаходимо серед житлових будівель Польщі та Московії [24].

На коронних землях Речі Посполитої XVI–XVII ст. були поширені порівняно невеликі муровані квадратні вежоподібні панські палаці або замки о двох-чотирьох поверхах («wieża-pałac», «zamek albo wieża», «dwór mgowany wieżowy»). Деякі з них перебудували з середньовічних оборонних веж. Там відомі подібні до гончарівського палацу плани, близькі до квадрату, з перетином внутрішніх стін у центрі, поділ на три-чотири камери, склепінчасті підземелля й плоскі дерев'яні перекриття верхніх поверхів [25].

На переломі XVII–XVIII ст. в Росії, як і Гетьманщині, житлові будинки переважно були прямокутними. Але зустрічаються муровані посадські житла з аналогічними розміром, квадратним планом та поділом на чотири кімнати, наприклад, у Нижньому Новгороді та Калузі петрівського періоду [26].

За версією про одноповерховість гетьманського палацу на Гончарівці, він майже дорівнював розмірам

найбільших відомих кам'яниць старшинської верхівки, наприклад, будинку полковника Василя Дуніна-Борковського 1680–1690-х рр. (11,9 x 23,8 м) на околиці Чернігова Бобровиці [27]. Як вказувалось, дім Я. Лизогуба в Чернігові був навіть трохи більшим, особливо за первинним двоярусним дизайном. Якщо вважати гончарівський палац одноповерховим, то він би значно поступався параметрами цегляній двоярусній палаті П. Полуботка за Стрижем у Чернігові (22,5 x 22,5 м), спорудженій його батьком наприкінці XVII ст., та дерев'яній одноповерховій гетьманській резиденції у цитаделі Батурина (21 x 25 м), яку заснував гетьман Дем'ян Многогрішний (1669–1672 рр.) і перебудував І. Мазепа у 1690-х рр. [28]. Але важко повірити, щоб амбітний і багатий І. Мазепа, котрий фінансував до пів сотні архітектурних проектів, спорудив свою головну резиденцію в столиці не більшою, а іноді меншою, ніж оселі полковників.

Треба врахувати, що прибудова палацу Гончарівки, яка мала тонкіші стіни і вміщувала сходи до підвалу, коридор та камеру (2 x 4 м), була нежитловою і холодною. Ю. Ситий підрахував розміри чотирьох камер у підвалі основного об'єму: 4,6 x 5,5 м, 4,6 x 4,6 м, 5 x 5,5 м та 5 x 4,6 м

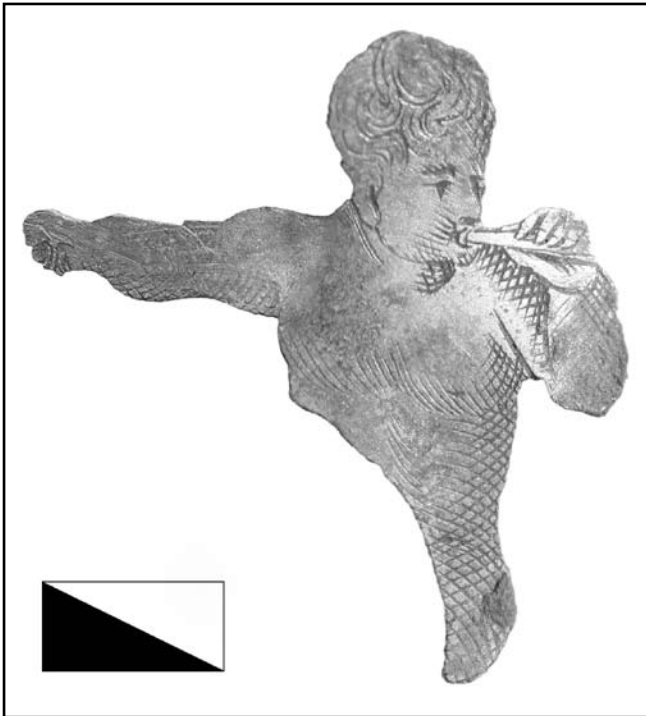


Рис. 8. Уламок бронзової оправи книги з вирізаною і гравірованою фігуркою чоловіка, що сурмить, Нового часу. Розкопки Мазепиної садиби на Гончарівці 2012 р. Фото знахідок В. Мезенцева

(рис. 1) [29]. За цими промірами, загальна житлова площа палацу виходить лише 96,96 м² (якщо прийняти погляд про його одноповерховість). Хоч Ю. Ситий відзначив, що на наземному поверсі кімнати були дещо більшими завдяки тому, що їх стіни були тонкішими за стіни підвалу [30].

Обмеження житлової площі палацу Гончарівки одним наземним поверхом з такими невеликими чотирма кімнатами протирічить повідомленням писемних джерел про розміщення там приватних гетьманських покоїв разом з державними установами.

У листах до Мотрі Кочубей І. Мазепа згадує, що в період їх романтичних відносин у 1704 р. вона втекла з дому до його «покою мурованого», але гетьман повернув дівчину до батьків. («Припомни тилко слова свої, под клятвою мне даніє на тот час, коли виходила єсь з покою мурованого од мене...»). «Спомни на остаток любезную нашу беседу, коли єсь бувала у мене на покою...» [31]). Безперечно, Мотря перебувала у цегляному палаці І. Мазепи на Гончарівці. Археологічні дослідження залишків старої гетьманської резиденції у цитаделі Батурина дали підставу Ю. Ситому та Володимирі Коваленку вважати її дерев'яною [32].

У гончарівському палаці мали облаштувати особисті покої з кахляними печами і для дружини І. Мазепи Ганни. Вона померла 1702 р., тоді як споруду завершили перед 1700 р. У 2010–2013 рр. знайшли фрагментовані кахлі з груб палацу, прикрашені рельєфним гербом з хрестом, що має чотири перехрестя. На думку автора, це могла

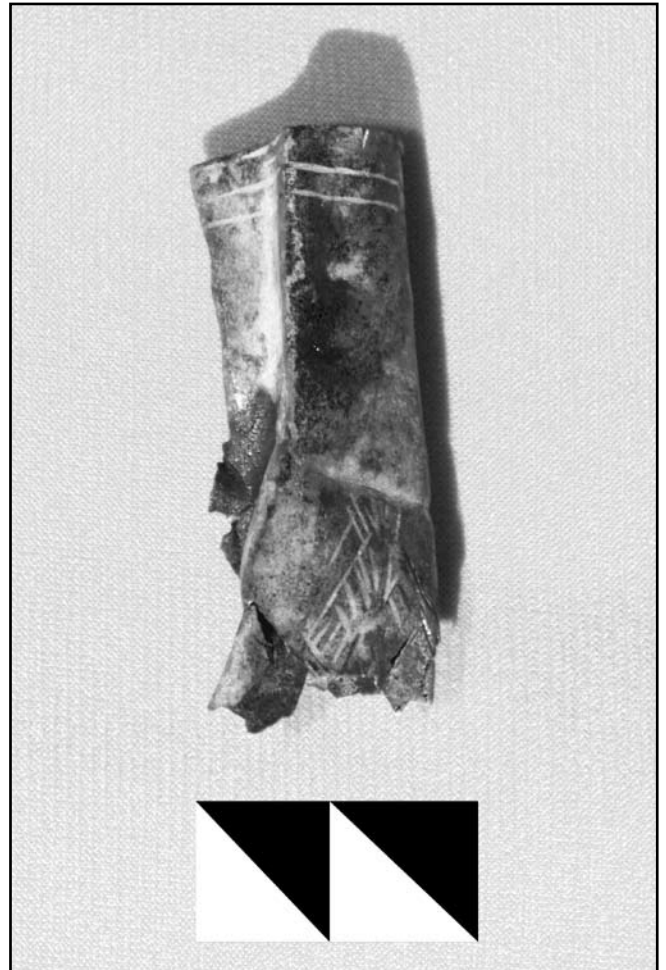


Рис. 9. Здогадний фрагмент спинки бронзової оправи ранньомодерної книги з гравірованим орнаментом. Розкопки маєтку І. Мазепи на Гончарівці 2013 р.

бути родова геральдична емблема гетьманши, яку вона успадкувала від її батька, білоцерківського полковника Семена Половця [33].

За історичними джерелами, в палаці Гончарівки був парадний зал для офіційних прийомів, урочистостей, нарад і бенкетів. Посол французького короля Людовика XIV Жан де Балюз, котрий відвідав «замок...резиденцію принца Мазепи», «господаря України», 1704 р., писав у листі до родича, що «у залі його замку» висять портрети європейських і турецьких правителів. У своїй резиденції, очевидно, в залі, гетьман влаштовував розкішні прийняття «на польський зразок» для козацької старшини та іноземних дипломатів [34].

Літопис С. Величка повідомляє, що 1700 р. керманич України проводив «в столовім гетьманським домі на Гончарівці» наради з полковниками та урядовцями і святкування Великодня з традиційним з'їздом старшинської верхівки [35]. За документами 1707–1708 рр., він приймав там посланців польського короля Станіслава Лещинського й княгині Ганни Дольської, міністрів і бояр царя Петра I та сербського єпископа. 1707 р. в палаці Гончарівки готувались до прийому царя, який не відбувся. Для розваг



Рис. 10. Західний та південний фасади будинку полковника Я. Лизогуба (полкова канцелярія) у Чернівці 1690-х рр. Фото С. Дмитрієнка

І. Мазепи та його гостей на бенкетах грала західна музична капела, яку прислали з Польщі [36].

Ж. Балюз писав, що у замку І. Мазепи він оглянув його «збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки» [37]. Пилип Орлик, котрий служив генеральним писарем в уряді І. Мазепи, згадував книжкові скарби його бібліотеки у Батурині: «... Дорогоцінні оправи із гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи...» [38]. За його оцінкою, цій книгозбірні не було рівних у тогочасній Україні [39].

В процесі розкопок залишків гетьманської садиби на Гончарівці 2012 р. знайшли три бронзові пластини, котрі автор визначив як уламки оправи книги. Таку інтерпретацію цих знахідок підтримує ряд дослідників Батурина – Ю. Ситий, Юрій Коваленко (Національний заповідник «Глухів»), к.і.н. Лариса Виноградська та Людмила Мироненко (Інститут археології НАНУ) [40].

Одна з трьох пластинок розміром 3,5 x 3,3 см вирізана у формі оголеного чоловіка, що грає на сурмі. На її лицьовій стороні це зображення майстерно і детально вигравіровано у реалістичній класичній манері, ймовірно, італійським гравером

Нового часу (рис. 8). Можна гадати, що це є образ янгола з сурмою ренесансної традиції у сцені Страшного Суду, а платівку відламали від оправи якоїсь італійської католицької релігійної книги з бібліотеки Мазепиного палацу на Гончарівці.

У 2013 р. там знайшли бронзову пластинку з гравірованим лінійним і геометричним орнаментом. Це міг бути фрагмент спинки оправи книги (рис. 9) [41].

Ж. Балюз також повідомляє, що в резиденції І. Мазепи знаходились два німецьких лікарів і кілька італійських майстрів [42]. Йому служили 20 канцеляристів і писарів, слуги, кухарі, покоєві, ад'ютанти та інші гетьманські дворяни, які виконували повсякденні доручення І. Мазепи. Охороняли садибу на Гончарівці 300 сердюків (гетьманська гвардія і поліція) [43]. Очевидно, вони мешкали не в гетьманському палаці, а в дерев'яних флігелях і хатах на Мазепиному подвір'ї та поза ним. Однак численні канцеляристи, писарі та інші службовці могли працювати в державних канцелярії, архіві та бібліотеці у цьому палаці.

1691 р. вийшов царський указ, що зобов'язував І. Мазепу зберігати генеральну військову канцелярію з державним архівом у резиденції гетьмана під його наглядом «для совершеной

крепости и осторожности той канцелярии и бережения их царских величеств грамот и указов, и всяких письменных дел, и печати войсковой...» [44].

Очевидно, скоро після завершення палацу на Гончарівці наприкінці 1690-х рр. І. Мазепа переніс туди канцелярію з архівом та військову і свою приватну скарбницю зі старої гетьманської резиденції у цитаделі батуринської фортеці. Так, за Літописом С. Величка, у 1700 р. на гончарівській оселі знаходився «скарбець», де, зокрема, зберігались клейноди вищих посадовців Гетьманату. За наказом І. Мазепа, звідти дістали і вручили новообраному генеральному судді Василю Кочубею патерицю з чорного дерева, оправлену в срібло – символ верховної судової влади [45].

Документи Бендерської комісії з козацької старшини повідомляють, що «...ще декілька літ до повстання (1708 р. – В. М.) Мазепа переніс золото, срібло й інші особливі речі для безпечнішого збереження з Батурина до Гончарівки...» [46]. Гетьман розмістив військову та свою власну скарбницю у його «кам'яному будинку в Гончарівці» [47]. «...Перенесення речей військового скарбу до дому гетьмана (на Гончарівці – В. М.)...зроблено це задля більшої безпечності...» [48]. Гончарівський палац був єдиною мурованою спорудою нової гетьманської садиби і уявляється найбільш придатним приміщенням для збереження там цінностей від пожеж та крадіжок у Батурині з околицями. Там вони були під безпосереднім контролем І. Мазепа і охоронялись палацовою вартою з відданих йому сердюків.

За документами Бендерської комісії, у жовтні 1708 р. І. Мазепа вивіз з собою до шведської армії багато цінностей з військового і власного скарбів, які до того часу зберігались у його резиденції на Гончарівці. Серед них очевидці подій називають 10 булав та інші гетьманські клейноди, прапори, коштовні прикраси, дорогоцінне каміння і 120000 дукатів. І. Мазепа також забрав до шведів деякі важливі й секретні документи, грамоти і листи з державного архіву, зокрема втрачені після Полтавської битви закони та привілеї козацького війська. Їх завжди переховували разом із військовим скарбом у гончарівському палаці [49]. Провідний мазепознавець, проф. Тетяна Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербурзький державний університет) припускає, що І. Мазепа не відділяв особистого архіву від службового [50].

Через поспіх він не зміг вивезти з собою усі свої незлічені скарби та архів. Після захоплення Батурина російським військом під командуванням кн. Олександра Меншикова генерал привіз звідти цареві три булави, бунчук, прапори і печатку [51]. Напевно, це були рештки військового скарбу,

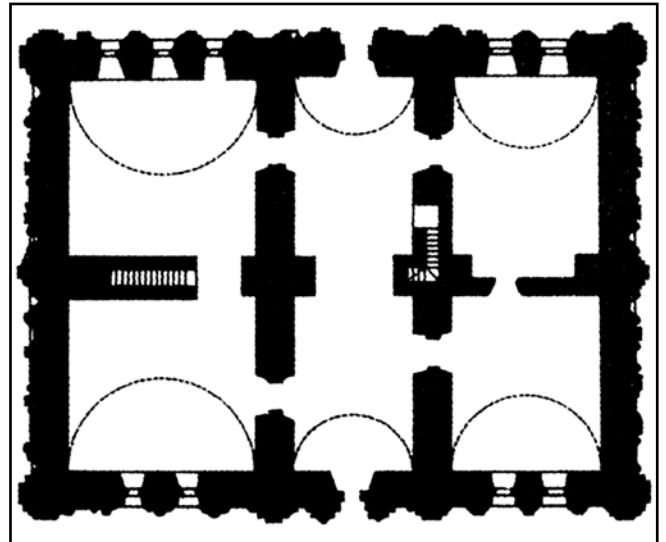


Рис. 11. План першого поверху будинку Я. Лизогуба в Чернівці за В. Вечерським

які гетьман не встиг вивезти з гончарівської резиденції. Там О. Меншиков захопив і вивіз до Росії понад тисячу службових і приватних листів та документів І. Мазепа. Нещодавно Т. Таїрова-Яковлева віднайшла їх в архівах Петербургу і опублікувала [52]. Дослідниця переконана, що батуринська бібліотека гетьмана також була частково вивезена О. Меншиковим до Петербургу, але її пошуки ще тривають [53].

У холодному вогкому нежитловому підвалі палацу Гончарівки могли зберігати хіба що (тільки лиш?) скарбниці чи їх частину. Зал для прийомів, генеральна канцелярія, архів, бібліотека, колекція зброї, кабінет і опочивальня І. Мазепа та покої гетьманової мали розміщатись у наземній частині будинку. Тож, вона явно не обмежувалась одним поверхом на чотири кімнати з житловою площею близько 100 м².

На основі зображення триповерхового палацу І. Мазепа в Батурині на малюнку 1744 р. В. Ленченко підрахував, що його висота з мансардою і покрівлею перевищувала 25 м (рис. 2, 3) [54].

Гетьманська резиденція на Гончарівці прославляється в українській поезії високого бароко як надзвичайна і велична споруда, котра вражала сучасників. На початку XVIII ст. поет Іван Орновський у віршованому панегірику І. Мазепі назвав її з пафосом «палацом слави...вічною пам'яткою твоєї справи, гетьмане» [55]. Мабуть, рідкісна на той час у Гетьманщині багатоярусність і монументальність резиденції художньо гіперболізується поетом у рядках: «...гетьманський палац височіє до небес» [56]. Дуже сумнівно, щоб так пишномовно возвеличили одноповерхову кам'яницю, яка не виділялась розмірами серед невибагливих жител козацької старшини.

Так, аналіз писемних повідомлень про палац на Гончарівці підкріплює версію про його

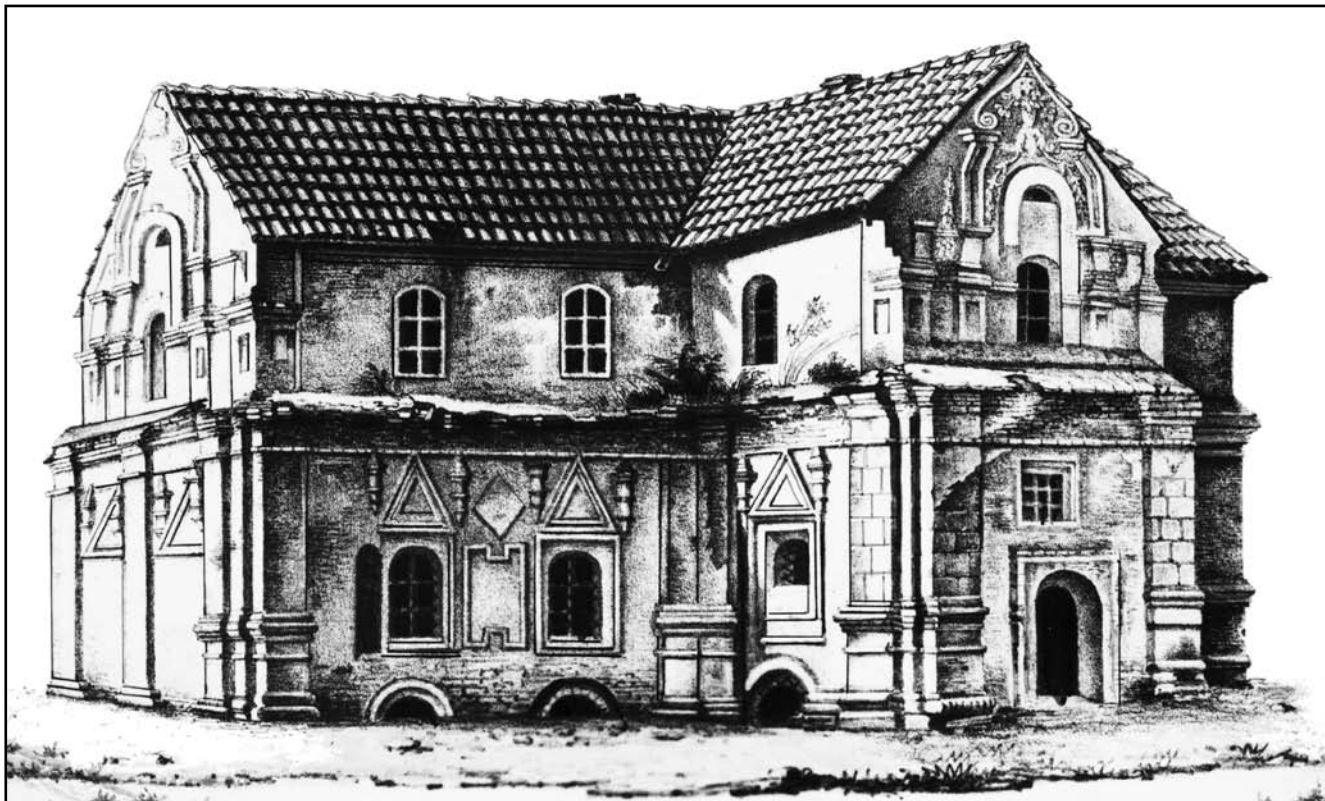


Рис. 12. Старшинська житлова кам'яниця о двох поверхах – т. з. дім Артемихи на Подолі у Києві кінця XVII ст. Літографія 1847 р.

багатоповерхову побудову. Він також говорить на користь достовірності малюнку руїн Мазепиної резиденції в Батурині 1744 р.

Того року німецький колекціонер архітектурних малюнків Фридрих-Вільгельм фон Берггольц (Берхгольц) відвідав Батурин і зробив олівцем аматорський схематизований малюнок Мазепино палацу, руїни якого тоді ще стояли (рис. 2). Малюнок зберігається у Національному музеї Стокгольму. Автор статті ознайомився там з його оригіналом у 2004 р. У музейному каталозі колекції креслеників Ф.-В. Берггольца цей малюнок названо «Будинок, Батурин, фасад» («Building, Batturin, façade») [57].

У написі олівцем на малюнок старонімецькою мовою з латинізмами Ф.-В. Берггольц згадав про руїни двох мурованих церков у розореній фортеці Батурина (очевидно, Троїцького і Микільського соборів 1690-х рр., споруджених І. Мазепою). Далі він явно пише про намальовані руїни Мазепиної резиденції на батуринському передмісті Гончарівці: «...Богом натхненний імператор Петро Великий, після зради воєначальника Мазепи, наказав резиденцію воєначальника спалити і знищити. Муровані стіни, що там стільки років простояли без даху і вікон, ще цілком добре збереглись» [58]. («...wie der gottsehl Keyser Peter der grosse, nach der untreue des feldherrens Masseppas, sothenen Ohrt, alss des feldherrens Residentz, gänzt. verbrennen, und rasieren lassen, welche Mauer, so da schon so

viehle Jahre, ohne dach, und fenstern gestanden sich noch recht gut conservieret hat» [59]).

На кресленіку 1744 р. певно зображено мурований будинок. Це підтверджує напис там, зроблений Ф.-В. Берггольцем, де його руїни названо «Мауер». Автор ототожнює намальований ним палац з розкопаними рештками багатої житлової цегляної споруди на Гончарівці тому, що вона є єдиною відомою мурованою резиденцією І. Мазепи в Батурині та околицях.

Малюнок Ф.-В. Берггольца надруковано у виданнях України і Північної Америки [60]. Історики архітектури Євгенія Горбенко і В. Ленченко, архітектори-реставратори В. Косьяненко й Жанна Райгородська (Київ), археологи В. Коваленко (Чернігів) та автор статті, а також науковці Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині вважають його достовірним зображенням руїн палацу на Гончарівці та цінним джерелом для вивчення і реконструкції архітектури й декору цієї пам'ятки [61]. На основі кресленика 1744 р. автор та інші дослідники Батурина підготували і оприлюднили гіпотетичні графічні та комп'ютерні реконструкції зовнішнього вигляду та орнаментальних деталей головної резиденції І. Мазепи (рис. 3) [62].

Цей малюнок докладно описано і проаналізовано у роботах В. Ленченка і автора статті [63]. Тут тільки вкажемо, що там зображено палац вертикальної

композиції о трьох поверхах з мансардою. Разом із підвальним і мансардним поверхами споруда мала п'ять ярусів. За малюнком та археологічними даними, вона була побудована і прикрашена в цілому за стилем центральноєвропейського бароко (рис. 2, 3). Вірогідно, на замовлення І. Мазепи його головна резиденція в Батурині взувала на барокові палаци, мансіони чи вілли магнатів Речі Посполитої. Однак, за археологічними матеріалами, її зовнішній західний декор доповнили пишною архітектурною майолікою київського бароко. Автор детально розглянув походження архітектури, орнаментатії та майстрів палацу Гончарівки в раніших працях [64].

Тут лише відзначимо, що ошатний убор екстер'єру цієї резиденції глазурованими і теракотовими розетками і плитами-вставками з рельєфним гербом і монограмою І. Мазепи не має аналогій в кам'яницях козацької старшини. Крім палацу Гончарівки, такі розетки невідомі в оформленні фасадів житлових будинків України (не враховуючи пізні імітації козацького бароко). Їх знаходимо тільки в церковних і монастирських спорудах переважно у Києві XVII–XVIII ст. [65].

Під час розкопок залишків гончарівського палацу в 2006–2013 рр. знайшли кілька цілих і фрагментованих цеглин у формі половини кола (30 x 14 x 8 см) та сегментовидних цеглин у формі чверті кола (16 x 13 x 7 см) для мурування фустів півколон чи тричетвертних колон, а також багато уламків керамічних профільованих баз товщиною 7,5 см, що вінчали п'єдестали колон. У 2009 р. та 2012 р. в котловані палацу знайшли два уламки кам'яних різьблених коринфських капітелей з рельєфами волют діаметрами біля 5 см та 9 см [66].

Гадаємо, що це є елементи коринфських колон чи півколон, які зображені на малюнку Мазепиної резиденції. Там вони оздоблюють наріжжя її чільного фасаду (рис. 2, 3). Аналізи фрагменту капітелі, проведені в Інституті геологічних наук НАНУ 2013 р., показали, що вона вирізьблена з м'якого вапняку (карбонату) [67]. Скоріше за все, його видобули у Новгород-Сіверському районі Чернігівської обл. і ці деталі виготовили місцеві різьбярі. Різьблені кам'яні декоративні деталі дуже рідко вживались у будівництві Гетьманщини, що свідчить про багатство і своєрідність убору головної резиденції І. Мазепи. В палатах козацької старшини такі прикраси невідомі.

Таким чином, проведений на підставі археологічних і писемних джерел розгляд дискусійних питань про розміри, конструкцію, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці (перед 1700 р.) дозволяє підтримати версію про його багатоповерховість і реконструювати цю споруду на основі малюнку Ф.-В. Бергхольца 1744 р. (рис. 2, 3).

За підквадратним планом основного об'єму, вертикальним триярусним дизайном, центрально-європейською бароковою архітектурою, вишуканим керамічним декором екстер'єру київського гатунку та різьбленими кам'яними класичними ордерними елементами Мазепина головна резиденція на Гончарівці не мала рівних серед світських будівель Гетьманщини рубіжу XVII–XVIII ст. Вона відносилась до іншого архітектурного типу, ніж одно-двоповерхові склепінчасті старшинські кам'яниці народної традиції (включно з будинком полковника Я. Лизогуба в Чернігові) (рис. 10–12). Палац Гончарівки уявляється визначним і унікальним зразком палацового мистецтва козацької держави, де поєднані домінуючі риси архітектури і орнаментатії центральноєвропейського бароко з характерними керамічними прикрасами київського бароко.

Розвиток цього нового синкретичного типу палацової архітектури перервав погром Батурина царським військом у 1708 р. Тому вплив його на українське зодчество не простежується.

Посилання

1. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – № 3. – К., 2003. – С. 31–33; його ж. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 244–246; Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 185–186; його ж. Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини // Батуринська старовина. Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернігів, 2011. – С. 51; Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 217–230; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 151–161; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – К. – Глухів, 2013. – С. 220–231; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: The Battle and the Myth / Ed. S. Plokhly. – Cambridge, Mass. – 2012. – P. 433–448; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиною двору. – Торонто, 2013. – С. 12–14.
2. Див. посилання 8, 15.
3. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсують Програма Дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (KIUC), Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Провідний історик Гетьманщини, директор Програми Ковальських, проф. Зенон Когут (KIUC), є керівником Батуринського проекту від канадської сторони. Роман та бл. п. Володимира Василюшини є щедрими меценатами археологічних досліджень Батурина. Розкопки цього міста та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Ліга Українців Канади, Ліга Українок Канади, Союз Українок Канади (Відділ ім. св. кн. Ольги), фундації «Прометей» і Кредитової Спільки «Будучність», Українська Кредитова Спілька, український ресторан «Золотий Лев» в Торонто, Фонд Кафедр Українознавства при

Гарвардському університеті та Український Історико-Просвітний Центр у штаті Нью-Джерсі в США.

4. Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 602–603.

5. Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века // Проблемы сохранения культурного наследия. – Брянск, 2012. – С. 20.

6. Там само. – С. 120–121.

7. Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – Торонто, 2012. – С. 17–18.

8. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 265; Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века. – С. 121.

9. Щиро дякую цим фахівцям за важливі консультації про план, будівельну техніку, конструкцію і матеріали та архітектуру палацу Гончарівки. На запрошення Батуринської археологічної експедиції архітектор В. Отченашко відвідав розкопки споруди у 2005 р. і оглянув її відкриті залишки.

10. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 31–32; його ж. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 255–245.

11. Висловлюю подяку архітектору В. Косьяненко за детальні консультації про будівельну техніку і конструкцію палацу на Гончарівці у 2013 р.

12. Буріння свердловин на Гончарівці та лабораторні аналізи їх результатів провели завідувач відділу інженерної геології Інституту геологічних наук НАНУ д.т.н., проф. Михайло Демчишин та науковий співробітник цього інституту Станіслав Бушак у 2004 р.

13. Лабораторні випробування фізико-механічних властивостей цегли і будівельного розчину з фундаментів палацу на Гончарівці в Батурині виконали проф. М. Демчишин та лаборант О.І. Петренко в Інституті геологічних наук НАНУ 2005 р. Див. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). – 2005. – Т. 2. – С. 335–338 (Додатки).

14. Див. попереднє посилання.

15. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 266; Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернівці, 2011. – С. 53–55; Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века. – С. 121.

16. Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 85–88; Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 90–91; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 271; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 8–39.

17. Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины. – С. 83–84, 88; Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. – С. 53–55. – Рис. 1, V; 2, III; 3, II, IV; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 184–185.

18. Адрюг А. Архитектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернівці, 2008. – С. 55.

19. Там само. – С. 37. Див. також посилання 16.

20. Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины. – С. 84–89.

21. Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Вид. 2. – М., 1980. – С. 71–73; Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія і культура. – № 1. – 1995. – С. 88; Адрюг А. Архітектура Чернігова. – С. 35–44, 57. Див. також посилання 16.

22. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. – С. 220–230; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 222–226. Див. інші праці автора у посиланні 1.

23. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 32–33.

24. Щиро дякую директору Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування у Києві кандидату архітектури Сергію Юрченку за цінні консультації про зодчество Батурина і Гетьманщини.

25. Jakimowicz T. Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża–kamienica–kasztel). – Warszawa–Poznań, 1979. – С. 79–91, 111–115, 118–132. – Rys. 23–29, 45–48, 53, 56, 58, 62–64, 67–70, 84, 97, 100, 102, 103, 105.

26. Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры. – Ленинград, 1984. – С. 269–270. – Рис. 5.59 а, б.

27. Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. – С. 54.

28. Там само. – С. 55; Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 257–260.

29. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 263.

30. Там само.

31. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2007. – С. 252 (листи № 9, 11).

32. Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. – С. 55.

33. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 227. – Рис. 13; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – С. 12, 16.

34. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 104–105.

35. Величко С. Літопис. – С. 602–603.

36. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 357, 373–375, 380–384, 390, 391.

37. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. – С. 105.

38. Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 344.

39. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Вид. 2. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 67.

40. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – С. 18–20; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations in Baturyn in 2012 // Canadio-Byzantina: A Newsletter published by the Canadian Committee of Byzantinists. – №. 24 – January, 2013. – Р. 10. – Fig. 6; Мироненко Л.В. Будівля початку XVIII ст. на подвір'ї резиденції І. Мазепи на Гончарівці // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г. – Брянск, 2014 (у друці).

41. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – С. 18.

42. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. – С. 105.

43. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 200–205; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 374–375, 383, 385.

44. Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів / Вид. 2. – Чернівці, 2012. – С. 83.
45. Величко С. Літопис. – С. 603.
46. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 125.
47. Там само.
48. Там само. – С. 126
49. Там само. – С. 120, 127.
50. Таїрова-Яковлева Т. Батуринський архів Івана Мазепи // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 177.
51. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 105–106, 130.
52. Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1. Сост. Т.Г. Таїрова-Яковлева. – СПб., 2007. Вихід з друку другого тому Мазепиних документів з батуринського архіву очікується 2014 р.
53. Таїрова-Яковлева Т. Батуринський архів Івана Мазепи. – С. 175–180.
54. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 32.
55. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-рококоському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 442.
56. Там само.
57. Національний музей в Стокгольмі, Tessin-Harlemans Collection. – Vol. THS 9076. – 25:III. Див. також: Hallström B.H. Russian Architectural Drawings in the Nationalmuseum. – Stockholm, 1963. – Р. 3–6, 12–13, 94, 130.
58. Дуже дякую Миколі Гавришу (Торонто) за український переклад тексту Ф.-В. Берхгольца на малюнку Мазепиною резиденції в Батурині.
59. Повний текст напису на цьому малюнку див. Hallström B.H. Russian Architectural Drawings in the Nationalmuseum. – Р. 94.
60. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 20; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – С. 31; Реброва Н.Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 24–26; Ковалевська О. та ін. Гетьман. Шляхи. – Т. 1. – К., 2009. – Рис. 133. Див. також посилання 1.
61. Горбенко Е.В. Архитектура Киева первой половины XVIII ст. По материалам В. Берхгольца // Строительство и архитектура. – № 1. – К., 1989. – С. 26–27; Ленченко В. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 243–245; Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця» 25–26 травня 2004 р., Батурин–Ніжин, 2006. – С. 88. Висловлюю подяку названим спеціалістам за важливі консультації про архітектуру Батурина.
62. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – Рис. 3; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. – К., 2013. – С. 189; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиною двору. – С. 12–13. Див. також посилання 1, 65.
63. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 30–32; Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними – С. 217–220; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 152–153.
64. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 221–232. Див. також статті цього автора у посиланні 63.

65. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 155–157. – Рис. 5, 6; його ж. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 164–169. – Рис. 1–5; його ж. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.–Глухів, 2012. – С. 177–178. – Рис. 1–3.

66. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 223–224. – Рис. 7–11.

67. Дослідження фрагменту кам'яної капітелі з палацу Гончарівки провели під керівництвом вченого секретаря Інституту геологічних наук НАНУ д.т.н. Стелли Шехунової у 2013 р. Автор щиро дякує їй та науковій співробітниці цього інституту Світлані Мачуліній за консультації і співпрацю з Батуринською археологічною експедицією. Див. Ситий Ю., Мезенцев В., Скороход В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2013 р. // НА ІА НАНУ. – 2013. – С. 94–100 (Додаток № 17).

Мезенцев В.І. Дискуссионные вопросы о размерах, архитектурном типе и аналогиях дворца И. Мазепы на Гончаровке

В статье на основе письменных и новых археологических источников рассматриваются дискуссионные вопросы о размерах, конструкции, архитектурном типе и аналогиях главной резиденции гетмана И. Мазепы на предместье Батурина Гончаровке. Проводится широкий сравнительный анализ постройки. Аргументируется версия об уникальности плана, архитектуры, декора и многоярусности этого дворца, его отличии от народного типа одно-двухэтажных кирпичных палат казацкой старшины.

Ключевые слова: план, строительная техника и конструкция, количество этажей, архитектура, орнаментация, аналогии дворца И. Мазепы на Гончаровке.

Mezentsev V.I. Disputable issues of the size, architectural type, and analogies of Ivan Mazepa's palace in Honcharivka

On the basis of written and new archaeological sources, the article discusses disputable issues of the dimensions, construction technique, architectural type, and analogies of Hetman Ivan Mazepa's principal residence at the Baturyn suburb of Honcharivka. It provides a broad comparative analysis of this structure. The author shows unique features of the ground plan, architecture, decoration, and multi-story design of this palace and its difference from one-story masonry folk dwellings of the Cossack elite.

Key words: plan, construction technique, number of floors, architecture, ornamentation, and parallels to Ivan Mazepa's palace in Honcharivka.

15.04.2014 р.

САДИБА КОЧУБЕЯ В БАТУРИНІ, ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПОЧАТОК XX СТ.

У статті досліджується історія садиби генерального судді В. Кочубея в Батурині.

Ключові слова: Василь Леонтійович Кочубей, Батурин, Кирило Розумовський, Дмитро Дяченко, Петро Аркадійович Кочубей, прибудова, археологічні дослідження, музей, заповідник.

До наших днів у Батурині збереглися унікальні пам'ятки – будинок генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея (пам'ятка архітектури національного значення, охоронний номер 1770) та парк «Кочубеївський» (пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, охоронний номер I/17–578), що розташовані в західній частині міста по вулиці Гетьманська, 74. Вони об'єднані пам'яткою археології XVII–XVIII ст. «Садиба Кочубея», площа якої становить 9,9 га. Садиба включала в себе власне будинок, дерев'яну домову церкву Введення Богородиці, господарчі приміщення, парк, ставок, викопаний у руслі р. Чорної. Культурний шар пам'ятки потужністю до 0,5 м містить матеріали ранньомодерного періоду (XVII–XVIII ст.): фрагменти кераміки, кахлів, цеглу, предмети побуту. Це і є те, що залишилося на сьогодні від садиби, власником якої наприкінці XVII ст. став Василь Леонтійович Кочубей (у 1687–1699 рр. – генеральний писар, 1700–1708 рр. – генеральний суддя).

Наша стаття – це перша спроба написати детальну історію садиби. Зауважимо, що вивчені публікації з цієї тематики не давали вичерпної картини, а були присвячені лише окремим сторінкам, які часом були вкриті великим нашаруванням легендарних свідчень. На сьогодні можна з впевненістю сказати, що непросте завдання прослідкувати основні етапи історії садиби на основі архівних документів та археологічних матеріалів виконано і ми представляємо дослідження, яке, в першу чергу, базується на багаторічній роботі науковців колективу Національного заповідника «Гетьманська столиця».

Перше ґрунтовне обстеження будинку Василя Кочубея в Батурині влітку 1960 р. провів дослідник архітектури Лівобережної України Михайло Цапенко, який відніс будинок до числа пам'яток, збудованих у кінці XVII ст., і зазначив: «В перестроеном виде он существовал до Отечественной войны. Во время войны дом сильно пострадал, остались целыми подвал и часть наружных стен. Исследования показали, что в XIX в. сохранившиеся древние стены по наружному периметру были обложены новой кладкой. Наземная часть здания оказалась как бы заключенной в футляр и благодаря этому сохранилась. Небольшие выступы с двух

продольных фасадов были пристроены позже. Под зданием расположен большой подвал с глубокими нишами-шкафами в стенах.

...По объемно-плановому построению дом Кочубея представлял, по сути, большую каменную хату, состоящую из нескольких примыкающих друг к другу комнат. В сохранившейся части дома таких камер-комнат можно различить три, но, возможно, их было больше, так как при реставрации в XIX в. **часть старого здания была разобрана**» [1, 233] (з цим твердженням ми не згодні – аргументи далі).

У визначенні питання часу зведення будинку генерального суду існує усталена версія, в якій будівництво приписують першому батуринському гетьману Дем'яну Многогрішному і суд, скоріш за все, працював тут і за гетьмана Івана Самойловича.

В 1700 р. генеральним суддею було обрано Василя Кочубея. Ось як про це пише канцелярист Самійло Величко: «...На другой чи третій день, коли полковники і вся старшина з'їхалися перед Божою службою до гетьмана на Гончарівку і Кочубей туди ж прибув, несподівано було йому вручено від гетьмана та всієї старшини суддівський уряд, про який він і не гадав» [2, 602–603].

З обранням В. Кочубея генеральним суддею пов'язують зміну функціонального призначення будинку – він переходить в особисту власність Василя Леонтійовича. Підтвердження цьому на сьогодні можна знайти лише в матеріалах археологічних досліджень – саме на початку XVIII ст. будинок прилаштовується для проживання родини, згідно моди та смаків господаря будуються кахляні печі.

У серпні – вересні 2003 р., в рамках реалізації урядової програми (№ 1123 від 17.08.2002 р.), розпочалася реконструкція будинку, що дозволило науковцям вперше ретельно його дослідити. У XIX ст. не були знищені ознаки, які дозволяють визначити початкові розміри будинку В. Кочубея – під час археологічних робіт було виявлено чотири контрфорси біля всіх кутів споруди XVII ст. Будинок розміром 9,8 x 17 м прямокутної в плані форми, витягнутий довгою віссю по лінії південь – північ з невеликим відхиленням на схід, мав досить складний поділ внутрішнього простору. Наявність входу до підвалу зі східного боку позначається на плануванні кімнат, відбираючи частину внутрішнього простору [3, 116–136].

За результатами промірів розмірів цегли на ділянках стін XVII ст. було встановлено, що переважно використовувалася цегла розміром: 29–30 x 15 x 6 см, яка ближча до української будівельної традиції, але відрізняється від подібної цегли з Гончарівки. Це може свідчити про більш ранній час побудови будинку порівняно з палацом І. Мазепи на Гончарівці (будівництво якого не могло розпочатися раніше 1687 р.), що підтверджує легендарну версію про зведення будинку за часів



Ситий Ю., Дмитрієнко С. Малюнок-реконструкція «Кочубейщина, кінець XVII – початок XVIII ст.», 2007 р.

Д. Многогрішного (1669–1672 рр.).

Після зняття підлоги 70-х років XX ст. біля південної стінки найбільшої зали, на просторі між двох дверей, вдалося дослідити фундамент кахляної печі розмірами 1,5 x 2,6 м. З'ясувалося, що для його побудови використана цегла «московського» стандарту кінця XVII ст., а в кладці стін будинку присутня виключно цегла «київської» традиції. Це вказує на появу печі пізніше від часу будівництва самого будинку і свідчить про прилаштування будинку для потреб його постійних мешканців – сім'ї Василя Кочубея, можливо саме після описаних С. Величком подій 1700 р. Основна маса кахлів, виявлених при дослідженні печі, оздоблена рельєфним орнаментом з мотивом грона винограду і вкрита бірюзовою глазур'ю. Особливо цікавою є знахідка кахлів з малюнком офіцера в однострої, яка, ймовірно, займала центральне місце на фасаді. Така груба була досить типовою для осель козацької старшини. «Лазурова піч Кочубея» захопила Я. Маркевича, і він навіть замовив собі подібне оздоблені груби, про що знаходимо свідчення у його щоденнику [4, 37].

Будинок вистояв при жорстокому нищенні Батурина російськими військами під керівництвом

Олександра Меншикова в листопаді 1708 р. Саме про це писав Тарас Шевченко в поемі-містерії «Великий льох»:

На тім пожарищі
Одна тільки й осталась
В Батурині хата [5, 301–306].

Вперше документальне свідчення про садибу зустрічаємо у «Відомостях про майно, що належало І. Мазепі, та населення Батурина від 1 лютого 1726 р.», де зазначено: «Дворы владельческие при Батурине, которые имеются для приезда: Федора Кочубея – 1, в нем живет прикащик ево» [6, 311]. Це дає можливість припустити, що батуринську садибу успадкував від Василя Леонтійовича його молодший син Федір. Згідно Мазепиної книги садиба була не єдиним майном Федора в Батурині – володів він і греблею на р. Сейм: «Федора Кочубея – три каменя, его жь Кочубея – коло одно ступное» [6, 70]. Помер Федір Васильович в 1729 р. У шлюбі з Анастасією Василівною Скоропадською він дітей не мав і тому після смерті його майно було розділене між братами і сестрами. Так Параска Василівна (померла в 1726 р.) отримала від брата Федора млин на р. Сейм, а батуринську садибу,

ймовірно, отримав старший брат Василь (у 1729–1743 рр. – полтавський полковник), тестамент якого підтверджує приналежність садиби йому. Згідно нього Василь Васильович заповідає своєму молодшому сину Петру с. Кунашівку з двором, греблею та млином, дворище в с. Бахмачі, в Бахмацькій сотні з с. Тиницю з людьми, двором та хутором Пісковським, в Батурині двір та млин на р. Сейм з греблею, млин в м. Нових Млинах на р. Сейм [7, 535].

Свідчення, приведені О. Лазаревським за генеральним описом Лівобережної України за 1764–1769 рр., фіксують в Батурині «мелкое владение: бунчукового товариша Петра Кочубея на улице Гончаровке; в том дворе церковь деревянная старая во имя Пресвятой Богородицы» [8, 118]. Це вже точна вказівка саме на садибу генерального судді В. Кочубея – відомо, що до другої половини XVIII ст. територію садиби прикрашала дерев'яна церква Введення Богородиці. Точно вказати дату зведення храму наразі неможливо, але, вірогідно, що це відбулося ще за Василя Леонтійовича: «При входе в церковь вокруг дверей есть надпись, из которой видно, что церковь эта выстроена В. Кочубеем в XVII ст. во имя входа в храм Пресвятой Богородицы, но неизвестно в каком году, потому что на месте, где означает год построения, видны только две начальные цифры – 16..., а остальные две стерты так что их нельзя разобрать... На колокольне висел колокол, на котором была надпись: сей колокол соорудил пан Федор Кочубей и портрет этого Кочубея в малом виде во весь рост» [9, 89].

Науковці Ю. Ситий та С. Дмитрієнко у 2007 р. за результатами археологічних досліджень та аналізу виконали малюнок-реконструкцію «Кочубейщина, кінець XVII – початок XVIII ст.», на якому зображено будинок в оточенні споруд, що, на думку авторів, могли розміщуватися на території садиби на початку XVIII ст.

Після смерті Петра (помер не одруженим) у 1769 р. всі його володіння були розподілені між братами. Зустрічаємо, що «после смерти брата Петра Семен получил ... в м. Батурине 11/3 кола», у відомості про заселення Батурина за 1751–1756 рр. зазначається о «владения обозного генерального господина Кочубея – 9 дворов посполитых» [8, 160], та свідчення про долю батуринської садиби в зв'язку зі смертю Петра Васильовича Кочубея відсутні. Аналізуючи подальшу долю садиби припускаємо, що певний час вона так чи перебувала у володінні генерального обозного Семени Васильовича Кочубея (роки життя 1725–1779), який обіймав цю посаду при гетьмані Кирилі Розумовському упродовж 1751–1779 рр. Цілком імовірно, що саме генеральний обозний, володіючи батуринською садибою, не зміг устояти перед проханням свого

безпосереднього керівника і продав її.

В кінці XVIII ст. власником історичної садиби стає гетьман К. Розумовський. М. Ісаєнко зазначає: «...Недалеко отъ Тепловки находится то место, где жилъ Василий Леонтьевичъ Кочубей, отчего оно и называется Кочубеевщиною. Оно прежде принадлежало Розумовскому, но недавно куплено однимъ изъ потомковъ прежнего его владетеля...» [10, 76]. Зазначимо, що в Описі Батурина за 1760 р., який складений у зв'язку з тим, що імператриця Єлизавета «жалует» у володіння Кирилу Розумовському Батурин, садиби Кочубейів серед «пожалованных» не зустрічаємо. Це дає підстави стверджувати, що К. Розумовський придбав садибу після 1760 р. Можемо припустити, що головним мотивом для гетьмана стало те, що це була єдина садиба, яка вціліла в Батурині з часів Івана Мазепи, тим більше вона межувала з територією його маєтку, що був зведений на центральній вулиці Батурина (Київській, нині – Ющенка) відразу по обранні К. Розумовського гетьманом.

Про зміни, що зазнала садиба в цей час, свідчить М. Ісаєнко в «Черниговских губернских ведомостях» за 1860 р.: «Дізнавшись, що за річкою Сейм живе багато людей, яким під час розливу річки дуже важко ходити до церкви, К. Розумовський наказав перенести туди дворову церкву Кочубея, масток якого дістався в його руки, і попросив місцевого архієрея призначити священика. У 1778 р. церква була перенесена за р. Сейм і поставлена між двома слобідками – Городищенком і Матіївкою. На новому місці вона була освячена в ім'я Іоанна Богослова» [10, 77].

Зміни в самому будинку другої половини XIX ст. підтверджують археологічні дослідження 2004–2005 рр. Прибудова другої половини XVIII ст. була зведена з південно-західного боку і мала Г-подібне планування розмірами 25,2 x 18,1 м (площею близько 400 м²). В процесі робіт були виявлені кахлі, які відносяться до часів К. Розумовського, що вказує на заміну частини печей згідно з новою модою [11, 267–272]. Виявлені залишки фундаментних ровів говорять про значно слабшу конструкцію стін прибудови часів К. Розумовського. З відомості про забудову та землевласників Батурина (не пізніше 1803 р.) дізнаємося, що прибудова часів К. Розумовського була дерев'яною: «Каменный дом, прозываемый Кочубейский, с пристройкою к оному деревянного дома, к оному пусто-порожная земля, принадлежащая к оному дому; всей площади 18104 кв. сажень» [8, 204–207].

Після смерті гетьмана К. Розумовського (1803 р.) Батурин перейшов у власність до його сина Андрія. У 1836 р. було проведено «Опись Батуринской Его Светлости Князя Андрея Кириловича Разумовского Волости состоящим Черниговской Губернии в Конотопском Уезде», де читаємо: «От сего

дома начинается другой сад и за оным против пруда, что около кузниц, большой двор и дом, называемый Кочубейский, где занимает квартиру г-н управляющий и находится вотчинное правление, сего дома большая часть деревянная, а меньшая часть – каменная; при нем в одну сторону имеется два флигеля – один для кухни, а другой для служителей, при коих маленький двор, где содержатся для дома дойные коровы, для коих имеется деревянный сарай, по другую сторону две кладовые, также небольшой флигель, ледник, сарай, конюшня и изба для кучеров и караульных сторожей. От сего Кочубейского дома простирается регулярный сад с разными как плодовитыми, так и дикими деревьями, в коем неподалеку от дома имеется деревянная баня, в коей две особые комнаты, в конце сада каменная солодовня» [8, 239–241].

По смерті Андрія Кириловича (1836 р.) будинок з парком повертається у власність Кочубеїв. Викликає інтерес свідчення І. Іноземцева про відвідини Батурина Кочубеєм: «Батурин посетил один из Кочубеев, любитель археологии. Он приобрел, между прочим, в церкви Воскресения Господня старинное архиерейское кресло.... Между прочим, один большой кусок пушки с выбитой надписью о времени отлития (конец XVI ст.) был приобретен тем же Кочубеем» [12, 1054–1061]. Відповідь, хто саме із Кочубеїв придбав крісло гетьмана Розумовського, що знаходилося у вівтарі церкви-усипальниці, знаходимо у О. Васильчикова: «Кресло это недавно продано местным духовенством Петру Аркадьевичу Кочубею» [13, 486].

Припускаємо, що П.А. Кочубей навідався до Батурина не лише для збирання предметів старовини. Головною метою могло стати повернення історичної садиби у власність родини. Петро Аркадійович Кочубей (роки життя 1825–1892) у другій половині XIX ст. викупує садибу в Батурині з державної казни: «... недавно куплено одним из потомков прежнего его владетеля...» [10, 76]. О. Васильчиков у монографії «Семейство Разумовских» вже засвідчує приналежність садиби Петру Аркадійовичу: «... в самом Батурине в саду Петра Аркадьевича Кочубея, называемом Кочубеевщина, существовал еще дубовый пенъ, на котором, по преданию, любил садиться Разумовский» [13, 486]. А.М. Костомаров, хоча і не називає імені, але в записках про відвідини Батурина за 1878 р. зазначає: «...направил нас осмотреть двор Кочубея, принадлежавший казенному генеральному судье и до сих пор остающийся во владении одного из его потомков» [8, 280–282].

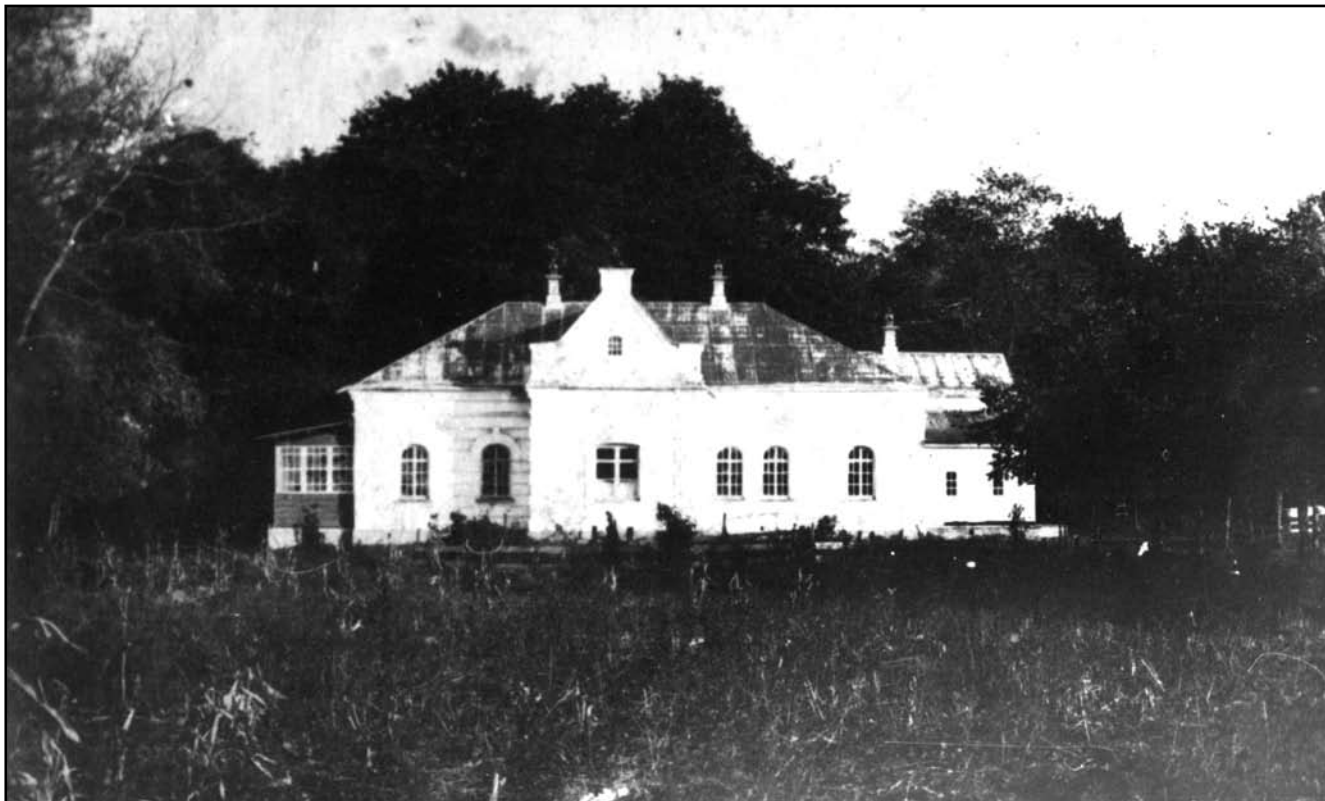
Ці припущення підтверджують документи, які лише в 2013 р. вдалося виявити в Російському державному історичному архіві у фондї № 971 «Кочубей. Дворяне и князья»: «Прошение Кочубеев Александру II переписка Кочубеевс Министерством государственных имуществ и должностными лицами

о приобретении земли «Кочубеевки» в м. Батурине Конотопского уезда Черниговской губернии за 8 августа 1856 г, 31 марта 1859 г. и без дат». Хоча не вказано імені Кочубея, який саме просить, але, враховуючи роль, що відігравав Петро Аркадійович в часи імператора Олександра II (1855–1881 рр.), сміливо припускаємо, що саме він піклувався перед імператором. Тим більше, що дати документів співпадають з рішенням Петра Аркадійовича про переїзд з Росії, де він народився та прожив свідоме життя, на Україну у Згурівку.

Дерев'яна прибудова, зроблена за часів К. Розумовського, скоріш за все, була вже у поганому стані, і тому нові старі власники садиби прикладають зусилля, щоби повернути будинку первісний вигляд. Про знесення прибудови часів К. Розумовського знаходимо свідчення у Василя Різниченка: «... Первый этаж его подвергся перестройке: часть дома была разобрана, сделаны новые сволоки, крыша, дымовые трубы нового фасада, чудесные старинные кафельные печи были заменены новыми простыми» [14, 28–42]. Про це та перепланування у другій половині XIX ст. пишуть О. Лазаревський, М. Цапенко, М. Костомаров. Результати досліджень дають нам підстави стверджувати, що відомі історики роблять помилкові висновки про те, що в XIX ст. була розібрана частина історичної будівлі. Але це пояснюється тим, що дослідити будинок, як це було зроблено науковцями в 2003–2005 рр., історики архітектури не мали можливості. Фактично у XIX ст., залишивши в основі первісний об'єм будівлі, були виламані дві ділянки в середині довжини будинку і розширена центральна зала будинку в двох напрямках – на схід та захід.

Фотографії початку XX ст. фіксують з північного боку будинку невелику дерев'яну прибудову, що сполучалася із північною залогою через двері на місці вікна на північній стінці. Фундаменти цієї прибудови знайдені в 2003 р. під час досліджень північно-західного контрфорсу. Можемо припустити, що вона зведена в кінці XIX ст. Напевно в цей же час була прибудована кімната і з південного боку від стін XVII ст., яка раніше використовувалася як котельня.

Ще одним важливим аргументом, що опосередковано підтверджує те, що власником батуринської садиби був Петро Аркадійович, є матеріали з фондової колекції НІКЗ «Гетьманська столиця», які засвідчують, що на початку XX ст. садиба належала вже сину Петра Аркадійовича Василю. І хоча ми не маємо документального підтвердження, та з впевненістю можемо говорити, що він успадкував її від батька. Василь Петрович був найменшою, шостою, дитиною в родині, але так сталося, що він став єдиним спадкоємцем – четверо дітей подружжя Кочубеїв померло в дитинстві, а донька Любов померла молодою.



Будинок Кочубея. Фото кінця XIX ст. З фондової колекції НІКЗ «Гетьманська столиця»

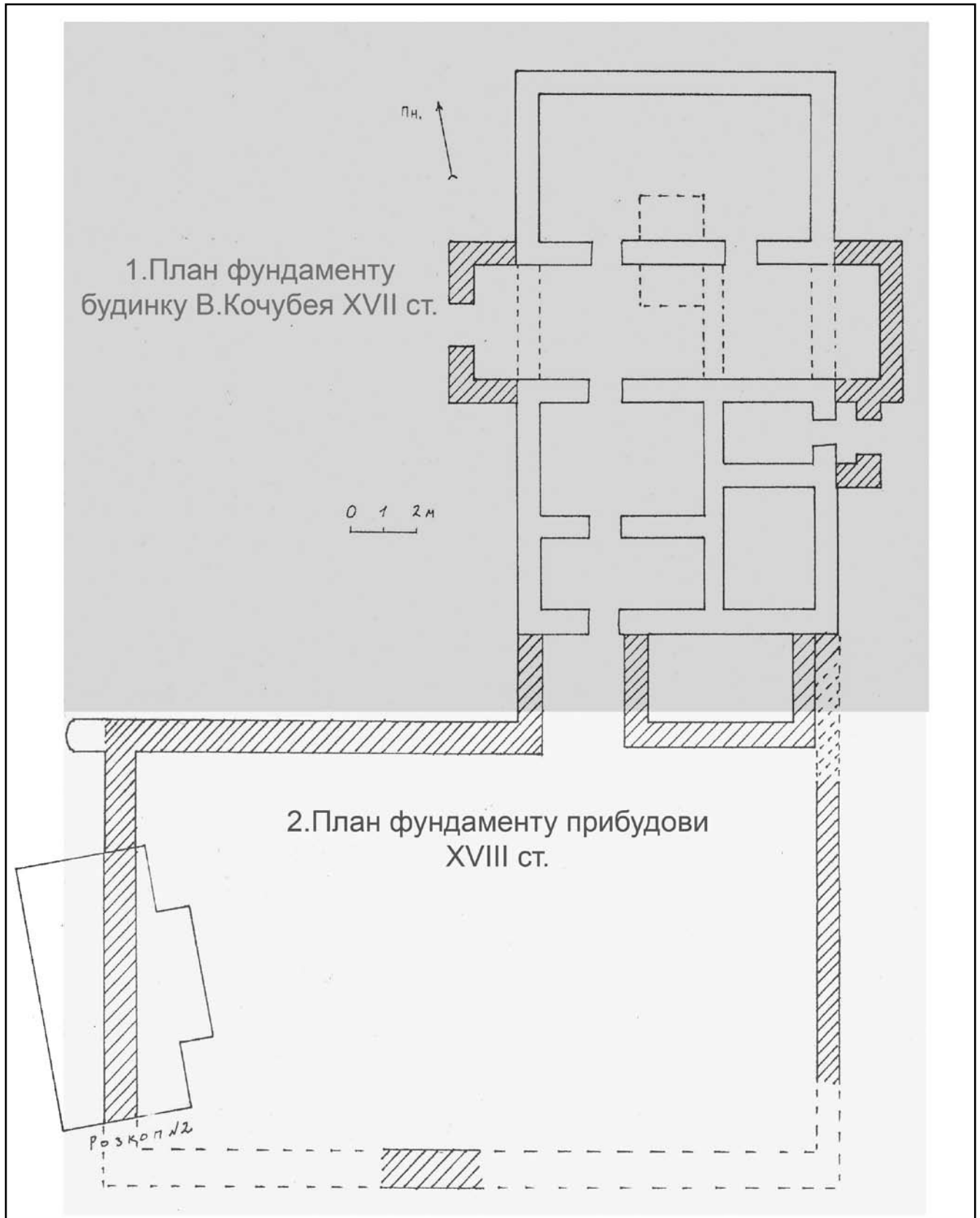
Листи від головного лісничого Старо-Гутського лісництва П.А. Павловича до сторожа батуринської садиби В.П. Кочубея Дмитра Косьмовича Дяченка були передані до фондів музею у 1988 р. Саме вони допомогли нам визначити, що останнім із нащадків генерального судді, хто володів батуринською садибою, був Василь Петрович Кочубей. Іменний відкритий лист від 12 вересня 1912 р. вгорі містить напис: «Старо-гутское лесное управление Стацкого Советника В.П. Кочубея», а внизу зазначена адреса: «м. Батурино Черниговской губ. Сторожа Батуринской усадьбы В.П. Кочубея Дмитрию Дьяченко» [15].

З листів робимо висновок про те, що за дорученням В.П. Кочубея П.А. Павлович систематично опікується садибою. В листі від 7 березня 1904 р. читаємо: «...Предписываю тебе объявить желающим снять аренду огорода, что 18 сего Марта месяца я приеду въ усадьбу и произведу торги на отдачу въ аренду этого огорода на три года. Желающим принять участие въ торгахъ должны будутъ представить залогъ въ размере 25 руб. Одновременно съ симъ высылаю тебе 35 руб. изъ коихъ десять руб. въ уплату за починку крыши и двадцать пять руб. выдать рядчику подъ росписку в задатокъ по устройству изгороди». В листі від 12 вересня 1912 р. значиться: «...Разрешаю тебе ремонтъ крыши въ квартире сторожа, на сумму не свыше семи рублей. Оправдательные документы должны быть высланы въ Кантору лесничества» [16, 91–92].

Цікавим є і той факт, що Василь Петрович не залишився осторонь долі палацу К. Розумовського,

коли «... вскоре дворец был официально передан в заведывание специально для этого избранной обществом комиссией. Граф Разумовский (Камилъ Львович – Н.Р.), изъявивший готовность фактически поддержать инициативу общества, был избран почетным председателем этой комиссии, светлейший князь М.К. Горчаков, как инициатор реставрации стал председателем, а Г.К. Лукомский секретарем этой комиссии, которая архитектором всех предполагающихся по ремонту и реставрации дворца работ избрала А.Е. Белогруда, производившего детальные обмеры дворца еще в 1907 г. по поручению Императорской Академии художеств. В члены комиссии были избраны А.Н. Бенуа, В.П. Кочубей, И.А. Фомин и Б.И. Ханенко» [17, 14].

Для проживання сторожа садиби Дмитра Косьмовича Дяченка та його родини, які і опікувалися будинком, праворуч від центрального входу на територію садиби в кінці XIX ст. був збудований будинок та господарчі приміщення, які збереглися до наших днів. Після того, як родина Василя Петровича Кочубея емігрувала, для родини Дмитра Дяченка садиба залишилась власною оселею. У квітні 2007 р. за благодійні кошти, надані фондом «Гетьманська столиця» (виконавчий директор Микола Бутко), садиба була придбана у Миколи Микитовича Дяченка (онука першого сторожа Дмитра Косьмовича) і увійшла до складу НІКЗ «Гетьманська столиця». Як і за Кочубеїв, вона виконує господарські функції, забезпечуючи вже всій території і об'єктам



План фундаментів будинку Кочубея XVII – XVIII ст.

заповідника належне утримання.

Дяченки зберегли кочубеївське майно, і цьому знаходимо не одне підтвердження. Газета «Рада» за 1911 р. писала: «...коли сторож відкрив їм двері в

будинок, на них війнуло свіжістю ремонту. В деяких кімнатах навіть збереглися меблі із Кочубеєвого багатства...» [8, 413]. «Посеред гаю стоїть біленький кам'яний, критий залізом, офарбованим в зелений

колір, будинок. Сторож відімкнув двері і ми ввійшли всередину. Не дуже давно був ремонт будинку, а через це мури всі побілені. Замість колишнього паркету – помост, зроблений з дощок. Двері теж нові простенькі. Стіни товсті, грубі, не рушені і полишені такими, як і були. Замки і ручки в дверях – старі, з дзвоном, ті самі, що були й тоді, як жив тут Кочубей. Плити теж кочубеївські. Вікна великі венеціанські, в старому стилі. От і та кімната, де був кабінет генерального судді Кочубея. Із кабінета невеличкі двері ведуть в опочивальню. Тепер ці двері зацегловані.

Небагато й мебелі зісталось з кочубеївської розкішної кімнатної обстановки. Невеличка канапка з червоного дерева, оббита якоюсь колірною потрухлюю матерією. Стіл кабінетний, приблизно сажень завдовжки і пів завширшки, обложений теж червоним деревом. Дощка столу оббита зеленою шкірою з різними, позатиратими уже трохи, візерунками і позолоченими краями. Невеличка дубова шафа з старовинним (з дзвоном) замком. Оце і все те, що збереглося з колишніх розкішних меблів Кочубея. Без сумніву, багато з цього позабирали до себе нащадки Кочубея, що держать при будинкові сторожа, дякуючи якому останній утримується в чистоті і порядку: кімнати чистенькі, світленькі, позамітані.

Далі повів нас сторож в льох (підвали) дому. Запаливши свічку і спустившись по кам'яних східцях униз, ми опинились в вогкій темниці перед маленькою залізною товстою, вробленою в товсті кам'яні стіни хвірткою. Великі важкі засови входили всередину стін. Сторож відімкнув її і ми ввійшли в невеличкий тісний каземат. Над нашими головами спускались грізно кам'яні склепіння. Тут сиділи в'язні, перш чим одбудеться суд. Навкруги страшна мла. Тільки майже метрів до двох над головою, крізь невеличке віконце з похилою, згористою луткою, що душить навіть всяку мрію про втечу звідсіля, сонце кидало невеличкий сніп світу. По цих вікнах можна було міркувати про товщину мурів, що виносили аж 1,5 метра! Вгорі і по боках висіли ввинчені поржавілі товсті залізні кільця ланцюгів і кайданів. Це була в'язниця Кочубея. Тут сиділи найважніші в'язні, чекаючи тортур і суду. В суміжній кімнаті робилися тортури. Тут були всі потрібні для цього машини і всякі приладдя» [8, 346].

Найбільш відомою і популярною пам'яткою садиби на довгі роки став красень дуб, легенда про який пов'язана з романтичною історією кохання І. Мазепи та М. Кочубея. Про це ми знаходимо наступне свідчення: «Господа Кочубея обнесена тином і обсажена тінистим гаєм. Гай Кочубея займає аж 18 дес. землі, дякуючи чому Батурин, як під'їздити до його з боку Сейма, здається одним великим садом. Тепер це запущений сад. Фруктові дерева давно вже заглушив гіллястий в'яз; доріжки, стежки теж

позаростали всіляким зіллям та бур'яном. Тільки вряд посажені дерева та широкі довгі алеї, роблені під пильним доглядом хазяйського ока, нагадують, що раніш тут зовсім інше було, що життя було тут джерелом ... От і місце, де колись був квітник Кочубея. Тепер там, де були клумби, невеличкі горбики, на яких гуляють діти сторожа.

Третя пам'ятка в Кочубеївщині про старі часи, що збереглась ще й досі, торкається тієї красуні, через яку виник донос Кочубея на Мазепу. Це так званий дуб Мотрі Кочубеївни, або як його тут звуть, дуб Марії (по Пушкіну), тієї самої Мотрі, що була коханкою Мазепи. Од дуба zostався тільки дуплястий стовбур. На йому тепер і листя, якщо й буває, то тільки на самому версі. Під ним, як кажуть, уперше відкрились в коханні Мазепа і Мотря, під ним вони часто в довгі літні, місячні ночі сиділи вмісті, під ним він співав Мотрі свої славні думи і пісні власного твору ... Уся кора дуба ізрізана ініціалами, між якими особливо грубо вирізано два М (Мотря і Мазепа). Кожен турист вважає за свій обов'язок вирізати на цьому дубі своє прізвище» [8, 527–582].

Після 1917 р. будинок на деякий час залишився без господаря. Мали місце різні ідеї щодо його пристосування, навіть на засіданні Батуринського райкому КП(б)У 4 травня 1921 р. розглядалося питання «переводу тифозного барака в дом Кочубея». Але розум переміг і було прийнято рішення «ввиду того, что сад Кочубея имеет историческое значение и служит местом гулянья для публики, воспретить перевод в дом Кочубея тифозного барака» [18, арк. 10]. Зі звіту окружних і районних музеїв за 1923 р., який зберігається в Державному архіві Сумської області, дізнаємося, що були плани навіть знести будівлю: «Принимались меры к охране дома В. Кочубея в Батурине... Батуринским Райисполкомом обнаружено два хищения, это были бревна из подвала. К вора́м приняты меры наказания. Благодаря содействию Губполитпросвещения удалось приостановить на снос дом Кочубея» [19, 472]. Але належним чином зберегти не вдалося, що зафіксовано у звіті голови окрполітпросвіти М.Г. Вайнштейна за 1924 р.: «Дом жилой, каменный под железной крышей изношенность 25 %. Лестницы подвалов и стекла дома относятся к XVII веку. В доме 7 комнат, 1 кухня, 1 передняя, 2 кладовых, 1 коридор. Под зданием подвал из 2-х отделений: одно размером 8 x 12 аршин (5,7 x 8,55 м), другое 6 x 8 аршин (4,26 x 5,7 м). Все здание сохранено. Все двери и окна сохранены за исключением 2-х окон и 1-й двери. Запоров на окнах и дверях нет. Стекла вынуты на 50 %, печи частично разрушены, приборов нет. Полы деревянные, краска стерта, подвалы сохранены, часть ступенек разрушена. Краска на крыше осыпалась, вторых оконных рам нет» [19, 473].

Через рік ситуація стає ще більш загрозливою.

У фондах Конотопського краєзнавчого музею ім. О. Лазаревського зберігається унікальний документ – рукопис Василя Дуброви 1925 р. (інв. № КВ-1806 ППД-4353): «Третьей исторической ценностью Батурина является Кочубеевщина. Усадьба эта занимает площадь земли в 10 дес., из которых 3 дес. под огородом, а остальные 7 под вековым парком, богатым липой, кленом, дубом и осокорем. Каменный дом вмещает 7 просторных комнат. Под домом сохранился в полной неприкосновенности подвал. При доме имелся флигель и сарай. Словом, Кочубеевский парк и дом в такой полной мере соответствовали созданному нами плану, что, казалось нам, как бы providentially для него предназначенными. И так как Кочубеевщина в это время быстро шла к своей гибели, то перед нами встала вдвойне благодарная задача: спасти Кочубеевщину от гибели и устроить в ней достойный памятник Петру Ивановичу Прокоповичу!

Поданная нами НКЗему докладная записка была, надо полагать, достаточно убедительной, так как наше ходатайство о передаче Кочубеевщины Батуринскому О-ву Пчеловодства было признано подлежащим удовлетворению. ...Благодаря нашей настойчивости и неутолимой энергии Ф.Н. Ковтуна нам удалось, наконец, получить Кочубеевщину на 9 лет из рук Конотопской Политпросвты. ... Мы обязались в двухлетний срок восстановить и поремонтировать дом и оградить усадьбу, причем по фасаду ее на протяженности в 5 саженей поставить штакет из толстой шелевки высотой в 2½ арш. (нами поставлен штакет в 135 саж.). Как видно из приемного акта, мы приняли Кочубеевский дом на 80 % без стекол, с разрушенными печами, с совершенно разрушенной печной и дверной арматурой и с требующими ремонта полами. Крыльца – полуразрушены, один угол дома и часть входа в подвал разобраны на кирпичи, ведущая в подвал широкая, в 2 марша, лестница полуразрушена, половицы унесены, крыша дома протекает и требует ремонта и покраски».

Подальша доля садиби пов'язана з розвитком музейної справи в Батурині: у 1925 р. товариство бджолярів імені П.І. Прокоповича організувало в будинку музею ім. П. Прокоповича (ремонт будинку тривав з 1924 р., музей працював до 1932 р.). У 1975 р. тут відкрився Батуринський історико-краєзнавчий музей (реставрація тривала з 1973 р.), перша експозиція якого знову була присвячена П.І. Прокоповичу з нагоди 200-ліття від дня його народження. На виконання Постанови Кабінету Міністрів України № 445 від 14.06.1993 р. на базі краєзнавчого музею було створено Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

Посилання

1. Цапенко М. Архітектура Лівобережної України XVII–XVIII ст. – М., 1967. – 233 с.
2. Літопис Самійла Величка. – К.: Дніпро, 1991. – Т.2. – 640 с.
3. Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века // Проблемы сохранения культурного наследия. Материалы международного семинара 8 декабря 2011 года. – Брянск, 2012. – С. 116–136.
4. Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля // Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 37.
5. Шевченко Т.Г. Кобзар. – К., 2008. – 580 с.
6. Мазепина книга. – Чернігів, 2005. – 524 с.
7. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – 720 с.
8. Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – 786 с.
9. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 12. – С. 89.
10. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 11. – С. 76–77.
11. Ситий Ю., Дмитрієнко С. Реконструкція зовнішнього вигляду садиби В. Кочубея на Чорній річці // Батуринські читання 2007. Збірник наукових праць. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 267–272.
12. Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. – 1898. – Кн. 3. – С. 1054–1061.
13. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – СПб, 1880. – Т. I. – 486 с.
14. Батурин: історія в пам'ятках / За ред. Реброва Н. – Ніжин, 2008. – 112 с.
15. Лист від 12 вересня 1912 р. (Фонди НКЗ «Гетьманська столиця», КВ-2-2000/Д-2-684).
16. Домашенко А. Листи Василя Кочубея до Дмитра Дяченка // Батуринські читання. – Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 91–92.
17. Лукомский Г.К. Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. – СПб., 1912. – 29 с.
18. Державний архів Чернігівської області, ф. П-7198, оп. 2, спр. 3, арк. 10. Засвідчена копія.
19. Огієвська Р.І. Батуринська садиба Кочубеїв у 1923–1924 рр. (за матеріалами Державного архіву Сумської області) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 472–474.

Реброва Н.Б. Усадьба Кочубея в Батурине, вторая половина XVII – начало XX ст.

В статье исследуется история усадьбы Кочубея в Батурине.

Ключевые слова: Василий Леонтьевич Кочубей, Батурин, Кирилл Разумовский, Дмитрий Дяченко, Петр Аркадьевич Кочубей, пристройка, археологические исследования, музей, заповедник.

Rebrova N.B. Kochubey's estate in Baturyn, second half of the XVII-th – beginning of the XXth cent.

The article reveals the history of the estate Judge General V.Kochubey in Baturyn.

Key words: Vasyl Leontiyovych Kochubey, Baturyn, Kyrylo Rozymovskyi, Dmytro Dyachenko, Petro Arkadiyovych Kochubey, outhouse, excavation, museum, preserve.

17.03.2014 р.

МАЛОВІДОМЕ КРЕСЛЕННЯ ПЕРЕПЛАНУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ГЛУХОВА АВТОРСТВА АНДРІЯ КВАСОВА

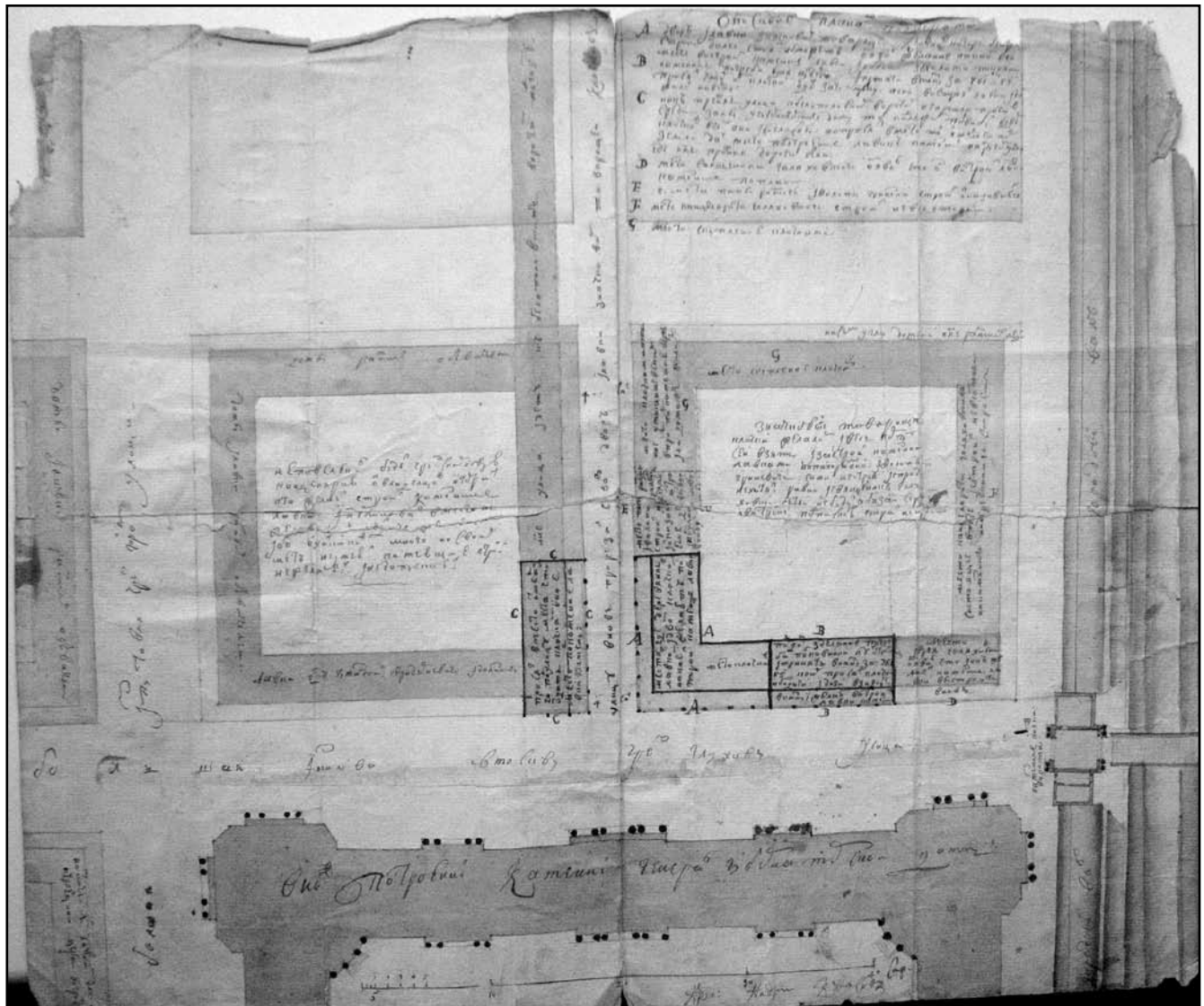
В статті йдеться про нововиявлене креслення Андрія Квасова.

Ключові слова: архітектура Гетьманщини, Андрій Квасов, українське бароко.

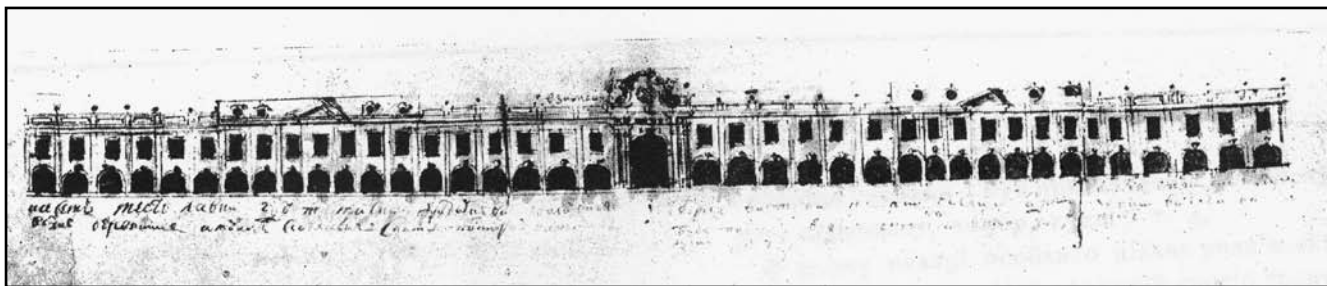
Ім'я архітектора Андрія Квасова пов'язується, як правило, із створенням окремих будівель та споруд. Його роль як містобудівника висвітлена в літературі значно менше. Тим цікавішим виглядає нововиявлене креслення зодчого, яке стосується центральної частини Глухова.

Саме креслення прямокутної форми, за розміром близьке формату А 3 [1, 288]. В нижній частині зображено «П»-подібний будинок,

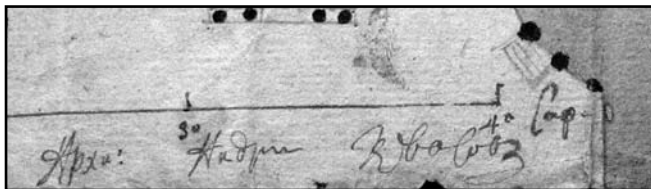
названий «вновь построенный каменный генерал-губернаторский дом», в якому легко впізнаться будівля Малоросійської колегії, збудована за проектом того ж таки Квасова у 1768–1782 рр. [2, 288]. Наведений В. Вечерським план колегії за конфігурацією зовнішніх стін повністю співпадає із планом на кресленні. Перед головним фасадом проходить «большая из Киева в Москву чрез Глухов улица» – сьогоднішня Києво-Московська вулиця. Праворуч від колегії показано браму, яка зараз не існує, – «каменные Киевские ворота». План брами повторює багато в чому збережену Московську браму – подібним чином вирішено наскрізний проїзд у вигляді прямокутного приміщення, перекритого півциркульним склепінням, з двома арками на торцях. По боках зроблені майже квадратні в плані кордегардії, причому частина лівої відділена поперечною стіною, завдяки чому створено окремий прохід для пішоходів. В збереженій до сьогодні брамі таких проходів два – вони розміщені симетрично від проїзду. З напільного боку та



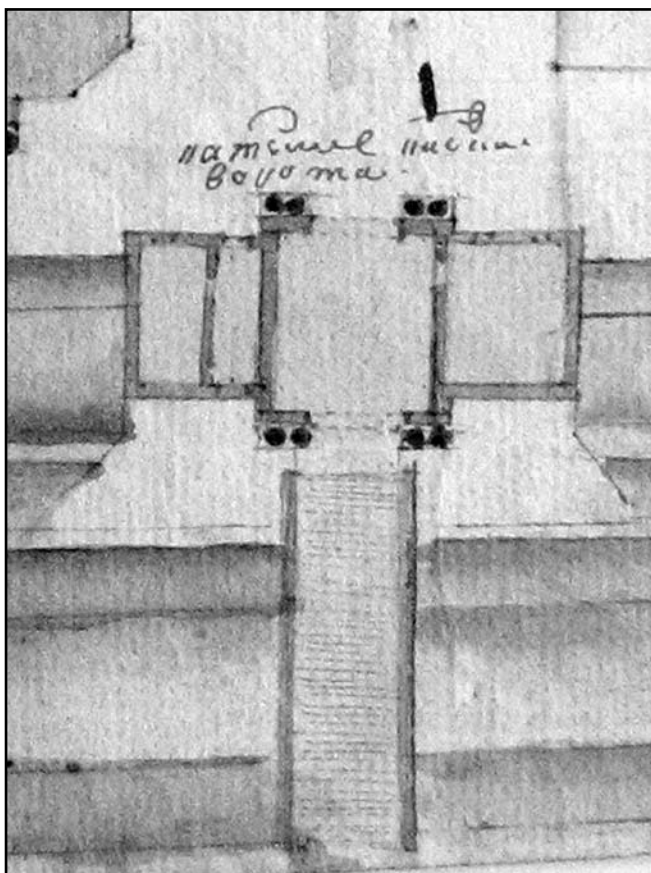
План центральної частини Глухова Андрія Квасова



Фасад лавок у Глухові (за М. Холостенком)



Автограф Андрія Квасова



План Київської брами

від міста проїзд оформлено портиками із двома групами спарених колон [3, 20]

Перпендикулярно до головної вулиці, ліворуч від колегії, показана «болшая из Путивля чрез город улица», яка зараз називається вулицею Терещенків. По боках проїжджої частини сірою заливкою показано «домы и лавки разныя обывателей».

Містобудівні заходи Квасова зводилися до прокладання вулиці через існуючі квартали по осі Малоросійської колегії – «улицу вновь прорезать сквозь двор и лавки значковых товарищей Ключков». По червоній лінії нової вулиці, а також

навпроти колегії, передбачалося влаштування критих галерей на стовпчиках. Окремі ділянки позначені літерами, і для кожної з них в експлікації та на самому плані зроблено напис про необхідні заходи для містобудівного врегулювання забудови. Деякі ділянки передбачалося відібрати під нову вулицю, інші – поміняти з таким розрахунком, щоб чільні фасадні парцелі належали більш заможним мешканцям, які могли б збудувати муровані лавки.

Відомий український історик архітектури та реставратор Микола Холостенко у 1938 році опублікував креслення фасаду двоповерхових будинків у Глухові із відкритою аркадою на першому поверсі, назвавши їх торговими рядами [4, 17]. Аналізуючи зображення, дослідник зазначав: «Цікаво, що на рисунку докладно описано, що і в якому порядку повинно будуватися і чікими коштами. Зазначено, на яких ділянках самі власники згодні збудувати частину, що їм припадає, в кого слід відібрати ділянки і т. д.». Як бачимо, наведений зміст написів цілком співпадає із написами на щойно виявленому кресленні. Очевидно, що опублікований Холостенком фасад і описуваний план є частинами одного проекту, який міг оглядати історик у довоєнний час. На жаль, другої частини із зображенням фасадів наразі виявити не вдалося, проте завдяки публікації можна скласти уявлення про характер архітектури проєктованого комплексу.

Будівлі являють собою суцільний моноліт, ритмічно почленований арками. Над кожною із арок розміщено по одному прямокутному вікну. Утворені таким чином секції оформлені пілястрами. Загалом виділено три композиційні осі – одну по центру і дві по боках. Додатково ці осі підкреслено невисокими аттиками із вазонами та хвилястими фронтончиками. Центром композиції є велика арка, перекинута над проїздом на новопрокладену вулицю. Її фланкують спарені колони, що цілком подібні до колон на збереженій брамі.

М. Холостенко запропонував датування креслень 1778–1779 роками, що видається цілком імовірним. Слід нагадати, що в цей час Андрій Квасов був тяжко хворим – його паралізувало. Як вважають деякі дослідники, невдовзі він помер [5, 611]. Отже можливо, що цей проєкт був одним із останніх в

творчій біографії зодчого.

Представлені проектні пропозиції говорять про Квасова як про досвідченого та сміливого містобудівника. Ним передбачалося створення громадського центру із усіма ознаками ансамблю. Головною віссю була вулиця Києво-Московська, початок і кінець якої фіксували дві однакові брами – Київська і Московська. Цілий квартал біля Київської брами займала величезна споруда Малоросійської колегії. Проект передбачав створення другої осі – підпорядкованої по відношенню до головної – у вигляді вулиці, орієнтованої на центральну частину колегії. Тут важливо відмітити також, що нова вулиця поєднувалася із існуючою через арку, що повинна була бути відносно насиченою декором. Таким чином утворювалася своєрідна архітектурна куліса, яка розділяє два вуличні простори та створює при сприйнятті точку емоційного напруження на перетині магістралей, що, у свою чергу, дає ефект пульсуючого простору. Такий метод характерний для доби бароко, проте, визначаючи стильову приналежність цього нереалізованого твору, слід брати до уваги і певні елементи, котрі відносяться вже до арсеналу класицизму. Отже, стилістика комплексу свідчить про перехідний характер

архітектури, що властиво зодчеству Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Посилання

1. ДАКО, ф. 1542, оп. 2, спр. 101.
2. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – Київ: НДІТІАМ–Головківархітектура, 2002. – 593 с.
3. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – Киев: Будівельник, 1986. – 375 с.
4. Холостенко М.В. Растреллі та його учні на Україні // Архітектура Радянської України. – Київ: Будівельник, 1938. – № 9. – С. 16–21.
5. Зодчие Санкт-Петербурга. XVIII век. – Т. 1. – Санкт-Петербург: Лениздат, 1997. – 1024 с.

Юрченко С.Б. Малоизвестный чертеж перепланировки центральной части Глухова авторства Андрея Квасова

В статье идёт речь о нововыявленном чертеже Андрея Квасова.

Ключевые слова: архитектура Гетманщины, Андрей Квасов, украинское барокко.

Yurchenko S.B. Not popular draft of resiting of central part of Hlukhiv of authorship of Andriy Kvasov

To the article speech goes about the draft of Andriy Kvasov.

Key words: architecture of Hetmanat, Andriy Kvasov, Ukrainian baroque.

14.04.2014 p.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 94 (477): 902.2

С.Я. Ольговський

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВИПАДКОВИХ
ЗНАХІДОК СКІФСЬКИХ ЛИВАРНИХ ФОРМ
ДЛЯ НАКОНЕЧНИКІВ СТІЛ

У статті проаналізовані випадкові знахідки скіфських ливарних форм на території України, не пов'язані з ремісничими центрами або майстернями, які підтверджують висловлене автором припущення про роботу майстрів-ливарників в обозі скіфського війська під час походу в Малу Азію і дозволяють говорити про роботу таких майстрів у війську на території північнопричорноморської Скіфії. Випадкові знахідки ливарних форм на Великому Більському городищі дозволяють припустити, що воно було ставкою скіфського царя з його військом.

Ключові слова: ливарні форми, випадкова знахідка, наконечники стріл.

У 1947 р. Ф.М. Штітельман опублікувала дві складові частини бронзової ливарної форми, в якій відливались скіфські наконечники стріл. Ця форма поступила до Київського історичного музею на початку XX ст. із приватної колекції Б.І. Ханенка і була зареєстрована як випадкова знахідка із с. Букрин, Канівського повіту, Київської губернії [9, 161–164]. Зараз це село Ржищівського р-ну Київської обл. Перша частина – одна із трьох стулок циліндричної форми, на внутрішній частині якої є заглиблений відбиток одного тригранного наконечника стріли і конусоподібний отвір для заливання металу. Друга частина приладу – це бронзовий стрижень із загостреним кінцем, на середній частині якого є невелике потовщення, що, в свою чергу, ледве помітно поділяється на три грані, від середини яких відходять по одному невеликому шипу довжиною до 0,4 см із закругленою верхівкою. Трохи нижче потовщення переходить в плоский виступ, який перпендикулярно відходить від стрижня. Цей виступ підтримував стулку форми під час відливки стріли, а шипи, заходячи в спеціальні пази стулок, надійно їх фіксували і забезпечували непорушність при роботі. Верхня, загострена, частина стрижня формувала втулку наконечника (рис. 1, 1, 2).

При публікації своєї колекції у виданні «Древности Поднепровья» (1899 р.) Б.І. Ханенко писав також про бронзовий штамп для виготовлення намистин або напівкруглих сферичних бляшок, знайдений поблизу с. Стайки, розташованого на правому березі Дніпра неподалік від с. Букрин. Про цю знахідку Ф.М. Штітельман у своїй статті нічого не згадувала. Але Б.М. Граков, присвятивши виготовленню скіфських наконечників стріл спеціальну статтю, пише про форму із колекції Б.І. Ханенка, яка походить також із с. Стайки [2, 77]. Спочатку Є.В. Черненко [6, 98], а потім Б.А. Шрамко [7, 321] цілком доцільно

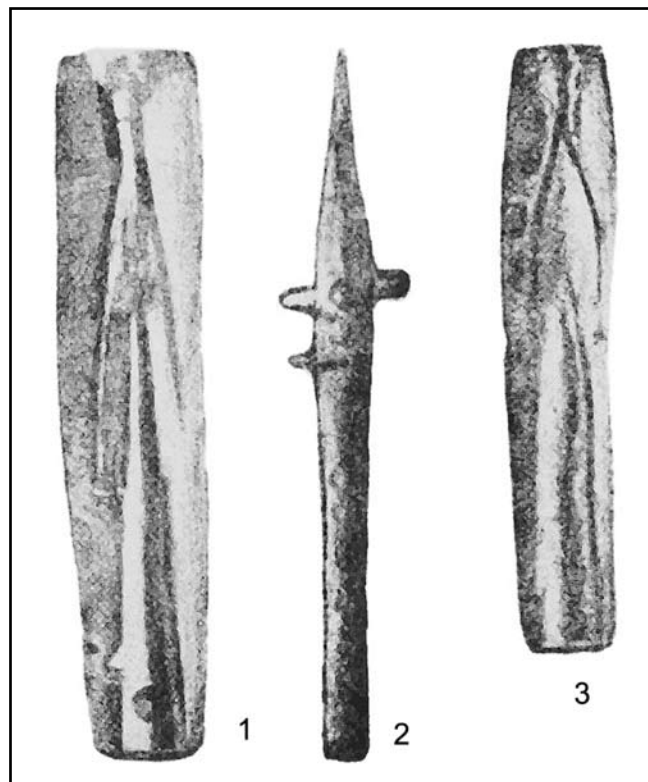


Рис. 1. Ливарні форми із збірки
Національного музею історії України:
1-2 – колекція Б.І. Ханенка (с. Букрин);
3 – колекція О.О. Бобринського (м. Сміла?)

назвали це свідчення Б.Н. Гракова помилкою, і в даному разі, на їхню думку, йдеться про ту ж форму із Букрина, про яку писала Ф.М. Штітельман.

Таким чином, і два фрагменти форми, і штамп для намистин із одного пункту хоча і можуть вважатись артефактами, що характеризують бронзоливарне ремесло у скіфів, але не можуть свідчити про наявність тут ремісничого центру, адже крім перелічених знахідок більше ніяких решток бронзоливарного ремесла в цій місцевості не відомо і поселень скіфського часу не виявлено. Втім, в археологічному довіднику по Київській області йдеться про три городища, оточені валами і ровами, які були виявлені біля с. Стайки. Але ці пам'ятки археологами не досліджувались і говорити про їх належність до скіфської культури немає підстав [7, 66]. Тобто ці знахідки ливарних форм цілком випадкові і не пов'язані ні зі скіфськими населеними пунктами, ні, тим більше, з конкретними ремісничими майстернями.

У своїй публікації Ф.М. Штітельман згадує також про стулку ливарної форми для відливання наконечників стріл, яка поступила до Київського історичного музею із колекції О.О. Бобринського (рис. 1, 3). Місце її знахідки невідоме, але, на думку дослідниці, оскільки всі речі колекції походять із

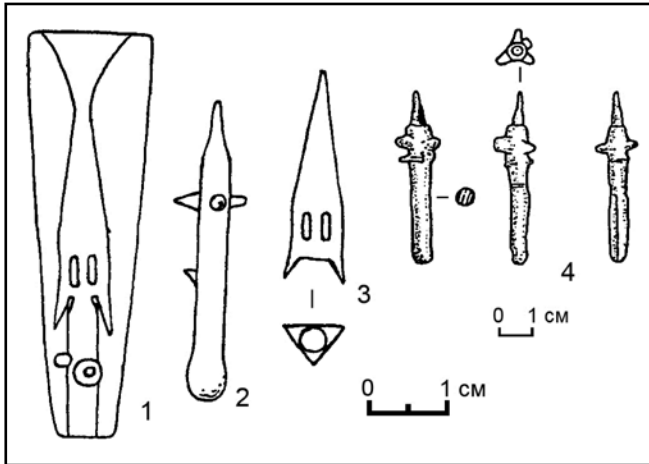


Рис. 2. Ливарні форми з Великого Більського городища: 1 – стулка ливарної форми; 2 – тип стріли, що відливався в такий форми; 3 – реконструкція скріплюючого стрижня; 4 – скріплюючий стрижень із урочища Лисовий Кут

околиць м. Сміла, то, вірогідно, і форма походить звідтіля [9, 162], хоча Б.А. Шрамко вважає можливим пов'язувати цю форму з Більським городищем, на якому О.О. Бобринський одним із перших проводив розвідувальні роботи у 1887 р. [8, 323]. Є всі підстави погодитись із цією думкою, оскільки навколо Сміли немає ніяких слідів ливарного ремесла скіфського часу, а Більське городище було потужним ремісничим центром і якісь речі з колекції графа могли походити і з цієї пам'ятки.

Форму із Букрина Ф.М. Штітельман, за типом стріл, що в ній виготовлялись, датувала IV–III ст. до н. е. Стріли ж, що виходили із форми з колекції О.О. Бобринського, за формою істотно відрізняються. Б.А. Шрамко, із урахуванням останніх уточнень хронології скіфських старожитностей, вважає, що стулку із колекції О.О. Бобринського слід датувати кінцем VII–VI ст. до н. е., а букринську знахідку – кінцем VI–V ст. до н. е. [8, 322].

Саме перераховані ливарні форми мав на увазі Б.М. Граков, коли писав, що ливарних форм в Скіфії відомо небагато – три-чотири кам'яні для відливання прикрас і три для виготовлення наконечників стріл [3, 46]. Ці форми також дали Б.М. Гракову підставу зробити висновок про розвинуте виробництво стріл в Скіфії і високу техніку лиття, якою володіли скіфські майстри [2, 76]. Власне і сьогодні ливарні форми вважаються надійним показником при оцінці рівня бронзоливарного ремесла на тій чи іншій пам'ятці, але при цьому чомусь ніхто не зосереджував увагу на випадковості виявлення цих артефактів і відсутності зв'язку з ремісничими центрами, майстернями або ж іншими археологічними об'єктами. Це було б цілком зрозуміло, якщо такі знахідки були поодинокі. Але останнім часом колекція таких речей поповнюється і це потребує пояснення.

У 1992 р. на території Великого Більського городища місцевим мешканцем було знайдено бронзову стулку від ливарної форми, в якій

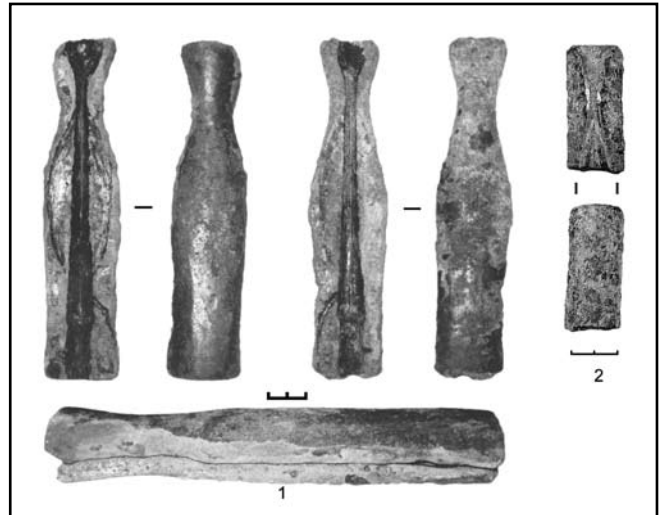


Рис. 3. Ливарні форми з приватних колекцій: 1 – околиці м. Сімферополь; 2 – лісостепове правобережжя Дніпра

відливались баштоподібні наконечники стріл останньої третини V ст. до н. е. (рис. 2, 1). Точне місце її виявлення на городищі і обставини знахідки лишилися невідомими, але принаймні ніяких інших решток бронзоливарного ремесла поруч не спостерігалось [8, 322–323].

У 1996 р. на поселенні в урочищі Лісовий Кут, яке також розміщується на території Великого Більського городища, працівниками україно-німецької експедиції при збиранні підйомного матеріалу за допомогою металодетектора було знайдено бронзовий стрижень від складної ливарної форми (рис. 2, 2). Цей стрижень використовувався для фіксації стулок і формування втулки наконечника, як і в букринській формі. Щоправда, від останнього він дещо відрізняється формою. Його загострена верхня частина не доходить до з'єднувальних шипів і, розширюючись, утворює конусоподібну кільцеву муфточку, яка обмежувала заглиблення для втулки стріли і подекуди збільшувала стійкість стрижня в формі [8, 322–323]. За самим стрижнем, без стулок самої форми ми, звичайно, не можемо говорити про тип і час побутування наконечників стріл, які в ній відливались, але належність цієї знахідки до скіфського часу безперечна.

Як відомо, Більське городище було розвиненим ремісничим центром VII–III ст. до н. е. Але бронзоливарне ремесло було сконцентроване на Східному укріпленні, де кожен об'єкт – будь-то землянка, лъох, сміттєва яма тощо – містив рештки місцевого бронзоливарного ремесла – шлаки, зливки, напівфабрикати виробів, браковані речі, уламки ливарних форм, різноманітні інструменти тощо. Бронзоливарне ремесло мало місце і на Західному укріпленні, хоча і в дещо меншому обсязі. На широкому просторі Великого городища було виявлено близько двох десятків невеликих неукріплених поселень. Не всі з них досліджувались, але розвідувальні роботи не виявили виразних слідів металообробки ні місцевих, ні тих, які б можна було пов'язати із Східним або

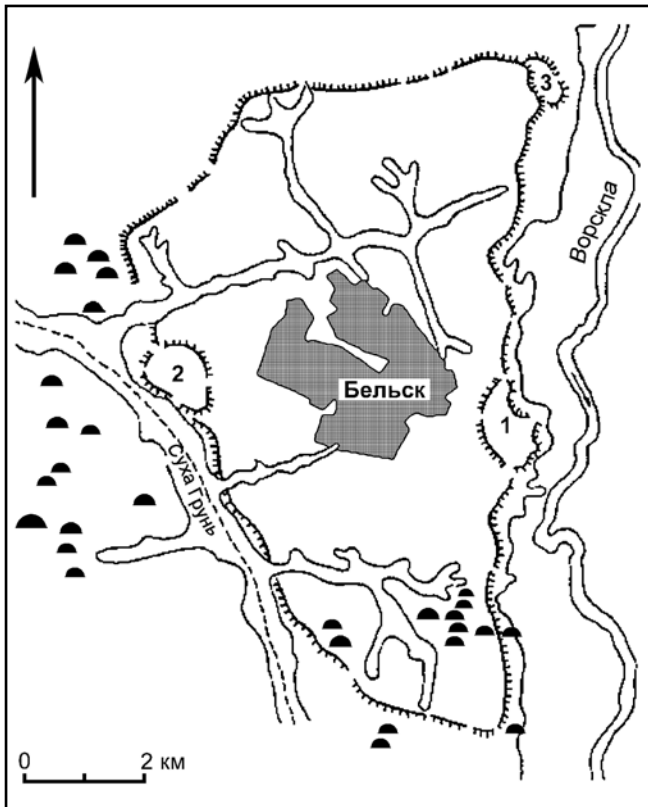


Рис. 4. План Великого Більського городища:
1 – Східне укріплення; 2 – Західне укріплення;
3 – Куземинське укріплення

Західним укріпленнями. Тому знахідки ливарних форм на території Великого городища виглядають досить дивно і викликають запитання, чому вони знайдені за межами Східного або Західного укріплення, що виглядало б більш логічним.

Останнім часом з'явилися публікації матеріалів із приватних колекцій і стало відомо про ще декілька цікавих знахідок. Таку 2008 р. в околицях Сімферополя присільськогосподарських роботах місцевим жителем було знайдено двостулкову ливарну форму, яка являла собою два бруски незвичайної пляшкоподібної форми із закругленими краями (рис. 3, 1). На внутрішній плоскій частині обох стулок поміщено негативне заглиблення у формі овального дволопатевого наконечника з виділеною втулкою і шипом [3, 231]. Такі наконечники побутовували у VII–VI ст. до н. е. Але в Криму скіфські пам'ятки цього часу невідомі і, тим більше, нічого невідомо про скіфські ремісничі центри. Як відомо, навіть в степовій зоні Північного Причорномор'я до IV ст. до н. е. скіфських пам'яток осілого побуту немає взагалі, а поховань відомо лише декілька. Тому цю знахідку можна пов'язувати лише з роботою мандрівних (бродячих) майстрів, про яких вже неодноразово йшлося в дослідженнях скіфо-античної металообробки.

На жаль, в цій публікації нічого не пишеться про місце і умови ще однієї знахідки – уламка верхньої частини стулки від складної трьохстулкової форми [3, 232] (рис. 3, 2). Із приватної розмови з володарем

колекції вдалося лише дізнатись, що її було знайдено на полі на високому правому березі Дніпра. На робочому боці стулки є негативне заглиблення частини вістря трилопатевого наконечника довжиною 11 см і воронка, через яку у форму заливався розплавлений метал.

Як правило скіфські городища, на яких виявлені виразні сліди металургійного виробництва, – Жаботинське, Шарпівське, Мотронинське, Грищенці – містилися на певній відстані від корінного берега Дніпра, на берегах дніпровських притоків, тому і цю знахідку не можна пов'язувати із стаціонарним ремеслом.

Аналіз скіфських ливарних форм із міських центрів Малої Азії – Мосула (півд. Ірак) і Кархеміша (півн. Сирія) – дозволив нам зробити припущення про роботу ливарників в обозі скіфського війська під час близькосхідного походу і 28-річного перебування скіфів на цій території [5, 74]. Якщо таке припущення вірне, а ніщо не заважає зробити такий висновок, то, звичайно, і на своїй території у Північному Причорномор'ї у скіфів в обозі працювали власні майстри-ливарники. Це цілком логічно при постійній потребі такого масового виду озброєння, як наконечники стріл. Адже кожен скіфський воїн був, насамперед, лучником. Виробляти свою продукцію такі майстри могли під час стоянок, де і губили свій реманент, адже працювали вони під відкритим небом, і те, що впало в траву, помітити, а потім знайти було важко. Ніякі сліди такої діяльності, звичайно, не збереглись, і тому сьогодні ці знахідки не пов'язані з пам'ятками осілого побуту і фігурують в археологічній літературі як випадкові.

Фрагменти ливарних форм з Великого Більського городища також не суперечать нашим висновкам. І досі немає остаточного пояснення, хто і навіщо огорудив такими потужними валами довжиною понад 34 км велику територію – 4818 га (рис. 4). Аналогій такої пам'ятці в Східній Європі немає. Для порівняння – площа Східного укріплення становить 85 га, Західного – 95 га, Куземинського – 15 га. Тим більше, що всі три укріплення мають свої власні вали, які примикають до внутрішнього боку основного валу, і можна говорити про незалежне існування цих городищ одне від одного.

Враховуючи вище означені знахідки ливарних форм, можна припустити, що територія Великого Більського городища була ставкою скіфського царя, де він із своїм військом перебував під час перепочинку між війнами і набігами, а також взимку, де можна було тримати при собі стада худоби. Звичайно, і обозні майстри працювали тут же, як і в похідних умовах, не облаштовуючи стаціонарних майстерень. І також вони губили в траві свій реманент, як і під час короткочасних стоянок на відкритому просторі, а зараз ми виявляємо артефакти як випадкові знахідки.

Приклад такої діяльності мобільних ремісників нещодавно показували кочові цигани. Під час тривалих стоянок табору поблизу населених пунктів

чоловіки традиційно займались ковальством, забезпечуючи місцеве населення виготовленими на місці знаряддями праці, які селяни, відзначаючи їхню якість, традиційно називали «циганськими» [1, 22–23]. Працювали циганські ковалі з тимчасовими горнами, які іноді містилися на возах або на спеціальних піддонах, які знімалися з возів.

Така ж організація ремесла була у пізніх кочовиків доби Київської Русі. Під час походу монголо-татарської орди в обозі також працювали майстри, які кували вістря стріл на возах і, навіть знаходячись в сидлі, закріплювали на передній луці невелике ковадло і продовжували роботу.

Посилання

1. Бонковська С.М. Ковальство на Україні (XIX–поч. XX ст.) – К., 1991. – 110 с.
2. Граков Б.Н. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов // Техника обработки камня и металла. – М., 1930. – С. 70–90.
3. Граков Б.М. Литейное и кузнечное ремесло у скифов. – КСИИМК. – 1948. – Вып. XXII, 1948. – С. 38–47.
3. Зеленин Ю. Новые литейные формы, найденные в Украине // «Домонгол». Альманах древней культуры и искусства. – Вып. 2. – М., 2011. – С. 231–233.
4. Ольговський С.Я. Скіфо-антична металообробка архаїчного часу. – К., 2011. – 216 с.
5. Ольговський С.Я. Виготовлення скіфських наконечників стріл // Сіверщина в історії України. – Київ–Глухів, 2013. – С. 72–75.
6. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К., 1981. – 165 с.
7. Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська обл. – К., 1977. – 142 с.
8. Шрамко Б.А. К вопросу о бронзолитейном производстве у скифов // Евразийские древности. – М., 1999. – С. 318–324.
9. Штітгельман Ф.М. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 161–164.

Ольговский С.Я. К интерпретации случайных находок скифских литейных форм для наконечников стрел

В статтє проанализированы случайные находки скифских литейных форм на территории Украины, не связанные с ремесленными центрами или мастерскими, которые подтверждают высказанное автором предположение о работе мастеров-литейщиков в обозе скифского войска и позволяют говорить о работе таких мастеров на территории северопричерноморской Скифии. Случайные находки литейных форм на Большом Бельском городище позволяют предположить, что оно было ставкою скифского царя с его войском.

Ключевые слова: литейные формы, случайная находка, наконечники стрел.

Olhovskiy S.Ya. To the interpreting the accidental findings of Scythian molds for arrowheads

The article is devoted to the analyzes of the accidental findings of Scythian molds in Ukraine, which are not associated with craft centers or workshops, and confirm the author's assumption concerning the work of caster-masters in the train of Scythian army during the campaign in Asia Minor; open the discourse about the work of such masters in troops in the northern part of Black Sea in Scythia. Accidental findings of molds in the Great Bilsky mound allow suggesting that it was the headquarters of Scythian king with his army.

Key words: mold, accidental findings, arrowheads.

03.03.2014 p.

УДК 94(477):008:395

О.І. Михалюк

ПОЛОВЦІ, ПЕЧЕНІГИ І ДРЕВНЯ РУСЬ: ПИТАННЯ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН І НАЛАГОДЖЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ЗНОСИН

Дослідження присвячене виявленню аспектів культурних взаємин між давніми русичами і половцями. Приділено увагу елементам етикету і неписаних правил, за якими відбувалися двосторонні стосунки. Наголошено на впливі етикету половців на розвій древньоруської культури, що стала коліскою культури праукраїнської.

Ключові слова: половці, печеніги, кіпчаки, кенгереси, кумани, Древня Русь, культурні взаємини, етикет.

За опублікованими джерелами про половців та печенігів, що у добу Древньої Русі співіснували із слов'янським населенням на наших етнічних територіях, відомо небагато. Зокрема, скупа інформація свідчить, що ці тюркомовні народності потроху переселялися із-за уральських гір від VIII ст., і до X почали витісняти хозарів. Тоді кістяк молодого суперетносу складався із восьми племен, на XI століття – вже з тринадцяти. Вправні військові, ці кочівники осіли в окремих землях Русі та на Причорномор'ї, де влилися у велике поліетнічне утворення Хозарський каганат. Харчувалися м'ясом, просом, сиром, кумисом, ласували рисом, відвареним на молоці. Розводили верблюдів, кіз, овець, корів, коней [6, 126]. Їжу готували на вогні у котлах, мешкали у повстяних наметах, пересувалися на телігах, накриваючись бичачими шкурами. Очолював родоплемінний союз хан [4]. У титулатурі також наявні «султан», «бег», «бей» [6, 115]. Щодо звичок і традицій спілкування народу майже нічого не відомо, найменше знаємо про специфіку відносин з давніми русичами, чому і присвячене дане дослідження.

В останні роки з'являються окремі дані щодо тісних взаємин печенізької знаті та руської народності. Про зближення і асимілювання еліти названих етносів, зокрема представників князівської верхівки, 1999 р. писав академік П. Толочко у виданні «Кочові народи Степів та Київська Русь» [6]. На конкретних прикладах з історії та археології автор проілюстрував міжетнічні стосунки у розділі «Половці і Русь». Особливу увагу він приділив Чернігівщині, що була основною ареною подій цього взаємозв'язку від XI–XII століття, оскільки межувала із Половецькою землею Дешті-Кипчак [6, 139]. Остання назва є третім синонімом до самоназви народу «кенгерес» – тобто канг'юрські мужі (народ, що вийшов і держави Кангюй або Канг [4]). У Греції, Візантії та Європі половців називали куманами [6, 110–111]. Як відомо, останній



Іл. № 1. Мініатюра. Фрагмент візантійського рукопису XII ст., що показує половців.
Зб. Мадридської національної бібліотеки

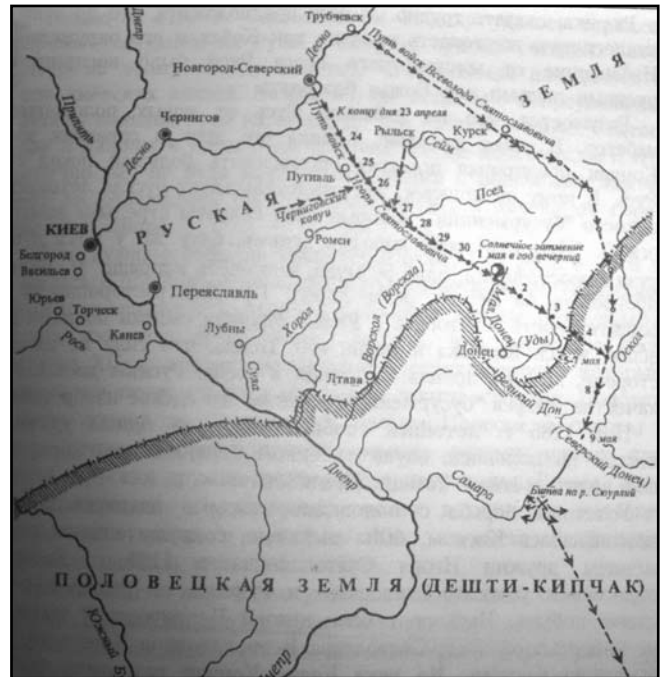
етнонім в перекладі з тюркської означає «глек для омовіння», себто посудину життя. Взагалі-то про згаданий народ з надзвичайно цікавою образністю відомі скупі дані. Сучасним знавцем походження людності та розвитку її стосунків з оточенням є С. Плетньова [4].

Цікавими версіями про нове прочитання низки фрагментів зі «Слова о полку Ігоревім» позначена нетривіальна науково-публіцистична розвідка казахського вченого і письменника О. Сулейменова. Дослідник впевнено доводить кипчацьку (етнонім кипчак у перекладі означає «дуплисте дерево») складову давньоруського етносу, спираючись на тлумачення окремих рядків згаданого літопису. У його книзі «Аз і я» доводиться, що населення Київської Русі було, по суті, двомовним [4, 5]. Враховуючи сусідство з державою половців і дифузійні зони, завжди наявні між етносами, авторське бачення О. Сулейменова видається логічним, хоча і дискусійним.

Про 40 зафіксованих шлюбів князівської еліти русичів та половецького нобілітету за 200 років та 200 їх нащадків-онуків, підраховані фахівцями, свідчить Р. Михайлова у монографії, присвяченій Галицько-Волинській Русі [2, 345]. Означені джерела підводять до думки про особливу роль названого етносу у розвитку української народності, яка склалася у загальних рисах на XVI ст., за кілька віків після асиміляції із половецьким компонентом. Вочевидь представники цього тюркського племінного союзу поступово влилися до єдиного праукраїнського соціокультурного простору.

Нахвилі інтересу до скіфських та половецьких баб (які засвідчують етнічно-ментальну спорідненість названих народів) [1], котрі були розсіяні по теренах всієї сучасної України від доби Київської Русі, особливу увагу привертають взаємини автохтонного руського населення і прийшого, зокрема, у розрізі стосунків, звичаїв, неписаного протоетикету, що раніше спеціально не досліджувалися.

Дана розвідка присвячена висвітленню елементів укладу життя половців і печенігів, що пов'язане із традиціями спілкування народу, звичаєвим правом, побутом (Іл. № 1), перетрактаціями знаті із руськими князями.



Іл. № 2. Карта Давньої Русі, на якій зазначено землі половців та чорних клобуків

Арабський мандрівник Ахмед ібн Фадлан на початку X ст. детально описав зовнішній вигляд печенігів. Вони були європейцями невисокого зросту, темнолицими брүнетами і мали гладко голені завужені обличчя (роздивитися такі риси можна на окремих кипчацьких кам'яних бабах) [4]. Печенігами називали на Русі авангард половецького війська. За мініатюрою візантійського літопису антропологічні риси цієї племінно-родової спільноти водночас нагадують пізніх скіфів в одязі, подібному до візантійців або древніх русичів. Враховуючи заняття кочівників ремеслами (вичинка та пошиття одягу та взуття зі шкіри та хутра, обробка художнього металу, виготовлення масла і сиру, варіння груту – пивного настою) та торгівлею, а також службою на руських князів, подібна культура вдягатись стає зрозумілою. В окремих місцевостях печенігів і половців ототожнювали, в інших – розводили, що пояснюється означенням родової приналежності до певного одного родового клану (спорідненість) або відсутністю такої із іншими кошами (родовими кланами) чи куренями (племенами) [4].

За ваяннями кам'яних баб, етногенетична, ментальна та соціокультурна спорідненість скіфів та половців є очевидною. Перші висікали свої антропоморфні надгробки висотою від 1 до 4,5 м (згадаймо ієрархічність древнеєгипетського та шумерського письма) протягом 6–3 ст. до н. е. Тоді зображували лише бородатих (досвідчених) чоловіків. Другі з'явилися із IX ст. і побутували до XIII ст. Їх функція полягала у сховищі душі, духа. Вважалося, що після народження нового члена роду душа переселяється в немовля. Тому кам'яне

вмістилище нерідко розбивали і ховали як людину.

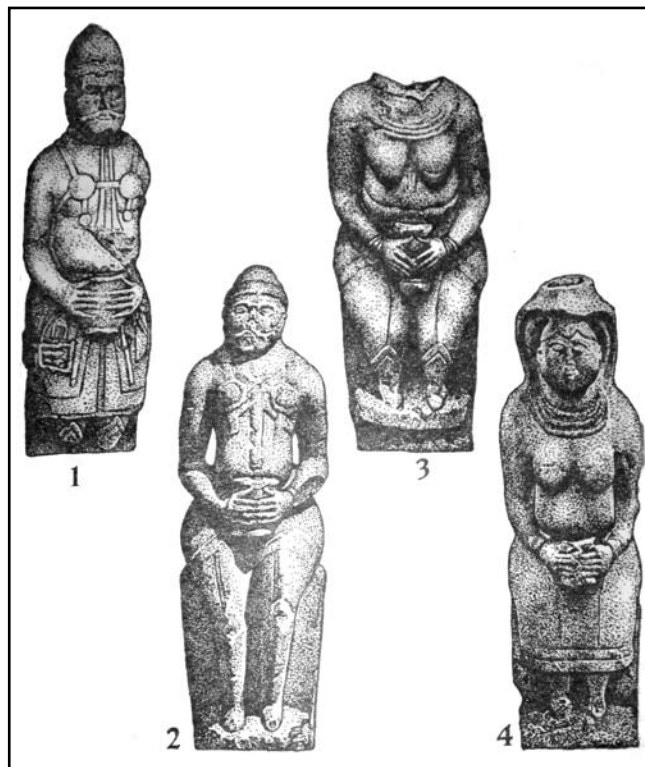
Скіфські культові скульптури мають ознаки приналежності до певних родів – тримають сагайдак, ріг, кинджал або меч, чашу. Середньовічні половецькі аналоги різної статі зображувалися у сидячому чи стоячому положенні. Чоловічі статуї були в обладунках: з луками, колчанами, шаблями, у шоломах або високих головних уборах степняків (принагідно згадаємо ще одних їх сородичів – чорних клобуків – у перекладі з тюрк. *каракалпак* (Іл. № 2), гвардію київських князів; та ковуїв, від родового казахського терміну *кобуй, кобей* – цебто багато домів, – гвардію чернігівських князів) [5, 154-155].

Жіночі статуї мали свої аксесуари – дзеркала, сумочки, притиснуті до пояса, головні убори, багато прикрашений одяг. Впритул до XVIII ст. на Україні вони називалися «баби» (від тюрк. *вави* – предки, батьки, принагідно згадаємо похідне від цього *бабай* – дух предків), «мамаї», «мар'їни камені», «болвани» (от іран. *палван* – богатир, атлет). Дослідники їх пов'язують з ідолами капищ. Висікалися вони з пісковика, вапняка, граніта або крейди [1].

Походження етноніму до кінця не ясне. Печеніги і половці (Іл. № 3), як і торки, і сусід-алани, були відгалуженнями народу одного коріння. За тюркомовною версією за О. Сулейменова назва етноніму половець перекладається як «степовик», калька від «язичник» (*йазик* – нікі), печеніги – «свояк» (від *паджана*к), торки – «родичі дружини» (*торкін*) [5, 161]. Тобто у самоназвах мова йшла про клани рідні.

На початку X ст., під 915 р., «Повість минулих літ» повідомляє: «...придоша Печенези первое на Рускую землю и створише миръ съ Игоремъ и доша къ Дунаю» [4]. Дві сотні літ народи воювали, скріплювали відносини шлюбними союзами разом із заключенням миру. Надалі долі печенігів та їх сородичів торків, берендеїв, чорних клобуків і русів переплелися. 1094 р. Святополк київський одружився на доньці половецького хана Тугоркана. 1107 р. Володимир Мономах видав дочку іншого хана Аєпи за свого сина Юрія Долгорукого. Іншого сина – Андрія – він одружив на онуці могутнього Тугоркана. Одночасно із Юрієм донька ще одного хана під іменем Аєпа вийшла заміж за чернігівського князя Олега Святославовича. 1163 р. син князя Ростислава Рюрик одружився на доньці хана Білука. 1187 р. відіграли руське (друге) весілля сина Ігоря Мстиславовича з донькою хана Кончака. Князь Мстислав Мстиславович був одружений на доньці хана Котяна [6, 146].

На Поросі у XII ст. утворюється окрема держава Чорних Клобуків. Так її описують джерелознавці: «В кінці XII ст. Поросся разом зі столицею чорних клобуків Торчеськом стає одним із удільних володінь київських князів, яке віддавалося найбільш спритним та видатним у військовій справі князям



Іл. № 3. Зображення половецьких статуй (баб)

для контролю над неспокійними васалами. В Торчеську утверджується княжий стіл і розміщується руський гарнізон. Так, 1162 р. літопис називає торчеським князем Рюрика Ростиславовича, який виступив з Торчеська проти захопившого Київ Ізяслава Чернігівського з «Берендеи, и с Коуи, и с Торкы, и с Печенегы» [3].

Половці польською писалися як «пловці» (плавали на мішках із сіном через річки, а також, можливо, їли плов, бо рис і м'ясо у їх раціоні були присутніми). Обсяг однієї орди сягав до 40 000 людей [4; 6].

Життєдіяльність половецького етносу найкраще верифікується за дослідженням чорних клобуків. Так, відомо, що «військова та адміністративна влада була нерозривною. Обидві функції зосереджувалися в руках однієї особи. Фактично суспільно-військова організація у чорних клобуків, як і в інших кочових народів, мала поділ на десятки, сотні, тисячі, тумени на чолі з вождами – воєначальниками, які обіймали військову і цивільну владу» [4]. На думку С. Плетнєвої у подальшому «соціальна структура чорних клобуків відповідала структурі суспільства Київської Русі, тому що вони були васалами руських князів та «громадянами» держави. Структура була наступною: верхівка кочового суспільства – «лепшие мужи» (Іл. № 4), князі, інакше беки, що були на чолі роду. Верховним власником чорних клобуків були руські князі, яким вони служили. Для пороських кочівників це були київські стольні князі» [4].

Стани чорних клобуків знаходилися також довкола Чернігова, Переяславля, Білої Вежі [4]. У літописі під 1177 роком йдеться, що половецька



Іл. № 4. Реконструкція половецького каптана з Чунгульського кургану

орда, вдершись на Русь, «...взяша 6 городовъ Береньдиць» [4]. Тобто кочові народи поступово вкорінювались, їх заняттями серед заможних представників стає торгівля і посередництво між Хозарією, Руссю, Візантією і грецькими колоніями, у тому числі работоргівля. Менш заможні осідають на землі [4].

Цікавим був державницько-родовий устрій печенігів. Відомо, що влада у кожному племені передавалася в межах одного роду по різних сім'ям. На рівних з цим існувало народне віче, що звалось «коментон». Всі вище окреслені етноси і племінні союзи знаходилися у постматріархальному стані, головним чинником їх дипломатичних зносин між собою та оточенням (сусідами) були дипломатичні шлюби. Адже в тюркському середовищі було чітке розуміння того, що спадкоємець престолу – син і вихованець матері. Тому політичні династичні союзи підпорядковувалися далекосяжним цілям [5, 143].

Як калим або трофеї до давньоруських князів потрапляли атрибути влади. Князі, одружившись на половчанках, отримували титул каган (суверен). За «Словом...» відомо, що Ігорю від половців дісталася біла хоругва на срібному древку та червоне знамено [5, 99]. А вже Святослав перейняв і звички вдягатися, носити оселедець, вести «кочовий» спосіб життя. З'являється епітет «буйний», «буй» – з тюрк. – вельможний, славетний, знаменитий, іменитий, вельмишановний [5, 60], який потрапляє до вжитку верхівки, сприймається як частина шанобливого церемоніалу в етикеті.

Дніпровські та заорельські половці знаходилися у тісних взаєминах з киеворуськими князями, донські – з чернігівськими, лукоморські (з Приазов'я) – із Галицьким князівством, заволзькі – із Володимиро-Суздальським [3, 51]. Давньоруські князі народжувалися в станах половців, переймали їх звички, традиції, відношення до звияг. Так матір'ю Ізяслава, сина Галицького князя Володимира, що походив з Чернігівської лінії й княжив у Тербовлі, була половчанка. Звали її Свобода (дочка половецького хана Кончака, онука хана Отрока). Вона народила сина у половецькій землі 1187 р.

Коли нобілітет суперетносів споріднювався, разом із половецькою принцесою на Русь прибували її молоді подруги. Вони виходили заміж за бояр, найближче оточення князя [2, 345]. Такі асимілятивні процеси вплинули на ситуацію, коли за два століття половецька знать розчинилася у давньоруській, повністю змішалися і дві народності. Найбільш чистою домішкою половці увійшли в етногенез сучасних кримських татар, казахів, велика частина «бродників» – «диких половців» [4] заклала основи українського козацтва.

Судячи з численних уривків літописів, система зносин степняків, що кочували між своїми «літниками» та «зимівниками» і потроху осідали в глинобитних домівках, та русичів мала кілька особливостей. За традиціями половців, на родичів найчастіше не нападали (тому князі для спокою держави «відкупались» шлюбними союзами). З іншого боку мало місце співіснування на паритетних началах, де добросусідські взаємини підтримувалися зустрічами половецьких, печенізьких, торкських, чорноклобукських та ін. воєначальників і руської князівської верхівки. За традицією підносилися подарунки – тканини, хутро, ювелірні вироби, зброя. Військові делегації половців-тенгріан (поклонялися язичницькому богу неба) з царською розкішшю приймав і візантійський імператор-християнин Олексій Комнін, що намагався закріпити союзницькі відносини коштовними подарунками [4]. Вже 1091 р. за допомогою половців він розгромив їх побратимів печенігів.

Важливою частиною стосунків були контрибуція і викуп (за життя на війні, від полону, за зіпсоване чуже майно чи життя). Ціннісними у таких випадках вважалися золото, срібло, коні, свійські тварини. Світ кочівників купувався, тобто всьому була своя ціна, за яку можна було завжди домовитися про результат. Важливу роль «розмінної валюти» у двосторонніх стосунках становили жінки (половці могли мати по кілька дружин і наложниць), невільники, «кощі» – узяті в полон чільники інших кошів (родин кочовиків). При дипломатичних перетрактаціях за тодішнім неписаним етикетом посланець або й сам князь міг вийти зустріти гостя [4].

На основі звичаєвого права русичів, значно доповненого звичаєвим правом народів Степу, до початку XII ст. було сформовано кодекс законів «Руська правда». Його було укладено не пізніше 1113 р. і тому пов'язують з ім'ям Володимира Мономаха [7, 48-49]. Головний правовий звід древньоруської спільноти об'єднував норми цивільного, процесуального, кримінального, сімейного, шлюбного, опікунського та інших галузей права. На той час велика частина цього кодексу розроблялася за традиціями звичаєвого права русько-кочівницького племінного союзу, закріпленого кров'ю нащадків.

Отже, нетривале сусідство давніх русичів і кочівників, у першу чергу з половцями, поклало початок багатьом династичним союзам. Окремі руські правителі народжувалися у половецьких станах, всотовували уклад життя і культурні традиції того краю з дитинства. Крім того, молоді подружжя часто грали перше весілля в Степу, а друге – серед князівського нобілітету. Велику роль у стосунках відігравали половецькі жінки, що виховували майбутніх чільників держави. Перетрактації між народами супроводжувалися поєднанням титулів верхівки (половецьких ханів на Русі називали «князями» [6, 115], у зворотніх взаєминах фігурувала приставка «каган»). Зустрічаючи посольства кочівників, їх обдаровували багатим княжим одягом під час заключення мирних договорів [6, 155]. Шанобливими епітетами народи обмінювались й у зверненнях, що підкріплювалось дружніми культурними стосунками, сюзеренством. У дуже тісному союзі половці знаходилися з чернігівськими князями. Це питання може стати темою окремої, наступної розвідки.

Посилання

1. Каменные бабы – скифские статуи? // http://geolines.ru/publications/FORWARD-IN-THE-PAST/FORWARD-IN-THE-PAST_336.html [ел. ресурс]. – Знімок сторінки на 10.02.2014 р.
2. Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р.Д. Михайлова. – К.: Видавничий дім «Слово», 2007. – 496 с.: іл.
3. Нариси з історії української дипломатії / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. / під ред. В.А. Смоля. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
4. Плетньова С.А. Половцы // [ел. ресурс]. – Знімок сторінки на 19.02.2014 р.
5. Сулейменов Олжас. Аз і я (пер. з рос.) / Олжас Сулейменов. – К.: Вид-во Жупанського, 2009. – 339 с.
6. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.: ил.
7. Терлюк І. Я. Історія держави і права. Доновітній час : навч. посіб. / І.Я. Терлюк – К.: Атіка, 2006. – 400 с.

Михалюк О.І. Половцы, печенеги и Древняя Русь: вопросы развития культурных взаимоотношений и налаживания дипломатических связей

Исследование посвящено выявлению аспектов культурных взаимоотношений между древними русичами и половцами. Уделено внимание элементам этикета и неписаных правил, по которым происходили двусторонние отношения.

Акцентовано внимание на влиянии этикета половцев на развитие древнерусской культуры, которая стала колыбелью культуры праукраинской.

Ключевые слова: половцы, печенеги, кипчаки, кенгересы, куманы, Древняя Русь, культурные взаимоотношения, этикет.

Mihaluk O.I. The Petchenegs, Polovetz and Ancient Rus': questions of development of cultural mutual relations and adjustment of the diplomatic intercourses

The research is devoted to revealing of aspects of cultural mutual relations between the people of the Ancient Rus' and Polovetz' people. The attention is paid to the elements of etiquette and unwritten rules which the mutual relations were based on. The attention is focused on etiquette influence of the Polovetz-people on the development of the Ancient Rus' culture which became a cradle of ancient Ukrainian culture.

Key words: Polovetz, Petcheneg, Kipchak, Kengeres, Cuman, Ancient Rus', cultural mutual relations, etiquette.

28.02.2014 р.

УДК [904.4:528.9](477-25)«9/12»

С.П. Тараненко

ВИРОБНИЧІ КОМПЛЕКСИ X–XIII СТ. В ПЛАНУВАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ПОДОЛУ КИЄВА

У статті вперше розглядаються всі відомі на сьогодні археологічно зафіксовані виробничі комплекси давньоруського Подолу Києва. Проведений аналіз розміщення майстерень в планувальній структурі району дозволив виділити кілька локальних зон їх концентрації.

Ключові слова: Давня Русь, Поділ Києва, майстерня, планувальна структура

В писемних джерелах та наукових дослідженнях [44, 45; 18; 19] Поділ Києва згадується та позиціонується як ремісничий посад столиці Київської держави. В монографіях та статтях, присвячених археологічному вивченню давньоруського Подолу, в підтвердження цієї тези наводяться приклади археологічного виявлення майстерень кількох спеціалізацій [2; 5; 6; 7; 8; 9; 20; 21; 25; 34; 35; 36; 40; 43; 46], але комплексного вивчення ремісничих об'єктів в контексті їхнього розміщення в міській структурі до цього часу не існувало.

Склоробні майстерні

У різних частинах Подолу у шарі XII–XIII ст. виявлено ознаки виробничої діяльності та значне скупчення виробів зі скла, зважаючи на асортимент яких можна вважати, що це були склоробні майстерні з виготовлення прикрас. На деяких об'єктах конкретних слідів виробництва не виявлено, отже дослідники припустили, що ці споруди мали складське та торговельне призначення.

Місце розкопу, рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата
1. Вул. Волоська, 16, 1950 р.	Ассортимент виробів	Свинцева болванка (50 кг), свинцевий лист (16 кг)	Кінець XI – поч. XII ст.
2. Вул. Константинівська, 6, 1974 р.	Ассортимент виробів	Склад готової продукції	XII ст.
3. Вул. Набережно-Хрещатицька, 1985 р.	Намистини (85 екз.), відходи виробництва	Обпавлені шматки скла	Друга половина XII – початок XIII ст.
4. Вул. Нижній Вал, 41, 1987 р.	Два горни, шлаки, брилки скляної маси	Товарна скляна маса, що підлягала подальшій переробці	Друга половина XII ст.
5. Вул. Нижній Вал, 43, 1989 р.	Горнова колба, асортимент виробів, брак, тиглі, шлаки	Три об'єкти, можливо працювали синхронно з майстернею на вул. Нижній Вал, 41	Друга половина XII ст.
6. Вул. Оболонська, 1, 1989 р.	Асортимент виробів, брак, тиглі, шлаки	Намистини – 335 екз.	XII–XIII ст.
7. Вул. Межигірська, 43, 1989-1990	Асортимент виробів, брак, тиглі, шлаки, свинець	Тиглі – 412 екз.	XII–XIII ст.
8. Вул. Оболонська, 12, 1993 р.	Асортимент виробів, тиглі	В тиглях залишки скляної маси жовтого та зеленого кольорів	Перша половина XIII ст.
9. Вул. Набережно-Хрещатицька, 21, 2007 р.	Ассортимент виробів, відходи з скла	Намистини зонної форми	XII – початок XIII ст.
10. Вул. Набережно-Хрещатицька, 9, 2008 р.	Ассортимент виробів, відходи з скла	Клад у горщику: намистини – 1183 екз; браслети – 481 екз; смальта, посуд, вставки в персні	XII ст.

Численні знахідки намистин і скляної сировини (при невеликій кількості інших скляних виробів) свідчать про те, що відкриті на території Київського Подолу виробничі комплекси були спеціалізовані на виробництві саме прикрас, серед яких переважало намисто. Виробам була притаманна серійність виробництва, погана якість і недбалість обробки, що є ознаками продукції масового попиту.

Розміщення склоробних майстерень (Рис. 1) показує, що в основному вони концентрувалися у Північно-Західній зоні, яка у різні періоди була периферією району [10; 15], та у найближчих місцях до русла Почайни. Розташування майстерень в Центральній зоні розселення можна пов'язати з безпосередньою близькістю до водних артерій (ручаїв), природа яких ще до кінця не

вивчена [41]. Такий принцип розміщення здається логічним, враховуючи пожежну небезпечність виробництва [40]. Майстерні містилися безпосередньо на території садиб та були частиною житлово-господарських комплексів.

Косторізне виробництво

Проблема локалізації та розміщення виробничих комплексів з обробки кістки на території Подолу Києва розглядалася у монографії М. Сергеевої «Косторізна справа у стародавньому Києві» [36]. Дослідниця виділила два типи виробництв. Перший – комплекси, які можна пов'язувати з короткочасною, спорадичною працею, зазвичай домашнього характеру, викликаною певними обставинами [11; 36, 16]. Другий – комплекси, які безпосередньо пов'язані з професійним косторізним ремеслом [36, 24].

Місце розкопу, рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата
1. Вул. Волоська, 16, 1950, 1983, 1987, 1988 рр.	Асортимент речей з рогу	Епізодична діяльність косторізів на зазначених садибах	XI–XIII ст.
2. На розі вул. Героїв Трипілля та Хорива, 70-ті р. XX ст.	У господарській споруді склад розпиляних кісток	Являлися заготовками для невизначених виробів	XI–XIII ст.

3. Вул. Межигірська, 43, 1989 р.	Чотири заготовки для накладок на однобічні набірні гребінки	Виробництво набірних гребінок пов'язується з майстрами-професіоналами	Кінець XI ст.
4. Вул. Оболонська, 12, 1993 р.	Заготовки для кістяних вістер стріл, їх напівфабрикати	На цій самій садибі також виявлено відходи виробництва: відпиляні епіфізи кісток ніг корови й коня та окремі шматки рогу.	Кінець XII – перша половина XIII ст.
5. Вул. Іллінська, 8, 2005 р.	Фрагменти розпиляного рогу лося, а також одна заготовка з рогу	Заготовка у вигляді шайби з заглибленнями висвердленими по центру з обох боків	Кінець XII – перша половина XIII ст.
6. Вул. Щекавицька, 29, 2006 р.	Браковані заготовки для кістяних пластин; асортимент виробів	Матеріали виробництва напівсферичних гудзиків (180 екз.). Виріб з рогу у вигляді яйця.	Друга половина XII ст.
7. Вул. Набережно-Хрещатицька, 21, 2007 р.	Роги косулі та оленя зі слідами обробки	Ковзан, деталь складного руків'я ножа, втульчасте конічне вістря стріли і гребінець	XII–XIII ст.
8. Вул. Спаська, 35, 2008 р.	Вироби з кістки, фрагменти кісток і рогів зі слідами обробки	Три фрагменти черепів моржів. Гральні реквізити, найбільш характерні для Півночі Європи	Перша половина – середина XII ст.
9. Вул. Ярославська, 58, 2012 р.	Заготовки, напівфабрикати та готові вироби з кістки	Споруда була частиною виробничого комплексу майстра з обробки рогу, та містом скупки та виготовлення сировини-заготовок	Друга половина XII – перша половина XIII ст.

На даному етапі виділити зони розміщення косторізних майстерень досить важко через недостатню джерельну базу. Спираючись на чотири відомі нам на сьогодні майстерні, можна виділити їх локалізацію в Північно-Західній зоні розселення Подолу [31] (**Рис. 1**). Приклади фіксації спорадичної обробки кістки зустрічаються як у Центральній [28; 29], так і Південно-Східній зонах [30], тобто, практично на всій території Подолу.

Це не дивно, оскільки виробничі комплекси з обробки кістки не вимагають особливих умов.

Комплекси з обробки пірофілітового сланцю

Виробничих комплексів з обробки каменю для будівельних цілей на території Подолу не зафіксовано. Досліджено декілька об'єктів, пов'язаних з обробкою пірофілітового сланцю для виготовлення пряселіць.

Місце розкопу, рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата
1. Вул. Верхній Вал, 1975 р.	Заготовки, брак, відходи	Більше 30 заготовок пряселіць	XII ст.
2. Вул. Юрківська, 3, 2003 р.	Брак різних стадій виробництва	Більше 20 пряселіць, близько 40 бракованих або решток виробництва	XI – середина XII ст.
3. Вул. Сагайдачного, 16/18, 2004 р.	Три підквадратні заготовки для виготовлення пряселіць	Не викликає сумнівів, що зафіксовані артефакти належать до професійного виробництва	XII ст.

Зафіксовані майстерні підтверджують існування київського виробництва шиферних пряселіць [5, 214]. Необхідно відмітити їхню чисельність не тільки на Подолі, а й у Києві у цілому. Невелика кількість майстерень не дає можливості виявити закономірності у їхньому розміщенні. Вони роташувалися в Північно-Західній, Центральній та Південно-Східній зонах

[42, 130] давньоруського Подолу Києва (**Рис. 1**).

Комплекси з обробки бурштину

Характеризуючи майстерні з обробки й виготовлення органічних матеріалів (бурштину), треба враховувати об'єм продукції, ступінь обробки й асортимент, а також наявність інструментів [22, 200; 4, 116; 38].

Місце розкопу, рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата
1. Вул. Ярославська, 61, 1969 р.	Асортимент виробів	Велика кількість шматків червонуватого бурштину (понад 80 екз.)	XII–XIII ст.
2. Садиба Покровської церкви, 1975 р.	Напівоброблені заготовки (18 екз.)	Бурштин червонуватого відтінку	XIII ст.
3. Вул. Щекавицька, 25/27, 1981–1982 рр.	Заготовки ромбоподібної форми, уламки хрестика, вставок до перснів, намистин	Кількість необробленого бурштину вагою 545 г. Спектральний аналіз визначив прибалтійське походження бурштину	Кінець XII ст.
4. Вул. Покровська, 7, 1985 р.	Асортимент виробів, заготовки, брак	Аналіз вказав на придніпровське походження бурштину	XII – початок XIII ст.
5. Вул. Нижній Вал, 43, 1989 р.	Асортимент виробів, заготовки, брак	Велика кількість необроблених шматків (359 екз.) жовтого, червоного, рудого, червоно-коричневого кольорів	XII ст.
6. Вул. Межигірська, 43, 1989–1990 рр.	Асортимент виробів, заготовки, брак	Червоний дніпровський бурштин	XII – перша половина XIII ст.
7. Вул. Хорива, 37, 2002–2003 рр.	Зібрано 987 шматочків необробленого бурштину	Можна припустити, що тут розташовувався склад	XII – перша половина XIII ст.

Частина комплексів вирізнялася виключно обробкою бурштину [14], але більше половини відкритих майстерень розташовані в Північно-Західній зоні розселення Подолу. Поєднання обробки бурштину з іншими галузями ремісничого виробництва (вул. Межигірська, 43; вул. Щекавицька, 25/27; вул. Нижній Вал, 43) може свідчити про відсутність спеціалізації з обробки бурштину і про поєднання цього ремесла із суміжними (металообробне чи скло-робне) [13, 100–102; 1, 97–107; 4, 123].

Виробничі комплекси з виготовлення та обробки металів

Спроба виділити майстерні з виготовлення металів

на карті Києва була зроблена С.В. Паньковим [21]. Дуже важливим кроком є ідентифікація об'єктів, які ми могли вважати виробничими комплексами. Необхідно знати послідовність окремих технологічних циклів та операцій, які завершувалися отриманням залізного виробу. Здійснення такої послідовності у стародавньому металургійному виробництві має залишати характерні матеріальні свідчення. Принципового значення набуває під час польових археологічних, а згодом камеральних досліджень здатність відрізнити металургійні «високотемпературні» шлаки від «ковальських» силікатних шлаків, губчатого заліза (залізної губки) та самих залізних криць [21, 40].

Місце розкопу, рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата
1. Вул. Волоська, 16, 1950 р.	Велика кількість шматків залізного шлаку, вугілля, трісок	Майстерня знаходилася під навісом або в сараї	X ст.
2. Вул. Межигірська, 42, 50-ті р. XX ст.	Скупчення залізних шлаків	Можливо кузня, у заповненні якої знаходилися залізні шлаки, кородовані залізні вироби	X–XI ст.
3. Вул. Волоська, 20, 1956 р.	Піч, у якій траплялися шматки окисованої міді, шлаки, оплавлена смальта та емаль	Піч призначалася для виплавки мідних речей	XIII ст.
4. Вул. Волоська, 17-19, 1975 р.	В заповненні споруди знаходилося багато залізного шлаку і «криці»	«Криці» – коржоподібні шматки залізного шлаку	XIII ст.
5. На розі вулиці Нижній Вал та котловану Метробуду, 1976 р.	Розвали залізвидобувних горен	Ошлаковані глинобитні стінки шахти та значна кількість залізних шлаків	XII–XIII ст.
6. Вул. Щекавицька, 25/27, 1981 р.	Залізні шлаки, розвали горен	Уламки тиглів і лячок	XII–XIII ст.
7. Вул. Нижній Вал, 41, 1987 р.	Два ливарницькі горни	Зварена купа залізних шлаків вагою 22 кг	XI–XII ст.

8. Вул. Волоська, 16, 1988 р.	Бронзолivarна піч	Велика кількість шматків бронзи, фрагментів тиглів	XII ст.
9. Вул. Нижній Вал, 43, 1989 р.	Заповнення споруди інтенсивно насичене залізистим шлаком	Наявність виробництва в безпосередній близькості, можливо, на самій садибі	XI ст.
10. Вул. Межигірська, 43, 1989 р.	На ділянках 4 та 7 відмічаються залишки мідіплавильного виробництва	Ділянка 4 – 56 фрагментів мідіплавильних тиглів; ділянка 7–80 фрагментів.	XII–XIII ст.
11. Вул. Волоська, 16, 1990 р.	Горн був забитий залізним шлаком	До комплексу металургійного виробництва входили ями № 2, 3, заповнення яких складалося з металургійного шлаку	XII ст.
12. Вул. Ратманського, 3а, 1990 р.	Залишки ливарного горну	Шматки залізистого шлаку та деревного вугілля.	XII ст.
13. Оболонська, 12, 1993 р.	П'ять невеликих ливарних горнів	Горни збереглися в вигляді розвалів обпаленої глини червоно-коричневого кольору	XII–XIII ст.
14. Вул. Щекавицька, 27-29, 2002 р.	Фрагменти виробів з бронзи та велика кількість виплесків металу	В споруді знаходився фрагмент горну з дворівневим черенем	XII ст.
15. Вул. Почайнинська, 27–44, 2003 р.	Чисельні кам'яні формочки (більше 15 екз.)	По центру споруди, у підкліті, знаходилася піч, у черинь якої запазована підкова	XII ст.
16. Вул. Щекавицька, 30-39, 2004 р.	Велика кількість мідіплавильних тиглів	Є цілі форми	XI–XII ст.
17. Вул. Щекавицька, 29, 2006 р.	Фрагменти мідіплавильного горну	Велика кількість фрагментів та цілих виробів з міді та бронзи	XIII ст.

Виробничі комплекси виготовлення та обробки металів розміщуються в трьох локальних групах (**Рис. 1**). Перша, найбільша, як багато інших майстерень з іншою спеціалізацією, знаходиться в Північно-Західній зоні розселення Подолу; друга знаходиться в районі сучасної синагоги на вул. Щекавицькій 25-31 [37, 39]; третя група знаходиться в кварталі навколо розкопів на вул. Волоській, 16, де, крім металургійного виробництва, зафіксовано склоробне й косторізне [32; 33].

Аналіз розташування виробничих комплексів свідчить про основне їхнє розміщення у межах північно-західної околиці Київського Подолу, яка в XI – на початку XIII ст. входила до великого торговельно-ремісничого району стародавнього Києва. Сліди ремісничої діяльності (бронзолivarне, склоробне, бурштинообробне, каменерізне виробництва) були виявлені практично на всіх досліджених садибах, розташованих у вказаній частині Подолу. Концентрація майстерень знаходиться в межах сучасного кварталу, обмеженому, вулицями Введенська, Оболонська, Межигірська та Костянтинівська [17; 23].

Необхідно відмітити ще три локальні групи виробничих комплексів, які, в кількості майстерень, можуть поступитися попередньому кварталу, але так само являють різногалузеві виробництво, сконцентровані на невеликій площі, можливо,

в одному кварталі: 1) сучасний квартал обмежений вулицями Волоська, Спаська, Гр. Сковороди, Почайнинська; 2) сучасний квартал обмежений вулицями Нижній Вал, Почайнинська, Волоська, Ярославська [12]; 3) сучасний квартал обмежений вулицями Волоська, Щекавицька, Межигірська та Введенська [3].

Поодинокі приклади розміщення виробництв з обробки бурштину та кістки в інших кварталах Подолу пояснюється невибагливістю умов для цих комплексів та можливим спорадичним характером виробництва.

Можна виділити певні закономірності розташування майстерень на території Подолу:

- 1) розміщення пожежонебезпечних виробництв можливе в безпосередній близькості до водних артерій;
- 2) традиційність розташування майстерень на одних і тих самих садибах протягом декількох поколінь;
- 3) комплексне розташування багатопрофільних виробничих осередків на території одного кварталу і навіть однієї садиби;
- 4) тяжіння розміщення виробничих комплексів на периферійних точках.

Посилання

1. Бобровский Т.А., Зоценко В.Н., Трухан А.П. Отчёт об археологических исследованиях Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА АН УССР за 1989 г. по улице Нижний Вал, 43. – НА ІА НАНУ. – Ф. Е. 1990/03.

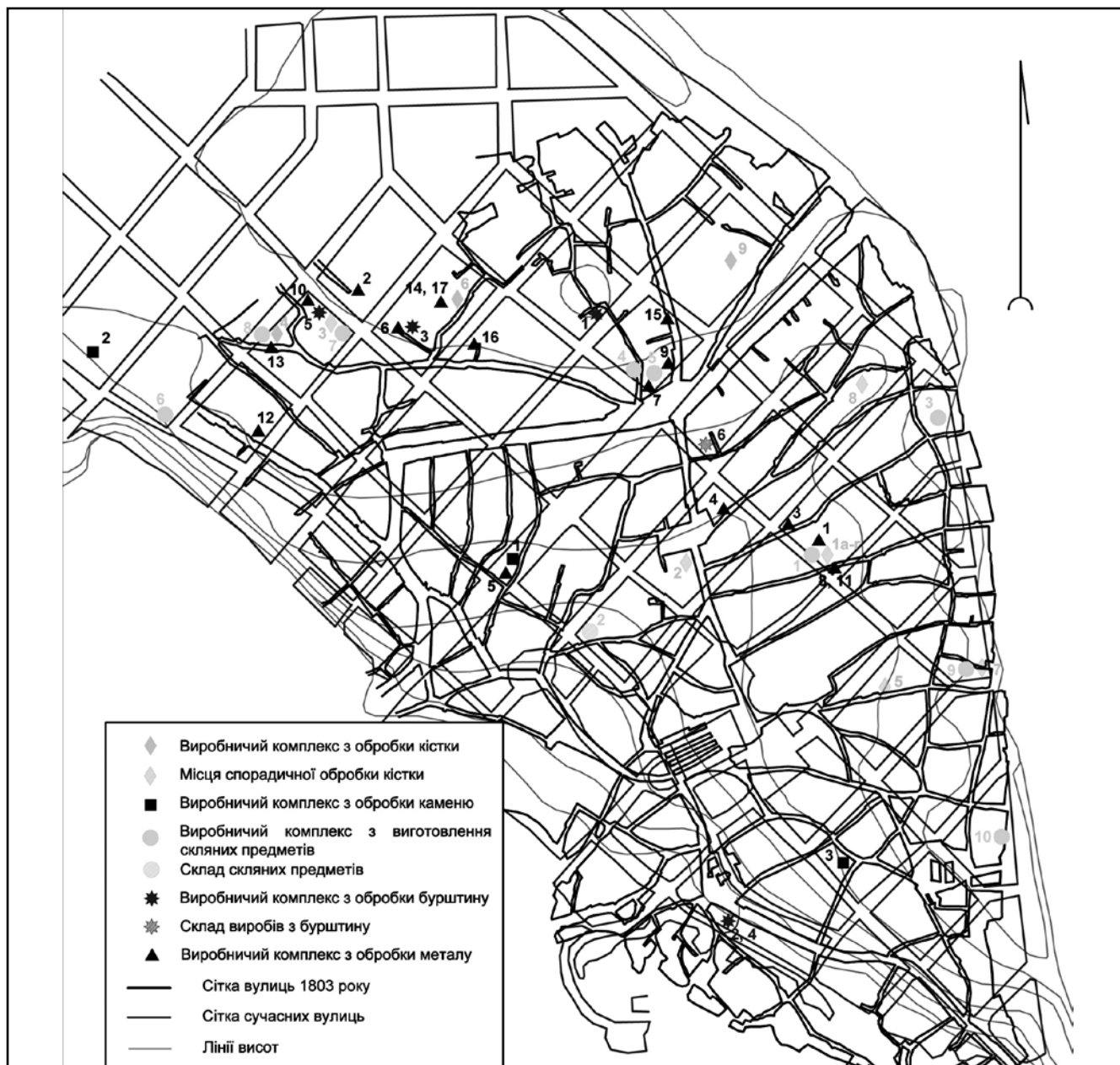


Рис. 1. Виробничі комплекси X–XIII ст. на археологічній карті Подолу Києва

2. Богусевич В.А. Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве // КСИА АН УССР. – 1954а. – Вып. 3. – С. 14–20.
3. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі (розкоп на розі вулиць Героїв Трипілля і Волоської) // Археологія. – К., 1954. – Т. IX. – С. 42–53.
4. Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 112–126.
5. Гупало К.Н., Івакін Г.Ю. О ремесленном производстве на Киевском Подоле // СА – 1980. – № 2. – С. 203–219.
6. Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А. Дослідження Київського Подолу (1974–1975 рр.) // Археологія Києва (дослідження і матеріали): Зб. наук. праць. – К., 1979. – С. 38–62.
7. Гупало К.Н. Обработка дерева, кости и камня // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова Думка, 1981. – С. 319–334.
8. Журухіна О.Ю. Бурштин з розкопок Київського Подолу // Бурштиновий шлях – історія і сучасність: Зб. тез матеріалів III Міжнародної наук.-прак. конф. «Український бурштиновий світ» 19–20 жовтня 2011 р., м. Рівне. – Рівне, 2011. – С. 36.
9. Журухіна Е.Ю., Храмченкова Р.Х. Стеклоделательные

мастерские Киевского подола // Филология и культура. – Казань, 2012. – № 3 (29). – С. 226–234.

10. Занкин А.Б., Полин С.В., Калюк А.П. Отчёт о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на Киевском Подоле по ул.Межигорская, 43 в 1989 г. Том 1. – НА ІА НАНУ. Ф. е. № 23483.

11. Зоценко В.М., Івакін В.Г. Звіт Про археологічні дослідження Подільської постійно діючої експедиції в 2005–2006 рр. за адресою вул. Іллінська, 8 (територія колишньої фабрики «Ластівка»). За польовими матеріалами.

12. Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI–XII ст. на Київському Подолі / В.М. Зоценко, О.А. Брайчевська // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К., Наукова думка, 1993. – С. 43–103.

13. Івакін Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки в северо-западной части Подола // Археологические исследования Киева в 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 77–105.

14. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Отчёт о раскопках Подольской экспедиции ИА АН УССР в 1985 г. на ул. Зелинского (Покровская церковь) и ул. Оболонская. – НА

ІА НАНУ – 1985 / 8а.

15. Івакін В.Г., Тараненко С.П. Давньоруські могилиники Подолу в планувальній структурі // Болховітинівський щорічник 2009. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2010. – С. 251–259.

16. Калюк А.П. Охранные исследования НПК «Археолог» в Киеве в 1989 году // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доповідей І науково-практичної конференції. Білогородка. Жовтень 1991 рік. – К., 1991. – С. 43–45.

17. Калюк А.П., Фридман М.И. Отчёт НПК «Археолог» об охранных археологических исследованиях в 1990 году. – НА ІА НАНУ – 1990/68.

18. Каргер М.К. Древний Киев, Т. 1. – М.–Л., 1958, – 480 с.

19. Каргер М.К. Древний Киев. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 530 с.

20. Новое в археологии Киева / [Толочко П.П., Боровский Я.Е., Вознесенская Г.А. и др.]. – К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.

21. Паньков С.В. Залізодобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики. – М.–К.: ІА НАН України, 2012. – 240 с.

22. Розенфельд Р.Л. Янтарь на Руси (X–XIII вв.) // Проблемы советской археологии: Сб. статей. – М., 1978. – С. 197–208.

23. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Тимошук В.Н. Отчёт об исследованиях северо-западной части Подола в 1989 году. – НА ІА НАНУ – 1989/265.

24. Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ / М.А. Сагайдак. – К.: Наук. думка, 1991. – 164 с.

25. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С. Новые находки древнерусского ремесла в Киеве // Древности – 1996: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1997. – С. 31–37.

26. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Пефтіц Д.М. Звіт Подільської постійно діючої експедиції про археологічні дослідження на вул. Набережно-Хрещатицька, 21, 2007 р. За польовими матеріалами.

27. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Пефтіц Д.М., Гречко Д.В. Звіт Центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 р. Т.1. – К., 2009. За польовими матеріалами.

28. Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.И. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Т. 2. – Коростень, 2008. – С. 137–145.

29. Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Пефтіц Д.М., Міліцин Д.М., Івакін В.Г. Звіт про рятівні археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Ярославська, 58 у Подільському районі м. Києва у 2012 р. НА ІА НАН України. 2012. За польовими матеріалами

30. Сагайдак М.А., Башкатов Ю.Ю. Исследования Подольской экспедиции по улице Сгайдачного, 16-18 в 2004 году. За польовими матеріалами.

31. Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві на вул. Юрківська, 3 в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – №2003/126.

32. Сагайдак М.А., Тимошук В.Н., Сергеева М.С. Отчёт Подольской постоянно-действующей экспедиции о полевых исследованиях по ул.Волошская, 16 в 1987–1988 гг. – НА ІА НАН України, Ф.е. №1999/05.

33. Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Отчет об археологических исследованиях Киевского Подола в 1990 г. (ул. Волошская, 16). – НА ІА НАН України – №1990/34.

34. Сергеева М.С. Стекольная мастерская на северо-западной окраине Подола // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доповідей І науково-

практичної конференції. Білогородка. Жовтень 1991 рік. – К., 1991. – С. 76–78.

35. Сергеева М.С., Тараненко С.П., Шевченко Д.А. Древнерусское ювелирное ремесло на киевском Подоле: новые находки // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников шестнадцатого коллоквиума (15–20 октября 2007). – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2007. – С. 129–130.

36. Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві / М.С. Сергеева – К.: КНТ, 2011. – 256 с.

37. Сергеева М.С., Шевченко Д.О. Дослідження 2006 р. на Київському Подолі (вул. Щекавицька, 29) // АДУ 2005–2007 р. – Вип. 9. – К.–Запоріжжя, 2007. – С. 335–339.

38. Сребродольский Б.И. Янтарь. – М.: Наука, 1984. – 112 с.

39. Тараненко С.П. Давньоруська криниця на Подолі Києва / С.П.Тараненко // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. – Фастів, 2005. – С. 319–328.

40. Тараненко С.П., Журухіна О.Ю. Склоробні майстерні XI–XIII ст. Подолу Києва на археологічні карті / С.П. Тараненко, О.Ю. Журухіна // Старожитності Вишгородщини: збірка тез, доповідей і повідомлень 18-ої наук.-практ. конференції 31 травня–1 червня 2012 р. Вишгородський іст.-культ. заповідник. – Вишгород, 2012. – С. 162–171.

41. Тараненко С.П. Гідрологія давньоруського Подолу Києва за археологічними даними // Проблеми історії та археології України: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції (Харків, 9–10 листопада 2012 г.). – Харків: ООО «НТМТ», 2012. – С. 73.

42. Тараненко С.П. Електронна археологічна карта Києва-Подолу як джерело вивчення планувальної структури давньоруського посаду // Сіверщина в історії України. Вип. 5 / Нац. заповідник «Глухів». – Київ-Глухів.: Центр пам'ятокназнавства НАН України і УТОПІК, 2012.– С. 129–132.

43. Тараненко С.П., Міліцин Д.М. Виробничі комплекси з обробки каменю та кістки давньоруського Подолу Києва на археологічній мапі // Могилянські читання 2013. – К., 2014. У видавництві.

44. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 45.

45. Толочко П.П., Гупало К.М. Розкопки Києва у 1960–1969 рр. / П.П. Толочко, К.М. Гупало // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 5–27.

46. Хамайко Н.В., Колтовой М.О., Журухіна О.Ю. Бурштин з археологічних розкопок Київського Подолу 2008 р. // Від смоли хвойних до бурштину. Ідентифікація викопних смол: 36. матеріалів наукового семінару 17 травня 2012 р., м. Київ. – К., 2012. – С. 58–62.

Тараненко С.П. Производственные комплексы X–XIII вв. в планировочной структуре Подола Киева

В статье впервые рассматриваются все известные на сегодняшний день археологически зафиксированные производственные комплексы древнерусского Подола Киева. Проведённый анализ размещения мастерских в планировочной структуре района позволил выделить несколько локальных зон их концентрации.

Ключевые слова: Древняя Русь, Подол Киева, археология, мастерская, планировочная структура.

Taranenko S.P. Craft complexes of the X–XIII century in the planning structure of Kyiv Podil

This paper presents the first analysis of all craft complexes in Kyiv Podil that were archaeologically investigated. Study of the location of craft workshops led to identification of specific areas where the crafts were concentrated.

Key words: Ancient Rus, Podil of Kiev, archaeology, craft workshop, plan structure.

25.03.2014 p.

УДК 903.5 (477.25) «9–13»

В.Г. Івакін

ЖІНОЧЕ ПОХОВАННЯ З РОЗКОПОК КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ

У статті подаються нові археологічні дослідження на території Київського Подолу у 2012 р. Розглядається стратиграфічна ситуація на рятівному розкопі, характеризується різноманітний археологічний матеріал. Особлива увага приділяється знайденому давньоруському похованню заможної жінки. Проаналізовані предмети інвентаря з жіночого поховання, найцікавішим з яких є мідний медальйон із зображенням Христа Еммануїла. Пряма аналогія цієї знахідки була виявлена під час археологічних досліджень минулого століття у Новгороді Великому. Стаття включає перелік знахідок давньоруських інвентарних поховань за всю історію досліджень Подільського району Києва.

Ключові слова: Київський Поділ, стратиграфія, поховання, інвентар, християнство.

Взимку 2012 р. Центр археології Києва проводив археологічні роботи за адресою вул. Сагайдачного, 6Б у Подільському районі міста Києва (Рис. 1а). Вулиця Петра Сагайдачного – одна з найважливіших магістралей центральної частини

Подолу – пролягає від Поштової до Конtrakтової площі. Метою дослідження було вивчення території у дворі будинку №6Б по вул. Сагайдачного, на якій планувалося зробити розширення стрічки фундаментів будинку, що мало супроводжуватися відповідними земляними та будівельними роботами. Основне завдання наукових співробітників Центру полягало у виявленні та дослідженні культурних шарів, фіксації археологічних об'єктів, збиранні археологічного матеріалу на об'єкті.

Археологічне дослідження місцевості. Вперше ця місцевість археологічно досліджувалася у 1972 р. під час прокладання подільсько-оболонської гілки київського метрополітену (Рис. 1б). Тоді було пробито шурф та розбито стаціонарний розкоп на проїжджій частині вул. Сагайдачного в 30 м від меж розкопу 2012 р. (Рис. 1а). Перший з культурних шарів давньоруського часу виявлений на глибині 5,85 м від рівня сучасної денної поверхні. Другий шар зафіксований на глибині 9,10 м, третій і останній – на глибині 11,59 м. Відмічено і високий рівень ґрунтових вод, які з'явилися на глибині 6 м (99,05) [1, 44-45].

Влітку-восени 2007 р. загін Подільської

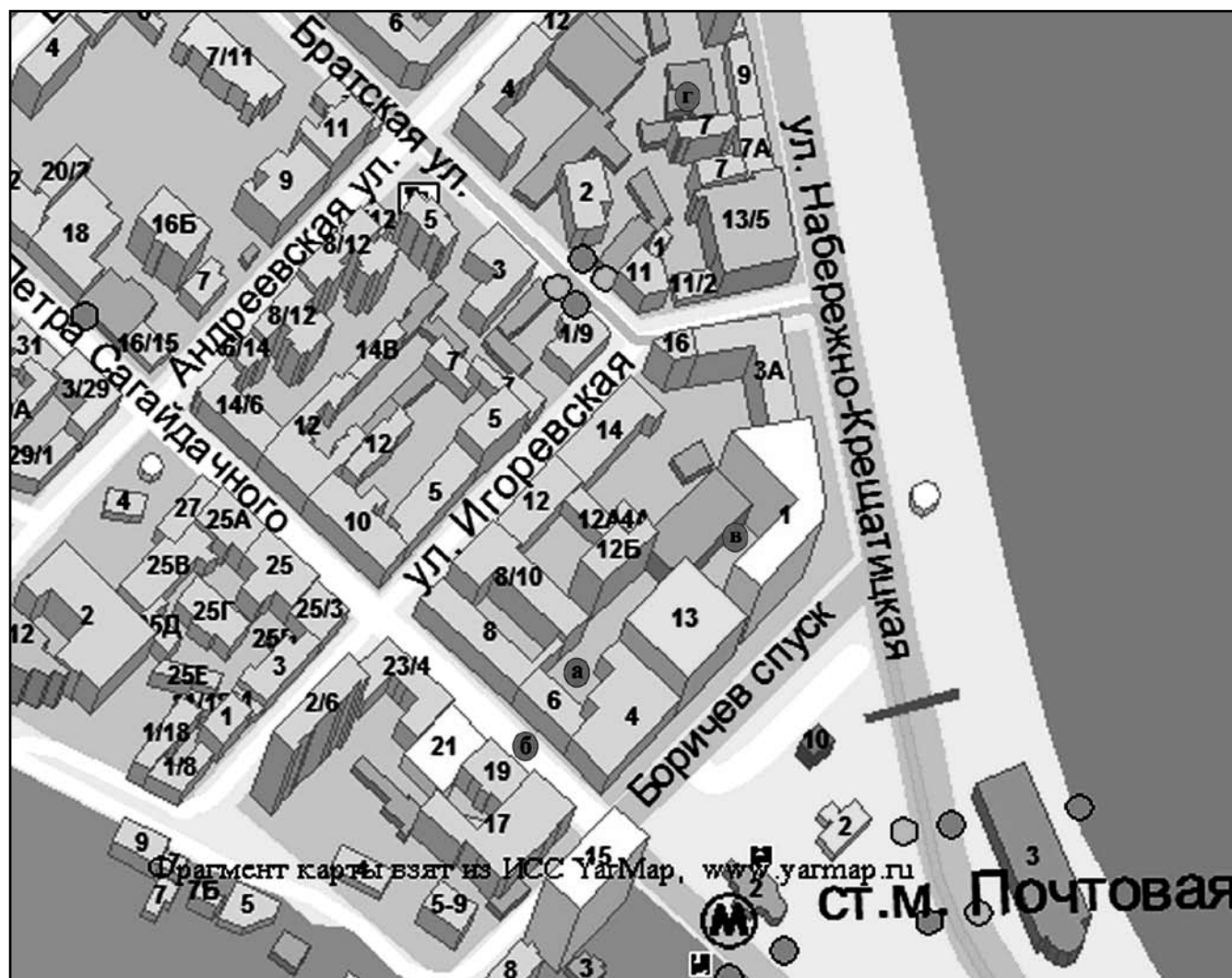


Рис. 1. Карта-схема району, що досліджується:

а. 2012 р.;

б. 1972 р.;

в. 2007 р.;

г. 2008 р.

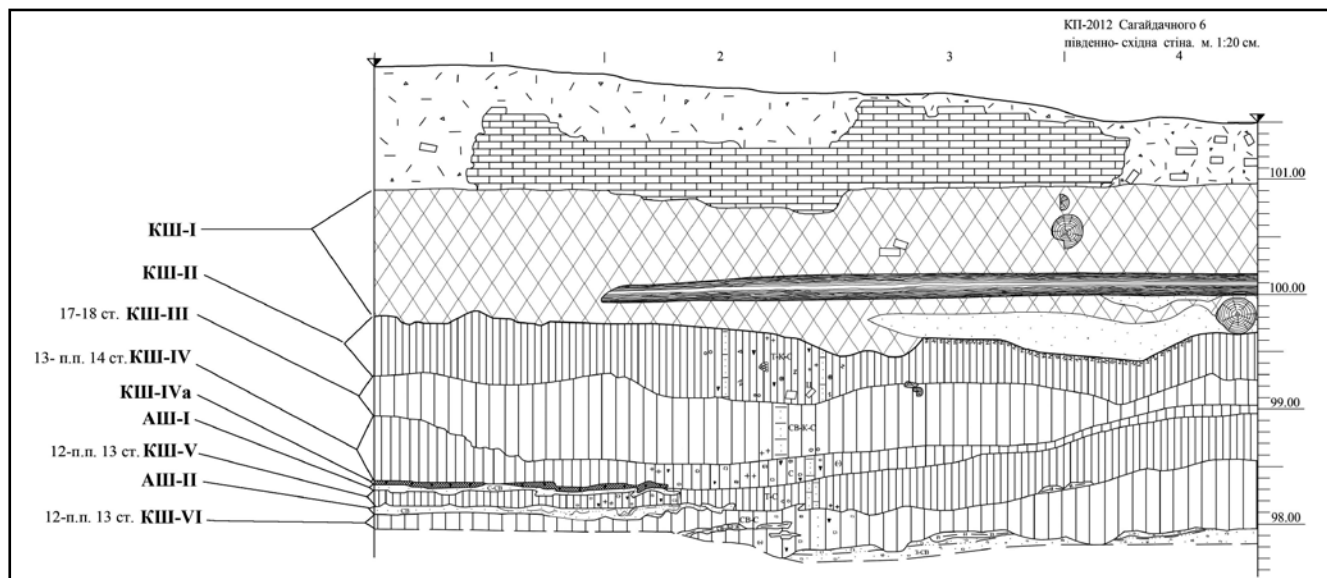


Рис. 2. Стратиграфія південно-східної стінки розкопу

археологічної постійно діючої експедиції Інституту Археології НАНУ проводив рятивні розкопки за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 1а (Рис. 1в). Ділянка знаходилася на відстані 80 м на схід від розкопу 2012 р. В ході досліджень було відкрито давньоруський могильник та дерев'яну споруду (ймовірно, культового призначення), а також низку дерев'яних конструкцій у вигляді зрубів та парканів, які могли виконувати роль укріплень-ряжів портової частини міста [2, 229–233]. Кладовище (зафіксовано 25 поховань) функціонувало протягом тривалого періоду – поховання здійснювалися в кілька ярусів. Зафіксовані горизонти датувалися XI–XII ст. [4, 3–32].

У 2008 р. археологічні дослідження на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9 виявили рештки припортових складів першої половини XIX ст., а також залишки давньоруського могильника другої половини XI ст. (Рис. 1г) [8, 1–133]. Ділянка знаходилася на відстані 200 м на схід від розкопу 2012 р.

Таким чином, аналіз результатів археологічних досліджень південної околиці давньоруського Києво-Подолу вказував на активне використання прибережної зони як місця для поховання міських жителів.

Ділянка 2012 р. знаходилася у внутрішньоквартальному просторі, в північній частині подвір'я будівлі за адресою вул. Сагайдачного, 6Б. Рельєф ділянки плоский, з перепадом абсолютних відміток в межах 102,3–103,1 м. За межами ділянки спостерігалася терасованість рельєфу. Перед початком археологічних досліджень ділянка була вільна від забудови, асфальтного покриття та зелених насаджень.

Будівельники розпочали земляні роботи, не узгодивши їх з пам'яткоохоронною службою, тому на момент приходу археологів котлован було відрито на глибину до 2,70 м. Нижче цієї відмітки починався шар темного, коричневатого-сірого супіску зі світло-сірою піщаною лінзою.

На відмітках 2,8 до 3,9 м від сучасної денної поверхні роботи проводились вручну. Послідовно вибиралися шари III, IV, V, культурні нашарування I та II були знесені і фіксувалися тільки у стратиграфічній стінці. Для дослідження культурних нашарувань в плані обрали ділянку, яка безпосередньо примикала до південно-східної стратиграфічної стінки. Розміри розкопу складали $7,5 \times 3,0$ м, він був орієнтований за віссю північний схід – південний захід.

Стратиграфія. Задля визначення стратиграфічної ситуації на ділянці було проведено вертикальну зачистку південно-східної стінки котловану на глибину чотири метри від сучасної денної поверхні (Рис. 2). Від відмітки сучасної денної поверхні (102, 20) на глибину 1,2–2,0 м зафіксовані цегляна кладка, шар будівельного сміття та перевідкладені нашарування XX ст. Нижче зафіксовано шість культурних шарів XII–XX ст.:

Культурний шар I. (1,08–2,18) – пізній перекоп, шари другої половини XIX – початку XX ст.

Культурний шар II. (2,18–2,7) – темний, коричневатого-сірий, гумусований супісок з битою цеглою, вуглинками, щепкою, уламками дерева, фрагментами кісток, рибацької луски та кераміки. Умовно датується XIX ст.

Культурний шар III. (2,61–3,04) – світлий, коричневатого-сірий, щільний, слабо гумусований супісок з фрагментами кераміки та кісток. З нього походить наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, керамічна люлька. За керамічним матеріалом шар датується XVII–XVIII ст.

Культурний шар IV (3,04–3,62) – сірий, мішаний, гумусований супісок з грудками піску, глини та суглинку, з вуглинками та фрагментами кераміки і кісток. З нього походить наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, амфор, плінфа. За керамічним матеріалом шар датується XIII – першою половиною XIV ст.

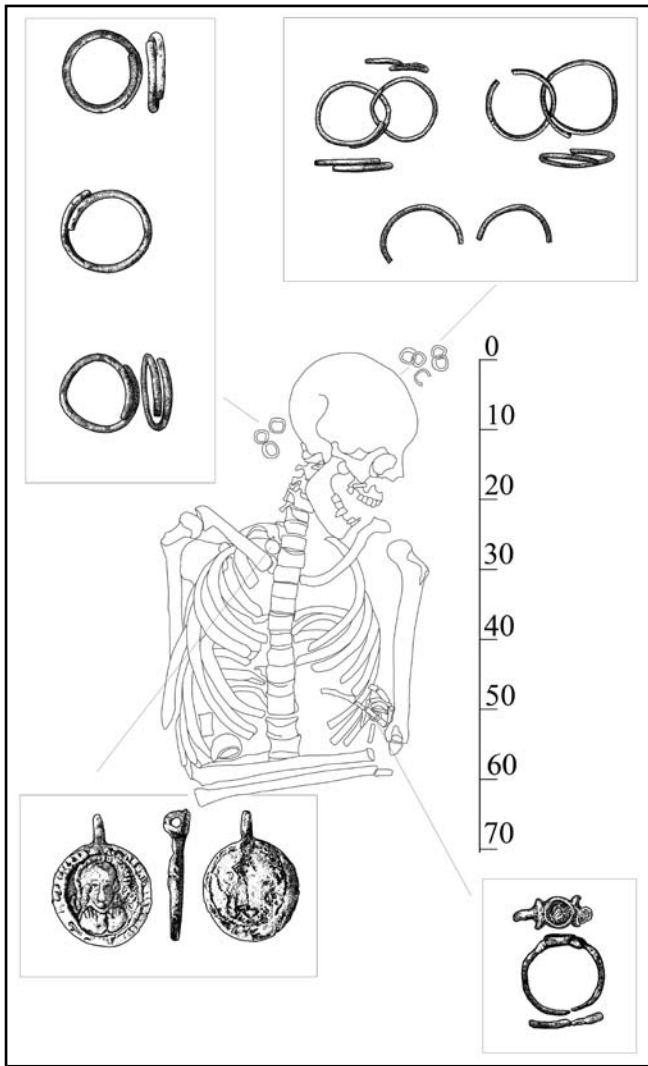


Рис. 3. Поховання

Культурний шар IV-а. (3,62–3,65) – горілий, вуглистий.

Алювіальний шар I. (3,65–3,70) – сірувато-світлий пісок.

Культурний шар V (3,70–3,84) – темно-сірий,

гумусований супісок, мішаний з грудками піску та глини, вуглинками, з фрагментами кераміки та кістки. З нього походить наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, амфор, пірофілітове пряслице, оселок з пісковика, кістяний гребінь та проколка. За керамічним матеріалом шар датується XII – першою половиною XIII ст.

Алювіальний шар II (3,84–3,91) – світлий пісок.

Культурний шар VI (3,91–4,04) – світло-сірий, слабо гумусований супісок, мішаний з грудками піску та глини, вуглинками, з фрагментами кераміки та кістки. З нього походить наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, амфор, плінфи, фрагмент залізного ключа та інших предметів з заліза. За керамічним матеріалом шар датується XII – першою половиною XIII ст.

Поховання. На глибині 3,73 м виявлено поховання, запущене з культурного шару V (Рис. 3). В південно-східній бровці розкопу зафіксовано залишки запуску могильної ями, глибиною 0,3–0,35 м.

Палеоантропология. За визначенням палеоантрополога П. Вікторової поховання належало жінці 35–40 років. Аналіз кісткових решток вказував на те, що основним заняттям жінки могла бути робота на ткацькому верстаті. Судячи з раціону харчування, вона мала досить задовільний стан здоров'я та належала до заможної верстви населення. Це підтверджує і наявність непересічного для Києво-Подільських поховань інвентаря.

Обряд. Кістяк лежав випростано на спині, орієнтований головою на захід. Голова повернута в лівий бік, руки складено в районі живота. Нижче тазу кістяк не зберігся. Залишків дерев'яної труни зафіксувати не вдалося, скоріше за все, поховання здійснювалося у могильній ямі.

Інвентар. Під час вибрання поховання виявлений наступний супроводжуючий інвентар: на лівій руці – мідний перстень зі вставкою (вставка

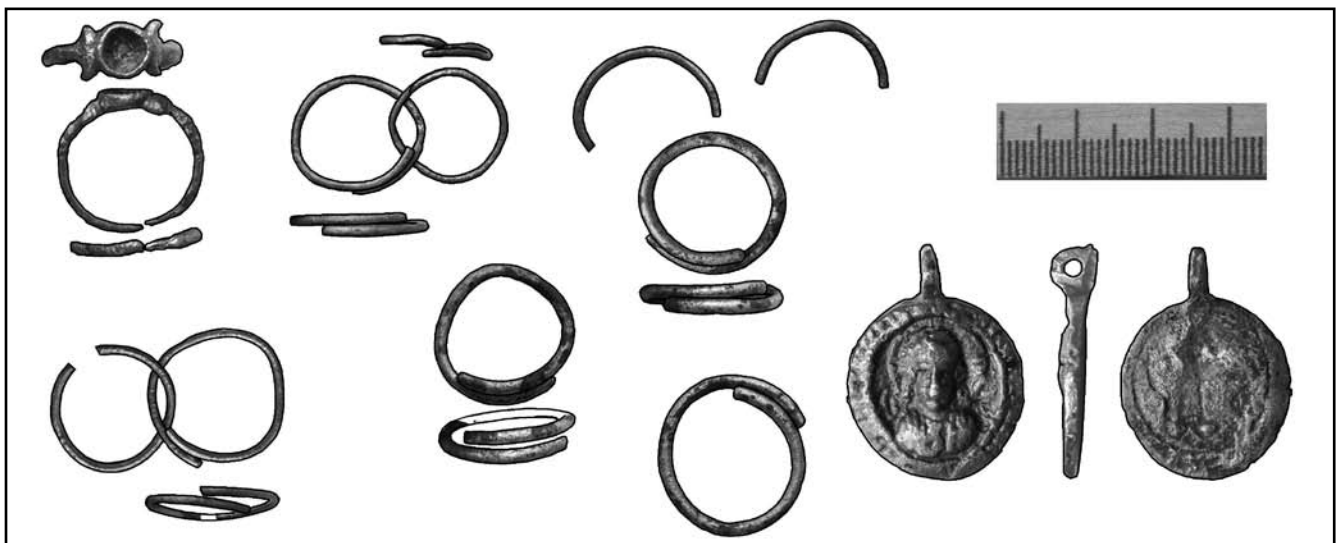


Рис. 4. Предмети з поховання



Рис. 5. Медальйон з Новгороду

не збереглась); під правою ключицею – медальйон із зображенням Христа Еммануїла зі слідами емалі; біля правої скроні – три скроневих кільця з латуні, п'ять таких же кілець – під лівою скронєю (два з них – з'єднані між собою) (Рис. 4). В могильній ямі, поблизу кістяка та під ним, виявлено фрагменти кераміки, зокрема – амфори.

Перстень (№ 84) виявлений на фаланзі вказівного пальця правої руки похованої. Виготовлений з міді (Cu – 88). Дужка розімкнута, ширина дужки – 0,15–0,20 см. Навпроти роз'єму дужки – овальна печатка розмірами 0,65–0,75 см. Вкладиш, ймовірно скляний, не зберігся. З кожної сторони від печатки «відходять» по два загострених промені довжиною 0,2–0,3 см.

Медальйон (№ 85) виявлений в районі правої ключиці похованої. Виготовлений з міді (Cu – 78). Овальної форми, розміри – 2,5×2,3 см. Вушко – округле, діаметром 0,6 см. На лицевій стороні медальйону – рельєфне зображення Христа Еммануїла. По краям – обрамлення у вигляді вдавленого орнаменту. Зображення на тильній стороні медальйону збереглося погано, тому ідентифікувати малюнок неможливо. Аналогічна іконка знайдена під час досліджень давньоруського Новгороду та датується російським дослідником О.Є. Мусінім першою половиною XII ст. (Рис. 5) [6, 100–101, рис. 50:7].

Скроневе кільце (№ 81) виявлене біля правої скроні похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu – 74, Zn – 17). Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Діаметр – 1,9–2,0 см. Товщина дроту – 0,15–0,20 см.

Скроневе кільце (№ 82) виявлене біля правої скроні похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu – 74, Zn – 17). Один з вусиків загнутий в середину кільця. Діаметр – 1,9–2,1 см. Товщина дроту – 0,15 см.

Скроневе кільце (№ 83) виявлене біля правої скроні похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu – 74, Zn – 17). Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Діаметр кільця – 1,8–1,9 см. Товщина дроту – 0,15–0,20 см.

Скроневе кільце (№ 86) виявлене під лівою скронєю похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu – 74, Zn – 17). Кільце збереглося лише

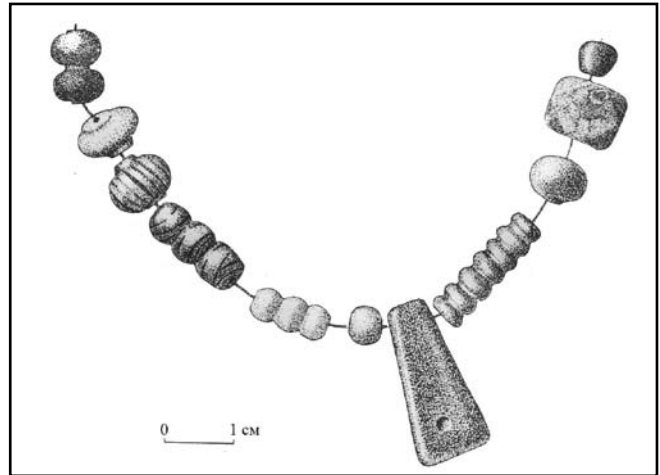


Рис. 6. Предмети з поховання на Контрактовій площі

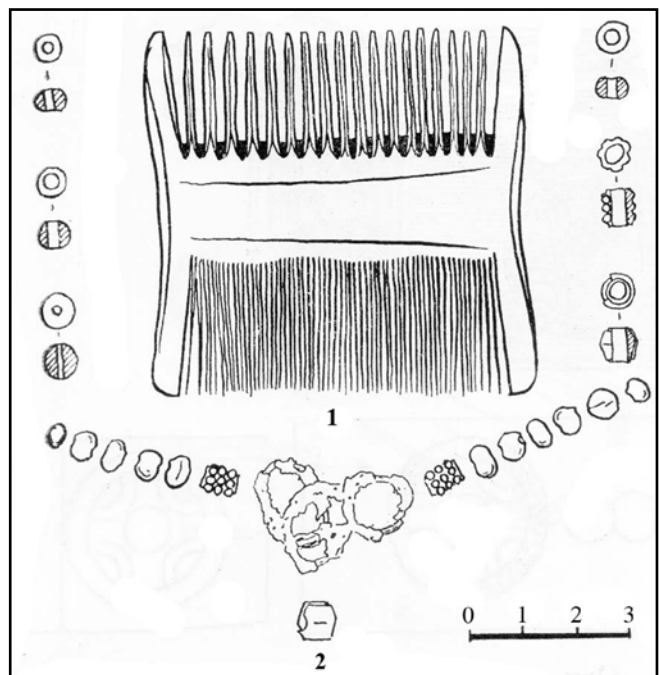


Рис. 7. Предмети з поховань на вул. Хорива

наполовину. Ймовірний діаметр – 1,8 см. Товщина дроту – 0,12 см.

Скроневі кільця (№ 87) виявлені під лівою скронєю похованої. Дротяні, виготовлені з латуні (Cu – 74, Zn – 17). Два скроневих кільця були з'єднані між собою у вигляді ланцюжка. Одне з кілець мало діаметр 1,8 см. Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Товщина дроту – 0,12 см. Друге кільце – діаметром 0,16 см. Один з вусиків на 0,2 см заходить за інший. Товщина дроту – 0,8 см.

Скроневі кільця (№ 88) виявлені під лівою скронєю похованої. Дротяні, виготовлені з латуні (Cu – 74, Zn – 17). Перше кільце мало діаметр 2,0 см. Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Товщина дроту – 0,1 см. Друге кільце – діаметром 0,18 см. Вусики розімкнуті. Товщина дроту – 1,0 см.

Скроневе кільце (№ 89) виявлене під лівою скронєю похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu – 74, Zn – 17). Кільце збереглося наполовину.

Діаметр кільця – 2,0 см. Товщина дроту – 1,0 см.

В культурному шарі VI виявлені залишки давньоруської споруди та низка господарських ям, які за керамічним матеріалом та стратиграфією датувалися другою половиною XII – початком XIII ст.

Таким чином, за стратиграфією, характерним особливостям обряду та предметам інвентаря (іконка з зображенням Ісуса Христа-Еммануїла) поховання можна датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст. Воно належало літній жінці, яку, за складом поховального інвентаря, слід віднести до заможної верстви давньоруського суспільства.

Інвентарні поховання досить рідко фіксуються на території давньоруського Подолу. У 1971 р. під час прокладання Оболонської гілки метрополітену в районі Контрактової площі було виявлено дитяче поховання в труні-колоді. Біля шиї було знайдено намисто, яке складалося з бурштинової підвіски трапецієподібної форми (молот Тора?) і восьми намистин, виготовлених з кольорового скла та пасти (Рис. 6). Автори розкопок пов'язують знахідку з дружинною епохою [1, 46; рис. 26].

Інвентарні поховання також виявлені під час археологічних досліджень 1983–1984 рр. на вул. Хорива. Під час рятувних робіт відкрито міський могильник XI ст. (Рис. 7) [7, 47, 100, рис. 56].

Більшість подільських поховань позбавлені будь-якого інвентарю, палеоантропологічні дослідження кісткових решток вказують на низький соціальний статус похованих, вочевидь, на могильниках Подолу Києва ховали представників нижчих соціальних верств давньоруської столиці – портових робітників та особисто залежних людей [5, 465–466]. Заможних киян, скоріше за все, ховали при подільських церквах та на кладовищах Верхнього Києва [3, 192]. Поховання заможної жінки, не пов'язане з храмовою спорудою, не узгоджується з традиційними рамками поховальної обрядовості населення Києва. Знахідка його у портовій частині Подолу може вказувати на некийське походження померлої жінки.

Посилання

1. Гупало К.М., Толочко П.П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. – К., «Наукова думка», 1975. – С. 40–79.
2. Івакін В.Г. Дерев'яна культова споруда та могильник давньоруського часу на київському Подолі // Чернігівські старожитності. – Вип. 1. – Чернігів, 2008. – С. 229–233.
3. Івакін В.Г. Археологічна карта поховальних пам'яток давньоруського Подолу Києва // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вип. 11. – Харьков: ООО «НТМТ», 2012. – С. 188–197.
4. Зоценко В.М., Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Каравайко Д.В. Звіт про археологічні дослідження Подільської постійно-діючої експедиції влітку – восени 2007 р. за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 1а // НА ІА НАНУ. – С. 3–32.
5. Козак О., Івакін В. Могильники Київського Подолу XI – XIII ст. за даними палеоантропологічних досліджень // Funeraria Lednickie. Spotkanie 14. – Poznan, 2012. – S. 457–469.
6. Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба

новгородского художника XII в. Москва: «Наука», 1981. – 168 с.

7. Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.

8. Сергеева М.С., Сагайдак М.А., Пефтіць Д.М., Гречко Д.В. Звіт центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 р. // НА ІА НАНУ. – С. 1–133.

Івакін В.Г. Женское погребение из раскопок Киевского Подола

В статье подаются новые археологические исследования на территории Киевского Подола в 2012 г. Рассматривается стратиграфическая ситуация на спасательном раскопе, характеризуется разнообразный археологический материал. Особое внимание уделяется найденному древнерусскому погребению состоятельной женщины. Проанализированы предметы инвентаря из женского захоронения, самым интересным из которых является медный медальон с изображением Христа Эммануила. Прямая аналогия этой находки была обнаружена во время археологических исследований прошлого века в Новгороде Великом. Статья включает перечень находок древнерусских инвентарных захоронений за всю историю исследований Подольского района Киева.

Ключевые слова: Киевский Подол, стратиграфия, погребение, инвентарь, христианство.

Ivakin V.H. Female burial from Kiev Podil excavations

The paper submitted new archaeological research in the Podil of Kiev in 2012. Examined the stratigraphic situation at the saving excavation, characterized various archaeological material. Particular attention is paid to the burial of wealthy woman. Analyzed inventory items with female burials, the most interesting of which is a copper medallion with the image of Christ Emanuel. The direct analogy of this finding was discovered during archaeological investigations of the last century in Novgorod the Great. The article includes a list of finds ancient burial inventory studies in the history of Kyiv Podil district.

Key words: Kyiv Podil district, stratigraphy, burial, inventory, Christianity.

17.03.2014 р.

УДК 902.2 (477.41) «11/12»

Д.В. Бібіков

ВИШГОРОДСЬКИЙ «КВАРТАЛ МЕТАЛУРГІВ» XII–XIII СТ. У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена унікальній системі виробничих, житлових та господарських споруд XII–XIII ст., досліджених у східній частині Вишгородського городища. Протягом 2012–2013 рр. Вишгородською археологічною експедицією були вперше за останні тридцять років проведені планові розкопки ремісничого кварталу. Було закладено три розкопки, котрі приликали до розкопів 1930-х рр. Виявлені матеріали свідчать про безперервне заселення ділянки з XII до XIV ст. Дослідження 2012–2013 рр. дозволяють уточнити датування «кварталу металургів» та його планувальну структуру.

Ключові слова: Давня Русь, Вишгород, «квартал металургів», археологічні дослідження.

Назву «квартал металургів» отримала в літературі унікальна система виробничих, житлових

та господарських споруд XII–XIII ст., досліджена у східній частині Вишгородського городища. Назву можна вважати умовною, так як поруч із залізоторним ремеслом тут були представлені, хоча і меншій мірі, ювелірне, ковальське, скловарне, косторізне та ін. Дана ділянка розташована уздовж схилу плато, на відстані 150–200 м на схід та північний схід від церкви свв. Бориса та Гліба. Ділянка порізана багатьма ярами, внаслідок чого утворилися мисовидні виступи. Ще в середині минулого століття дослідники відзначали сильний ступінь зруйнованості східного краю городища внаслідок зсувів та обвалів [3, 14]. На одному з виступів у 1934 р., окрім наявності давньоруського культурного шару, зафіксовано рештки насипу, вірогідно – східного валу городища [1, 70]. Перевірити це припущення вже не вдасться, проте очевидно, що схил городища з давньоруського часу значно оплив.

Дана ділянка вперше привернула увагу археологів у 1934–1937 рр., коли Вишгородською експедицією Інституту історії матеріальної культури (Київ) і Державного історичного музею (Москва) під керівництвом Ф. Козубовського, а згодом – Т. Мовчанівського, були проведені дослідження на східних урвищах над Дніпром [6, 103]. Вперше майстерні тут було виявлено в 1935 р. на ділянці найбільш північного мисовидного виступу плато, розкопаного повністю (шурф Д). Досліджено залишки трьох напівземлянок, розташованих по лінії захід–схід. Одна напівземлянка, розмірами 4×3 м, мала велику піч, біля якої знайдено близько двох десятків шлаків та чотири злитки свинцю. На вогнищі (імовірно – зруйнованому горні) другої напівземлянки, також забитому шлаками та злитками свинцю, виявлено глиняну лячку та свинцеву пластину, котра за призначенням могла являтися подушкою для тиснення щитків колтів і може датуватись початком XIII ст. [8, 301]. Ще кілька зруйнованих вогнищ (горнів?) знаходилось поблизу споруд. Тут знайдено три ювелірних зубила та ряд інших знарядь. Трохи південніше (шурф Ж) виявлено залишки двох житлових майстерень. На виробничий характер споруд вказують знахідки великої кількості шлаків, криць, злитків свинцю, мідних пластин, а також трьох ювелірних зубил та двох ступок мідних енкалпціонів першої половини XIII ст. Дослідження наступних років установили, що споруди знаходились уздовж східного краю городища двома рядами, розташованими на відстані 10–15 м один від одного. Смугу незабудованої площі між рядами дослідники розглядають як залишки вулиці. Вищеописані комплекси належали до зовнішнього ряду, котрий найбільше постраждав від зсувів. Далі на південь (розкоп 4/1937) в цьому ж ряду розташовувались житлова споруда розмірами 3,6×3,3 м та дві спо-

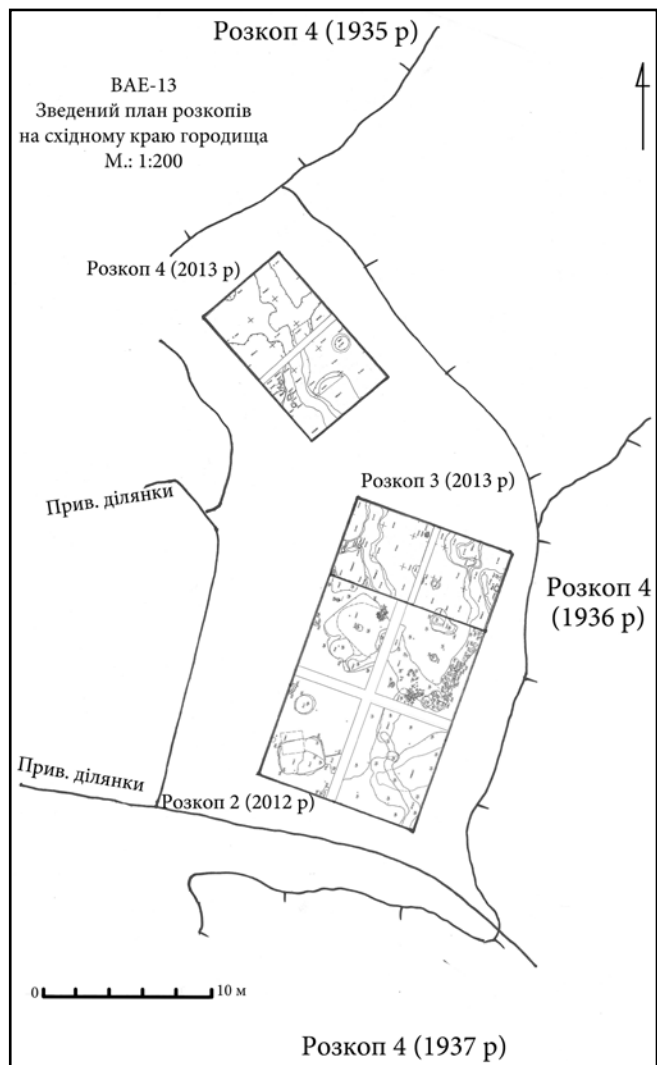


Рис. 1. Зведений план розкопів 2012–2013 рр. у східній частині Вишгородського городища

руди виробничого характеру. В заповненні однієї з них, що мала розміри 4,5×4 м, окрім криць, шлаків та злитків свинцю, виявлено уламки керамічного посуду із застиглими мазками емалі різних кольорів та краплями срібла. Поруч було знайдено бронзовий штамп для виготовлення прикрас та ювелірне зубило. Друга споруда, розмірами 2,7×2,5 м, являлась скловарною майстернею, про що свідчать знахідки скловидних шлаків, злитків свинцю, шматка сірки та глиняного тигелька зі слідами поливи. Найпівденнішими спорудами внутрішнього ряду були двокамерне житло-майстерня, де, вірогідно, відбувалась цементация заліза у горщиках-муфелях, та напівземлянка, в заповненні якої знайдено скловидні шлаки та олово. В ще одній двокамерній житловій споруді (розкоп 4/1936) могла розміщуватись косторізна майстерня. Далі на північ (розкоп 4/1935) були розташовані ще дві напівземлянки. Одна з них мала житловий характер, а друга – виробничий, про що свідчать знахідки шлаків і руди в заповненні споруди та двох ювелірних молоточків

– поблизу неї. Крім напівземлянкових приміщень, розкопки 1935–1937 рр. виявили кілька утрамбованих майданчиків із залишками печини та великою кількістю матеріалу. Вірогідно – це сліди наземних споруд [7].

Головний розкоп Вишгородської експедиції ІА АН УРСР 1947 р. під керівництвом В.Й. Довженка мав розміри 52×12 м і примикав до розкопів 1935–1937 рр. з південного заходу. Тут також виявлено кілька наземних та заглиблених споруд виробничого характеру. В центральній частині розкопу було зафіксовано залишки наземної споруди розмірами $4,8 \times 2,8$ м, призначення котрої встановити не вдалось. Матеріал із заповнення споруди датується XI–XII ст. Її долівка перекривала залишки напівземлянкового приміщення розмірами $3,2 \times 2,7$ м з піччю виробничого призначення. На думку автора розкопок, вона являло собою металообробну майстерню коваля або ювеліра. Керамічний матеріал із заповнення напівземлянки не відрізнявся від матеріалу з наземної споруди. За кілька метрів на північний схід від обох об'єктів виявлено ще дві напівземлянки, розмірами $3,0 \times 2,5$ м та $3,2 \times 2,3$ м відповідно, перша з яких перекривала другу. До обох споруд із заходу примикали великі ями від горнів для добування заліза з руди. В самих напівземлянках могла відбуватись проковка заліза [2, 4–11]. Таким чином, виявлено цілий комплекс виробничих споруд. Залізо, отримане сиродутним способом, могло проходити подальшу обробку в розташованих поруч майстернях. Поруч було знайдено амфору київського типу з клеймом у вигляді знака Рюриковичів.

У 1972 р. В.В. Чумаченко на чолі Вишгородського загону Середньодніпровської експедиції ІА АН УРСР заклав у північно-східній частині городища траншею довжиною 64 м. Вона була орієнтована за віссю захід–схід і східною частиною примикала до розкопу 1936 р. В місці, де в чорноземному шарі з'явилися плями глини, за 50 м від краю плато, закладено розкоп № 1 розміром 10×10 м. Тут виявлено частину житлово-господарського комплексу XIII ст. [10].

Потягом 1979–1981 рр. Вишгородським загonom Київської постійно діючої експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В.М. Зоценка було продовжено дослідження садиби, виявленої в 1972 р. Як бачимо, дана ділянка не входила до «кварталу металургів», а її мешканці належали до заможної верстви вишгородського населення XII–XIII ст. Крім того, у 1979 р. В.М. Зоценко розкопав залишки залізоплавильної майстерні біля східного краю плато південніше розкопу 1947 р. (розкоп 2). Споруда мала підтрикутну форму із заокругленими кутами. Її розміри становили $1,78 \times 0,42$ м. У нижній частині заповнення виявили

два крупні шматки шлаку, утвореного в результаті сиродутного способу отримання заліза. Значна частина культурних нашарувань на розкопі була зруйнованою траншеєю часів Другої світової війни [4; 5; 9].

За характером матеріалу, стратиграфічними даними та розташуванням більшість описаних комплексів являються синхронними, що і дозволяє об'єднати їх в спільну систему. Незважаючи на багаторічні дослідження, деякі питання, пов'язані з «кварталом металургів», досі залишаються відкритими. Не визначено, яку площу займав цей район (встановлено лише, що до ремісничого кварталу не входили території, розташовані за 50 м на захід від місця основних розкопок (роботи 1972, 1979–1981 рр.) та уздовж північного краю городища (роботи 1947 р.). Не вдалось прослідкувати динаміку розвитку району протягом XI–XIII ст. Уточнення потребують також його планувальна структура, датування комплексів, тощо.

Протягом 2012–2013 рр. Вишгородською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом В.Г. Івакіна та автора статті були вперше за останні тридцять років проведені планові розкопки у східній частині городища (рис. 1). Досліджувана ділянка займала найбільш східний виступ плато городища, площею близько 400 м^2 . Далі, в кількох метрах на схід, розташовувався розкоп 4 1936 р., проте він виявився майже повністю зруйнованим через обвали, внаслідок чого ділянка опинилась на краю плато. Так само, на північ від неї, знаходився розкоп 4/1935, а на південний схід – розкоп 4/1937; обидва також практично повністю обвалились. Таким чином, ділянка раніше примикала до площі розкопів 1930–х рр., котрі значно вплинули на формування сучасної лінії схилу. Її поверхня нерівна, спостерігається відчутне падіння в напрямку південного сходу (до краю плато). Ділянка була вільна від забудови та дерев і використовувалася господарями садиби під картопляний город.

Усього уздовж схилу плато закладено три розкопи: розкоп № 1 (2012 р.) мав розміри 13×10 м, розкоп № 3 (2013 р.) – 10×5 м, розкоп № 4 (2013 р.), 10×6 м (рис. 2). Перші два з них примикали один до одного, третій розташовувався в 4 м на північний захід від них. Перша горизонтальна зачистка виявила фрагменти давньоруської та пізньосередньовічної кераміки, побутових предметів XX ст. На глибині $0,25\text{--}0,30$ м від сучасної денної поверхні виявлено ряд сучасних перекопів та систему траншей періоду Другої світової війни, котрі перерізали ділянку з півночі на південь. Середньовічні культурні нашарування були сильно пошкоджені кореневою системою та новітніми перекопами. Шар, що містив переважно кераміку XII – першої половини XIII ст., зберігся лише окремими плямами. Верхні

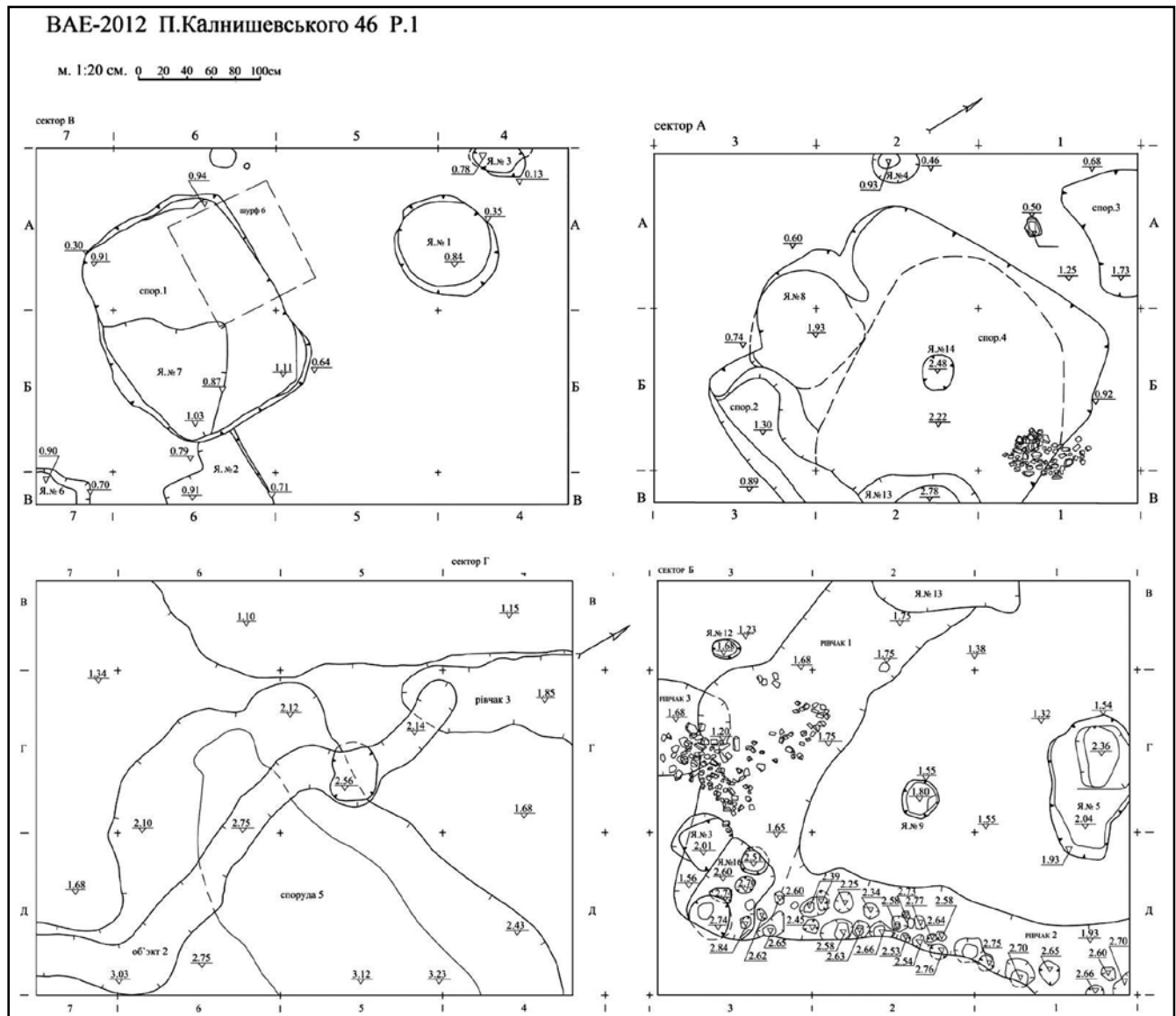


Рис. 2. Загальний план розкопу № 1. 2012 р.

шари містили досить велику кількість знахідок, характерних для цієї частини городища. Це – фрагменти скляних браслетів та посудин, шиферні пряслиця, залізні ножі, цвяхи, наконечники, фрагменти ключів та замків, тощо. Серед більш рідкісних знахідок – глиняна іграшка у вигляді фігурки вершника, два бронзових гудзика-бубонця та залізне писало. Ці категорії речей зустрічались і під час розкопок 1935–1937 рр. На рівні материка було зафіксовано плями заповнення напівземлянкових приміщень XII–XIII ст. та господарських ям, котрі їх супроводжували.

Серед давньоруських споруд найкраще збереглась споруда № 1 в західній частині розкопу № 1. Споруда підпрямокутної форми, розмірами 2,8 × 2,2 м. Поздовжніми стінами орієнтована за віссю захід–схід. Заглиблена в материк на 0,7 м. Стіни котловану вертикальні. Дно горизонтальне, кутових стовпових ям не виявлено. В заповненні споруди фіксуються два окремі горизонти, що можуть

відображати два основних етапи її функціонування. Верхній – сіро-коричневий, слабо гумусований супісок – містив переважно кераміку XII–першої половини XIII ст. Нижнє заповнення являло собою світло-сірий супісок; з нього походили фрагменти кераміки XI–XIII ст. Також із заповнення походять фрагменти плінфи, шиферне пряслице, розтиральник, скляний браслет, два фрагменти скляних виробів, фрагмент ключа, поясне кільце та ще кілька фрагментів залізних виробів.

З південного сходу до споруди № 1 безпосередньо примикала яма № 2 – підпрямокутної форми, глибиною від материка 0,25 м. Ширина ями з північного сходу на південний захід – до 0,9 м; південно-східний край виходить за межі розкопу. Яма № 2 розташована паралельно споруді № 1 і примикає до останньої, тому може являтися конструктивним елементом споруди (вхід).

Споруда № 2 розташована в північній частині розкопу № 1. Її розміри – 4,0 × 3,5 м. Стінами

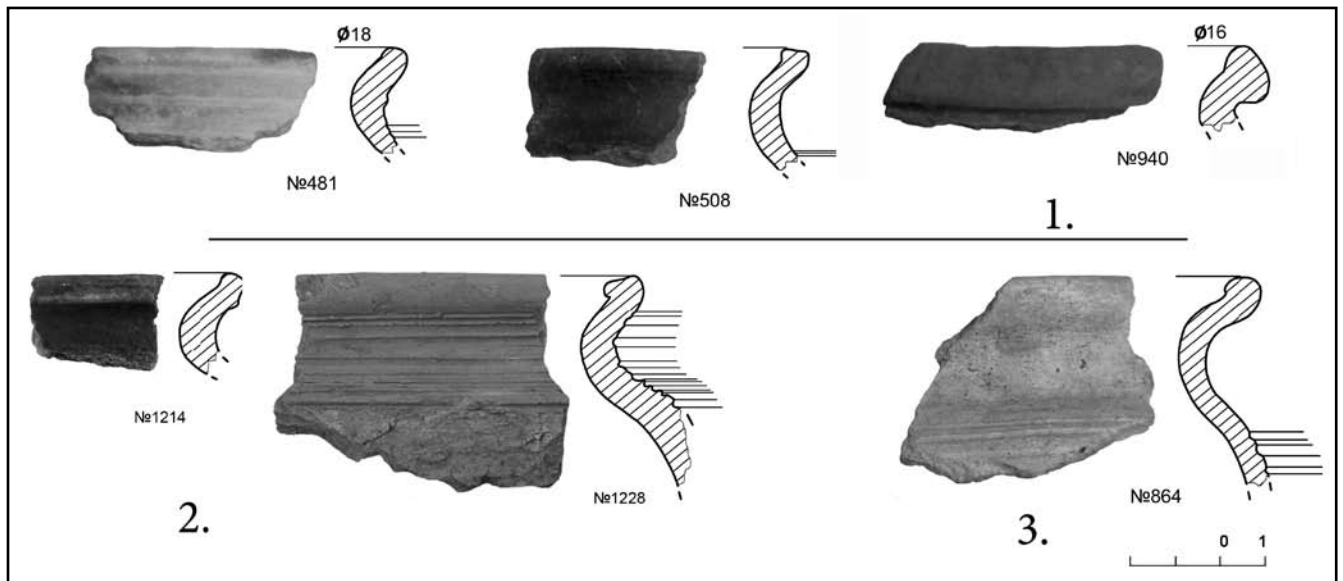


Рис. 3. Типи кераміки першої половини XIII ст. з об'єктів, виявлених на розкопах № 1, № 3:
1 – споруда №1; 2 – споруда №3; 3 – споруда №4.

орієнтована за сторонами світу, з незначним відхиленням на схід. Заглиблена в материк на 0,6–0,75 м. Стіни вертикальні. Більша частина споруди перерізана котлованом пізньосередньовічної споруди № 4 та двома господарськими ямами XVII–XVIII ст. Відносно добре збереглась лише південна частина. Тут уздовж західної стінки зафіксовано заглиблення до рівня 0,90 м, очевидно – запуск повздожньої стіни. Заповнення споруди – світло-сірий, слабо гумусований супісок. Із заповнення походить наступний матеріал: кераміка XII–XIII ст., полив'яна плитка, фрагменти скляних виробів, два скляні браслети, кістяний гудзик, бронзова ліроподібна пряжка, залізний наконечник, цвяхи, ніж, інші залізні предмети. Оскільки не зафіксовано жодних залишків опалювальних споруд, споруда № 2 скоріш за все являється господарською. Мала зрубну конструкцію, при цьому вінця поздовжньої стіни були заглиблені нижче рівня підлоги. За матеріалом датується першою половиною XIII ст.

Поруч, в північному куті розкопу № 1, була розташована споруда № 3. В 2012 р. було досліджено південну частину споруди, довжиною 1,40 м з заходу на схід, заглиблену в материк на 0,5 м. Західну стіну, котра уходила за межі розкопу, прослідковано на 0,95 м. Матеріалу, окрім стінок керамічного посуду, виявлено не було. За стратиграфічними даними споруду датовано XIII ст. Дослідження споруди продовжилися у 2013 р. На розкопі № 3 довжину споруди № 3 з півночі на південь простежено на 2,40 м; з заходу на схід – на 1,90 м. Таким чином, її загальні розміри становили 3,35×1,90–1,40 м. Споруда мала підпрямокутну форму, дещо звужуючись в південній частині. Орієнтована стінами за сторонами світу. Північна та частина східної стіни споруди зруйновані

траншеями часів Другої світової війни. Північно-західний кут виходить за межі розкопу. Стіни споруди вертикальні. Підлога горизонтальна, зафіксована на глибині 0,60 м від рівня виявлення. Уздовж західної стінки зафіксовано заглиблення на 0,25 м, 0,15–0,20 м завширшки, – запуск повздожньої стіни. Такий же запуск, глибиною 0,20 м, завширшки 0,12 м, виявлено уздовж східної стіни. В заповненні споруди фіксуються два окремі культурно-хронологічні горизонти. Верхній – темно-сірий, слабо гумусований супісок – містив кераміку XI–XIII ст. та XV–XVI ст. Нижній горизонт заповнення являв собою світло-сірий супісок; з нього походили фрагменти кераміки переважно XII–XIII ст. Фрагмент покриття XVII ст., очевидно, потрапив до заповнення споруди при засипці траншеї, котра її перерізала. Споруда № 3 мала зрубну конструкцію. Вінця поздовжніх стін зрубу, як і в споруді № 2, розташованій по сусідству, були на 0,25 м від рівня підлоги заглиблені в землю. Зважаючи на незначні розміри, а також відсутність опалювального пристрою, вочевидь, споруда використовувалась в господарських цілях. В північній частині споруди виявлено залишки двох опорних стовпів (ями №№ 6, 7), котрі могли бути її конструктивними елементами. За матеріалом датується першою половиною XIII ст.

Споруда № 5, виявлена в південній частині розкопу № 1, збереглась найгірше. Вона підпрямокутної форми, поздовжніми стінами орієнтована за віссю захід–схід. Південно-східна частина виходить за межі розкопу. З півночі на південь, за 1,2–1,4 м від західної стіни, споруду перерізає рівчак часів Другої світової війни, частково руйнуючи південну стіну споруди та її центральну частину. Довжина споруди № 5 з півночі на південь – 3,2 м. Вона заглиблена в материк на

1,5 м. Північна та південна стіни сильно оплили внаслідок новітніх перекопів, вертикальну форму краще зберегла західна стіна. Північно-західний кут споруди мав округлу форму і дещо виступав; можливо, тут знаходився опорний стовп. Північну стінку перекриває шар глини потужністю 0,15–0,3 м, можливо – залишки печі. Заповнення – сірий, слабо гумусований супісок. В заповненні виявлено керамічний матеріал XI – першої половини XIII ст. Також із заповнення походять фрагменти плиток (у т. ч. полив'яної), вудила, фрагменти плінфи та пірофіліту. Споруда № 5 мала каркасно-стовпову конструкцію і могла являти собою житлове приміщення. Стверджувально говорити про це, а зокрема – про наявність печі, не дозволяє поганий рівень збереженості споруди. За матеріалом споруди № 5 можна датувати першою половиною XIII ст.

Поруч зі спорудами досліджено вісім ям господарського призначення XII – першої половини XIII ст. (п'ять з них виявлено на розкопі № 1, три – на розкопі № 3), дві господарські ями другої половини XIII–XIV ст. (по одній на розкопах № 1 та № 4) та низку стовпових ям. Якщо ділянка розкопу № 1 була рівномірно насичена об'єктами давньоруської доби, то на розкопі № 3 вони зафіксовані лише в південно-західній частині. На розкопі № 4 об'єктів XII–XIII ст. не виявлено взагалі, хоча в культурному шарі матеріал цього періоду зустрічався у великій кількості.

Виявлені матеріали свідчать про безперервне заселення ділянки з XII до XIV ст. До давньоруської доби на розкопі 1 відносяться три господарські споруди та, можливо, одна житлова, стінами орієнтовані за сторонами світу.

На синхронність усіх виявлених споруд вказують як їх взаємне розташування, так і стратиграфічні дані. Крім того, у їх заповненні виявлено аналогічний керамічний матеріал. Так, в усіх чотирьох напівземлянках зустрічаються фрагменти вінець XIII ст., котрі характеризуються горизонтальнозрізаним верхом та закраїною, а також мають характерне оздоблення у вигляді поєднання горизонтального заглибленого орнаменту та насічок по шийці та плечу (рис. 3). Варто відмітити, що в багатьох комплексах, досліджених протягом 1935–1937 рр., також знайдено речі, котрі можна датувати першою половиною XIII ст. Це – свинцева матриця з напівземлянки, розкопаної в шурфі Д, полив'яний глечик з майстерні у розкопі 4/1937 та енкаліпсії з напівземлянок у розкопі 4/1937 та шурфі Ж. Таким чином, період функціонування більшості споруд «кварталу металургів», на наш погляд, обмежується кінцем XII – першою половиною XIII ст.

Отже, досліджені нами господарські комплекси синхронні з об'єктами, розкопаними в 1935–1937 рр. та в наступні роки. Цей факт

дозволяє розглядати їх в рамках єдиної системи «кварталу металургів». Споруди № 2, № 3 та № 5 були розташовані приблизно по одній лінії з напівземлянками житлового і виробничого призначення, виявленими на північ і південь від них в розкопах 4/1935 та 4/1937. Всі ці об'єкти належали до внутрішнього ряду споруд «кварталу металургів». Однаковою є і орієнтація споруд.

Простежуються певні закономірності у забудові ремісничого кварталу. Зовнішній ряд складали переважно виробничі споруди. Лише одна напівземлянка в розкопі 4/1937 могла мати житлове призначення. Практично в усіх майстернях зовнішнього ряду обробка заліза була представлена поряд з литтям та куванням кольорових металів. Безпосередньо біля краю плато знаходились залізобірні горни. Комплекси зовнішнього ряду, котрі були пов'язані з найбільш вогнебезпечним виробництвом, були відділені від решти забудови широкою вулицею. Споруди внутрішнього ряду мали в основному житловий та господарський характер, хоча деякі житла служили одночасно і майстернями. Хоча ці споруди, без сумніву, належали до ремісничого району, інтенсивність виробництва тут була значно нижчою. На певну периферійність ділянки розкопів 2012–2013 рр. вказує і той факт, що культурні нашарування тут мали значно меншу потужність у порівнянні з розкопами 1934–1937 та 1947 рр. А кількість шлаків, знайдених на ділянці, різко збільшується з заходу на схід, в бік краю плато.

Тож можна припустити, що забудова ремісничого кварталу не була посадибною. На цей висновок наштовхує і той факт, що жодними розкопками у східній частині городища не виявлено залишків парканів, котрі фіксувались при дослідженні інших міських районів.

Дослідження 2012–2013 р. не дозволяють охарактеризувати основні етапи заселення східної частини Вишгородського городища в більш ранній час. Тут могли існувати наземні споруди, залишки яких не збереглися (під час досліджень часто зустрічались фрагменти керамічного посуду кінця X–XI ст.). Сліди подібних споруд фіксувались під час розкопок 1930–х рр.

Відсутність горілих нашарувань, прошарків попелу з вугіллям у заповненнях об'єктів (залишки вуглинок та попелу зафіксовані лише в одній із ям) можуть свідчити про те, що ця частина городища не постраждала від пожежі під час монголо-татарської навали 1240 р. Крім того, виявлено, хоч і у відносно невеликій кількості, керамічний матеріал та об'єкти другої половини XIII–XIV ст. Раніше культурний шар післямонгольської доби був зафіксований поблизу церкви свв. Бориса і Гліба.

Археологічні роботи 2012–2013 рр. значною

мірою доповнюють наше уявлення про історичну топографію Вишгорода в Середньовіччі. Остаточні вирішити спірні питання, пов'язані з «кварталом металургів», мають допомогти наступні розкопки в даній частині городища.

Посилання

1. Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 64–92.
2. Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода в 1947 г. – НА ІА НАНУ. – 1947/18.
3. Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. – Т. III. – С. 14–28.
4. Зоценко В.Н., Пекарская Л.В. Отчет о раскопках Вышгородского городища в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – 1981/15.
5. Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – 1980/17.
6. Козубовський Ф.А. Розкопи на території давнього Вишгорода // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. – Кн. 3–4. – К., 1935. – С. 103.
7. НА ІА НАНУ, ф. 20, арк. 1–73.
8. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 301.
9. Толочко П.П., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1979 г. – НА ІА НАНУ. – 1979/16.
10. Чумаченко В.В. Раскопки в древнем Вышгороде // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 359–360.

Бибиков Д.В. Вышгородский «квартал металлургов» XII–XIII вв. в свете новых исследований

Статья посвящена уникальной системе производственных, жилых и хозяйственных сооружений XII–XIII вв., исследованной в восточной части Вышгородского городища. На протяжении 2012–2013 гг. Вышгородской археологической экспедицией были впервые за последние тридцать лет проведены плановые раскопки ремесленного квартала. Было заложено три раскопа, которые примыкали к раскопам 1930-х гг. Обнаруженные материалы свидетельствуют о непрерывном заселении участка с XII до XIV вв. Исследования 2012–2013 гг. позволяют уточнить датировку «квартала металлургов» и его планировочную структуру.

Ключевые слова: Древняя Русь, Вышгород, «квартал металлургов», археологические исследования.

Bibikov D.V. «Neighborhood of ironmakers» in Vyshhorod of XII–XIII century in a perspective of a new research

The article is devoted to a unique system of industrial, residential and outbuildings of XII–XIII century investigated in the eastern part of Vyshhorod settlement. Scheduled excavations of artisan quarter were provided during 2012–2013 by an archaeological expedition of Vyshhorod for the first time in thirty years. It was founded three excavations that were adjoined to excavations of 1930's. Revealed materials indicated permanent settlement area of XII up to XIV century. The research of 2012–2013 allows approximately clarify a date of «Neighborhood of ironmakers» and its planning structure.

Key words: Ancient Rus, Vyshhorod, «Neighborhood of ironmakers», archaeological research.

26.02.2014 p.

УДК 94(477):-043.865 «1195»

Martin Dimnik

PRINCE YAROSLAV VSEVOLODOVICH AND THE SUCCESSION CRISIS OF 1195

In 1195 the Monomashichi, Ryurik Rostislavich of Kiev, his brother David of Smolensk, and Vsevolod Bol'shoe Gnezdo of Suzdalia, demanded that Yaroslav Vsevolodovich and the Ol'govichi of Chernigov pledge never to seize from them or their descendants their patrimonies of Kiev and Smolensk. Yaroslav proclaimed bluntly that following Ryurik and David's death succession to Kiev would be determined by God's providence, that is, by military force. Significantly, in his negotiations with the Rostislavichi, Yaroslav was supported by Vsevolod Bol'shoe Gnezdo.

Key words: Yaroslav Vsevolodovich, Ryurik Rostislavich, Ol'govichi and Monomashichi's struggle for control of Kiev.

Yaroslav Vsevolodovich was one of the few Ol'govichi whom the accident of birth and good fortune allowed to climb to the pinnacle of power within the dynasty of Chernigov. The accident of birth placed him on the second rung of seniority in his generation. Nevertheless, he began his political career unassumingly by ruling the provincial domain of Ropesk located southwest of Starodub in the basin of the Snov' River. He is reported living there in 1159 [1]. His good fortune was to have his succession to Chernigov accelerated because, in 1176, his elder brother Svyatoslav vacated Chernigov and occupied Kiev [2]. Consequently Yaroslav did not have to wait for his brother to die before succeeding him to Chernigov. In 1194 Svyatoslav died in Kiev [3]. His last official act was to summon his co-ruler Ryurik to Kiev to succeed him. His death also generated Yaroslav Vsevolodovich's elevation to the status of the senior prince of the Ol'govichi. Thus, by outliving his brother he assumed seniority in the dynasty for four years.

In 1195, after occupying Kiev, Ryurik allocated towns in the Kievan lands to his Monomashichi relatives. Included among them was his son-in-law Roman Mstislavich of Volyn' to whom he gave five towns. Vsevolod Bol'shoe Gnezdo of Suzdalia, the senior prince of the Monomashichi, was furious for being ignored in the distribution and threatened retribution. Ryurik sought to appease him and persuaded Roman to relinquish the five towns to Vsevolod. On being given the five towns Vsevolod gave one of them, Torchesk, to Ryurik's son Rostislav, who was also his son-in-law.

Roman was furious when he learnt that Torchesk had been given to his brother-in-law Rostislav accusing Ryurik of wanting to give the town to Rostislav from the very beginning. Ryurik however reminded Roman that he had voluntarily surrendered the towns to Vsevolod and after that they were his to do with as he pleased. Roman, however, refusing to be reconciled with Ryurik formed an alliance with Yaroslav Vsevolodovich of Chernigov and persuaded him to seize Kiev. Yaroslav, whose father Vsevolod Ol'govich had been prince of Kiev, had a legitimate claim to the capital and was

prepared to make a bid for it with Roman's assistance.

On learning this news Rurik informed Vsevolod that Roman and the Ol'govichi were planning to wage war against him and called upon Vsevolod to come to his defense. In face of his father-in-law's impending retaliation Roman sought safety with the Poles. While with the Poles, however, he was wounded in battle and, on returning to Volyn', sought to be reconciled with Rurik. The latter forgave him for his betrayal and in compensation for his loss of the five towns gave him the town of Polonny southwest of Kamenets and a district in the Poros'e region [4].

In the autumn of 1195, after Yaroslav's overt declaration of hostility and his failed alliance with Roman, Rurik attempted to take precautions against the Ol'govichi threat to his rule. He, his brother David, and Vsevolod *Bol'shoe Gnezdo* challenged Yaroslav. They demanded that he and the Ol'govichi pledge never to seize from them or their descendants their patrimonies of Kiev and Smolensk. They declared that their ultimatum was in keeping with the allocations that Yaroslav the Wise had made when he had given Chernigov to Yaroslav's forefather Svyatoslav [5]. Significantly, in arguing that the Ol'govichi had no need of Kiev and should be content with keeping solely their lands on the east bank of the Dnepr, the Monomashichi cited Yaroslav as their authority. Their argument, however, was flawed. Yaroslav the Wise had given Monomakh's father Vsevolod the domain of Pereyaslavl' as his patrimony and it also was on the east bank of the Dnepr. Consequently, the Ol'govichi could use the argument of the Monomashichi against them by pointing out that they also had no need of domains on the west bank. They argued much and were not reconciled.

With their demand the Rostislavichi for the first time attempted to secure their dynasty's control permanently over Kiev. They therewith attempted to violate the directive given by Yaroslav the Wise that Kiev must not become the permanent possession of any one of his sons but must remain the common patrimony of the families of his sons Izyaslav, Svyatoslav, and Vsevolod. If Yaroslav capitulated to Rurik's demand and relinquished the rightful claim of the Ol'govichi, then the Monomashichi, but above all Rurik and the Rostislavichi, would become the sole claimants to Kiev.

Yaroslav Vsevolodovich did not reject the demands of the Monomashichi outright but conceded on one point. He promised that he and the Ol'govichi would not seek to evict Rurik from Kiev and therewith prudently agreed to maintain the status quo. After all, Rurik was already ensconced in Kiev and Yaroslav realized that should he attempt to evict him Rurik could summon the superior forces of Kiev, Smolensk, and Suzdalia to his aid. Nevertheless, Yaroslav refused to give up the right of future Ol'govichi generations to ruling Kiev. He proclaimed bluntly that following Rurik and

David's death succession to Kiev would be decided by God's providence. That is, the Rostislavichi and the Ol'govichi would have to determine who was to rule Kiev by military force. Yaroslav declared that as the Ol'govichi and the Monomashichi were both offspring of Yaroslav the Wise, they both had a legitimate claim to the capital of Rus'. In 1195, therefore, he rebuffed the Rostislavichi by rejecting the most controversial demand that they had made to date. His refusal however was too important for the Rostislavichi to pass over without a military challenge.

It was most likely Rurik who prompted Vsevolod *Bol'shoe Gnezdo* and David to formulate the challenge to Yaroslav since he was the one whom Yaroslav had planned to depose. Thus, after Yaroslav rejected the demand, it was again Rurik who took the initiative. Having had his knuckles wrapped by Vsevolod over his allocation of domains to Roman, he acknowledged Vsevolod's seniority by asking him to command the campaign against Yaroslav. Vsevolod promised to march against Chernigov in the winter. Acting as the commander-in-chief of a joint campaign with the Rostislavichi would bolster his status as the senior prince of the Monomashichi. Fortunately for the Ol'govichi, Yaroslav's promise to accept Vsevolod's terms defused the crisis and he cancelled the campaign. Moreover, at the beginning of winter in 1195 Yaroslav sent a delegation to Rurik requesting him to refrain from invading the territories of Chernigov before he, Vsevolod, and David had decided whether to be reconciled or go to war. Rurik agreed and withdrew to his patrimony of Vrchiy [6].

When Rurik made his truce with Yaroslav he evidently promised to hand over to the Ol'govichi the town of Vitebsk southeast of Polotsk in exchange for Yaroslav's promise not to challenge his rule in Kiev. At this time Vitebsk was under Rostislavichi control. Although Rurik sent word to David that he had given the town to Yaroslav, David refused to relinquish control of Vitebsk because it was ruled by his son-in-law [7]. Since, in Yaroslav's eyes, David had violated his agreement with Rurik he did not wait for his peace delegations to return from Vsevolod in Suzdalia and from David. Instead, he declared war. In March of 1196 he dispatched troops under the command of his nephew Oleg Svyatoslavich to attack Vitebsk.

David sent his most senior nephew Mstislav Romanovich with the Smolensk militia to confront the invaders but troops from Polotsk came to Oleg's aid. They defeated the Rostislavichi forces, took Mstislav captive, and handed him over to Oleg. The latter immediately sent word to Yaroslav that the Ol'govichi had been victorious and that they had captured Mstislav. Oleg also advised his uncle to march against Smolensk. Yaroslav therefore set out with his troops for Smolensk. Meanwhile Rurik warned Yaroslav that if he marched against Smolensk Rurik would attack

Chernigov. Accordingly, Yaroslav aborted his attack. Nevertheless, he placed the blame for the conflict on David's shoulders accusing him of helping his son-in-law to hold onto Vitebsk contrary to Rurik's agreement with Yaroslav. Rurik, for his part, defended David by explaining that David had refused to hand over Vitebsk because Rurik's messengers had not yet reached him. Moreover, he pointed out that by attacking Smolensk Yaroslav would have broken the oath that he had made to the Rostislavichi not to seize Smolensk from them. Rurik and Yaroslav therefore remained at odds [8].

After Rurik successfully dissuaded Yaroslav from attacking Smolensk he once again sought to incite Vsevolod to invade Chernigov. It was owing to his inaction, Rurik declared, that the Ol'govichi had invaded the lands of Smolensk and taken Mstislav Romanovich captive. He therefore pleaded with Vsevolod to avenge the insult to the Rostislavichi by helping them to set Mstislav free. In response Vsevolod yet again adopted delaying tactics. He instructed Rurik to initiate attacks against Yaroslav and promised to bring reinforcements. Rurik took Vsevolod at his word and led raids against Chernigov but waited hopelessly for Vsevolod to arrive. Thus Rurik waged war alone against Yaroslav all summer [9].

In the autumn of 1196 Roman Mstislavich of Vladimir in Volyn', who had been forced to abandon his pact with Yaroslav owing to a wound he sustained in battle with the Poles, broke his agreement with Rurik and once again joined Yaroslav. From Polonny, the town that Rurik had given to him, his forces ravaged districts belonging to Rurik's brother David and son Rostislav. In retaliation Rurik sent his nephew Mstislav Mstislavich *Udaloy* of Tropol' to Vladimir Yaroslavich of Galich and commanded him to accompany Mstislav in raiding Roman's lands in Volyn'. Mstislav and Vladimir therefore devastated Roman's lands around Peremil' while Rostislav Rurikovich attacked his districts near Kamenets [10]. We are told that Rurik sent these princes to attack Roman's possessions because he himself had joined forces with Vsevolod *Bol'shoe Gnezdo* who had finally invaded the Chernigov lands with David.

While Vsevolod's troops were devastating the Vyatichi lands of the Ol'govichi, Yaroslav sent a delegation to him proposing peace. Nevertheless, he challenged Vsevolod by declaring that he would accept Vsevolod's terms only if they were reasonable. He rejected outright the demand of the Rostislavichi that the Ol'govichi never again rule Kiev. Instead, he announced that the Ol'govichi would fight for their right to sit on the throne of Kiev. Despite these acerbic reproofs Vsevolod favoured negotiating a peaceful settlement with Yaroslav. His ally David, however, urged him to engage the Ol'govichi in battle. He reminded Vsevolod that he had promised Rurik and David that the three of them would conclude an agreement with the Ol'govichi that all three could

accept. Besides, Vsevolod had procrastinated long enough. He had promised to attack the Ol'govichi before the spring but he had broken his promise forcing Rurik to wage war against Yaroslav all summer by himself. Now, once again, Vsevolod was reneging on his promises. He intended to negotiate peace with Yaroslav and that even without consulting Rurik.

Vsevolod, however, was of a different mind. He was not threatened by the Ol'govichi nor had they inflicted any damage to his possessions. What is more, in 1186 Vsevolod's daughter Vseslava had married Yaroslav's son Rostislav [11]. He also could not forget that after the death of Andrey *Bogolyubskiy* in 1174, Yaroslav's brother Svyatoslav had been his ally who had helped him and his brother Mikhalko secure the thrones of Suzdalia [12]. As the senior prince of the Monomashichi and the most powerful prince in the House of Monomakh he held the trump card. He ignored David's arguments and negotiated peace.

Not surprisingly, Vsevolod modified the terms stipulated by the Rostislavichi a year earlier to include conditions that were more for his own benefit. In keeping with the Rostislavichi demand he forbade Yaroslav to seize Kiev from Rurik and Smolensk from David. These prohibitions were now more relevant after Yaroslav had expressed a desire to evict Rurik with Roman's help, and after Yaroslav had sought to evict David from Smolensk. Vsevolod, however, neglected to repeat the Rostislavichi demand that the Ol'govichi renounce the claim of future generations of their dynasty to Kiev. Vsevolod also required, albeit half-heartedly, that Yaroslav terminate his friendship with Roman. This demand was evidently directed solely at appeasing Rurik. Vsevolod himself had no argument with Roman. Even in this instance, however, his personal objectives may have been uppermost in his mind. This is suggested by the news that he did not challenge Yaroslav when he refused to break off his partnership with Roman. It was to Vsevolod's advantage to keep Roman and Yaroslav allied. Together they posed the most serious threat to Rurik's rule in Kiev and in this way forced him to rely on Vsevolod for military support.

Finally, Vsevolod included two clauses that were of special importance to him. First, like Rurik, he demanded that Yaroslav release his *svat* Mstislav Romanovich. In addition to the fact that the latter was a Rostislavich, Vsevolod himself had a family bond with Mstislav. One of his daughters had married Vsevolod's eldest son Konstantin [13]. Second, Vsevolod required the Ol'govichi to evict his nephew Yaropolk Rostislavich from Chernigov. After Andrey *Bogolyubskiy*'s death Yaropolk had attempted to assert his rule over Vladimir on the Klyaz'ma [14]. He therefore remained a threat to Vsevolod's rule for as long as he had the backing of the Ol'govichi.

Although Yaroslav refused to terminate his pact with Roman he agreed to Vsevolod's other terms. He

released Mstislav Romanovich, expelled Yaropolk Rostislavich from Chernigov, and promised not to seize Kiev from Rurik or Smolensk from David. Vsevolod, content with Yaroslav's almost complete compliance, had his officials conclude the agreement. Thus Vsevolod was reconciled with Yaroslav. By not forcing Roman to break his pact with Yaroslav, he also appeased Roman. As we have seen, Rurik and Vsevolod had antagonized Roman when Vsevolod had given Torchesk to Rostislav Rurikovich in the previous year. Despite Vsevolod's success with Yaroslav and Roman, however, his settlement failed to pacify the Rostislavichi. David had been opposed to the reconciliation and his brother Rurik remained on a war footing with Yaroslav. Thus, whereas Vsevolod's agreement with Yaroslav mollified Roman it antagonized the Rostislavichi [15]. Indeed, Rurik accused Vsevolod of violating every promise that he had made. In revenge he repossessed all the towns in Rus' that he had given to Vsevolod and allocated them to other Rostislavichi [16]. Rurik remained on a war footing with Yaroslav after Vsevolod was reconciled with the Ol'govichi. Nevertheless, it appears that by the end of March in 1197 the two princes were pacified [17].

In 1096, Vladimir Monomakh and Oleg Svyatoslavich, the progenitors of the Monomashichi and the Ol'govichi, had been engaged in a bitter dispute for control of the Chernigov lands. The princes resolved their controversy at a council held at Lyubech in the following year where Oleg was allowed to retain possession of his hereditary domain. In 1196 Monomakh and Oleg's descendants also became embroiled in a territorial dispute but the controversy was over Kiev. Whereas one hundred years earlier Monomakh had attempted unsuccessfully to secure the right of succession to Kiev for his descendants, in 1196 Rurik and the Rostislavichi sought once again to secure that right for themselves and, more generally, solely for the princes of the House of Monomakh. That is, they demanded that Kiev become their dynasty's hereditary possession. Rurik failed in his attempt because Yaroslav refused to comply with his demand. Thus, in his controversy with the Rostislavichi he successfully protected the right of the Ol'govichi to lay claim to Kiev when the opportunity presented itself and when the outcome would be decided by God's providence.

Endnotes

1. «Ipat'evskaya letopis'», (Ipat.), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, (PSRL) 2, second edition (St. Petersburg, 1908), column (col.) 502.

2. Ipat., cols. 603–605; M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1146–1246* (Cambridge, 2003), pages (pp.) 136–137.

3. According to N. G. Berezhev, Svyatoslav died on 25 July, *Khronologiya russkogo letopisaniya* (Moscow, 1963), page (p.) 207.

4. Concerning the controversy over Rurik's allocation of domains, see Ipat., cols 683–688; compare under 1196: «Moskovskiy

letopisniy svod kontsa XV veka», (Mosk.), PSRL 25 (Moscow-Leningrad, 1949), pp. 96–97.

5. Ipat., cols. 688–689.

6. Concerning the demand of the Monomashichi, see Ipat., cols 688–690; under 1196: Mosk., p. 97. Concerning the dating of these events, see Berezhev, *Khronologiya*, p. 207.

7. According to the Laurentian chronicler David sent his nephew Mstislav «to help his [David's] son-in-law at Vitebsk» (see under 1197: «Lavrent'evskaya letopis'», (Lav.), PSRL 1, second edition (Leningrad, 1926), col. 413).

8. Ipat., cols 690–694. Concerning the date, see Berezhev, *Khronologiya*, p. 207.

9. Ipat., cols 694–696.

10. Ipat., cols 696–698.

11. See under 1187: Lav., col. 405.

12. Ipat., cols 600–602.

13. Mosk., p. 95.

14. See under 1175: Ipat., cols 595–598; compare Lav., cols 371–374.

15. Concerning Vsevolod's settlement with Yaroslav, see Ipat., cols. 699–700.

16. Ipat., cols 700–702; see also under 1197: Lav., col. 413. Concerning the date, see Berezhev, *Khronologiya*, pp. 85, 208.

17. Mosk., p. 98.

Дімнік М. Князь Ярослав Всеволодович та князівська уособиця 1195 р.

У 1195 р. київський князь Рюрик Ростиславич, його брат смоленський князь Давид і суздальський князь Всеволод «Велике Гніздо» вимагали від чернігівських князів Ярослава Всеволодовича та Ольговичів обіцянки під клятвою ніколи не займати вотчин Мономашичів – Києва й Смоленська. Однак Ярослав зухвало відповів, що після смерті Рюрика і Давида володіння Києвом визначить Боже провидіння, тобто воєнна сила. Важливо, що у переговорах Ярослава з Ростиславичами його підтримав Всеволод «Велике Гніздо».

Ключові слова: Ярослав Всеволодович, Рюрик Ростиславич, боротьба Ольговичів та Мономашичів за київське князівство.

Димник М. Князь Ярослав Всеволодович и княжеская уособица 1195 г.

В 1195 г. киевский князь Рюрик Ростиславич, его брат смоленский князь Давид и суздальский князь Всеволод «Большое Гнездо» потребовали от черниговских князей Ярослава Всеволодовича и Ольговичей клятвенного обещания никогда не занимать вотчин Мономашичей – Киева и Смоленска. Однако Ярослав дерзко ответил, что после смерти Рюрика и Давида владение Киевом определит Божье провидение, т. е. военная сила. Важно, что в переговорах Ярослава с Ростиславичами его поддержал Всеволод «Большое Гнездо».

Ключевые слова: Ярослав Всеволодович, Рюрик Ростиславич, борьба Ольговичей и Мономашичей за киевское княжение.

31.03.2014 р.

УДК: 930 (093.3) (477.51) «179/191»

І.К. Чугаєва

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XI–XIII ст. В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті за проблемно-хронологічним принципом проаналізовано чернігівське літописання XI–XIII ст. в історичних дослідженнях кінця XVIII – першої чверті XX ст. Автором виділені головні дискусійні питання у вивченні чернігівського літописання, а також з'ясована еволюція дефініції «чернігівське літописання» в дореволюційній історіографії.

Ключові слова: чернігівське літописання, історичні дослідження, літописний звід, Повість временних літ, Київський літопис.

Історія вивчення чернігівського літописання налічує понад два століття. Історичні дослідження літописів кінця XVIII – початку XX ст. започаткували розробку проблеми чернігівського літописання давньоруського часу, дискусії про яке не вщухають і донині. Саме тому слід звернутися до першовитоків студіювання давньоруського літописання, щоб виділити основні засади і підходи до реконструкції місцевих літописних традицій, зокрема і чернігівської.

Мета цієї розвідки полягає в узагальненні поглядів дослідників на чернігівське літописання XI–XIII ст. за проблемно-хронологічним принципом, за допомогою якого можна систематизувати та класифікувати думки вчених-істориків, лінгвістів, текстологів на проблемні питання, що вони висвітлювали у своїх студіях.

З XVIII ст. з'являються перші видання літописів, здійснені О.І. Мусінім-Пушкіним. Завдяки цьому в середині XVIII–XIX ст. відбувається сплеск історичних досліджень, присвячених літописанню. Зусиллями цілої плеяди вчених кінця XVIII – початку XX ст. таких, як В.М. Татищев [20], А.Л. Шлецер, М.П. Погодін [21], К.М. Бестужев-Рюмін [2], М.І. Костомаров [9], М.М. Яніш [30], І.П. Хрущов [25; 26], І.О. Тихомиров [21; 22], О.М. Пипін [14], І.І. Срезневський [18; 19], В.С. Іконніков [8], М.С. Грушевський [6; 7], та, нарешті, О.О. Шахматов [27; 28; 29] і С.О. Бугославський [3; 4; 5] та багатьма іншими були окреслені напрямки та дискусійні питання у вивченні давньоруського літописання, в тому числі і чернігівського.

Однак, більшість їхніх досліджень була спрямована не на вивчення місцевого літописання, а на зародження літописання в XI ст. (так званий Початковий літопис [28, 162–170, 420–460]), на Повість временних літ (далі – ПВЛ) (у переважній більшості дискусії з приводу хронології, періодизації та авторства [28, 1–13, 398–420; 29, 25; 3, 85–95]), новгородське (Д. Прозоровський [13], І. Сенігов [16], М.М. Яніш [30]) та київське літописання (К.М. Бестужев-Рюмін

[2], М.І. Костомаров [9, 26–47], А.І. Маркевич [11, 1–29], М.С. Грушевський [7, 5–106]).

В.М. Татищев створив фундаментальну працю «История Российская» (у 7 томах). Він стоїть особіно серед інших літописознавців не лише тому, що був їхнім першим дослідником, але й тому, що йому вдалося на більше ніж два століття переконати своїх наступників у достовірності так званих «татищевських повідомлень», або інформації унікальних джерел, якими він нібито користувався [20; 24]. В дослідженнях В.М. Татищева є хронологічна сітка та опис подій йде за роками. Він називав літописні списки – джерела своєї праці, що не збереглися, – Розкольничий, Іоакимівський, Галіцинський, Хрущовський та Єропкінський списки разом із Радзивілівським списком ПВЛ, Никонівським та Новгородськими літописами [20, 61–64], що робить його студії, з одного боку, унікальними, а з іншого – тими, що викликають сумніви і дискусії щодо автентичності втрачених джерел ще з часів М.М. Карамзіна [23, 39].

Детальний бібліографічний перелік перших наукових праць, присвячених літописам, з короткими коментарями подав А.І. Маркевич [10, 24–44]. Систематизований аналіз історичних студій XVIII – середини XIX ст. про початкове давньоруське літописання здійснив О. Архангельський. До них відносяться дослідження В.М. Татищева, Г.Ф. Міллера, А.Л. Шлецера, П.М. Строева, М.М. Карамзіна, М.П. Погодіна [1].

Погляди вчених на існування чернігівського літописання в давньоруський час і вірогідність його ведення в Чернігові можна розподілити на наступні групи:

1. Вчені-скептики, котрі свідомо оминали проблему чернігівського літописання чи ототожнювали чернігівську інформацію літописів із південноруськими вставками або джерелом, називаючи його київським або південноруським. Вони відкидали можливість існування чернігівського літописання (М.І. Костомаров [9, 42–44], І.О. Тихомиров [22, 243–245, 250, 255–256], І.П. Хрущов [26, 73–74]).

2. Дослідники, які наголошували на усних відомостях про місцеві справи, що надходили від чернігівських інформаторів до київських літописців. Вони були записані в Києві (М.С. Грушевський [6, 332; 7, 33]).

3. Вчені, котрі не доводили існування цілісного систематичного чернігівського літописання у вигляді окремого літописного зводу, але виділяли чернігівські літописні фрагменти, звістки, вставки в складі ПВЛ, Київського літопису XII ст. (далі – КЛ), Лаврентіївського літописного зводу (далі – Лавр.), Московського літописного зводу кінця XV ст. (далі – МЛ) тощо (К.М. Бестужев-Рюмін [2, 111–140], В.С. Іконніков [8, 305, 494–497], О.О. Шахматов [27,

158–161, 168–171; 29, 72, 77–79)).

В.Н. Татищев вперше побачив у новгородському єпископі Нифонті автора південноруського літопису до 1156 р., котрий писав на «оной стороні Дняпра», тобто на Лівобережжі, можливо, в Чернігові [20, 57]. Втім, О.О. Шахматов виділяв фразу-кліше «по оной стороні Дняпра», «на оной стороні» в Лавр. та «на сей стороні» в Іпатіївському літописному зводі (далі – Іп.) для окреслення Київської землі [29, 18].

А. Разсудов вважав, що оригінальні літописи XI–XIII ст. загинули, серед яких був і Чернігівський літопис [15, 773–774]. Згадки про існування чернігівського літописання в давньоруський час трапляються у дослідженнях Н.І. Яніша, котрий ототожнював чернігівські звістки ПВЛ і КЛ із чернігівським літописанням [30, 17–18]. Проте, далі цю тезу він не розвинув, навіть не виділив комплексу чернігівських повідомлень і не з'ясував шляху їх потрапляння до Києва. А.І. Маркевич лише припускав існування чернігівського, новгород-сіверського, ба навіть курського і тмутороканського літописів [11, 28].

Чи не першим використав термін «чернігівське літописання» як ведення літопису саме у Чернігові В.С. Іконніков, виділивши інформацію, що походила з чернігівського літописання, з ПВЛ, КЛ, Воскресенського літопису XVI ст. та Никонівського літопису XVII ст. [8, 305, 494–497]. У чернігівських літописних звістках середини XII ст. КЛ одні вчені відчували руку автора-чернігівця [17, 109; 6, 332; 28, 78], деякі сіверянина, інші – південнорусича [22, 243–244] або чернігівця, який міг фіксувати події і в Києві, під час правління чернігівських князів [7, 33].

Важливим досягненням історіографії літописання XIX ст. було доведення того факту, що літописи, котрі збереглися, є зводами, тобто поєднанням інформації різних джерел, додаванням її до окремих хронікальних записів, у тому числі і місцевого походження, об'єднанням цілісних повістей, казань, оповідань у єдине ціле вже у літописному зводі [2, 75].

Крім цього, до одного з основних питань у дослідженні чернігівського літописання відноситься з'ясування форми літописної роботи, через що до київського літописання потрапили фрагменти чернігівського змісту або розчинилися серед інших літописних зводів, що збереглися. Структурними складовими КЛ були воїнські розповіді, оповідання та сказання (за К.М. Бестужевим-Рюїнім [2, 77–105]) або дружинні повісті (за М.С. Грушевським [7, 5, 11–12, 33–34]). Цю ідею в цілому підтримали А.І. Маркевич [11, 6–29], І.П. Хрущов [25, 179–184] та О.М. Пипін [14, 302–303].

Згідно з поглядами К.М. Бестужева-Рюїна та М.С. Грушевського, частина виділених ними повістей та казань мали чернігівське походження,

зокрема агіографічне «Казання про страждання Ігоря» («Житіє Ігоря», «переплавлене» до складу Повісті про вбивство Ігоря киянами 1147 р.) [2, 80–86; 8, 12–18], «джерело, що благоволило Святославу Ольговичу» (на основі нього записана зустріч Святослава та Юрія Долгорукого у Москві 1147 р. та смерть Петра Ілліча) («Оповідання про Святослава Ольговича», фрагменти з якого, згідно з М.С. Грушевським, помітні під 1146–1147 рр. та 1152 р.) [2, 83; 6, 332; 7, 32–33, 53], або «чернігівське казання» – розповідь про намагання Святослава Ольговича звільнити свого брата Ігоря (за А.І. Маркевичем [11, 14]), Повість про похід Ігоря на половців 1185 р. та чернігівські «додатки» за 80–90-ті рр. XII ст. [2, 110–111; 7, 34]. Усі ці джерела були поєднані порічними записами редакторами і упорядниками КЛ. К.М. Бестужев-Рюїнін та М.С. Грушевський розглядали чернігівські літописні фрагменти не як складові чернігівського літописання, а як вставки з окремих воїнських повістей, ототожнюючи при цьому термін «повість» із дефініціями «літопис» та «літописець».

О.О. Шахматов уперше назвав поряд з іншими джерелами Іп. «Чернігівський літопис, що співчував Ольговичам» [29, 72]. Дослідник побудував генеалогічну схему давньоруського літописання, з'ясував можливість існування текстів, що передували ПВЛ – це т. зв. Найдавніший звід 1039 р., найдавніший Новгородський звід 1050 р., Києво-Печерський звід 70-х рр. XI ст. та Початковий літопис 1095 р. [28, 162–170, 420–460], а також запропонував науці низку гіпотетичних літописних зводів, головним серед яких був загальноруський звід початку XIV ст. – Поліхрон та загальноруський ізвод XV ст., що отримав умовну назву Володимирський Поліхрон митрополита Фотія [28, 232–251]. Ці два зводи, на його думку, стали джерелами для більшості літописних традицій XV–XVI ст. Аналізуючи склад гіпотетичного Володимирського Поліхрону XV ст., що відобразився у звістках за XII–XIII ст. Іп., дослідник виділив, що, в свою чергу, його джерелом був Чернігівський літопис кінця XIII ст., який став протографом Іп. [27, 161–163, 170–171]. Він намагався обґрунтувати його існування, спираючись на історичні аргументи та текстологічні дослідження (переважно ретроспективного характеру: від дослідження більш пізніх зводів до їх давніших архетипів та протографів) і вважав, що цей літопис створювався чи у Чернігові, чи на Чернігівщині, завершуючись Повістю про Курське князіння 1284 р. Утім, цю ідею вчений так і не розвинув. Та й вона не знайшла підтримки навіть серед його учнів.

О.О. Шахматов вперше наголосив на тому, що можна реконструювати текст ПВЛ за гіпотетичним Чернігівським літописом кінця XIII ст. В основі тексту Чернігівського літопису XIII ст., на

його думку, лежав південноруський звід 1223–1231 рр., в якому, в свою чергу, містилася ПВЛ 3-ї редакції (О.О. Шахматов її датував 1117 р.) [27, 168–171]. Вчений обґрунтовував тезу про те, що ціла низка літописних статей за XII ст. (1147, 1151, 1156, 1167, 1245 рр.) Никонівського літопису, Воскресенського літопису, Софійського Першого літопису та Новгородського Четвертого літопису використали Чернігівський літопис в якості джерела, оскільки ці літописні звістки були запозичені укладачами пізніх літописних зведень із Володимирського Поліхрону [27, 158–159].

Від часу появи концепції О.О. Шахматова в нього з'являються опоненти і противники. До них відноситься, в першу чергу, С.О. Бугославський [4, 71–72]. На основі порівняння лінгвістичних та стилістичних особливостей текстів агіографічного і літописного характеру Нестора Печерського, С.О. Бугославський спромігся виділити риси літературної манери Нестора, що вказували на його непричетність до тексту ПВЛ [3, 5–95]. Цей дослідник використовував метод критики тексту: співставляв усі відомі списки літопису (у його дослідженнях саме ПВЛ), за рахунок чого розподіляв їх на групи, що відображали етапи редагування [4, 60–63].

Питання про літописні фрагменти, що є чернігівськими вставками або інформацією, що відобразилася в них, і належала до чернігівських джерел, вирішувалося наступним чином. Вчені XIX ст. виокремлювали чернігівські літописні фрагменти у складі літописних статей Іп. за XII ст., – від 1146–1147 рр. К.М. Бестужев-Рюмін виділяв комплекс записів чернігівського походження під 1147 р., 1164 р., 1176 р., 1177 р. та 1185 р. [2, 111–140]. Літописні звістки 1159 р. (смерть митрополита Костянтина у Чернігові) та 1162 р. (вигнання єпископа Леона з Суздаля та його прихід до Чернігова) зараховувалися І.О. Тихомировим чернігівськими вставками до Лавр. [22, 244–245]. Натомість М.С. Грушевський взагалі не окреслював чернігівські фрагменти КЛ текстологічно, лише зазначивши, що «записки про війну 1146–1147 рр., можливо, писав «якийсь чернігівський партизан у Києві. Є пряма вказівка (Іпатівський літопис, 1152 р., с. 315), що вона написана на лівому березі Дніпра, правдоподібно, у самому Чернігові» [6, 332].

Чи не вперше найбільш повно виділив комплекс літописних статей, що мали чернігівське походження, у складі КЛ, ПВЛ та ВЛ В.С. Іконніков. Вони стосувалися міжкнязівських стосунків, військових кампаній чернігівських князів, а менша частина з них висвітлювала сімейні справи князів [8, 495–496]. Вчений запропонував розширити джерельну базу за рахунок залучення більш пізніх літописних зведень, таких, як

Воскресенський (статті про чернігівських князів 1151 р., 1159 р. та 1161 р.) та Никонівський літописи, а також розсунути хронологічні межі пошуку чернігівських літописних фрагментів – від XI ст. (у ПВЛ про князювання Мстислава Володимировича у Чернігові та події 1076–1077 рр.) до середини XIII ст. (1204, 1212, 1120, 1237, 1246 рр.) [8, 305, 494, 496–497].

Однак О.О. Шахматов обмежив цей перелік «чернігівських статей» КЛ подіями, що присвячені «сімейним справам» чернігівських князів – народженню і смерті князів і єпископів, одруженню князів, а тільки мала частина з них – військовим походам проти половців (1142, 1146, 1147, 1159, 1164, 1167, 1173, 1174, 1175, 1177, 1179, 1185, 1186, 1187, 1191, 1194, 1196, 1198, 1239 рр.) [29, 72, 78–79].

Таким чином, дослідники кінця XVIII – початку XX ст. вперше підняли проблему чернігівського літописання, запропонували цей термін. Вони співставляли тексти відомих на той час давньоруських хронік, виділяли їх джерела та протографи. Найбільших успіхів у цьому досягнув О.О. Шахматов, який побудував генеалогію літописання. Утім, не всі літописні зводи залучалися для дослідження місцевих літописних традицій.

Отже, погляди на давньоруське чернігівське літописання від XIX до початку XX ст. еволюціонували від уявлення про чернігівські повісті та сказання у складі КЛ (К.М. Бестужев-Рюмін), фрагментів з нього у Воскресенському літописі (В.С. Іконніков), «записів» чернігівського походження у КЛ (М.С. Грушевський) аж до Літопису Ольговичів XII ст. та Чернігівського літопису XIII ст. (О.О. Шахматов).

Посилання

1. Архангельский А. Первые труды по изучению начальной русской летописи (до начала изд. «Полного собрания русских летописей») / А. Архангельский. – Казань, 1886. – 63 с.
2. Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. / К.Н. Бестужев-Рюмин. – СПб.: Типография А. Траншеля, 1868. – 378 с.
3. Бугославский С.А. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора / С.А. Бугославский // Известия отделения русского языка и словесности имперской АН. – Петроград: Типография Императорской Академии наук, 1914. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 1–95.
4. Бугославский С.А. Текстология Древней Руси / С.А. Бугославский. – М.: Языки русских культур, 2006. – Т. 1: Повесть временных лет / [сост. Ю.А. Артамонов]. – 312 с.
5. Бугославский С.А. Текстология Древней Руси / С.А. Бугославский. – М.: Языки славянских культур, 2007. – Т. 2: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе / [сост. Ю.А. Артамонов]. – 656 с.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1905. – Т. 2. – 633 с.
7. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6-ти тт., 9-ти кн. / М.С. Грушевський. – К.; Львів, 1923. – Т. 3. – 296 с.

8. Иконников В.С. Опыт русской историографии / В.С. Иконников. – К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1908. – Т. 2. – Кн. 1. – 1955 с.
9. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории / Н.И. Костомаров. – СПб.: Типография В. Безобразова и комп, 1861. – Ч. 1. Источники русской истории. – 100 с.
10. Маркевич А.И. О летописях: Из лекций по русской историографии / А.И. Маркевич. – Одесса: Типография П.А. Зеленского, 1883. – Вып. 1. – 188 с.
11. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции по русской истории / М.П. Погодин. – Т. 1. Об источниках русской истории, преимущественно о Несторе. – М., 1846. – 404 с.
12. Прозоровский Д. Кто был первым писателем Новгородской Первой летописи? / Д. Прозоровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1852. – Ч. 25. – Отд. II. – С. 1–28.
13. Пыпин А.Н. История русской литературы / А.Н. Пыпин. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. – Т. 1. Древняя письменность. – 484 с.
14. Разудов А. Несколько слов по вопросу о первых русских летописях / А. Разудов // Московские университетские известия. – 1868. – № 9. – С. 752–774.
15. Сенигов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода / И.П. Сенигов. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1886. – 125 с.
16. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3–4. – 413 с.
17. Срезневский И.И. Чтения о древних русских летописях. Чтения I–III. Приложение ко второму тому записок Императорской Академии наук / И.И. Срезневский. – СПб., 1862. – С. 32–48.
18. Срезневский И.И. Статья о древних русских летописях (1853–1866) И. Срезневского / И.И. Срезневский. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1903. – 132 с.
19. Татищев В.Н. История Российская. В 7-ми тт. / В.Н. Татищев. – М.; Л.: АН СССР, 1962. – Т. 1. – 500 с.
20. Тихомиров И.А. О сборнике, именуемом Тверской летописью / И.А. Тихомиров // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. CLXXXVIII. – С. 262–308.
21. Тихомиров И.А. О Лаврентьевской летописи / И.А. Тихомиров // Журнал Министерства народного просвещения. – 1884. – Ч. CCXXV. – № 10. – Отд. 2. – С. 239–270.
22. Тихомиров М.Н. О русских источниках «Истории Российской» / М.Н. Тихомиров // Татищев В.Н. История Российская. – В 7-ми тт. – М.: Академия наук СССР, 1962. – Т. 1. – С. 39–53.
23. Толочко А.П. «История Российская» В. Татищева: источники и известия / А.П. Толочко. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 543 с.
24. Хрущов И.П. Древние русские сказания в летописях. Сказание о Васильке Ростиславиче / И.П. Хрущов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXIV. – С. 176–193.
25. Хрущов И.П. Беседы о древней русской литературе / И.П. Хрущов. – СПб.: Типография М. Акинфиева и И. Леонтьева, 1900. – 330 с.
26. Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV–XV вв. Ещё несколько данных, свидетельствующих о существовании общерусского свода XV в. / А.А. Шахматов // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. CCCXXXII. – 1900. – № 11. – Отд. 2. – С. 135–200.
27. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А.А. Шахматов. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – 686 с.
28. Шахматов А.А. Обзор русских летописных сводов XIV–XVI вв. / А.А. Шахматов. – М.; Л.: Академия наук СССР, 1938. – 372 с.
29. Яниш Н.И. Новгородская летопись и её московские

переделки / Н.И. Яниш. – М.: Университетская типография, 1874. – 96 с.

Чугаева И.К. Черниговское летописание XI–XIII вв. в исторических исследованиях конца XVIII – начала XX в.

В статье по проблемно-хронологическому принципу проанализировано черниговское летописание XI–XIII вв. в исторических исследованиях конца XVIII – первой четверти XX в. Автором выделены главные дискуссионные вопросы в изучении черниговского летописания, а также определена эволюция дефиниции «черниговское летописание» в дореволюционной историографии.

Ключевые слова: черниговское летописание, исторические исследования, летописный свод, Повесть временных лет, Киевская летопись.

Chuhaieva I.K. Chernihiv chronicle writing of XI – XIIIth centuries in historical studies of the end of XVIII – early XXth centuries

According to a problem and chronological approach of Chernihiv chronicle of XI – XIIIth centuries in historical studies of the end of XVIII – early XXth centuries were analysed in the article. Main discussion problems in the studying of Chernihiv chronicle writing were detached and also evolvement of the definition of «Chernihiv chronicle» in the pre-revolutionary historiography were determined by the author.

Key words: Chernihiv chronicle writing, historical studies, compiled chronicles, The Tale of Bygone Years, Kyiv chronicle.

14.03.2014 p.

УДК 94(477): 903.4

Ю.О. Коваленко

ДАВНЬОРУСЬКЕ СЕЛИЩЕ НА ЧЕРНЕЧИХ ДЖЕРЕЛАХ

Стаття присвячена опису результатів археологічних розвідок, що проводилися на північно-західній околиці м. Глухова поруч із гідрологічною пам'яткою природи місцевого значення «Чернечі джерела». У ході розвідок було виявлено невідоме раніше давньоруське селище з матеріалами XI–XV ст.

Ключові слова: фібула, виїмчасті емалі, київська культура, племена в'ятичів, хрест-енколтіон, джучидські монети.

Питання історичної топографії будь-якого середньовічного міста безперечно має велике значення у вивченні його минулого. Без цього неможливо скласти уявлення про щільність його забудови та межі, архітектурно-планувальну структуру, кількість населення. Для відтворення найбільш повної картини вигляду міста не менш важливим є також дослідження його округи. Займаючись вивченням історико-археологічної спадщини Глухова, частково торкалися питань історичної топографії періоду княжої доби не тільки безпосередньо міста, а і його округи Д.Я. Самоквасов [1, 111–114], М.Ф. Біляшевський [2, 48–49], П.М. Єременко [3, 97–99], І.С. Абрамов [4,



Рис. 1. Вінчики гончарної кераміки XI–XV ст.

арк. 19], Я.М. Морачевський [5, 42–43], В.І. Белашов [6, 6–7], В.В. Приймак [7, 90–154].

Дана робота присвячена дослідженню нововиявленого поселення, яке знаходиться на правому березі р. Берези на північно-західній околиці Глухова поряд із гідрологічною пам'яткою природи місцевого значення «Чернечі джерела».

Сучасна назва «Чернечі джерела» своїм виникненням пов'язана з історією глухівського дівочого монастиря, який у давнину знаходився неподалік. Заснувала його на власній землі у 70-х роках XVII ст. удова дворянина Марка Кимбари Афанасія Юхимівна. Вона й стала першою ігуменею обителі. Відповідний універсал був підписаний гетьманом Д. Многогрішним у м. Батурині 17 січня 1674 року [8, 360–361]. Спочатку монастир знаходився у с. Чернеччина (зараз – район суконної фабрики) і носив назву Спасо-Преображенського.

З джерелами, що розміщені компактною групою у заплаві р. Берези – притоки р. Есмань – пов'язаний ряд легенд та оповідей мешканців передмістя Глухова Усівки. Здавна джерела вважалися святими. За свідченнями старожилів колись біля них стояв хрест з іконою. Дехто навіть говорить про дерев'яну капличку.

Виникнення подібних легенд майже завжди має якесь підґрунтя. У більшості випадків дослідження місць, з якими пов'язані ті чи інші народні перекази, виявляє давні поселення, городища, могильники та ін. Думка про те, що поблизу «Чернечих джерел» потрібно шукати давнє поселення, була висловлена ще у 90-х роках XX ст. істориком та дослідником місцевих



Рис. 2. Фрагменти груболіпних горщиків киявської культури (II–V ст. н. е.)



Рис. 3. Фрагмент бронзової фібули з виїмчастими емаллями (II–V ст. н. е.)

старожитностей В.І. Белашовим. Тоді ж ним та автором статті були проведені розвідки, які підтвердили це припущення. Під час першої розвідки на правому березі р. Берези на розораному полі було підібрано кілька фрагментів гончарної кераміки XII–XIII ст. та кам'яний терочник [9, 11].

Восени 2012 р. після глибокої оранки поля ліворуч від ґрунтової дороги, що простяглася уздовж лісосмуги у напрямку с. Слоута, автором були зафіксовані на ріллі три світлі плями, що виділялися на тлі чорнозему. На поверхні плям виявлені вкраплення глини, фрагменти кераміки, шматочки деревного вугілля, печин. У результаті ретельного обстеження місця оранки була зібрана невелика колекція зразків кераміки, характерної як для домонгольського часу, тобто XII–XIII ст., так і кераміки XIV–XV ст. (Рис. 1). Вірогідно, плугами були порушені культурні шари давньоруського періоду, а світлі плями на поверхні вказували на місцезнаходження залишків споруд, що знаходяться на невеликій глибині. На відстані 20–30 м від скупчення давньоруського матеріалу знайдено речі, що відносяться до київської археологічної культури (II–V ст. н. е.), зокрема фрагменти груболіпної кераміки з характерними скісними насічками по вінчику (Рис. 2) та уламок бронзової фібули з виїмчастими емаллями (Рис. 3). Ближче до лісосмуги на ріллі знайдений людський череп, що належав дитині віком 10–12 років.

Перераховані знахідки говорять про те, що на означеному місці могло знаходитися кілька різночасових поселень: спочатку – ранньослов'янське, київської археологічної культури (II–V ст. н. е.), пізніше – давньоруське.

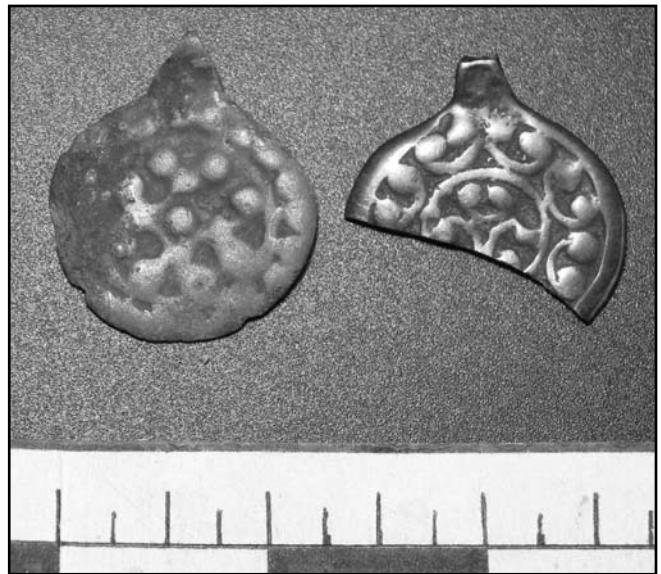


Рис. 4. Прикраси-підвіски



Рис. 5. Фрагмент в'ятицького скроневого кільця

Рештки дитячого кістяка можуть вказувати на наявність давньоруського могильника у межах поселення. Виявлені матеріали київської культури не можуть дати вичерпної відповіді про розміри ранньослов'янського поселення, глибину залягання культурного шару, його потужність без проведення археологічних розкопок.

Більш докладно зупинимось на описі поселення давньоруського часу. Огляд усього зораного поля дав можливість визначити, що давньоруське селище було розташоване на східному схилі невеликого підвищення, на лівому березі напівпересохлого русла р. Берези, і займало площу близько 20 га. Саме на цій площі трапляються фрагменти кераміки, залізні вироби, шиферні



Рис. 6 (а). Фрагмент стулки хреста-енколпіона із погрудним зображенням святого



Рис. 6 (б). Фрагмент стулки хреста-енколпіона з рельєфним зображенням розп'ятого Христа

пряслиця і навіть предмети дрібної пластики з кольорового металу. Підвищення зі східного боку омивалося руслом р. Берези, а з його південного та північного боків знаходяться природні балки, котрі у давнину майже сполучалися між собою на заході, утворюючи своєрідний острів. За наявним підйомним матеріалом, зібраними з



Рис. 7. Фрагмент золотоординського бронзового дзеркала



Рис. 8 (а). Перстень із тамгою



Рис. 8 (б). Перстень із тамгоподібними знаками, вирізьбленими на щитку

території селища, можна припустити, що виникло воно не раніше XI–XII ст. Серед випадкових знахідок – уламки давньоруських жіночих прикрас: браслетів, перснів, підвісок (Рис. 4).



Рис. 9 (а,б). Данг хана Абдаллаха (тип 764 р. х., карбований у м. Азак у середині 1360-х рр.)

Особливу увагу привертає фрагмент скроневого кільця, характерного для старожитностей племен в'ятичів (Рис. 5). Серед знахідок християнської атрибутики – хрести-енколпіони (Рис. 6 а, б), іконки із зображеннями святих.

Окремо слід виділити ряд речей золотоординського походження. Це частина бронзового дзеркала (Рис. 7), персні із тамгоподібними зображеннями (Рис. 8 а, б), а також шість золотоординських джучидських монет та їх місцевих (сіверських) наслідувань, котрі були знайдені тут у різні часи. Це данг хана Абдаллаха (Абдуллаха), карбований у м. Азак у середині 1360-х рр. (Рис. 9 а, б), данг Абдаллаха карбування Орду Муаззам 766 р. х. (року хіджри) (Рис. 10), наслідування данга хана Мухаммеда,

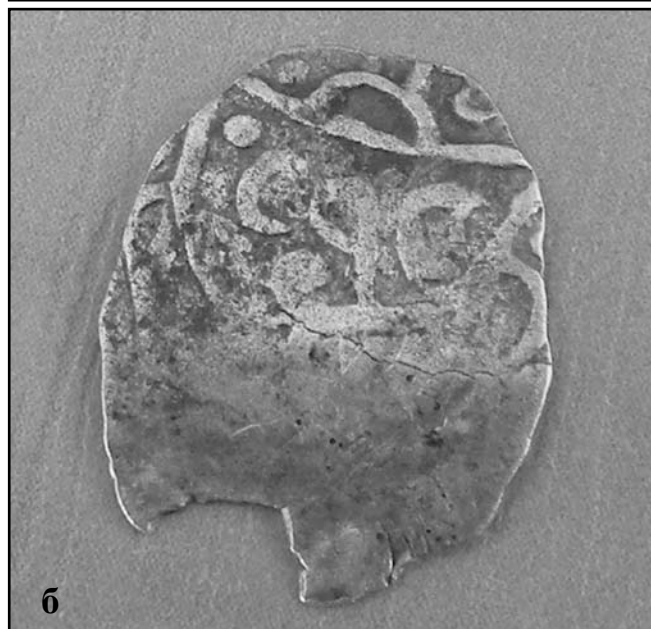
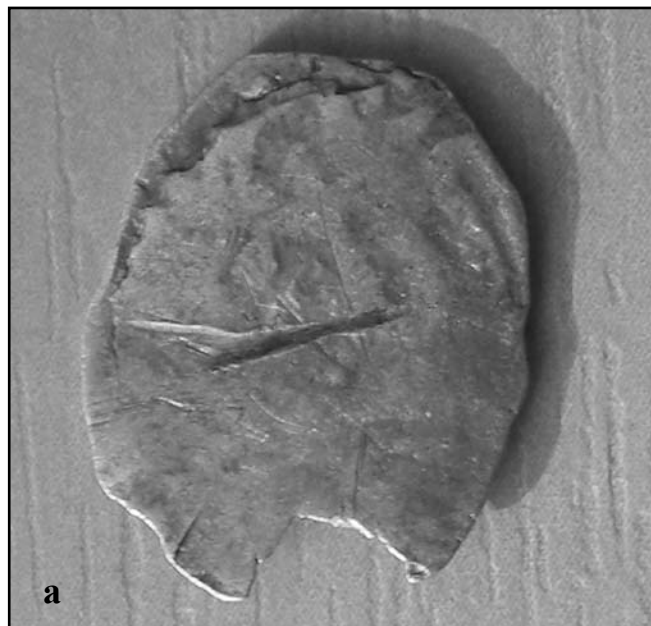


Рис. 10 (а,б). Данг Абдаллаха карбування Орду Муаззам 766 р. х. (року хіджри)

який карбували, скоріше за все, на території Чернігово-Сіверщини у 1370-х рр. (Рис. 11 а, б), два данги Мухаммеда, карбовані в Орді 772 та 773 р. х. (Рис. 12 а, б, 13 а, б) та наслідування кримському дангу хана Бек-Суфі (1419–1422 рр.) (Рис. 14 а, б) [10, 131].

Глухів поступово занепав і перестав існувати як значний центр розвитку торгівлі та ремесел після страшної епідемії чуми, що охопила частину Русі, як свідчить Никонівський літопис, у 1352 р. [11, 108]. Що ж стосується округи міста, зокрема селища біля «Чернечих джерел», то воно, вірогідно, продовжувало жити й розвиватись ще й після 1352 року. Підтвердженням цьому є знахідки кераміки XIV–XV ст. та золотоординських монет. Всі монети мають досить вузькі хронологічні

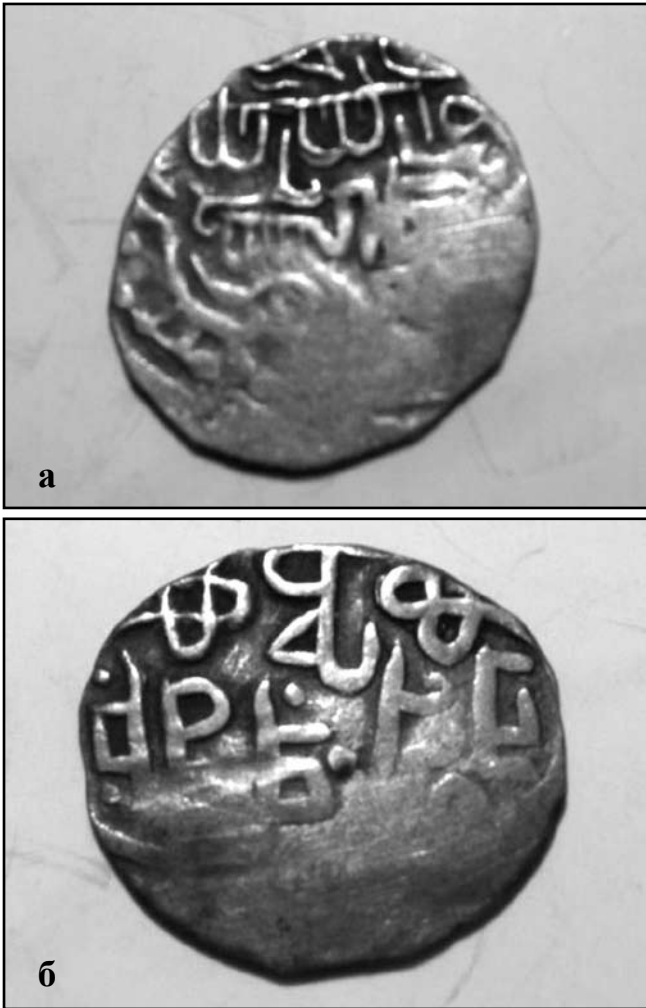
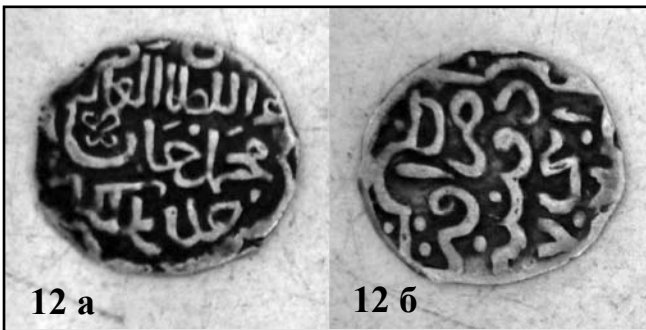
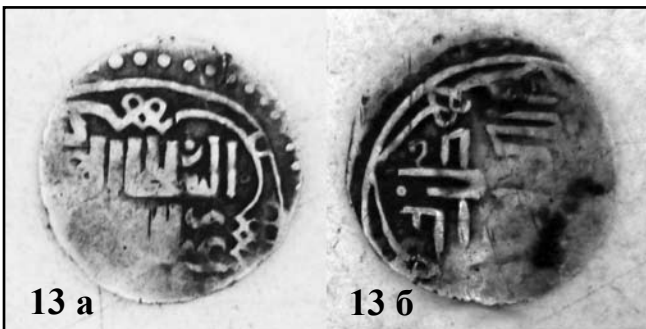


Рис. 11 (а,б). Дзеркальне наслідування данга хана Мухаммеда (тип 773 р. х., карбований на території Чернігово-Сіверщини у 1370-х рр.)



12 а

12 б



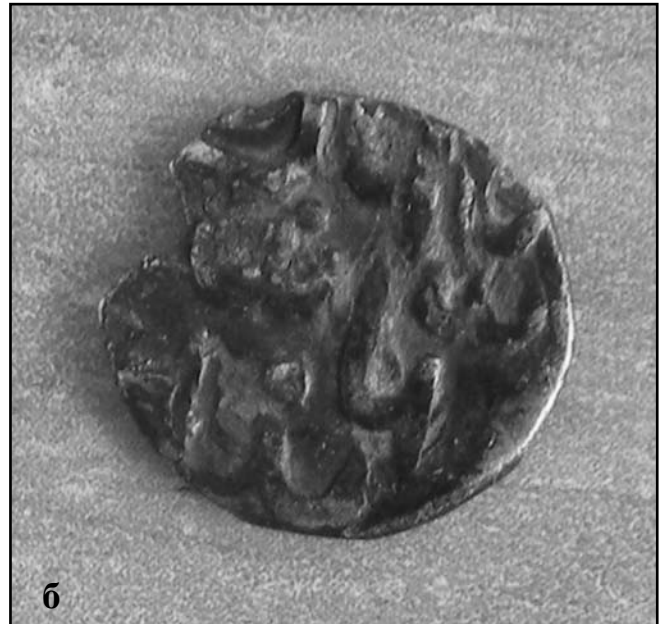
13 а

13 б

Рис. 12 (а,б), 13 (а,б). Данги Мухаммеда, карбовані в Орді 772 та 773 р. х.



а



б

Рис. 14 (а,б). Наслідування кримському дангу хана Бек-Суфі (1419-1422 рр.)

рамки – від 1360-х до 1420-х рр., і припадають на час так званої «Мамаєвої орди», яка проіснувала від 1361 до 1380 рр. Загалом подібні монети були в обігу на території Чернігово-Сіверщини до 1420-х рр. [10, 133].

Більш пізніх речей серед знахідок на «Чернечих джерелах» не виявлено, хоча відомий дослідник церковної історії В.Г. Пуцко у своїй роботі дає докладний опис бронзової іконки, знайденої місцевими дітлаками поряд із давньоруським селищем у заплаві р. Берези в одному із джерел ще у 1957 році. На його думку, вона відноситься до творів дрібної металевої пластики так званого московського литва і датується кінцем XVI ст. [12, 166]. На нашу думку, іконка могла потрапити до криниці випадково у пізніші часи і

є, швидше за все, винятком, ніж підтвердженням існування поселення у ранньомодерний час.

Поселення на «Чернечих джерелах» – досить рідкісний археологічний комплекс, що складається з різночасових об'єктів: ранньослов'янського поселення київської культури (II–V ст. н. е.), давньоруського селища (XI–XV ст.) і, можливо, давньоруського могильника. Винятковий інтерес становить факт існування об'єкту у золотоординський час. Як свого часу наголошував В.О. Довженко, археологічна наука до недавнього часу недостатньо уваги приділяла пам'яткам післямонгольського часу [13, 79]. Територія ж Глухівщини цього періоду взагалі для нас своєрідна «terra Incognita». Більшість давньоруських городищ та селищ округи літописного Глухова датується домонгольським часом (XII–XIII ст.), а археологічні матеріали XIV–XV ст. зустрічаються досить рідко. Вірогідно, переважна кількість населених пунктів могла припинити своє існування у період князівських усобиць першої половини XIII ст. чи то монгольської навали 1238–1239 рр., або в результаті регулярних ординських набігів на Сіверщину, які відбувалися з певною періодичністю протягом усього XIII ст. [14, 181–199]. Винятком можна вважати селище на «Чернечих джерелах», котре, на нашу думку, припинило своє існування не раніше кінця XIV ст. – початку XV ст.

Автор висловлює щире подяку професору, завідувачу кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка Л.М. Булаві за консультації по атрибуції нумізматичного матеріалу, що вперше вводиться до наукового обігу.

Посилання

1. Самоквасов Д.Я. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. – М., 1908. – 119 с.
2. Белашов В.І. До питання локалізації місця курганно-могильника у селі Полошки Глухівського району Сумської області // Сіверщина в контексті історії України. – Суми, 2007. – С. 48–49.
3. Под ред. Трутовского В.К. Труды московского предварительного комитета по устройству четырнадцатого археологического съезда. Вып. 1. – М., 1906. – 105 с.
4. АПМК, ф. 1, 1907, сп. 54, арк. 19. Дело императорской археологической комиссии. О раскопках И.С. Абрамова в Черниговской губернии. – 27 арк.
5. Коваленко Ю.О. Меценати і колекціонери в історії ста-

новлення глухівського музейництва (до 100-річчя Глухівського краєзнавчого музею) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – № 1. – С. 42–43.

6. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів, 1996. – 145 с.

7. Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. – Полтава, 2007. – 180 с.

8. Под ред. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729–1730 гг. (Вып. 1) – Чернигов, 1901. – 468 с.

9. Белашов В.І. Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872–2000 рр.) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 7–16.

10. Коваленко Ю.О. Джучидські монети та їх сіверські наслідування з літописного Глухова та його округи // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 4) Вип. 14 (17). – К., 2012. – С. 128–134.

11. Зотов Р.В. О черниговских князьях по любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – 379 с.

12. Пуцко В.Г. Давня глухівська знахідка // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 6. – Київ–Глухів, 2013. – С. 165–169.

13. Довженко В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 76–82.

14. Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV столетия. – К., 1881. – 209 с.

Коваленко Ю.А. Древнерусское селище на Чернических родниках

Статья посвящена описанию результатов археологических разведок, проводившихся на северо-западной окраине г. Глухова рядом с гидрологическим памятником природы местного значения «Черничьи родники». В ходе разведок было обнаружено неизвестное ранее древнерусское селище с материалами XI–XV вв.

Ключевые слова: фибула, выемчатые эмали, киевская культура, племена вятичей, крест-энколпион, джучидские монеты.

Kovalenko Yu.O. Ancient village on Chernechi springs

This article describes the results of archaeological investigations conducted on the northwestern outskirts of Hlukhiv near hydrological natural monument of local importance «Chernechi springs.» During the intelligence was discovered previously unknown ancient Russian village materials XI–XV centuries.

Key words: fibula, vyemchastye enamel, kiev culture, tribes Vyatichi, cross-encolpion, Jochid coins.

31.03.2014 р.

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 930: 94 (477): (28–48)

Ю.О. Лебедева

ІСТОРИОГРАФІЯ ЗАРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті зроблено спробу історіографічного аналізу походження терміну «козак» та козацької верстви загалом. Доведено, що козацтво було головним феноменом історії України в XVI–XVIII ст., котре втілювало в собі кращі етнічні риси української нації. Саме козацька верства виступила захисником української землі від зовнішніх ворогів, чинила активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню. Обґрунтовано, що зародження українського козацтва було зумовлене природним стремлінням до свободи, посиленням соціального та національно-релігійного гніту, необхідністю оборони своєї землі від татарських набігів. Аргументовано, що необхідною передумовою розвитку козацького стану була наявність вільних територій на південному порубіжжі України.

Ключові слова: козак, Запорізька Січ, козацтво, термін, феномен.

Осередком наукового інтересу з історії України та її державницьких традицій є період, котрий поєднаний із таким доблесним періодом історії української нації, як козаччина. Пройшло чимало часу, перш ніж на арені української історії з'явилася незначна, але зі сталевим характером ватага людей, що започаткувала з часом українську козацьку націю. Козацтво – це самобутня складова українського народу, його звитязний рубіж, представник філософського начала української народності, спроможного стати неподільним центром нашого народу. Якраз дана спільнота є яскравим прикладом піднесення та розвитку національно-державницької ідеї на території України. Тому мета даної статті – з'ясувати взаємозв'язок і взаємообумовленість зародження козацтва і зростання національної свідомості українців, розвитку історичних знань.

Не дивлячись на всі існуючі в ті лихі часи перепони та заборони, кількість вільних людей в межах Запорізької Січі постійно збільшувалася. У їхніх вчинках та діях поволі зникли анархічні та розбійницькі риси. Тому спробуємо допустити, що першими козаками могли стати певною мірою асоціальні індивідууми, що не могли прижитися в пересічній громаді. Свідченням цього можуть слугувати висновки І. Крип'якевича, який писав, що козаки «здавна мали охоту йти на війни й тільки чекали доброї нагоди й доброго полководця» [14, 53]. Таким чином можна пояснити, чому в очах народу вони стали «вольницею», а польський король та турецький султан повсякчас нарікали на неординарні витівки козаків.

Ось як характеризує козацтво дослідниця

О. Апанович: «В історичному розвитку України провідну роль відігравало козацтво – унікальне явище світової історії. Козацтво виступало як збройні сили України і водночас займалося на власній землі вільною хліборобською працею – без примусу, не віддаючи феодалу вироблений продукт. Козацтво весь час чисельно зростало, йшов процес показання селянства, яке виривалося з-під феодальної юрисдикції, звільнялося від кріпацтва, визнавало тільки козацький лад» [5, 44].

Загалом, період генерування козацької верстви охоплював кінець XVI – початок XVII ст. та відзначався розвитком прогресивного ідейно-політичного руху, що був міцно пов'язаний із соціально-економічним життям та визвольною боротьбою українського народу. В ті бунтарські часи польська шляхта особливо посилила свою владу і міць на території України та максимально відібрала права і свободи у підневільного українського населення. Реалізація церковної унії 1596 р. зумовила лише ріст ненависті збіднілого населення супроти польських магнатів.

Питання появи та утворення козацького прошарку і дотепер залишається доволі дискусійним. Найпершими спробами надати відповідь на це запитання зробили польські науковці ще на початку XVII ст., котрі виділили козацький пласт із їхньої ж самоназви, тобто зі слова «козак».

Щодо походження терміну «козак», то М. Грушевський в одній із своїх праць писав: «Слово козак широко розповсюджене у народів турецького кореня; воно було уживане у половців і досі вживається у турецько-татарських народів, а значить волоцюгу, що промишляє війною й розбоєм. Прикладалося воно до степових волоцюг татарських, перейшло й на наших українських» [9, 174]. І в іншому своєму дослідженні М. Грушевський дотримується попереднього трактування: «В словнику полівельським з 1303 року знаходимо слово «козак» в значенні передової сторожі в татарським світі, з яким Україні прийшлося жити в такій близькій стичності, ...козак має значення чоловіка свобідного, незалежного, воєнного авантюриста, але знов-таки нижчої категорії – волоцюгу, партизана, розбійника, чоловіка бездомного» [8, 76].

Історик Д. Яворницький також зазначав, що козацтво мало татарське коріння, так само, як і назва «козак», що в перекладі з тюркської мови означає «вільний вершник, легков'ючний воїн» [16, 7]. Свідченням татарського етногенезу козаків, на його думку, було те, що в козацьких порядках та звичаях проглядався помітний тюркський вплив.

Побутує переконання, що термін «козак» вперше було вжито в монгольській хроніці 1240 року і брало початок з тюркських мов. Природна сутність цього терміну – «одинокий», «схильний до розбою, завоювання». Загалом, у широкому розумінні «козак» – це вільна, незалежна людина, шукач військових пригод.

Що стосується перших згадок терміну «козак» в українській мові, то історики беруть відлік з 1499 р. Для прикладу, в «Актах...» з історії Західної Росії написано: «Котрыи козаки в верху Днепра... рыбы привозят... тогда мает осмыник воеводин то осмотрети й обытити» [1, 158]. Прослідковується використання в Україні терміну «козак» і відносно кримсько-татарських та ногайських козацьких загонів: «Козаки Белгородские двадцать и чотыри человеки хочуть до земли Московское ити... То есть имена тых козаков: Ясе-ходжа, Бокайчик, Карача-акгай» [1, 194].

Зазначеної характеристики терміну «козак» дотримувався і М. Андрусяк, але вона у вченого була більш розширена. Поряд з критикою словника Радлова, історик досліджував і інші джерела. Для прикладу, М. Андрусяк цитував словник джагатайсько-турецької мови Вельямінова-Зернова, де термін «козак» розшифровувався як розбійник, рабівник. Також дослідник вивчав документи, що стосувалися турецької, польської, російської історій, посилаючись на цитати із них при вивченні питання походження терміна «козак». Як висновок, М. Андрусяк доводив, що на ранніх етапах назва «козак» не вживалася безпосередньо лише до українських степових козаків [2, 6], хоча в іншому своєму дослідженні писав, що прототипи українського козацтва локалізували себе ще за часів Галицько-Волинської та Київської держав. На його думку, це були князі-ізгої, котрі не мали бажання бути другорядними людьми в перелічених державних організаціях і тому виїжджали до Тмутаракані та до Подунав'я, ніби завчасно формуючи кордони майбутньої української нової держави [3, 53]. Стосовно концепції М. Андрусяка, козацький період в українській історії не розчинається самим зачином козацького руху, а лише етапом його розквіту, що підштовхує вчених до думки про появу задуму незалежної державної організації по всій території українських степів. Окрім цього, в епоху козакування суцільного розповсюдження набуває і термін «Україна» [4, 12].

Відносно самих теорій етногенезу феномену «козацтва» та й терміну «козак», то їх і до сьогодні нараховується чимала кількість. Цілу плеяду істориків не полишає небувалий інтерес до зазначеного питання тому, що козацтво відіграло основну роль у відродженні та утвердженні національної приналежності українського народу, легалізації державницької

ідеї та її подальшої реалізації. Якщо завершальні роки формування українського козацтва можна при бажанні дослідити без проблем, то його початки опрацювати вкрай важко. Разом з тим не породжує зайвих питань теорія того, що генезу козацтва досить важливо досліджувати в тісному взаємозв'язку з формуванням самого українського етносу, а його зародки рахувати від початків розвитку суспільства.

Зважаючи на те, що певна кількість теорій генези козацтва ґрунтується на низці сукупних критеріїв, раціонально виділити серед них найбільш ключові – автохтону, етнічну та соціальну. Вчений О. Бойко характеризує їх наступним чином. Автохтонна теорія доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій віковий устрій, у військово-службовій формування, підпорядковані великому литовському князю. Етнічна теорія пояснює походження козацтва від етнічної групи або народу, що проживав на певній території і мав специфічний життєвий уклад, побут, звичаї. Соціальна теорія факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання [7, 130].

Історик Д. Яворницький стверджував, що початок козацтва потрібно досліджувати не з Європи, а з Азії [15]. Але дану теорію не підтримали його колеги. Так, на противагу вченому, радянські історики доказували, що початком зародження українського козацтва були соціально-політичні умови проживання української нації. Не зраджуючи власній концепції, Д. Яворницький все ж таки поділяв історію запорізького козацтва на 6 періодів [15]. В осередок своєї періодизації Д. Яворницький включив політичні війни козацької верстви за «релігійно-національну незалежність» української землі.

Суперечив Д. Яворницькому М. Грушевський, що виокремлював тільки два провідних періоди формування козацького прошарку:

перший – зародковий, що виник унаслідок антимонгольської кампанії;

другий – класичний, етап, що ознаменував собою становлення козацького прошарку як організованої соціальної верстви українського етносу XV–XVI ст.

Є прибічники і у так званої «болохівської» теорії дослідника М. Дашкевича, котрий писав, що «колискою південноруського козацтва ми схильні вважати ті території, де в середині XIII ст. літопис розташовує Болоховичів та їх союзників і однодумців» [10, 120]. За його твердженням, дане

вчення пов'язує начало козащини з антикняжим рухом так званих «болохівських князів» та общин, які за своїм особистим бажанням пішли у підданство до татар. Болохівськими громадами управляли виборні князі, котрі не корилися верховенству Галицько-Волинської держави та шукали підтримки в татарському оточенні, цим самим роблячи спроби підірвати всевладдя князя Данила Галицького. Дана теорія також підлягає критиці у зв'язку з тим, що болохівський рух не набув того загального поширення у XIII ст., щоб з часом набути лаври пізнішого українсько-козацького прототипу.

Таким чином, можна зробити висновок, що в порубіжних землях Московської та Литовської Русі у XV–XVI ст. знаходилися козаки, котрі не несли постійної військової служби, а являли собою вільний дрібно-земельний прошарок суспільства, для яких ключовою метою в житті був пошук пригод, жадаючи безпеки та постійної перемоги. Зважаючи на таку чисельну низку пояснень терміну «козак» та різноманітні його переклади з тюркських та кавказьких мов, можна зробити висновок, що найбільш точним його словниковим означенням варто визнати наступне – вільна людина від роду та сім'ї, котра існує за рахунок військової поживи. Тому козацтво, на нашу думку, є станом поліетнічним та багатонаціональним. Саме означена етнічна розпорошеність провокує настільки чисельну кількість варіантів генеалогії козацької верстви від різних народів.

Проблематичним, ніж дослідження початків козацтва, є формулювання часу його появи на історичній арені української землі. М. Грушевський зазначив, що у літописах під 1444 р. мова йде про козаків, які брали участь у боротьбі супроти татар під час їх походу на Рязань [8, 77].

Період появи українського козацтва і до сьогодні залишається нагальною проблемою у дослідженнях вітчизняних істориків, хоча першопрохідцем був вже історик Д. Бантиш-Каменський у своїй роботі «Історія Малої Росії»: «Початок козаків, які жили за дніпровими порогами, приховується в невідомості. Всі розшуки вчених про їх походження засновані на одних здогадках. Вони ніколи не склали окремого народу; подібно римлянам зобов'язані своїм існуванням війні. Не можна достовірно визначити час їх появи в цих місцях, але це сталося не раніше XV століття» [6, 64]. Вчений доклав максимум зусиль, щоб дати відповідь на питання: хто був їх праматір'ю, чому в їх антропологічних ознаках прослідковується азійські риси походження, чому розмовляють мовою слов'янською, чому визнають християнство? На думку Д. Бантиш-Каменського, козаки емігрували за Дніпро з Кавказу, а саме звідти, де проживали черкеси – народ, схильний до набігів: «Беручи у своє співтовариство всіх

збіглих людей і, по сусідству з південною Росією, збільшили число своє нашими співвітчизниками, – писав вчений XIX ст. – Час звів з лиця землі корінних переселенців, але товариші їх, зберігаючи назву Черкас, природню мову та віру батьків (яку тоді сповідували також і черкеси), вправляючись у безперервних битвах з татарами, крадучи у ординців жінок і дочок, передали нащадкам риси азійські, які притаманні запорожцям» [6, 64–65].

Подібними питаннями задавався також історик В. Дубровський. Найбільш цікавими для нього були наступні: чому військово-територіальний устрій козаків і татар був схожий, незважаючи на їх постійні протистояння? [11, 13]; чому козаки в своєму побуті часто послуговувалися запозиченнями із татарської мови? На нашу думку, татарський авторитет насправді пересиливав інші.

З'явившись наприкінці XV ст., українське козацтво поступово перетворювалося на ту нову могутню силу, що здатна була тримати Кримське ханство в постійній напрузі [8, 66–86]. Козаки перекривали переправи, перехоплювали купецько-посольські валки, грабували кримські улуси, слугували проводирями для державних військових загонів в часи їх військових кампаній. Постійні козацькі напади ослаблювали владу кримських татар, чим чітко підтримували зовнішню політику Литовської держави. Тому, як наслідок, вже починаючи XVI ст. козаки абсолютно вільно почували себе по своїй території Пониззя Дніпра та Південного Бугу, а саме – безперешкодно використовували мисливські й риболовні угіддя, забирали безпроблемно сіль, поряд з цим, перешкоджали кримським урядникам збирати дань з місцевих громад та й до всього переліченого ще й переховували втікачів з татарської неволі.

Звідси випливає висновок, що поява козацтва як феномену у часі співпадає з активізацією татарських набігів в кінці XV ст. Таким чином, якби не було безпеки зі сторони т. з. «Дикого поля» та найгрізнішого ворога в обличчі Кримського ханства, можливо, такої верстви, як «козацтво», українська нація і не знала б, адже жодна з держав, у складі якої перебували в різні часи українські землі, не гарантувала спокою та захисту українському народу від татарської небезпеки! Саме тому український народ вимушений був подбати про свою безпеку сам, витворивши власну військову національну силу – Козацтво. Історик О. Єфименко так писала з цього приводу: «Українське козацтво появилось на світ лише через те, що під боком існувало розбійницьке кримське ханство» [12, 112].

Можна стверджувати, що українські козаки являли собою абсолютно нове військово-політичне утворення, що вільно розмістилися на кордоні Литовсько-Руської держави, а саме на правобережній порубіжній території, в тому числі і

на Середньому Подніпров'ї. Їх стратегічною ціллю була оборона свого краю від постійних навал кримців. Хоча, незважаючи на всі їх намагання в захисті своєї території, така заслона була здатна лише частково знести противника та завдати невеликої шкоди.

За цих обставин козаки змушені були орієнтуватися, за прикладом їхніх же ворогів, на стратегічний наступ. Козацькі загони самі розпочали першими нападати на ворожі поселення та грабувати їх. Отже, татарське населення отримало ворога, котрий повернув проти них їхню же зброю.

Як висновок, козацтво – це чисто українське народне явище. Для української нації епоха козацького феномену, як і часи Київської Русі, наповнені міфічним, феєричним та доблесним уривком героїчного минулого наших предків. Неспроста історія України ідентифікується історією козащини. І у нашу буремну сучасну добу козацька минувшина продовжує привносити вогонь лицарства в українську національну свідомість, зберігаючи свою оригінальність та самобутність, що повсякчас наповнюється сучасними виховними ідеалами українського козацтва «як провідної сили українського поспільства...Це був по суті суспільний виклик інтелектуалам з'ясувати історичні витoki українського народу, його минувшину і на підставі осмислених фактів довести історичне право українців на свою окремішність, волю, незалежність, на власну державу. Є всі підстави вважати, що козацтво, утворення Запорозької Січі, її гетьмани і отамани справляли дедалі більший вплив на національну та історичну свідомість українців» [13, 98].

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Западной России: В 3-х т. – СПб., 1851. – Т. 2. – 320 с.
2. Андрусяк М. Історія козащини: (Курс викладів): У 3 кн. / На правах рукопису / М. Андрусяк. – Мюнхен: УВУ. Накладом філософської секції УСГ, 1946. – Кн. 1. – 37 с.
3. Андрусяк М. Історія України / М.Андрусяк. – Прага: Укр. вид-во «Пробоем», 1941. – Ч. 1: Княжа доба. – 176 с.
4. Андрусяк М. Назва «Україна»: («Країна» чи «окраїна») / М.Андрусяк. – Прага: Укр. Вид-во «Пробоем», 1941. – 14 с. (Самоосвітня б-ка. – № 9).
5. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О.Апанович. – К.: «Варта», 1994. – 96 с.
6. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.
7. Бойко О. Історія України / О.Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 686 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.: «Наукова думка». – 1995. – Т. 7. – 624 с.
9. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.–Львів, 1913. – 525 с.
10. Дашкевич М. Болоховская земля и ее значение в русской истории / М.Дашкевич // Труды III Археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 2. – С. 120–126.
11. Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах

/ В. Дубровський. – Женева, 1946. – 48 с.

12. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К., 1990. – 491 с.

13. Калакура Я. Українська історіографія / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

14. Крип'якевич І. Історія козащини / І. Крип'якевич. – 2-ге незмінене вид. з 1922 р. – Львів: Накладом фонду «Учітєся, брати мої», 1934. – 130 с.

15. Яворницький Д. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу / Д. Яворницький. – Дніпропетровськ, «Арт-Прес», 2005. – 401 с.

16. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 т. / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 557 с.

Лебедева Ю.А. Историография зарождения украинского казачества

В статье сделана попытка историографического анализа происхождения термина «казак» и казацкого слоя в целом. Доказано, что казачество было главным феноменом истории Украины в XVI–XVIII вв., которое воплотило в себе лучшие этнические черты украинской нации. Именно казацкий слой выступил защитником украинской земли от внешних врагов, оказывал сопротивление социальному и национально-религиозному угнетению. Обосновано, что зарождение украинского казачества было обусловлено естественным стремлением к свободе, усилением социального и национально-религиозного гнета, необходимостью обороны своей земли от татарских набегов. Аргументировано, что необходимым условием развития казацкого сословия было наличие свободных территорий на юго-пограничных землях Украины.

Ключевые слова: казак, Запорожская Сечь, казачество, термин, феномен.

Lebedeva Yu.O. Historiography of origin of the Ukrainian Cossatstvo

It is attempted to make the historiography analyze of the origin of the term «Cossack» and Cossack estate in general in the article. It is proved that Cossatstvo was the main phenomenon of the Ukrainian history in the XVI–XVIII centuries which embodied the best ethnical features of the Ukrainian nation. The Cossack estate by itself set out to defend the Ukrainian land against outer enemies and resisted national and religious oppression actively. It is grounded that formation of the Ukrainian Cossatstvo was caused by the innate desire for freedom, strengthening of social, national and religious oppression and need to guard borders from Tatars' forays. There are given reasons that the available free lands on the southern Ukrainian frontiers were the necessary premise for the growth of the Cossack estate.

Key words: Cossack, Zaporizhska Sich, Cossatstvo, term, phenomenon.

06.03.2014 р.

УДК 94 (477.46) Гуляницький

С.Ю. Степенькін

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН СІВЕРСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ГУЛЯНИЦЬКИЙ

У статті досліджується біографія наказного гетьмана Сіверського Григорія Гуляницького. Вказано, що він довгий час проживав на Правобережній Україні. Але дуже відомим він став саме на посаді наказного гетьмана Сіверського. Проаналізовано його діяльність на посадах наказного гетьмана, ніжинського та корсунського полковників.

Ключові слова: Григорій Гуляницький, Сіверщина, наказний гетьман, ніжинський полковник, корсунський полковник.

Одним із значних діячів Української козацької держави був наказний гетьман Сіверський Григорій Гуляницький. Він жив у переломні часи історії нашої країни, коли проходило її становлення як незалежної держави. Тому, вивчаючи його життя, можна більш ґрунтовно дослідити ті чи інші події нашої історії.

Григорій Гуляницький походив зі шляхетської родини з Волині. Мав герб – в щиті вертикальна рогатинна розпірка з накладеним на неї мечем. Він, можливо, брав участь у Корсунській битві 26 травня 1648 р. Під час складання реєстру 1649 р. був записаний до Полкової сотні [10, 131]. У 1653 р. Г. Гуляницький, через незгоду з Білоцерківським договором, «підпав було гніву гетьмана Хмельницького» і укритися в Корсунському Свято-Онуфрієвському монастирі. Але потім гетьман «перемінив свій гнів на милість» і відправив його послом до Москви на переговори про союз [12, 689]. Пам'ятаючи про допомогу ченців Корсунського Свято-Онуфрієвського монастиря, Гуляницький відновив обитель, на місці якої була його пасіка, і поселив там ченців. В пам'ять про нього Корсунський монастир до початку XVIII ст. називали «Корсунсько-Гуляницький» [4, 352–353]. Монастиреві Г. Гуляницький надав у володіння різні маєтки, ґрунти і угіддя [7, 30–31].

У 1654 р. Б. Хмельницький, «порадившись з старшиною, послав до великого царя Алексея Михайловича, самодержця всеросійського, Гуляницького та інших» для закріплення договору з Москвою [6, 14]. У 1655 р. Г. Гуляницький, після смерті Івана Золотаренка, став ніжинським полковником. На початку 1656 р. він видав універсал Ніжинському Ветхоріздвяному Георгіївському Красноострівському монастиреві на «бровар і солодовню ... для всей братії для виживеня» [14, 270]. 23 березня 1656 р. Гуляницький видав універсал Батуринському Крупицькому монастиреві на «млин на ріці Митяювці» [14, 270]. Під час походу українського війська у Білорусію 22 липня 1656 р. московський цар видав грамоту до ніжинського полковника Григорія Гуляницького, у якій наказував «побути в Гомлі (Гомелі. – С.С.) та інших сумежних черкаських (!) городах дож. дальшого

наказу» [3, 1268–1269]. 15 серпня 1656 р. Гуляницький видав універсал до священника Ананія Полошковского та пана Романа Богдановича Понирки з Глухівської сотні Ніжинського полку, яким дозволив їм «на реце Сліпороді» побудувати млин [15, 890]. У 1656 р. Г. Гуляницький надав універсал цеху і братству ніжинських музикантів [11].

1657 р. Гуляницький, як полковник ніжинський і «всього Сіверу», дозволив козакові Петру Рославцю побудувати млин «на річці Кос[ті под селом Рогозиновим]» [15, 922]. 18 січня 1657 р. своїм універсалом Г. Гуляницький дав «перевоз на потребу Церкви Божой на Успеніє Новгородской (Новгород-Сіверської. – С.С.), то єст перевуз Путивлский» [15, 891]. 2 квітня 1657 р. Гуляницький наказав сотнику і війту менським надати Максаківському монастиреві «при місті, яко і по селах ланув, с которых на нас десятина ішла орати для виживеня всей братії монастира» [15, 891–892].

У 1658 р. Г. Гуляницький був призначений наказним гетьманом Сіверським. На цій посаді він перебував до 1659 р. Під час наказного гетьманування він 12 квітня 1658 р. своїм універсалом надав Ніжинському монастиреві «млинов два, в которых каменей чотири і ступи на реці Загоровці і в селі Загоровці Сиволозкой» [15, 892]. 17 вересня 1658 р. Гуляницький як ніжинський полковник та наказний гетьман Сіверський разом з українською старшиною підписував Гадяцький договір України з Річчю Посполитою. Після цього йому було передане село Переяслівка у Ніжинському полку [11]. 17 листопада 1658 р. гетьман наказав пану Кобилецькому, щоб той йшов до Ніжина для оборони від московитів [15, 851].

У травні 1659 р. гетьман Іван Виговський послав Гуляницького з військом проти московитів, які напали на Україну. Ті оточили його в Конотопі. 11 червня 1659 р. І. Виговський прийшов на виручку під Конотоп і розбив московське військо вщент. Після цього гетьман Г. Гуляницького «за те, що від великих людей в місті відсидів, дарив» [16, 329]. Влітку 1659 р. Гуляницький напав на московитів, які проходили повз місто, і там, «немалу частину возів відірвавши, поклав багато трупу, захопив три мортири, серед яких одна є страшно велика, чотири гармати, а також до двадцяти возів вогнистих куль та провіанту» [8, 84]. У 1659 р. за перемогу під Конотопом польський король надав йому села Носівка і Киселівка [5, 64]. А до жовтня 1659 р. він отримав слобідку Буханку [11]. Осінню 1659 р., після скинення І. Виговського, того підтримали лише ніжинський полковник Гуляницький, брат скинутого гетьмана Данило та генеральний обозний Тимофій Носач.

У січні 1661 р. Г. Гуляницький знову був призначений наказним гетьманом вже при Ю. Хмельницькому. Той послав його з 4 полка-

ми на Лівобережжя, де він безуспішно вів облогу Березної, захопив Боровицю і після цього повернувся на Правобережжя. У серпні 1661 р. Гуляницький розбив під Ржищевом лівобережного полковника Івана Брюховецького, після чого безуспішно вів облогу Переяслава [5, 64].

У 1662–1664 рр. Григорій Гуляницький перебував на посаді корсунського полковника. Він виконував різні дипломатичні доручення гетьманів Ю. Хмельницького та П. Тетері. Так, у березні 1662 р. Гуляницький з іншими депутатами їздив до короля з проханням повернути православні церкви і маєтки [9, 180]. 14 березня 1662 р. Г. Гуляницький разом з І. Креховецьким, генеральним суддею, та ін. привіз присягу гетьмана Ю. Хмельницького до Варшави [9, 178]. 22 січня 1663 р. Гуляницький привіз листа від новообраного гетьмана Павла Тетері до короля, у якому повідомлялося про зречення Ю. Хмельницького, 2 березня – відповідь короля П. Тетері [9, 250, 275]. 14 березня 1663 р. він знову возив листа П. Тетері до короля.

Ще 2 березня 1663 р. Гуляницький за службу Польській Короні одержав с. Перхинськ, яким до цього володів князь Яблоновський [9, 278–279]. 1 грудня 1663 р. Г. Гуляницький очолював військо українців, поляків і татар, яке билось з лівобережними козаками під Ніжином. Пізніше він з військом відійшов і отаборився в Синяках. У 1664 р. корсунського полковника разом із київським митрополитом Й. Нелюбовичем-Тукальським та Ю. Хмельницьким за антипольську діяльність було заарештовано за наказом командувача польськими військами Стефана Чарнецького й заслано до фортеці Мальборк у Східній Пруссії. Звідти вони були випущені на волю лише у 1667 р. [13, 239, 291]. Влітку 1667 р. Г. Гуляницький був «в Самборку полковником над Чоповцями» [1, 185]. У липні 1675 р. він на чолі українського та польського війська взяв Богуслав, Рокитне, Немирів, Брацлав, Білу Церкву і рушив до Корсуня, щоб прихилити гетьмана Петра Дорошенка на польський бік [2, 187], після цього очолив польські загопи, які напали на Лівобережжя.

23 липня 1675 р. Г. Гуляницький, як регіментар королівського війська, видав універсал панам «полковником, атаманом, есаулом, сотником, также і всему Войска Запорожского товариству і всему посполству... Відомо... чтобья всякому особно... предложил, что его королевское величество... под крилі свої отеческіе принять хочет» [15, 851]. У вересні 1675 р. московський цар наказав лівобережному гетьману Івану Самойловичу «прийняти міри для видалення» польського полковника Г. Гуляницького, старости носівського, із Трипілья та інших подніпровських міст і містечок, які той розоряв [2, 254]. 12 березня 1676 р. піхотний полковник Григорій Кальницький доповідав Самойловичу, що поляки хотіли вивести полк Гоголя, який хотів підкоритися Самойловичу,

«як і Гуляницького» [2, 533]. Тут не зрозуміло, чи було знищено його полк, чи того взагалі було вбито. Інших відомостей про Гуляницького не відшукано.

Отже, на підставі аналізу значної кількості джерел можна реконструювати життя Григорія Гуляницького. Встановлено, що він у різні часи був наказним гетьманом при гетьманах І. Виговському, Ю. Хмельницькому та П. Тетері, ніжинським і корсунським полковником. І хоча Гуляницький більшу частину свого життя провів на Правобережній Україні, але найбільш відомим він став саме на Лівобережжі завдяки своїй діяльності на посаді наказного гетьмана Сіверського. В дослідженні біографії Г. Гуляницького є декілька білих плям, зокрема, на даний час не є можливим встановити точні дати його народження та смерті.

Посилання.

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1867. – Т. 6. – 280 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1867. – Т. 12. – 890 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси – К., 1997. – Т. IX–2. – 872 с.
4. Киевские епархиальные ведомости. – К., 1867. – 124 с.
5. Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.) – К., 2000. – 96 с.
6. Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украины Малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – 455 с.
7. Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси, 1997. – Кн. 1. – 198 с.
8. Мицик Ю. Листи гетьмана Виговського // Конотопська битва 1659 року. Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 82–93.
9. Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов – К., 1858. – Т. 4. – 634 с.
10. Реєстр Війська Запорозького 1649 року – К., 1995. – 592 с.
11. Сборник архивных материалов по истории Малороссии // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 1. № 56538–56729, лав. 4/13.
12. Собрание сочинений М.А. Максимовича – К., 1876. – Т. 1. – 326 с.
13. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх – К., 1992. – 334 с.
14. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – 383 с.
15. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.–Л., 2004. – 1088 с.
16. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – К., 1998. – 447 с.

Степенькин С.Ю. Наказной гетман Северский Григорий Гуляницкий

В статье исследуется биография наказного гетмана Северского Григория Гуляницкого. Указано, что он долгое время проживал на Правобережной Украине. Но очень известным он стал именно на должности наказного гетмана Северского. Проанализирована его деятельность на должностях наказного гетмана, нежинского и корсуньского полковников.

Ключевые слова: Григорий Гуляницкий, Северщина, наказной гетман, нежинский полковник, корсунский полковник.

Stepenkin S.Yu. Siversk's order hetman Hryhorii Hulianytskyi

The biography of Siversk's order hetman Hryhorii Hulianytskyi is investigated in the article. It is indicated that he long time lived on Right-bank Ukraine. But very wind he got exactly on position of Siversk's order hetman. His activity is analysed on positions of order hetman, Nizhyn's and Korsun's colonel.

Key words: Hryhorii Hulianytskyi, Siversk's land, order hetman, Nizhyn's colonel, Korsun's colonel.

12.03.2014 р.

УДК 94(477) :2 «16»

Ю.О. Карманов

ДО ІСТОРІЇ АРХІЄРЕЙСЬКОЇ КАФЕДРИ У НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ МОНАСТИРІ В XVII СТ.

Чернігівська єпархія після монголо-татарської навали втратила своє значення на період до середини XVII ст. Відродження цієї архієрейської кафедри відбулося зусиллями архієпископа Лазаря Барановича на базі Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. В дослідженні називається ряд причин влаштування єпархіального центру саме в цьому місці, розглядається культурне значення даної події для Чернігово-Сіверського регіону.

Ключові слова: Чернігівська і Новгород-Сіверська єпархія, Лазар Баранович, Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, відродження Чернігівської архієрейської кафедри.

Чернігівська єпархія, згідно літописних джерел, була започаткована серед перших після хрещення Русі. До найдавніших також відносяться Новгородська, Ростовська, Володимиро-Волинська та Білгородська поблизу Києва. Місто Новгород-Сіверський, разом з усією Сіверською землею, входило до складу Чернігівської єпархії.

Монголо-татарська навала стала причиною зникнення чотирьох стародавніх єпархій — Чернігівської, Переяславської, Білгородської та Юрьевської; перша з них була закрита на певний час, а останні — назавжди [6, 73].

Після захоплення Чернігова у 1239 р., Порфирій, чернігівський єпископ-старець, був взятий в полон татарами, які привели його до Глухова [8, 782] і відпустили на свободу. Окремі глухівські краєзнавці на основі цього літописного повідомлення будують абсолютно фантастичні версії про заснування у 1239 р. нової єпархії з центром в їхньому місті, стверджуючи, що «Глухівська (Чернігівська) єпархія поіснувала

кілька десятків років, доки відбувалась відбудова зруйнованого Чернігова» [13, 11]. Путивльський історик протоіерей Олександр Чурчкін у своєму церковно-археологічному дослідженні «Путивльська земля» зазначає, що подібні твердження не витримують ніякої критики як з точки зору простої логіки (адже Глухів був підпорядкований Путивлю), так і з точки зору канонічного права [15, 39].

Татарська навала деструктивно далася взнаки на всіх сферах життєдіяльності Русі, особливо на духовному аспекті. Нормальне функціонування єпархіальних центрів було порушено. «В 1261 г. по согласованию с ханом Берке была учреждена епископия в столице Золотой Орды Сарае. Первым епископом Сарайским и Переяславским стал епископ Митрофан» [1, 13]. Сарайські єпископи керували частиною колишньої чернігівської єпархії напевне до 1360 р., коли була влаштована кафедра в Брянську (перенесена з розореного Чернігова) [14, 230]. Ця новостворена єпархія знаходилась в підпорядкуванні Литовській митрополії.

Єпархіальне місто Брянськ та його область залишалися у складі Великого князівства Литовського до того часу, як у травні 1500 року це місто було взяте московським воєводою Яковом Захар'їним [11, 191]. Таким чином, Брянська єпархія опинилася в складі Московської держави. «Уже в 1500 году, когда Чернигов, Брянск, Стародуб и Новгород-Северский перешли от Литвы к России, когда епископ Брянский и Черниговский был взят в плен и отправлен в Москву, значительная часть Черниговской епархии воссоединилась с Московской митрополией» [7, 194].

Чи існувала до XVII ст. Новгород-Сіверська єпархія і які причини виникнення цієї кафедри за гетьманства Богдана Хмельницького важливо з'ясувати, щоб вірно зрозуміти значення цього церковного інституту в долі Чернігово-Сіверського регіону.

Найархаїчніша й фантастична версія виникнення Новгород-Сіверської кафедри належить перу Новгород-Сіверського краєзнавця XVIII ст. Андрія Пригари, священника Покровської церкви, який в 1786 році склав «Древнее и новое историческое, географическое, политическое и топографическое описание Губернского города Новгорода-Северского» [10, 93], де пише наступне: «Святой Владимир зараз по крещении своем у Патриарха Цареградского изъспросил всамоглавнейшие оные всероссийской державы своей тогда города трех архиереев, в Киев по резону столицы своей митрополита Михаила, в Новгород-Северский архиепископа Леонтия (здесь на полях ссылка Пригары на Скийнов. 141, Герберштейн л. 74.), а потом и в Великий Новгород Иоакима архиепископажь, а в Ядре Рос.

Ист. записано, якобы в означенные два Новгорода Епископов учреждено за глубокую их древность и преимущество» [10, 102]. Таке «підтягування» фактів пояснюється кон'юнктурними причинами, адже метою Топографічного опису було підкреслення особливої стародавності тільки-що створеної Новгород-Сіверської губернії, а разом з нею – й окремої Новгород-Сіверської єпархії. Далі Пригара так пояснює причини виникнення в Новгороді-Сіверському архієрейської кафедри Лазаря Барановича: «Между тех времен архиерей Лазарь Баранович епархией Новгородскою и Черниговскою правил жительствуя в Новгороде, понеже в Новгороде первенствующая и древнейшая кафедра архиерейская от Черниговской, почему и вотчин высочайшими грамотами довольнее надобно было на духовную власть Новгородскую и на монастырь Спасо-Северский Новгородский» [10, 111].

Ще одну версію існування окремої Сіверської кафедри до XVII ст. знаходимо у дослідника XIX ст. М.Ф. Сумцова в його роботі «Лазарь Баранович» [12, 1]: «После татарского нашествия Черниговская епархия сильно сократилась. Черниговские епископы перенесли свою кафедру в Брянск, а оттуда в Смоленск, и стали именоваться 1397–1490 гг. брянскими, потом в XVI ст. смоленскими. В конце XVI ст. остатки прежней Черниговской епархии распались на две части, епархию Черниговскую и епархию Новгород-Северскую. Во время Брестского собора 1596 г. каждая епархия имела своего епископа; Чернигово-Остерским епископом был Иннокентий Борковский, отступивший в унию; епископом новгород-северским был Иоанн Лежайский; он остался верен православию...» [12, 19]. Цей історичний сюжет явно запозичений автором з «Історії Русів» – історико-політичного памфлету, написаного в осередку Новгород-Сіверського гуртка автономістів наприкінці XVIII ст. [2, 87], де єпископ Новгород-Сіверський Іоанн Лежайський не більш, ніж вигаданий персонаж. На його прикладі невідомий автор «Історії Русів», за всіма ознаками, намагався показати стійкість новгород-сіверського духовенства проти унії. Але факти – вперта річ: на момент Брестської унії Новгород-Сіверський і все його духовенство знаходились в складі Московської держави і лише після 1618 року відчували на собі католицько-уніатський тиск. Таке зауваження робить очевидним безгрунтовність історії про Іоанна Лежайського, який начебто являв твердість проти унії у 1596-му.

Часом заснування архієрейської кафедри в Новгороді-Сіверському слід вважати 8 березня 1657 р., коли в місті Яси був хіротонісан в єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського колишній ректор Києво-Могилянської академії

Лазарь Баранович. Обряд хіротонії виконав Сочавський митрополит Гедеон та єпископи Анастасій Романський з Федором Хушским. Кандидатура була схвалена грамотами київського митрополита Сильвестра Косова, гетьмана Богдана Хмельницького і генерального писаря Івана Виговського [12, 12].

Новообраний владики «Чернігівський та Новгород-Сіверський» став зватися саме так не випадково. Новгород-Сіверський був обраний кафедральним містом з декількох причин. По-перше, Баранович узяв сан єпископа ще за життя свого старшого колеги перестарілого Чернігівського єпископа Зосима Прокоповича, резиденція якого знаходилась в Єлецькому монастирі міста Чернігова. Не бажаючи докучати своєю присутністю старому Зосиму, молодий та енергійний Лазарь поселився в Спасо-Преображенському Новгород-Сіверському монастирі, звідки успішно правив великою єпархією. Другою причиною, на наш погляд, було матеріальне положення Новгород-Сіверського монастиря, за котрим попередніми державними актами (починаючи від грамоти Івана Васильовича Грозного [4, 155] і закінчуючи універсалом Владислава IV [9, 148]) були закріплені значні володіння, які дозволяли розгорнути діяльність відповідного масштабу. Третьою причиною стало непогане географічне положення в єпархії і близькість московських кордонів, що було аргументом в дипломатичних іграх Барановича з Московськими правителями. До того ж, для підтримки нещодавно створеної єпархії київський митрополит Діонісій Балабан (мабуть із вдячності за допомогу в своєму входженні в сан) передав єпископу Лазарю три протопопії: Глухівську, Конотопську і Борзнянську. Колишні митрополичі володіння стали вагомим внеском у розвиток єпархіального господарства. Останньою важливою обставиною, яка ставила Лазаря Барановича в особливе становище в новій резиденції, – це визнання незалежності Чернігівської кафедри від київських митрополитів, представлене йому все тим же митрополитом Діонісієм. Згідно такого положення, Чернігівська єпархія підпорядковувалась напряму Константинопольському патріарху близько 30 років [12, 17].

В «Описании Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря», оприлюдненого у 1861 р. за матеріалами настоятеля цієї обителі архімандрита Венедикта Курковського під редакцією Чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського, у розділі «Пребывание архиерейской кафедры в сем монастыре» знаходимо підтвердження думки, що саме Лазарь був засновником місцевої архієрейської кафедри [5, 40].

Сам преосвященний Лазар у своїй епістолярній спадщині називає цей монастир «Преславная обитель... древняя новгородская архимандрия... обновлена как в первые времена, и как угасшая свеча вновь возожжена...» [5, 41]. Лазар Баранович зазначив стародавнє культурне значення своєї Новгород-Сіверської резиденції як «древньої архимандрії» і жодного слова про єпископію.

З вищезазначеного робимо висновки: 1) іменування чернігівського архієрея у вигляді «Чернігівський та Новгород-Сіверський» вперше зустрічаємо віднесенням до персони єпископа Лазаря Барановича, і датується ця подія днем його хіротонії в місті Яси 8 березня 1657 р.; 2) раніше середини XVII ст. розташування Новгород-Сіверської єпархії в місті або в прилеглих землях джерела не підтверджують. Гіпотетично, найбільш логічним часом для окремої архієрейської кафедри міг бути період боротьби Сіверських князів за володарювання на Лівобережжі Дніпра в період 1147–1180 рр. [3, 102.], але фактичних підтверджень такому припущенню немає.

Саме Лазарю Барановичу цілком належить заслуга влаштування архієрейської кафедри в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі як необхідного кроку до відродження втраченої було Чернігівської єпархії. Це яскравий приклад, коли «стародавня архимандрия», як інститут своєрідного «кадрового резерву» Руської православної церкви, в короткий період з трьох ролей переходить в перші і стає центром культурних подій у великому регіоні.

Посилання

1. Бугров Ю.А. История Курской епархии. – Курск, 2003. – 104 с.
2. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський, нариси історії. – Чернігів, 1999. – 164 с.
3. Карманов Ю.О. О начальной датировке монастырского богомолья в Новгороде-Северском // Сіверщина в історії України (Збірник наукових праць. Вип. 5). – Київ–Глухів, 2012. – С. 96–102.
4. Карманов Ю.О. Політичні фактори відродження Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в XVI ст. // Сіверщина в історії України (Збірник наукових праць. Вип. 6). – Київ–Глухів, 2013. – С. 155–159.
5. Курковский Венедикт. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1861. – С. 32–279.
6. Макарий Булгаков, митр. История Русской Церкви. Кн. III. – М., 1995. – 736 с.
7. Макарий Булгаков, митр. История Русской Церкви. Кн. IV(1). – М., 1995. – 464 с.
8. Полное собрание русских летописей изданное по Высочайшему Повелению Императорской Археографической Комиссией. Т.2. Императорская летопись. – СПб., 1908. – 782 с.
9. Привелей короля Владислава IV о передаче Новгорода-Северского Спасского монастыря ордену иезуитов и об учреждении иезуитского коллегиума, школы и костела в Новгороде-Северске. Док. № 85 от 1635 г. февраля 18. – С. 148–151 // Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в

трех томах. – М., 1953. – Т. I. – 586 с.

10. Пригара А.С. (РНБ) Древнее и новое историческое, географическое, политическое и топографическое описание Губернского города Новгорода-Северского // Отдел рукописей и редкой книги РНБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Сборник рукописей, ф. IV.550, С. 98–112.

11. Русіна О.Б. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 220 с.

12. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Выпуск I. Лазарь Баранович. – Харьков, 1885. – 186 с.

13. Ткаченко В.Ю. Православна Глухівщина. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – 260 с.

14. Флоря Б.Н., Шапов Я.Н. Епархиальное управление и епископат Русской церкви. X–XVII вв. Православная Энциклопедия. Т.РПЦ. – М., 2000. – 688 с.

15. Чурочкин А. Путивльская земля в X – начале XX века (церковно-археологический очерк). – Путивль, 2010. – 360 с.

Карманов Ю.А. К истории архиерейской кафедры в Новгород-Северском монастыре в XVII в.

Черниговская епархия в результате монголо-татарского нашествия утратила свое значение на период до середины XVII в. Возрождение этой архиерейской кафедры происходит усилиями архиепископа Лазаря Барановича на базе Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря. В статье указывается ряд причин возникновения епархиального центра именно в этом месте, рассматривается культурное значение данного события для Чернигово-Северского региона.

Ключевые слова: Черниговская и Новгород-Северская епархия, Лазарь Баранович, Новгород-Северский Спасо-Преображенский монастырь, возрождение Черниговской архиерейской кафедры.

Karmanov Yu.O. The history of pontifical bishop's throne in Novhorod-Siverskyi Monastery in the seventeenth century

Chernihiv diocese in consequence of Mongol-Tartar invasion has lost its significance up to the middle of the XVII century. The revival of this diocese is happening thanks to efforts of archbishop Lazarus Baranovich on the base of Novhorod-Siverskyi monastery. The article identifies a number of causes of incipience of the diocesan center here, in this place, and is considered the cultural significance of this event for the Chernihiv – Siverskyi region.

Key words: Chernihiv and Novhorod-Siverskyi diocese, Lazarus Baranovich, Novhorod-Siverskyi Spaso-Preobrazhensky monastery, the revival of the Chernihiv diocese.

14.03.2014 p.

ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ 1648–1663 РР.

У статті розглядаються передумови, причини та наслідки утворення Стародубського козацького полку, процес формування його території та особливості системи управління.

Ключові слова: Національно-визвольна війна українського народу, Українська козацька держава, Ніжинський полк, Стародубський полк, Петро Рославець.

Важливе значення у студіях з історії української державності має період другої половини XVII ст. – час остаточного формування кордонів, завершення еволюції моделі влади і системи управління Війська Запорозького. Незважаючи на досить поважну традицію дослідження політико-адміністративного устрою козацької держави, окремі складові даного питання потребують більш ретельної уваги. Йдеться, зокрема, про причини та обставини утворення найпівнічнішого, найбільшого за територією та одного з найбагатших за економічним потенціалом козацького полку Гетьманщини – Стародубського.

Історіографія проблеми обмежується незначною кількістю наукових студій. Найбільш ґрунтовне дослідження з історії Стародубського полку – «Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский» – належить перу О. Лазаревського. У своїй праці історик, зокрема, стисло висвітлив події Національно-визвольної війни українського народу на півночі Лівобережжя, розглянув процес утворення самостійного Стародубського полку, більшою мірою приділив увагу першим наказним і самостійним стародубським полковникам [14].

Важливе значення для вивчення даного питання має англomовна праця Ю. Гасцького «The Cossack administration of Hetmanate», в якій, окрім іншого, вміщені коротенькі нариси з історії Стародубського полку загалом та окремих його сотень зокрема [25].

Привертають увагу і напрацювання сучасних українських істориків щодо історії Стародубського краю у галузях адміністративно-політичної історії і генеалогії. Це передусім праці В. Кривошеї, П. Пирого, Т. Чухліба, В. Заруби та ін.

Дослідження з історії Стародубщини здійснюють також російські історики. Так, Д. Поклонський у нарисі «Стародубская старина», спираючись здебільшого на опубліковані джерела і праці істориків XIX – початку XX ст., висвітлив і козацький період в історії краю [20].

З початком Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького військові дії охопили і територію Стародубщини¹, яка відповідно до

1. Під Стародубщиною розуміємо територію Стародубського козацького полку (1663–1782).

Деулінського (1618 р.) і Поляновського (1634 р.) договорів між Московською державою і Річчю Посполитою входила до складу Смоленського воєводства Великого князівства Литовського і Чернігівського воєводства Польського королівства. Як зазначає очевидець подій, у кінці травня – на початку червня 1648 р. «войско де свое Хмельницкий распустил за Днепр к путивльскому рубежу на маестности Потоцкого и Вишневецкого и Киселевы, и те де их маестностей города все побрали... и Новгород-Северский, пришед, взяли, а Ляхов де везде побивали» [1, 215].

Переважна більшість звільнених територій Стародубського краю, вочевидь, увійшла до складу Борзенського полку, на чолі якого у 1649 р. був полковник Мартин Небаба. Джерела по різному називають його полковничий титул: «полковник Почеповский и иных мест» [2, 46], «полковник Борзенский» [2, 120], «полковник Батуринский» [1, 361]. В. Модзалевський висунув формулювання – «полковник Почеповский и Борзенский» [17, 606]. Наказним полковником М. Небаба призначив Петра Забілу, який у липні 1649 р. перебував у Новгороді-Сіверському [5, 235]. Територія Стародубщини у цей час була, ймовірно, розподілена на три сотні – Почепську, Погарську і Новгород-Сіверську. Влітку 1649 р. сотниками у Почепі й Погарі були Криско Прокопович і Павло Шох, призначені особисто М. Небабою [1, 331]. У Новгороді-Сіверському у квітні 1649 р. сотникував Василь Андрійович [2, 55].

За Зборівським мирним договором (серпень 1649 р.), який визначав кордони Війська Запорозького у межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, полково-сотенна конфігурація Чернігово-Сіверщини знову зазнала змін. Борзенський полк було ліквідовано. Частина його колишніх територій, що знаходилися у межах Чернігівського воєводства, увійшла до складу Чернігівського полку, який очолив колишній полковник борзенський М. Небаба. Частина території Стародубщини, що до початку Визвольної війни входила до Смоленського воєводства, залишились у його складі. Незрозумілою залишається доля Новгород-Сіверських земель: попри їхню де-юре належність до Чернігівського воєводства і, відповідно, до Війська Запорозького, де-факто не знаходимо тут жодної козацької військово-адміністративної одиниці [21]. В. Заруба припускає, що ці землі залишилися поза межами держави Б. Хмельницького [10, 18].

Однак, незважаючи на Зборівський договір, на початку 1651 р. на значній частині території Стародубщини було відновлено козацьке управління. Відомо, що у квітні 1651 р. «в литовских украинных городах стоят черкасы во Мглине и в иных городах» [6, 75]. Звільнені території Стародубського краю, ймовірно, увійшли до складу Чернігівського

полку. Вже у травні 1651 р. у Почепі були «в собранье черкасы, а с ними полковник Иван Шохов» [6, 68] – наказний чернігівський полковник, призначений М. Небабою [6, 69]. Відомо, що І. Шохов очолював козацький загін, який мав захопити Рославль.

Поразка козацького війська під Берестечком (липень 1651 р.) та підписання Білоцерківського мирного договору (вересень 1651 р.), що визначав кордони Української козацької держави у межах Київського воєводства, знову відтермінували юридичне приєднання стародубських земель до складу держави Б. Хмельницького. У Літописі Самовидця зазначається, що «литовское войско стало в Стародубщине, як идет граница князства Литовского» [16, 18].

Вдалі військові дії армії Б. Хмельницького у 1652–1653 роках дозволили знову розширити кордони Війська Запорозького, у тому числі й у північному напрямку за рахунок стародубських земель. У 1652 р., за свідченням літописця, «из Сивера, то есть из Стародуба, Почепа, Мглина и Дрокова жолнеров выгнало посполство самих тих городов, много оных погромивши» [16, 21].

Визволені землі Стародубщини увійшли до складу Ніжинського полку, хоча територіально ближчими були до Чернігова. О. Лазаревський припустив, що таке розширення Ніжинського полку було здійснене через те, що очолив його у цей час шурин гетьмана Б. Хмельницького І. Золотаренко. Окрім того, історик зазначав, що Чернігівський полк у цей час фактично не існував через значні демографічні втрати у минулі військові кампанії [14, 12]. Однак, значні простори Ніжинського полку ускладнювали його управління, що змушувало ніжинського полковника призначати від себе наказного у Стародуб.

Досі дискусійним залишається питання щодо існування у 1653 р. окремого Новгород-Сіверського полку. Я. Дашкевич зазначав, що його було виділено зі складу Ніжинського полку у 1653 р. «на короткий час» [9, 18]. В. Заруба припустив, що «Новгородський полк» складався з Шептаківської, Новгородської, Ямпільської, Воронізької, Глухівської, Кролевецької, Коропської і Новомлинської сотень. Полковим центром був Новгород-Сіверський, а полковником – Юхим Коробка. Полк проіснував до 1654 р., коли після Переяславської ради був приєднаний до Ніжинського полку [10, 76]. Ю. Коробка насправді у липні 1653 р. згадується у Новгород-Сіверському як полковник [6, 328], однак, тут маємо погодитися з думкою Ю. Гасцького, який назвав його новгородським сотником [25, 49]. У джерелах протягом 1653 р. не зустрічаємо жодної згадки про існування окремої військово-адміністративної одиниці – Новгород-Сіверського полку, відтак, на нашу думку, визволені території Стародубщини у цей час насправді входили до складу Ніжинського полку, а Ю. Коробка міг бути наказним полковником,

призначеним з Ніжина.

Під час приведення до присяги населення Ніжинського полку в лютому 1654 р. у Стародубі, зокрема, на вірність присягнули наказний полковник Опанас Єремів (Єремієнко) «да с ним сотников стародубовского, почапского, мглинского, топольского, попогорского, драковского, ропского» [3, 832]. Припускаємо, що у цей час сотні ще не мали чітко визначених кордонів і центрів, а відтак у документах трапляється плутанина щодо їхніх назв. Річ у тім, що надалі в описі населених пунктів і переписі населення, яке присягнуло московському царю, згадуються наступні дев'ять сотень: Стародубська (сотник Гаврило Єремів (Єремієнко), Новгород-Сіверська (сотник Михайло Горбовецький), Друга Новгород-Сіверська (Шептаківська, сотник Тимофій Кирилов), Почепська (сотник Петро Рославець), Топальська (сотник Роман Васильєв), Поповогорська (сотник Прокофій Степанов), Бобовська (сотник Іван Євтехов), Дроківська (сотник Тимофій Грибенко), Мглинська (сотник Никифір Беленін) [3, 832–838]. О. Лазаревський, вважаючи, що існувала й окрема Погарська сотня, яка не згадується у цьому переписі, бо «в Погаре русские чиновники нашли не сотника, а – наказного полковника, который был конечно никто иной как местный сотник» [14, 12].

Назви і кордони сотень продовжили змінюватися і надалі. Так, Дроківська, Бобовська та Поповогорська сотні у джерелах після 1654 р. більше не згадуються.

У період перебування Стародубщини у складі Ніжинського полку окрім наказного полковника управління на територіях здійснювали представники полкової і сотенної старшини. Вищезгадана присяга московському царю засвідчує, що полкова адміністрація складалася з «войсковых» осавула, писаря, хорунжого і судді [3, 833]. Управління сотнями здійснювалося сотенною старшиною – сотником, писарем, осавулом і хорунжим [3, 832–838].

Функції наказного полковника та його адміністрації були доволі обмеженими і повністю контролювалися з Ніжина полковником «нежинским и всего севера». Відсутність підпису наказних стародубських полковників на актах обрання гетьманів, зокрема, Юрія Хмельницького [4, 106] і Якима Сомка [7, 273; 22, 203] підтверджує їхній незначний вплив на політичні події Гетьманщини. Гетьманські універсали, в яких розглядалися справи, пов'язані зі Стародубщиною, адресувалися полковнику ніжинському [22, 52, 56]. Власні розпорядження стародубські наказні полковники робили за «дозволением» чи з «наказанья» ніжинського полковника [22, 922].

Серед наказних полковників цього часу відомі імена Тимофія Оникієнка, Михайла Єремієнка, Івана Гуляницького, Романа Йозифовича, Яцка

Обуйноженка, Прокопа Петрова, Петра Рославця.

Дискусійним залишається питання визначення точного часу та обставин утворення Стародубського полку. В історіографії проблеми склалися твердження, напевно, засноване на свідченнях з літопису Самовидця [16, 41], що у червні 1663 р. гетьман Іван Брюховецький, обраний напередодні на Ніжинський раді, вивів зі складу Ніжинського полку кілька самостійних одиниць [8, 316; 9, 18; 12, 160; 13, 183; 19, 5; 24, 72].

Відомі фахівці у своїх дослідженнях, звертаючись до цієї проблеми, мають контрверсійні думки. Так, О. Лазаревський у першому томі «Описания Старой Малороссии» часом створення «самостоятельного Стародубского полка» назвав червень 1663 р. [14, 13]. Проте, через деякий час, історик зазначив, що гетьман І. Брюховецький у червні 1663 р. розділив Ніжинський полк на два – Ніжинський і Глухівський [15, 8].

В. Заруба, досліджуючи політико-адміністративний устрій Війська Запорозького, стверджував що І. Брюховецький у червні 1663 р. зменшив територію Ніжинського полку, вивівши з його складу Стародубський, Глухівський і Сосницький полки [10, 23, 93]. Однак, вже в наступній праці, присвяченій козацькій старшині, припустив, що Стародубський полк було створено ще на початку 1663 р. зусиллями полковника П. Рославця [11, 412].

На підтвердження цього припущення маємо принаймні кілька документів – універсали «стародубського полковника» (без приставки наказний) Петра Рославця від 25 лютого та 12 березня 1663 р. [22, 923; 23, 1]. Утім, робити завчасні висновки щодо утворення Стародубського полку раніше 1663 р. складно у зв'язку з відсутністю документальних згадок про Стародубський полк як окремої військово-адміністративної одиниці.

Серед причин, які могли призвести до створення Стародубського полку, могли бути амбіції полковника П. Рославця, який і в подальшому «прославився» своїм сепаратизмом. З іншого боку, ніжинський полковник Василь Золотаренко, невдоволений обранням наказним гетьманом на Козелецькій раді Я. Сомка, можливо, цілеспрямовано розбив свій полк на кілька частин, бажаючи отримати підтримку більшої кількості полковників.

Стародубським полковником П. Рославець був і у липні 1663 р. В одному зі своїх універсалів до «всього старшого и меншого полку Стародубского товариства и посольства» він згадує, що генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, прибувши до Стародуба за наказом гетьмана, вчинив поділ полку на сім сотень: Новгород-Сіверську, Шептаківську, Погарську – «з повету Новгородка Северского», а також Топальську, Стародубську, Мглинську і Почепівську «з литовского повету

Стародубовского» [14, 13]. Територіально Стародубський полк став найбільшою військово-адміністративною одиницею Війська Запорозького.

Першим офіційним державним документом, який був прийнятий за безпосередньої участі стародубської делегації і на якому формально зафіксований підпис стародубського полковника, стали Батуринські статті гетьмана І. Брюховецького (листопад 1663 р.). На цей час полком вже керував неписьменний Іван Плотнік, призначений на посаду І. Брюховецьким із «гультьяйства запорожского», і відтак замість нього на статтях «руку приложил» полковий писар Василь Іванович [22, 261].

Таким чином, можна виділити кілька етапів в історії формування території Стародубського полку протягом 1648–1663 рр. Стародубські землі по чергово входили до складу Борзенського (1648–1649), Чернігівського (1649–1651) і Ніжинського (1652/1653–1663) козацьких полків. Під час перебування у складі Ніжинського полку, для більш ефективного управління Стародубщиною, ніжинський полковник призначав до Стародубу наказного полковника, який первісно перебував під його повним контролем, а управління краєм здійснював, зокрема, спираючись на полкову і сотенну старшину. Стародубський полк як окрема військово-адміністративна одиниця постав у 1663 р., зайнявши одну з ключових позицій у політичному, соціально-економічному і культурному житті Гетьманщини.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1638–1657. – СПб.: Типография П.А. Кулиша, 1861. – Т. 3. – 604 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1638–1657. – СПб.: Типография П.А. Кулиша, 1861. – Т. 3. – [Дополнения]. – 134 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1653–1654. – СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – Т. 10. – 838 с.
4. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. 1649–1687 / Д. Бантыш-Каменский. – М.: Университетская Типография, 1858. – Ч. 1. – 340 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. 1648–1651 годы / П. Гудзенко, А. Касименко, А. Новосельский и др. – М.: Академия наук СССР, 1953. – Т. 2. – 559 с.
6. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. 1651–1654 годы / П. Павлюк, Д. Мышко, Е. Компан и др. – М.: Академия наук СССР, 1953. – Т. 3. – 647 с.
7. Востоков А. Козелецкая Рада / А. Востоков // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 269–284.
8. Горобець В. Політична система та інституційна модель Української козацької держави // Історія українського козацтва. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – С. 281–324.
9. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя / Я. Дашкевич // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 18–20.
10. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. Заруба.

– Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – 380 с.

11. Заруба В. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки / В. Заруба. – Дніпропетровськ: ЛІРА, 2011. – 932 с.

12. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2004. – 391 с.

13. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

14. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1. – XIV + 470 + XXX с.

15. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. – IV + 521 + XXVII с.

16. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти / О. Бодянский. – М.: Университетская типография, 1846. – 152 с.

17. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1912. – Т. 3. – 824 + 24 с.

18. Модзалевский В. Рославец / В. Модзалевский // Русский биографический словарь – Петроград: Типография Акц. О-ва Кадима, 1918. – Т. 17. – С. 149–150.

19. Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) / В. Панащенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 74 с.

20. Поклонский Д. Стародубская старина XI–XIX вв. Исторические очерки / Д. Поклонский. – Клинцы: Клинцовская городская типография, 1998. – Кн. 1. – 242 с.

21. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / О. Бодянский. – М.: Университетская типография, 1875. – XXXIV + 337 с.

22. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ–Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.

23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 222, оп. 1, спр. 97, арк. 1.

24. Чухліб Т. Стародубщина українська: від історичної величі до сучасного забуття / Т. Чухліб // Пам'ятки України. – 2005. – № 1. – С. 67–83.

25. Gajecy G. The Cossack administration of Hetmanate. – Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute Harvard University, 1978. – Volume 1. – 394 p.

Лаевский А.С. Предпосылки создания Стародубского полка 1648–1663 гг.

В статье рассматриваются причины и последствия создания в 1663 г. Стародубского казацкого полка, формирование его территории и особенности системы управления.

Ключевые слова: Национально-освободительная война украинского народа, Украинское казацкое государство, Нежинский полк, Стародубский полк, Петр Рославец.

Layevskiy A.S. Background of foundation of Starodub regiment 1648–1663

The article is dedicated to the history of foundation of Starodub regiment. The attention is paid on the causes and consequences of regiment's foundation, it's territories and administrative system.

Key words: The National war for Independence, Ukrainian Cossacks State, Nizhyn regiment, Starodub regiment, Petro Roslavets.

15.03.2014 р.

УДК 904 (091) «1648/1782»

Є.С. Калашник

ОРИЛЬСЬКИЙ РУБІЖ ПОЛТАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті на основі публікацій та архівних матеріалів висвітлюється історія археологічних досліджень козацьких старожитностей Поорілля у межах, що входили до Полтавського козацького полку 1648–1782 рр. Класифікуються та аналізуються етапи розвитку археологічного знання про козацькі пам'ятки нижньорильського мікрорегіону.

Ключові слова: Поорілля, Полтавський козацький полк, козацькі старожитності, археологічні дослідження, історіографія.

На виключному значенні р. Оріль (лівої притоки Дніпра на межі Полтавської та Дніпропетровської областей), як природного рубежу між кочовим степовиками та осілими землеробами лісостепу, наголошував ще В.Г. Ляскоронський, відмічаючи: «...речка Орель ярче других должна была выражать эту борьбу и сохранить о ней воспоминания...» [26, 82]. Подальші археологічні дослідження багатогранно підтвердили цю тезу [42, 19–26; 44, 328–329]. Кульмінацією ж цього протистояння можна вважати XVII–XVIII ст. із постійною присутністю військового контингенту в регіоні [23, 114–115] та будівництвом монументальних оборонних споруд Української лінії. Поглиблене дослідження об'єктів культурної спадщини козацької доби, що має місце в останні десятиріччя, спонукає до історіографічного аналізу матеріалів, пов'язаних із окресленим мікрорегіоном.

Початок археологічних досліджень у Полтавському Пооріллі припадає на середину XIX ст. За завданням Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, під час своєї другої подорожі Полтавщиною (1845–1846 рр.), орільські пам'ятки оглядає Т.Г. Шевченко [40, 90–95]. Через арешт у 1847 р., поет, відлучений від науки, вимушений був використовувати фахові знання та науковий доробок у образотворчому мистецтві та літературі [40, 90]. У його щоденнику та різних творах, що «мають виняткову документальну цінність» [40, 91], змальовані рештки Української оборонної лінії, зокрема поблизу с. Шедієве [40, 94].

Перші ґрунтовні археологічні розвідки у Нижньому Пооріллі були проведені В.Г. Ляскоронським на поч. XX ст. [26, 3–82]. Учений констатує наявність на правобіччі Орелі стародавнього валу та більш нового, що перекриває перший; протяжність укріплень від м. Орлик ламаною лінією на північ, до Китайгорода; облаштування у валу три- та чотирикутних бастіонів, повідомляє про пусті

фортеці поблизу укріплень [26, 3, 78–79]. Також археологом було зроблено план укріплень містечка Китайгород [26, 78–79].

На матеріали розвідок В.Г. Ляскоронського посилається інший видатний дослідник Полтавщини – Л.В. Падалка, зокрема при описі Китайгорода та Царичанки у фундаментальній праці «Прошлое Полтавской территории и ее заселение» [32, 177]. У більш ранньому творі дослідника, від 1905 р., знаходимо побіжний опис Української лінії поблизу с. Ряске [31, 203].

Безпосередньо на місцевості досліджував укріплення Української лінії відомий історик Слобожанщини Д.І. Багалій [5, 11].

Короткі відомості про пам'ятки козацької доби на території Полтавського полку відомі у матеріалах комплексної експедиції В.В. Докучаєва 1888–1890 рр. Зокрема згадується фортеця сотенного Китайгорода на другій терасі правого берега р. Оріль [39, 110].

Буремного 1917 р. у Полтаві виходить друком книга М.О. Макаренка «Городища и курганы Полтавской губернии». Дослідник наводить відомості про археологічні пам'ятки, спираючись на матеріали анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. [27]. У Нижньому Пооріллі перелічуються «городки» в Орлицькій волості, у Китайгороді, Царичанці, два біля Нехворощі і фортеця у с. Ряске [27, 11–12, 21]. Також згадуються рештки укріплень Української лінії у сс. Ряске, Нехвороща, Залінійне та Старовірівка [27, 21, 22].

Як бачимо, на дореволюційному етапі археологічних досліджень були окреслені певні історико-культурні ареали у Нижньому Пооріллі. Вони тяжіють, в першу чергу, до адміністративних центрів регіону, таких як Орлик, Китайгород, Царичанка, Нехвороща, Ряске, а також до пам'яток фортифікації – Української лінії.

Регіон привертає увагу археологів і у радянську добу, однак козацькі старожитності не знайшли широкого висвітлення у тематиці досліджень [2; 35, 75]. Відмітимо дослідження укріплень Китайгорода у 1972 р. Д.Я. Телегіним [38, 39] та роботи експедиції М.П. Кучери у 1985 р. В ході останніх було обстежено ділянку Української лінії довжиною 40 км на відрізок Нехвороща – Рясівка [5, 111]. Встановлено, що Лінія краще збереглася на високих стрімких ділянках правого берега р. Оріль, а у межах населених пунктів та на пологіх ділянках зруйнована господарською діяльністю. Укріплення Лінії складаються з валу, в якому через проміжки близько 200 м облаштовані редани, рову та гласису. Висота валів – 0,5–1,0 м, ширина – 4,0–4,5 м, висота гласису 3,4–4,0 м, ширина його 0,5–0,7 м. Глибина ровів, від вершини брустверу, складає 2,0–2,3 м, ширина їх – 6,0–9,5 м; дно ровів підтрикутне або округле у профілі [5, 112–114]. Також були досліджені

ровики для відводу води; перпендикулярні Лінії відгалуження в сторону заплави – для зменшення маневреності кінноти; споруди на зразок маяків, в основі яких використовувалися кургани [5, 114]. Крім того, спростовано твердження В.Г. Ляскоронського про існування більш ранніх укріплень та їх приналежність до системи Змійових валів [5, 115].

Дослідження козацької спадщини у полтавській течії р. Оріль були відновлені на рубежі 1980–1990-х рр. Однак на цей час територія зазнала значних адміністративних змін.

У 1990 р. акваторію Орелі в районі с. Нехвороща досліджує Експедиція підводних археологічних робіт Центру археології та історії Дніпра при Запорізькому обласному краєзнавчому музеї спільно з журналом «Пам'ятки України» при участі Полтавського краєзнавчого музею [43, 75–78]. Роботами експедиції встановлено факт знищення укріплень Васильківської фортеці з метою спорудження дамби, досліджено рештки оборонних валів Успенського Орільського монастиря. Серед знахідок – фрагменти посуду, кахлів, деталі військового спорядження. Також було виявлено човен-довбанку.

Провідкриття археологами в той же час у околицях с. Лівенське решток зимівника та сторожового поста-бекету повідомляє О.Л. Олійник [29, 87, рис. 2]. У замітці краєзнавця І.В. Бовкуна з'являються короткі відомості про майдан поблизу хутора Кумина Балка та місцезнаходження кераміки XVII–XVIII ст. в межах с. Велика Маячка [3, 107].

У 1990-ті рр. об'єкти культурної спадщини Нижнього Поорілля з'являються у пам'яткознавчих студіях. Особливу увагу привертають рештки Української лінії [1, 289, 291], Успенського монастиря біля Нехворощі [1, 289; 25, 28; 34, 28–30], сотенні містечка [25, 27–28].

Грунтовні дослідження Української лінії на початку 1990-х рр. були проведені Г.П. Заїкою – опрацьовано значну кількість джерел, узагальнено попередні історичні дослідження, проведено власні археологічні спостереження [8; 10; 12]. Результатом багаторічної роботи став цикл наукових статей [7; 9; 11; 13; 15; 16] та монографія, видана, на жаль, вже по смерті дослідника [14]. Г.П. Заїка ініціював створення історичної асоціації «Українська лінія», що існувала з 1994 по 2008 рр. [14, 42], очолювана краєзнавцем І.В. Бовкуном.

Археологічні дослідження Лінії у 1995 р. продовжились Б.І. Золотницьким. Рештки укріплень були обстежені у межах Машівського та Новосанжарського районів Полтавської області, проходилися планіграфічні спостереження, досліджено профілювання укріплень [17].

У 2003 р. рештки Української лінії між сс. Бурти і Нехвороща досліджував А.В. Гейко. Археолог відмічав, що найкраще укріплення збереглися

біля с. Бурти; біля Нехворощі зафіксовано лише залишки рову [33].

У 2007 р. Лівеньську фортецю Української лінії оглядав В.О. Мокляк. Ним проведено фотофіксацію пам'ятки, однак не проводилися планіграфічні дослідження, на необхідності яких лише було акцентовано увагу [28, 82–83].

У 2003 та упродовж 2005–2009 рр. експедицією Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького проводяться активні археологічні дослідження містечка Китайгород (нині Царичанського району Дніпропетровської області) [30; 36; 37; 38]. Перші ж археологічні дослідження пам'ятки співробітниками установи були проведені у 1982 р. [38, 39]. У матеріалах експедиції широким спектром знахідок представлені найрізноманітніші групи ужиткових речей, посуду, кахлів.

У 2008 р. асоціацію «Українська лінія» перейменовано у «Центр історичних подій та військової археології», який був очолений І.В. Бовкуном. У останні роки з питань археології, історії, пам'яткознавства організація тісно співпрацює із академічними установами. Достойне місце серед тематики досліджень Центру посідають історико-археологічні дослідження козацької старовини регіону.

Наукові праці останнього періоду можна розподілити на дві групи – такі, що вводять виявлені артефакти до наукового обігу (скляний посуд, керамічні вироби, прикраси, зброю, зброярські артефакти, скарби тощо) [4; 18; 20; 21; 22; 24, 189; 33; 41] і ті, що на основі решток матеріальної культури узагальнюють історичні процеси у Нижньому Пооріллі за козацької доби [19; 23].

Таким чином, історія археологічних досліджень Нижнього Поорілля – території, що стала південно-східним рубезем Полтавського полку і Гетьманщини в цілому – нараховує понад 150 років. Вона пройшла декілька якісно різних етапів. На дореволюційному було окреслено коло проблем у регіоні, що їх покликано вирішити саме археологічні дослідження, встановлено історичні ареали які потребують фахового аналізу, зроблено перші кроки до пам'яткознавчої інтерпретації об'єктів культурної спадщини. Радянський період відзначився зростанням інтересу до археологічного вивчення пам'яток козацької доби як в Україні, так і в досліджуваному регіоні зокрема. 90-ті рр. ХХ ст. принесли відновлення археологічних пошуків у регіоні – комплексно досліджується Українська лінія, розширюється коло об'єктів вивчення – до наукового обігу включаються селітроварницькі майдани, вперше звертається увага на рештки матеріальної культури, розглядаються питання пам'яткознавчого характеру. Початок ХХІ ст. характеризується археологічними дослідженнями

сотенних містечок, публікацією артефактів козацької доби та появою історико-археологічних студій, присвячених аналізу історичних процесів у регіоні за козацької доби. Крім того об'єкти культурної спадщини включаються до Зводу пам'яток історії та культури.

Посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. [Текст] / Навч. посібник / Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова, І.К. Свешніков [та ін.]. – Київ: ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. Бовкун І.В. Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Пооріллі [Текст] / І.В. Бовкун // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава: Вид. ПКМ, 1991. – С. 105–107.
3. Бовкун І.В. Отчет об археологических разведках на территории Ливенского совета по р. Орели в 1989 г. [Текст] / І.В. Бовкун // НА ЦОДПА, ф. е, спр. 512, 2 арк.
4. Бовкун І.В. Дукач з околиць с. Маячка [Текст] / І.В. Бовкун, Є.С. Калашник // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1–2. – С. 150.
5. Вітрик І.С. Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя / І.С. Вітрик // Археологія. – Київ: Академічна періодика, 1999. – № 2. – С. 111–116.
6. Гейко А.В. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського району Полтавської області. – Полтава, 2003 [Текст] / А.В. Гейко // НА ЦОДПА, ф. е, спр. 354, 45 арк.
7. Заїка А.Г. До питання про Українську лінію [Текст] / А.Г. Заїка, Г.П. Заїка // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава: Вид. ПКМ, 1991. – С. 94–103.
8. Заїка А.Г. Отчет об исследованиях Украинской оборонительной линии XVIII в. на территории Полтавской области в 1990 году. – Полтава, 1990 [Текст] / А.Г. Заїка, Г.П. Заїка // Мокляк В.А., Ткаченко А.М. Отчет о разведках в междуречье рек Ворсклы и Орели (Новосанжарский р-н Полтавской обл.) // НА ПКМ, од. зб. 03–344, арк. 44–50.
9. Заїка Г.П. Воєнні дії в межах сучасної Полтавщини в період Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [Текст] / Г.П. Заїка // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. – Ч. III. – Полтава: Вид. ПКМ, 1991. – С. 19–22.
10. Заїка Г.П. Звіт про обстеження Української лінії. 1994 р. [Текст] / Г.П. Заїка // НА ЦОДПА, ф. е, спр. 77, 34 арк.
11. Заїка Г.П. 3 легенд про Орільські скарби [Текст] / Г.П. Заїка // Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава: Археологія, 1994. – Вип. 2. – С. 143–145.
12. Заїка Г.П. Звіт про обстеження Української лінії в межах Полтавщини в 1994 р. [Текст] / Г.П. Заїка // НА ЦОДПА, ф. е, спр. 88, 6 арк.
13. Заїка Г.П. Обстеження Української лінії [Текст] / Г.П. Заїка // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Археологія, 1995. – Ч. 3. – С. 127–131.
14. Заїка Г.П. Українська лінія [Текст] / Г.П. Заїка; відп. редактор О.Б. Супруненко. – Київ-Полтава: Археологія, 2001. – 88 с.
15. Заїка Г.П. Коли та з якою метою споруджувалася Українська лінія [Текст] // Наш рідний край (Сторінки з історії козацтва на Полтавщині). – Полтава, 1991. – Вип. 9. – С. 33–43.
16. Заїка Г.П. Некоторые вопросы истории Украинской линии [Текст] / Г.П. Заїка, А.Г. Заїка // Охрана и исследования памятников археологи Полтавщины. – Полтава, 1989. – С. 83–88.
17. Золотницький Б.І. Звіт про обстеження Української лінії на території Машівського та Новосанжарського району Полтавської області 1995 р. – Полтава, 1996 [Текст] / Б.І. Золотницький // НА ЦОДПА, ф. е, спр. 121, 36 арк.
18. Калашник Є.С. Перстень-печатка XVII ст. з Поорілля [Текст] / Є.С. Калашник // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1–2. – С. 136.

19. Калашник Є.С. Доля сотенного містечка Маячка у Північній війні: археологічний аспект [Текст] / Є.С. Калашник // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2009. – № 1. – С. 53–57.

20. Калашник Є. Дрібна керамічна пластика XVII–XVIII ст. з Новосанжарського Поорілля [Текст] / Євген Калашник // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – Київ, 2010. – Вип. 19. – С. 123–128.

21. Калашник Є. Козацький рушничний ладунок XVII ст. За матеріалами з с. Лівенське на Полтавщині [Текст] / Є. Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Мат. IX Міжнар. студ. наук. археол. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 2010. – С. 101–104.

22. Калашник Є. Деякі форми скляного посуду козацької доби з південно-східних околиць Гетьманщини [Текст] / Є. Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Мат. X міжнар. студ. наук. археол. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 2011. – С. 78–80.

23. Калашник Є. Матеріальна культура Лівенської фортеці на Українській лінії [Текст] / Євген Калашник, Іван Бовкун // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 114–123.

24. Ковальова І.Ф. Нові знахідки товарних пломб та особистих печаток з козацьких пам'яток Дніпровського лівобережжя [Текст] / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов // Старожитності Лівобережного Подніпров'я–2011 / Наук. ред. О.Б. Супруненко. – Київ–Полтава, 2011. – С. 182–192.

25. Кулатова І.М. Старожитності козацької доби на Полтавщині [Текст] / І.М. Кулатова // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 28–29.

26. Ляскоронський В.Г. Городища, кургани и длинные (змиевы) валы в области Днепровского Левобережья [Текст] / В.Г. Ляскоронский // Тр. XIV АС в Чернигове 1909. – Том III. – С. 1–82.

27. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений) [Текст] / Миколай Макаренко. – Полтава: Изд. ПУАК, 1917. – 105, XIX с.

28. Мокляк В.О. Полтавський полк: Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVIII ст. [Текст] / В.О. Мокляк. – Полтава, 2008. – 112 с.

29. Олійник О.Л. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734–1775 рр.) [Текст] / О.Л. Олійник. – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 225 с.

30. Осадча Ю. Фрагменти кахлів козацької доби (з розкопок Китайгородської експедиції) [Текст] / Юлія Осадча // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – Вип. 17. – Київ, 2008. – С. 124–127.

31. Падалка Л.В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии [Текст] / Л.В. Падалка // Труды ПУАК. – Полтава: Тип. Т-ва печатного дела, 1905. – Вип. 1. – С. 155–214.

32. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы с картами [Текст] / Л.В. Падалка. – Полтава: Тип. Т-ва печатного дела, 1914. – 239 с.

33. Сальніков В. Артилерійські снаряди з околиць с. Лівенське у Пооріллі [Текст] / Віталій Сальніков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2010. – Вип. 19. – С. 155–158.

34. Сенченко В. Козацький монастир на Орелі [Текст] / В. Сенченко // Пам'ятки України. – Київ, 1991. – № 2. – С. 28–30.

35. Сидоренко Г.О. Довідник з археології України. Полтавська область [Текст] / Г.О. Сидоренко, Є.В. Махно, Д.Я. Телегін. – Київ: Наукова думка, 1982. – 108 с.

36. Старік О. Сотенне містечко Китайгород (розкопки 2006 р.) [Текст] / Олексій Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 16. – Київ, 2007. – С. 63–65.

37. Старік О. Пам'ятки козацької доби в археологічних

дослідженнях ДІМ 2008 р. [Текст] / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – Вип. 18. – Київ, 2009. – С. 113–117.

38. Старік О. Результати дослідження поселення XVII–XVIII ст. у с. Китайгород Дніпропетровської області [Текст] / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – Вип. 20. – Ч. I. – Київ, 2011. – С. 38–47.

39. Супруненко О.Б. Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах докучаєвської експедиції 1888–1890 рр. [Текст] / О.Б. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1–2. – С. 107–111.

40. Супруненко О.Б. Археологічні студії Тараса Шевченка на Полтавщині [Текст] / О.Б. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1–2. – С. 90–95.

41. Супруненко О. Рідкісна знахідка козацького часу з Поорілля [Текст] / Олександр Супруненко, Іван Бовкун // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2011. – Вип. 20. – Ч. I. – С. 47–49.

42. Телегін Д.Я. Памятники Поорелья в работах экспедиции «Днепр-Донбасс» (1970–1971) [Текст] / Д.Я. Телегін // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2. – С. 19–26.

43. Трипольський І.Л. Нехвороща на Орелі [Текст] / І.Л. Трипольський // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 75–78.

44. Эварницкий Д.И. Курганы ур. Орели Екатеринославской губернии [Текст] / Д.И. Эварницкий // Тр. VIII АС. – Москва, 1890. – Т. III. – С. 328–329.

Калашник Е.С. Орельский рубеж Полтавского казачьего полка в археологических исследованиях

В статье на основе публикаций и архивных материалов освещается история археологических исследований казацких древностей Поорелья в границах, принадлежавших полтавскому казацкому полку в 1648–1782 гг. Классифицируются и анализируются этапы развития археологического знания о казацких древностях нижнеорельского микрорегиона.

Ключевые слова: Поорелье, Полтавский казацкий полк, казацкие древности, археологические исследования, историография.

Kalashnyk Ye.S. The frontier of Oril river of Poltava Cossack regiment in the archaeological researches

In this article described history of archaeological researches to Cossack antiquities of frontier by the Oril river belonging to Poltava Cossack Regiment based on publications and archival materials. Stages of archaeological knowledge about Cossack antiquities in microregion lower reaches of the Oril river are classified and analyzed

Key words: region of the river Oril, Poltava Cossack regiment, Cossack antiquities, archaeological researches, historiography.

12.03.2014 р.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ «ЗАСТРИЖЕННЯ» У XVII–XVIII СТ.

Протягом XIV–XVI ст. Чернігів переживав наслідки монгольського розгрому 1239 р. Місто занепало, його територія зменшилась в десятки разів. Проте вже з XVII ст. ситуація змінилася. Чернігів отримав Магдебурзьке право і почався процес його розбудови. До цього місто «тіснилося» в межах укріплень Верхнього замку, Фортеці та Форштадту, однак, вже з початку XVII ст. почали виникати пригороди. Один з них розташовувався на Застриженні. Тут розміщувалися садиби чернігівських полковників П. Полуботка, В. Дуніна-Борковського, чернігівського архієрея та ін. Ці маєтності були досить значними за площею (до декількох гектарів) та мали свою складну інфраструктуру, створюючи природне продовження міської забудови.

Ключові слова: Чернігів, фортеця, форштадт, Застриження.

Будь-яке місто середньовічної Європи та Росії мало свою, притаманну лише йому, приміську забудову [2, 169–170]. Вона, зазвичай, розташовувалася відразу за міськими укріпленнями, у випадку Чернігова – за Другим Черкеським замком або ж форштадтом. У XVII ст. почали активно розростатися такі райони Чернігова, як Поділ та Третяк.

У XVII ст. місто також почало розширюватись

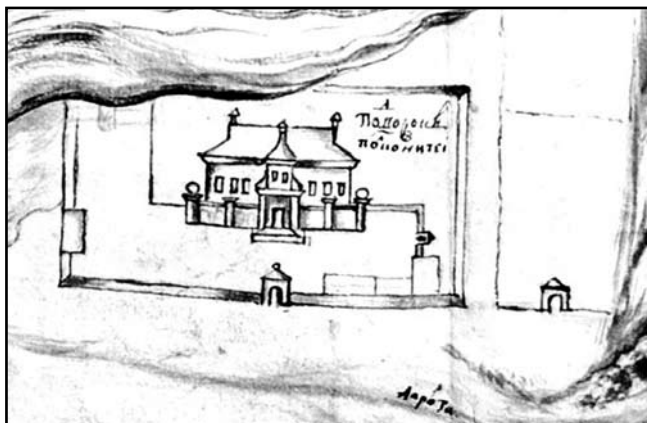


Рис. 1. Садиба родини Полуботків на Застриженні. Фрагмент зображення «Абрис Чернігівського» 1706 р.

і на Застриження, тобто на лівий берег р. Стрижень. На жаль, нічого невідомо про цю територію у XV–XVI ст. Можна допустити, що тут знаходились окремі слободи, про які час від часу згадують тогочасні документи, але в основному ця територія залишалася в цей період незаселеною. Її документально засвідчене заселення починається на початку XVII ст., якраз із включення Чернігова до складу Речі Посполитої. Саме до цього періоду відноситься згадка про надання земельного наділу Я. Полуботку чернігівським воєводою В. Солтиковим: «... далем на осаженне,

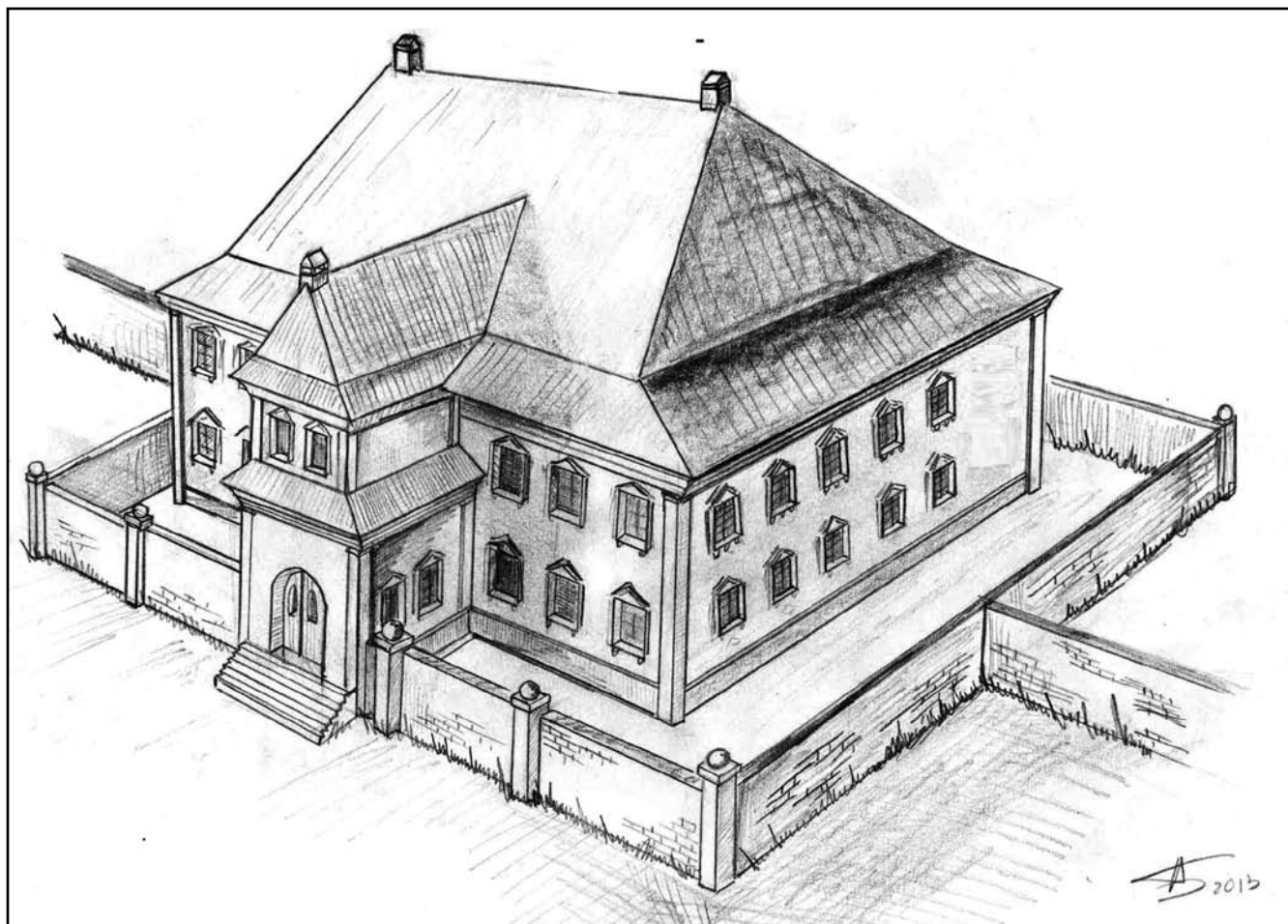


Рис. 2. Реконструкція будинку родини Полуботків на Застриженні станом на першу половину XVIII ст. (малюнок автора)

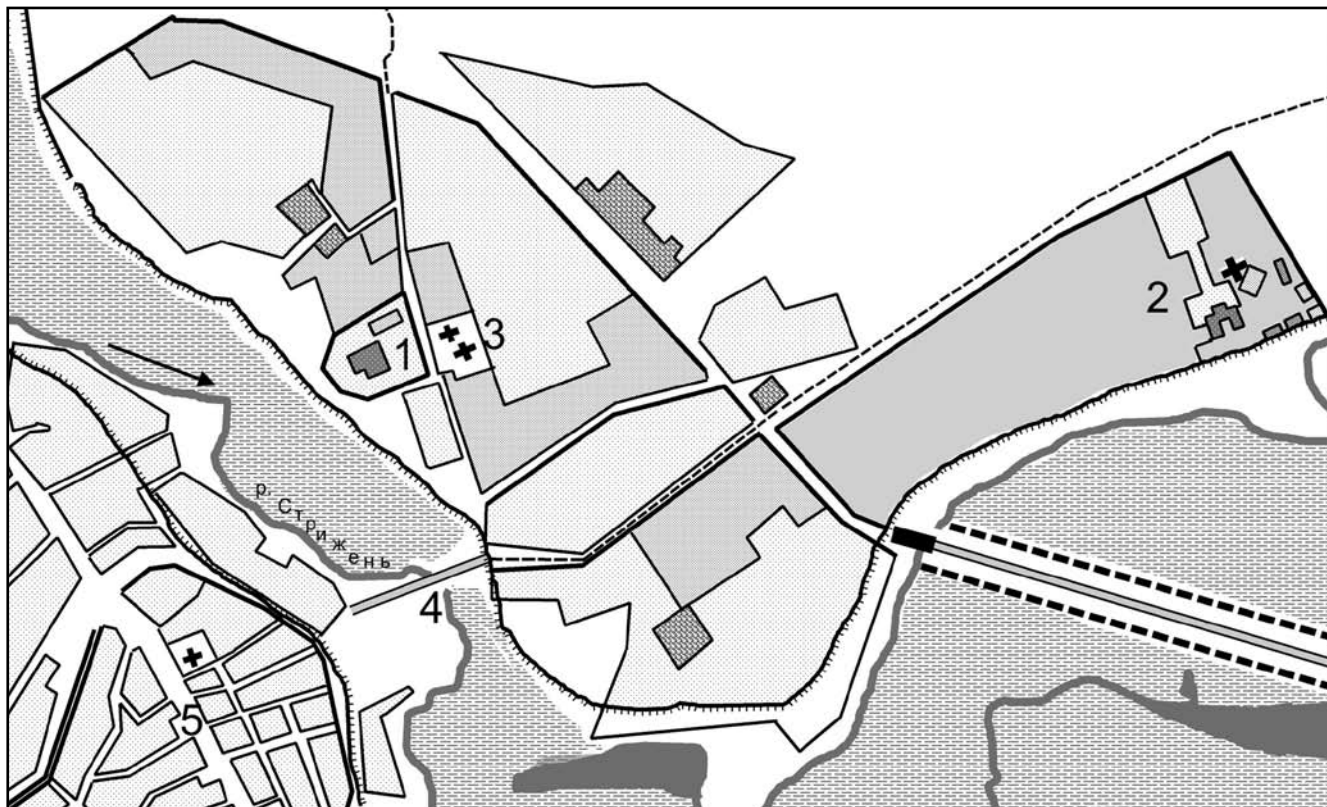


Рис. 3. «Застриження» на плані Чернігова 1799–1802 р. (прорисовка автора):

1. Садиба родини Полуботків;
2. Заміська резиденція архієпископа Чернігівського;
3. Стрітенська дерев'яна церква;
4. «Гноєва гребля» (Красний міст);
5. Забудова Форштадту Чернігова

мєсце Ярониц Полуботку на стародубской улице, у валу, з мєста идучи за вал, по левой стороне; маєт се он там будувати, волно ему будєт риби ловити в озєрах и в криницях тих, от королевича его милости надано єсть; также волно ему будєт звєра ловити в пуццях, окремє бобров; а слободи ему даю на лет двадцать» [1 33–34]. Саме цим документом було покладено початок заснуванню садиби Полуботків на Стародубській вулиці. Більшість учених схильні вважати, що місце, про яке йде мова, знаходиться на території сучасного військового шпиталю за адресою вул. Полуботка, 40.

Проте на сьогодні комплексному дослідженню заміської забудови Чернігова майже не приділялося уваги з боку науковців. Деякі аспекти цієї проблематики були розглянуті у 1960-х – 1980-х рр. А.А. Карнабедом [5]. Також за радянських часів окремі роботи були проведені М.П. Цапенком на території військового шпиталю по обстеженню решток дому П. Полуботка. За часів незалежності, І. Ігнатенком на території полку зв'язку було виявлено рештки дому XVII ст. Автор досліджень пов'язав його із залишками садиби В. Дуніна-Борковського.

Вже на «Абрисі Чернігівському» одним із головних об'єктів Застриження позначено садибу Полуботків (рис. 1). За нею на схід показана забудова, що тягнеться по обидва боки дороги на Новгород-Сіверський [4, 53]. На плані Д. де Боскета 1740 р. цей район позначений як «строения и огороды загородные». Ця забудова

простягалася уздовж «Пруда Архиерейского», де знаходилися водяні млини, про які часто йде мова у документах XVII ст., по корінній правій терасі Стрижня. Загалом, слід відзначити, що тут розташовувалися садиби так би мовити представників «еліти» того часу, тому розміри садиб та кварталів значно перевищували аналогічні з території форштадту.

Забудова Застриження відбувалася протягом всього XVII–XVIII ст. Уже в першій половині XVIII ст. приміські квартали розтягнулися від Застриження уздовж дороги на Новгород-Сіверський більш ніж на 1,5 км. Забудова тягнулася уздовж сучасної вул. Шевченка, від сучасного перехрестя вул. Шевченка і Молодчого до початку вул. Рокосовського. Тут стояли окремі великі садиби, серед яких особливо виділялася садиба В. Дуніна-Борковського. На жаль, садибна забудова цієї частини міста потрапила на плани XVIII ст. лише в схематичному зображенні. Проте, вона зберігалася майже до кінця XIX ст., і тому була детально відображена на плані Чернігова 1871 р.

Слід сказати про облаштування приміських садиб чернігівської козацької старшини. Ближче до міста ще з початку XVII ст. знаходилася садиба Полуботків. Її центральною частиною був мурований двоповерховий будинок кінця XVII ст. (рис. 3), а сама площа садиби була оточено парканом із проїзною баштоподібною брамою (рис. 1; рис. 2). На території помістя знаходилися декілька інших споруд. Завдяки дослідженням М. Цапенка

виявлено рештки дому Полуботків [6, 83], який був дуже перебудований під час спорудження будинку Духовної семінарії у XIX ст.

Садиба Дуніних-Борковських знаходилася на території колишнього 30-го окремого Чернігівського лінійного полку зв'язку за адресою вул. Шевченка, 107. Дослідженнями І. Ігнатенка, А. Цекова та І. Віннікова було виявлено під однією із сучасних будівель підвальні приміщення, які залишилися від мурованого будинку кінця XVII ст. [7, 225–227]. Вірогідно, що як і садиба Полуботків, цей архітектурний комплекс був представлений мурованим житловим будинком та господарськими спорудами, які оточував паркан. Окрім садиб козацької старшини, на Застриженні уздовж дороги також розміщувався замиський будинок чернігівського архієрея [8, 290]. А. Тарасов залишив його яскравий опис: *«Загородный архиерейский каменный дом, называемый бобровицкий, положение имеющий в конце предместья города при лугу реки Десны, в нем церковь святых Жен Мироносиц, с принадлежащих к оному деревянным строением, обширным садом, с фруктовыми разными деревьями и небольшою рощею»* [5, 157]. Також до нашого часу дійшов схематичний план цієї садиби на плані Губернського міста Чернігова 1799–1802 рр.

Розташування цього району уздовж сучасної вулиці Шевченка не випадкове: воно, як і в попередньому випадку, було продиктовано природно-топографічними та економічними чинниками. По-перше, забудова кінця XVII – першої половини XVIII ст. концентрувалася виключно уздовж дороги на Новгород-Сіверський. По-друге, садиби будувалися на корінній терасі р. Десни, над її старицею р. Кордівкою (на плані 1730 р. – Лаковиця), тобто, таким чином забезпечувалося безперебійне водопостачання житлово-господарських комплексів, що знаходилися на терасі. По-третє, ця забудова вже була позамиською, а це оберігало її від пожеж, що часто траплялися на території самого міста.

Розростання даної території спричинило зміни і в церковній топографії міста. За даними О. Шафонського у 1751 р. за садибою Полуботків по Стародубській вулиці було побудовано дерев'яну Стрітенську церкву [9, 288–289]. Вона стала домінантою цього нового району. У останній чверті XVIII ст. біля неї збудували невелику теплу церкву. Наприкінці XVIII ст. вони обидві увійшли до складу Духовної семінарії, яка була відкрита на території колишньої садиби Полуботків.

Таким чином, протягом XVII–XVIII ст. у Чернігова виникло «елітарне» передмістя із садибами козацької старшини та духовенства. Першими сюди почали переселятися люди та родини, що могли самостійно забезпечити собі опір від нападників – козацька старшина, яка мала амбітні плани щодо розширення садиб і відповідні кошти. В межах цивільної забудови форштадту та міста це було здійснити досить

складно, зважаючи на ту рішучу відсіч у подібних діях, яку їм давали ограни місцевого самоврядування та Магістрату [3 84–89].

Посилання

1. Акт черниговского воеводы Владимира Солтикава, выданный Яронию Полубою на владения в Чернигове // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – 368 с.
2. Алферова Г.В. Русские города XVI–XVIII веков / Г.В. Алферова. – М., 1989. – 216 с.
3. Доманова Г.С. Взаємовідносини Чернігівського магістрату з гетьманським урядом та місцевою козацькою адміністрацією у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. / Г.С. Доманова // Батуринські читання 2007. Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 84–90.
4. Из описания города по Генеральной ревизии Черниговского полка // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 52–54.
5. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. 2-е вид. / А.А. Карнабіда. – К., 1980. – 128 с.
6. Тарасов А. Топографическое описание губернского города Чернигова / А. Тарасов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – С. 151–162.
7. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII вв. / Н.И. Цапенко. – М., 1967. – 235 с.
8. Цеков А. Замиський будинок Василя Дуніна-Борковського в околицях Чернігова / А. Цеков, І. Вінніков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2009. – С. 225–227.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.

Бондарь А.Н. Черниговское «Застриженье» в XVII–XVIII ст.

В течение XIV–XVI ст. Чернигов переживал последствия монгольского погрома 1239 г. Город пребывал в упадке, его территория уменьшилась в десятки раз. Однако уже с XVII в. ситуация переменялась. Чернигов получил Магдебургское право и начался процесс его роста. До этого город «теснился» в пределах укреплений Верхнего замка, Крепости и Форштадта, однако уже с начала XVII в. стали возникать пригороды. Один из них располагался на Застриженье. Здесь размещались усадьбы черниговских полковников П. Полуботка, В. Дунина-Борковского, черниговского архієрея и др. Эти усадьбы были значительными по площади (до нескольких сектаров) и имели свою сложную инфраструктуру, создавая естественное продолжение городской застройки.

Ключевые слова: Чернигов, крепость, форштадт, Застриженье.

Bondar O.M. «Zastryzhennya» of the Chernihiv in the 17th–18th centuries

During the 14th–16th centuries Chernihiv consequences experienced Mongolian destruction 1239. City was in decline, its territory was decreased tenfold. However, since the 17th century the situation has changed. Chernihiv received Magdeburg rights and the process of its growth. The prior to this city “close” within the fortifications of the Verhnyi zamok, Fortress and Forshtadt. But since the beginning of the 17th century suburbs began to emerge. One of them was located at the Zastryzhennya. It housed the estates Chernihiv colonel P. Polubotok, V. Dunin-Borkowskyi, Bishop of Chernigov etc. These estates were significant in size (up to several hectares) and had the complex infrastructure, creating the natural extension of urban development.

Keywords: Chernihiv, fortress, forshstadt, Zastryzhennya.

Л.І. Горенко

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА МУЗИКА XVII–XVIII СТ.: ІСТОРІЯ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЙНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті висвітлено роль гетьмансько-старшинської верстви у формуванні та розвитку культурно-музичного життя в Україні другої половини XVII–XVIII ст. Розглянуто діяльність представників цієї верстви у царині музичної освіти та культури в Україні, особливості її музичного побуту та культурно-мистецьких зв'язків в Україні та за її межами. До репрезентативної сфери суспільно-політичного та культурно-музичного життя козацько-гетьманської держави також належала діяльність військових музикантів і, насамперед, генеральної військової музики. Гетьмани та старшина виступили охоронцями національної музичної культури, здійснили визначний вплив на її подальший розвиток.

Ключові слова: гетьмансько-старшинське середовище, культурно-музичне життя, осередки національної культури, музичний побут, генеральна військова музика, військові музиканти, культурно-музичні зв'язки, козацька барокова музична культура.

До актуальних питань дослідження геополітичного та соціокультурного життя Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. та життєдіяльності гетьманату належить історія, структура та функціонування Генеральної військової музики, яка була структурним підрозділом центральної установи гетьманської адміністрації – Генеральної військової канцелярії. Як і Генеральна військова канцелярія, вона розташовувалася при резиденції гетьмана, тому перебувала в різні часи у Чигирині, Черкасах, Гадячі, Батурині, Глухові. Генеральна військова музика знаходилася у розпорядженні гетьмана і була складовою цивільного й військового життя козацько-гетьманської держави.

У своїх працях М. Багалій, О. Лазаревський, М. Маркевич, О. Рігельман, О. Шафонський, К. Харлампович та інші дослідники частково подають факти щодо функціонування генеральної військової музики при гетьманському дворі, зокрема, у Глухові. Також ці поодинокі факти є в ґрунтовних дослідженнях В. Борисенко, В. Дядиченко та ін. Особливого значення набувають щоденники генерального хорунжого та М. Ханенка та генерального підскарб'я Я. Маркевича, де зафіксовані численні згадки щодо участі військових музикантів у суспільно-політичному житті та побуті гетьмансько-старшинського середовища. Цій темі присвячено окремі підрозділи академічного видання «Історія української музики» (К., 1989, Т. 1) та «Історія української музики» Л.П. Корній (Київ – Нью-Йорк, 2001, Т. 1). Серед пріоритетних документальних джерел з цієї тематики є архіви Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського та ЦДІАК України в м. Києві [5; 6; 7; 8; 16; 27].

Враховуючи на вище викладене, метою статті є наступне: на основі комплексного аналізу опублікованих та нововиявлених архівних матеріалів охарактеризувати Генеральну військову музику, історію творення, структуру та функціональне призначення, а також її роль гетьмансько-старшинського середовища у формуванні культурної політики тогочасної Української держави. Означена мета дослідження зумовила відповідну сукупність основних завдань: розкрити значення гетьмансько-старшинської верстви у формуванні та становленні національної культури, зокрема, професійного музичного мистецтва другої половини XVII–XVIII ст. в Україні; висвітлити значення гетьмансько-старшинського середовища у становленні та розвитку форм культурно-музичного життя в Україні як складової національної культури цієї доби; реконструювати форми діяльності військових музичних осередків (зокрема, Генеральної військової музики) як ознаки культурно-музичного життя Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Підготовка та опрацювання матеріалів статті здійснювалося з урахуванням загальнонаукових принципів об'єктивності, історизму, всебічності, наступності та дослідницької повноти. У процесі роботи над даною статтею застосовувалися наступні методи дослідження: соціологічний, культурологічний, метод реконструкції, аналізу і синтезу, методи вивчення архівних джерел та історико-документальної літератури.

Як відомо, відзнакою і атрибутом військової та цивільної влади гетьмансько-старшинського уряду в Україні XV–XVIII ст. були військові (державні), полкові та сотенні клейноди. Військові (державні) клейноди дарували і вручали українським гетьманам у XVI–XVII ст. польські королі, у XVIII ст. – російські імператори. Атрибутами гетьманської влади з XVI ст. були булава, бунчук, прапор і печатка. До клейнодів також належали музичні інструменти: литаври (литаври, котли або барабани) і труби. Перелік і порядок зберігання клейнодів регламентовано у Глухівських статтях (ст. 11), укладених між козацькою старшиною і гетьманом Дем'яном Многогрішним та московськими послами 3.III.1669 р. в Глухові, де зазначено, що у військо до гетьмана «присланны клейноты, знамя, булаву, печать, литавры», які наказувалося «держать в береженью» [10, Т. 3, 251; 12, 111]. У «Коломацьких статтях» (ст. 6), укладених на договірних умовах між козацькою старшиною і гетьманом І. Мазепою з московським урядом 25.VII.1687 р., оголошено: «Старшине и войску Запорожскому обирает Гетмана по их правамъ», а також щоб «даны были Гетману и войсковые клейноты: знамя, булава, печать и литавры» [4, 111; 10, Т. 3, 302].

В історичних та архівних документах XVII–XVIII ст. згадується урочистий ритуал обрання

гетьмана («публикации на чин гетьманства») та вручення йому клейнодів, серед яких були музичні інструменти: литаври та барабани. Одну з перших згадок датовано за часів гетьманування П. Сагайдачного: «Король Владислав дал литавры и знамёна козакам, а Гетману булаву» [10, Т. 5, 19]. 19 лютого 1649 р. гетьману Б. Хмельницькому «вручено клейноды, булаву, впереди гремели литавры и барабаны (подобно театральному представлению)» [10, Т. 1, 214–215]. Військова музика козацько-гетьманської держави вперше згадується у серпні 1657 р., за часів правління гетьмана Б. Хмельницького: 7.VIII.1657 р. гетьман «вручил Юрию [Хмельницькому] клейноды, печать, дела и документы». Новообраний гетьман за стародавнім звичаєм «прикрыт был шапками и при громе орудий провозглашён в своём сани; музыка гремела по городу [Чигирине]» [10, Т. 1, 386]. В історичних документах згадуються «знамёна, пушки, литавры, барабаны, бунчук и печать войсковая», які належали гетьману Івану Виговському [12, 10–11]. На раді в Глухові 3 березня 1668 р. було обрано гетьманом Дем'яна Многогрішного: «Князь Ромодановский вручил новоизбранному в Хетманы Демьяну Игнатову булаву и все знаки Хетманские, как то: бунчук, знамя, литавры и прочее, и жалованную грамоту царскую; а при том прежние статьи» [12, 111]. 25 липня 1687 р. відбулася козацька рада на р. Коломак, де обурена невдалим походом на Перекоп козацька старшина позбавила І. Самойловича гетьманства й обрала гетьманом Івана Мазепу. Було укладено договірні умови з московським урядом – Коломацькі статті. Як описують свідки подій, після обрання відбулася «литургия», а також повідомлено, що «клеиноды пришлют Государи гетману новому» [10, Т. 2, 311, 313]. Як повідомив М. Маркевич, «1708, Ноября 6 дня, на Раде, в Глухове» відбулося обрання гетьманом Івана Скоропадського, якому була вручена «грамота про оглашение жалования, так же обещано прислать войсковые клеиноды: пернач, бунчук, знамя, литавры и трости кошевому атаману и судде, которые потом посланцам их вручены были» [10, Т. 4, 292–293]. З 1708 р., коли Глухів став столицею Лівобережжя, ритуал обрання гетьмана відбувався на центральній площі міста, поруч Миколаївської церкви.

Під час урочистого ритуалу «публикации на чин гетманства», залучали генеральних та полкових військових музикантів. Наприклад, церемоніал призначення гетьманом Данила Апостола відбувся у Глухові 1 жовтня 1727 р., в неділю. На наступний день (2 жовтня 1727 р.) Ф.В. Наумов повідомив у донесенні «о избрании в Гетманы миргородского полковника Данила Апостола, с приложением подлинной его присяги; обирали в Глухове в Николаевской церкви и клеиноды: булава, знамя, печать и литавры Ему новообранному Гетману отданы» [10, Т. 2, 594–

595; Т. 4, 382; 13, 89; 5, арк. 289–289 зв., 292]. Як повідомляє в «Истории Малороссии» М. Маркевич, «вступление на уряд Гетманский» К.Г. Розумовського відбулося 22 лютого 1750 р. в Глухові «на площади между церковью Троицкой и Николаевской». Були присутні: генеральна та військова старшина, бунчукові товариші, малоросійське шляхетство; митрополит Тимофій Щербацький, три єпископа і архімандрит Печерський Іосиф Оранський, а також російський сановник Гендриков. «Со двора Гендрикова выехало 16 компанейцев; за ними Гетманские войсковые музыканты, за ними секретарь Коллегии Иностранных дел Степан Писарев; в карете в шесть лошадей он вёз на серебряном блюде Царскую Грамоту. Перед каретою играла музыка и полки преклонили знамёна; потом несли клеиноды три бунчуковых товарища (в том числе Гамалея): белое знамя с Двухглавым орлом, пожалованное П. Апостолу Петром II; за ним шёл генеральной хорунжий Я. Маркович с Н. Ханенком» [10, Т. 2, 637].

Військові музиканти супроводжували гетьманів та гетьманський уряд під час службових поїздок до Москви та Петербургу. В історичних та архівних джерелах згадуються поїздки гетьмана І. Мазепи (1689 та 1705 рр.) до Москви [1, 159; 4, 133; 15, 324]; дипломатичні посольства гетьмана І. Скоропадського (1718 та 1722 рр.) до Москви [16, арк. 2–3 зв.]; гетьмана К. Розумовського у Петербурзі (1756–1757 рр.) та Москві (1762–1763 рр.) [16, арк. 2–3 зв.; 17, арк. 2–5 зв.; 17, арк. 3, 60–61; 18, арк. 1–3 зв., 7–8; 19, арк. 2–3; 20, арк. 1–1 зв.; 21, арк. 2–5]. В усіх цих заходах брали участь військові музиканти. До складу Генеральних військових, як і полкових військових музикантів, належали: трубачі (тренбачі, трембачі), сурмачі та довбиш (литаврщик, летаврщик). Трубачі і сурмачі грали на трубах і сурмах, а довбиш бив палицями у казани (литаври). Очолював військових музикантів отаман, який також був виконавцем, найчастіше – трубачем. В архівних документах згадується Максим Якубський – отаман Генеральної військової музики протягом 1722–1723 років, яка «состояла при гетмане П. Полуботке» [9, Т. 2, 292–293] та Яків Смеловський – отаман (й, одночасно, тренбач) Генеральної військової музики у 1751–1757 рр. [22, арк. 4–4 зв.; 23, арк. 2–2 зв., 4 зв.–10]. Також документи свідчать, що у Глухові знаходилися «особливі квартири», де мешкали працівники Генеральної військової музики [21, арк. 2–5; 17, арк. 2–5 зв.; 24, арк. 3; 16, арк. 2–3; 18, арк. 2–3; 20, арк. 1–1 зв.].

Кількісний склад Генеральних військових музикантів був різний: від 2 до 8 осіб. В архівних документах виявлено відомості про склад Генеральної військової музики лише за часів правління гетьманів П. Полуботка (1722–1724 рр.) та К. Розумовського (1750–1764 рр.).

Так, у 1722–1723 рр. Генеральна військова музика, яка «состояла при гетьмане П. Полуботке», нараховувала вісім виконавців: 5 трембачів, 2 сурмачі й довбиш [8, арк. 424 зв.–425; 9, Т. 2, 292–293]. Значні зміни у комплектуванні та фінансовому забезпеченні Генеральної військової музики наступають за доби правління гетьмана К. Розумовського. Ще у 1751–1752 роках Генеральна військова музика комплектувалася традиційно із вітчизняних фахівців і була у складі семи виконавців: 4 трембачів (Яків Смеловський – отаман, Андрій Білевський, Моїсей Старський, Онуфрій Ласкевич), 2 сурмачів (Василь Дембровський та Іван Мартинов) й довбиша (Яків Довбошенко) [22, арк. 4–4 зв.; 23, арк. 2–10]. Деякі з музикантів перебували довготривалий термін, як наприклад, понад 23 роки довбиш Корній Шпаковський (пом. 21.01.1753 р.). У 1754–1756 рр. «при Генеральной войсковой музыке состояли трембачей 4 человека» [22, арк. 4–4 зв.], а з 1757 р. службу при Генеральній військовій музиці відбували тільки два музиканти: отаман Яків Смеловський «да еден трубач» [22, арк. 4–4 зв.]. Отже, протягом 1752–1756 років простежується закономірність до зменшення кількості штату Генеральної військової музики. Це пов'язано з тим, що поряд з існуванням Генеральної військової музики, на початку 60-х років XVIII ст. Кирило Розумовський здійснив нове комплектування гетьманських військових музикантів.

Штат Генеральної військової музики поповнювали із полкових військових музикантів. Наприклад, Генеральною військовою канцелярією 25.VII.1723 р. відправлено указ Стародубському наказному полковнику [Березовському] «о присылке двох трембачов при полковой музыке тамошней найдующихся, а іменно Остапа да Лаврена» для «определения их на место отбулых музык в здешней войсковой музыке» [8, арк. 412]. Ласкевич Онуфрій – тренбач «войсковой музыки» Київського полку переведений «за сыском к той службе» до Глухова, де 3.VI.1751 р. був зарахований до Генеральної військової музики [25, арк. 2–5]. У березні 1752 р. «прислан з полковой Переяславской канцелярії» до Глухова Матвій Булавка і 23.III.1752 р. «определён тренбачем при Генеральной войсковой музыке» на місце тренбача Мойсея Старського, який «отставлен от должности» [23, арк. 2–2 зв., 4–10]. Тренбач військової музики Полтавського полку Микита Татаринов, згідно з ордером гетьмана К. Розумовського, 11.VIII.1757 р. «определён к такой же должности в Генеральную войсковую музыку» і переведений до Глухова [22, арк. 2–3].

Серед «служителів» Генеральної військової музики були такі, що мали великий стаж роботи. Наприклад, довбиш Корній Шпаковський перебував на службі понад 23 роки (1731–1753 рр.), можливо й

більше [23, арк. 2–10; 22, арк. 4–4 зв.]. Працівники Генеральної військової канцелярії та Генеральної військової музики виконували особливі доручення гетьмана, як наприклад: проводили набір та апробацію співаків в Україні для відрядження їх до Придворної імператорської капели у Петербург. Музиканти, що перебували на службі у Генеральній військовій музиці, користувалися пільгами, оскільки їх служба прирівнювалася до військової, а земельні володіння знаходилися «в ведомстве гетманском». На період служби зберігалось право володіння будинком, розташованим на території тогочасної Лівобережної України. Будинок, що належав військовому музиканту та родина або родичі, які мешкали у ньому, звільнялися від усіх «посполитих повинностей». Приміром, 1.VII.1731 р. Генеральною військовою канцелярією «дан универсал Григорию Полтавшенку, тренбачу музыки войсковой Енеральной», щоб «дом его» у селі Циблях (Переяславської другої сотні, Переяславського полку) «в квартере неотвожено», а також брата «его сводного» Данила Полтавшенка, який мешкає «в том дому освободить от всех посполитых повинностей» [6, арк. 525].

Серед «служителів» Генеральної військової музики були й такі, що мали млини, винокурні, лавки тощо, тому музиканти неодноразово зверталися до гетьмана про надання охоронних універсалів. Так, литавщик Генеральної військової музики Максим Солянніков упродовж 1761–1762 рр. клопотав перед гетьманом К. Розумовським «об возвращении отобранной в Глухове крамной лавки войсковым товарищем Якимом Мазденем», яка дісталася йому від діда. Відповідним ордером гетьмана К. Розумовського «лавка отдана в прежнее владение означенному летаврщику Максиму Солянникову» [21, арк. 2–5].

Утримання Генеральної військової музики вимагало значних фінансових витрат і відбувалося за підтримки гетьманів. За часів правління перших гетьманів Української козацько-гетьманської держави (Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського) відомості про джерела фінансування Генеральної військової музики не виявлено. З початку 80-х років XVII ст. на її утримання, як і генеральної артилерії, були виділені маєтності в Ніжинському полку. Як повідомляє О. Лазаревський, відповідно до гетьманських універсалів Дем'яна Многогрішного (один з яких 1671 р.) та Івана Самойловича, Генеральна військова музика до 1708–1709 рр. утримувалася на грошові збори з с. Нових Млинів та його присілків (Пекарьова, Кнутів, Костирьова, Рижків) [4, 133; 9, Т. 2, 292–293]. За часів гетьмана Івана Мазепи, з розгалуженням державно-адміністративного апарату, за веденням старшиною, магістратами і ратушами своїх господарств, а також на утримання генеральної

музики, на жителів «вільних» військових сіл накладалися додаткові податки, були введені нові повинності (т. зв. «стації» – натуральні побори борошном, продуктами та грішми, які стягувалися з податного сільського населення, а також міщан на утримання урядовців, війська). Так, жителі м. Варви Прилуцького полку в 1744 р. згадували, що «на ратуш никаких денежных и хлебных поборов не собиравось, только за гетманов бывших Мазепы и Скоропадского побор был (кой назывался стациею) на гетманскую музыку» [2, 173].

Протягом XVIII ст. відбулися суттєві зміни, що позначилися на структурі та діяльності Генеральної військової канцелярії і, насамперед, Генеральної військової музики. У 1720 р. грамотою Петра I від 28 листопада її позбавлено управління фінансовими та судовими правами, а через рік (14 листопада 1721 р.) у Глухові створено військову і судову канцелярію. В архівних документах цього періоду (після смерті гетьмана І. Скоропадського 3.VII.1722 р.) зберігаються численні скарги працівників Генеральної військової музики до гетьманів про затримку або взагалі не виплату за декілька років «денежного и хлебного жалования». Так, у вересні 1722 р. Максим Якубський, отаман Генеральної військової музики «со всем своим товариством» клопотав перед гетьманом П. Полуботком «о выдаче надлежащего жалования» [9, Т. 2, 293]. Про непевне матеріальне забезпечення оркестрантів і про ставлення до них військової старшини промовисто свідчить скарга: «Як прийшли ми все до пана Андрея Кондзеровского («маршалка» гетьманского двору І. Скоропадского) со всем своим товариством, и стали у него упоминаться своего заслуженного, который не только милосердия своего не показал о нагороде нам належитого датку, а навел ещё всех конфудувавши, товарища нашего, Остапа, в щеку ударил» [9, Т. 2, 292–293; 6, арк. 572 зв.]. За часів правління гетьмана Д. Апостола (1727–1734 рр.) відбулося посилення розподілу коштів військового скарбу з боку російського уряду, а також визначено порядок виплати військовим музикантам. У Ст. 7 «Рішительних пунктів», наданих гетьману Д. Апостолу (27.VII.1728 р.), регламентовано: «Собранная в скарб войсковой сумма упортеблялась на плату, и барву войску охотному и жолдакам; на Енеральную Артиллерию, на Канцелярию Енеральную и судовую, на музыку войсковую и на прочие в монарших интересах войсковые потребности и расходы» [10, Т. 3, 359–360]. Але питання щодо фінансування військових музикантів не були вирішені. Про це свідчить «прошеніє» військових музикантів Гадяцького полку, подане у 1729 р. гетьману Д. Апостолу: «Просим на нас, рейментарского респекту в том, что мы нижей подписанные, в полку Гадяцком найдучись, в

службе музыки войсковой, за тую службу денгами и провиантов, як прежде обыкновенно бывало, за сем годов не получали» [9, Т. 2, 293]. За часів Правління Гетьманського уряду (1734–1750 рр.) на території Лівобережжя відомості про фінансування генеральної військової музики також відсутні. У добу правління гетьмана К. Розумовського (1750–1764 рр.) фінансування Генеральної військової музики відбувалося із Скарбу військового (Генеральної скарбової канцелярії), а забезпечення гетьманських військових музикантів – із Домової (Економічної) канцелярії гетьмана К. Розумовського, яка містилася у Глухові.

Усі працівники Генеральної військової музики (атаман, тренбачі, сурмачі та литаврищик), як військові служителі, отримували «годовую зарплату» («жалование денежное и хлебное»), а також одяг («мундир»). «Денежное жалование» видавалося в кінці поточного року із Скарбу військового [6, арк. 572 зв.]. Сума «жалования» не була постійною і залежала від прибутку, що надходив до військового скарбу. Як повідомлено із доношення отамана Максима Якубського, за часів правління гетьманів І. Скоропадського (1708–1722 рр.) та П. Полуботка (1722–1724 рр.) «денежное жалование» Генеральним військовим музикантам у 1722 р. «100 руб. за один год, за другой по 10 талерей борошенных денег», а також видавалася «барма» (або «барва») [9, Т. 2, 292–293]. За роки правління гетьмана Д. Апостола (1727–1734 рр.) в архівних документах згадуються лише «трембачи музыки войсковой Енеральной» (1731 р.), яким «видано денежного и хлебного жалования з скарбу воскового» [6, арк. 572 зв.]. Декілька фінансових документів виявлено за доби правління гетьмана К. Розумовського (1750–1764 рр.). Так, за період служби з 1 січня 1751 по 1 січня 1752 рр. один із працівників Генеральної військової музики (тренбач Онуфрій Ласкевич) отримав «денежного жалования 8 рублей» [25, арк. 2–5]. Відповідно до контракту з 24.02.1752 по 1.03.1755 рр., іноземні військові музиканти (Й. Ганнаур, С. Гейн, В. Лоренц, А. Тіц та капельмейстер Вольф) отримували «во окончании каждого месяца по 20-ти рублей» (що складало «240 руб. в год») [26, арк. 1–2 зв., 4–13 зв., 16–16 зв., 18–23 зв.; 27, арк. 2–3, 5–7]. «Нововыученным» українським трубачам І. Колесничевському, Г. Кореневському, С. Макушинському, В. Харченку та литаврищику М. Соляникову, які з 19.IX.1755 р. зараховані «войсковыми гетманскими музикантами», було «определено производить в год жалование каждому по 50 руб., и платье в 39 руб.», а під час перебування за межами України «выдавати всякому на харчи в месяц по 4 руб. из суммы Скарбу войскового» [21, арк. 2–5; 17, арк. 2–5 зв.; 24, арк. 3, 60–61; 16, арк. 2–3 зв.; 18, арк. 1–3, 7–8; 19, арк. 2–3; 20, арк. 1]. «Хлебное жалование», яке

нараховувалося щомісяця, музиканти одержували натурою (борошном) або грошима («борошеними грошима», «кормовими грошима»), а також продуктами (сало, риба, сири, вино, олія, сіль тощо). Крім того, на Паску військовим музикантам видавався одяг («барма» або «барва»). Гроші на «барву» сплачувалися «з козацьких грошей», що збиралися на музикантів [4, 436]. В архівних документах 20-х років XVIII ст. згадується, що за часів правління гетьманів І. Скоропадського, П. Полуботка та Д. Апостола військовим музикантам видавали також мундир. За часів правління гетьмана К. Розумовського у 1752–1755 рр. іноземним військовим музикантам (С. Гейну, Й. Ганнауру, А. Тіцу; В. Лоренцу та Вольфу) видано спеціальний мундир німецького зразка («будничное и праздничное платне»), який вони отримували раз на два роки [17, арк. 2–2 зв., 3–4 зв.]. Подібні мундири німецького зразка носили й гетьманські військові музиканти І. Колесничевський, Г. Кореневський, В. Харченко, П. Рокоча, С. Макушинський, П. Голубовський, М. Соляников, які протягом 1755–1763 рр. перебували «при доме» гетьмана К. Розумовського у Москві. Крім того, відповідно до ордеру (від 13.XI.1756 р.) К. Розумовського до Похідної військової канцелярії, наказано виділити кошти у сумі 61 руб. «для исправления означеннымъ четыремъ трубачамъ и летаврищику волчихъ шубъ», які наказано «впредь носить обережениемъ на долгие времена и осмотрительно» [17, арк. 3–4 зв.]. 3 1763 р., здійснюючи військову реформу, гетьман і генерал-фельдмаршал К. Розумовський запровадив у всіх полках Лівобережної України мундир одного кольору й «одного польского недлинного покрою: верхний суконный жупанъ, тёмно-синий с красными отворотами, красными кругленькими польскими обшлагами, а по краям на полах и внизу красного сукна узенькая опушка; полукафтанье белое суконное и штаны белые суконные же польские. Жупан и полукафтанье длиною были по колена; кушак красный штатетовый, шапка польская низкая, во всяком полку разного цвета с черным овчинным околышком; плащи синие, ружья и сабли гусарские, пики и седла козацкие» [13, 66].

Як свідчать документи, у козацькому війську при гетьмані знаходився священик (дяк), який виконував різні функції, навіть дипломатичні. Наприклад, при гетьмані Ю. Хмельницькому був дяк, якому «плачено жалованье 50 руб. в годъ» [10, Т. 1, 342]. У гетьмана Івана Брюховецького перебував на службі дяк Іван Михайлов [10, Т. 3, 206]. На початку XVIII ст. в українському війську було введено посаду військового капелана (священника). За гетьманства І. Скоропадського цю посаду обіймав Мусій Бугаєвський, який у 1720 р. «определён при резиденции гетманской в звание войскового капелланства» і залишався на цій посаді при

гетьмані Д. Апостолі до 1734 р. [9, Т. 2, 344; 4, 131]. На основі історико-документальних та архівних джерел реконструйовано біографічні відомості про М. Бугаєвського, окрім того, відомого українського співака, регента і педагога першої половини XVIII ст. Відомо, що бл. 1751–1753 рр. посаду військового капелана у Глухові обіймав Корнелій Юзефович – регент Глухівської капели гетьмана К. Розумовського [14, 484]. Із щоденника генерального підскарбія Я. Марковича дізнаємося, що у нього на службі в 20–30-х роках XVIII ст. перебував дяк Олексій Хелкідоський, який виконував різні службові та особисті доручення [3, 72–74].

Невід'ємною частиною військового життя були походи, в яких брала участь Генеральна старшина. В 1723 р. в листуванні з російським урядом генеральна старшина посиляється на те, що за давнім звичаєм вона вирушала у похід з належними військовими клейнодами – прапором, литаврами («казаном»), артилерійським запасом, похідною церквою та військовим капеляном, а також у супроводі Генеральної військової музики. Так, протягом серпня-жовтня 1723 р. учасниками походу були вісім працівників Генеральної військової музики: п'ять тренбачів, два сурмачі та довбиш, а також військовий капелян, хорунжий і писар, 6 пушкарів, 6 армашів, 6 козаків «на палубах», коновал з ковалем, ритар зі шевцем «да при них козаков 25» [8, арк. 424 зв.]. На період походів Генеральна військова музика вирушала у складі Генеральної артилерії. Так, Генеральна артилерія, «выступившая в поход» (1738 р.), нараховувала наступне: «Корогва артиллерийская одна; летаври или котли – 1; пушок медных – 6; римар, швецъ, довбиш, писар, цилнорик, канцеляристы войсковые – 2» [9, Т. 2, 314].

У XVII–XVIII ст. формувалася система військових нагород в Україні. Вже на початок XVII ст. існувала традиція за військові подвиги нагороджувати особливою відзнакою – золотою шийною гривкою. Цей звичай відомий за доби Києво-Руської держави XI–XII ст. і згадується серед подій 1015 р. («Іпатіївський літопис»). У 1621 р., після перемоги козацького війська під Хотиним, гетьман П. Сагайдачний одержав щедрі нагороди від польського короля Сигізмунда III – золотий ланцюг, корогу, булаву. Після входження України до складу Росії на її території поширилася нагородна система, введена Петром I, який у 1698 р. заснував вищу нагороду Російської імперії – Орден Святого апостола Андрія Первозванного. У 1700 р. цим орденом був нагороджений за участь у російсько-турецькій війні (1699–1700) гетьман Іван Мазепа, пізніше – син генерального писаря Олександр Андрійович Безбородько (у 1785 р.), гетьман К. Розумовський та ін. До кінця XVIII ст. були засновані ордени Св. Катерини, Св. Олександра Невського (нагороджений гетьман

Д. Апостол, 1731 р.), Св. Георгія, Св. Володимира. Виключно за військові подвиги нагороджували орденом Св. Георгія. Кавалерами цього ордена були видатні полководці, українці за походженням Петро Котляревський, Василь Костецький, Василь Перовський та інші [12, 137].

Генеральна військова музика мала велике значення в суспільному й культурному житті столиці Лівобережної України – Глухові. Перш за все, вона супроводжувала найурочистіші події (обрання, від'їзд чи приїзд гетьмана тощо). Приміром, «Краткій журналъ о поездке гетмана Данила Апостола въ Москву» повідомляє, що 9 лютого 1728 р., під час від'їзду Д. Апостола з Глухова, його «проводжала старшина Малороссійская и когда выездил Его вел(ь)можность в дорогу, грала музыка войсковая, бито в котлы и стреляно з гармат» [7, арк. 1]. Очевидно, до таких подій залучали генеральну військову музику, а також полкових військових музикантів. У нововиявлених архівних документах описано церемонію зустрічі гетьмана Данила Апостола, прибувшого з Москви у Глухів 1 жовтня 1728 р. У діаріусі Генеральної військової канцелярії занотовано наступне: «О године одинадцатой зрана на резиденцию свою въ Глуховъ прибыль зъ присутствующими при Его Ясневелможности бунчуковыми и войсковыми товарищи Малороссійскихъ полковъ зъ некоторою старшиною полковою. Порядокъ въезду Его Ясневелможности въ Глуховъ состоялся при знамяхъ и музице войсковой отъ Глухова въ миле полтретъ за селомъ Есманю; зъ корогвами при своихъ командахъ; булава несена была Стефаномъ Миклашевскимъ, бунчуковымъ товарищемъ. За каретою следовали при знамени знатные товарищи войсковые, а потомъ обозъ. Въезжающего Его Ясневелможность въ Глуховъ пушечною стрелбою и музикою войсковою вітано», потім разом із генеральною старшиною «вишовъ въ церковь Святого Николая на позднюю службу Божию», а також у церкву «внесена и читана Его Императорскаго величества Грамота жалованная, данная Его Ясневелможности на чинъ гетманства». Потім відбулося «молебное благодарение при музице войсковой и пушечной стрелбе оправлено». «По отправлении молебна, въ столовой избе многими приветствий Его Ясневелможность веншовано, где банкетомъ при музице войсковой и пушечной стрелбе целоденною охотою бавилися Его Ясневелможность зъ бунчуковыми товарищами и протчею старшиною полковою» [5, арк. 289–289 зв., 292; 13, 89]. 4 жовтня 1728 р. Генеральною військовою канцелярією відправлено «во все полки рейменту гетманского» універсал з копією імператорської Грамоти. В універсалі розпоряджено «о публикации той Грамоти при молебномъ пеніи и пушечной стрелбе» у всіх полках Лівобережної України [5, арк. 292].

Генеральна військова музика була невід'ємним учасником щоденних подій міста. Нашадок козацько-старшинського роду О.М. Маркович у незакінченій повісті «Малороссійская свадьба» описав, яку роль відігравала генеральна військова музика в культурно-громадському житті Глухова середини XVIII ст.: «На главной улице города Глухова, между ворот московских и киевских, построено было великолепное каменное здание в три этажа, украшенное многими статуями. Тут помещались: малороссійская коллегия, генеральный суд и другие присутственные места. В полдень, когда оканчивались занятия по присутствиям, выходила на балкон войсковая музыка и раздавались громкие звуки литавр и труб. Всё приходило в движение: чиновники и канцелярские служители и множество зрителей на улице, всё это смешивалось и говор заглушала иногда самую музыку. Все расходились потом обедать» [11, 8]. Цей факт можливо визначити як публічні концертні виступи за участю генеральних військових музикантів.

На основі дослідження історико-документальних та архівних матеріалів авторкою статті виявлено невідомі прізвища Генеральних військових музикантів, а також реконструйовано їх біографічні відомості. Серед них: атамани Максим Якубський (1722–1723 рр.) та Яків Смеловський (1751–1757 рр.); тренбачі Остап та Лаврен (1722–1723 рр.), Григорій Полтавченко (1731 р.); Андрій Белевський, Мойсей Старський (1751–1752 рр.); Матвій Булавка (1752 р.), Онуфрій Ласкевич (1751–1753 рр.), Микита Татаринов (1757 р.); трубачі Яків Рокоча, Павло Голубовський, Ілля Колесничевський, Григорій Кореневський, Стефан Макушинський, Василь Харченко (1757 р.); сурмачі Василь Дембровський, Іван Мартинов (1751–1752 рр.); довбиш Корній Шпаковський (1731–1753 рр.) та Яків Довбошенко (1751–1752 рр.); литаврщик Максим Солянников (1757 р.), а також іноземні військові музиканти трубачі Антоній Тіц, Йозеф Ганнаур, Себастьян Гейн, литаврщик Вяцеслав Лоренц та капельмейстер Вольф (1751–1755 рр.).

Загалом, в умовах козацько-гетьманської держави другої половини XVII–XVIII ст. створилися сприятливі умови для розвитку військової музики, функціонування якої належало до етикету представників гетьмансько-старшинського стану. Генеральна військова музика набула суспільно-політичного та культурно-мистецького значення, складала частку культурно-музичного життя тогочасної України. Гетьмансько-старшинська верства успадкувала і формувала мистецькі смаки й національні традиції, створила умови та забезпечила професійний розвиток військової музичної культури в Україні доби Гетьманщини, яка набула національних ознак (продовжені військові традиції давньоруського

князівства, застосовувалися як традиційно військові, так і народні музичні інструменти; плекалися національні фахівці, виконувалися твори вітчизняних авторів та народний репертуар, проявлено риси козацької барокової культури тощо). Після скасування козацько-гетьманської держави (1764 р.) традиції та форми діяльності військової музики збереглися як галузь культурно-музичного життя в Україні і діяли протягом кінця XVIII – середини XIX ст. У подальших дослідженнях необхідно розширити коло історико-документальної літератури та архівних джерел з метою поглиблення соціокультурних зв'язків тогочасної військової еліти з урахуванням культурологічних процесів доби України-Гетьманщини та постгетьманщини.

Посилання

1. Багалій Д.І. Український побут козацької старшини XVII–XVIII ст. / У кн.: Багалій Д.І. Історія Слобідської України / [Передм., комент. В.В. Кравченка] / Дмитро Іванович Багалій. – Харків, 1993. – С. 162–175.
2. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / Борисенко В.Й. – К.: Наук. думка, 1986. – 263 с.
3. Горенко-Баранівська Л.І. Музичний побут гетьмансько-старшинського середовища другої половини XVII–XVIII ст. в Україні / Горенко-Баранівська Лариса Іванівна // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського «Музичне виконавство». – К., 2000. – [Вип. 14]. – [Кн. 6]. – С. 67–76.
4. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Дядиченко В.А. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі: ІР НБУВ), ф. І, од. зб. 53762 (Лаз. 13/1). [Книга перша], арк. 140–339 зв.
6. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 53763 (Лаз.13/2), арк. 465–645.
7. ІР НБУВ, ф. VIII, од. зб. 162, м/80. Кратки(й) журналъ о пое(з)де в Москву Ясневелмо(ж)но(г)о Его милости П(а)на Дані(и)ла Апостола войск Его Императо(р)ска(г)о величества Запоро(ж)ских обоих сторон Днепра гетмана, 85 л.
8. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 66720 (Лаз.), арк. 351–446 зв.
9. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления / Лазаревский А.М. // [В 3-х томах]. – Киев. – [Т. 1 : Полк Стародубский]. – 1888. – 470 с. ; [Т. 2 : Полк Нежинский]. – 1893. – 521 с. ; [Т. 3 : Полк Прилуцкий]. – 1902. – 426 с.
10. Маркевич Н. История Малороссии / Маркевич Николай. – [В 5-ти томах]. – М., 1842–1843. – Т. 1, 1842. – 387 с.; Т. 2, 1842. – 673 с.; Т. 3, 1842. – 598 с.; Т. 4, 1842. – 499 с.; Т. 5, 1843. – 345 с.
11. Маркович А.М. Малороссийская свадьба. Неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века / Маркович А.М. // Киевская старина. – 1897. – Т. 56. – № 3. – С. 1–16 (Прил.).
12. Ригельман Ал. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще / Ригельман Ал. – М., 1847. – 250 с.
13. Шафонский Аф. Черниговскаго наместничества топографическое описание съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаниемъ Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / Афанасий Шафонский. – К., 1851. – 358 с.
14. Ханенко Н. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727–1753 гг.) / Николай Ханенко // Прилож. к ж-р

Киев. старина. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1884. – 524 с.

15. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / Харлампович К.В. – Казань, 1914. – Т. 1. – 878 с.

16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІАК України), ф. 269, оп. І, спр. 2275, арк. 1–1 зв.

17. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 3442.

18. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 4440.

19. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 4455.

20. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 1724.

21. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 3882.

22. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 2506.

23. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 1026.

24. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 4133.

25. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 997.

26. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 1547.

27. ЦДІАК України, ф. 269, оп. І, спр. 1693.

Горенко Л.І. Генеральная военная музыка XVII–XVIII ст.: история, структура и функциональное назначение

В статье отображена роль гетманско-старшинской среды в формировании и развитии культурно-музыкальной жизни в Украине второй половины XVII–XVIII ст. Раскрыта деятельность представителей этого сословия в сфере музыкального образования и культуры в Украине, особенностей их музыкального быта и культурно-художественных связей в Украине и зарубежом. Крепрезентативной сфере общественно-политической и культурно-музыкальной жизни казацко-гетманского государства также принадлежит деятельность военных музыкантов и, прежде всего, генеральной военной музыки. Гетманы и старшина выступили охранниками национальной музыкальной культуры, совершили значительное влияние на её дальнейшее развитие.

Ключевые слова: гетманско-старшинская среда, культурно-музыкальная жизнь, центры национальной культуры, музыкальный быт, генеральная военная музыка, военные музыканты, культурно-музыкальные связи, казацкая барочная музыкальная культура.

Horenko L.I. The general military music XVII–XVIII century: the history, structure and function intend

In the thesis the author researches the role of Hetman's stratum in the creation and development of the music-cultural life in Ukraine in the second half of the XVII–XVIII-th century. The autor examines the Hetman's stratum representatives activity in the sphere of music education and culture in Ukraine, the particularities of their musical mode and music-cultural relations inside and outside Ukraine. The autor comes to a conclusion, that suitable conditions for the development of national culture, the formation of high music education and art playing in Ukraine were made under the support of Hetman's government in the middle of the XVIII-th century. The estates of the representatives of Hetman's stratum became the national culture centers, where diferent forms of secular music art were being created and professional music specialists being educated. The military musician activity belonged to the representative shpere of social, political and music-cultural life of the Hetman-Cossacks' state. Hetman and high ranks of Cossack forces became the defenders of national culture, made a great influence on its future development.

Key words: hetman's entourage, music-cultural life, national culture centers, musical mode, general military music, military musicians, music-cultural relations, cosak's barroco cultural life.

27.03.2014 р.

АТРИБУТИ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

У статті проаналізовано символіку та функції клейнодів ремісничих корпорацій на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, ремесло, цех, атрибут.

Ремісничі корпорації являли собою своєрідне явище у соціально-економічному житті Північного Лівобережжя ранньомодерної доби. Їхня структура загалом відповідала внутрішній організації цехів, які функціонували у містах Західної Європи на підставі магдебурзького права. Цехи являли собою спільноти, що мали чітку ієрархічну структуру, відносно самостійний характер і поширювали вплив на всі сторони життя своїх членів. Користуючись правами і привілеями, закріпленими у цехових статутах, корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечували особисту свободу, права й збереження майна ремісників [1, 16].

Переважаюча більшість об'єднань ремісників мала свої цехові подвір'я. Сюди сходились на цехові збори, відзначали свята, тут відбувалась церемонія прийому нових майстрів і обряд поховання. Тут знаходилась цехова світлиця, в якій зберігалися основні клейноди корпорації: ікони, емблеми, прапор (хоругва, корогва), цехова печатка, статuti і привілеї на заснування цеху, скринька з документами й грошима та нагайка, що використовувалась при посвяченні у майстри.

До цехових атрибутів належали спеціально написані на замовлення ремісничих корпорацій ікони. Так, у Вознесенській церкві м. Коропа зберігалась унікальна композиція «Явлення ікони Богоматері рибалкам», пов'язана з місцевим рибальським цехом. На ній були зображені рибалки у звичайному селянському одязі. Найстарший з них тримав риболовецьку сітку, другий – навколішки молився, третій стояв позад нього, а четвертий у човні тримав весло і хрестився. Погляди усіх були спрямовані на зображену у лівому куті ікону Божої Матері [2, 4].

Всі ремісничі корпорації регіону мали прапори, на яких зазвичай зображувались знаряддя праці, лики святих, зокрема покровителів об'єднання та міста, розміщували відповідні написи. О. Ковалевський вважав, що ця традиція була запозичена у німецьких містах, де міщани складали «свое городовое войско для защиты города от неприятелей» [3, 1].

В експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського нині знаходиться срібна

позолочена корогва – «значик» Ніжинського золотарського цеху. Вона була виготовлена у формі прапора з двома косицями, прикрашеними металевими підвісками, схожими на китички або дзвіночки, з овальними накладними карбованими медальйонами з обох боків. На срібному медальйоні овальної форми викарбовано церковний престол із дарохранительницею, келихом і Євангелієм. Ліворуч від престолу зображено святого з хрестом у руці, нижче – годинник і напис «Преподобный отец наш Андроник златар Александрийский». Другий напис – дата створення корогви – «1786 года месяца июня 6 числа» [4, 27]. З іншого боку знаходилось зображення євангеліста Луки біля мольберта, ліворуч – рука з терезами, під якими в'язка ключів і скринька. Уздовж вузького боку прапора, який прилягав до деревка, розміщувався напис: «Сооружен сей значик от управы сребренической нежинской за управного старшины Федора Стефанова Шнурчевского и товарищей его Петра Карсакевича, Ивана Паливоды також и гласного Иосифа Конвисарева и всею управною братиею коштом и старанием ихъ 1786 году июня 6 числа» [5, 55]. Крім того, зверху на медальйоні викарбувана царська корона та велика літера «Н», яка означає «Ніжинський» [4, 28].

Цеховий прапор Ніжинського музичного цеху був малинового кольору «на середині написан с одной стороны образ святого Георгия, а с другой – Ея Императорского Величества Государыни Екатерины Алексеевны Второя и над оным нынешний городской герб. Около образа и вензеля подписано, за которой Императрицы и за какого цехмистра и ключника строено, и 1779 год, Сентября 20 дня. Края обшиты золотым позументом и по углам пришиты золотые кисти. На древке железная позолоченная гелебарда» [6, 483].

Ніжинський перепечайський цех мав прапор малинового кольору, з одного боку якого «написан образ святых Бориса и Глеба», з іншого – «святый Георгій, на белом коне попирающий копьем змея. У 80-х рр. XVIII ст. різницький цех Ніжина мав «знамя штофное малиновое, по краям голубым штофом и золотым позументом обшито. На середине написаны образа: с одной стороны Покрова Богородицы, с другой евангелиста Луки». На малиновому тлі було зображено «топор серебряной, а топориче золотое», а на голубому – ім'я цехмистра [6, 481].

Прапор Чернігівського об'єднаного цеху кравців, кушнірів і шапкарів було виготовлено з червоного штофу, «золотым позументом обложено», посередині на блакитному штофі зображення – з одного боку – «Распятіе Христово, а по сторонам онаго Пресвятая Богородица, святый великомученик Евстафій, святый Иоанн Богослов и великомученик Прокопій», з іншого – «Пресвятая же Богородица Троицкая Ильинская Черниговская, да на одной стороне ножницы, имя цехмистра, при котором

знамя строено, и 1781 год декабря 30 дня. На деревке точеная шишка, и в оной медный крест» [6, 298]. У калачницькому цеху м. Чернігова було «знамя гродетуровое желтое», виготовлене 1 травня 1752 р. за цехмістра Ігната Буглука, й містило «на одной стороне – образ Богоявления Господня, а около его калач, булка и четыре пасхи, или куличи, на другой стороне – образ Богоматери» [6, 301–302].

За свідченням О. Шафонського, Чернігівський «цех мясницкий» мав прапор зеленого кольору, на якому з одного боку розміщувався «образ Николая Чудотворца, Іллі пророка, по середине между разрезом бык; в подножии образов подписано: 1787 месяца Марта 17 дня сооружися прапор сей цеху резницкаго за старанием пана цехмистра тогож цеху Алексея Речицкаго и підскарбія Мирона Зенченка с братією: Андрея Бочка, Василя Лопатня, Степана Молчановского, Исака Коломейченка, Степана Наболонского, Федора Семенова, Герасима Яковлева и молодший Семена Стадника». З іншого боку – зображення Богоявлення Господнього, знизу між розрізами – баран [6, 300–301].

Калачницький цех Березного мав прапор «треугольный китайчатый темнозеленый, с железным копьём на одной стороне написано Богоявление Господне, а на другой образ Святых Жен Мироносиц; по краям кайма золотая писання и надпись: которым цехмістром и когда сооружена» та сукна «синего суконного с красною кумачною каймою; на середине нашит крест красной кумачный, белою тесьмою обложенный» [6, 385].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ремісничі цехи мали власні печатки, які після ліквідації цехового устрою у 1902 р. були передані до Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

Так, ніжинський міський голова І.Л. Дейкун передав до музею печатки тамтешніх ліквідованих ремісничих управ. У такий спосіб у зібранні Чернігівської архівної комісії опинилась, зокрема, кругла мідна печатка з написом «Печ[ать] Нежин[ской] Столярной Ремесл[енной] Управы» із зображенням циркуля і трикутника. На переданій до комісії печатці ковальської ремісничої управи м. Ніжина було зображено молоток і містився напис «Печ[ать] Нежин[ской] Кузнецкой Управы». Печатка Ніжинської гончарної ремісничої управи містила зображення гончарного виробу – глечика. Крім того, комісія отримала печатку «Нежин[ской] Портняжеской Управы» із зображенням праски і ножиць [7, 32–33].

Емблема із зображенням знаряддя праці мала назву ціха або цешка. Наприклад, емблема Ніжинського цеху музик являла собою невеличку скрипку з міді, Березнянського різницького цеху – мідну сокиру, Чернігівського ковальського цеху – мідний молоточок і т.д. [8, 96–97]. Цешка Ніжинського золотарського цеху являла собою бронзову

фігурку, схожу на дзвоник з рукояткою [5, 55]. У гончарському цеху Ніжина ціхою слугувала «свинцовая дощечка, на которой по одной стороне вылит святой Георгий на коне, на другой вырезаны: кувшин, горшок и печной изразец» [6, 483]. За цешку у калачницьких цехах Ніжина і Березного правив мідний хрест [6, 385, 482]. У Чернігівському перепечайському цеху за цешку для скликання ремісників у цеху правила дерев'яна дощечка «с изображением образов Успения Богородицы и Распятия Христова, а внизу написан гроб, 1782 год и имя цехмистра Евдокима Мороговского и підскарбія Федора Антоненка» [6, 302]. У Борзенському ткацькому цеху роль цешки виконував «деревянный маленький челнок, выкрашенный красною краскою», у кравецькому – дерев'яна трикутна дощечка із зображенням з одного боку св. Миколи Чудотворця, а з іншого – «аршина, швайки, ножниц и утюга» [6, 423]. Чернігівський ткацький цех мав дві цешки: одну у вигляді мідної дощечки «с изображением Распятия, Богоматери и Иоанна Богослова», а іншу у вигляді дерев'яного ткацького човника [6, 299]. Ціха зазвичай знаходилася у цехмістра і використовувалась для скликання ремісників до цехового дому. О. Шафонський звернув увагу на факт існування двох цешок – одна являла собою зменшену копію знаряддя праці й слугувала сигналом до скликання цехової сходки, а інша мала вигляд маленького мідного або дерев'яного хреста, виконувала ритуальну функцію і сигналізувала про потребу з'явитись на похорон [6, 296]. Шляхом передачі майстрами із рук у руки цешки, членів цеху повідомляли про необхідність прийти на збори. Затримання і несвоєчасна передача цієї суворо каралась штрафом.

Кожний ремісничий цех мав дерев'яні ноші, які використовувались при похованні, – так звані мари. На мари становили труну померлого, а над нею встановлювали покліт (круглу дерев'яну решітку) і накривали сукном [3, 1–2]. Покривало відігравало значну роль у поховальній обрядовості й вирізнялося особливою вишуканістю. Зазвичай, у центрі вишивали великий хрест (Голгофа), ім'я цехмістра та рік створення, по краях прикрашали галуном, бахромою.

Покривало Конотопського різницького і калачницького цеху було виготовлене з «сукна красного, с вырезками, придающими ему крестообразную форму». У центральній частині було розміщено текст: «Сіе сукно сооружено 1778 года месяца іюля 15 дня. Цеху рязацкого, и калачницкого, в городе Канотопе за цехмистра Феодора Корноуха, ключника Семена Резника, старшого брата Якова Булиги со всею братією» [9, № 86].

Поховальне покривало перепечайського цеху Чернігова було синього кольору з нашитим хрестом, під яким містився напис «1759 год Марта 12 числа и

имя цехмистра Дениса Лампія и подскарбия Савки Мовчана [6, 302]. Багатством декору і вишуканістю відзначалось сукно Чернігівського кравецького цеху, що збереглося у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського [10, 49–50]. Воно являло собою покривало синього кольору «с нашитим на середині золотий парчи крестом, срібляним кружевом обложеним; края его обшиты в два ряда каймою голевою разного цвета, а третий ряд зеленою китайкою; на самом крае пришита вокруг золотая бахрома» [6, 298]. На ньому було розміщено напис: «Це сукно старанням цеху кравецького чернігівського за цехмістра Івана Лазаревського за порадою всієї братії зроблене ... Блажени яж вибраний прийняв еси їх гді у вічні селища» [10, 49–50].

У Ніжинського цеху музик у XVIII ст. було поховальне покривало зеленого кольору «с нашитим крестом зеленого плісу, узеньким позументиком обложеним; на краю малиновая шелковая бахрома» [6, 483]. Сукно Ніжинського різницького цеху було виготовлене з тканини червоного кольору «с штофними жёлтыми полами, золотым позументом обложеними, и на середине крест того же штофу» [6, 481]. Використання мар і прапорів під час похоронної процесії було звичним явищем. Якщо помирав «почетный майстер», усі міські ремісничі корпорації брали участь у процесії – виносили мари й цехові прапори, утворюючи великий кортеж. Заможні люди могли замовити такі почесті, сплативши кошти на користь цеху [3, 2].

Отже, атрибути ремісничих цехів Північного Лівобережжя другої половини XVII – XVIII ст. вирізнялись вишуканістю і розмаїттям декору, який виконував не лише естетичну роль, але й засвідчував специфіку ремісничих спеціальностей регіону.

Посилання

1. Балущок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В.Г. Балущок. – К.: Наукова думка, 1993. – 117 с.
2. Реліквія рибальського цеху // Літературна Україна. – 1970. – № 47 (2744). – 16 червня. – С. 4.
3. Ковалевский А. Цехи в г. Чернигове в конце прошлого столетия / А. Ковалевский // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – 2 марта. – С. 1–2.
4. Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. / М.З. Петренко. – К.: Наукова думка, 1970. – 208 с.
5. Спаський І.Г. Дукачі і дукачі України: історико-нумізматичне дослідження / І.Г. Спаський. – К.: Наукова думка, 1970. – 168 с.
6. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.
7. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900–1902). – Чернигов, 1902. – Отд. 1. – С. 1–46.
8. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття / Л. А. Пляшко. – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.
9. Каталог выставки XIV Археологического съезда в

г. Чернигове / [под редакцией П.М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – 556 с.

10. Зайченко В. Цехові сукна у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / В. Зайченко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 48–52.

Щербина С.В. Атрибуты ремесленных цехов Северного Ловобережья второй половины XVII – XVIII вв.

В статье проанализирована символика и функции клейнодов ремесленных корпораций на территории Северного Ловобережья во второй половине XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: Северное Ловобережье, ремесло, цех, атрибут.

Shcherbyna S.V. Guilds attributes of the North Left-Bank Ukraine in the XVII – XVIII centuries

The paper explores the symbolism and functions of handicraft corporations' kleynods on the territory of the North Left Bank Ukraine in the second half of the XVII - XVIII centuries.

Key words: North Left-Bank Ukraine, trade, guild, attribute.

19.03.2014 р.

УДК 314.14 (477.53) «165/17»

А.В. Попружна

«ПРИ ВЕЛИКІЙ ПУБЛІЦІ І ЦЕРЕМОНІЯХ»: ПОХОВАННЯ КОЗАЦЬКИХ ГЕТЬМАНІВ В КОНТЕКСТІ ПОХОВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

У статті розглядаються особливості жальобних церемоній, які супроводжували поховання козацьких гетьманів, в контексті поховальної культури представників соціальної еліти XVII–XVIII ст.

Ключові слова: поховальна культура, жальобна церемонія, гетьман, козацька старшина.

Самобутня поховальна культура козацької старшини Лівобережної України сформувалася в другій половині XVII–XVIII ст. Описи жальобних церемоній, які супроводжували поховання гетьманів, дозволяють виявити цілий комплекс традиційних елементів, вироблених представниками соціальної еліти під час «зустрічі зі смертю».

Поховальна культура загалом охоплює уявлення про смерть, «стереотипи поведінкових реакцій при зустрічі з нею» [21], підготовку до неї та забезпечення увічнення пам'яті ще за життя, форми поведінки з померлими, офіційну процедуру поховань, релігійні практики, прояв скорботи близькими та іншими членами соціуму, організацію і утримання місць захоронення.

У науковій літературі відсутнє комплексне дослідження поховальної культури, зокрема, жальобних церемоній, які супроводжували поховання козацьких гетьманів. Виняток становлять хіба що

студії В. Грабовецького [7, 58–70] та С. Сегеди [26]. Окремі аспекти поховального церемоніалу козацтва висвітлені у працях Я. Федорука [29, 687], В. Балушка [1, 18], О. Старіка [28, 98], П. Горішного [8, 116], Т. Рудич [8, 116], О. Кривошеї [17, 36], О. Дзюби [10, 195], І. Ситого [25, 10], О. Замури [13, 316].

Поховальна культура представників козацької еліти другої половини XVII–XVIII ст. спиралась на усталені традиції, які репрезентувало, зокрема, поховання гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного у 1622 р. Як свідчать джерела, гетьмана «з великим плачем Запорозького Войска і всіх людей православних» поховали у Братській Богоявленській церкві, за вівтарем. Під час обряду прощання двадцять кращих «спудей-риторів» прочитали над тілом гетьмана своєрідну епітафію – «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», складену Касієм Саковичем. На жаль, усипальниця П. Сагайдачного не збереглася [26, 75–76].

У поминальній книзі Михайлівського монастиря з цієї нагоди було вміщено такий запис: «Року 1622 апреля 10 дня, благочестивый муж пан Петр Конашевич Сагайдачный гетман войска его К. М. Запорозкого, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простер нози свои, приложился к отцем своим с добрым исповеданием исполнен благих дел и милостини, в Киеве. Погребен при церкви школы Словенское, в месте, на Подоле честно, в дому братства церковного» [20, 126].

Відомими є деталі траурної церемонії під час поховання сина Б. Хмельницького Тимоша у гетьманській столиці Чигирині. Зокрема, тіло загиблого під час оборони міста Сучави у вересні 1653 р. Тимоша Хмельницького, засипане сіллю, доставили у супроводі траурного кортежу до Чигирини, де гетьманичу було «віддано останню шану». Московські послы, що перебували у Чигирині, подали докладний опис церемонії: «Тимошева жінка була тоді в Суботові, стріла його там і з ним приїхала до Чигирини. Там стрічали його: гетьманова дружина, син, доньки, наказний полковник Василь Томиленко і козаки кінні й піші зі зброєю. Духовенство в ризах з образами теж виходило стрічати його за місто, «на поле». Як заносили тіло до церкви, козаки стріляли з рушниць, а з городу з гармат. Поставили його в церкві, і до приїзду батька ховати не будуть» [9, 599]. Богдан Хмельницький наказав поховати сина у Суботові у Свято-Михайлівській церкві.

Як свідчить щоденник Павла Алепського, над гробницею висіла велика короґва, на якій було зображено «вельми правдоподібний портрет гетьманича – верхи на коні, з мечем у правиці та булавою у лівиці, а на передньому плані – мапа

Молдови, яку він пішов здобувати» [30, 248–249].

Гетьман Богдан Хмельницький пережив сина на три роки і помер у 1657 р. у Чигирині. Як переповідає літопис Самійла Величка, Лазар Баранович «при великій публиці і церемоніях» перевіз тіло гетьмана до Суботова. Під час поховання гетьмана були присутні представники козацької старшини й іноземні послы. Секретар гетьмана Самійло Зорка виголосив над труною промову: «Жити й умирати – либонь, поставлено так від початку світу всесильним Божим декретом, висловленим до наших предків, – живіте і множетеся, бо землею ви є і до землі підете» [4, 207–210].

С. Сегеда зазначив, що гетьмана як фундатора було поховано біля південної стіни Іллінської церкви праворуч від вівтаря [27, 99]. Над гробом Богдана Хмельницького, як повідомив автор «Історії Русів», було «виставлено під балдахіном портрет Гетьманський з таким написом:

«Сей образ начертан Козацкого Героя,
Подобно грекам тем, от коих пала Троя!
Помпей и Цесарь, что были у Рими,
У Руссов значил то Хмельницкой делами свѣми:
Польшу он низложил козацкими полками,
Татар и Турков устрошил теми же войсками;
Наказав варварство, пресек віроломство,
Вечно не забудет то Полское потомство.
Унію он опроверг, благочестіе возставил,
Ревность в том свою в роде прославил;
Непобедим во бранях, благой воспріял конец:
Из сіна в отечестве достойнейшій ему явился
отец!» [15].

В Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського зберігається ще одна латиномовна епітафія, складена після смерті гетьмана Б. Хмельницького [12, 455–472].

Гетьман Іван Мазепа упокоївся 22 вересня 1709 р. у с. Варничах поблизу м. Бендер. Старшина висловлювала незадоволення «неславним похороном Ясневельможного гетьмана Мазеппи» і сподівалась на перепоховання у більш гідному місці. Є припущення, що тіло гетмана було перепоховане у цегляному склепі кафедрального собору Святого Юрія у м. Галац. Могила гетьмана була згодом знищена, а сліди її втрачені [22; 23; 24; 29].

Втім, відомо, що жалобний кортеж з тілом Івана Мазеппи складався з музик, що виконували сумні марши – «шведські фанфари та козацькі марші». За ними несли символи гетьманської влади – булаву, прикрашену коштовним камінням і перлами, прапор та бунчук.

Як зазначив В. Лупів, сани з домовиною, «прибраною багровимоксамитом і широкою золотою обстязкою», були запряжені шістьма білими кіньми і оточувались козаками з оголеними саблями [19, 97]. За труною йшли жінки, «заглушавши музику сильними рыданиями», козацька старшина й прости

козаки «с опущенными знаменами и обращенными вниз ружьями» [2, 410]. Промову над труною гетьмана виголосив П. Орлик. Після того, як труну з тілом Івана Мазепи опустили в могилу, козаки «дали сальву» [26, 262]. Т. Рендюк повідомив, що «за документально зафіксованими даними, на тілі гетьмана був дорогий, вишитий золотом одяг, масивний золотий ланцюг з оздобленим хрестом, в руці булава, а на голові – діадема з інкрустованими у ній коштовними камінцями» [23, 52].

За свідченням «Діаріуша» М. Ханенка, гетьман Іван Скоропадський незадовго до смерті підписав тестамент. 3 червня 1722 року «ясновельможний» сповідався і в «обідню годину начал уже метатися». Біля помираючого гетьмана знаходились лікар «полку Драгунського Сибирского Господин Адам, іноземець, и пан Полторацькій анатомист», які констатували й повідомили про його смерть. За традицією відразу після цього почали дзвонити дзвони в усіх церквах Глухова.

Наступного дня тіло померлого гетьмана, під акомпанемент жалобної військової музики, перенесли з дому до церкви святого Миколая, де під час літургії «пани была омлена, для великого жалю и плачу».

Тільки на третій день небіжчика у супроводі жалобного кортежу було «попроводжено» до Гамаліївки. Далі М. Ханенко надав детальний опис жалобної процесії. Згідно нього, першими йшли два батальйони солдат від двох полків, «при котрих офіцери бывшіе мели все фліорами чорными руки поперевазанные, в барабани быто чрез покривци, играно на гобоях жалостно. За баталіонами несен значок и корогов Гетманськіе, вниз к земле обернненіе. За тим ехали два на конях в панцерах мисюрках и карвашах з голими шаблями, держачіе оніе за конец острия. По них ведено три кони убранных, а потом знову два ж в панцирах ехали подобним способом, як и прежніе. За сима ишли діякони и священники парами. Несена булава и бунчук з фліорами, вниз обернненіе; за тим тело на марах слуги и гайдуки Гетманськіе несли, а за телом уже Пани з многими женска полу особами... за телом же везен балдакин, жалобою оббитій, шестма коньми, в чорніе капи убранними. Як з города війшли, начали по валу бить в армати, и поки аж за все подварки опроважено тело, стреляно в месте. Потом з мар знято тіло и под балдакином поставлено, и по малу повезено, а солдаты, ждучи ноши приостались. З сел теж, на тракт до Гамалеевки лежачих, выходили священники процессіями против тела, и погребовіе опеваючи церемоніе, чрез села провождали, яких две берегу, и Слоут, маетность Его Милости, Пана Писара войскового Енералного, переехавши, ночовали з телом на болоте за Слоутом. З того становища рано рушивши, приблизились заременно к Гамалеевце з телом, против которого війшли з монастыря на

встечу черниці, тако ж и Его Превелебность, отец Христофор Чарнускій, игумен Пустиниокольскій Кіевскій, да отец Григорій Гошкевич, наместник, отец Іаков, духовник, отец Левецкій казнодея, отец Елевтерій Ладинскій, виценотарій Святософійскій (которіи, еще прежде прибытія покойного Гетмана в Глухов, приехали в монастырь Петропавскій Глуховскій, на встречу против новопоставленного в Кіеве Архіерея), и протчіе многіе іноки и светскіе священнацы. А когда тело, спод балдакини винавши, поставлено на марах, то передом все духовніе пошли, а за телом несено знаки войсковые, булаву, бунчук, значок, и музыка войсковая грала, и так впроважено тело в монастыр, и в трапезу, над которым отправивши Ежтеція духовніи, разойшлись з церкви, и ак бы в годину настигли и солдаты к монастыру, где не оподаль монастыря и належитим своим порядком ушиковались. По сем задзвонено на службу на службу Божую, якую целебровал Его милость, отец Чарнускій, с протчіими; а когда в третее, то есть, Изрядному, и задзвонено ж, в тот час пошли солдаты в монастырь строем, при жалостных играх на гобоях и барабанах, и когда вошли, то ушиковались в монастыре солдаты, тако ж две сотни козаков, Глуховская и Воронежская, там же своим стали порядком» [11, 71].

Після служби Божої розпочалася «погребная отправа», наприкінці якої «имел проповедь Левецкій, казнодея Святософійскій, в похвалу преставшогося, з околчностей высокого достоинства, яким за труды и працы чрез много лет поднятіе Бог и Монарх его почтил, а з инных его добродетелей ... а по казанью, когда остатное Со духи праведными, заспевали» [11, 71–74].

Закінчилась церковна відправа також стрільбою з гармат і рушниць, після чого військові залишили монастир.

Місцем останнього притулку Івана Скоропадського, а згодом його дружини і дочки Уляни, стала Харлампіївська церква Гамаліївського монастиря. В ній для гетьмана праворуч за кліросом був облаштований склеп, на якому було викарбовано напис: «Здесь опочивает телом раб Божій Іоан Скоропадскій, Войск Запорожских Гетман, сей обители фундатор. Преставился в Глухове року 1722, Месяца Іюля третьего дня».

За традицією усі присутні на похованні Івана Скоропадського «мирские» особи були запрошені на «кушанье», а духовні для поминання до трапези. Після поминального обіду усі роз'їхались, окрім дружини з родичами, що залишились у монастирі [11, 71–74; 16, 112–113].

Ймовірно, згодом над похованням гетьмана був встановлений надгробний портрет, який К. Широцький охарактеризував як посмертний, адже «лице писано з вмерлого іншою рукою, ніж усе доличне» [31, 201]. Анастасію Скоропадську було поховано 13 січня 1730 р. з великою урочистістю.

Участь у цій жалобній церемонії узяли крім козацької старшини й російські сановники, а також гетьман Данило Апостол з дружиною [6].

О. Ксензенко навів цікаві відомості про «місце останнього упокоєння» гетьмана Д. Апостола у Преображенській церкві в с. Сорочинці, побудованій на пожертвування гетьмана і єдиній на той час кам'яній церкві у Миргородському полку [5, 531]. Фамільний склеп гетьмана був облаштований у крипті в центрі храму і мав форму чотирикутної камери з аркоподібною стелею: «Длина склепа аршин восемь, ширина аршина четыре, высота немного выше роста человеческого». Гетьманський гроб «дубовый на точеных ножках, обит черным бархатом; крышка его по краям обгнута, и обивка на ней сохранилась только кое-где; но самый гроб сохранился хорошо, за исключением его дна, которое в некоторых местах прогнило. Снаружи, на изголовьи гроба, прибита четырехугольная металлическая дощечка около 5 вершков в квадрате; на ней маслянными красками нарисован большой круг, изображающий часовой циферблат с одной только стрелкой, поставленной на цифре V; на правой стороне его написаны римския цифры, начиная от XII до V включительно; на левой же цифр нет, но значится написанное по окружности славянским шрифтом слово «преста». В большом круге нарисован еще малый круг, а в нем ландшафт, изображающий заход солнца, в виде человеческого лица, с сияющими лучами». Як припустив автор розвідки, цей напис і малюнок в алегоричній формі засвідчили момент смерті гетьмана [18, 353].

Відомо, що труна гетьмана була вкрита килимом, який зберігся донині. Звичай вкривати труну з небіжчиком має багатовікові традиції [10, 143]. Зберігся він і в побуті козацької старшини XVII–XVIII ст. Деякі поховальні килими мали своєрідне художнє оздоблення, наприклад, виткані зображення похоронних урн у лаврових вінках, надгробки, крилаті голівки янголів, голгофи, священні тексти.

Після поховання гетьмана Данила Апостола відбувся поминальний бенкет, на який було надіслано з гетьманських мастностей 15 голів великої рогатої худоби, 14 кабанів, 9 баранів, 9 індиків, 61 гуску, 18 качок, 120 курей з каплунами, а також 13 кухв горілки на 52 відра [3, 64].

Останній гетьман Лівобережної України К. Розумовський був похований у церкві Воскресіння Христового у колишній столиці Гетьманщини Батурині. На могилі було встановлено мармуровий пам'ятник з гербом, погруддям гетьмана й написом: «Здесь покоится тело его сиятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора, действительного камергера й орденов российских святого апостола Андрея Первозванного, святого Александра Невского, польского Белого орла і голстинского святыя Анны кавалера графа Кирила Григориевича Разумовского, родившагося в 1728 году марта 18

дня, скончавшагося в Батурине а 1803 году генваря 9-го, в семьдесят четыре года, девять месяцев и двадцать два дни» [5, 553–554].

Відтак, поховання українських гетьманів другої половини XVII–XVIII ст. засвідчили самобутню поховальну культуру, сформовану завдяки поєднанню місцевих традицій із західноєвропейськими традиціями поховання видатних осіб.

Гетьмани завчасно готувалися до смертного часу – укладали тестаменти, піклувались про місце поховання. Усі з них, кому доля подарувала можливість знайти «останній притулок» на рідній землі, поховані на території монастирів, які вони щедро обдаровували за життя.

Невід'ємним атрибутом поховальної культури було замовлення надгробних портретів та епітафій. Зазвичай, небіжчиків проводжали промовами, які виголошувались ієрархами. Окрім того, певні елементи поховальних ритуалів залежали не від померлого, а від рідних, що опікувались організацією поховальної процесії, замовляючи музик, облаштовуючи склепи й усипальниці, слідкували за ними, організовували поминальні обіди й поминання, записували ім'я до поминальних книг та синодиків.

Посилання

1. Балущок В.Г. Особливості козацьких звичаїв та обрядів / В.Г. Балущок // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – 724 с.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
3. Васильева О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині / О. Васильева // Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – № 1. – 358 с.
4. Величко Самійло. Літопис. Том другий / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
5. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1995. – 560 с.
6. Гетьман у спідниці / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cdiak.archives.gov.ua/v_getman_u_spidnytsi.php.
7. Грабовецький В. Вивчення історії та вшанування могил українських гетьманів / В. Грабовецький // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 58–70.
8. Горішний П.А., Рудич Т.О. Дослідження залишків козацького цвинтаря XVII ст. в Чигирині / П.А. Горішний, Т.О. Рудич // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: (Мат-ли Четвертих Всеукр. істор. читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 116–118.
9. Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2: Роки 1654–1657. – 776 с.
10. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О.М. Дзюба. – К., 2012. – 347 с.
11. Діаріуш Николая Ханенка // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1858. – Кн. I. – С. 71–74.
12. Думанська І., Федорук Я. Латинська епітафія XVII століття / І. Думанська, Я. Федорук // Записки Наукового

Товариства ім. Шевченка. Львів, 1996. – Т. 231. – С. 455–472.

13. Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. / О. Замура // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відповідальний редактор Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 358 с.

14. Іванова О. Полтавський килим гетьмана Данила Апостола з колекції Національного музею історії України / О. Іванова // Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтво». – 2002. – Вип. 2. – С. 143–147.

15. Історія Русів / Пер. І. Драч. – К.: Веселка, 1991. – 181 с.

16. Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории: всеподданнейше посвящ. Черниг. Епархии / [предисл.: Василий, епископ Черниг. и Нежин.]. – Киев: Фото-лито-тип. «С. В. Кульженко», 1911. – 206 с.

17. Кривошея О.В. Трансформації маєткових господарств козацької старшини (за матеріалами духовних тестаментів) / О.В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 36–40.

18. Ксензенко А. Гетманская усыпальница / А. Ксензенко // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353–358.

19. Лупів В. Гетьман Іван Мазепа / В. Лупів. – Торонто, 1954. – 125 с.

20. Максимович М.О. Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства / О.М. Максимович // Киев явился градом великим ... (вибрані українознавчі твори). – К.: Либідь, 1994. – 448 с.

21. Міленіна М.М. Поховальний текст в гуманітарному та природничо-науковому осмисленні // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. – 2012. – № 1 К. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: www.es.rae.ru/mipo/158-1083.

22. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.

23. Рендюк Т.Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий / Т.Г. Рендюк. – К.: АДЕФ-Україна, 2010. – 480 с.

24. Ричка В. У пошуках поховання гетьмана: встановлення місця поховання Івана Мазепи / В. Ричка // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 54–55.

25. Ситий І. Тестамент Якова Лизогуба / І. Ситий // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 10–14.

26. Сегеда С.П. Гетьманські могили / С.П. Сегеда. – К.: Наш час, 2010. – 440 с.

27. Старік О. До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – 336 с.

28. Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. – Т. 3: Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.). – К.: Основи, 2008. – 496 с.

29. Федорук Я. Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. – Випуск 16/17. – Київ, 2012. – 780 с.

30. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожний щоденник / Упоряд. М. Рябий. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 293 с.

31. Широцький К. Деяко про давні портрети / К. Широцький // Сяйво. – 1914. – Ч. 7–9. – С. 198–202.

Попружна А.В. «При великой публике и церемониях»: похороны казацких гетьманов в контексте похоронной культуры второй половины XVII–XVIII вв.

В статье рассматриваются особенности траурных церемоний, которые сопровождали похороны казацких

гетманов, в контексте похоронной культуры представителей социальной элиты XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: похоронная культура, траурная церемония, гетьман, казацкая старшина.

Popruzhna A.V. «With great public and ceremonies»: funeral of Cossacks' hetmans as funeral culture of the second half of the XVII–XVIII centuries

The article analyses the peculiarities of funeral ceremonies which accompanied Cossacks' hetmans funerals as funeral culture of the social elite representatives in the XVII–XVIII centuries.

Key words: funeral culture, funeral ceremony, hetman, Cossack authorities.

17.03.2014 р.

УДК 94 (477): (093.2): 726: 27-523. 41

І.Ю. Тарасенко

КІЛЬКА ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ

У статті поданий огляд документів із фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, які стосуються будівництва глухівського Свято-Троїцького собору.

Ключові слова: Глухів, Свято-Троїцька церква, джерела.

Глухів заслужено вважається перлиною України. На жаль, архітектурний ансамбль міста постраждав і змінився з часів Гетьманщини. Те, що не зруйнували пожежі та війни, знищила радянська влада. Така доля спіткала і Свято-Троїцький собор у Глухові, заснований у 1657 р., який почали перебудовувати як кам'яний у 1720 р.

У Центральному державному історичному архіві (м. Київ) у фонді № 51 (Генеральна військова канцелярія) зберігається кілька справ, що стосуються історії саме цього собору. Так, справа № 3949 «Дело по доношению полковника полтавского Василя Кочубея с представлением о несобирании ни от кого ничего в полку в Полтавском гетманшоу Скоропадскоу на реставрацию Свято Троецкой глуховской церкви 1731 году» [1] проливає світло на фінансовий стан будівництва собору. Очевидно після укладення угоди про зведення нової кам'яної церкви у 1720 р. постало питання про пошук грошей. Тільки після смерті Д. Апостола в 1734 р. імператриця Анна Іоанівна дозволила витратити на будівництво собору у Глухові 1000 рублів.

Незважаючи на це, фінансові проблеми постійно і не один рік в подальшому заважали будівництву храму. Так, справа № 10799 «По доношению мастеров кирпичных, работающих

на Соборной церкві о выдаче им 5» [2] за 1751 рік розкриває конфлікт між військовим товаришем Іваном Пуховичем та цегляними майстрами Михайлом Григор'євим і Михайлом Білецьким, що за контрактом протягом шести років виробляли «кирпич посвоему искусству... безостановочно самой доброй» для будівництва собору, але не отримували плату за свою роботу. Майстри працювали за контрактом, але плату отримали не повністю «... закой кирпич денги и получили, точию неполним числом за прошлые года и не на малую суму денег на них определени за показаний кирпич имется. Да й ныне налице зделаного и выпаленого кирпича з перевезением в церковь имется сто двадцят една тысяча...». У справі наведено і ціни за вироблену цеглу – по 1 руб. 20 коп. за тисячу штук. Тобто на рік випалявалось близько 20 167 цеглин і за шість років їм належало сплатити близько 145 рублів. Майстри скаржилися до Генеральної канцелярії на Пуховича, який неодноразово відмовлявся сплатити зароблені гроші, що призводило до великих збитків: «...а работники живут напрасно на нашем коште, харчуются з кошту нашего нам с немалою обидою и убитком и неотступно требуют денег за работу, також и подушное окладные денги нам подлежат заплатить в казну, и чрез неотдачу денег ныне умираем голодом и на долг набрали не на малую суму на харчи в здешних обывателей, а отдачи требуют же денег». Майстри вимагали, щоб Пуховичу було наказано видати 100 карбованців для розрахунку з робітниками і сплати подушного окладу і за всі «... года сколько зделано кирпича и принято нами денег росчет учинит и остальные денги доводячиесь, отдать нам и об отпуске в дом видать нам пашпорт, понеже при договоре объявляли денги давать наперед, а ныне и чрез годов два проволокивая, не отдают нам с обидою и о вишеписаном определения просим». У справу також підшита і чернетка відповіді з Генеральної канцелярії до І. Пуховича.

Наступна справа з цього ж фонду № 11755 «Діло № 17439 по доношению войскового товарища Пуховича с прошением о висилке з новгородских магистратовых людей вапенного майстра» 1753 р., на 9 аркушах [3]. Справа починається «доношением» від 9 червня того ж військового товарища Івана Пуховича (очевидно, він був відповідальним за будівництво церкви і не один рік), що вапняний майстер, який мав робити «...по уговору за заплату вапно на глуховскую Троецкую церковь ныне отлучился в другие места...», а через це в будівництві церкви «немалая остановка». Щоб уникнути довгої затримки, Пухович просив Генеральну військову канцелярію розшукати і вислати іншого майстра з Новгорода-Сіверського. Як виявилось, влітку, у сприятливий для будівництва час, нелегко було знайти таку людину. У відповіді з новгород-сіверського магістрату читаємо: «...точию

о таковых мастеров искусных людей ведомства магистратова о свободных незанятых в работі нигде не сискалось, а другие, хотя к такому діланію люде в ведомстві магистратовом прежде сего и были точию иние з них по найму своему до сего за заплату на майданах разного звания людей з Новгородка отбыли, а иние не от тепер уже взял тих в многих города Новгородка жителей заплату на майданах, несвободные при той работі...» і без необхідного дозволу військової канцелярії магістрат «никак дерзостен» і не може забрати найнятого майстра з роботи. Очевидно такий дозвіл було терміново надіслано і вже у рапорті новгород-сіверського магістрату від 28.06.1753 р. читаємо: «...взятый от работі з майдана міщанина новгородского Фоми Гойского мастер вапенный, прозиваемый Иван Кондратов сын Банников, при сем в генеральную войсковую канцелярию посылается».

Деякі деталі з історії собору знаходимо в несподіваних архівних справах. Так, в ІЦДІАУ в Києві у фонді № 959 (Глухівський міський магістрат) знаходиться справа № 33 17881789 рр. «О колоднике Савицком за воровство из церковей сосудов», що пограбував сім храмів [4]. Отже, 16 липня 1789 р. після пограбування Свято-Микільської церкви у Глухові Савицький пішов до Свято-Троїцької, прагнучи і її пограбувати. Він вломився у приділ св. великомучениці Варвари, де ще «служения не имеется», і украв срібну горілу (очевидно внаслідок пожежі 1784 р., яка серйозно понищила собор) «шату» (ризу) 1784 р. і 20 копійок. «Шату» та речі, украдені у Свято-Микільському храмі, Савицький приніс додому і сховав на подвір'ї (закопав у гній). Тут свідчення злодія про пограбування Свято-Троїцької церкви уриваються (арк. 73), тим більше, що порівняно з іншими храмами його здобич була дуже маленькою. З цього видно, що, принаймні, один приділ церкви ще не діяв після пожежі, а пожертви на храм, очевидно, були ще незначними.

Отже, наведені вище факти дозволяють повніше уявити історичне минуле Свято-Троїцької церкви у Глухові і доводить перспективність подальших архівних пошуків у цьому напрямку.

Додатки

1731, серпня 8 (липня 28). – Лист полтавського полковника Василя Кочубея до гетьмана Данила Апостола незбирання у Полтавському полку колишньою гетьманшею А. Скоропадською грошей на реставрацію Свято-Троїцької церкви у Глухові.

«Ясневелможный мсці пне гетман и кавалер, мой милостивийший пне добродію.

Листовний вашой ясневелможности указ, по супліці глуховского протопопа отца Алексія Галиховского и ктитореі соборной Свто Троецкой

церкви, о собиранних якобы покойною гетмановою Скоропадскою з Малой России в прошлом 720 м году на реставрацию показанной упалой Свто Троецкой церкви денгах, сего июля от 6 числа ко мні пущений, д. 20 я получил, в котором предложено: абым полку моего к полковой старшине, так же к бунчуковым и значковым товариству, к сотникам и протчим от себе писал, чтоб оние, кто в прошлом 720 м или другом годех з денег или чого другого, на реставрацию выше показанной церкви давал, кому именно и иміються ли в них от приемщиков росписки; при поданной от себе відомости тие росписки прислали ко мні, а мні оние отсилат к вашей ясневелможности в Глухов. На что покорнійше вашей ясневелможности доношу: же по извѣстию от старшины полковой и сотников, также бунчуковых и значковых товаришей, на реставрацию выше означенной Свто Троецкой глуховской церкви в 1720 м и в иных годех покойная гетманова Скоропадская денег и другого нічого в полку здішном не собирала; и никто у здішних полчан на возобновление помянутой церкви, нічого никому не отдавали; для чего и росписок приемщиковых ні у кого не иміється; о сем покорне обьявив, пребываю вашей ясневелможности моего милостивійшаго пна и добродія, нижайший слуга, ея императорского влчства Войска Запорожского полковник полтавский Василий Кочубей

1731 году июля 28 дня Полтава».

Адреса: «Ея императорского всепресвітлійшого величества, Войск Запорожских с обоих сторон Днепра гетману и ордена свтого Александра Невского кавалеру ясневелможному его млсты пну Даниилу Апостолу, моему милостивішому пану и добродієві».

(ЦДІА у Києві, ф. 51. оп. 3. № 3949, арк. 1–2.

Пізнійший запис: «1731 Августа 2. Подано».)

Тарасенко І.Ю. Несколько документов из истории глуховского Свято-Троицкого собора

В статье представлен обзор документов из фондов Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве, касающиеся строительства глуховского Свято-Троицкого собора.

Ключевые слова: Глухов, Свято-Троицкая церковь, источники.

Tarasenko I.Yu. Some documents from the history of Hlukhiv Holy Trinity Cathedral

The article presents an overview of documents from the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev regarding construction of Hlukhiv Holy Trinity Cathedral.

Key words: Hlukhiv, Holy Trinity Church, sources.

15.03.2014 р.

УДК 94 (477): (323. 3+330. 34) «1734/1750»

О.А. Любич

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ В ЧАСИ ТИМЧАСОВОГО ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ (1734–1750 рр.)

У статті розглядається соціально-економічне становище Гетьманщини в період Тимчасового правління гетьманського уряду (1834–1850 рр.). Розкрито структуру і функції Тимчасового правління гетьманського уряду. Показано регіональні особливості та вплив російського уряду на соціально-економічне становище регіону. Звернено увагу на зміну структури суспільства Гетьманщини. Зроблено акцент на погіршенні умов проживання в регіоні.

Ключові слова: Гетьманщина, Росія, соціально-економічне становище, права, вольності, малоросійські козаки, господарство.

Історія соціально-економічного становища Гетьманщини в умовах значного впливу з боку Російської імперії займає одне з провідних місць серед досліджень сучасної історичної науки, що є достатньо обґрунтованим, зважаючи на її вплив на подальшу долю України. Над даною проблематикою у різний час працювали історики В. Рубан, Д.Н. Бантиш-Каменський, М.О. Маркевич, В.Г. Авсєнко, І.В. Теличенко, О.М. Лазаревський, М.Ф. Тищенко, В.О. Мякотин, Л. Окиншевич, О.І. Гуржій, Л. Мельник, В.І. Белашов [1].

Актуальність даної роботи визначається особливостями сучасного розвитку України, теоретичними і практичними потребами її модернізації. Соціально-економічні відносини в суспільстві є одним із найпотужніших факторів, що визначають розвиток держави. Гетьманщина була державним утворенням із стійкими групами-станами, що вирізнялися соціальною і економічною самостійністю. Запровадження Тимчасового правління гетьманського уряду призвело до значних змін у соціально-економічному становищі населення Гетьманщини та опосередковано вплинуло на розвиток самоврядування, обсяг зібраних податків і виконаних повинностей, економічні та політичні процеси. Фактично через новостворену структуру, яка перебрала на себе усі повноваження гетьмана та його уряду, Російська імперія почала нещадно експлуатувати українське населення, що призвело до глибокої економічної кризи у регіоні. Поряд з науковою актуальністю теми не можна не вказати на її вагоме прикладне значення. Адже дослідження соціально-економічних процесів, діяльності органів державної влади відповідає потребам сучасної розбудови держави, які спрямовані на поширення та поглиблення засад самоврядування.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу документальних джерел й узагальнення історіографічних здобутків з'ясувати роль

Тимчасового правління гетьманського уряду у розвитку соціально-економічних відносин у Гетьманщині. Дослідженню підлягали землі уздовж лівого берега Дніпра, на яких проживало більше 1,2 млн. чоловік. Регіон налічував 11 великих (полкових) міст, 126 містечок та близько 1 800 сіл.

Після смерті гетьмана Данила Апостола (17 січня 1734 р.) російським урядом було видано указ від 31 січня 1734 р. «Про створення в Малоросії, до обрання гетьмана, для управління усіма справами, тимчасового правління із шести осіб і про те, щоб Військовий Генеральний Суд і Підскарбії працювали по старому» та «Інструкцію тимчасовому правлінню в Малоросії». Тимчасове правління мало складатись із шести осіб, між якими, по-перше, мав бути генерал-лейтенант князь Олексій Шаховський і ще два росіянина, по-друге, від малоросійської генеральної старшини обозний генеральний Яків Лизогуб і ще двоє обраних. Під час засідань тимчасового уряду усі його члени мали рівні права, але росіяни сиділи з правого боку столу, а українці – з лівого. Вони повинні були займатися усіма справами в Малоросії, що належали до компетенції Гетьманського уряду, згідно імперських наказів і малоросійських прав, відповідно до інструкцій російського уряду і «рішучих пунктів», наданих гетьману Апостолу у 1728 р. Генеральний Військовий Суд і військовий Підскарбій мали працювати згідно пунктів, прийнятих за гетьмана Богдана Хмельницького.

У виданих грамотах малоросійській козацькій старшині й усьому «малоросійському народу», а також «Інструкції» Тимчасовому правлінню гетьманського уряду декларувались наміри імператриці Анни Іоанівни і в подальшому зберігати незмінно права і вольності українського козацтва, закріплені привілеями, наданими гетьману Богдану Хмельницькому і його наступникам. Запровадження нової владної інституції трактувалось як тимчасовий захід, який мав забезпечити безперебійне управління Гетьманщиною в умовах між гетьманствами. Але вже 31 січня 1734 р. Анна Іоанівна підписала таємну інструкцію генерал-лейтенанту князю Олексію Шаховському, де говорилося, що «Правління гетьманського уряду є не тимчасовим інститутом управління, а таким, що має навечно замінити собою гетьмана». Рішення про ліквідацію гетьманства Шаховський мав тримати у таємниці, щоб не допустити вибуху незадоволення серед малоросійського козацтва.

До складу Правління гетьманського уряду були включені три російські чиновники: генерали О. Шаховський і І. Борятинський та полковник Гур'єв, і три малоросійські генеральні старшини: генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний осавул Федір Лисенко та генеральний скарбничий Андрій Маркович. Під час засідань Правління його

членам було наказано бути рівними. Але у дійсності рівності не було через ту обставину, що фактично головою Правління гетьманського уряду став генерал-лейтенант Шаховський, який отримував з Петербургу різного роду таємні доручення російського уряду і реалізовував їх згідно своєму баченню в Малоросії.

Використавши відсутність гетьмана та прагнучи встановити верховне керівництво над Україною, 1 лютого 1734 р. Сенат видає указ «Про розгляд справ Малоросійського правління у Сенаті й про затвердження для цього особливої Кантори під назвою Канцелярії Малоросійських справ». З цього часу і до обрання нового гетьмана Правління гетьманського уряду мало перебувати під керівництвом Сенату і звітувати перед ним.

20 вересня 1734 р. – знакова дата в історії малоросійських козаків та і всього українського народу, які з цього часу в офіційних документах почали називати себе «вірними рабами»: «Вашего Императорского Всепресветлейшего Величества верные рабы (в строку чин и имя)». Такий документ, як гетьманський універсал, скасовувався. З цього часу потрібно було писати: «по указу Ея Императорского Величества Самодержицы Всероссийской и проч. и проч. и проч.».

Колоніальна політика Росії по відношенню до Гетьманщини (Малоросії) проводилась послідовно. Це підтверджують накази імператриці Анни Іоанівни: «Січня 23, 1735 р. Про збирання недоїмок у тримісячний термін. Про підряд вина у Москву з Ліфляндії, Естляндії та Малоросії». Відповідно до пунктів Військової комісії наказано в Малоросії і в Слобідських полках 8-ми драгунських, 2-х піхотних гарнізонних, генеральський штаб і аптекарських службовців забезпечувати провіантом і фуражем тамошнім обивателям безкоштовно. Уся продукція козацьких винокурень мала бути відправлена до Москви, а заводи опечатані. З цього часу курити вино в Малоросії дозволялось тільки поміщикам: «Березня 19, 1736 р. Про видавання з податків збираних на Гетьманщині й в Слобідсько-Українських полках по 20 000 рублів річно на утримання Ландміліційного корпусу» [2, 789]; «Листопада 16, 1736 р. Про збирання з населення Гетьманщини і Слобідських полків безплатно провіанту і фуражу для російської армії ... і вам годиться взяти у них як найбільше» [2, 972]. Навіть лісова дичина Гетьманщини не була забута російською царицею: «Грудня 29, 1739 р. Про присилання до нашого двору з України щорічно взимку диких кабанів, кіз та куріпок ... на доставку цього всього кошти взяти з місцевих податків» [2, 991].

Вже у XVIII ст. козацька старшина і царський уряд відмовлялись визнавати право рядових козаків, як і посполитих, вільно розпоряджатись землею. О.М. Лазаревський висказав думку, що

малоросійська старшина найбрутальнішим чином експлуатувала сили козацтва, вербуючи його членів за допомогою різних методів у «підданство» і захоплюючи його землі тільки за правом сильнішого ... і якщо б російська адміністрація не підтримувала у цей період (здебільшого у 1722–1752 рр.) малоросійських козаків різними заходами (ревізія 1723 р. і наказ від 8 січня 1739 р., який забороняв козакам продавати свої землі), то їм би загрожувала доля малоросійських селян. На нашу думку, це не у повній мірі відповідає тогочасним реаліям, випадки насильного захоплення ґрунтів і угідь були непоодинокими але, здебільшого, була добровільна відмова з боку малоросійських козаків від усіх своїх прав, щоб позбутися важкої військової повинності, яку вони мали відбувати як плату за користування цими правами. «Грудня 23, 1732 р. Маніфест до населення Слобідських полків і Гетьманщини, щоб не розбігались. ... ці полки перебували весь час у великому добробуті й заможності та служили вірою і правдою нашим предкам. А нині вони знаходяться в надзвичайних злиднях і господарства козаків вщент зруйновані ... так що багато козаків кидають військову службу і свої господарства та просяться до поміщиків, щоб записали їх собі в кріпаки ... що поміщикам суворо цим нашим маніфестом забороняється, ... або тікають світ-за-очі аби уникнути платити податки ...» [3, 1002]. Все це призводило до часткового або повного обезземелення рядових козаків. Тільки на території Переяславського, Гадяцького, Прилуцького, Полтавського, Чернігівського полків і Шептаківської сотні Стародубського полку вже в 1730–1750 роках позбавлені землі козацькі двори складали більше 30 % від загальної кількості.

Від цих утисків і пограбування українські селяни і малоросійські козаки почали масово тікати зі своєї батьківщини у московські землі. Але царський уряд і там їх знаходив, що видно з наступного: «... а за тих малоросійців, що оселились на московських землях сильно оштрафувати тих, хто з поміщиків приймав їх на свої землі. ... щоб на майбутнє без нашого (царського) указу ніхто ніде нікого з тих Черкасів не тримав» [2, 746–747]. Без санкції московського уряду малоросійські козаки не мали права переселятись з Гетьманщини навіть на землі Слобожанщини [3, 1001].

Прикриваючи свої загарбницькі наміри піклуванням про простих людей, імперський уряд у 1735 р. видав указ «Про представлення кандидатів для призначення в малоросійські старшини». Приводом стала доповідна записка генерал-лейтенанта Шаховського, у якій йшлося про призначення нового Переяславського полковника. У листі до Правління гетьманського уряду йшлося: «А щоб не було на майбутнє непорозумінь з кандидатами на вакантні місця полковників і старшин, їх списки мають

завчасно надсилатися до імператорського кабінету. На посади призначати тільки після письмового указу імператора».

Царське розпорядження від 1735 р. офіційно затвердило поділ малоросійських козаків на дві групи: «виборних» і «підпомічників». В основу такого поділу було покладено принцип матеріальної забезпеченості козака. Виборних козаків звільнили від виконання «загальногромадських» повинностей, а також від «раціонів і порціонів». Їм ставили у обов'язок лише відбування військової служби із своїм спорядженням, зброєю та кіньми. Підпомічників зобов'язали постачати до війська харчі, фураж, обробляти землю виборних під час перебування останніх у поході. Із підпомічників, як і з селян у половинному розмірі, стягували «порціони й раціони». Отже, законодавчий акт 1735 р. юридично підтвердив фактичне майнове розшарування малоросійського козацтва, закріпив привілейоване становище виборних і водночас звів нанівець усі «давні» права й привілеї рядових козаків. Як не важко здогадатись, частина виборних (реєстрових) козаків і особливо старшина перебували у положенні неформальних поміщиків, на яких працювали підпомічники. Так тривало до 1783 року, коли, за клопотанням малоросійських козаків, ці відносини були формально закріплені наказом Катерини II.

Царський уряд цілеспрямовано застосовував різні заходи для вирішення двох нагальних завдань: по-перше, малоросійських козаків змусили переселятись туди, де хотіли їх бачити московські царі (спочатку для завоювання Казахських (Киргизських) степів Оренбурзького краю та земель калмиків). Згодом, погіршення становища малоросійських козаків на батьківщині московський уряд використовував для завоювання нових територій, заселених тюркськими і монгольськими народами. Це видно з наступного: «грудня 31, 1731 р. Про виділення земель на Царицинській лінії (проти калмиків) для поселення там малоросійців. ... Виділити Астраханському козацькому війську переселенцям малоросійцям землі та наділити їх площами подібно по розмірам до ландміліційних полків» [3, 607]. По-друге, це дало московському уряду можливість кількісно знесилити малоросійські козацькі полки.

Для освоєння нових земель у 1734 р. було визначено постійну кількість (500 козаків) Ніжинського, Лубенського, Полтавського, Переяславського, Київського, Миргородського, Прилуцького та Гадяцького полків, а решту козаків, що залишились за межами списку, почали виселяти на Волгу в Оренбурзький край [4, 141]: «Лютого 15, 1738 р. Про призначення земель для Киргиз-Кайсаків (казахів) ... Про переселення в городки (козацькі) ... Черкасів ...» [4, 414]; «Серпня 20, 1739 р. ... у фортеці московітів не приймати (в Оренбурзькому краї), а котрих донині прийнято

віддати поміщикам у кріпаки, замість них набрати і поселити у фортецях Черкасів» [4, 870–871].

Замість генерал-лейтенанта князя О. Шаховського у 1736 р. членом Тимчасового правління гетьманського уряду було призначено І. Борятинського. За його наказом у 1737 р. були арештовані усі члени Київського магістрату, а його архів вивезено до Санкт-Петербургу для того, щоб міщани і козаки з часом забули про свої старі права і привілеї. Подібне почали практикувати на території усієї Гетьманщини (Малоросії). І. Борятинський наказав ув'язнити Чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського за відмову допустити до причастя п'яного російського капітана. Як господарі на українських землях вели себе й інші царські сановники. Так, фельдмаршал Г. фон-Мініх, незадоволений сусідами по маєтку (на Чернігівщині), синами члена Правління гетьманського уряду А. Марковича, направив на них позов до Генерального військового суду. Марковичей присудили відіслати на роботи на Українську лінію як простих козаків. Але цей вирок не задовольнив Мініха. Він особисто прибув до суду і почав грозити карою суддям. Особливо лютувала в Малоросії Міністерська канцелярія (Таємна експедиція), яка, по словам автора «Истории Руссов» «заставляла трепетать малороссиян в самых отдаленных их жилищах и в своих домах ...». Захисту і безпеки від беззаконня Міністерської канцелярії не мали навіть генеральні старшини. У першого члена Правління гетьманського уряду генерального обозного Я. Лизогуба було проведено обшук, конфісковано приватні документи і особисте листування.

До загального зубожіння і занепаду господарства Гетьманщини призвела російсько-турецька війна 1735–1739 рр., яка принесла Україні великі втрати і збитки; до війська було мобілізовано 157 300 козаків і 205 000 селян; загинуло 34 200 чоловік, втрачено 47 000 бойових коней і десятки тисяч волів. Коней і волів царський уряд брав у борг на 140 355 руб., обіцяючи повернути цю суму, але не повернув. Не були повернені й 140 138 руб. за провіант і фураж, взяті також у борг для потреб армії. Загальні збитки Малоросії склали більше 1 500 000 руб. – величезна як на ті часи сума. Протягом наступних 25 років економіка Гетьманщини не могла досягнути довоєнного рівня.

У 1740 р. померла імператриця Анна Іоанівна і престол перейшов до імператора-немовляти, сина царської племінниці Анни Леопольдівни, під регентством Бірона. Правління їх було нетривалим. Спочатку фельдмаршал Мініх відібрав владу у Бірона, а в 1741 р. відбувся палацовий переворот у Петербурзі, який підняв на вершину влади в Російській імперії дочку Петра I – імператрицю Єлизавету Петрівну. Розпочалась нова сторінка в історії України. Більш поміркована політика

російського уряду по відношенню до Гетьманщини дала можливість козацькій старшині клопотати перед імператрицею про відновлення гетьманства. 22 лютого 1750 р. за наказом імператриці Тимчасове правління гетьманського уряду розпустили, а гетьманом обрали Кирила Розумовського – брата фаворита Єлизавети Петрівни.

Сільське господарство Гетьманщини прийшло у занепад: у Ніжинському полку, який нараховував 140 000 чоловік населення і споживав щорічно 1 500 000 пудів хліба, у 1737 р. було зібрано 160 000 пудів. До того ж Україна утримувала 75 російських полків, у тому числі 23 кінних, а вже з 1738 р. – 50 кінних полків. Населення масово почало зменшуватись через епідемії хвороб і нестачу продовольства.

До загального зубожіння і занепаду господарства Гетьманщини призвела російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Унаслідок нестачі продовольства посилювався відтік населення на Правобережну Україну, де умови життя під владою Речі Посполитої були більш гарними, чим під пануванням «близької» Росії.

Позитивним досягненням Тимчасового правління гетьманського уряду, у першу чергу, його українських членів і спеціальної Комісії, яка складалась із 18 найкращих знавців законів, стало завершення у 1743 р. багаторічної праці, розпочатої ще І. Скоропадським, П. Полуботком і Д. Апостолом, із складання Кодексу українських юридичних документів – «Права, по которым судится Малороссийский народ». На жаль, цей видатний юридичний документ, враховуючи його невідповідність самодержавно-кріпосницькій Російській імперії, не був затверджений імператорським урядом.

Посилання

1. Авсеєнко В.Г. Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия по неизданным источникам. – К., 1864. Теличенко И.В. Словесные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. – К., 1891. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. I. – Полк Стародубский. – К., 1889. Т. II. – Полк Нежинский. – К., 1893. Тищенко М.Ф. Гуральне право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. – К., 1927. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVIII. – Т. I. – Прага, 1924. Окиншевич Л. Значення військового товариства в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. – Мюнхен, 1948. Гуржій О.І. Українська козацька держава у другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – К.: ІЗМН, 1997. – 139 с. Белашов В.І. Посилення російської реакції під час правління «Гетьманського уряду» (1734–1750 рр.) // Збірник наукових праць «Сівєрщина в історії України». – Київ-Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 267–271.

2. Полное собрание законов Российской империи (Далі: ПСЗ РИ). Второе издание. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 9.

3. ПСЗ РИ. – Т. 8.
4. ПСЗ РИ. – Т. 15.

Любич А.А. Социально-экономическое положение Гетманщины во время Временного правления гетманского правительства (1734–1750 гг.)

В статье рассматривается социально-экономическое положение Гетманщины во время Временного правления гетманского правительства (1834–1850 гг.). Раскрыто структуру и функции Временного правления гетманского правительства. Показано региональные особенности и влияние российского правительства на социально-экономическое положение региона. Обращено внимание на смену структуры общества Гетманщины. Сделано акцент на ухудшении условий жизни в регионе.

Ключевые слова: Гетманщина, Россия, социально-экономическое положение, права, вольности, малороссийские казаки, хозяйство.

Lyubych O.A. Social and economic state of Hetmanshchina of the times of the temporary ruling of hetman government (1734–1750)

The article considers the social and economic state of Hetmanshchina at the times of the temporary ruling of hetman government (1734–1850). The structure and functions of the temporary ruling of hetman government are analyzed. The regional peculiarities and the influence of the Russian government on the social and economic state are shown. The structure changing in Hetmanshchina's society is given. Much attention is paid to the changes for the worse in the regional living conditions.

Key words: Hetmanshchina, Russia, social and economic state, rights, liberties, Malorossian Cossacks, economy.

28.02.2014 р.

УДК 94 (477): (78+374.7)

С.В. Кисла

**СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ
МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

У статті проаналізовані процеси формування системи музичної освіти в Україні від часів Середньовіччя (Київська Русь). Особливу увагу приділено процесам, що відбувалися в добу козацького бароко, – тут акцент зроблено на діяльності Глухівської співацької школи.

Ключові слова: система освіти, музична освіта, професіоналізм, козацьке бароко, Глухівська співацька школа.

Система музичної освіти в Україні має вагомі здобутки, визнання у світі й авторитет. В усі часи система освіти функціонувала, щоб задовольняти запити суспільства, готуючи вихованців до життя в конкретному суспільстві із існуючими в ньому системою цінностей, пріоритетів, традицій. Система освіти орієнтувала учнів до діяльності за визначених, певною мірою – регламентованих вимог. Сучасному світові притаманний динамізм, швидка змінюваність, тому учасникам освітнього процесу важко визначити атрибути професіоналізму

й фахової компетентності за соціокультурних реалій навіть найближчого десятиліття. «Парадоксальність сьогоденної ситуації полягає в тому, що в жодній освітній галузі таких критеріїв немає і їх неможливо сформулювати, оскільки упродовж 5–7 років, що йдуть на підготовку фахівця у ВНЗ, в інформаційному суспільстві і світі відбудуться значні зміни, характер яких передбачити неможливо. Випускники вишу мають бути конкурентоспроможними на сучасному ринку праці і лишатись затребуваними протягом кількох десятків років» [7, 115], тобто бути й лишатися професіоналами за невизначених умов і обставин.

На підготовку фахівця у системі музичної освіти йде до двадцяти років. За цей час дитина, підліток, молода людина живе у світі жорстких обмежень і самообмежень, – заради майбутньої професійної діяльності, сподівання на яку можуть виявитися примарними. На нашу думку, положення, що характеризують загальну систему середньої та вищої освіти, можна екстраполювати й на систему музичної освіти: «Система освіти, що побудована на ідеалах і нормах класичної науки, функціонує як замкнена, з обмеженою здатністю до саморозвитку. Ця модель освіти в XX столітті вичерпала себе. Формування сучасної концепції освіти пов'язане з тими значними змінами, які останнім часом сталися в уявленнях людини про природу, процеси пізнання і розвитку світу» [9, 936]. Треба зважати також на те, що між формуванням концепції та її втіленням у життя проміне певний проміжок часу, внаслідок чого вона може змінити свій темпоральний модус або статус.

В.Г. Скотний серед можливих шляхів гармонізації суперечностей і колізій пропонує випереджаючу освіту та запропоновану Г. Шефером концепцію «синергетичної освіти». Сутність першої полягає в тому, що, на відміну від традиційної освіти, випереджаюча прагне до співдії освіти і науки; її метою є творчість у процесі навчання, фундаментальні знання, самоосвіта. В основу синергетичної освіти покладено принципи самоорганізації й саморозвитку особистості як найвищої цінності. Названі підходи можуть бути застосованими й до системи музичної освіти і допомогти уникнути крайнощів, що є не поодинокими при підготовці музикантів, коли в жертву професіоналізмові приноситься здоров'я вихованців, їх людські якості, духовність. Крім того, ми можемо знайти вагомі здобутки, суголосні сучасним підходам, і в минулому. Свого часу вони не знайшли подальшого розвитку чи були відкинуті з тих чи інших міркувань, що не є свідченням їхньої непродуктивності. Ці чинники спонукають нас до детальнішого аналізу досвіду теорії та практики музичної освіти минулих епох. Цей період достатньо досліджений в історичному

плані (В.І. Белашов, М.К. Боровик, Т.П. Булат, М.П. Зайгевич, О.У. Литвинова, Б.М. Фільц, Т.В. Шеффер та ін.), проте бракує досліджень щодо методико-методологічного інструментарію педагогів минулих епох.

Рівень і характер освіти, її доступність є важливим критерієм культурного розвитку народу. Наші землі від Середньовіччя, часів Княжої доби і Київської Русі вирізнялися високим рівнем освіти не лише панівних класів, а й простого люду. В документах зафіксовано існування шкіл в багатьох містах і містечках. Перед нащадками вельми контрастними постають король Франції Анрі I (Генріх I) та його дружина, донька Ярослава Мудрого, королева Анна (XI ст.). В архівах Франції зберігаються автографи королеви Анни чотирма мовами: вона, крім своєї рідної, володіла ще грецькою, латинню й французькою. Король Анрі I на найважливіших державних паперах ставив хрестик, як і всі неписьменні.

Ярославова онука Анна Всеволодівна (XI ст.) відкрила у Києві школу для дівчаток, – про це пишуть часто. Значно рідше згадують, що навчальною програмою школи передбачалося не лише навчання дівчаток грамоті й ремеслам, а й співу «и иным полізным им знаниям» [6, 374]. Співи були обов'язковим предметом і в школах для хлопчиків. Ця традиція зберігалася і в наступні століття, оскільки обов'язковою вимогою для вчителя було також знання церковного співу. У XVI ст. у багатьох містах (Львів, Туров, Володимир-Волинський, Київ, Красностав та ін.) при церквах існували парафіальні школи, де учнів навчали грамоті, співам та ін. [6, 374].

З другої половини XVI ст. важливу роль у збереженні української культури й розвитку освіти почали відігравати братства, які виникали у містах і містечках України, Білорусі й Литви і об'єднували людей різних станів за конфесійною ознакою. Важливою функцією братств була протидія впливові, а часто – й експансії католицизму та протестантизму. Братські школи давали ґрунтовну освіту, формували світогляд. Статутом братських шкіл передбачалося викладання музики як основного предмету [6, 376]. Оскільки грецька церква не застосовувала у службі інструментальну музику, важливу роль у впливі на емоційну сферу віруючих відігравав спів, якому треба було конкурувати із західноєвропейським. Розвиток професійного мистецтва викликав потребу в спеціальній освіті, і він же зумовив її розвиток, зокрема, – музичної. Важливу роль тут відіграло запровадження відповідних навчальних курсів М. Дилецького, особливо «Граматики мусікійської».

Протягом багатьох століть у розвитку хорового співу простежується невідповідність: у народній музичній культурі побутовало багатоголосся, натомість церковна продовжувала культивувати

запозичений з Візантії спів в унісон. У другій половині XVI ст. взаємодія народно-пісенної традиції та західноєвропейської світської і церковної музики призводить до суттєвих зрушень у духовній музиці. Виникає унікальний жанр побутової духовної пісні – багатоголосний кант, кращі зразки якого є шедеврами вітчизняної і світової культури. Наприкінці XVI ст. багатоголосся набуває поширення і в духовній музиці – виникає і швидко набирає популярності партесний спів. Піднесення багатьох музичних жанрів і поява нових пов'язані з періодом козацького бароко, коли провідною суспільною верствою – політичною, військовою, економічною, культурною – стає козацтво.

З XVI ст. поглиблюється спеціалізація в різних сферах діяльності, мистецтво відокремлюється від ремесла. Розвиток професійного мистецтва висунув нові вимоги щодо спеціальної освіти й водночас стимулював її розвиток. У царині музики почав унаочнюватися розрив між вимогами творів і рівнем підготовки виконавців, який певний час все ж нівелювався діяльністю братських шкіл та колегіумів. Важливу роль відіграла Січова співацька школа (остання третина XVII ст. – 1709, 1735–1775), «де готували фахівців для церковних хорів. Школа задовольняла потреби січових крилосів» [10, 253]. «Першою ластівкою» у сфері підготовки виконавців нової генерації стала Глухівська співацька школа [1; 2; 4; 6].

У 1988 р. доволі широко святкувалося 250-річчя заснування вітчизняної професійної музичної освіти. «Її започаткувала музична школа, відкрита в Глухові, як вважають, у вересні 1738 року» [8]. При цьому деякі автори [2, 79], [8] висловлюють думку, що вибір міста був дещо несподіваним, оскільки, здавалося б, кращі умови для цього були у Києві, Чернігові або Переяславі, де в Академії або колегіумах викладалися музичні дисципліни [2, 79]. Інший автор, посилаючись на указ Анни Іоанівни від вересня 1738 р., говорить: «У Глухові мовби чекали цього указу. Відразу почалось будівництво» [3]. В «Історії української музики» зазначається: «Розпорядженням іноземної колегії російського уряду від 24 серпня 1730 року Генеральній військовій канцелярії було вказано відкрити в Глухові школу з учителем хорової справи та гри на інструментах (гуслах, бандурах), щоб готувати для царського двору грамотних півчих і музикантів» [6, 384].

Насправді ж ми маємо яскравий приклад бюрократичної тяганини, оскільки за архівними даними Генеральної військової канцелярії гетьман Д. Апостол ще 18 березня 1729 р. звернувся до названої колегії (міністерства) «з проханням провести по всіх полках спеціальний набір дорослих і хлопців для їх систематичного навчання у Глухові із подальшим відправленням за призначенням» [11]. До реалізації власної

пропозиції гетьман, якому добре було відомо про темпи розгляду звернень у «Північній Пальмірі», приступив, не очікуючи на дозвіл.

Вже у січні 1730 р. «одинадцять здібних співаків у супроводі козака Я. Лобуса були відправлені в Москву» [11]. Активно продовжувалася робота і в наступні роки. 1736 року регентом школи було призначено П. Яворського (Яворівського), знаного фахівця в царині теорії і практики багатоголосного співу [2, 80; 6, 384–385; 11]. Тож у вересні 1738 р. відбулося не відкриття, а реорганізація школи. Дещо змінилася і навчальна програма: до інструментів, грі на яких вже навчали, додалася скрипка (скрипица); викладачів зобов'язували навчати учнів грі на бандурі, гусях та скрипці «по ноте»; того ж року у школі почали викладати хореографію (з рапорта глухівського сотника Брежинського). До школи зараховували обдарованих дітей та юнаків, яких відбирали у Лубенському, Чернігівському, Стародубському, Київському, Переяславському, Гадяцькому, Полтавському та Прилуцькому полках – тодішніх адміністративних одиницях Гетьманщини [6, 384–385]. Батьки не завжди погоджувалися на від'їзд дітей з дому, і щоб зменшити цей спротив, було запроваджено цікавий спосіб заохочення: родини хористів звільнялися від оподаткування [2, 79]. Навчання тривало, в залежності від рівня попередньої підготовки, 1–2 роки.

Десятеро кращих випускників відряджалися до Петербурзької придворної співацької капели і, пройшовши випробовування, зараховувалися до її складу. Вони опинялися в чарівному світі високої музики і, водночас, – у нелюдському жорстокому світі конкуренції, не завжди чесної, підступності, заздрощів. Діти й підлітки з ангельськими голосами й ангельською (чи майже такою, бо ж відбір здійснювався і за цими критеріями) зовнішністю, які зростали у світі ще багато в чому патріархальних стосунків і патріархальної моралі, без батьківської опіки опинялися в богомному світі столиці. Психологічний тиск, несприятливий клімат (холодний і вологий), найгірший для голосу, втрата зв'язку з родиною у деякого викликали депресію і втрату голосу, а інших мобілізували у боротьбі за виживання.

Складний характер хорової музики XVIII ст. ставив дуже високі вимоги до виконавців, підготовка яких тривала, як зазначалося, 1–2 роки. Співаки повинні були мати добре поставлений голос, високу техніку співу, бо ж хор мав здійснювати філірування звуку, велику виразність співу, що передавали б усе багатство світу й найтонші рухи душі. Відчуття ансамблю, злагодженість – важливі показники культури співу, що формується упродовж тривалої копіткої праці. Для емоційного впливу на слухачів застосовується технічно складний контрастний спів

– перехід від *mezzo piano*, *piano* чи *pianissimo* до *mezzo forte*, *forte* або навіть *fortissimo*. Як досягався такий високий рівень за малий – за сучасними мірками – термін? Відповіді ми не маємо.

Викликає подив і робота педагогів та регентів з постановки голосу, адже випускники школи виконували сольні партії у хорових творах та арії з опер італійських композиторів, а деякі (Г. Марцинкевич, М. Березовський, Д. Бортнянський та ін.) – і сольні партії в оперних виставах. Дуже яскраво спалахнув талант юного Гаврила Марцинкевича (ймовірно, 1741 р. н.), який співав у Глухівській капелі гетьмана К. Розумовського. Після тріумфального виступу капели у Москві гетьман привіз її до столиці, Санкт-Петербургу, де високий рівень виконавців дістав схвальну оцінку імператриці Єлизавети. Сучасники відзначали, що Гаврило виконував складні італійські арії «с искуснейшими каденциями и изысканейшими украшениями» [5]. Наявність великої кількості виконавців з поставленими голосами уможливила постановку російською мовою (1755 р.) повномасштабної опери «Цефал и Проксис» італійського композитора Ф. Арайя, де партію Цефала виконував 14-річний тенор Г. Марцинкевич. І вистава, і спів юного соліста мали великий успіх і схвальні відгуки, зокрема, в закордонних виданнях» [5]. Далі ми не знаходимо згадок про цього виконавця і можемо лише здогадуватися про його подальший життєвий шлях чи припускати ранню смерть юнака або втрату голосу.

Учні школи, безперечно, були обдарованими, а то й талановитими або геніальними музикантами з добре поставленими від природи голосами. Проте, визнання цього факту ще не дає відповіді на питання: як досягали таких результатів за гранично короткий, 1–2 роки, термін? Згадок про методики роботи викладачів ми поки що не маємо. Можна припустити, що у кожного з них були свої таємниці, які вони ретельно охороняли і які, зі смертю викладача, втрачалися. Проте справа не безнадійна. Частина цих знань, можливо, збереглася, оскільки все ж передавалася близьким родичам та улюбленим учням. І ось тут виникає завдання для молодих дослідників: вивчити епістолярну спадщину і щоденники, що зберігаються в архівах багатьох країн з тим, щоб видобути ці знання, які можуть (і мають) збагатити нашу педагогічну практику.

Варто зазначити, що питання щодо придатності цих методик у сучасній системі підготовки вокалістів лишається дискусійним, оскільки нам відомий лише один бік роботи тих фахівців, і він є переконливим. Однак нам бракує відомостей про сценічне довголіття співаків, які показували високу майстерність на початку своєї сценічної діяльності. Це не означає, що їх не було. Ті відомості могли не дійти до нас, загубившись у роки лихоліть і

соціальних потрясінь. Та ми не можемо виключати й іншого: результат міг бути метою сам по собі, коли доля людини просто не бралася до уваги, як то іноді буває й у наш час у дитячому спорті; як не можемо виключати й іншого – ці виконавці тривалий час були окрасою сцени. У будь-якому разі, аргументовану й переконливу відповідь можна буде одержати лише внаслідок співпраці фахівців різних галузей знань, в результаті комплексних досліджень із застосуванням методів моделювання.

Оцінюючи роботу Глухівської співацької школи, найчастіше згадують про діяльність випускників, імена яких увічнені в історії. Це – дипломати Брилевський і Новицький (випуск 1732 р.), бандурист Г. Любисток, художник А. Лосенко, співаки Ю. Кричевський, П. Федоров, П. Русакович, Ф. Петров, композитори зі світовою славою М. Березовський та Д. Бортнянський. Менше звертають увагу на іншу сферу – позитивний вплив на побутову та професійну музичну культуру. До столиці потрапляла частина випускників, решта ж, повернувшись додому, не поривала з музикою, адже барокова культура, яка стала не лише мистецьким, а й загальнокультурним явищем, прагнула до карнавалізації, поєднання непоєданого, пишності й простоти, символізму й реалізму. Тому запит на професіоналів стабільно був високим. Вони продовжували свою діяльність у багатьох сферах: працювали регентами, викладачами, акторами, високопрофесійними півчими тощо. Їхня творчість справляла начиний вплив на духовне життя народу протягом тривалого часу.

Посилання

- Белашов В. На зламі тисячоліть: історико-краєзнавчий нарис / В. Белашов, С. Жукова та ін. – Суми: «АС – Медіа», 2002. – 96 с.
- Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської Лівобережної України / В.І. Белашов. – Глухів: ГДПІ, 1996. – 216 с.
- Буряк М. Творець «Креонта» і «Алкіда» / М.Буряк. – Народна трибуна. – № 61. – 16.04.1991.
- Вечерський В., Белашов В. Глухів / В. Вечерський, В. Белашов. – К.: Абрис. 2003. – 168 с.
- Ільїн О. Трагічна доля співаків / О. Ільїн. – Глухівщина. – № 79. – 25.10.1995.
- Історія української музики. В 6 т. / АН УРСР. Ін-т мист-ва, фолькл. та етногр. ім. М.Т. Рильського. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 1, 1989. – 448 с.
- Колесникова Л. Проблема фахової компетентності педагога в соціокультурних реаліях інформаційного суспільства / Л. Колесникова // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка: зб. наук. праць. Випуск 21. – Глухів, 2012. – С. 112–117.
- Локашенко Г. Колиска духовної культури / Г. Локашенко. – Ленінська правда. – № 65. – 02.04.1988.
- Скотний В.Г. Модуси взаємодії раціонального та ірраціонального в сучасній системі освіти в Україні / В.Г.Скотний // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Людина – світ – культура» (20–21 квітня 2004 р., Київ). – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 935–936.
- Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. С.О. Черепанової. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.

11. Як виникла і створювалась співацька школа: свідчать архіви // Народна трибуна – №78–79. – 21.10.1995.

Кислая С.В. Становление системы музыкального образования в Украине

В статье проанализированы процессы формирования системы музыкального образования в Украине, начиная с времён Средневековья (Киевская Русь). Особое внимание уделено процессам, происходившим в период казацкого барокко. Здесь акцент сделан на деятельности Глуховской певческой школы.

Ключевые слова: система образования, музыкальное образование, профессионализм, казацкое барокко, Глуховская певческая школа.

Kysla S.V. Formation of the system of musical education in Ukraine

The processes of forming the system of musical education in Ukraine beginning from the Middle Ages (Kievan Rus) are analyzed in the article. Special attention is given to the processes that took place during the Cossack Baroque - here the emphasis is on the activities of singing school of Hlukhiv.

Key words: education, music education, professionalism, Cossack Baroque, singing school of Hlukhiv. Formation of the system of musical education in Ukraine.

02.04.2014 р.

УДК 94 (474.51)+904:72 «175»

I.M. Ігнатенко

ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ. НОВИЙ ДОКУМЕНТ СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

У статті викладена доповідна російського інженерного офіцера про конфлікт між інженерною командою та громадою міста Чернігова з приводу заборони на приватне будівництво поблизу укріплень фортеці.

Ключові слова: Чернігів, Глухів, фортеця, полкова канцелярія, інженерна команда.

В архіві Санкт-Петербурзького музею історії артилерії, інженерних військ та військ зв'язку автором статті був виявлений документ «О Черниговской крепости. 1757–1758 гг.» (ф. 2, оп. ШГФ, спр. 1301, 6 арк), який торкається певних сторінок історії Чернігівської фортеці. Документ написаний на папері рожевого кольору із водяними знаками. Почерк видає людину грамотну і водночас енергійну, зазвичай перші літери слова виведені красиво, а закінчення перетворюються у суцільні завитки. Автор статті приводить першу частину документу, написаного російською мовою, у транслітерації за популярним методом. Друга ж частина, повну розшифровку якої не вдалося зробити, коротко пересказана.

Перша частина документу представлена

донесенням генерал-інженера Панкова? голові інженерного і артилерійського відомства графу Шувалову. У ньому переказується доповідна інженер-прапорщика Черкашенікова від 14 квітня 1757 р., у якій, зокрема, йдеться про те, що у цей день прапорщик Михайло Черкашеніков прибув до Чернігова і надав тутешньому коменданту і полковнику Божичу укази про сувору заборону нового будівництва та ремонту старих будівель, які вже були зведені на відстані 130 сажнів від гласису Чернігівської фортеці у порушення цього указу.

На це подання була дана відповідь Чернігівської малоросійської полкової канцелярії про те, що, незважаючи на вимогу Чернігівської і Київської інженерних команд заборонити будівництво у безпосередній близькості до фортечних укріплень та поновлення вже існуючих тут дворів «обивателів», чернігівська полкова канцелярія із цим не погоджується, оскільки вбачає в забороні крайню «оби́ду и разорение» для міщан. У якості аргументу про відміну ламання дворів в межах фортечної еспланади наводився факт, що у Глухові після пожежі 1748 р., на початку відбудови міста, згідно із імператорським Указом, було дозволено будувати «обивательське строение», «відступаючи від валу лише на ширину вулиці для проїзду шириною не більше 3 сажнів, а за містом будуватися від валу і рову відступивши на стільки, щоб залишити вільний проїзд та згодом можна було б збільшити ширину рову, а 130 сажнів від фортеці порожнього місця не лишати». Тому згідно того ж Указу і при Чернігівській фортеці будівництво дворів у цьому місці заборонити не можна.

Зважаючи на перепону із боку місцевих жителів у виконанні наказів по дотриманню обороноздатності Чернігівської фортеці, інженер-прапорщик Черкашеніков просив не ставити йому в вину невиконання своїх обов'язків.

Треба зазначити, що на момент складання документу народилося вже четверте покоління чернігівців, які не знали жахів облоги та захоплення міста ворожою армією, це спричиняло несерйозне ставлення до заходів по забезпеченню обороноздатності Чернігівської фортеці. Так само і міська адміністрація бачила в цих мірах пусту формальність, яка заважала нормальному розвитку господарства.

Высокопревосходительному
Генерал фельдцейхмейстеру

Получен 19 июня 1757 (г.)

Сенатору Ея Императорского Величества генерал-адъютанту действительному камергеру лейтенант-подпоручику государственному межевщику observationalного корпуса шефу обоих российских белого орла и святыя Анны орденов кавалеру графу Петру Ивановичу Шувалову

Генерал инженер Панков?

[2л.]

18 июня 1757

...приписанной к нему инженер полковника Штофеля ... находящегося в Чернигове инженер прапорщика Черкашеникова, о произведенной в Чернигове самовольно(го) от обывателей в неуказанных от крепости местах строения, с требованием резолюции доношения, оное для рассмотрения во реченное при сем вашему сиятельству представляем.

[3л.]

Получил 5 мая

Доношение

Сего апреля «14» дня 1757 году по прибытии моему в Чернигов между прочим к Черниговскому коменданту господину полковнику Божичу представлено ... : в силу состоявших им? указов в расстоянии от гласиса ста тритцети сажень строение старое починивать и вновь строит(ь) накрепко воспретит(ь), чтоб состоявшиеся неоднократные Указы об? оном строении полное свое действие иметь могли. И на которое мое предзствление сего апрелю 28 дня в малороссийской Черниговской полковой канцелярии во ответ предложено: хотя де представляет Черниговская и Киевская команда, чтоб в строении и починке дворов обывателей в указа(нных) сажнях накрепко запретить, но какое ис сего так из прежних от оной де команды обоих строений запрещение учинит(ь) невозможно, ибо де черниговская полковая канцелярия в том усматривая обывателей крайне следующую оби́ду и разорение представляли прежде в рассмотрение войсковой генеральной канцелярии, на которое представление от оной канцелярии в «755» году октября 12 дня воспоследовало в резолюцию следующее: ис представления от Черниговской полковой канцелярии усмотрено, хотя де при Черниговской крепости для крепос(т)ного гласису и следует нескол(ь)ко дворов отломать, но токмо де из оного может последовать обывателей чрез отняtie их жилищ крайнее оным разорение, чего ради о несломке оного строения писано к г(оспо)дину бывшему тогда вице губернатором и генерал майором, что ныне Губернатором, генерал и кавалер Ивану Ивановичу Костюрину, что де в городе Глухове, после учинившагося в 748 году пожара, при начатии строения [3 об] Указом Ея Императорскаго Величества присланном ис правител(ь)ствующаго Сената повелено, в городе Глухове в крепости самой строит(ь) обвател(ь)ское строение оставляя от валу для проезде улицы толко не более трех сажень, а за городом строить от валу и рва не в близости, остав(ить?) тол(ь)ко свободной проезд, со временем и рва в ширину прибавить можно было, а ни ста тридцат(ь) сажень от города порожнего места не оставлять, следовател(ь)но де в

силу онаго Указу и при Черниговской крепости во избежание обывателям излишнего разорения чрез отнятие дворов, возбранить невозможно, на которое представление доказывает, оная черниговская полковая канцелярия якобы от бывшего тогда вице губернатором, что ныне губернатором и кавалером Иваном Ивановичем Костюриным, в силе онаго состоявавшегося в Глухове ис правительствующего Сената Ея Императорскаго Величества указу к инженерной черниговской команде приказано, что во все оные разстояния при городе Чернигове вновь строится и старого починиват(ь) не возбранить, толко былло(ь) оное приказание или нет, того я неизвестен, да и по делам ничего не имеется, да в подтверждение еще онаго ж прошедшаго 756 году майа 31 дня ордером из генерал(ь)ной войсковой канцелярии в здешню Черниговскую полковую канцелярию определено, что в строении строить вновь и старого починиват(ь) ни под каким видом не возбранять, а ко отвращению сего вторично из генерал(ь)ной войсковой канцелярии к г-дну тайному советнику и вице губернатору Костюрину писано, о чем де к бывшему тогда здесь инженер прапорщику Панкратиеву из здешней Черниговской полковой канцелярии во известие сообщено, чего де ради и ныне к здешней инженерной Черниговской команде во известие предлагается что как в сносе для гласиса строения, так [4 л.] в запрещении обывателем вновь строитца и старое починивать, в указанных саженой, в силе указа и состоящих ис? ордеру ис генерал(ь)ной войсковой канцелярии возбранять никак невозможно, да и Черниговской де инженерной команде во оном строении ни под каким видом не возбранять, и тако ис сего ясно киевская инженерная команда рассмотреть может, что в произвождение в указанные саженой от крепости строения, здешней инженерной команде обывателем запретить не можно, ибо оне полага(л) ись на вышеписанные от генерал(ь)ной войсковой канцелярии определения, никаких запрещений от инженерной команды слушать не хотят, что и ныне и чинится, ибо полковой писарь Черниговского малороссийского полку Андрей Якимович, около своего двора, хотя оной и весь недавно построен, разломав старой забор вновь зделал, а двор онаго писаря состоит от крепости в разстоянии восемьдесят четыре сажени. Черниговской Саборной церкви протопоп Андрей Максимович, которого двору от крепости в разстоянии семнадцать девит(ь) сажень, вновь на дворе своем избу и совсем к ней принадлежащим строением ныне строить начал, хотя оном и запрещение чинено было, тол(ь)ко оной с ругател(ь)ством говорил – должно де слушать повеление от тех кто власть имеет, ибо де в дозволении строению от генеральной канцелярии, чтоб строитца вновь и старое починиват(ь) повелено и ничего воспрещать не велено, инженерной

команде никакого в том дела нет, следовател(ь)но и вступатца оной не подлежит, разве де ради каких приметок. Еще ж священник Яков Макотриков также вновь избу со всем строением к ней принадлежащим строит вновь, которой от крепости в разстоянии сажень, да и во многих местах ныне вновь строят другие старое починивают, а на запрещении от инженерной [4 об. л.] команды и смотреть не хотят, а состоявшие от нея? неоднократно указами из военной коллегии и ис канцелярии главной артиллерии и фортификации строении в подтверждение, что учинено довол(но?) известна уже киевская инженерная команда ..., а между прочим во оных указах изображено, что... во всем оном строении иметь смотрение о крепости? ея при тех крепостях инженерным афицерам.

Того ради Киевской инженерной команде сим о происходящем при Черниговской крепости, в разстоянии от крепости в указанных саженьях, самовол(ь)ном всех обывателей строении, також исправлением о позволении оных их строения вышзшаго их повеления доношу, и как за онаго Киевская инженерная команда в пресечении онаго строения разсудить может предав в рассмотрение, а на мне за неисполнение по указам о строении впред(ь) какого штрафа взыскано небыло, ибо хотя крайним моим старанием о запрещении строения рачение и имею, токмо везде от оных обывателей почти с поношением отходит(ь) должен, как то и ныне соборной церкви протопопом учинено в пресечение ж строению знатисто мне собою учинить ничего невозможно, а неповелено л(ь) будет от Киевской инженерной команды в страх другим у оных самовол(ь)ных начал(ь)ников строения их разломать. И что испоследует от инженерной команды в резолюцию ожидать имею.

Инженер прапорщик Михайла Черкашеников

Друга частина документу (аркуші 5, 5 об., 6) має ряд важких для прочитання фрагментів. Під заголовком «Чорна диспозиція чернігівської фортеці на 758 рік» вона є, по суті, чернеткою текстової частини проекту ремонтних робіт у фортеці на 1758 р. У цій чернетці зазначені посилання на креслення плану та профілів Чернігівської фортеці та її окремих укріплень. Тут йдеться про необхідність проведення наступних робіт: будівництва лівої фланки Катерининського бастіону, підвищення інших «ліній» цього ж бастіону до попереднього рівня, вирівнювання у плані та в профілі куртини між Водяним бастіоном та напівбастіоном, що лежить при дерев'яному замку. У тексті приведені критичні зауваження щодо креслень проекту, оскільки не всі вони, з позиції автора чернетки, мають сенс або можуть бути практично втілені. Незважаючи на зовнішню крутість лівої фланки Катерининського бастіону, пропонувалося не робити її настільки крутою, як показано на профілі, однак збудувати у відповідності до вже

існуючих зовнішніх «крутостей» інших ліній цього бастиону, а пошкоджений бастион, який знаходився між Водяним бастионом та напівбастионом, що лежав при дерев'яному замку, – знищити і ніяких нових споруд не будувати.

Назгаданий проект накладена резолюція генерал-фельдцейхмейстера і кавалера графа Шувалова.

Введення у науковий обіг даного документу сприятиме кращому уявленню про рівень взаємодії різних державних установ у галузі забезпечення обороноздатності міст-фортець Лівобережної України в середині XVIII ст.

Игнатенко И.М. Проблемы соблюдения обороноспособности Черниговской крепости. Новый документ середины XVIII в.

В статье изложена докладная российской инженерной команды о конфликте между инженерной командой и общиной города Чернигова по поводу запрета на частное строительство вблизи укреплений крепости.

Ключевые слова: Чернигов, Глухов, крепость, полковая канцелярия, инженерная команда.

Ihnatenko I.M. Compliance issues of defensibility of Chernihiv fortress. New Document middle of XVIII century

In the article the memo Russian engineer officer of a conflict between the engineering team and the community of the city of Chernihiv on the ban private building near the fortress.

Key words: Chernihiv, Hlukhiv, fortress, regimental chancellery, engineering team.

03.04.2014 р.

УДК 94 (477.53) «1758» (1–22): 314.1

Ю.В. Ночовний

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА ПИРЯТИН ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1758 РОКУ)

У статті на основі даних джерел церковного обліку аналізується статеві-вікова та шлюбна структура жителів Пирятина другої половини XVIII століття. Підраховано й проаналізовано загальну чисельність, статеву та шлюбну структуру населення міста.

Ключові слова: сповідний розпис, індекс Уіпла, населення, статі, вік, шлюбна структура.

Сповідь відігравала надзвичайно важливу роль в житті християнського суспільства. Свого часу вона була одним із засобів дисциплінування Церквою українського ранньомодерного соціуму настільки важливим, що потребував ретельного обліку, в результаті якого сучасні дослідники мають

велетенський комплекс джерел церковного обліку населення XVIII ст. Тільки у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві нараховується близько 20 тисяч одиниць так званих сповідних розписів (це не рахуючи фондів місцевих, обласних архівів) [1, 20]. Сповідні розписи – документи церковного обліку населення, що фіксували відвідування сповіді та прийняття причастя парафіянами кожної церкви. Подібні матеріали є традиційним джерелом для вивчення демографічних процесів у населенні Гетьманщині, історії церковної організації, окремих парафій чи поселень тощо.

Перші кроки по впровадженню сповідних розписів були здійснені в 90-х рр. XVII ст. для контролю надходження зборів до казни з розкольників та осіб, що не сповідалися. Указами 1716 і 1718 рр. парафіяльні священики зобов'язувалися щорічно складати списки і надавати відомості в духовні правління про осіб, які відбули сповідь і причастя (або з якихось причин уникли її) та перелік розкольників для накладання штрафів (з різночинців і посадських – по 1–3 руб., з селян – 5–15 коп.) у залежності від строку невідвідування сповіді [2, 103]. Активне впровадження цих ініціатив на території Київської митрополії розпочалося з 1720-их рр. у рамках процесу конфесіоналізації Руської православної церкви [3, 7]. Указ Петра I від 1722 р. додатково роз'яснював форму заповнення парафіяльних списків та інші процедурні питання [4, 104]. Відповідним указом від 16 квітня 1737 р. імператриця Анна Іоанівна підтвердила обов'язкове ведення сповідних розписів при церквах. Було затверджено їхню остаточну уніфіковану форму [4]. Часом для складання сповідних розписів для священиків церковна влада визначила Великий піст [3, 7]. Ті, хто не встиг сповідатися, могли це зробити у інший термін. Як правило, це були Петрівський, Успенський і Різдвяний пости [5, 380].

У своєму дослідженні ми використали сповідні розписи церков містечка Пирятина Лубенського полку за 1758 р., що зберігаються у фонді № 801 Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області. Сповідні відомості зібрані у дві справи – № 3 (20 аркушів) і № 4 (10 аркушів) формату in folio, записаних скорописом XVIII ст.

Джерело складається з преамбули, що включає інформацію про церкву та священнослужителя, який її очолював: «Роспись города Пирятина церкви Успения Пресвятой Богородицы протопопа Ильи Максимовича» і «Роспись города Пирятина церкви Сошествия Живоначальной Троицы попа Иоанна Прокоповича». Розпис упорядкований у формі таблиці й містить наступні складові: у першій графі позначається порядковий номер двору чи будинку, друга графа позначає кількість мешканців двору,

окремо чоловіків і жінок. Фіксуєчи перелік сім'ї, до таблиці вносилося прізвище, ім'я голови двору: «Павел Дмитриев Ляшенко»; потім дружини «его жена Анна Павловна»; далі йшли діти: записувалися спочатку хлопчики, потім – дівчатка: – «их дети Федор, Ефросиния» [6, арк. 9]. Подружжя, що не мало дітей, позначалося у такий спосіб: «Грицко Никифоров, жена его Анна Гавриловна у них детей нет» [6, арк. 13 зв.]. У випадку, коли хтось із подружжя помер, щодо того, хто лишився, вказувалося вдовство.

Двори розписувалися за становим принципом: спершу називалися ті, що належали духовним особам: «духовные и их домашние»; потім – військових (козаків): «военные и их домашние», канцелярські службовці: «приказные и их домашние – Андрей Никитин писар сотенный Пирятинский» [6, арк. 12], чотири двори «разночинцев», де знаходимо колишнього прикажчика графа Г. Теплова Данила Зіновієва, старости Гаврила Василієва, пушкаря Василя Романова [6, арк. 12 зв.-13], ремісників «цеховые и их домашние», посполиті (міщани) «посполите и их домашние» і один двір «богадельня». У кожному дворі, за наявності, записувалися особи, які не мали родинних зв'язків з господарями, а жили і працювали тут – «служители» та «дворовые» зі своїми родинами. Наступна графа фіксувала вік кожної особи.

У останніх двох колонках таблиці («сповідалися і причащалися») вносились імена усіх без винятку дорослих парафіян, а до другої – «не исповедались за малолетством» – діти віком до 7 років. До розпису вносилися діти з одного року, молодші зафіксовані у сповідній відомості, яку записував піп Іоанн Прокопович. Він зафіксував вік своїх дітей, близнюків Георгія і Афанасія (3 місяці) [7, арк. 1], сина військового товариша Григорія Огроновича – Івана (1 місяць) [7, арк. 1 зв.], доньки посполитого Івана Павлова – Єфросинії (3 місяці) [7, арк. 6] та сина посполитого Микити Василієва – Івана (9 місяців) [7, арк. 7 зв.].

Закінчуються сповідні розписи підбиттям статистичних підсумків у формі таблиці та підписом настоятеля храму. У сповідних відомостях «церкви Сошествия Животворящей Троицы попа Иоанна Прокоповича» ми виявили, що 7 річна Тетяна, донька посполитого Афанасія Іванова Шаповала [7, арк. 5 зв.], не отримала свого порядкового номеру, що вплинуло на підсумкові відомості про кількість осіб жіночої статі. Однак, цю помилку можна вважати механічною і такою, яка не може вплинути на чистоту нашого дослідження.

Отже, сповідні розписи двох церков містечка Пирятин за 1758 р. є досить репрезентативними, оскільки у них позначені усі категорії мешканців міста, на відміну, скажімо, від інших облікових джерел XVIII ст., зокрема Румянцевського опису Малоросії. Отож назване джерело ми

використаємо для дослідження статевої, вікової та шлюбної структури населення як основних демографічних характеристик.

Зважаючи на низький рівень статистичної культури, притаманний ранньомодерному суспільству, виникають сумніви щодо точності вікових даних населення, вказаного у сповідних розписах. Постають питання: наскільки добре були обізнані мешканці міста зі своїм справжнім віком, чи використовували священники допоміжні джерела (метричні книги) при складанні списків чи записували вік зі слів по пам'яті або візуально. І, нарешті, як скрупульозно заносилися відомості про осіб, молодших 7 років.

На думку дослідника І. Сердюка, упродовж життя частина людей забувала свій точний вік, округлюючи його [8, 79]. Таке округлення виявлялося у додаванні цифр 0 і 5. За нашими підрахунками у віковій групі 25-60 років з 828 осіб виявлено 273 «ювіляра».

Для позначення точності віку в історичній демографії використовується обрахунок індексу Уіпла (Whipple index). Відповідно до нього, відношення суми чисельності населення, вік яких закінчується на 0 і 5 (починаючи з 25 років і до 60 років) помноженому на 100, до 1/5 загальної суми чисельності населення віком 23–62 роки. Розраховується за формулою: $I = ((S_{25}+S_{30}+S_{35}+...+S_{60}) \times 100) / (1/5 \times (S_{23}+S_{24}+...+S_{62}))$.

Підставивши у формулу дані Сповідних відомостей, отримаємо, що індекс Уіпла становитиме $I = 273 \times 100 / 1/5 \times 828 = 164$. Результат вказує на те, що якість даних поданих у розписах є поганою, відхилення від стандарту рекомендованого ООН [3, 7] становить 64 %. Варто зауважити, що попри контроль церковної влади, сповідні розписи не вирізнялися точністю. Так, індекс Уіпла для сповідних розписів м. Полтави 1775 р. становить 141, що є далеким від ідеалу [3, 8–9].

Аналіз статево-вікової структури розпочнемо із визначення загальної чисельності населення містечка та поділу усіх його мешканців на великі вікові групи. Для цього скористаємося методикою французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма. Вони виділяють два способи такого поділу. Перший передбачає розподіл на молодих (0–19 років), дорослих (20–59 років) та літніх (60 і старші). Другий – поділ на дітей (0–14 років), осіб активного віку (15–64 роки) та літніх (65 років і старші) [9, 23]. Але зважаючи на тогочасні уявлення про дитинство і старість, сучасний дослідник Ю. Волошин пропонує наступний поділ: діти (0–14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші) [10, 112].

За нашими підрахунками на 1758 рік у Пирятині проживало 1593 особи, з яких 774 чоловіки і 819 жінок (див. таблицю 1). У джерелі не вказано вік лише одного посполитого «Моисея Григорієва Ткача» [7, арк. 9], тому дані про нього ми не вноситимемо до таблиці.

Таблиця 1

Розподіл населення міста Пирятин за великими віковими групами

Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	572	286	286	957	454	503	63	33	30
%	35,9 %			60,1%			4 %		

Спочатку з'ясуємо рівень демографічної старості населення Пирятин, для чого використаємо методику польського демографа Едварда Россета. Потрібно підрахувати частку осіб віком 60 років і старших. Е. Россет вважав населення молодим, якщо частка літніх людей не перевищує 8 % [11, 72]. Як з'ясувалося, серед мешканців містечка частка літніх людей становила 4 %, а це означає, що населення Пирятин було демографічно молодим.

Для повнішої характеристики статеві-вікового співвідношення, необхідно дослідити ситуацію

в окремих вікових категоріях. Використаємо спеціальну таблицю (див. таблицю 2), у якій усіх жителів розподілимо за віком і статтю; коли вік не з'ясовано, дані вносимо до відповідної графі. За основу поділу взяті п'ятирічні вікові групи. Крім того, таблиця містить колонки з абсолютними та відносними величинами, а також вирахованим коефіцієнтом фемінізації [3, 10]. Коефіцієнт фемінізації (співвідношення чисельності жінок (Ж), яка припадає на 100 або 1000 чоловіків (Ч)), вираховується за формулою $(Ж/Ч \times 100(1000 \text{ осіб}))$.

Таблиця 2

Статеві-вікова структура населення Пирятин в 1758 р.
(за матеріалами Сповідних розписів двох церков)

Вік	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації
	Абсолютна кількість			Показники структури (%)			
0-4	177	87	90	100	49,1	50,9	103
5-9	190	91	99	100	47,9	52,1	108
10-14	205	108	97	100	52,7	47,3	89
15-19	163	72	91	100	44,1	55,9	126
20-24	179	81	98	100	45,2	54,8	120
25-29	139	44	95	100	31,7	68,3	215
30-34	194	114	80	100	58,8	41,2	70
35-39	77	44	33	100	57,1	42,9	75
40-44	95	49	46	100	51,6	48,4	93
45-49	32	14	18	100	43,7	56,3	128
50-54	56	27	29	100	48,2	51,8	107
55-59	22	9	13	100	40,9	59,1	144
60-64	34	20	14	100	58,8	41,2	70
65-69	11	7	4	100	63,6	36,4	57
70 і ст.	18	6	12	100	33,3	66,7	200
неозначений	1	1		100	100	0	
Разом	1593	774	819	100	48,6	51,4	105

Як бачимо, перевага в статевій структурі належала жінкам. Вони домінували у більшості вікових груп. Коефіцієнт фемінізації становив 105. Відмітимо, що перевага жінок була традиційною для популяції міст Гетьманщини XVIII ст. Так у полковому місті Стародубі коефіцієнт фемінізації становив 109, у Ніжині – 101, Переяславі – 105 [12, 197–199] а Полтаві – 107 [3, 10].

Серед дітей спостерігаємо незначну перевагу дівчаток над хлопчиками у наймолодших вікових групах (0–4) у співвідношенні 103 до 100 та (5–9) 108 до 100. Серед населення активного віку (15–59) тотальну перевагу у статевому співвідношенні жінок над чоловіками була у віковому проміжку (15–29) років. Поясненням цього можуть бути постійні та сезонні міграції серед жінок працездатного віку, що значно змінювали статеву картину міста. Збільшення

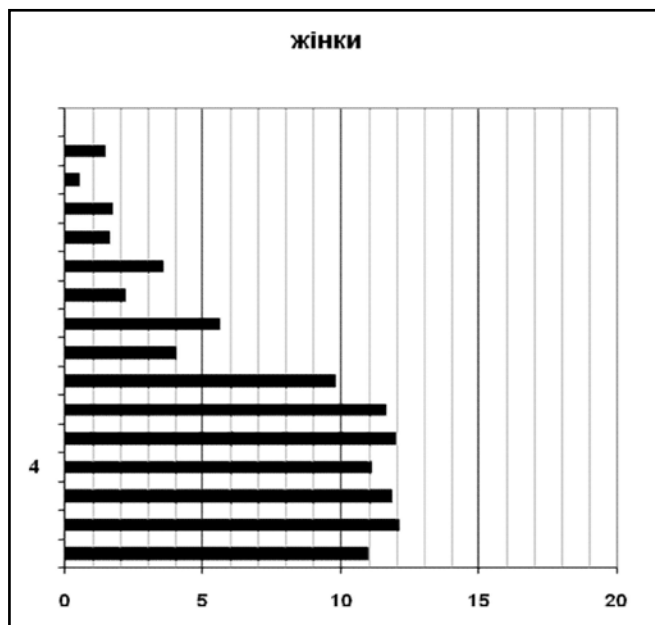
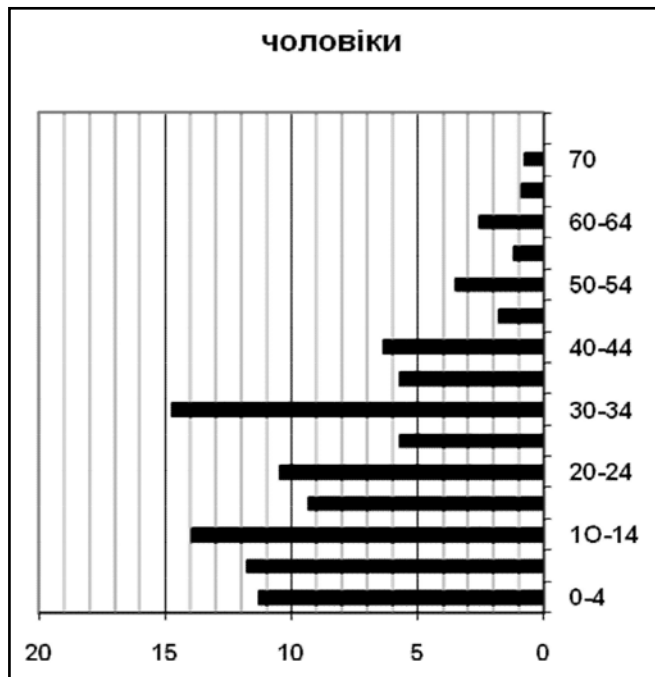
кількості чоловіків у віковому проміжку (30–44), можна пояснити вищою смертністю серед жінок унаслідок виснаження організму через тяжку працю та народження дітей. У старших вікових групах вище від 45 до 59 років знову спостерігаємо збільшення кількості жінок (див. у табл. 3); тут навпаки більша кількість удів, і, можливо, це пов'язано з постійною участю у воєнних діях чоловіків (козаків).

Для докладнішого пояснення процесу формування статеві-вікових структур населення Пирятин звернемося до побудови статеві-вікових пірамід. Цей метод є одним із найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів [8, 92]. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність – на горизонтальній. Кожна

вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи (див. мал. 1). Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятиріччю, її чисельність необхідно розділити на п'ять [9, 26].

Малюнок 1.

Статеві-вікова піраміда населення Пирятин



Побудовані піраміди порівняємо із запропонованими шведським демографом Густавом Зундбергом «ідеальними типами» вікової структури населення (прогресивного, застійного та регресивного).

Прогресивний тип характеризується постійним зростанням населення, застійний тип – сталістю,

регресивний – зменшенням [11, 68].

Обидві конструкції мало схожі на класичні піраміди і демонструють різкі коливання чисельності обох статей. Проте, піраміди мають вигляд, притаманний статеві-віковій структурі закритого, традиційного суспільства з високою часткою дітей і малою часткою літніх людей у структурі мешканців містечка.

За матеріалами сповідного розпису розрахуємо шлюбну структуру населення, під якою розуміється розподіл населення за шлюбним станом (положенням індивіда по відношенню до інституту шлюбу) [13, 55-56]. На основі залученого джерела спробуємо дослідити кількість жителів Пирятин, що перебували в шлюбі на 1758 р., установити кількість осіб, які взагалі ніколи не брали шлюб, визначити частку удівців і удів у структурі населення.

Для досягнення поставленої мети внесемо чоловіче і жіноче населення до спеціальної таблиці необроблених даних структури шлюбного стану населення (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Структура шлюбного стану населення Пирятин в 1758 р.

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	Усього	Цивільний стан			Усього	Цивільний стан		
		Холості	Жонаті	Удівці		Незаміжні	Заміжні	Удови
15-19	72	71	1		91	66	25	
20-24	81	40	41		98	25	70	3
25-29	44	12	31	1	95	9	83	3
30-34	114	10	103	1	80	6	62	12
35-39	44	1	43		33	1	27	5
40-44	49	3	44	2	46	2	23	21
45-49	14		13	1	18		15	3
50-54	27	2	21	4	29	1	12	16
55-59	9		6	3	13		5	8
60-64	20		16	4	14	1	3	10

65-69	7		4	3	4			4
70-	6		4	2	12		2	10
усього	487	139	327	21	533	111	327	95

За нижню межу в розрахунках взято вікову групу (15–19) років, оскільки в джерелі ми не знайшли молодших осіб, які перебували у шлюбі.

У структурі шлюбного стану містечка абсолютну більшість становили одружені. У шлюбі перебували 237 чоловіків (67,2 %) і 237 жінок (61,3 %). Більшість жонатих чоловіків (103) спостерігається у категорії (30–34) років, а заміжніх найбільше у віковій категорії (25–29) років – 83 особи.

На другій позиції знаходяться особи, які ніколи не перебували у шлюбі. За сповідним розписом у двох парафіях було 139 холостяків (28,5 %) і 111 (20,9 %) незаміжніх жінок. Усі, хто перебував за межами шлюбу, знаходилися у віковій категорії 15–24 роки, а отже мали всі шанси на одруження. При цьому шанси молодих жінок були набагато вищі з огляду на те, що на 91 дівчину доводилося 111 хлопців.

Найменшу частку серед населення містечка становили особи, які перебували у шлюбі і втратили свого партнера(ку) через смерть. У Пирятині в досліджуваній період нараховувалося 21 удівець (4,3 %) і 95 удів (17,8 %). Удови переважають удівців у всіх вікових групах, найбільше у категоріях (30–34) – 12 жінок, (40–44) – 21, (50–54) – 16. Така перевага була типовим явищем для ранньомодерного суспільства. На думку дослідника Ю. Волошина, причини такої переваги слід пов'язувати із більшою кількістю жінок, традиційно вищим рівнем смертності серед чоловіків та складністю для повторного шлюбу вдів [3, 20].

Отже, можемо зробити висновок, що залучене нами для дослідження джерело – сповідні розписи двох парафій містечка Пирятин за 1758 рік, незважаючи на невисоку якість поданих у них даних, – є досить інформативним джерелом. Загальна чисельність жителів міста досліджуваного періоду становила 1593 особи з перевагою у статевій структурі жінок, що було звичним явищем для популяції міст Гетьманщини. У загальній структурі населення переважали люди активного віку 15–59 років – 60,1 %, діти віком до 14 років становили 34,9 %. За рівнем демографічної старості населення Пирятин було молодим, частка літніх людей становила 4 %. У структурі шлюбного стану ми виявили, що більшість городян перебували у шлюбі: чоловіки склали 67,2 %, жінки – 61,3 %; холостяків виявилось відповідно 28,5 % і 20,9 %. Усі не одружені (заміжні) знаходилися у наймолодших вікових категоріях, а отже мали всі шанси на шлюб, при цьому шанси жінок були значно вищими. Частка удівців і удів у структурі населення була найменшою

і становила у чоловіків 4,3 %, а жінок – 17,8 %.

Посилання

1. Гісцова Л.З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // Січеславський альм. – Дніпропетровськ: Нац. гірнич. ун-т, 2006. – Вип. 2. – С. 20–27.
2. Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Наука, 1989. – Вип. XX. – С. 102–117.
3. Волошин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична пам'ять. – Полтава, – 2011. – № 1. – С. 5–24.
4. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – Т. 10. – СПб.: [Б. и.], 1830. – С. 114–125.
5. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 19. – Книга 2. – Частина 2. – Київ, 2009. – С. 379–386.
6. Державний архів Полтавської області, ф. 801, оп. 1, спр. 3.
7. Державний архів Полтавської області, ф. 801, оп. 1, спр. 4.
8. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – 304 с.
9. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 208 с.
10. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
11. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.
12. Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / І.О. Сердюк. – К.: [на правах рукопису], 2010.
13. Підгорний А.З. Демографічна статистика: Навчальний посібник, – Одеса.: ОДЕУ, 2010. – 168 с.

Ночовный Ю.В. Историко-демографическая характеристика населения городка Пирятин Лубенского полка (по материалам исповедных росписей 1758 года)

В статье на основании данных церковного учета анализируется половозрастная и брачная структура жителей Пирятин второй половины XVIII века. Подсчитано и проанализировано общую численность, половую и брачную структуру населения города.

Ключевые слова: исповедная роспись, индекс Уипла, население, пол, возраст, брачная структура.

Nochovnyi Yu.V. Historical and demographic characteristic of the population of Pyriatyn regiment of Lubny (based on the confessional register materials of 1758)

In article on based information sources church records analyzed age-sex structure of the population and marital structure of Pyriatyn in the second half of XVIII century. The total number, sex and marriage structure of the population is estimated and analyzed

Key words: confession register, Whipple index, population, sex, age, marital structure.

14.03.2014 р.

М.О. Мельник

СУДОВА РЕФОРМА ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

У статті розглядається процес становлення судових органів внаслідок проведення судової реформи К. Розумовським.

Ключові слова: реформа, Гетьманщина, судові органи, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, універсал.

Значний науковий інтерес для української історико-правової науки має процес становлення та розвиток судочинства в Україні. На шляху реформування сучасної судової системи актуальним є вивчення історичного досвіду становлення та діяльності судових органів нашої країни в попередні історичні періоди, у тому числі в різних її регіонах. У зв'язку з цим метою даної статті є вивчення питання створення судових органів в Україні-Гетьманщині після проведення судової реформи К. Розумовським в 1760–1763 рр.

Судова система України-Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. достатньо широко досліджена, але питання судового реформування 1760–1763 рр. висвітлені лише фрагментарно.

Звертаючись до наукових досліджень з даної проблеми, слід виділити роботи І.Ю. Черкаського [1], А.І. Пашука [2], О.К. Струкевича [3], О.І. Путра [4], Л.С. Гамбурга [5], В.М. Горобця [6] тощо.

Судова реформа К. Розумовського оцінюється в історико-правовій літературі неоднозначно. Зокрема, А.І. Пашук вважав, що в основі проведення судової реформи К. Розумовським лежали класові мотиви та прагнення землевласників-старшин до участі в Генеральному військовому суді. Основним недоліком цих досліджень є розгляд автором даної проблеми з марксистських позицій і зображення, внаслідок цього, судів та судового процесу як знаряддя захисту класових інтересів [2, 57–58]. На думку професора П.П. Музиченка, судова реформа 1760–1763 рр. «мала позитивне значення, бо вона відділила судову владу від адміністративної. З іншого боку, вона повертала судову систему на 150 років назад і передбачала дію Статуту 1588 року» [7, 239]. О.К. Струкевич вважає, що розділення гілок влади, здійснене в останні роки гетьманування К.Г. Розумовського, стало найбільшим здобутком політичного розвитку всієї епохи існування козацької держави» [3, 6].

50–80-ті роки XVIII ст. є останнім відрізком в історії України-Гетьманщини, протягом якого вона існувала як самобутнє політичне тіло. Останній гетьман козацької держави Кирило Розумовський прагнув зберегти і зміцнити статус Гетьманщини як політико-адміністративної

автономії в складі Російської імперії і, водночас, забезпечити легітимність свого соціального й суспільного становища, оскільки головним інституційним важелем, яким підтверджувалися її права, було гетьманство [8, 62]. Тому на початку 60-х років XVIII ст. адміністрація на чолі з гетьманом К. Розумовським, всупереч посиленій централізаторській політиці російського самодержавства, доклала значних зусиль до зміцнення центральних і місцевих органів управління – складової частини української державності. Саме з реформи судочинства почалися перетворення у гетьманському адміністративному апараті.

Слід зазначити, що судоустрій та судочинство Гетьманату не відповідало суспільним запитам, а тому вимагало негайних змін. На той час існувало п'ять судових інстанцій: сотенний суд, полковник, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія і, нарешті, гетьман. Окрім того, в містах, в залежності від їхньої категорії, діяли магістратські або ратушні суди, а в селах – сільські. Однак безперечним можна вважати той факт, що правосуддя було прерогативою адміністративно-управлінського апарату, зокрема такої його важливої ланки, як Генеральна військова канцелярія. Остання найбільш активно втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, а то й просто підмінюючи Генеральний військовий суд, що формально вважався вищою апеляційною судовою інстанцією України-Гетьманщини і президентом якого був сам гетьман [4, 94]. Також полкові канцелярії були переобтяжені, бо вони займалися справами, які слід було поділити поміж трьома судами: «...полковие нынешние канцелярии будучи обтяжены всеми в каждом полку делами теми кои по правам разделены на три уряды». З цієї причини в полкових судах виникає тяганина. До Генеральної військової канцелярії «ежедневно поступали жалобы от разных просителей» [9, 161].

Поєднання судової влади з адміністративною завважало суддям зосередитися на правосудді. Часто їм доводилось відволікатися на інші справи, внаслідок чого склад суду змінювався. Також з'явилися скарги на відсутність справедливості в судах, високі «наклади», хабарництво та зловживання суддями своїми посадовими обов'язками. Велика кількість апеляційних інстанцій призводила до того, що позивачі роками не мали остаточного вирішення справи. Усі ці обставини не сприяли кваліфікованому та якісному правосуддю. Тому назріла необхідність проведення серйозних перетворень у галузі судочинства України-Гетьманщини [10, 113].

17 листопада 1760 р. розпочалася судова реформа згідно з універсалом гетьмана Кирила Розумовського «Про реорганізацію діяльності Генерального військового суду». Велику, фактично керівну, роль у здійсненні цих змін відіграла Генеральна військова

канцелярія. Саме за цим універсалом передбачалося «нине быть в присудствии в суде войсковом Генеральном двенадцати персонам; во-первых, двум судьям генеральным, а с ними десяти персонам, коих десяти ежегодно в полках малороссийских из каждого полку по одному выбирать всем жительствоющим в полках чиновникам и владельцам вообще из бунчуковых товарищей или з старшин полковых, или з настоящих сотников, достойного и добросовестного, права ведающего и владение свое в том полку имеющего, тому избранному персоне быть в суде Генеральном безотлучно» [11, арк. 1–4]. Вибори в усіх полках проходили у вкрай стислі терміни і мали завершитися до 10 грудня 1760 р. Обранці мали прибути до Глухова, де й перебували до серпня наступного року. Вибори на наступний термін проходили на початку серпня, а Генеральний військовий суд засідав із 1 вересня. Обраний не мав права відмовитися від «такого всему обществу нужного дела», а його судова діяльність класифікувалася як «знатная войсковая служба». З 10 січня 1761 р. вводилася обов'язкова присяга членів Генерального військового суду [12, 158].

Та найсуттєвіших змін українське судочинство зазнало наприкінці 1763 р., коли було створено станові шляхетські суди – земські, підкоморські й городські. Назва останніх була запозичена з термінології польської судової системи, що функціонувала в Україні до Визвольної війни середини XVII ст. Сфера діяльності судів регламентувалася відповідними положеннями Литовського статуту 1588 р., який залишався одним із головних джерел українського права, зокрема судочинства [4, 95–96]. Слід зазначити, що питання судової реформи стало актуальним ще в 40-х роках XVIII ст. Комісія з укладання «Прав, по которым судится малороссийский народ», закінчивши свою роботу в 1743 р., пропонувала врегулювати широкий спектр суспільних відносин, установити юридичні санкції за вчинені злочини та інші правопорушення, закріпити порядок діяльності судових органів. Важливе значення «Прав» полягало в тому, що в них закріплювалися певні основи української державності, права і вольності українського народу та основні принципи судочинства. Зокрема, «всякий судья должен судить по сему праву и по написанным в нем артикулам»; по своєму же умствованию, догаду, самоумнению и по собственному знанию ничего не судить и не приговаривать... наказания осужденному ни по милосердию или по наровке убавлять, ни по ненависти и злобе прибавлять не должен, кроме как сие право повелевает» [13, 342]. Остаточні рекомендації щодо створення нових судів надійшли до гетьмана К. Розумовського 17 вересня 1763 р. у вигляді «мнения к апробации его сиятельства графа гетьмана» від з'їзду української старшини, що зібрався тоді у Генеральній військовій канцелярії в Глухові. Його учасники «подали мнение по коликому числу для беззамедлительного

удовольствия челобитствующих в котором полку учредит подкоморих и судов земских» [9, 162].

На підставі цих рекомендацій та посилаючись на право шляхти користуватися у судах Литовським статутом, К. Розумовський 19 листопада 1763 р. видав універсал, в якому викладалася конкретна програма створення нових судових установ. Передусім, передбачалося створити на території кожного полку по два (один мав діяти у полковому, другий – в одному з сотенних міст) земських і два підкоморських суди. Винятком став найбільший за розміром Ніжинський полк: «...по обширности и величине всего полку должно быт трем судам земским, разделя на три повети, как то Нежинском, Батуринском и Глуховском» [9, 162]. У кожному полку встановлювався під головуванням полковника один городський суд, який, власно, мав замінити колишній полковий суд. Всі нові суди перебували «под апелляцией генерального суда». Окрім традиційних виборних посад у новостворених судах вводилася посада возного, який обирався з числа значкових товаришів і сотенних старшин. Земські судді, підсудки і писарі земських судів, згідно з універсалом, складали присягу, текст якої зберігався у кожній полковій канцелярії. Посади членів земського суду були пожиттєві. Лише за тривалої їхньої відсутності проводилися вибори тимчасових земських суддів. У судовому засіданні обов'язково брали участь усі три члени суду, але вирішували справу суддя і підсудок, а писар лише доповідав у справі і виконував секретарські функції [12, 160].

У зв'язку з проведенням судової реформи кожний полк поділили на два повіти. Усього створено було двадцять повітів, де й розташувалися судові установи: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Мглинський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський, Ніжинський, Переяславський, Золотоніський, Прилуцький, Іваницький, Лубенський, Роменський, Галицький, Зінківський, Миргородський, Остапівський, Полтавський.

Земські суди розглядали цивільні справи. Зокрема, це були питання про поділ майна між родичами, боргові зобов'язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо. Широке повноваження земських судів зумовило будівництво спеціальних приміщень, в яких обов'язково передбачалося й приміщення для архіву. Генеральна військова канцелярія отримала спеціальні пропозиції полків. Так, Глухівський полк запропонував побудувати для судів відповідні приміщення: «...в оном доме не более надобно покоев, как для судящих, так же дел и служителей канцелярских, три избы з сеньми и чуланом да для караульных особую избу, а место под дом купить обивательское внутри города» [4, 97–98].

Земські суди були ліквідовані у 1782 р. з передачею справ до повітових судів і нижчих розправ. Указом царя Павла I від 30 листопада 1796 р. земські суди були відновлені, проте діяли вони вже на підставі

загальноросійського законодавства. Остаточні вони були ліквідовані указом від 6 грудня 1831 р., а на їх місце були знову встановлені повітові суди за російським зразком.

Підкоморські суди, як і земські, діяли в усіх судових повітах. До їх складу входили підкоморій і його помічник – коморник. Ці посади були довічні. Кандидатуру самого підкоморія визначав гетьман. Згідно із Литовським статутом, для «определения» гетьману подавали чотири кандидатури. За своїм становищем підкоморій вважався першим після полковника, а у відсутності останнього навіть заміщав його. До компетенції підкоморського суду належали межові спори, які підкоморій вирішував переважно одноособово, а у найдрібніших справах одноособовим суддею міг бути коморник [2, 59–60].

Підкоморський суд розглядав справи на місцях, тому спеціальних приміщень для судових засідань не було. Нерідко траплялося, що земські суди визнавали себе некомпетентними і передавали справи на розгляд підкоморія, якщо вони установили, що спір йде не про власність на землю, а про межі. Ці суди були ліквідовані в 1782 р., а їх справи були передані до повітових судів та нижніх розправ. У 1796 р. вони були відновлені й проіснували до 1834 р., коли були створені межові суди.

Гродські суди фактично продовжували свою діяльність як полкові суди. Вони діяли в усіх полкових містах. У компетенцію гродських судів входили виключно важливі кримінальні справи, пов'язані з убивством, важкими пошкодженнями здоров'я, підробкою документів, винокурінням, кражею, хабарництвом, розбоєм, підпалом тощо [2, 60].

Із введенням нових судів сотенні правління не мали права розглядати справи, віднесені до компетенції новоутворених судів. З цього приводу в гетьманському універсалі було сказано, що «сотинние правления за учреждением сих земских и гродских судов не имеют ни в каких земских, градских и подкоморных делах и росправы вступать и между духовными и мирскими владельцами и чиновными всякого звания людьми», натомість мали повноваження «между рядовыми козаками в самих маловажных жалобах и спорах словесную росправу чинить» [9, 164]. Таке застереження мало за мету відокремити судову владу від адміністративної, а створення судів за галузевою компетенцією повинно було забезпечити кваліфіковане і швидке вирішення судових справ.

Отже, судова реформа, проведена К. Розумовським, мала важливе значення, оскільки вона встановлювала і усувала недоліки судового устрою України-Гетьманщини. Незважаючи на це, гетьману Кирилу Розумовському так і не вдалося практично здійснити відмежування судової та адміністративної влади в Гетьманщині: указом Катерини II від 10 листопада 1764 року було скасовано посаду гетьмана в Україні та відновлено правління Малоросійської

колегії. З цього часу політика царського уряду Росії щодо Гетьманщини була цілком спрямована на знищення її автономії, а ліквідація гродських, земських та підкоморських судів у 1781–1783 роках була завершальним етапом на цьому шляху.

Посилання

1. Черкаський І.Ю. Судові реформи гетьмана К.Г. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д.Й. Багалія. – К., 1927. – С. 760–778.
2. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – Львів, 1967. – 179 с.
3. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 100 с.
4. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. – Ч.І. – К., 2008. – 240 с.
5. Гамбург Л.С. Реформування вищих органів судової системи України в часи правління гетьмана К.Г. Розумовського // Проблеми законності. 1999. – № 39. – С. 13–39.
6. Горобець В.М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.
7. Музиченко П.П. Історія держави і права України / П.П. Музиченко. – К.: Київ обл. орг. т-ва «Знання», 2000. – 429 с.
8. Дзюба О. Останній гетьман України Кирило Розумовський / О. Дзюба // Світогляд: Науково-популярний журнал. – 2010. – № 2. – С. 62–67.
9. Белашов В.І. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII–XVIII ст. Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – 184 с.
10. Луцик А. Судочинство на Українських землях у другій половині XVII – середині XVIII ст. / А. Луцик // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів / Ред.: В.М. Власенко, О.В. Глушан, С.І. Дегтярьов, В.А. Нестеренко. – Суми: СумДУ, 2009. – С. 112–115.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 1., спр. 2099, арк. 1–4.
12. Омелчук В.В. Судова реформа 1760–1763 рр.: основні етапи та наслідки / В.В. Омелчук // Наукові праці МАУП. – № 2 (33). – С. 157–163.
13. Шемшученко Ю.С. Правознавча спадщина Глухівщини: Збірник праць / За заг. ред. академіка НАН України Ю.С. Шемшученка; Упорядник І.Б. Усенко. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2008. – 352 с.

Мельник М.А. Судебная реформа гетмана К. Разумовского в конце XVIII в.

В статье рассматривается процесс становления судебных органов в результате проведения судебной реформы К. Разумовским.

Ключевые слова: реформа, Гетманщина, судебные органы, Генеральная военная канцелярия, Генеральный военный суд, универсал.

Melnyk M.O. Judicial reform of the hetman K. Rozumovskyi at the end of XVIII century

In the article the process of formation of judicial authorities as a result of carrying out judicial reform by K. Rozumovskyi is considered.

Key words: reform, Hetmanshchina, judicial authorities, General military office, General military court, manifest.

11.04.2014 р.

УДК 94(477.51):721(069.2)

М.О. Герасько

БУДИНОК К. РОЗУМОВСЬКОГО НА ВУЛИЦІ КИЇВСЬКІЙ

Стаття присвячена дослідженню теми дерев'яного будівництва К.Г. Розумовського у Батурині.

Ключові слова: Батурин, гетьман К. Розумовський, будівництво, дерев'яний будинок.

Тема будівництва К. Розумовського на Чернігово-Сіверщині неодноразово була об'єктом наукових пошуків. Її вивчення практично розпочалося ще в кінці XIX ст. Дослідженнями цієї теми займалися О. Лазаревський, І. Іноземцев, О. Васильчиков, Ф. Горностаєв та інші вчені. Проте, дерев'яні будинки гетьмана так і залишилися малодослідженими. Дана праця присвячена вивченню історії будівництва деяких з них на території Батурина.

Крім гетьманської резиденції в Батурині на Мазепиному городку [2, 70; 19, 374; 9, 945], що на Гончарівці [4, 36; 5, 462], архітектором А. Рінальді [6, 27; 15, 11] на замовлення Розумовського в 1751–1753 роках був побудований дерев'яний одноповерховий будинок, який знаходився «на Большой улице, напротив Почтовой станции». Відомо, що після скасування гетьманства в 1764 р. цей будинок був подарований Кирилу Григоровичу. Зазвичай в ньому проживали влітку, але він був тісним і незручним, тому було вирішено побудувати новий, більш просторий дім [13, 141–142]. Вулиця Київська, «Большая улица» або «Большая столбовая дорога» – це все назви головної вулиці Батурина. Вона була однією з найширших (в 12 сажнів), «прочие же улицы... в 10 саж., переулки в 6 саж.» [1, 271]. По ній майже ніколи не припинявся рух. З Москви до Києва та з північних губерній в південні і навпаки цілодобово рухалися хури. На вулиці переважно розміщалися гетьманські будівлі та ті, що належали знаті.

Для будівництва гетьманського будинку в середині жовтня 1752 р. з Самбора було «строение домовое перевезено все без остатка в Батурин» [3, 26]. А вже 28 жовтня 1752 р. [27, 25–26] «Експедиція Батуринського та Глухівського будівництва» [28, 22] звернулася із проханням до Генеральної Військової Канцелярії про надання вказівок щодо будівництва гетьманського будинку [27, 25–26]. Саме на той час на прохання гетьмана ще з середини літа перебував в Батурині інженер – підполковник фон Еттингер. Він був запрошений для виготовлення плану міста, одночасно розробивши план розміщення печей для опалення будинку, перевезеного з Самбора. Інженер вказав, що «потребно печей осьм». Виконавши поставлені перед ним завдання, 3 листопада підполковник фон Еттингер з Батурина відбув [27, 26].

Під час будівництва використовувався тартак або «машинная пыльная мельница», якою на той час керував механік І.Ф. Гіршбергер [26, 406]. Відомі його контракти з теслярами на побудову двох флігелів, льодовника, пекарні та каретні [19, 376]. Можна стверджувати, що такі приміщення були необхідними для ведення господарства, і тому споруджувалися у кожному графському маєтку.

Будинок виявився тісним та незручним [13, 142], і через деякий час його вирішили перебудувати. Протягом 1758 р. в Батурині запроектували та розпочали зведення великого дерев'яного палацу для проживання гетьмана [22, 57]. В червні 1759 р. Теплов звернувся до Генеральної канцелярії з наступним проханням: «К производящей ныне при городе Батурине его ясновельможности дому и других нужных для резиденции сего ж, ясновельможности, строений, работе, необходимо потребно не малым числом разных мастеровых людей, пеших работников и подвод с подводчиками» [1, 176]. 3 листа Г. Теплова до Генеральної військової канцелярії, датованого 4 серпня 1759 р., відомо, що «в городе Батурине дому гетманского и прочего» тривало будівництво, для якого він просить ще підвод, бо виділених раніше виявилось замало [1, 173]. Будинок мав значні розміри, тому для виконання робіт Теплов додатково просив людей «как то для сторения дома и служеб, столярей искусных в их мастерстве – 40, кузнецов – 30, плотников – 200, пеших работников – 200, подвод с подводчики – 300» [1, 176; 17, 338]. Він намагався прискорити будівництво шляхом перенесення до Батурина готової будівлі із с. Великий Самбір [16, 262], та цей задум був невдалим, так як за словами самого ж Теплова головна будівля виявилась занадто тісною і «расположением своих комнат совсем неудобною для персоны его ясн-ти и всей его сиятельства фамилии». Теплов розпорядився зняти цей дерев'яний будинок з кам'яного фундаменту і підшукати «место приличное» для його застосування під канцелярію, генеральний суд та інші служби доки зведуть для них муровану будівлю. Наразі не збереглося відомостей про місце розташування цього будинку, проте Теплов наполягав, «... чтоб оное в близости от загородного дому его ясн-ти было поставлено» [19, 376].

Вже на готовому фундаменті було вирішено спорудити нову дерев'яну будівлю. Будівельні роботи не припинялися, і вже у листопаді 1759 р. Теплов надіслав листа до Генеральної Канцелярії з вимогою надати підводи для вивозки лісу, необхідного для спорудження гетьманського будинку. Дерево він розшукував по всій Україні, скрізь де були ліси. Він зазначав, що «к производимому ныне в городе Батурине большому строению гетманского дому до среднего корпусу и до флигелей на потолок и под стропила на балки, обыскано чрез нарочно посыланного угодного дерева довольным числом».

Відомо, що саме такий лісоматеріал поставляли з володінь Троїцького Чернігівського монастиря – «тамо довольные пуши, на дом гетманский и без денег уступлено будет» [16, 262].

Ретельно займаючись дорученою йому справою, Теплов при цьому зустрічав нерозуміння зі сторони Глухівської адміністрації, без якої він обійтись не міг, а будинок необхідно було побудувати швидко: «Возможно ль столь великое дело, как гетманский дом – построить наново в одно лето малым числом рабочих? ... хотя приезд его ясновельможности в Малороссию сего лета быть уже и не может, а отложен к будущему зимнему пути». Також одночасно з гетьманським споруджувався «особливый дом нововыписанным с Франции и ... в службу уже вступившим – доктору Ди-фану и лекарю Эпо», які на той час прибули до Батурина зі своїми сім'ями [16, 265].

У праці «Путешествие в Малороссию» академік Гільденштедт описував своє перебування в Батурині з 27 жовтня по 7 листопада 1774 р. Він дав наступну характеристику цьому будинку: «Близко к обывательским домам примыкают графские постройки, между которыми проходит дорога из Киева [18, 23] в Москву. По одной стороне ее – сад, деревянный дворец («в дворце есть графская библиотека, тысячи в 2 томов, главным образом по изящным наукам, большая часть книг на французском языке, лишь немного – на русском, еще меньше – на немецком, английском и итальянском» [24, 37; 11, 72]. Також в тому маєтку знаходилося «несколько меньших деревянных зданий для кухни и прислуги; с другой стороны – 2 каменных запасных магазина, а по бокам последних – несколько деревянных зданий для жилья и конюшен. Все окрашено в желтую краску, незаметно никакой роскоши, многое пришло в большую ветхость» [23, 37]. Можливо, будинок був збудований із сирого матеріалу чи на місці, яке не задовольняло гетьмана. Підтвердженням тому, що будинок перебував у занедбаному стані, є листування Кирила Григоровича з сином Олексієм. З листів видно, що К. Розумовський в черговий раз мав намір «поправити свой дворец» [24, 37], але син відмовляв батька не робити цього. З листа від 5 квітня 1774 р. дізнаємося про наступне: «... представление мое вам в Петербург состояло в том, чтобы, спасая от гнилья остаток столь великого и чрез меру просторного дома (*дом в Батурине*), собрать из одного спокойнее и удобнее дом на лучшем по соизволению вашему месте, который бы исподволь можно было поставить и привести в состояние, а, напротив того, починка столь обширного строения, каков он теперь есть, и какой намерение взяли его сделать, великие затруднения и разстройку сделает во всей вашей экономии Малороссийской, потому что как крышу, так и почти все стены, полы и печи доведется делать новые; сумма на то потребна

не малая; а изволите знать, что денег у нас нет ни полушки, что уже принуждены были входить в долг, и с нуждою находить занять для уплаты Владиславичу; что ни леса никакого к строению нужного материала в Батурине нет» [5, 354].

Після смерті гетьмана у 1819 р. до Батурина приїздив спадкоємець [7, 6] Андрій Кирилович зі своєю дружиною Костянтиною. Оглянувши свій маєток, він наказав розібрати дерев'яний палац, адже коштів на його утримання та ремонт не було [25, 217]. 1821 р. дерев'яний двоповерховий будинок фельдмаршала Кирила Григоровича, розташований «в Батурине по большой дороги из Киева в Москву идущей... по ветхости разобран и употреблен на постройку при суконной фабрике двух флигелей» [26, 410].

В описі нерухомого майна А. Розумовського в Батурині за 26 вересня 1836 р. цей маєток характеризується так: «В Батурине по большой дороге, из Киева в Москву идущей состоит экономический флигель... и неподалеку двор, где был прежде деревянный, с особыми флигелями дом, в коем жительствовавший покойный генерал-фельдмаршал. При сем же дворе сад с плодовитыми деревьями, обнесенный с двух сторон каменною оградой, а с третьей и четвертой, так называемым дубовым частоколом, в саду небольшая каменная ветхая оранжерея (с малым числом абрикосовых деревьев). Против одного двора через большую дорогу стоят две каменные кладовые с погребами... Неподалеку кладовых по одной линии устроен дом для господ проезжающих, то есть гостиница с особыми малыми флигелями, из коих в одном кухня, а другие два отдаются вместе с гостиницею в откуп для почтовой станции...» [1, 239–240].

На даний час цієї території займає приміщення відділення зв'язку та прибудинкова територія. Вищезгадана кам'яна огорожа проіснувала, мабуть, найдовше серед інших об'єктів цього маєтку. Про неї згадує М. Шугуров після подорожі до Батурина у липні 1894 р. [1, 290]. Залишки цієї огорожі зберігалися аж до 1904 р., а деяку частину використали для зведення вищого початкового училища ім. М.Ф. Затворницького (наразі – приміщення батуринської ЗОШ, розташованої за адресою вул. Ющенка, 47) [25, 216].

Постає питання, чому для будівництва палацу та інших гетьманських установ в Батурині у 1755 р. виготовлено 8,5 млн. шт. сирій цегли, з якої випалено до 5 млн. цеглин [19, 376], а майже всі будинки були дерев'яними? Як бачимо, цегляними споруджувалися лише фундаменти та цокольні частини споруд, а також огорожі.

Сам будинок К. Розумовського декілька разів піддавався переплануванню, і кожного разу не задовольняв [8, 71] його смак. Наразі відомостей про стан гетьманського будинку після 1774 р. не маємо.

Відомо, що на початковій стадії він проектувався одноповерховим, а вже у спадок від батька [10, 19; 12, 431] Андрій Кирилович отримав двоповерховий дерев'яний будинок.

Тема будівництва К. Розумовського на Чернігово-Сіверщині є ще недостатньо вивченою і потребує подальших досліджень.

Посилання

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 786 с.
2. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2011. – 168 с.
3. Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. Ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – 124 с.
4. Бузун О. Батурин часів гетьманування К.Г. Розумовського / О. Бузун // Сіверянський літопис. – 1998 – № 5. – С. 26–41.
5. Васильчиков А. Семейство Разумовских / А. Васильчиков. – СПб., 1880. – Т. I. – 486 с.
6. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга / Федор Горностаев – М.: «Образование». 1914. – 92 с.
7. Дворцы и усадьбы: еженедельное издание. – М., 2012. – № 87 – 31 с.
8. Дробязко Н. Участь родини Воронцових у розбудові Батурина в середині XVIII ст. / Н. Дробязко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – С. 71–72.
9. Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине / И. Иноземцев // Исторический вестник. – 1903. – Т. XCIV. – 1256 с.
10. Кіяшко Л. Церкви Батурина / Л. Кіяшко // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4. – С. 17–18.
11. Кіяшко Л.Г. Останні роки життя К. Розумовського в Батурині / Л. Кіяшко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. Ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2011. – С. 72–74.
12. Коваленко О. Батуринська старовина в історико-краєзнавчих працях архієпископа Філарета (Гумілевського) / О. Коваленко, О. Тарасенко // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 428–455.
13. Козьян Г.К. Чарлз Камерон («Зодчие нашего города») / Г. Козьян – Л.: Лениздат, 1987. – 176 с.
14. Коваленко О. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года / О. Коваленко, І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 155.
15. Кючарианц Д. Антонио Ринальди / Д. Кючарианц – Л.: Стройиздат, 1984. – 176 с.
16. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский. Т. II. / Александр Лазаревский – К., 1893. – 559 с.
17. Лазаревский А.М. Тепловка: Страница из истории старого Батурина / А.М. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – № 11. – С. 335–339.
18. Материалы научно-исторической конференции, посвященной памяти видного государственного деятеля России Кирилла Григорьевича Разумовского / МСХА. – М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2004. – 192 с.
19. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина / С. Павленко // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 373–399.
20. Павленко С. Щодо 40 церков Батурина: гіпотези та реалії / С. Павленко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. Ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – С. 42–44.
21. Павличко-Олександрович Я. До питання про іконостас гетьманської церкви Кирила Розумовського у Батурині / Я. Павличко-Олександрович // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин: «Аспект-Поліграф», 2006. – С. 156–159.
22. Пасько І.В. До історії Батуринського палацу (На матеріалах листування К.Г. Розумовського з М.І. Воронцовим) / І.В. Пасько // Український археографічний щорічник. Випуск 3/4 – К., 1999. – С. 253–262.
23. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. – Ч. I. / О.І. Путро – К., 2008. – 240 с.
24. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. – К., 1893. – Т. XLI. – С. 36–37.
25. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская старина. – 1893. – № 4. – 2618 с.
26. Терех М.І. Перший палац К.Г. Розумовського в Батурині / М.І. Терех // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. Вип. 5. – Київ – Глухів, 2012. – С. 215–217.
27. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII–XIX ст.) / М. Терех // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 400–427.
28. Токарев С. Нововиявлені документи про діяльність «Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва» на початку 50-х рр. XVIII ст. / С. Токарев // Сіверянський архів. – Випуск 2. – Чернігів, 2008. – С. 21–27.

Герасько М.А. Дом К. Разумовского на улице Киевской
Статья посвящается исследованию темы деревянного строительства К.Г. Разумовского на территории Батурина.
Ключевые слова: Батурин, гетман К. Разумовский, строительство, деревянный дом.

Herasko M.O. The house of K. Rozumovskyi in Kievskia street
The article reveals the subject of the wooden construction of K. Rozumovskyi on the territory of Baturyn town.
Key words: Baturyn, hetman, K. Rozumovskyi, construction, wooden house.

02.04.2014 p.

Г.С. Доманова

БЮДЖЕТ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII СТ.)

Стаття присвячена фінансовому положенню Чернігівського магістрату другої половини XVIII ст., особливостям прибуткової та витратної частини міського бюджету.

Ключові слова: Чернігівський магістрат, бюджет, прибутки та витрати міського уряду.

Чернігів – одне з небагатьох міст Лівобережної України, яке протягом другої половини XVII – XVIII ст. зберігало самоврядну традицію, гарантовану ще привілеєм польського короля Сигізмунда III від 27 березня 1623 р. на магдебурзьке право. Чернігівський магістрат передусім опікувався інтересами міщанської спільноти і, зокрема, наповненням міського бюджету.

Одним із перших проблему міського самоврядування за привілеями на магдебурзьке право на терені Лівобережної України у XVI–XVIII ст. плідно студіював Д. Багалій [1]. Стисло історію Чернігівського міського самоврядування було висвітлено на сторінках збірника «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 гг.» [2]. До 90-х рр. XX ст. діяльність Чернігівського магістрату розглядалася майже виключно в контексті вивчення магдебургій Лівобережної України. Наразі питання, пов'язані з формуванням бюджету міського уряду, не були предметом спеціального дослідження.

Надаючи Чернігову конфірмації на магдебурзьке право, царський уряд залишив за магістратом право збирання податків, які до міської скарбниці сплачували ремісники, купці та шинкарі. Під час проведення ярмарків або торгів у місті магістрат збирав гроші з торговельних крамниць. Приїжджі купці зобов'язані були сплачувати торгове мито від вартості привезених товарів – коней, худоби, збіжжя, риби, а також вагове, помірне та «мостове» – за місце на торжищі [1, 395]. Платня стягувалася також за перевіз на р. Десні, користування міськими озерами, луками та млинами. Протягом XVIII ст. магістрат постійно здавав в оренду міські озера.

На жаль, пожежа 1750 р. знищила документацію магістрату другої половини XVII – першої половини XVIII ст., що унеможливило реконструкцію прибуткової частини міського бюджету тієї доби – у нашому розпорядженні є тільки фрагментарні відомості з цього приводу. Так, 1728 р. магістрат узяв позику в розмірі 200 руб. у Чернігівської єпископської кафедри під заставу магістратських озер, а починаючи з 1735 р. почав постійно віддавати їх на відкуп [3, арк. 24–28; 4, 98–100]. У 1752 р. магістрат брав позики у кравецького та шевського цехів на загальну суму 90 руб., а також у

бурмистра М. Єнька – понад 200 руб. [5, арк. 1–5].

1753 р. прибуткова частина бюджету магістрату становила 494 руб., однак зазначалося, що «на все магистрат имеет записные книги, за которыми по магистрату следует, что расходами ... таковой магистратовый доход всякого года издержуется, и тем магистрат в крайнем оскудении находится». Коштів не вистачало на покриття усіх витрат. Крім того, магістрат мав великий борг, що сягав 700 руб. [6, арк. 2–3].

Того ж таки 1753 р. до Чернігова був призначений лікар Я. Узнанський [7, арк. 1–5], якому магістрат мав виділити квартиру та надати щорічне жалування у розмірі 144 руб. [8; 9 арк. 14, 17]. Неспроможний виплачувати зазначену платню, магістрат відразу повідомив Генеральну військову канцелярію про звільнення «от службы лекаря Якимом Узнанского». Між іншим, у рапорті зазначалося, що раніше лікарів на утриманні Чернігівського магістрату та «обывательском» ніколи не було, «и теперь магистрату содержать глядя на скудость магистратовую не на чем» [9, арк. 11–12].

Тільки починаючи з 60-х рр. XVIII ст. у магістратському архіві збереглися документи, що досить докладно ілюструють фінансовий стан міського уряду. Так, у січні 1764 р. була складена окрема відомість «сколько на лице при магистрате денежных сумм есть, да и с тех магистратских доходов в год по сколько на расходы денег и прочего и на что именно, да и по указам ли или определениям издержано» [10, арк. 99, 101–101 зв.]. Зазначено, що у 1763 р. за магістратські озера та сіножать, які перебували у відкупі, магістрат отримав 350 руб. Борг магістрату на початок 1763 р. становив 332 руб., наприкінці року він зріс ще на 160 руб. [10, арк. 101 зв.]. Гроші були витрачені на ремонт і облаштування будинку магістрату, млина, порому, мостів та гребель, придбання паперу, сургучу, дров, свічок, виплату грошового жалування магістратським службовцям, міському лікарю, сторожі тощо.

Збереглися рахунки, які засвідчують прибутки та витрати магістрату за 1766 р. – «книги доходов и расходов заполняли райца Фома Железняк, Иван Санковский, Демьян Гриб, вместо райцы Данилы Станиславского было поруче норайцу Павлу Калужинцу» [11, арк. 25–26 зв.]. Відтак, 1766 р. «в приходе» магістратському було 801 руб. 69¼ коп. (Див. Табл. 1.).

Таблиця 1.

Прибуткова частина бюджету магістрату 1766 р.

За хутір за р. Десна, який знаходився «у відкупі» за контрактом у райці П. Станіславського	115 руб.	
За той же хутір, що знаходився вдруге «у відкупі» за контрактом	231 руб.	

З трьох ярмарків, за крамниці від купців	215 руб.	54 коп.
З магістратського ос. Петрушин «окладных чиншовых» за «сентябрьскую треть» 1765 р. і за 1766 р.	66 руб.	37 коп.
За продану з млина Погорілого «розмеровую пашню»	58 руб.	22 коп.
Залишки за минулий 1765 р. від райці В. Малахова	13 руб.	63 ¹ / ₄ коп.
За продані шкури «палых» магістратських коней		90 коп.
З магістратського порому	91 руб.	98 коп.
З магістратської важниці	9 руб.	5 коп.
Разом 1766 р. в «приходе» магістрату	801 руб.	69 ¹ / ₄ коп.

Відомість про витрати магістрату за 1766 р. розписана на 16 сторінках. Вона засвідчила, на що саме райцею Ф. Железняком протягом року видавалися й витрачалися гроші [11, арк. 26 зв.–33 зв.]. Відтак, частина коштів пішла на купівлю канцелярських товарів, будівельних матеріалів, платню ремісникам, яких наймав магістрат, канцелярським службовцям, міському лікарю та на інші потреби. Витрати магістрату склали 758 руб. 1¹/₄ коп. Решта – 43 руб. 68 коп. переходила на наступний рік.

Крім того зазначалося, що розрахункові відомості мали ще подати «рочні» райці Іван Санковський, Павло Калужинець та Дем'ян Гриб. Разом до магістратської скриньки вони мали повернути 43 руб. 22 коп. «остаточных денег». Зокрема, відомість райці І. Санковського, «скільки в приходе с паромма магистратского, також и з шинка при оном горелки состоит денег чрез прошлый 1766 год» засвідчила, що з магістратського порому «с переезжавших чрез оной людей» було зібрано 103 руб. 20²/₄ коп., з шинка при поромі – 14 руб. Отже, «в приходе» у І. Санковського 1766 р. усього було 117 руб. 20²/₄ коп. З цієї суми 91 руб. 98 коп. було передано до магістрату, частина суми пішла на ремонт порому, придбання будівельних матеріалів та платню перевізнику. Витрати становили 103 руб. 2 коп. [11, арк. 42–42 зв.]. Решту суми – 14 руб. 18²/₄ коп. належало повернути магістрату. Райця П. Калуженець, який замість райці Д. Станіславенка відав зборами з магістратської важниці, мав повернути за 1766 р. 1 руб. 62 коп. Райця Д. Гриб надав відомість щодо прибутків з магістратського млина Погорілого [11, арк. 17] (Див. Табл. 2.).

Таблиця 2.

Натуральний прибуток магістрату за 1766 р.

«Приход хлебной»	Четверті	Четверики
Жито	44	6
Пшениця озима	6	1
Гречка	3	7
Солод	6	5
Просо	1	

Частина «хлібу» була витрачена на оклади «по определениям и повелениям магистратским», решта продана на суму 106 руб. 50 коп. З цієї суми було витрачено 79 руб. 44²/₄ коп., з яких 58 руб. 22 коп. було сплачено до магістрату, частина грошей пішла на купівлю заліза, деревини, ремонт млина. Решту суми – 27 руб. 5²/₄ коп. – належало повернути магістрату [11, арк. 18–18 зв.]. Таким чином, на початку 1767 р. у магістратській скарбниці нараховувалося 86 руб. 90 коп. Саме ця сума і переходила у розпорядження райці А. Широгородського. Магістрат мав борг, хоча про нього і не згадувалося, і тому не міг виділити необхідної суми на зведення нових крамниць. З цього приводу у березні 1767 р. магістрат сповіщав Генеральну скарбову канцелярію про те, що найчастіше сума, «которая в приходе получается в расходе без остатка идет, магистрат и в долгах бывает» [11, арк. 68–69].

Схоже на те, що тільки на рубежі 70–80-х рр. XVIII ст. прибуткова частина бюджету магістрату почала перевищувати видатки. Про це свідчить, зокрема, «Ведомость о приходе и расходе денежной казны» за 1781 р. [12, арк. 1–71] (Див. Табл. 3.).

Таблиця 3.

Бюджет Чернігівського магістрату 1781 р.

Місяці	Прибутки	Витрати	Залишок
Січень		31 руб. 57 коп.	3.804 руб. 7 ¹ / ₄ коп.
Лютий	49 руб. 30 коп.	8 руб. 67 коп.	3.844 руб. 70 ¹ / ₄ коп.
Березень	11 руб.	28 руб. 52 коп.	3.827 руб. 18 ¹ / ₄ коп.
Квітень	5 руб. 19 коп.	19 руб. 48 коп.	3.812 руб. 94 ¹ / ₄ коп.

Травень	129 руб. 36 коп.	80 руб. 77 коп.	3.861 руб. 53 $\frac{1}{4}$ коп.
Червень	40 руб. 69 коп.	86 руб. 75 коп.	3.908 руб. 59 $\frac{1}{4}$ коп.
Липень	702 руб. 5 $\frac{1}{2}$ коп.	49 руб. 49 коп.	3.256 руб. 2 $\frac{3}{4}$ коп.
Серпень	26 руб.	77 руб. 7 коп.	3.307 руб. 9 $\frac{3}{4}$ коп.
Вересень	74 руб. 45 коп.	275 руб. 75 коп.	3.508 руб. 39 $\frac{3}{4}$ коп.
Жовтень	79 руб. 91 $\frac{1}{2}$ коп.	213 руб. 66 $\frac{1}{2}$ коп.	3.374 руб. 64 $\frac{3}{4}$ коп.
Листопад	4 руб. 96 коп.	29 руб. 61 коп.	3.349 руб. 99 $\frac{3}{4}$ коп.
Грудень	73 руб. 15 $\frac{1}{4}$ коп.	~ 1.338 руб. 96 коп.	2.084 руб. 18 $\frac{3}{4}$ коп.

Надходження до бюджету магістрату та його витрати у 1781 р. розписані по днях. Місячні відомості засвідчені підписами війта Н. Шарого та бурмистрів В. Малахова, М. Мартиненка і І. Єнька. Гроші надходили з крамниць під час ярмарків, магістратських озер, міського порому, млина Погорілого, за проданий хліб, гречку та сіно.

Відтак, з магістратських крамниць під час Хрещенського ярмарку у січні було зібрано 49 руб. 30 коп., під час ярмарку у червні – 26 руб. 15 коп., у липні – 32 руб. 35 коп., під час Євстафіївського ярмарку, який відбувався у вересні, – 31 руб. 40 коп. З магістратського порому навесні зібрали 53 руб. 85 коп., влітку – 73 руб. 71 коп., восени – 26 руб. 56 коп. У березні було прийнято від різницького цеху за минулий 1780 р. «за содержание оным цехом магистратские резничные и рыбные лавки» 11 руб. Найбільші суми надійшли від магістратських «статей»: за рибуловлю – 210 руб., за луки за р. Десною, що перебували у трирічному відкупі у Чернігівського полку, – 267 руб. Щодо витрат, то кошти витрачались переважно на придбання будівельних матеріалів для магістрату, порому та млина, канцелярських товарів та зарплатню магістратським службовцям і ремісникам по найму. У липні магістрат сплатив

650 руб. до Генеральної скарбової канцелярії «для казенных новоучрежденных в уездных городах строений» [12, 29 зв.–30]. У жовтні чимало коштів пішло на ремонтні роботи в місті, пов'язані з урочистою зустріччю великого князя Павла Петровича та княгині Марії Федорівни. Того ж таки 1781 р. магістрат сплатив нарешті борги за 1752–1753 рр. Відтак, 211 руб. 80 коп. магістрат повернув бурмистру І. Єньку, «приговоренные по решению магистратовому деньги должны сим магистратом з 752 и 753 годов умершему оного Енки отцу бурмистру черниговскому Михаиле Енке за вывезенного ... на магистрат по заказу сего магистрата двуглавого орла медного, позолоченного, и за прочие сборы в магистрат на разные магистратские городские нужды денег» [12, арк. 61 зв.–70 зв.], 40 руб. було повернуто цехмістру та підскарбію кравецького цеху («сим магистратом в цех кравецкий з 1752 году 22 мая по облеку ... взятые было з оного их цеху на нужды магистратские употребленные при покупке каменного магистрата и на прочие надобности») та 50 руб. – шевському цеху [12, арк. 71]. Із скарбниці було виділено 450 руб. на завершення будівництва парадної брами при в'їзді до міста, «по недостатку собранных было с граждан черниговских по расположениям магистратским до 800 руб. денег». Значна частина коштів пішла на транспортні витрати та жалування службовцям магістрату.

Таким чином, джерела надходжень до бюджету були досить чітко визначені у законодавчих актах, втім, аж до кінця XVIII ст. він залишався незбалансованим, що породжувало численні проблеми у діяльності міського уряду. Застійні явища в економіці міста спричинили брак обігових коштів у магістратській скарбниці, спонукали до передачі частини нерухомості в заставу. Крім того, всупереч приписам магдебурзького права гетьманський уряд в особі Генеральної скарбової канцелярії намагався контролювати витратну частину міського бюджету.

Посилання

1. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 386–442.
2. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 гг. с очерком истории города Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1901. – CXIV+336 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, ф. VIII, оп. 1, спр. 2370–2394, арк. 24–28.
4. Рукописи Черниговской городской думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 98–100.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 763, оп. 1, спр. 104, арк. 1–5.
6. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 1141, арк. 2–3.
7. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1346, арк. 1–5.
8. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14720, 4 арк.
9. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 2, спр. 27, 160 арк.

10. ЦДІАК України, ф. 270, оп. 2, спр.57, арк. 99, 101–101 зв.
 11. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 1, спр.119, 197 арк.
 12. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 1, спр. 206, 71 арк.

Доманова А.С. Бюджет Черниговского магистрата (вторая половина XVIII в.)

Статья посвящена финансовому положению Черниговского магистрата второй половины XVIII в., особенностям доходной и расходной частей бюджета.

Ключевые слова: Черниговский магистрат, бюджет, доход и расход городского правительства.

Domanova H.S. Budget of Chernihiv Magistrate (the second half of the XVIII cent.)

The article deals with the financial position of Chernihiv Magistrate in the second half of the XVIII century, features of profitable and expense part of municipal budget.

Key words: the Chernihiv Magistrate, budget, incomes and charges of municipal self-government.

14.03.2014 р.

УДК 930.2: 94(477.54/62) «17»

М.А. Михайличенко

**ЕКСТРАКТИ ДОКАЗІВ ДВОРЯНСТВА
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ**

У статті досліджується важливе джерело з історії козацької старшини – екстракти доказів дворянства. Проаналізовані інформаційні можливості джерела для біографічних, просопографічних та генеалогічних досліджень.

Ключові слова: козацька старшина, дворянство, екстракти доказів дворянства.

21 квітня 1785 р. Катериною II було видано Жалувану грамоту дворянству. Одним із важливих нововведень, проголошених у цій грамоті, було створення у кожній губернії родовідних книг, в які мали бути внесені усі дворянські роди, що довели свої права на спадкове дворянство [2, 352]. Значна частина представників колишньої козацької старшини була внесена до родовідних книг. Вони містять важливі відомості про родинне, майнове і соціальне становище внесених до них осіб. Саме тому родовідні дворянські книги і джерела, безпосередньо пов'язані з їх укладанням, зокрема екстракти доказів дворянства, залишаються важливим джерелом з історії козацької старшини.

Внесення до родовідної книги передбачало певну процедуру. Кожен претендент на дворянство мав надати на розгляд дворянського депутатського зібрання оригінал або засвідчену копію доказів власної шляхетності. У тому разі, коли

докази визнавались беззаперечними і достатніми не менш як двома третинами дворянського депутатського зібрання, претендент вносився до родовідної книги. Якщо ж докази вважались недостатніми, вони повертались прохачу. У разі позитивного вирішення справи щодо внесення дворянина до родовідної книги, надані ним докази зберігались у архіві дворянського зібрання [2, 353]. Розгляд доказів, наданих претендентами на дворянство, супроводжувався складанням екстрактів цих доказів.

Місце екстрактів доказів дворянства у системі документування приналежності до дворянського стану допомагають нам з'ясувати «Положення Харьковского Дворянского Общества», затверджені харківським дворянством 4 січня 1786 р. [4, 15 зв.]. Згідно з цими положеннями, дворянське депутатське зібрання мало збиратись у повному складі лише раз на рік. Саме під час цих зборів дворянське депутатське зібрання і здійснювало свою нобілітаційну діяльність. Докази ж від прохачів надходили упродовж усього року і розглянути їх у повній мірі протягом короткої сесії (загальні збори дворянського депутатського зібрання, як правило, тривали не більше місяця) було досить складно. Саме тому перед початком чергових загальних зборів і складались екстракти, які містили усі необхідні відомості про дворянина. При цьому варто врахувати, що Харківське дворянське депутатське зібрання у перші десять років своєї діяльності працювало надзвичайно інтенсивно. Так, у 1792 р. до архіву дворянського зібрання надійшла 101 дворянська справа [1, 28–31].

У фонді Харківського намісницького правління (фонд 1709) Центрального державного історичного архіву у м. Києві зберігаються 58 екстрактів доказів дворянства, 35 з яких стосуються представників козацько-старшинських родів. Екстракти датовані 1792 р. Під час пізнішого упорядкування справ Харківського дворянського зібрання ці екстракти були об'єднані у справу, яка отримала назву «Записи родословности разных лиц». Спробуємо на основі цієї справи визначити інформаційний потенціал екстрактів доказів дворянства.

Усі екстракти були складені за єдиною формою, яка складалася з трьох рубрик:

1. «Имя и фамилия дворянина».

2. «Сила представлений и доказательств» містила короткий опис доказів, які надавав претендент на спадкове дворянство. До цієї графі також вносились відомості про дворянина, зібрані під час складання абеткових списків дворян того чи іншого повіту, а саме: прізвище, ім'я та по-батькові дворянина, його вік, відомості про сімейний стан (імена і вік дітей і дружини), майнове становище (володіння нерухомим майном і душами), місце проживання, чин, місце служби і посада, якщо дворянин перебував на службі.

3. «Резолюция по оным» містила рішення щодо внесення дворянина до тієї чи іншої частини родовідної книги [3].

Отже, характер відомостей, які містять екстракти доказів дворянства, дозволяє уточнити персональний склад місцевого дворянства, з'ясувати матеріальне і соціальне становище окремих дворянських родин, реконструювати їх родоводи. Крім того, аналіз екстрактів доказів, наданих представниками колишньої козацької старшини, дає нам можливість з'ясувати найпоширеніші серед даної групи способи отримання спадкового дворянства.

З екстрактів доказів дворянства видно, що претенденти на внесення до родовідної книги спирались або на власні заслуги (чини, які давали право на спадкове дворянство, ордени та ін.), або на докази дворянського достоїнства предків. У останньому випадку доведення шляхетного походження прохача відбувалось за наступним алгоритмом: 1) надання доказів, які б доводили належність хоча б одного з предків прохача до козацької старшини; 2) надання підписаних дворянами родовідних розписів або свідоцтв, в яких визнавалось, що прохач походить за прямою чоловічою лінією і від законних шлюбів від означених. Так, Валківський поміщик прапорщик Степан Назарович Соколовський, доводячи власну шляхетність, спирався на: 1) свідоцтво 1791 «от господ дворян в том, что дед его Корнилий по выходе в давних годах из Польши служил в малороссийском Черниговском полку сотенным старшиною и сотником, а отец его Назар в Изюмском полку под командою полковника Ивана Квитки подпрапорным а по нём и проситель продолжая военную 20 лет службу сходственную с дворянским названием»; 2) указ Державної військової колегії 1774 р. «о пожаловании его в отставку из генеральных писарей в прапорщики»; 3) указ 1775 р. «той же коллеги об отставке его на тот же чин 1775 года в коем он написан из малороссийского шляхетства» [3, 3].

Іншим поширеним способом отримання дворянства було засвідчення спорідненості з особами, які вже були внесені до родовідної книги, довівши своє благородне походження. У такому разі, екстракти доказів містили посилання на докази, надані родичами прохача, а також докази спільного походження від предка, дворянська гідність якого вже була доведена. Так, губерньський реєстратор Михайло Михайлович Кефа-Зиньковський подав на розгляд дворянського депутатського зібрання наступні докази своєї шляхетності: 1) копія «с свидетельства засвидетельствованная в Зиньковском нижнем суде данного прапорщику Андрею, коллежскому канцеляристу Михайле и значковому товарищу Артему Кифам 1788 года Черниговского наместничества от губернского

предводителя и уездных депутатов в том, что за рассмотрением представленного от них Черниговского наместничества в комиссию о разборе дворянства доказательствам признаны они дворянами и по приговору дворянской родословной книги в первую часть внесены»; 2) засвідчене у зиньківському повітовому суді свідоцтво «данное просителю от родственников его прапорщика Андрея, коллежского канцеляриста Михайлы, значкового товарища Артема Киф, в том, что он Михайло одного с ними рода и фамилии и что из них Андрея отец и Михайлы и Артема родной дед секунд-майор Степан Кифа, деду просителя Кефы Зиньковского вахмистру Ивану Ивану Кифе жительствовавшему в городе Зинкове на жительство в слободские места а потому и назван Зинковским»; 3) засвідчена у Зиньківському повітовому суді копія з абшиту Державної військової колегії про відставку вахмістра Івана Степановича Кіфи [там само, 35–35 зв.].

Як бачимо, основним доказом дворянства Михайла Кефи-Зиньковського була копія зі свідоцтва про внесення його родичів до першої частини родовідної книги Чернігівського намісництва. Решта доказів мала довести походження прохача від секунд-майора Степана Кіфи, який, очевидно, був визнаний родоначальником цього дворянського роду.

Серед доказів, які свідчили про приналежність предків прохачів до козацької старшини, найчастіше зустрічаються свідоцтва повітових судів, складені на основі записів у переписних і кампутних книгах. Так, Федір Петрович Нікіфоров, крім свідоцтв від дворян і поколінного розпису, надав свідоцтво, «данное ему из сумского уездного суда в том, что по переписных 1717 года книгам написано Сумского слободского полку в городе Судже во дворе действительный обозной сотник Никифор Никифоров 55, у него сын Григорий 20, а 1732 года того ж полку в Пенской сотне во дворе сотник Григорий Никифоров сын Никифоров 50, у него сын Петр 16 лет». У доповнення до цього доказу Федір Нікіфоров надав свідоцтво 1782 р. Суджанського повітового суду, в якому зазначалось, що «по разборной 7183-го года книге по городу Мирополью в числе городовый службы написан Семен Евдокимов сын Никифоров, окладу ему сто пятьдесят четыре да денег шесть рублей» [там само, 9–9 зв.].

У подібний спосіб довів своє дворянство і секретар Харківської кримінальної палати Семен Ілліч Добачевський. На розгляд дворянського депутатського зібрання він надав свідоцтво від дворян, поколінний розпис, а також свідоцтво Сумського повітового суду «в том, что того суда по делам оказалось по переписным 1717 году книгам в городе Лебедине во дворе полковой есаул

и первуи сотни сотник Павел Добачевский 60, у него дети Иван 20, а 731 года в городе Белополье во второй сотне во дворе сотник Иван Павлов сын Дубачевский 30, у него дети Илья 14, Павел 9 лет» [там само, 2].

Серед доказів, на які посилався провінційний секретар Василь Омелянович Перекрест, фігурує свідоцтво Сумського повітового суду «в том, что по переписи 732-го года написан подпрапорный козак Семен Дементьев сын Перекрестов 50 лет, у него сын Григорий 20 лет, а 746 года по кампутным книгам и по делу между козаками значит сотник Григорий Семенов сын Перекрестов 35 лет» [там само, 40].

Доводячи свою приналежність до козацько-старшинських родів, прохачі також посилались на ордери, атестати, укази похідних і полкових канцелярій, в яких вказувався старшинський «ранг» предківпрохача. Так, харківський поміщик із юмський повітовий землемір Ілля Іванович Лесной отримав спадкове дворянство завдяки тому, що зміг довести, що його прадід був сотником, надавши: 1) указ похідної канцелярії генерал-майора Поскочина «деду его Мартину об отставке его подпрапорным, в которой значит, что просителя прадед Степан служил Сумского полку в местечке Пенах сотником»; 2) підписаний дворянам поколінний розпис, згідно з яким прохач «от служащего сотника Степана, подпрапорных Мартина и Ивана происхождение имеет» [там само, 29].

З практики діяльності Харківського дворянського депутатського зібрання видно, що дворянство визнавалось за козацькою старшиною, яка мала «ранги» від сотника і вище.

Як вже зазначалося вище, екстракти доказів дворянства дозволяють реконструювати родоводи окремих старшинських родів. Ілюструючи цю тезу, наводимо родовід, складений на основі відомостей, які містяться в екстракті доказів, наданих Іваном Михайловичем Рожанським [там само, 20]:

РОЖАНСКИ

I.

1. Михайло Ружанський, у 1755 р. служив у Лубенському полку полковим обозним.

II.

2/1. Кирило Михайлович, у 1762 р. служив у Лубенському полку полковим писарем.

III.

3/2. Михайло Кирилович, служив у Лубенському полку значковим товаришем. У

1762 р. «уволен для прожития в малороссийские и слободские места».

IV.

4/3. Іван Михайлович, народився близько 1757 р., військовий товариш. Ревізійних душ за собою не мав, володів нерухомим майном.

х. Уляна.

V.

5/4. Марія Іванівна, народилася близько 1788 р.

6/4. Уляна Іванівна, народилася близько 1790 р.

Слід відмітити, що генеалогічні відомості, які містять екстракти доказів, відрізняються неоднаковою інформативністю. Так, лише в трьох екстрактах доказів містяться відомості про походження дворянських дружин.

Усе вище зазначене дозволяє оцінити інформаційний потенціал екстрактів доказів дворянства як надзвичайно високий. Проте, у своїй статті ми визначили лише деякі інформативні можливості цього джерела, які насправді набагато ширші. Саме тому справа подальшого виявлення і опрацювання екстрактів доказів дворянства надзвичайно важлива для дослідження історії української еліти.

Посилання

1. Державний архів Харківської області, ф. 14, оп. 14 «Личные дела дворян внесенных в родословную книгу», 142 арк.
2. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 22. – 1175 с.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 1709, оп. 2. спр. 2023, 64 арк.
4. ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2. спр. 860, 18 арк.

Михайличенко Н.А. Экстракты доказательств дворянства как источник по истории казачьей старшины

В статье исследуется важный источник по истории казачьей старшины – экстракты доказательств дворянства. Проанализированы информационные возможности источника для биографических, просопографических и генеалогических исследований.

Ключевые слова: казачья старшина, дворянство, экстракты доказательств дворянства.

Mykhailichenko M.A. Extracts of evidence of nobility as a source of history of the Cossack officialdom

In the article investigates the important source on the history of the Cossack officialdom – extracts of evidence of nobility. Analyzed informative opportunities of source for biographical, prosopographical and genealogical researches.

Key words: Cossack officialdom, nobility, extracts of evidence of nobility.

14.03.2014 р.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477): 001.814 «179/182»

Ю.А. Мицик

**ФОНД ГЛУХІВСЬКОГО МІСЬКОГО
МАГІСТРАТУ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ
УКРАЇНИ У КИЄВІ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ ГЛУХОВА КІНЦЯ XVIII –
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX СТ.**

У статті розкривається зміст 959 фонду «Глухівський городовий магістрат» Центрального державного історичного архіву України у Києві, де зберігаються цінні матеріали по історії Глухівщини, головним чином кінця XVIII ст. Тут є важливі джерела соціально-економічної історії, матеріали по історії містобудування, релігії та культури.

Ключові слова: Глухів, магістрат, міщанство, архів, церква.

Джерела з історії Глухова XVIII ст. непогано (як на українські реалії) збереглися в архівах, однак далеко не всі вони уведені до наукового обігу, тим більше, якщо йдеться про період, коли було ліквідовано гетьманат і місто втратило статус гетьманської столиці. Ми продовжуємо тут огляд архівних фондів, де містяться матеріали про Глухів та Глухівщину. Раніше нами було здійснено аналіз матеріалів фонду 737 ЦДІА України у Києві [1, 258-260]. Тепер настала черга іншого фонду: «Глухівський міський магістрат» (Ф. № 959). Він охоплює пізніший період (1780–1826 рр.) і є більшим за обсягом: фонд 737 має 52 справи, цей – 171 справу. Щоправда, переважна більшість документів охоплює останнє п'ятнадцятиріччя XVIII ст. Слід підкреслити, що майже всі документи викладені російською мовою, оскільки в Російській імперії на той час вже на повну потужність розгорнулася колоніальна політика, яка призвела до витіснення української мови з офіційного вжитку.

Якщо документи 737 фонду мають відношення не тільки до Глухова, але й до всієї Глухівської сотні, то у фонді 959 справи стосуються майже виключно міста, хоча є ряд згадок і про села Глухівського повіту: Алтинівку, Березу, Єсмань, Краснопілля, Сваркове, Сопич, Тулиголове, Чорторики, Шатрищі; м. Шостка; с. Городища (Лохвицького повіту) тощо. Фонд складався (до його об'єднання у 60-х роках минулого століття) з двох нерівноцінних частин: київської і харківської. У першій містилося всього дві справи: про продаж дому бунчукового товариша Зарубіна у Глухові 1792 р. (опис 1, справа № 1) (*далі будемо вказувати лише цифри без зазначень, що це є справа, причому посилалися будемо на справи з 2 опису*); відомості про торговельні ціни у Глухові у 1826 р. (опис 1, № 2). Це єдина справа, яка містить матеріали після 1809 р., отже

основний масив джерел було створено наприкінці XVIII ст. Переважна більшість справ фонду (всього 171) походить з харківської частини, тобто зберігалася в колишній філії ЦДІА у Харкові. Значне місце тут належить урядовим указам, вхідним книгам та книгам рішень та «определений», журналам, протоколам, книгам «купчих записей» (112–168; 32, арк. 312–319), купчі (6), поточні магістратські справи (15–16). Це справи великого обсягу, які дозволяють висвітлити важливі сторони міського життя й самого магістрату, адже тут щоденно фіксувалася черга денна засідань магістрату і суть прийнятих рішень; урядові укази та реакція на них магістрату тощо. Звичайно називаються імена й прізвища міської верхівки Глухова, наприклад бурми́стра (Солодовник та ін.), райців, лавників, також городничих (Щоголів). Так, в книзі 120 (1786 р.), яка нараховує 200 аркушів, зафіксовані справи і суть прийнятих по ним рішень, наприклад щодо купівлі ниви в с. Береза; по чолобитній полкового писаря Леонтія Онисимова про пограбування його майна глухівським міщанином Андрієм Засікою; про пограбування 20.06.1785 р. групою глухівських міщан «горячого вина», привезеного у Глухів на ярмарок; по «доношенію» П. Хоменка, який відлучався на «кирпичную роботу»; торговельні діла, скарги тощо. Є й справа про всі книги, які магістрат відсилав у казенну палату для звіту (32, арк. 768–776). Назва «Книга рішень» говорить сама за себе. Так, у справі 118 знаходиться саме така книга за 1784–1785 рр., яка містить у собі різноманітні діла, в т. ч. кримінальні: сотник Донець скаржився на Петра Котлярева, який не додав йому 170 рублів за куплений «двор при Сварковской дороге» і вчинив напад на дім сотника, прагнучи його вбити (арк. 10–12). Є скарги глухівських міщан, як от скарга на селянина Ларіна (з с. Катенева Калузького повіту), полковника П.М. Римського-Корсакова, який торгував хлібом у Глухові, наймаючи два двори, і не платив податки місту (арк. 113–115). Але більшість справ складає ділова документація магістрату, створена з якоїсь okazji, наприклад чолобитні та відповіді на них (16, арк. 106), про канцелярські збори (31), про старообрядців («про розкольниках Хлебникових» (32), «про вибори ... різних ремесел старшин та їхніх старшинських товаришів 1786-1802» (23) тощо. Обсяг справ різний. Є й досить стислі: десяток-два аркушів, є й розлогі (кількадесят аркушів), а є й фундаментальні, які налічували по кількості аркушів, навіть понад 1000 аркушів і містили у собі десятки окремих справ (наприклад 48). Так, справа «про канцелярських і секретарських служителів 1784–1809 рр.» налічує 378 аркушів (7). А справа 87 складається з 454 аркушів і містить у собі 66 дрібніших справ, як от: «про видачу

купцям паспортів» (арк. 151–179), про призначення в місто Глухів публічного нотаря 1797 р. (арк. 400–413); про причислення євреїв у число міщан Глухова 1795 р. – (438–456 арк.). Чимало справ стосується зарахування колишніх козаків, селян, вихідців з духовенства, іноземців тощо у глухівські міщани. Так в міщани було зараховано у 1786 р. жителів с. Шатрищи дияконських синів Прокопа та Дмитра Буглевських та церковного дячка Василя Бодулевського з сім'єю з 5 чоловіків (120, арк. 2); ціла справа 1784 р. присвячена зарахуванню в глухівські міщани «польських виходцев» згідно з царськими маніфестами 13.05.1779 р. та 1780 р. тощо. Ці люди були розкидані не тільки у місто Глухів (скажімо у Сураж направлялося 143 особи). Але видно, що у Глухові зарахування цих людей часом зустрічало певний спротив, бо наприклад 4 особи було рекомендовано записати замість міщан в рекрути (5, арк. 1–6). Хоча в інших випадках цю проблему вирішували без особливих проблем, до того ж їх чисельність вихідців з Польщі, зазвичай з Правобережної України, була невелика у 1784–1793 рр. і не перевищувала двох десятків (чоловіки, їх дружини та діти). Цікаво, що ці «польські» вихідці були очевидно українцями чи білорусами з русифікованими прізвищами. Лише у одному випадку зустрічаємо явно українську сім'ю: Олександр Петрович Рибальченко 25 років з матір'ю Анастасією 50 років (5, арк. 53). Відзначимо ще одну справу (32, арк. 313): 18.05.1778 р. було затримано купця з «польской области» з м. Сміли Івана Щербакова. На допиті той показав паспорт, написаний «на польском диалекте», але... 1707 р. його затримали, передали в поліцію для відправки «куда следует».

Матеріали фонду розкривають звичайно діяльність магістрату – органу міського самоуправління, але водночас стосуються, насамперед, соціально-економічних відносин, особливо торговельної діяльності та руху цін: 8 – про кількість у Глухові купців та міщан 1795 р.; 45, зокрема, – про збір з купців подушної та інших повинностей (арк. 39); «про невивіз суходром іноземних товарів» та «про свідоцтво по містах, лавках, магазинах та ярмарках різних іноземних товарів» (арк. 306–340); «опис таврованих товарів у Глухові» (арк. 404–444); про витрати грошей за винну продаж (16, арк. 385–399); «про видатки грошей «за винную и питейную продажу»; про тульського зброяра Чуханова, який торгував у Глухові 1793 р. (68, арк. 258–299); про прохання міщан щодо залишення в місті продажу воскових свічок; «про встановлення цін на товари...» (46); «про заборону на прохання глухівських купців іногородцям засновувати у Глухівському повіті торги та промисли» (62, арк. 236–240); так само за їх клопотанням 1793 р. заборонялося торгувати в місті казенним селянам (68, арк. 135–142); призначення уповноважених за дотримання правил хлібних торгів (32, арк. 513–522); порушення

правил торгівлі (32, арк. 301–311), зокрема про завищення цін на хліб (32, арк. 434–452), фальшиві мірки (68, арк. 473–498); про зібрання у глухівських купців процентних та поштових грошей у 1792–1794 рр. (63). Деякі купці прибували до Глухова не тільки з України, наприклад з м. Крелевець, Сорочинці, але й з Росії (Курськ, Рильськ, Севськ, Саратов, Тула), інколи й поселялися в Глухові. Цікавою є справа 32 (1787 р.), яка нараховує 695 арк. Тут містяться дані про прибутки міста, зокрема наводяться відомості-таблиці про продаж в шинках «пенного вина», пива, меду; про квартири для постою війська, про діяльність кузнечного та інших цехів, розгорнуті дані про постачання провіанту для артилерії, зокрема для порохового заводу у Шостці, детальні списки людей «крайне нищих и не могущих себя чем пропитать», які жили в богадільнях Глухова або при храмах міста та навколишніх сіл. Є різноманітні скарги, навіть генеалогічні матеріали, як про глухівця Маначинського, пов'язаного з родом Борзаковських; про військового товариша Мережковського (чи не родича відомого російського письменника Дмитра Мережковського (?) (170), вихованця Києво-Могилянської академії, надвірного радника Стефана Кулябки (32, арк. 396), «прошення» глухівського протопопа Корнилія Юзефовича Коченевського тощо.

Ряд справ стосуються пожеж у місті та їхніх наслідків (пожежі 1784 р. – 1, 8, 13, 30; 1790 р., яку спричинила пожежа в будинку єврея Лазаря – 53; про міщанина Дмитренка, якого судили у 1791 р. за пожежу, що почалася з його будинку – 59; 68, арк. 24–27, про колодника Івана Куця через необережність якого в с. Алтинівці виникла пожежа у 1799 р. (109)), також попередження пожеж («про перенесення кузень та котлярень у безпечні місця» – 32, арк. 353–359; «про призначення до вогнегасних знарядь і пожежним бочкам коней», 1790 р. – 48, 682–688), про замовлення протипожежних труб у 1793 р. майстру Кветченку (68, арк. 8). Ряд справ стосується кримінальних злочинів – 22 (про пограбування міщанами Калюжним та Безбородьком 35 бочок горілки значкового товариша Дейнекіна), 42 (про колодника Петрова за відбиття замка від Вертинської церкви), 68 – про колодницю міщанку Зигдліну, звинувачену у підпалі 1793 р.; 12 (про згвалтування підданої Гамаліївського монастиря міщанином з Орловської губернії Лішустінім).

Є й документи, які проливають світло на розвиток містобудування, церковне та культурне життя. Так, у справі 32 (арк. 467–500) мова про перепис населення Глухова; справа про видання глухівському поштарю Тищенко випису з прохань 1785 р. (16, арк. 385–399); про вимогу поштової контори 1792 р., щоб пакети для неї доставлялися у вказані години (62, арк. 113–157), є й подання глухівського поштаря Зіновія Гаращенко, де є дані

про саму пошту, про її коней, про поставку коней на Глухівську та Тулиголовську поштові станції (97); про зайняття посади штаб-лікаря Голубовим (79). Ряд документів стосується будівництва й ремонту будинків Глухова: ремонт казенного дому, де жив генерал Каульбарс і де мав стати на квартиру камер-юнкер Аполлон Павлович Кочубей (32, арк. 843–875), ремонт казенного дому на Веригинському форштадті для «присутственных мест» 1790 р. (32, арк. 1254–1263), про збудування Триумфальних воріт у Глухові (17, арк. 19–26).

Досить великою (120 арк.) є справа 33, датована 1788–1789 рр. про злочинця Олексія Савицького, уродженця с. Камень, який проживав з дружиною і дітьми на квартирах у Глухові. Він протягом кількох років пограбував 7 церков у Глухові, Путивлі, с. Тулиголовому, с. Чорторії (33) та ін., забираючи скриньки з зібраними парафіянами грошима, чаші, хрести, ризи, віск. Тут містяться скарги священників Микільського храму с. Чорторії (Стефан Скочинський), Преображенського храму в Глухові (Василь Полошковський) Микільського храму в Путивлі (Іоан Куцин), матеріали допитів самого злочинця й свідків, судові постанови. 20.04.1786 р. магістрат отримав імператорський указ про комісії «об учреждении училищ к сочинению плана университетам и гимназиям в разных местах империи» і ухвалив занести до протоколу, тобто прийняти до відома (120, арк. 59). Трохи пізніше у Глухові діяло народне училище і його справа є досить значного обсягу (49, травень 1790 р.), бо складається з 61 аркуша. Тут знаходимо імена й прізвища директора училища (Халанський), смотрителів (Щоголів, Неверовський), вчителів 1 класу (Мирон Галаган), 2 класу (Петро Луценко), дані про загальний вигляд училища, яке крім навчальних приміщень мало кухню, пекарню, сарай, погреб тощо, також різні меблі, дрібні речі, зокрема свічки, папір, знаряддя для малювання; є дані й про видатки училища.

Таким чином, фонд 959 («Глухівський міський магістрат») є цінним джерелом з історії Глухова та околиць наприкінці XVIII ст., особливо соціально-економічної сфери. Видання на їх основі збірника документів стало бу пригоді історикам і краєзнавцям, всім хто цікавиться історією рідного краю.

Посилання

1. Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Фонд Глухівської сотенної канцелярії ЦДІА України у Києві як джерело з історії Глухівщини першої половини XVIII ст. // Сіверщина в історії України. – Київ – Глухів, 2013. – Вип. 6. – 548 с.

Мыцык Ю.А. Фонд Глуховского городского магистрата ЦГИА Украины в Киеве как источник по истории Глухова конца XVIII – первой четверти XIX в.

В статье раскрывается содержание фонда 959 «Глуховский городской магистрат» Центрального государственного

исторического архива Украины в Киеве, где сохраняются ценные материалы по истории Глуховщины, главным образом конца XVIII в. Здесь имеются важные источники социально-экономической истории, материалы по истории градостроительства, религии и культуры.

Ключевые слова: Глухов, магистрат, мещанство, архивы, церковь.

Mytsyk Yu.A. Fund of «Hlukhiv magistrate» of Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv as a source on Hlukhiv area history at the end of XVIII - the first quarter of XIX century

The article deals content of 959 Fund «Glukhiv magistrate» of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev, which contains valuable material on the history of Hlukhovschina mainly late eighteenth century. It is an important source of social and economic history; and material on the history of urban development, religion and culture.

Key words: Hlukhiv, magistrate, burghesses, archives, church.

15.03.2014 р.

УДК 929.5: 321.01 (477.5) «17/185»

С.А. Токарев

КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКА РОДИНА ФЕНЕНКІВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті розглядається діяльність представників глухівської козацько-старшинської родини Фененків. Проаналізовано їх походження, родовід, суспільно-політична діяльність, майнове становище і шлях набуття дворянства.

Ключові слова: Ніжинський полк, Глухівська сотня, родина Фененків.

Одним з актуальних завдань сучасної української історіографії є вивчення історії національної еліти, яку за доби Гетьманщини уособлювала українська козацька старшина. Проте увагу фахівців привертають насамперед представники генеральної та полкової старшини, тоді як історія козацько-старшинських родин на сотенному рівні здебільшого залишається недостатньо дослідженою.

Оскільки Глухів упродовж 1708–1782 рр. був столицею Української козацької держави, представники місцевих козацько-старшинських родин відігравали помітну роль у суспільно-політичному житті Гетьманщини. Це стосується, зокрема, родини Фененків. Суспільно-політична діяльність її представників залишилась поза увагою вітчизняних дослідників за винятком В. Модзалевського [1] та В. Кривошеї [2; 3], які у своїх студіях навели короткі відомості про представників цієї династії.

Родина Фененків, як і деякі інші козацько-старшинські родини Глухівської сотні, походила з Правобережної України. У козацькому реєстрі 1649 р. в окремих сотнях Корсунського полку згадувались козаки зі схожими іменами або прізвищами. Зокрема, серед козаків Корчівської сотні згадувався Фенець Деруденко, у Герасименковій – Хвен Коломійченко і Матюшка Фененко, у сотні Городиського – Хвенько Барашенко, а в Демковій – Фенька Ющенко. Ймовірно, від одного з них походив Влас Фененко, котрий 27 січня 1672 р. згадувався як корсунський полковий хорунжий. Його син Федір, згідно із сімейним переказом, брав участь у Полтавській битві. Після фактичної ліквідації Корсунського полку він переселився на хутір Морозівка Глухівської сотні, де одружився на дочці місцевого державця Олені Іванівні Мороз [1, 31, 45; 4, арк. 8].

За даними В. Кривошеї, вже у 1710 р. Федір Власович Фененко посів уряд ніжинського полкового хорунжого [3, 78]. 16 січня 1712 р. він був звільнений універсалом І. Скоропадського з військової служби. Але, незважаючи на це, Ф.В. Фененко 4 вересня 1740 р. згадувався як глухівський городовий отаман [1, 31; 4, арк. 45–45 зв.].

Його син Федір Федорович вступив на військову службу в Ніжинському полку згідно з універсалом І. Скоропадського, датованим 16 січня 1712 р. У 1737 р. він згадувався як глухівський сотенний осавул, а 16 лютого 1756 р. – як глухівський сотенний комісар [1, 32; 4, арк. 67]. Його брат Роман Федорович вступив на службу в 1751 р., а 17 жовтня 1761 р. отримав універсал К. Розумовського на звання значкового товариша. Гетьман також наказав йому перебувати у підпорядкуванні генерального підскарбія В. Гудовича. У 1770 р. Р. Фененко отримав чин абшитованого глухівського сотника. Згодом він тривалий час служив у канцелярії Малоросійського Скарбу, 14 квітня 1782 р. був удостоєний звання бунчукового товариша згідно з ордером князя П. Румянцева-Задунайського, а після виходу у відставку проживав у с. Морозівка Глухівського повіту. Він був одружений на доньці воронізького козака Агафії Іванівні Гладкій, проте дітей не мав.

Згодом рід Федора Федоровича Фененка розділився на три гілки. Його старший син Яків вступив на військову службу у складі козацького товариства Ніжинського полку у 1765 р. 23 липня 1781 р. він отримав звання значкового товариша, а при виході у відставку у 1798 р. – корнета. Йосип Федорович розпочав службу в Ніжинській полковій канцелярії, де служив канцеляристом упродовж 1777–1781 рр., 28 лютого 1783 р. перейшов на службу до крелевецького міського магістрату, а продовжив кар'єру у крелевецькому повітовому суді до виходу у відставку в 1798 р. в чині губернського секретаря. Нарешті, Олександр Федорович на цивільній службі досягнув порівняно скромного рангу колезького секретаря.

Сини Якова Федоровича Василь, Іван і Михайло перебували на військовій службі у Виборзькому та Нижегородському мушкетерських полках. Сини Йосипа Федоровича Роман і Федір перебували на військовій та цивільній службі в установах Чернігівської губернії. Нарешті, сини Олександра Федоровича Хома, Гаврило, Ілля, Василь і Петро перебували на цивільній службі в Орловській, Архангельській, Самарській і Вітебській губерніях [1, 31–37; 2, 427; 4, арк. 8 зв.; 5, арк. 74 зв.].

Представник іншої гілки роду, син корсунського полкового хорунжого Родіон Власович Фененко у 1709 р. згадувався як значний військовий товариш [1, 31; 2, 384]. Один з його синів Семен був священиком у Глухові, а інший – Іван не мав жодного військового чи духовного звання. Їхні нащадки не залишили по собі помітного сліду [1, 31–32; 2, 384; 3, 94; 4, арк. 8, 60, 67].

У 1756 р. Федір Федорович Фененко в ранзі глухівського сотенного комісара передав зібрані в сотні кошти до Канцелярії Малоросійського скарбу [4, арк. 67]. З 27 лютого до 30 жовтня 1770 р. значковий товариш Роман Федорович Фененко перебував при «резервній команді козаків при Глибівській дистанції», від участі в якій був звільнений для поїздки до Малоросійської Колегії з метою отримання патенту на звання сотника. Упродовж 1771–1782 рр. Р. Фененко, згідно з вибором місцевого шляхетства, проводив ревізію маєтностей Глухівського повіту [1, 32].

Набуття маєтностей представниками родини розпочалось відразу ж після переселення Федора Власовича Фененка до Глухівської сотні. Після одруження на Олені Іванівні Мороз він отримав у посаг четверту частину села Морозівка у Глухівській сотні. 1 травня 1710 р. у Глухівському сотенному правлінні за участю сотника А. Марковича і глухівського городового отамана С. Карповича відбувся розподіл майна І. Мороза. Частина його володінь, а саме хутір Морозівка, млин з 3 колами на р. Локня, винниця з казанами, пасіка, землі сільськогосподарського призначення, ділянки лісу, сінокошу, двор у Глухові та 2 комори переходили у власність Федора Власовича Фененка. У 1740 р. глухівський городовий отаман Федір Федорович Фененко подав у сотенне правління клопотання про дозвіл на будівництво комори поблизу Преображенської церкви. 4 вересня 1740 р. глухівський сотник Д. Турянський і сотенний писар Г. Кологривий видали відповідний дозвіл за умови, що Ф. Фененко буде сплачувати щорічно 60 коп. на утримання Глухівської ратуші [1, 31; 4, арк. 38, 50].

За даними О. Лазаревського, у 1782 р. сотник Роман Федорович Фененко у с. Морозівка Глухівського повіту володів 6 дворами підсусідків з 8 хатами і 1 бездвірною хатою. Водночас його племіннику, козаку-підпомічнику Якову Федоровичу

Фененку, належали 4 двори з 5 хатами [6, 454]. У с. Камінь Глухівського повіту Р. Фененку та Я. Фененку належало по 8 дворів [7, 455]. Загальна кількість підданих Р. Фененка у 1782 р. становила 65 осіб у с. Морзівка і 55 – у с. Камінь [4, арк. 74 зв.]. Наступного року йому належали 86 посполитих у с. Морозівка і 56 у с. Камінь [5, арк. 74 зв.]. Також Р. Фененку належав млин на р. Локня з 2 борошняними колами [2, 427].

Бунчуковий товариш Р. Фененко клопотався про визнання за собою дворянських прав і включення до родовідних книг дворянства Новгород-Сіверського намісництва. У січні 1782 р. він подав до Новгород-Сіверського дворянського депутатського зібрання необхідні документи, а саме «сказку» про походження своєї родини, відомості про життя і діяльність предків, власну службу у війську, майновий і сімейний стан.

Рішенням Новгород-Сіверської дворянської комісії у 1784 р. Р. Фененко був внесений до 6 частини родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва. Його племінник, син глухівського сотенного осавула і комісара, Олександр Федорович на підставі свідчення Кролевецького повітового суду про те, що він насправді є племінником Р. Фененка і спільно володіє разом з ним нерухомим майном, у 1787 р. також був включений до дворянства Новгород-Сіверського намісництва.

Після того, як Герольдія отримала виключні права на надання дворянських звань, у 1820 р., при вступі на службу сина Олександра Федоровича Фененка Іллі, відбувся повторний розгляд справи про дворянство родини. Зокрема, було виявлено, що до Новгород-Сіверської дворянської депутатської комісії не були подані гетьманські універсали на уряд корсунського полкового хорунжого, який посідав В. Фененко, універсали і грамоти на маєтності. Також чиновники Герольдії не отримали відомостей, який уряд обіймав дід претендента Федір і якими шляхами набув майно батько Олександр. Оскільки дворянські права, отримані дядьком претендента Романом, не поширювались на племінників, то Герольдія на підставі ст. 92 Жалувальної грамоти дворянству 16 серпня 1820 р. прийняла рішення скасувати постанову Новгород-Сіверської дворянської комісії і виключила Олександра та Іллю Фененків з числа претендентів на отримання дворянських прав [4, арк. 72–75, 90–90 зв., 120–121, 325–326].

Представник цієї ж гілки родини, син сотенного глухівського осавула Йосип Федорович також подав до Новгород-Сіверської дворянської комісії документи про власну службу і службу предків. Ухвалами комісії, оприлюдненими у жовтні 1784 р., червні 1787 р. і жовтні 1795 р., він, як і його брат Олександр, також був визнаний дворянином і внесений до 6 частини дворянської родовідної книги. 27 жовтня 1832 р. рішенням Чернігівського

дворянського депутатського зібрання його син, губернський секретар Роман Йосипович, був внесений до 6 частини дворянської родовідної книги, незважаючи на те, що сам Йосип Федорович також був лише племінником нобілітованого бунчукового товариша Романа Федоровича Фененка. 17 березня 1848 р. Герольдія, розглянувши копії всіх необхідних документів, затвердила це рішення. 18 серпня 1850 р. син губернського секретаря Йосип Романович подав до Герольдії прохання про визнання за ним дворянських прав. Оскільки Герольдія мала в розпорядженні свідчення Чернігівської духовної консисторії від 14 липня 1842 р. про його народження, то на підставі ст. 60 і 139 9 тому Зводу законів Російської імперії 1842 р. за Й. Фененком були визнані права на дворянство і він був внесений до 6 частини дворянської родовідної книги [8, арк. 229–229 зв.].

8 жовтня 1841 р. Чернігівське дворянське депутатське зібрання постановило внести дружину померлого майора Михайла Яковича Фененка Олену з синами Миколою і Яковом до 3 частини дворянської родовідної книги. Герольдія, розглянувши надані документи, виявила, що Михайло Фененко перебував на дійсній військовій службі у званні капітана, а був звільнений у відставку зі званням майора. Законне народження його дітей засвідчила Чернігівська духовна консисторія, відтак 13 жовтня 1841 р. Герольдія підтвердила рішення Чернігівського дворянського депутатського зібрання про визнання дворянами представників цієї гілки родини Фененків [9, арк. 477–477 зв.].

Отже, династія Фененків була достатньо типовою козацько-старшинською родиною, представленою на сотенному рівні та серед неурядової старшини. Брак писемних джерел не дозволяє повною мірою з'ясувати їхнє походження, відстежити життєвий шлях, майнове становище. Проте, на відміну від багатьох подібних козацько-старшинських родин Гетьманщини, представники окремих гілок родини Фененків змогли довести своє право на отримання дворянських прав та привілеїв і були зрештою нобілітовані російським урядом.

Посилання

1. Модзалевський В. Малоросійський родословник / В. Модзалевський. – К. – СПб.: Видавництво ВІРД, 2004. – Т. V. – Вип. 3. – 80 с.
2. Кривошея В.В. Неурядова старшина Гетьманщини / В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, О.В. Кривошея, . – К.: Стило, 2009. – 432 с.
3. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації / Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене / В.В. Кривошея. – К., 2005. – 259 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В.І. Вернадського, ф. II, спр. 18976, 457 арк.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В.І. Вернадського, ф. I, спр. 60378–60436, 363 арк.
6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления

/ А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – 522 с.

7. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К.: Археографічна комісія ВУАН, 1931. – XXI, 593 с.

8. Державний архів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 192, 598 арк.

9. Державний архів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 315, 532 арк.

Токарев С.А. Казацко-старшинская семья Фененко в общественно-политической жизни Северного Левобережья XVIII – первой половины XIX ст.

В статье рассматривается деятельность представителей глуховской казацко-старшинской семьи Фененко. Проанализировано их происхождение, родословная, общественно-политическая деятельность, имущественное положение и приобретение дворянства.

Ключевые слова: Нежинский полк, Глуховская сотня, семья Фененко.

Tokarev S.A. Cossack officers family of the Fenenko in public-political life of Northern Left-Bank Ukraine XVIII – first half XIX century

In the article it is studied the activity of representatives of Hlukhiv Cossack officers family of the Fenenko. Their origin, genealogy, public-political activity, property position and acquisition of nobility are analyzed.

Key words: Nizhyn regiment, Hlukhiv country, family of the Fenenko.

17.03.2014 р.

УДК 929.52 Ф.Й. Туманський «189/191»

О.О. Тригуб

Ф.Й. ТУМАНСЬКИЙ І ЦЕНЗУРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

У статті висвітлюється діяльність відомого історика і видавця Ф.Й. Туманського (бл. 1757–1810) на посаді ризького цензора.

Ключові слова: Ф.Й. Туманський, Російська імперія, цензура, документи.

Федір Йосипович Туманський (1757–1810) – один з найвизначніших діячів української культури кінця XVIII – початку XIX ст. – залишив помітний слід у вітчизняному історіописанні [1]. «Серед земляків-сучасників за обсягом зібраного, опрацьованого й опублікованого історичного матеріалу з ним нікому змагатися. За широтою інтелектуальних зацікавлень, ерудицією, вмінням втілювати в життя свої проекти Ф.Й. Туманський також не має собі рівних серед малоросіян того часу. Відомий журналіст, видавець, історик, археограф і письменник і поет, перекладач,

етнограф, засновник одного з перших в Російській імперії спеціалізованого історичного журналу – ось таким, справжнім сином енциклопедичного XVIII ст., залишився він у пам'яті сучасників і уявленнях нащадків», – саме так, доволі влучно і колоритно схарактеризував Ф.Й. Туманського відомий український історик О.І. Журба [2, 124–137]. Водночас, деякі аспекти його біографії до сьогодні залишаються малодослідженими або ж потребують уточнення. До них, зокрема, належить цензорська діяльність Ф.Й. Туманського. Вкрай скупа історіографія цієї проблеми представлена лише кількома публікаціями дослідників XIX ст., які й сформували образ «грізного ризького цензора». Нововиявлені архівні документи дозволяють дещо уточнити і доповнити наявні відомості про цензорську діяльність Ф.Й. Туманського і, таким чином, зробити ще один крок до створення його біографічного портрету.

Після ліквідації Гетьманщини та проведення адміністративно-територіальної реформи, за якою Глухів утратив поважний статус столиці, Ф.Й. Туманський, скоріше за все, зневірившись у можливості втілення у життя своїх амбітних ідей в Україні, 1785 р. відправився до Петербургу. У північній столиці завдяки підтримці впливових друзів він у 1787 р. влаштувався на посаду директора 1-ї Експедиції Правління Державного позичкового банку, а згодом був призначений засідателем в «Приказ общественного призрения» і членом в «Комисиию об учреждении народных училищ» та одночасно обраний депутатом від дворянства Петербурзького повіту [3, 66]. Протягом 1790–1795 рр. Ф.Й. Туманський обіймав посаду директора 3-ї Експедиції Правління Державного позичкового банку.

Імператорським указом від 23 травня 1786 р. йому була встановлена платня в розмірі 800 руб. на рік [4, арк. 190]. Водночас, протягом 1785–1794 рр. Ф.Й. Туманський проводив доволі активну діяльність на журнально-літературному поприщі. Як згодом з'ясувалося, він «в разное время брал на свои надобности из казенных банковых денег до 15 000 руб.» [5, арк. 18]. Після виявлення недостачі, Ф.Й. Туманського було звинувачено у службових зловживаннях та використанні банківських коштів для особистих цілей [6, арк. 38–38 об.], «в чем и был сужден Санкт-Петербургскую уголовною палатою и приговорен к лишению чинов и дворянства; но Сенат при рассмотрении дела в 1791 году по взносе им должных денег, освободил его от дальнейшего взыскания» [5, арк. 18]. Ці події певною мірою загальмували кар'єрний поступ Ф.Й. Туманського й наступні кілька років аж до призначення цензором у 1797 р. він, вочевидь, перебував поза службою.

З кінця XVIII ст. цензура в Російській імперії складалася з двох складових, які мали власну нормативно-правову базу й організаційну систему: загальна (внутрішня та іноземна) і відомча (духовна, військова, театральна та ін.). У зв'язку з подіями Великої французької революції, починаючи з 1790-х рр., у цезурному законодавстві посилювався контроль за іноземною літературою, що завозилась в Російську імперію. Згідно з указами Катерини II від 16 вересня і 22 жовтня 1796 р., привозна або надрукована у межах імперії іноземна література обов'язково підлягала розгляду цензурними органами. У Петербурзі, Москві, Рязі, Одесі, на Радзивилівській митниці Подільського намісництва були створені цензурні комісії, до складу яких мали увійти представники духовенства (делеговані Синодом) та Сенату, а також учені від Академії наук чи університету.

Наступник Катерини II – імператор Павло I затвердив постанови Сенату від 16 лютого та 29 березня 1797 р. щодо особового складу перших цензурних комітетів. Зокрема, до складу Рязького комітету увійшли надвірний радник П. Іноходцев, надвірний радник Ф.Й. Туманський та протопоп С. Тихомиров, до Петербурзького – надвірний радник С. Ботельников, костромський віце-губернатор М.В. Туманський (племінник Ф.Й. Туманського) і ректор Невської семінарії архіандрит Антоній [7, 41]. Остаточному організаційному оформленню структури цензурного апарату сприяла й відповідна реформа, проведена Павлом I, згідно з якою у 1796 р. була створена Цензурна рада, що виконувала апеляційну функцію, розглядаючи книги, які були заборонені або вважалися сумнівними за рішенням місцевих цензурних комісій. Завершення ж цензурної реформи дослідники пов'язують з указом Павла I від 18 квітня 1800 р., відповідно до якого в Росію взагалі заборонялося ввезення іноземної літератури.

Згідно з офіційними даними протягом 1797–1799 рр. в Російській імперії було конфісковано 639 книг, у тому числі 552 – на рязькій митниці [8, 152]. У переліку вилучених книг, які Ф.Й. Туманський представив до Державної Ради, були доволі відомі твори. Наприклад, у своїй доповідній з приводу «Мандрів Гулівера» Дж. Свіфта він зазначив, що «в сей книжці автор старається разные при дворе учреждения осмеивать, как, например, весьма едко на стр. 306, что прыганье на веревках производится токмо людьми великими» [8, 153–154]. Про відому драму А.Ф.Ф. фон Коцебу «Дитя любви» Ф.Й. Туманський писав, що «токмо дети незаконнорожденные суть дети любви, – несправедливо и неблагопристойно; а поэтому и самый титул соблазнительен» [8, 153–154]. Інша книга – «Часы досуга» – також видалась йому доволі сумнівною, зокрема бій биків в

Іспанії автор назвав «подлым и бесчеловечным, а он (бій – авт.) был назначен королем и происходил в его присутствии, что не иначе как до двора королевского относится» [8, 153–154]. З приводу іншого відомого твору – «Нравственных рассказов Августа Лафонтена» – Ф.Й. Туманський написав: «Довлеет воспретить: на стр. 159 автор осмеливается говорить о постыдности искать чинов, унижая себя пред златом или высшею степенью негодяя» [8, 153–154]. На всі ці доповідні імператор наклав відповідну резолюцію – книги спалити, а з їхніми власниками чинити згідно з діючим законодавством.

З Ф.Й. Туманським стався доволі показовий випадок, що вельми колоритно характеризував як його цензорську діяльність, так і всю тогочасну цензуру в імперії. Один впливовий рязький книготорговець відправився до Петербургу зі скаргою на Ф.Й. Туманського. Але хтось із senatorів йому відповів, що краще нехай буде спалено сто гарних книг, ніж буде пропущена бодай одна, яка міститиме натяк на революцію.

З цензорською діяльністю Ф.Й. Туманського також пов'язана історія зі звинуваченням та відправленням на заслання у 1800 р. пастора Ф.М. Зейдера, спогади якого були опубліковані в «Русской старине» [9] і мали доволі широкий резонанс у суспільстві. Ця подія знайшла відображення в численних виданнях XIX ст. [10]. Ф.Й. Туманський звинуватив пастора у зберіганні забороненої літератури, внаслідок чого останній (незважаючи на заступництво Санкт-Петербурзького військового губернатора графа П.О. Палена) був суворо покараний. Ф.М. Зейдера позбавили церковного сану та відправили у заслання на Нерчинські копальні, де той пробув близько року. Крім того, він мав ще отримати 20 ударів батоном. Лише наприкінці 1801 р. новий імператор Олександр I, зважаючи на численні клопотання, підписав наказ про його помилування та відновлення у церковному сані.

У творі А.Ф.Ф. фон Коцебу «Une annee memorable de ma» була вміщена інформація, яка певною мірою також характеризувала його цензорську діяльність: «Стеснение печати и стремление проявить так или иначе свою цензурскую бдительность были «partres prises» [11, 589]. У той же час, у мемуарах лікаря П.Де Ла-Фліза наведено зовсім іншу характеристику Ф.Й. Туманського: «Этому Туманскому Павлом I поручено было везти в ссылку в Сибирь известного немецкого писателя Коцебу, Туманский обходился с несчастною жертвою суровости и причудливости этого государя как прилично благородному человеку. Потом, когда император убедился в несправедливости этой ссылки, тому же Туманскому было поручено привезти его оттуда. По представлению Коцебу, помнящего великодушное

обращение с ним Туманского, последний был награжден чином, и дочери его определены на казенный счет в императорский институт (Смольный монастырь)» [12, 589–590].

У 1800 р. у Ф.Й. Туманського стався конфлікт з керівництвом губернії, який призвів до його відставки. Відповідно до указу Сенату від 16 серпня 1797 р. тамтешня цензура мала підпорядковуватись керівництву Ліфляндської губернії, але Ф.Й. Туманський був з цим не згоден. Суть конфлікту схарактеризовано у представлений в Сенат доповідній записці:

«1-е. Просил он разрешения на некоторые пункты, двумя статьями Высочайшего о цензурах указа разрешенными.

2-е. Назначил себе несколько особых в неделю дней для упражненья, о чем дал Сенату знать за известие.

3-е. Просил предписать казенной палате, чтобы продаваемые в ней с аукциона разные казенные вещи, были отпущены цензуре безденежно.

4-е. Оклеветал рижского купца Голландера и чинил ему разные притеснения.

5-е. Просил особливого для цензуры дома, не будучи довольным назначенною губернским начальством пристойною квартирою.

6-е. Представлял о наложении для расходов по цензуре нового с книг побора, имея уже на оные особливо назначенную сумму.

7-е. Не почитал рижского губернатора себе начальником, вопреки указу Сенатского, вследствие Высочайшего соизволения изданного, возвратил ему губернатору в подлиннике данное от него предложение, почитая его не дельным.

8-е. Совершенно почти отрекся от должного к губернскому начальству повиновения» [5, арк. 18–19 об.].

Сенат, розглянувши цю справу, ухвалив наступне рішення:

«По 1 пункту. Апреля 19 дня 1797 г. цензор Туманский запрашивал: если в книге найдется несколько строк запрещенных, то что с книгами делать. Определено: Туманскому поступать по силе указа императора от 16 сентября 1796 г.

По 2 пункту. Определено: поступать по закону, дни можно установить, если все дела выполняются.

По 3 пункту. Определено: этот вопрос в компетенции лифляндского губернатора, а не Сената.

По 4 пункту. Определено: Допустить книги к рассмотрению рижскою цензурою, и впредь не обременять Сенат своими предложениями.

По 5 пункту. Определено: лифляндскому губернатору разобраться в этом вопросе, и если Туманский прав, то удовлетворить просьбу.

По 7 пункту. Определено: Рижская цензура подчиняется лифляндскому губернатору и обязана тому повиноваться беспрекословно.

По 8 пункту. Определено: Рижская цензура смешивает свои представления о законах с высочайшими, а потому впредь обязать Туманского подчиняться губернскому начальству. В противном случае Сенат будет принимать решение об отрешении его от должности» [5, арк. 24–27 об.].

В офіційній характеристиці Ф.Й. Туманського з цього приводу зазначалося, що всі його «неудовольствия основаны на некотором роде местничестве, между им и его начальством» [5, арк. 19]. Крім того, у справі наведено доволі цікаві думки Ф.Й. Туманського, викладені ним у листі на ім'я імператора. Зокрема, «говоря о губернаторе, пишет (Ф.Й. Туманский – авт.), будто рижская цензура дома не получила по ненависти немцев. В другом месте, что Правительствующий Сенат предписал цензуре исполнение не воли высочайшей, а воли протестантов и подтверждая ей книг не задерживать и кип не накапливать, тем самым будто предписывал книг не читать а кип не принимать, но кои он, Туманский, боялся чтобы не поступить по такому не сообразному предписанию против воли монаршей, то и осмелился донести о том Вашему императорскому величеству, через бывшего генерал-прокурора Бекляшова, каковой его рапорт представлен будучи под видом недельного показания, был ему возвращен с назиданием почему он и утвердился, что высочайшая воля есть книг не читать и не рассматривать, а потому оставалось цензуре в воду или в огонь» [5, арк. 19 зв.]. Підсумовуючи, Ф.Й. Туманський писав, що «Бонапарт де счастливцев, учредил цензуру, но подчинил оную себе, а не префекту или трибуналу» [5, арк. 19 зв.].

Внаслідок цих суперечностей стосунки Ф.Й. Туманського з керівництвом губернії остаточно зіпсувалися, і 31 серпня 1800 р. він подав на ім'я Павла I прохання про звільнення зі служби, в якому повідомив мотиви, що спонукали його до цього: «По стечению моральных и физических обстоятельств привожусь не в состоянии употреблять все усердие и рвение и потому считаю благопристойнейшим предоставить место другому» [5, арк. 4]. 15 листопада того ж таки року він написав імператору ще один доволі цікавий лист: «Приступая к исполнению милостивого и благосклонного Вашего Высочайшего повеления ко мне от 5 октября сего года отзыва, я Богу помолясь, и на его единого и правду государя моего надежду имея, подношу при сем изъяснения бездействия рижской цензуры. Ибо когда служба государя не будет в опасности, тогда легче служащему частному помочь. В службе должно иметь терпение, а без того верных слуг не будет; вследствие чего я о личных моих моральных обстоятельствах, о гонениях и притязаниях, которые я слишком чувствую, молчу, а прошу и молю сколько в силах

Ваших защитить службу цензора. А награждение частного в деснице монарха. За Богом молитва, за царем служба не пропадет, говорили наши праотцы и до того Россия была велика и славна.

Не ишу воли моей. – Призрите як отец и меня когда можно, а в прочем я своей выгоды в обиду службе никакой не желаю, и если и прибуду вечно и не ложно, по сему для меня вовсе нечаянному и не ожидаемому Вашему Высокопревосходительству угодному ко мне от 5 октября присланному отзыву, как и быть должен с совершеннейшим и безграничным почтением» [5, арк. 5–5 об.].

Прохання Ф.Й. Туманського було задоволене в грудні 1800 р., після чого він повернувся до рідного Глухова.

Посилання

1. Детальніше про нього див.: Барышников Н.П. Листки из записной книжки «Русской старины»: Федор Осипович Туманский: цензорская деятельность 1800–1801 гг. / Сообщ. Н.П. Барышников // Русская старина. – 1873. – Т. 8. – С. 589–593; Лонгинов М.Н. Русские писатели в XVIII столетии / М.Н. Лонгинов // Русская старина. – 1873. – Т. 9. – С. 334–336; Любименко И. Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии Наук в Глухове и о написании истории Украины // Вестник АН СССР. – 1935. – № 5. – Стлб. 49–54; Оглоблин О. Федір Туманський і його проект Академічної книгарні в Глухові кінця 1770-х рр. / Олександр Оглоблин // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. – Вип. 2. – Нью-Йорк, 1953. – С. 109–110; Гісцова Л.О. Перша анкета-програма для історико-етнографічного опису України // Архіви України. – 1972. – № 2. – С. 63–71; Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський / О. Ільїн // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 135–138; Коваленко О.Б. Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського / Олександр Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 144–150; Дзюба О.М., Колесник Є.О. Туманський Федір Осипович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк / За ред. В.С. Брюховецького. – К., 2001. – С. 544–545; Журба О.І. Ф.Й. Туманський / О.І. Журба // Український історичний журнал – 2003. – № 3. – С. 124–137; № 6. – С. 119–131; 2004. – № 1. – С. 111–119; Литвинова Т.Ф. Соціально-економічні погляди і господарські інтереси Ф.Й. Туманського / Т.Ф. Литвинова // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 70–94.

2. Журба О.І. Ф.Й. Туманський / О.І. Журба // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 124–137.

3. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 2 / В.Л. Модзалевський. – К.: [б. в.], 1998. – 96 с.

4. Російський державний історичний архів, (далі – РДІА), ф. 468, оп. 1, спр. 3901.

5. РДІА, ф. 1374, оп. 6, спр. 1330.

6. РДІА, ф. 468, оп. 43, спр. 279 в.

7. Лечке М. Пропущений юбилей. Столетие первого русского устава о цензуре (1804–1904) // Русская мысль. – М., 1904. – Т. 11. – С. 34–63.

8. Каратыгин П.П. Цензура времен императора Павла I (1796–1801) / Каратыгин П.П. // Исторический вестник. – 1885. – Т. 22. – С. 151–161.

9. Обвинение и ссылка пастора Зейдера // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – С. 463–491.

10. Тургенев А.М. Записки Александра Михайловича Тургенева. 1772–1863 // Русская старина, 1885. – Т. 48. – С. 473–486; Барышников Н.П. Листки из записной книжки «Русской старины»: Федор Осипович Туманский: цензорская

деятельность 1800–1801 гг. / Сообщ. Н.П. Барышников // Русская старина. – 1873. – Т. 8. – С. 589–593.

11. Барышников Н.П. Листки из записной книжки «Русской старины»: Федор Осипович Туманский: цензорская деятельность 1800–1801 гг. / Сообщ. Н.П. Барышников // Русская старина. – 1873. – Т. 8. – С. 589–593.

12. Поход Великой армии в Россию в 1812 г. Записки Де-Ла-Флиза, доктора французской императорской гвардии / Де-ла Флиз // Русская старина. – 1892. – Т. 73. – С. 575–604.

Тригуб А.А. Ф.И. Туманский и цензура в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX вв.

В статье освещается деятельность известного историка и издателя Ф.И. Туманского (ок. 1757–1810) в должности рижского цензора.

Ключевые слова: Ф.И. Туманский, Российская империя, цензура, документы.

Tryhub O.O. Fedir Y. Tumansky and censorship in the Russian Empire in the late eighteenth and early nineteenth centuries

This article describes the activities of Fedir Y. Tumansky (1757–1810), a famous historian and publisher, as a Riga censor.

Key words: Fedir Y. Tumansky, Russian Empire, censorship, documents.

15.03.2014 р.

УДК 930.2 Кочубей

**Д.О. Андросова-Байда
Н.О. Барабаш**

ДО ІСТОРІЇ РОДУ КОЧУБЕЇВ

У статті автобіографічні записки М.А. Маркевича розглядаються як важливе джерело до реконструкції біографії представниці заможного козацько-старшинського роду Марфи Дем'янівни Кочубей

Ключові слова: М.Д. Кочубей, М.А. Маркевич, автобіографічні записки.

Дослідження генеалогії та специфіки життя нащадків українських козацько-старшинських родів є одним із важливих напрямів в українській історіографії та джерелознавстві. Особливу увагу дослідників історії козацько-старшинських кланів повсякчасно привертають автобіографічні та сімейні записки вихідців із цього середовища.

Багатовікова традиція ведення автобіографічних та сімейних записок, яка стала невід'ємною частиною дворянської культури, сформувала певні принципи побудови тексту, вплинула на відображення типологічних ситуацій, епізодів і образів. Особливістю таких записів є відтворення подій з історії родини (часто наратив охоплює події життя декількох поколінь роду) в аспекті приватного внутрішньо-родинного,

домашнього життя. Біографія автора будь-яких типових записок стає частиною надособового родового «начала» та розгортається на фоні життя родини в маєткових локусах, своєрідних «сімейних гніздах» [6].

Характеризуючи такий тип джерел, як сімейні та автобіографічні записки, слід зважати на особливості автобіографічної пам'яті, що її психологи визначають особливим типом пам'яті, закономірності якого дозволяють особистості мати «самопрезентацію історії свого існування» [7]. Адекватними одиницями автобіографічної пам'яті є «автобіографічні події», що актуалізують процес «долетворення» через використання емпіричних понять «моє життя», «моя доля» та впливають на вибудовування певних типів взаємовідносин особистості зі своїм минулим. У процесі створення автобіографічних джерел важливим виявляється врахування інтервалу самоідентичності особистості – відрізка життєвого шляху, кордони якого особистість усвідомлює як межі якісного (кардинального) перетворення самої себе [7, 162–163].

Історик, етнограф, фольклорист, архівіст, поет і перекладач, музикант і композитор, Микола Андрійович Маркевич (1804–1860 рр.) залишив по собі багатий епістолярій, а також значну кількість щоденникових записів та автобіографічні записки.

«Автобіографічні записки» Миколи Андрійовича, датовані 1845 р., були створені на основі щоденних записів у дитячі роки [4]. Визначаючи хронологічні межі подання автобіографічних відомостей у цих записках від народження до 1817 року, Микола Андрійович фактично самоідентифікує перший й дуже важливий етап у становленні власної долі – дитинство.

Записки виконані у традиційній для того часу формі, а тому розповідь автора про самого себе фактично накладається на виклад історії роду Маркевичів-Марковичів: «Предки мої с незапам'ятних времен перешли из Малороссии правого берега Днепра, в Малороссию левого берега. При Петре Великом начинают они свою известность в Отечественной истории, и становятся лицами правительственными» [4, арк. 3]. Вже у вступі до записок М.А. Маркевич зауважує, що представники його роду породнилися зі знаменитими українськими кланами Міклашевських, Гонзаревських, Скоропадських, Томарів, Горленків, Полуботків, Гудовичів і Кочубей. І навіть із певною іронією зазначає: «В жилах моих соединилась кровь двух врагов: Мазепы и Кочубея» [4, арк. 3 зв.].

Із родиною Кочубей Микола Андрійович був споріднений по батьковій лінії, тому приділяє значну увагу біографічним відомостям представників декількох її поколінь. При цьому автор записок вражає відвертістю викладених сімейних переказів,

яскравістю переданих діалогів, заглибленням у приватні внутрішньосімейні аспекти буття, виразністю поданих словесних портретів.

Цікавими є спогади Миколи Андрійовича про свою прабабусю Марфу Дем'янівну Кочубей (у дівоцтві – Оболонська). Окрім іншого, цей фрагмент спогадів містить варту дослідницької уваги інформацію про можливості самореалізації заможної жінки-вдови в соціокультурних традиціях Лівобережної України першої половини XIX ст.

Удівство визначається як стадія життєвого циклу жінки, яка охоплює післяшлюбний період її життя, початок якого обумовлений смертю чоловіка. Феномен удівства є важливим складником соціальних і культурних традицій у будь-якій спільноті, а більше того – своєрідним барометром статусу жінки в тій чи тій культурі. Не випадково дослідники цього феномену підкреслюють його парадоксальну сутність: з одного боку, його універсальність зумовлена ризиком отримати досвід удовування для кожної особи, яка бере шлюб; з іншого боку, його унікальність пов'язана з тим, що особливості вдівства залежать від часу й місця, де людина переживає цей досвід [1]. Основними маркерами, які дають змогу означити місце вдови в соціальній системі координат, є такі: статус удови у внутрішньо-сімейній ієрархії, у спільноті, майнове право (або навпаки – безправ'я [8]), горизонти допустимих поведінкових форм у рамках прийнятого в спільноті етикету (зокрема в матримоніальних відносинах).

Українські культурні традиції ставлення до вдовиць дослідники характеризують як «двоїсті». Так, О. Кісь, аналізуючи український фольклор, наголошує, що у повсякденних уявленнях українців завжди співіснували протилежні почуття: повага до жіночого горя, бажання допомогти та водночас і певна упередженість, настороженість, навіть страх [3]. Утім звичайно, домінування позитивного (або негативного) настрою щодо вдовиці також залежало й від особистісних рис жінки (особливостей характеру, стилю поведінки, способу життя, ставлення до себе та оточуючих). У цьому ключі особливо цікавими є поширені на сторінках спогадів Миколи Андрійовича описи характерів представників родини. Зокрема свою прабабусю М. Маркевич презентує як людину, яка після смерті чоловіка на наступну чверть століття стала своєрідною хранителькою та управителькою родинного маєтку Ярославця [2]. Зауважимо, що ця частина спогадів дозволила уточнити роки життя М. Кочубей (1734–1815 рр.), оскільки в роботі В.Л. Модзалевського немає чітко визначеного року народження та зазначається, що вона народилася близько 1736 року [5, Т. 2, 534].

Марфа Дем'янівна була дружиною Василя Васильовича Кочубея, онука знаме-

нитого Василя Леонтіївича, страченого Мазепою. У «Малороссийском родословнике» В.Л. Модзалевського про нього подаються такі відомості: «С 1748 г. в службе бунчуковым товарищем; с 19 февр. 1764 г. – подкоморий Глуховского повета; 29 мар. 1748 г. получил универсал Генеральной Войсковой Канцелярии на звание бунчукового товарища; Глуховский подкоморий и предводитель шляхетства того повета (1772–1779); надворный советник, советник Новгородсеверского Наместнического Правления (1782–1783); коллежский советник (1786); статский советник (1790)». Крім відомостей службового характеру маємо свідчення про його маєтності та статки: він мав у володінні понад 5000 селян обох статей та різні села й хутори у Глухівському, Кролевецькому і Новгородсіверському повітах.

В «Автобіографічних записках» Миколи Андрійовича прадіду присвячено лише декілька рядків – згадка, що він мав двох дітей, сина Василя та доньку Єлисавету (бабуся М.А. Маркевича) [4, арк. 18 зв.].

Натомість характер та особистісні риси Марфи Дем'янівни у спогадах описані з особливою любов'ю та щирим захопленням. Правнук характеризує М.Д. Кочубей як «лицо достойное внимания, тип старинной, знатной и богатой малороссиянки; с подобострастием и религиозною любовью окружала её бесчисленная толпа родных, соседей, посторонних, благодетельствованных и слуг... Жизнь её была исполнена благодетельства; она говорила по малороссийски, но этот язык в её устах был исполнен то разума, то остроумия» [4, арк. 14 зв.].

Автору спогадів, здається, і самому важливо було розібратися в тому, чому рідний Дунаєць [2], хоча й залишив слід на все життя як символ безтурботного дитинства, але загалом справляв не таке позитивне враження, як Ярославець. Відповідь М. Маркевич знаходить в особистісних рисах господинь маєтків, будуючи описи і родичок, і їхніх володінь антитетично: на противагу похмурій атмосфері Дунайця, де, наче в дзеркалі, відображався підозріливий, суворий характер його господарки – тітки Миколи Андрійовича, Ярославець на сторінках спогадів постає еталоном гостинності, серцем якого є «бабушка» Марфа Дем'янівна. Знаходимо в спогадах і такі слова: «Как теперь вижу эту древнюю старуху в кругу посетителей. Все ее называют бабушкой. Приедет ли из за тридевяти земель ктонибудь незнакомый, она его усадит, обласкает, расскажет что ей говорили об нем и докажет что она ему бабушка» [4, арк. 16].

Не дивно, що за такої гостинної господині Ярославець перетворюється на популярне місце зібрання не тільки родичів і сусідів – автор

спогадів описує звичайний обід у маєтку як такий, коли за столом рідко збереться менше п'ятдесяти гостей: «Ярославец был посещаем не соседями, соседними губерниями; глуховчане не посещали Ярославца – они там почти жили» [4, арк. 16]. Серед постійних мешканців у Ярославці М.А. Маркевич згадує Степана Антоновича Міклашевського, який виконував роль ад'ютанта господині; він завжди супроводжував її в поїздках, розпоряджався святами, столами, прийомами в Ярославці [4, арк. 16]. При цьому, описуючи особливості життєвого укладу в маєтку, автор підкреслює його патріархальність, а крім того – простоту прийому, яка була візитною карткою Ярославця.

Згідно зі спогадами Маркевича, М. Кочубей була дуже товариською людиною, схильною до проявів емпатії. Маючи живий розум та блискуче почуття гумору, господиня Ярославця здобула славу цікавого співрозмовника. Утім правнук не оминає увагою і любов своєї родички до кепкування. Так, описуючи любов Марфи Дем'янівни до балів, автор зауважує, що жінка зазвичай чи не останньою покидала танцювальні зали, а понад усе любила спостерігати за танцюючими, іноді покепкуючи з деяких гостей [4, арк. 15]. Оригінальними способом проводити вільний час були прогулянки бабусі в екіпажі до болота для прослуховування квакання жаб [4, арк. 15].

Підкреслюються автором також і масштаби благодійної діяльності Марфи Дем'янівни. Знатна вдовиця не лише опікувалася нещастями бідних, яких, за свідченням Маркевича, часто утримувала за свій рахунок, але й любила влаштовувати сімейні союзи: «Старуха воспитывала многих на свой шот, выдавала замуж, женила» [4, арк. 16 зв.]. Навіть на свої іменини господиня полюбляла робити подарунки гостям, а не приймати їх.

За ініціативою М. Кочубей в Ярославці та Дубовичах були збудовані великі церкви. Церкву в Дубовичах Маркевич описує як «огромную, окруженную высокими стенами с четырьмя башнями по углам, с лавками под стеною, с воротами над которыми два здания» [4, арк. 16 зв.].

Господиня Ярославця померла на Благовіщення в 1815 році. Рідні хотіли поховати її в Дубовичах, поряд із чоловіком у родовій усипальниці, однак «ярославские крестьяне хотели взбунтоваться, и чуть было не употребили кольев и ножей чтоб отстоять бранные остатки добродетельной госпожи», і тому Марфа Дем'янівна була похована в огорожі Ярославської церкви [4, арк. 16 зв.–17].

Таким чином, спогади онука М.Д. Кочубей Миколи Андрійовича Маркевича дають можливість не лише уточнити біографічні дані, а й відтворити специфіку життя представниці заможного роду, яка після смерті чоловіка стає берегинею родинного гнізда.

Посилання

1. Marianti R. Beyond the reach of a marriage. Widows and Other Spouse-less Categories / R. Marianti // *Surviving Spouses: Support for Widows in Malang, East Java*. Dissertation. – Режим доступу: <http://dare.uva.nl/document/65752>.
2. Барабаш Н.О. Дворянські садибні комплекси Дунаєць та Ярославець за споминами М.А. Маркевича / Н.О. Барабаш // *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. – К. – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 323–327.
3. Кісь О. Особливості ставлення до вдови в українців (у XIX – на поч. XX ст.) / О. Кісь // *Незалежний культурологічний часопис «І»*. – 2000. – № 17. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/o-kis2.htm>.
4. Маркевич Н.А. Автобиографические записки. Автограф. 1845 / Н.А. Маркевич. – Рукописный отдел Института русской литературы Российской Академии наук, ф. 488, оп. 1, д. 38, 136 л.
5. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1–4 / В.Л. Модзалевский. – К.: Изд. авт. тип. т-ва Г.Л. Фронцевича и Ко, 1908–1914.
6. Николаева Н.А. Трансформация жанра семейных записок XVIII–XIX вв. в «Семейной хронике» С.Т. Аксакова / Н.А. Николаева // *Материалы к Словарю сюжетов и мотивов русской литературы*. – Новосибирск, 2004. – Вып. 6. – С. 64–82. – Режим доступу: philology.ru/literature2/nikolaeva-04.htm.
7. Нуркова В.В. Автобиографическая память: структура, функции, механизмы: дисс. ...канд. психол. наук: 19.00.01 / В.В. Нуркова. – М., 1998. – 305 с.
8. Тавасиева Э.И. Образ вдовы в традиционной соционормативной культуре осетин / Э. Тавасиева. – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/pdf/2013/6/837.pdf>.

Андросова-Байда Д.А., Барабаш Н.А. К истории рода Кочубеев

В статье автобиографические записки Н.А. Маркевича рассматриваются как важный источник для реконструкции биографии представительницы богатого казацко-старшинского рода Марфы Демьяновны Кочубей.

Ключевые слова: М.Д. Кочубей, Н.А. Маркевич, автобиографические записки.

Androsova-Baida D.O., Barabash N.O. To the history of the Kochubey family

In the article the N. Markevych's autobiographical notes as an important source for the reconstruction the rich Cossack starshyna family representative Marfa Kochubey were considered.

Key words: M. Kochubey, N. Markevych, autobiographical notes.

08.04.2014 р.

УДК 336.1:2- 754:94(477.51-25) «17»

Н.О. Ципляк

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ

У статті висвітлено основні джерела поповнення бюджету Чернігівської духовної семінарії. Детально розглянуто витрати семінарського бюджету на утримання викладачів, вихованців та на інші потреби навчального закладу. Приділено окрему увагу благодійникам семінарії.

Ключові слова: Чернігівська духовна семінарія, бюджет, штати, пожертви.

В останній чверті XVIII ст. у зв'язку з інкорпорацією Української козацької держави до складу Російської імперії постало питання про уніфікацію адміністративно-територіального устрою, соціально-політичних структур і навчальних закладів. Так було розпочато процес трансформації Чернігівського колегіуму у Чернігівську духовну семінарію.

У 1785 р. чернігівській єпископ Феофіл порушив клопотання перед Синодом щодо централізованого фінансування Чернігівської духовної семінарії, адже у зв'язку із секуляризацією церковних володінь духовні школи значною мірою втратили матеріальне підґрунтя своєї діяльності. Клопотання Феофіла не залишилось поза увагою, і наприкінці 1785 р. Синод повідомив, що починаючи з січня 1786 р. на утримання Чернігівської духовної семінарії буде виділятися 2 тис. крб. на рік.

Фінансове забезпечення середніх духовних навчальних закладів майже не досліджувалось в історіографії. В роботах П. Знаменського, Ф. Белявського та А. Сушка подано лише загальну характеристику матеріального забезпечення навчально-виховного процесу та викладацького складу духовних семінарій. Тому ми ставимо за мету з'ясувати основні джерела фінансового забезпечення Чернігівської духовної семінарії на основі виявлених архівних матеріалів та опублікованих джерел.

Бюджет Чернігівської духовної семінарії у 1786 р. сягав 2 200 крб., причому 200 крб. являли собою відсотки від коштів, покладених до банку на утримання Чернігівської духовної семінарії архимандритом Варлаамом та П. Симонтовським. Вони були витрачені на платню ректору (240 крб.), 5 викладачам (1060 крб.), службовцям (116 крб.), провізію та ремонт будівель (1024 крб.) [11, 212]. Указом Синоду від 18 грудня 1797 р. бюджет Чернігівської духовної семінарії було збільшено до 3 000 крб. на рік [9, 501].

Згідно зі Статутом 1814 р. було вирішено для належного фінансового забезпечення духовних навчальних закладів утворити особливий духовно-навчальний капітал шляхом відрахування однієї п'ятої частини прибутку від продажу свічок. Відтак,

на початку XIX ст. бюджет Чернігівської духовної семінарії збільшився майже до 13 000 крб. [1, 49].

Кошти з Синоду надходили на утримання штатної кількості вихованців. На задоволення позаштатних потреб витрачалися єпархіальні кошти: пожертви духовенства, одноразові та щорічні виплати з церковних прибутків. Так, з початку 1870-х рр. на позаштатні витрати духовних навчальних закладів витрачалися кошти з загальних доходів щороку у розмірі 21 % замість свічкового збору [29, 286].

Чернігівська духовна семінарія мала благодійні капітали і розміщувала їх в різних кредитних установах, відсотки з яких витрачалися на утримання бідних вихованців, одяг, продукти харчування. Благодійниками були як духовні, так і світські особи. Розміри благодійних капіталів коливалися від 57 крб. до 6 500 крб. [2, 229].

Ще одним джерелом поповнення семінарського бюджету були надходження від благочинних єпархій. Ці кошти призначалися на платню викладачам паралельних класів, помічникам інспектора, допомогу бідним вихованцям, утримання семінарських будівель, лікарні, недільної школи, наглядачів. Так, у 1881 р. від благочинного В. Митькевича надійшло 104 крб. 80 коп. [28, 232–240].

У 1887 р. відповідно до рішення Єпархіального з'їзду духовенства від кожної церкви на утримання Чернігівської духовної семінарії мали надходити 6 крб. 75 коп.: на утримання паралельних класів та допомогу бідним – 4 крб. 68 коп., платню наглядачам – 32 коп., утримання гуртожитку – 1 крб., платню викладачам музики й іконопису – 75 коп. [3, 846]. У 1896 р. благочинні повинні були внести на утримання семінарії по 7 крб. від кожної церкви і по 15 крб. на облаштування гуртожитку [20, 531].

Паралельні класи, що відкривалися у Чернігівській духовній семінарії, утримувались коштом Синоду та єпархіального правління. Так, у 1910 р. 2 паралельні класи утримувались коштом Синоду і 4 – коштом єпархії [21, арк. 16].

Ще одним вагомим джерелом поповнення семінарського бюджету були пожертви. Значні кошти передав на потреби Чернігівської духовної семінарії архієпископ Філарет Гумілевський. Так, протягом 1863–1864 рр. він пожертвував близько 2 000 крб. на будівництво та облаштування навчальних корпусів, а також помешкань для викладачів [31, арк. 2]. Не лише церковні ієрархи, а й рядові священники жертвували кошти на потреби семінарії. Так, у 1867 р. священник О. Корноух передав 42 крб. на ремонт семінарських будівель, пошкоджених бурею [17, 574]. На потреби семінарської церкви у 1867 р. священник М. Деревецький пожертвував 2 крб. [18, 393]. Добродійні внески на будівництво нового гуртожитку для казеннокоштных вихованців у 1867 р. зробили також світські особи, зокрема, козак Є. Берус, поміщик І. Кулябко-

Корецький та селянин В. Безсмертний [19, 739]. У 1871 р. О. Кочубей пожертвував 300 крб. на ремонт будівель Чернігівської духовної семінарії та будівництво церкви при ній [6, 380]. Надвірний радник З. Рожановський, який закінчив Чернігівську духовну семінарію та служив у ній наставником, у 1833 р. передав 1 000 крб. на потреби бідних вихованців [32, арк. 1]. Колезький радник С. Сербин у 1852 р. заповів щорічні відсотки зі свого капіталу на утримання двох вихованців Чернігівської духовної семінарії [33, арк. 2]. У 1865 р. статський радник К. Корицький пожертвував кошти на утримання сироти духовного стану [34, арк. 4]. Деякі благодійники з різних причин воліли залишитися анонімними. У 1866 р. від них надійшло 2 064 крб. 73 коп., а у 1867 р. – 1 924 крб. [35, арк. 1; 13, 790].

Заробітна платня викладачів складалася з основного окладу та додаткових виплат. Наприкінці XVIII ст. ректору була призначена платня в розмірі 240 крб. [11, 213]. У 1817 р. ректор отримував 600 крб., у 1867 р. – 900 крб., у 1884 р. – 1 200 крб. та додатково 800 крб. на харчування.

Інспектору семінарії наприкінці XVIII ст. платня не передбачалася. З 1817 р. за виконання обов'язків інспектора виділялася доплата у розмірі 300 крб. З 1867 р. інспектору призначалася платня у розмірі 450 крб. У 1884 р. вона становила 900 крб. та додатково 600 крб. на харчування. Помічникам інспектора у 1867 р. було призначено платню у розмірі 100 крб., у 1884 р. – 300 крб. [26, 1–116]. У 1871 р. наглядач отримував платню у розмірі 100 крб. на рік. Священик семінарської церкви з 1885 р. отримував 500 крб. [22, арк. 202 зв.].

Платня викладачів залежала і від предмету викладання. Наприкінці XVIII ст. викладачі Чернігівської духовної семінарії отримували від 120 до 220 крб. [11, 211]. У 1817 р. викладачі отримували по 500 крб., за винятком викладачів німецької та французької мов, платня яких становила 100 крб. У 1817 р. викладачі Чернігівської духовної семінарії, які мали наукові ступені, отримували доплату за ступінь магістра 350 крб., кандидата – 250 крб. [36, арк. 2].

У випадку викладання кількох дисциплін оклад подвоювався. Найчастіше такими додатковими предметами були грецька, єврейська, французька та німецька мови. Обов'язки секретаря Правління та бібліотекаря зазвичай виконували викладачі семінарії за додаткову оплату. Так, у 1822 р. виконувач обов'язки інспектора О. Максимович викладав єврейську та грецьку мови. Викладач історії та філософії І. Мерцалов виконував обов'язки секретаря Правління, викладач словесності та французької мови О. Огієвський був економіком семінарії, а викладач математики І. Пахарецький додатково викладав німецьку мову [37, арк. 71].

З 1867 р. викладачі отримували по 900 крб.,

французької та німецької мов – 600 крб., вчитель живопису – 450 крб. [10, 59]. У 1884 р. середня платня викладача Чернігівської духовної семінарії становила 900 крб., викладачів французької та німецької мов і співу – 300 крб., гімнастики – 100 крб. [30, 573]. З 1913–1914 навчального року заробітна платня вчителя гімнастики зросла до 300 крб. [23, арк. 21].

До допоміжного персоналу семінарії належали економ, лікар, секретар Правління, бібліотекар, писар. Лікарю у 1817 р. було визначено платню у розмірі 300 крб., у 1867 р. – 500 крб., у 1884 – 300 крб.; секретарю Правління у 1817 р. – 200 крб., у 1867 р. – 300 крб., у 1884 р. – 400 крб.; бібліотекарю у 1867 р. – 250 крб., у 1884 р. – 120 крб.; писарю у 1817 р. – 100 крб., у 1867 р. – 450 крб., 1884 р. – 300 крб. [26, 1–116]. Платня служителів семінарії у 1833 р. становила 15 крб. на рік [4, арк. 279].

З ініціативи керівництва Чернігівської духовної семінарії коштом єпархії, починаючи з 1867 р., було встановлено доплату в розмірі 250 крб. на рік ректору та викладачам, 200 крб. – інспектору, 125 крб. – економу, 100 крб. – лікарю та секретарю, 100 крб. – бібліотекарю, 100 крб. – вчителю іконопису [12, 220].

На початку ХХ ст. Синод дійшов висновку про необхідність збільшити оклади викладачів духовних семінарій відповідно до штатів Міністерства народної освіти [15, 112]. Відтоді викладачі зі стажем до п'яти років отримували 750 крб. та додатково 90 крб., від п'яти до десяти років – 900 крб. та 90 крб. додатково, понад 10 років – 900 крб. та 180 додатково [1, 207].

Квартира при семінарії надавалася ректору, інспектору, економу і частині викладачів. Квартирна допомога призначалася викладачам, які працювали в семінарії не менше чотирьох років, але траплялися й винятки. Так, у 1829 р. викладач семінарії П. Орлов отримав 100 крб. квартирної допомоги, хоча працював лише два роки [38, арк. 1]. На початку ХІХ ст. розмір квартирної допомоги становив 40 крб. на рік, а у 1830-х рр. ця сума була збільшена до 150 крб [39, арк. 93]. Інколи керівництво семінарії відмовляло у квартирній допомозі. Так, у 1860 р. квартирну допомогу викладачу К. Крижановському не видали за браком коштів у зв'язку з будівництвом і ремонтом семінарських споруд [40, арк. 3].

На початку ХІХ ст. кошти на квартирну допомогу призначалися Комісією духовних училищ, а з середини ХІХ ст. – єпархіальним архієреєм. Синод наголошував на тому, щоб ці кошти видавалися викладачам, враховуючи їхні заслуги [16, 80].

Право на отримання пенсії мали ректор, інспектор, помічник інспектора та викладачі основних дисциплін. Викладачі єврейської мови, іконопису, гімнастики, позаштатні викладачі та помічники інспектора цього права були

позбавлені. Ті, хто мав стаж понад 35 років, отримували пенсію у розмірі повного окладу, від 25 до 35 років – половини окладу. З 1879 р. ті, хто мав стаж 25 років, отримували пенсію у розмірі повного окладу, від 20 до 25 років – половини окладу. У випадку смерті викладача семінарії пенсію отримувала його удова [27, 185].

У Чернігівській духовній семінарії існували такі категорії вихованців, як казеннокоштні, своєкоштні та напівказенні. Останні або отримували квартирну допомогу, або жили в гуртожитку семінарії. У 1828–1829 навчальному році з 307 вихованців 66 перебували на казенному утриманні і 68 – на напівказенному. З них 46 вихованців отримували квартирну допомогу, а 22 мешкали в гуртожитку. Розмір квартирної допомоги визначався Правлінням семінарії і становив від 30 до 45 крб. [43, арк. 55].

Кількість вакансій на казенне утримання з часом змінювалась. У 1796 р. в Чернігівській духовній семінарії було 50 вакансій казеннокоштних вихованців [11, 212]. Після запровадження нового семінарського Статуту у 1817 р. кількість казеннокоштних вихованців було збільшено до 100 осіб, а Статуту 1884 р. – до 120. Наказом Синоду, починаючи з 1907–1908 навчального року, чисельність казеннокоштних вихованців була поступово зменшена до 115. Слід зазначити, що Правління Чернігівської духовної семінарії не набиало повного комплексу казеннокоштних вихованців, а зекономлені у такий спосіб кошти витрачало на інші потреби.

Протягом другої половини ХІХ ст. кількість казеннокоштних вихованців у Чернігівській духовній семінарії коливалась в межах 68–79 чоловік. У 1884 р. Правління семінарії прийняло рішення зменшити їх кількість на 40 осіб у зв'язку зі зростанням цін на продукти харчування [8, 416].

До 1807 р. на утримання казеннокоштного вихованця Синодом виділялося 20–25 крб. на рік [9, 650], з 1818 р. – 56 крб., у другій половині ХІХ ст. – 90 крб. [41, арк. 3; 24, арк. 21 зв.].

Вихованців, яким при розподілі на казенне утримання не вистачило місць, враховували при розподілі стипендій. У Чернігівській духовній семінарії ще на початку ХІХ ст. певна кількість вихованців утримувалась на так звані «процентні суми». Так, у 1818 р. з 127 вихованців 27 перебували на казенному утриманні й 3 – на «процентній сумі». Кошти на виплату стипендій надходили у вигляді процентів з благодійних капіталів [42, арк. 32]. Розмір стипендії у середині ХІХ ст. становив від 20 до 100 крб. [7, 625]. У 1897 р. в Чернігівській духовній семінарії було 11 стипендіатів, у 1910 р. – 17 [24, арк. 6; 21, арк. 20].

Редакція «Черниговских епархиальных известий» 19 грудня 1866 р. прийняла рішення щорічно зі своїх прибутків виділяти по 150 крб.: на утримання

одного кращого вихованця з числа сиріт – 60 крб., на премії трьом вихованцям з трьох відділень за кращі твори – 45 крб., решту – на посібники для церковно-приходських шкіл [35, арк. 2].

На честь 200-річного ювілею Чернігівської духовної семінарії було вирішено затвердити дві стипендії для найбідніших вихованців з єпархіальних коштів і вносити для цього протягом двох років від кожного храму по 2 крб. [14, 381].

Бідним вихованцям надавалася матеріальна допомога за рахунок єпархіальних коштів. Її розмір визначався особливою Комісією, що складалася з викладачів. Вона запрошувала на свої засідання старост та інших уповноважених осіб і доповідала про своє рішення Педагогічному зібранню [25, арк. 7 зв.]. У 1887–1888 навчальному році Правління семінарії видало допомогу 93 найбіднішим вихованцям у розмірі 2 420 крб. Розмір допомоги коливався від 10 до 45 крб. [5, 695]. З 1911 р. при Чернігівській духовній семінарії було засновано Товариство святителя Феодосія для допомоги бідним вихованцям. Кошти Товариства склалися з добровільних пожертв та обов'язкових внесків духовенства Чернігівської єпархії. На початок 1914–1915 навчального року кошти Товариства становили усього 472 крб. 1 коп., але протягом року надійшло 1 196 крб. 71 коп. [23, арк. 24].

Отже, для належного утримання Чернігівської духовної семінарії, крім коштів, асигнованих Синодом, Правлінням семінарії та єпархіальним керівництвом активно залучалися єпархіальні кошти, відсотки з благодійних капіталів та пожертви.

Посилання

1. Белявский Ф. О реформе духовной школы / Ф. Белявский. – СПб., 1907. – 230 с.
2. Ведомость о благотворительных капиталах, имеющихся в ведении Правления Черниговской семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1865. – № 18. – С. 229–231.
3. Ведомость о взносе благочинными Черниговской епархии сумм на содержание Черниговской духовной семинарии в 1887 году // Черниговские епархиальные известия. – 1887. – № 24. – С. 843–846.
4. Держархів Чернігівської області, ф. 682, оп. 1, спр. 12, арк. 783.
5. Для сведения родителей и опекунов воспитанников Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1888. – № 21. – С. 693–695.
6. Докучаев Н. История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. / Н. Докучаев // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 372–385.
7. Журнал собрания Правления Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 22. – С. 613–627.
8. Журнальное постановление распорядительного собрания Правления семинарии, утвержденное Его Преосвященством от 17 июля сего 1884 года // Черниговские епархиальные известия. – 1884. – № 15. – С. 416.
9. Знаменский П. Духовная школа в России до реформы 1808 г. / П. Знаменский. – Казань, 1881. – 807 с.
10. Извлечение из утвержденной Синодом сметы доходов

и расходов на содержание духовно-учебных заведений Черниговской Епархии в 1867 году // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 3. – С. 57–61.

11. Никольский С. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии / С. Никольский // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 207–213.

12. Об отчислении 4 ½ процентов из церковных сумм по Черниговской епархии на улучшение быта наставников Черниговской семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1866. – № 13. – С. 218–232.

13. Окончательная отделка семинарской церкви и освещение в ней придела во имя св. равноапостольных Мефодия и Кирилла // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – 1 декабря. – Часть неофициальная. – С. 787–790.

14. От Правления Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 11. – С. 381.

15. Повышение окладов и пенсий служащим в духовных семинариях и училищах // Вера и жизнь. – 1913. – № 14. – С. 111–112.

16. Пожертвования // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 4. – С. 80.

17. Пожертвования // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 11. – С. 393.

18. Пожертвования // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 15. – С. 574.

19. Преподание благословения Синода за пожертвование на устройства здания для казеннокоштных воспитанников // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 22. – С. 737–739.

20. Распоряжение Епархиального начальства // Черниговские епархиальные известия. – 1896. – № 16. – С. 531.

21. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 802, оп. 15, спр. 1406, арк. 32.

22. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 52, арк. 231.

23. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1293, арк. 30.

24. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 22, арк. 24.

25. РДІА, ф. 802, оп. 16, спр. 249, арк. 15.

26. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг. – СПб., 1908. – XXV; 406; 116 с.

27. Сушко А.В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861–1884 гг.) / А.В. Сушко. – СПб., 2010. – 256 с.

28. Уведомление от Правления Черниговской духовной семинарии // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 232–240.

29. Указ Синода от 30 апреля 1873 г. за № 18 относительно взимания процентов на сверхштатные расходы духовно-учебных заведений из общих церковных доходов сверх установленного 21 % сбора // Черниговские епархиальные известия. – 1873. – № 15. – С. 286–287.

30. Уставы и штаты православных духовных семинарий и училищ // Черниговские епархиальные известия. – 1884. – № 20. – С. 523–573.

31. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 711, оп. 2, спр. 5943, арк. 4.

32. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 2181, арк. 2.

33. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 4823, арк. 5.

34. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 5984, арк. 11.

35. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 6032, арк. 2.

36. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 50, арк. 8.

37. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 474, арк. 97.

38. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 1592, арк. 3.

39. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 2591, арк. 294.

40. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 5647, арк. 3.

41. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 81, арк. 11.

42. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 69, арк. 57.

43. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 1607, арк. 201.

Цыпляк Н.О. Источники финансирования Черниговской духовной семинарии

В статье отражены основные источники пополнения бюджета Черниговской духовной семинарии. Детально рассмотрены расходы семинарского бюджета на содержание преподавателей, воспитанников и другие нужды учебного заведения. Отдельное внимание уделено меценатам семинарии.

Ключевые слова: Черниговская духовная семинария, бюджет, штаты, пожертвования.

Tsypliak N.O. Financial sources of Chernihiv Theological Seminary

The article deals with the main sources of replenishment of the budget of Chernihiv Theological Seminary. Expenses of seminar budget for the maintenance of lecturers, students and other needs of the institution are considered in details. Separate attention was paid to the benefactors of the seminary.

Key words: Chernihiv Theological Seminary, budget, staff, donations.

14.03.2014 р.

УДК 94(477):352.07:338.43 «17/180»

С.В. Горохов

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена вивченню процесу зародження та становлення участі держави у розвитку освіти. Основна увага зосереджена на формуванні відношення уряду до освітньої системи, створенні перших теоретичних поглядів політичних діячів щодо ролі освіти у державному будівництві, здійсненні перших практичних урядових заходів у розбудові системи освіти. Досліджується вплив політичних умов, позитивні та негативні моменти під час запровадження урядових освітніх заходів.

Ключові слова: освітня політика, комісія, статут, губернія, училище, реформа, гімназія.

Державна політика, незалежно від сфери чи засобів її проведення, це, в першу чергу, цілеспрямована, заздалегідь спланована та теоретично і науково-обґрунтована діяльність уряду на певному етапі свого існування. Слід зазначити, що державна політика – це, насамперед, стратегія розвитку самої країни, що спрямована на великий термін часу з широким впливом на всі сфери життя суспільства.

Не залишилася поза увагою державної політики і освітня сфера. Довгий час освіта існувала як самостійне суспільне явище, доки потреби держави не поставили її в ряд пріоритетних завдань для її успішного розвитку.

На початку ХХІ ст. у більшості країн світу освіта та наука починають відігравати значну роль у ефективному розвитку усіх галузей господарства

завдяки позитивному вирішенню соціальних проблем, і, навіть, роблять певний внесок щодо удосконалення державного устрою та політики в цілому. Тобто, освіта сьогодні перетворюється із об'єкта політики на активного учасника – суб'єкта державотворчих процесів. Саме тому в сучасній науці виникає необхідність у ґрунтовному вивченні освітньої політики як окремого соціально-політичного явища в контексті генезису України.

Розвиток будь-якого суспільного явища має, в першу чергу, власний історичний генезис, і саме тому на сучасному етапі дослідження освітньої політики робить актуальним питання історії розвитку політики держави в освітній сфері. В свою чергу, це дасть змогу простежити еволюцію процесу розвитку державної політики в цій сфері та установити, які історичні чинники мають суттєвий вплив на сучасний розвиток освіти, і допоможе визначити їх природу. Актуальність історичної тематики в освітній політиці зумовлюється ще й тим, що Україна дуже довгий час знаходилася у складі інших країн, що означало вплив іноземної освітньої системи на вітчизняні аналогічні процеси.

В рамках статті ми намагаємося простежити лише певний фрагмент розвитку державної політики в освіті, а саме кінець XVIII – початок XIX ст. – період існування Російської імперії.

Для того, щоб зазначити, чому саме цей період було обрано, потрібно вказати на умови розвитку цього історичного етапу, які спонукали уряди звернути увагу на освіту. Початок XVIII ст. увійшов в історію як час становлення Російської імперії, що супроводжувався розширенням території, збільшенням числа населення. Разом з тим, цей процес вимагав залучення не тільки матеріальних, а також і людських ресурсів.

Чимало дослідників того часу справедливо відмічають, що рівень розвитку Росії кінця XVII ст. не відповідав вимогам та планам російських царів, особливо часів Петра I, який прагнув вирішити ряд геополітичних завдань. Єдиним виходом була суцільна модернізація країни у всіх сферах життя (в першу чергу, це – армія, флот, адміністрація). Саме з метою поліпшення справ у цих сферах було розпочато перетворення, а в інших – створення нових та удосконалення старих галузей виробництва, відкриття нових форм, таких як мануфактура, запровадження нової адміністративної системи тощо.

Серед багатьох перешкод, які гальмували цей процес, основним негативним чинником була відсутність професійно-підготовлених кадрів, особливо у військовій, морській, будівельній та інших галузях. Відомо, що Росія в той час набагато відставала від країн Західної Європи і, насамперед, у освітньо-культурному розвитку. Недаремно Петром I було запрошено багато іноземців на державу службу, запроваджено відправлення

молоді навчатися за кордон, запровадження європейських традицій у побуті та інше.

Як ми вже зазначали, будь-яка державна політика – це планомірна стратегія на тривалий строк. Саме тому Петро I та ряд його сановників, враховуючи плани модернізації та розвиток країни, почали проводити реформаторські заходи, спрямовані на створення відповідних умов щодо забезпечення всіх сфер власними професійними кадрами. Іншими словами кажучи, держава чи не вперше звернула увагу на освіту як на певний виробничий засіб.

Перші кроки держави в цьому напрямку, відповідно до вимог тогочасного життя, носили суто прагматичний характер. Так, в основу державної політики в освіті, виходячи з державних інтересів, було покладено два принципи – професійна освіта та підготовка фахівців.

Протягом XVIII ст. у країні починають відкриватися професійні навчальні заклади – школи. Так, у Москві була відкрита школа математичних та навігаційних наук, у 1715 р. у Петербурзі – Морська академія, інженерна та артелерійська школи. Було покладено початок розвитку освітніх закладів у сфері геології та медицини [3].

Особливістю існування системи підготовки кадрів того часу були становість у забезпеченні учнями та невід'ємність навчальних закладів від виробництва.

Щодо першого, то слід сказати, що за поглядами Петра I освіту мали отримувати в залежності від стану та роду занять. Так, дворяни повинні були навчатися лише військовій та морській справі, а вихідці інших вільних станів – виробничим професіям, крім талановитої молоді, яка мала можливість потрапити до військових чи навігаційних шкіл. Щодо осіб дворянського стану, то за часів Петра I навчання для них було не стільки привілеєм, скільки обов'язком. Проте заклади існували, як правило, при військових частинах, полках, шпиталях, гірничих заводах тощо. Відповідно і вчителями були майстри, офіцери чи іноземні інженери.

Розвиток професійної освіти не зменшував значення загальної, тобто початкової та середньої освіти. Зрозуміло, що без початкової школи не мала існувати і спеціальна освіта, і це доводило саме життя [2].

Бажаючих вчитися, навіть серед дворян, було мало, але й ті, що потрапляли до спеціальних шкіл, не мали початкових знань і змушені були вчитися, а це в свою чергу гальмувало професійну підготовку. Вже 1714 р. за наказом Петра I при кожній губернії мали відкриватися так звані циферні школи для дітей віком від 10 до 15 років, незалежно від станів. Пріоритетними предметами були алгебра та геометрія. Підготовку вчительського персоналу було покладено на навігаторську школу у Москві [3].

Тоді ж виникла ідея відкрити міські початкові школи під керівництвом магістратів. На превеликий жаль,

ці заходи не мали успіху. Циферні школи не знайшли підтримки серед населення, для них не вистачало учнів. Без підтримки з боку магістратів залишилися і початкові школи. Невдалою виявилася спроба відкрити приватні навчальні заклади, такі, як латино-італійська школа, гімназія Глюка у Москві та елліно-грецька школа братів Лихудів. Окремо слід згадати про створення Академії Наук, відкритої у 1726 р. На думку Петра I, цей заклад мав увібрати у себе відразу три напрямки: гімназія, університет та власне сама Академія, тобто середня освіта, вища та науковий центр. Як довела практика, це було не тільки не потрібно, але й неможливо. Так, академічна гімназія приймала учнів шляхом штучного набору державних стипендіатів, а університет взагалі існував лише номінально.

Запропонована система освіти, окрім того, що була по-суті штучно насаджена в країні і не мала необхідного підґрунтя, унеможливлювала створення відповідного єдиного спеціального органу управління. Головною причиною цього було те, що кожна державна сфера мала власні виконавчі органи у вигляді колегій, тому не було потреби створювати вищий освітній виконавчий орган, бо він виконував лише б дублюючу роль. Такий стан справ свідчить про те, що в політиці уряду освіта розглядалася як необхідна складова, але не як головна, і, тим більше, не самостійна галузь. Взагалі, саме поняття «освіта» ще не вживалося в сучасному розумінні цього терміну. Крім того, уряд не ставив за мету розвиток загальної початкової та середньої освіти. Про специфічне відношення до освіти свідчить і той факт, що усі справи, пов'язані з нею, розглядалися не інакше, як Сенатом. У той же час ми маємо бути об'єктивними щодо встановлення оцінки значення епохи Петра I у розвитку державної освітньої політики. Все ж таки саме за його часи освіта почала активно набувати світського характеру, а держава вперше звернула увагу на її використання у розвитку основних галузей господарства.

Практичне втілення в життя перших державних освітніх ідей було не зовсім вдалим. Це викликало чимало проблем, поставило чимало питань щодо подальшого втілення методів освітньої політики, зокрема напрямків підготовки, викладацьких кадрів, форм і методів залучення населення до освіти, створення системи фінансування освітніх закладів тощо. Загалом слід зазначити, що часи Петра I – період такого собі лабораторного дослідження цієї справи. Головним досягненням стало створення, хочалише на папері, схеми системи освіти з визначенням в ній місцем держави. Вже після смерті Петра I і до часів правління Катерини II ряд навчальних закладів було перетворено на самостійні адміністративні одиниці. У складі Сенату в 1763 р. був створений третій департамент, який займався безпосередньо справами освіти. Чимало військових училищ Російської імперії були реорганізовані у шляхетські корпуси тощо [6].

Новим етапом, який позначився більш активними та конструктивними рішеннями у відносинах між державою та освітою, став період правління Катерини II. Він мав не менше зрушень, ніж за Петра I, як у зовнішній, так і внутрішній політиці. Окрім традиційних війн з метою збільшення території цей період охарактеризувався як епоха Просвітництва, ідеали якої вимагали вже нових пріоритетів у державному будівництві та відносинах уряду із суспільством. Через поширення спеціальної літератури та разом з іноземцями, які були запрошені на службу до Російської імперії, проникають ідеї просвітителів Монтеск'є, Дідро, Ж. Руссо та інших. У державному управлінні, навіть, виникає таке явище, як просвітницький абсолютизм. Серед існуючих в ті часи сфер життя освіта зазнала від просвітництва найбільшого впливу, основні ідеї якого проголошували виховання людини-громадянина. Процес навчання мав супроводжуватися гуманними, а не каральними заходами [1].

Перші кроки держави в цей час носили пошуковий характер. На відміну від свого попередника Петра I, нова імператриця Катерина II розпочала пошук оптимальної моделі розвитку освіти з планово-організаторських заходів. Так, вже 1768 р. було створено спеціальний урядовий орган – Комісію училищ, члени якої розробили проект системи освітніх закладів. Згідно пропозицій комісії, в країні мали відкритися навчальні заклади чотирьох типів: нижчі сільські, нижчі міські, середні училища, а також училища для іновірівців. Нижчі сільські та міські училища мали надавати елементарну освіту чоловічому населенню. Середні училища створювалися як закриті навчальні заклади для дворян з метою витіснити духовні семінарії [4].

Курс навчання містив різноманітну кількість навчальних дисциплін гуманітарного та прикладного спрямування. Керівництво гімназією було подвійним, воно належало архієрею та губернатору, які призначали архімандрита та світського ректора. Викладацький склад теж було поділено на дві групи: світських та духовних. На превеликий жаль, у 1771 р. ця комісія була розпущена, і плани залишилися лише на папері, хоча і мали значення при розробці планів наступниками.

У 80-х роках відбулася ще одна спроба провести свого роду реформу тогочасної освіти. Ці заходи були пов'язані з появою у Європі так званої саганської методики народних шкіл. Вона була започаткована у 1775 р. в Австрійській імперії за часів правління Марії Терезії та Йосипа II. Після особистої зустрічі з Йосипом II, Катерина II наказала запровадити цю систему і в Російській імперії. Для безпосереднього втілення її у життя була створена Особова комісія на чолі з тайним радником П.В. Завадовським. Для отримання певного досвіду у застосуванні саганської системи в Росію було запрошено Федіра Янковича. Крім нього, до складу комісії увійшли академік Епіус, П. Пастухов. Завданням комісії

було створення плану відкриття мережі народних училищ, підготовка вчителів та розробка учбових програм і забезпечення підручниками.

Вже 17 вересня 1782 р. був готовий план створення народних училищ, за яким вони поділялися на три розряди: нижчі, середні та головні. Підготовка вчителів була покладена на Головне народне училище у Петербурзі, на основі якого у 1786 р. виникла вчительська гімназія. В Петербурзькій губернії для такого експерименту відразу було організовано сім народних училищ. З часом, коли Комісія довела реальність свого плану, указом у квітні 1786 р. в 25 губерніях було розпочато створення головних народних училищ. До цього моменту вже встигли підготувати 100 вчителів, перекласти 30 іноземних підручників тощо. Безпосереднє виконання цього завдання було покладено на намісників, а фінансування здійснювалося за рахунок місцевих Приказів [5].

Велике значення для покращення організації освітньої системи мав Статут народних училищ, ухвалений 5 серпня 1786 р. Це був чи не найперший документ, який характеризував державну політику в освіті. На відміну від попереднього плану, Статут поділяв заклади лише на два типи: головні та малі. Головні розташовувалися у губернських містах і мали готувати майбутніх вчителів. Крім того, їхні випускники мали право вступати до університетів. Було створено також і центральне управління освітою, яке належало головному училищу. Місцеве управління, як і за попереднім планом, належало губернатору та Приказам. Керівництво учбовою частиною належало директору, якого особисто призначав губернатор і який був членом Приказу (Приказ общественного призрения). Директор повинен був раз на тиждень перевіряти головне училище та мав власних спостерігачів у повітах, як правило обраних місцевих громадян. Також директор слідкував за роботою вчителів, запрошував на роботу в малих училищах випускників із семінарій та головних училищ, здійснював контроль за своєчасним складанням іспитів учителями на право заміщення посад.

Статутом було затверджено норму фінансування училищ: для головного – 2500 крб., для малого – 500 крб. на рік. Зауважимо, що навчання скрізь було безкоштовним для всіх станів.

Про посилення саме освітньої політики держави свідчить указ 1784 р., за яким усі приватні та іноземні пансіони, іншими словами кажучи, підлягали атестації шляхом складання іспитів у головних училищах. До речі, результатом перевірки було закриття усіх приватних руських і одного німецького пансіону, а решті було наказано вже з 1 січня 1785 р. перейти на загальні для всіх типів шкіл методи викладання. Крім того, з 1785 р. відкривати приватні пансіони можна було лише за офіційним дозволом Комісії училищ, а іспити проводити кожні півроку і у присутності місцевого директора головного училища.

Зрозуміло, що процес творення державної системи освіти в кінці XVIII ст. зустрічав на своєму шляху численні перешкоди. У 1789 р. була проведена перша ревизія навчальних закладів, яка виявила і перші недоліки. Так, Прикази не завжди завчасно виділяли необхідні кошти для відкриття шкіл, і власне саме населення не дуже виявляло бажання продовжувати навчатися. В цьому відношенні було зафіксовано вплив соціального фактору на освітню політику. Причиною небажання підвищувати рівень освіти була занадто складна програма навчання у старших класах і, крім того, для отримання кращої посади в ті часи було потрібно дещо інше, ніж гарна освіта. Як і в наші часи, більшість випускників головних училищ не завжди йшла працювати вчителями, а намагалася перейти до іншої державної служби. Внаслідок цього головні училища, яким не вистачало потрібної кількості учнів у 1801 р., були закриті. Негативно впливав на освіту і кріпосний лад, що унеможлилювало навчання дітей кріпосних селян [7].

Разом з тим, період правління Катерини II все ж таки мав позитивне значення для подальшого розвитку освітньої політики держави. Головним досягненням цієї епохи була розробка та практичне втілення у життя першої державної освітньої програми з принципами, якими довгий час керувалися наступні правителі та уряди. До них ми можемо віднести такі, як розподіл освітніх закладів за певними типами, елементарність та загальність початкової освіти, створення окремого закладу для підготовки вчителів, розробка спеціальних програм та підручників, певна уніфікація викладання матеріалу. Окремо слід підкреслити створення системи управління і фінансово-матеріального забезпечення освіти, залучення місцевих органів управління, запровадження стандартів утримання навчальних закладів. Держава намагалася відтворити і певну систему виховання учнів, засновану на деяких ідеях просвітництва. Підтвердженням успіху освітньої політики цього часу є наступні цифри: якщо у 1782 р. існувало 8 початкових закладів з 518 учнями, то вже у 1801 р. діяло 315 училищ з 19 000 учнів [5]. Дослідник історії шкіл в Росії Е. Шмід у своїй праці відмічав, що з 1781 по 1800 рік відкрилася 221 школа [7].

Завершуючи огляд даної тематики, потрібно все ж таки сказати, що це свого роду був період, коли відбувався процес, який включав в себе постійний пошук нових форм управління, використовуючи при цьому як власний, так і закордонний досвід. Необхідно також вказати, що неабияке значення для реалізації освітньої політики держави мало практичне втілення планів. Не завжди все відбувалося, як потрібно, були складнощі, нерозуміння з боку суспільства та місцевих чиновників, але все це лише закладало та посилювало думку про те, що лише сильна державна центральна влада може забезпечити розвиток освіти.

Результатом широкої практичної діяльності було створення не тільки матеріальної освітньої культури,

а і формування людського капіталу з найкращими представниками того часу (П. Завадовський, Ф. Янкович, академік Епіус, П. Пастухов та ін.). Все це стало підґрунтям та інтелектуальною силою для подальшого формування системи освіти та науки вже XIX століття.

Посилання

1. Алешинцев И.А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век) / И. Алешинцев. – Санкт-Петербург: издание О. Богдановой, 1912. – 346 с.
2. Архангельский А.С. (1854–1926). Императрица Екатерина II в истории русской литературы и образования: [Чит. в торжеств. собр. Имп. Казан. ун-та, 24 нояб. 1896 г.] / [Соч.] А.С. Архангельского. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1897. – 91 с.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. Государство и народное образование в России с XVII века до учреждения министерств / [Соч.] М. Владимирского-Буданова. – Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева, 1874. – 142 с.
4. Грот Я. К. Заботы Екатерины II о народном образовании, по ее письмам [к] Гримму: [Речь... в собр. Акад. наук 29 дек. 1878 г.] / [Соч.] Акад. Я.К. Грота. – Санкт-Петербург: тип. М.А. Хана, 1879. – 40 с.
5. Корнилов И. П. Очерк истории русской школы, ее современное состояние и на каких незабываемых началах она должна быть утверждена / И. Корнилов. – Санкт-Петербург: тип. А.П. Лопухина, 1901. – 23 с.
6. Лешков В. Н. Народное просвещение по указам Петра Великого: [Текст]: читано 21 февр. 1877 г. в годичном заседании Московского юридического о-ва / [В. Лешков]. – [Москва]: в Университетской тип. (М. Катков), ценз. 1877. – 26 с.
7. Шмид Г. К. История средних учебных заведений в России / соч. Е.К. Шмида, значительно изм. и доп. авт. в пер. с нем. – Санкт-Петербург: [б.и.], [18]. – 684 с.

Горохов С.В. Формирование основ государственной образовательной политики в Российской империи в XVIII – начале XIX века

Статья посвящена изучению процесса зарождения и становления участия государства в развитии образования. Основное внимание сосредоточено на формировании отношения правительства к образовательной системе, создании первых теоретических взглядов политических деятелей относительно роли образования в государственном строительстве, осуществлении первых практических правительственных мероприятий в развитии системы образования. Исследуется влияние политических условий, положительные и отрицательные моменты при внедрении правительственных образовательных мероприятий.

Ключевые слова: образовательная политика, комиссия, устав, губерния, училище, реформа, гимназия.

Horokhov S.V. The state educational policy foundation in the Russian empire in the XVIII – early XIX century

The article studies the process of state involvement in education development. Our main attention is focused on the formation of the government's attitude to the educational system, creating the first politicians' theoretical views on the role of education in nation-building process, the first practical implementation of government activities in the development of the education system. The impacts of political conditions, positive and negative aspects in the implementation of government educational activities are analyzed in the article.

Key words: educational policy, a committee, charter, a province, a college, a reform, a gymnasium.

12.03.2014 р.

ДО ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОЇ В'ЯЗНИЦІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті висвітлюється історія тюремних будівель міста Глухова у першій половині XIX ст. Реконструється зовнішній вигляд і внутрішній устрій Глухівської в'язниці зразка 1809 і 1837 рр. Аналізуються результати обстеження і проекти перебудови середини 1860-х рр.

Ключові слова: в'язниця, будівля, указ.

Історія тих чи інших (типів) провінційних будівель, як-от: шкіл, лікарень, в'язниць, казарм, – зазвичай становить предмет професійного зацікавлення доволі вузького кола спеціалістів, серед яких переважають краєзнавці, історики архітектури і окремих сфер державного регулювання і опікування. Тим часом, дослідження перебігу адміністративної забудови (часом і нереалізованих проєктів), включаючи зведення, ремонти і реконструкції, зміни зовнішнього вигляду і внутрішнього устрою адміністративних будівель потенційно може стати у пригоді при вивченні широкого кола проблем відносин держави, суспільства і особи, як-от: репрезентація влади, владні можливості щодо вилучення суспільних ресурсів, дисциплінування особи і, зокрема, уявлення влади про тіло і душу, на які чиниться вплив.

Комплекс будівель Глухівської в'язниці у першій половині XIX ст. неодноразово поставав на сторінках досліджень з історії тюремної справи в Російській імперії (Д. Країнський, М. Гернет), пам'яток архітектури й містобудування Лівобережної України (М. Домонтович, В. Вечерський), адміністративної забудови історичної частини Глухова (І. Мошик, О. Мірошніченко, Ю. Коваленко) [5; 2; 3; 1; 8; 7; 4].

У даній розвідці відтворюється загальний перебіг будівництва (1809, 1837) і подальших перебудов Глухівської в'язниці на основі аналізу описово-статистичних джерел («Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років», «Статистичні дані по м. Глухову за 1838 р.», «Матеріали до питання про перетворення тюремної частини в Росії» (1865), «Судово-статистичні відомості і міркування про введення в дію судових статутів 20-го листопада 1864 року» (1866)), законодавчих актів, малюнків і креслень [19; 17; 6; 18; 9–16; 20].

На зламі XVIII–XIX ст. на території Малоросійської губернії зафіксовано 5 «острогів для утримання злочинців» (Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів, Золотоноша, Лубни), 2 гамівні будинки (Чернігів, Новгород-Сіверський) і 3 караульні (Мглин, Золотоноша, Полтава) [19,

с. 33, 50, 64, 78, 106, 110, 122]. Йдеться про комплекси дерев'яних будівель за дерев'яною ж огорожею (звідси й назва «тюремний острог») загальною площею від 100 до 500 квадратних сажнів (зокрема, площа тогочасного Глухівського острога – 256 квадратних сажнів) [2, с. 247]. У 1800 р. планувалася перебудова тюремних острогів з заміною фундаментів під будівлями на цегляні, – втім, цей проєкт не було реалізовано через брак коштів [2, с. 263].

На початку XIX ст. малоросійський генерал-губернатор князь О. Куракін ініціював розподіл ув'язнених на три розряди і типове будівництво в'язниць нового типу, де б ув'язнені різних розрядів утримувались окремо.

Запропоновані правила утримання ув'язнених по роду злочинів було затверджено в іменному указі від 16 жовтня 1802 р. [9, с. 309–310]. До першого розряду відносилися вбивці (в тому числі жінки, що вбили власних немовлят), святотатці, зрадники, розбійники, фальшивомонетники, насильники, до другого – крадії, гравці, повії, до третього – шахраї, боржники і т. і.

Для осіб перших двох розрядів в острозі мали влаштовуватись дві казарми. Ув'язнені першого розряду утримувались в оковах в казармі з залізними решітками на вікнах. Ув'язнені другого розряду (а також першого розряду, злочин яких не довели і залишили під підозрою) перебували «в одних лише колодках» в казармі зі звичайними вікнами. В кожній з казарм створювалось окреме відділення для жінок.

Злочинців третього розряду (а також злочинців перших двох розрядів, яких виправдав суд нижньої інстанції) тримали в арештантській при правлінні городничого, де влаштовувалось окреме відділення для дворян і чиновників. П'яниць та інших дрібних порушників громадського спокою затримували у з'їжджих хатах.

Наступну пропозицію генерал-губернатора щодо будівництва острогів в усіх (губернських і повітових) містах двох Малоросійських губерній було затверджено в іменному указі від 25 квітня 1803 р. [9, с. 565–567]. На власний розсуд О. Куракіна віддавалися строки, порядок забудови («де і коли це будівництво буде потрібніше і зручніше») і використання призначених на будівництво місцевих доходів («за місцевим вашим баченням»). Було підтримано попереднє розпорядження генерал-губернатора влаштувати казарми «у внутрішності їх за звичаєм того краю мазанками або битою земляною будівлею», – взагалі, у поданих планах єдине було змінено ворота «відповідно загальним планам, щодо цих будівель передбаченим» [9, с. 566].

Відмову від існуючого «загального плану» однокорпусного двоповерхового тюремного замка

(авторства академіка А. Захарова) і, більше того, пропозицію повсюдно використовувати проект будівництва тюремних замків в Малоросійських губерніях було аргументовано у «Височайше затвердженій доповіді Міністра Внутрішніх справ» від 14 квітня 1808 р.: «Оскільки плани ці, за прийнятим у них розташуванням, мають взагалі ту зручність, що призначені в них приміщення для кожного роду колодників не разом в одній будівлі, але по різних відділенням: відповідно, з одного боку, розташування це сприяє тому, що колодники будуть у замках цих мати нагляд і утримання своє кожен по роду злочину, а з іншого, що саме зведення будівель може розподілене бути поступово по відділенням, у трьох і чотирьох містах, в один і той самий час і мірою того, як де яке будівництво буде завершено, колодники можуть вже туди вводиться, чого жодним чином зробити не можна, якщо усі ці відділення розміщені будуть в одній будівлі» [10, с. 180].

До іменного указу від 25 квітня 1803 р. додавалося «Приблизне обчислення утримання колодників в Малоросійських Губерніях», за яким у Глухові передбачалося утримання 12 колодників першого розряду (8 чоловіків і 4 жінки), 32 – другого розряду (відповідно, 20 і 12), 15 – третього розряду (10 і 5). Ці цифри дають проектувану місткість першої (12 колодників) і другої (32 колодники) казарм, а також глухівської в'язниці загалом – 44 колодники [14, 1803, с. 17].

Точні строки завершення будівництва повітових в'язниць в іменному указі від 25 квітня 1803 р. не визначалися. Але О. Куракін висловлював припущення, що наявні міські кошти у 7 містах і, зокрема, у Глуховці (sic!) дають «можливість довершити припущення це у нетривалому часі», а «трохи більш як за два роки усі остроги будуть готові» [9, с. 567]. Втім, попри сподівання, будівництво Глухівської в'язниці було завершено лише у 1809 р.

Згідно з актом прийому від підрядників, Глухівська в'язниця зразка 1809 р. мала наступний зовнішній вигляд і внутрішній устрій [2, с. 263–264]. Територію в'язниці було обнесено кам'яною оштукатуреною і побіленою огорожею загальною довжиною 37 погонних сажнів 1 аршин і 6 вершків, висотою від цоколя 7 аршин, а з цоколем – 8 аршин. Ворота у стіні були напівкруглі, дерев'яні. У кам'яній будівлі біля воріт розмістили караульню і тюремну комору. Двері, рами і вікна у цій будівлі пофарбували чорним.

Всередині огорожі знаходились три дерев'яні корпуси на кам'яному фундаменті. У першому корпусі направо – три кімнати і сіни з двома віконцями, пофарбованими чорним, по чотири скла кожне. Дверей у корпусі всього чотири, дві пічки зелених кахлів, підлога усюди дощата. У

кожній камері було по два віконця сірої фарби на вісім стекол, по дві лавки, а для сання – нари. У середній кімнаті проти входу – одне вікно на вісім стекол. Двері зовні і всередині кімнат вибілені з клеєм, а дах будівлі пофарбований червоним. Вікна в будівлі були за залізною решіткою. Другий корпус зліва від воріт був такий самий, тільки на його вікнах не було решіток. Навпроти воріт розмістився третій корпус з шістьма дерев'яними колонами, побіленими масляною фарбою. Тут розташувалась кухня на два вікна, лазня на одне вікно, нужник на два місця і дві камери з одним вікном у кожній. Навколо острога було влаштовано шість будок для охорони.

У 1817–1823 рр. серія законодавчих актів, ініційованих новим керівництвом МВС, поставила наступні завдання у сфері тюремного будівництва:

- дотримуватись чистоти і охайності вже існуючих в'язниць і збільшити площу тільки-но спроектованих (13.12.1817) [11, с. 913–914];
- замінити дерев'яні будівлі в'язниць на кам'яні «при настанні зручного часу» (25.04.1821) [12, с. 699–700];
- керуватись при майбутній забудові одним з двох пропонованих проектів, що передбачали об'єднання приміщень для ув'язнених з повітовими присутственними місцями або ж окрему будівлю в'язниці, але у єдиному комплексі з тими ж присутственними місцями (28.02.1823, 30.08.1829) [13, с. 810; 16, с. 619–620].

Зокрема, затверджені 22 липня 1822 р. «Плани, фасади і розрізи повітових присутственных місць з влаштуванням в'язниці в окремій будівлі на тому самому дворі» передбачали двоповерховий кам'яний корпус повітової в'язниці [20, арк. 2]. На першому її поверсі планувалися (від входу зліва направо) сходи на другий поверх, сіни і караульня, а далі за стіною – менша камера для карних злочинців і більша – для тих, хто скоїли нетяжкі злочини. На другому поверсі мали бути сходи і сіни, камера для хворих чоловіків, а далі за стіною – більша камера – для здорових і менша – для хворих жінок. На обох поверхах планувалося по дві пічки. Зліва і справа від будівлі в'язниці мали бути два дворики для ув'язнених (вочевидь, для чоловіків і жінок). У спільному з присутственними місцями дворі розташовувалась лазня, з одного боку, та кухня для арештантів, комора, навіс (ймовірно, для дров), з іншого.

У 1820-ті рр. було складено план знесення будівель Глухівської в'язниці і заміну їх однією двоповерховою будівлею [2, с. 263–264]. Про який саме проект йдеться, поки що достеменно невідомо, але зведені у 1826–1837 рр. коштом держави однотипні тюремні замки у Стародубі (1826), Борзні, Ніжині (1835) і Глухові (1837?) вочевидь орієнтувалися не на «Плани, фасади і розрізи...»,

затверджені 22 липня 1822 р. Припускають, що йшлося про повернення до типового проекту повітового тюремного замку, розробленого А. Захаровим у 1803 р. [1, с. 140]. Причиною ж могло стати те, що проекти 1822 р. передбачали зведення комплексів тюремних замків і будівель присутствених місць, що в даному випадку не планувалося. До речі, звернімо увагу, що з появою кам'яних в'язниць термін «замок» для їх означення витісняє попередній «острог».

Історик архітектури В. Вечерський подає опис зовнішнього вигляду цього типу будівель (на прикладі Ніжинського тюремного замку): «Будівля майже квадратована в плані, з двома невеликими ризалітами на причілках. Розпланування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Первісно будинок поділявся глухою капітальною стіною на дві відокремлені частини, що було зумовлено функціонально. <...> Фасади, пофарбовані в жовтий колір, мають стриманий декор, характерний для «казенних будівель» доби класицизму; вікна прямокутні, без облямунів, стіни першого поверху рустовані, рустом же виділені й клинчасті перемички вікон першого поверху. Карниз має простий профіль і незначний винос. Стіни цегляні, потиньковані, перекриття плоскі по балках, вальмований дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю. Первісно будівля опалювалася чотирма пічками» [1, с. 140].

Загальне уявлення про внутрішній устрій Глухівської в'язниці дає опис однотипної з нею Борзенської [6, с. 650]. Лише загальне, тому що у чотирьох в'язницях, збудованих за одним проектом і, відповідно, розрахованих на одну й ту саму кількість ув'язнених (75, за даними Міністерства внутрішніх справ, або ж 60, за даними Міністерства юстиції), нараховували різну кількість камер: 7 – у Стародубі, по 8 – у Борзні та Ніжині, 9 – у Глухові, тому що «в одних з них більше, а в інших менше зайнято кімнат під лікарні, молельні, цейхгаузи та інші господарські заклади» [6, с. 648–649; 18, с. 30–32]. Крім того, це дані початку 1860-х рр., а протягом 1840–50-х рр. в різних в'язницях відбувались значні перебудови вже без єдиного плану і навіть добудови флігелів, як-от: у Ніжині [8; 1, с. 140].

Отже, тюремний комплекс складався з двох відділень: одне включало критий вхід у двір замку, лазню і приміщення для караульних, в іншому розміщувались арештанти. Ця остання будівля була двоповерховою; обидва поверхи, на всю довжину будівлі розділені коридорами, які уздовж і впоперек розділені дощатою перегородкою, аби арештанти, що знаходяться у сусідніх камерах, не мали переговорів. На нижньому поверсі, по обидва боки коридору, було по три кімнати, з яких дві

великі, а чотири малі. В малих кімнатах в одній розміщувалася кухня, у другій – чоловіча лікарня, у третій – неповнолітні арештанти, у четвертій – підсудні у тяжких злочинах. З великих камер одну займали пересильні арештанти, а іншу підслідчі. На верхньому поверсі по один бік коридору – дві великі камери і між ними третя невелика, в якій розташовано каплицю і бібліотеку. Одну з великих камер займали арештанти чоловічої статі, справи яких вирішені у першій інстанції, а іншу – жінки. По інший бік коридору були чотири невеликі камери: в одній розміщувалася канцелярія, у другій – жіноча лікарня, у третій – арештанти з дворян, а в четвертій – ті, хто утримувався за вироками.

У 1861–1862 рр. на фоні розмов про необхідність впровадження «нової тюремної системи» і у зв'язку з передачею усіх пенітенціарних закладів до відомства Міністерства внутрішніх справ, останнє ініціює збирання відомостей про стан в'язниць і порядок утримання ув'язнених.

Отримані в результаті від губернського тюремного комітету, губернського архітектора і повітового стряпчого дані дозволили сформулювати основні зауваження до Глухівського тюремного замку як в'язниці «старого зразка»:

- незручне розташування замку («а саме в центрі міста, всередині обивательських з 3-х боків будинків, а з однієї – торгової площі»);
- розміщення арештантів у невідповідності з вимогами закону («люди, що знаходяться під судом, поміщались разом з підслідними, підсудні з осудженими, неповнолітні з дорослими, жінки з немовлятами»);
- відсутність окремих камер для важливих злочинців и для тих, хто або присуджений до тяжкого покарання, або ще не опитаний остаточно;
- замала площа, сирість, що, зокрема, призводила до передчасного псування одягу, сморід від розташованих усередині будівлі ретирадних місць [6, с. 651–652].

Для усунення помічених негараздів Комітет Товариства Опікунського про в'язниці у поданні до міністра внутрішніх справ від 24 жовтня 1863 р. висунув наступні пропозиції:

- «для осушки стін <...> на два або на три роки відбити всю зовнішню штукатурку від якої б причини не завелася сирість»;
- влаштувати ретирадні місця у дворі тюремного замку;
- збільшити площу в'язниці, подовживши корпуси «до бокових частин огорожі, в кожний бік на 4 сажені, зламавши прибудови сіней з ретирадними місцями; <...> а для служб і господарських приміщень подовжити прибрамний флігель по передньому і боковим фасадам огорожі, скільки буде потрібно»;
- нарешті, влаштувати нову в'язницю «у

відповідності з усіма потребами, вказаними в законі щодо цього предмету», а стару перетворити на пересильну [6, с. 652, 658].

Втім, на останню, найрадикальнішу пропозицію Міністерство не пристало, дійшовши загального втішного висновку, що попри помічені негаразди приміщення тюремних замків «доволі стерпні і просторі» [18, с. 32]. Та й не могло пристати, оскільки з огляду на очікувані судові реформи і остаточне визначення пенітенціарної системи, Міністерство внутрішніх справ змушене було «зведення нових в'язниць, за виключенням тих місцевостей, де визнано це неможливим, призупинити <...>, тим більше, що в наш час не можна ще остаточно визначити ні місцевостей, де з'явиться необхідність у в'язницях, ні самої системи, за якою вони мають бути влаштовані» [6, с. V-VI].

Підсумовуючи, зауважимо, що історія Глухівської в'язниці у першій половині XIX ст. поділяється на декілька етапів. На *першому етапі* (1800-ті – 1830-ті рр.) у Глухові зводиться типовий для Лівобережної України комплекс тюремних будівель (дерев'яні арештантські корпуси на кам'яному фундаменті, кам'яна огорожа, кам'яний прибрамний корпус), до послуг ув'язнених з'являються власні кухня і лазня, арештанти утримуються окремо зарадами злочинців. На *другому етапі* (1830-ті – 1840-ві рр.) Глухів відноситься до небагатьох міст Лівобережжя, де коштом скарбниці замість декількох одноповерхових корпусів з'являється двоповерхова кам'яниця, значна кількість приміщень якої передається на релігійні, освітні, лікарняні та господарські потреби. На *третьому етапі* (1840-ві – 1860-ті рр.) висуваються нові вимоги до утримання ув'язнених (одиначні камери, майстерні, покращені санітарні умови), відповідно до яких зводяться приватним коштом тюремні замки «нового зразка»; натомість, попри регулярні ремонти і часткові реконструкції в'язниці «старого зразка» поступово занепадають (чи сприймаються «занепадими»), – і, в першу чергу, це відноситься саме до Глухівського тюремного замку.

Посилання

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. Вечерський. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
2. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Том 1. 1762–1825. Издание второе, дополненное и пересмотренное / М.Н. Гернет. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1951. – 327 с.
3. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб., 1865. – 739 с.
4. Коваленко Ю.О. Дещо про історичну топографію ранньомодерного Глухова / Ю.О. Коваленко // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009. – Випуск 2. – С. 86–90.

5. Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества попечительного о тюрьмах / Д.В. Краинский. – Чернигов, 1912. – [2], IV, 133 с.

6. Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России. Изданы Министерством Внутренних Дел по сведениям, доставленным от Начальников Губерний. – СПб., 1865. – VIII, 668 с.

7. Мірошниченко О. Глухівський пивзавод / О. Мірошниченко // Соборний майдан. – 2013. – № 3 (57). – С. 3.

8. Мошник І. Глухівський тюремний замок у середині XIX ст. / І. Мошник // Соборний майдан. – 2011. – № 5 (47). – С. 6.

9. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года [далі: ПСЗ РИ с 1649 года]. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – 1122 с.

10. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXX. – 1404, 8, 2 с.

11. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXXIV. – 958 с.

12. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXXVII. – 983 с.

13. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXXVIII. – 1354 с.

14. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XLIV. – Часть вторая. Книга штатов. – Отделение III и IV. – [1176] с.

15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе [далі: ПСЗ РИ. Собрание второе]. – СПб., 1830. – Т. II. 1827. – 1138, 268, 30, 101, XII, [7] с.

16. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. IV. 1829. – 968, 192, 120, 120, 72, 63, 30, 71, X, [16] с.

17. Статистические данные по г. Глухову за 1838 г. / [підготувала до друку Ірина Мошник] // Соборний майдан. – 2013. – № 6 (60). – С. 7.

18. Судебно-статистические сведения и соображения о введении в действие судебных уставов 20-го ноября 1864 года. (По 32 губерниям). Часть III. Губернии: Смоленская, Таврическая, Тамбовская, Харьковская, Херсонская, Черниговская, Бессарабская область. – Заключения комиссии с приложением таблиц и карты предполагаемого размещения судебных округов. – СПб., 1866. – 50, 36, 31, 55, 54, 56, 28, 143, [1] с.

19. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24–126.

20. Чертежи и рисунки, принадлежащие к 1-му Полному собранию законов. Литографированные по Высочайшему повелению в Литографии Департамента Военных Поселений. – [Б.м.], 1843. – [60] с.

Галь Б.А. К истории Глуховской тюрьмы в первой половине XIX в.

В статье рассматривается история тюремных зданий города Глухова в первой половине XIX в. Реконструируется внешний вид и внутреннее устройство Глуховской тюрьмы образца 1809 и 1837 гг. Анализируются результаты осмотра и проекты переустройства середины 1860-х гг.

Ключевые слова: тюрьма, здание, указ.

Hal' B.O. On the history of Hlukhiv prison in the first half of the nineteenth century

The article deals with the history of Hlukhiv prison in the first half of the nineteenth century. The facade and internal structure of Hlukhiv prison (1809, 1837) is reconstructed. The results of the inspection and reconstruction projects in the mid-1860s are analyzed.

Key words: prison, building, decree.

24.04.2014 p.

УДК 94 (477): 37. 015. 31: 316. 42: 37. 035 Неплюєв

Н.О. Ковальова

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ
ІДЕЇ МИКОЛИ НЕПЛЮЄВА

Стаття присвячена дослідженню соціально-педагогічних ідей та поглядів М.М. Неплюєва. Висвітлюються основні віхи життя подвижника, аналізуються його ідеї та соціально-педагогічна діяльність. Розглядаються актуальні проблеми розвитку суспільства та запропоновані М. Неплюєвим шляхи їх вирішення.

Ключові слова: просвітництво, виховання, учнівське самоврядування, братський союз, соціальний практик.

Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908) – засновник Хрестовоздвиженського Трудового братства, чоловічої та жіночої сільськогосподарських шкіл, соціальний практик, богослов, просвітитель, філософ і педагог. Його активна реформаторська діяльність в соціальній та освітній сферах привертала увагу тогочасних дослідників як на батьківщині, так і далеко за її межами. Творчість М. Неплюєва викликає зацікавленість і серед сучасних дослідників. Проблеми суспільства, якими переймався М. Неплюєв, існують і в наш час, тож вивчення шляхів їх вирішення є необхідним та актуальним завданням.

Метою статті є дослідження соціально-педагогічних ідей і поглядів М.М. Неплюєва та визначення основних етапів їх формування.

Дослідженню діяльності М.М. Неплюєва, як соціального практика, богослова, філософа та педагога, присвячені праці В.М. Авдасьова, М.А. Андрєєва, М. Богуна, В. Глушко, І. Гордєєвої, Н. Доненка, Н. Жевахова, Л.Г. Мельника, А. Малишевського, С.Ю. Майданова, А. Сикорського, Н.С. Солодовника, М.В. Соміна, В. Ткаченко, Л.С. Федоренко, Г. Фурсея, Е.С. Черненко, В. Шейка та ін.

Дворянський рід Неплюєвих веде свій початок від московського боярина Андрія Івановича Кобиля (родоначальника Романових, Шереметьєвих та ін), правнук якого, Федір Іванович, на прізвище Неплюєв, мав чотирьох синів: Гавриїла, Микиту, Андрія та Івана. Предки Миколи Миколайовича Неплюєва ще за «Святого Невського із Варяг прийшли в Новгородську землю, на бояр їх ставили царі Московські, попалив їхні діди зни цар Грозний, Великий Петро до Венеції вчитись посилав. І служили його предки вірою-правдою у знатних чинах цареві православному» [4, 2].

Найвідомішими представниками роду Неплюєвих були Федір Степанович Количев (1507–1569) – митрополит всієї Русі, який в Успенському соборі Кремля публічно викрив Івана Грозного в злочинствах, за що був убитий Малютою Скуратовим. У 1591 р. він був канонізований. Наступним є Іван Іванович Неплюєв (1693–1773) – дипломат, державний діяч, засновник Троїцької фортеці, засновник і перший

колонізатор м. Оренбурга. У 1764 р. за указом Катерини II йому були «подаровані малоросійські волості Чехівська і Ямпільська у вічне і спадкове володіння». Третім видатним членом дворянської династії називають Івана Миколайовича Неплюєва (1760-ті–1823). Він був сенатором, членом Державної ради, генерал-ад'ютантом імператора Павла, генерал-губернатором Мінським.

Прадід Миколи Миколайовича Неплюєва, Іван Миколайович, був одружений на Наталії Василівні Самариній і мав двох синів: Адріана і Івана. Іван Іванович від шлюбу з Бертою Василівною, баронесою Дибич, мав двох дочок і чотирьох синів. Старший із синів – Микола Іванович, батько М.М. Неплюєва – був одружений на баронесі Олександрі Миколаївні Шліппенбах (праправнучці фельдмаршала Мініха) і мав сина Миколу і дочок Марію та Ольгу. Микола Іванович Неплюєв протягом вісімнадцяти останніх років життя займав посаду губернського предводителя дворянства Чернігівської губернії; Олександра Миколаївна була попечителькою Чернігівської жіночої гімназії. Сам же Микола Миколайович, крім турбот про створення ним Хрестовоздвиженського Трудового братства і його чоловічої та жіночої сільськогосподарських шкіл, був попечителем Глухівської чоловічої прогімназії і ряду сільських народних училищ [1; 2].

Микола Неплюєв народився 11(24) вересня 1851 р. у містечку Ямпіль. Вже в дитячі роки він відчував особливу одухотвореність, своєрідне світосприйняття. Душевною втіхою для нього було щоденне читання Євангелія. М. Неплюєв писав, що не все було зрозуміло для дитячого розуму, але «серце відчувало правду животворящого духу святих слів, любило цю святу правду і звикало нею перевіряти явища навколишнього життя. З дитинства мене вражала і лякала відірваність життя від цієї святої правди. Коли критика фактів для мене була ще не посилення і формулювати свої думки я ще не міг, серце відчувало непримиренний розлад настрою духу величезної більшості з тим духом миру і любові, який зі сторінок Євангелія висвітлював і зігрівав дитяче серце» [9, 34].

У 1875 р. М. Неплюєв закінчив юридичний факультет Петербурзького університету і три роки перебував на службі радником російського посольства в Німеччині. Перебуваючи за кордоном, дивлячись на оточуючу розкіш, М. Неплюєва непокоїло життя бідного селянства на батьківщині. Неплюєв зрозумів, що маючи для цього можливості, він повинен служити поліпшенню їх становища. У 1877 р. Микола Неплюєв залишив кар'єру дипломата і повернувся з Мюнхена до Москви. Замість того, аби «скінчити життя безтурботне сановником знатним, зірками прикрашеним, некрологом зворушливим увінчаним», М.М. Неплюєв, «свідомий того, що для російського народу найбільш потрібні сільськогосподарські

знання», вирішив заснувати сільськогосподарську школу, для чого три роки вільнослухачем навчався у Петровській сільськогосподарській академії (нині Тімірязєвській) [4, 10].

Свій, незрозумілий для більшості дворян, життєвий вибір Микола Неплюєв пояснив такими словами: «Переді мною, власником десятків тисяч десятин спадкової землі, постало питання законності володіння нею перед обличчям моєї совісті. І совість мені відповіла: це не законно... Багато з тих, хто були в моєму становищі, ставали на шлях філантропії: будували клуби, палаци, школи, будинки для знедолених. Це добре, але це латки на старім лахмітті. І філантроп подібний лікарю, який лікує окремі виразки, в той час як хворий весь організм... Потрібно знайти основну причину хвороби і лікувати її, а не окремі виразки. Потрібно створити такі форми братського життя, при яких людина не була б для людини вовком. І потрібно, щоб людина свідомо і добровільно прийняла ці нові форми життя... Єдиною формою життя, при якій неможлива експлуатація людини людиною, є трудове братство, засноване на ідеї християнської любові. Тільки воно може переродити світ» [4, 77]. Головна мета – моральна – «довести можливість організації всіх видів праці на братських засадах, далеких тих принад користі, які перетворюють весь світ в одну біржу». Тож, не підтримуючи безсистемну благодійність, підвищення життєвого рівня в країні Миколи Миколайовича бачив у просвіті селянства, піднятті їх культурного рівня. Девізом його життя було повернутися обличчям до тих, хто тебе тримає на землі, тобто селян.

Микола Неплюєв стверджував, що теперішнє становище російського народу було б абсолютно іншим, якби наші предки протягом століть не дивилися б на живих людей як на дармову робочу силу, а як на братів, здатних любити і гідних любові. Тому Микола Неплюєв відмовився від яскравого і заможного життя дворянина і вирішив разом із матір'ю та двома сестрами присвятити своє життя навчанню людей жити в любові. Для Неплюєва любов повинна була бути основою виховання, дисципліни, мудрості, святості, всього життя, організації всіх видів праці [11, 41].

Микола Миколайович переконався, що більшість християн мовчазно відмовилася від християнства, як основи життя, що більшість учнів в школах не вміють ні думати по-християнськи, ні ставиться до ближнього і до життя по-християнськи. Тож одним із основних виховних завдань він бачив у розкритті змісту християнського ставлення до ближнього, переконання, що братські відносини обов'язкові між тими, хто щиро бажає бути «гідними синами Єдиного Отця Небесного». Педагог вирішив почати з виховання селянських дітей «у свідомій вірі в Христа Спасителя і свідомій любові до Нього» [9, 57]. «Виховання у свідомій

вірі», за переконаннями М. Неплюєва, мало на увазі необхідність пояснення учням школи, що віра без діла мертва, і що вивчаючи закон Божий, вони повинні вчитися узгоджувати своє життя згідно з цим законом. Тобто не достатньо лише знати біблійні легенди і виконувати релігійні обряди, потрібне чітке розуміння їх змісту і вироблення стилю життя відповідно до християнських канонів. Діти повинні перейнятися розумінням, що Бог і добро – синоніми, і що не можна любити Бога, не люблячи добро, що байдужість до добра і поблажливість до зла є вірною ознакою байдужості до Бога [5, 38].

Микола Неплюєв доводив, що правда Божа дуже проста і доступна розуму та серцю всякого творіння Божого. На його думку, для дитини вона навіть більше доступна, ніж для дорослого, бо розум її ще не скутий життєвою рутинною, вона ще не втратила тісний зв'язок із природою. «Суєтність землі ще не встигла заглушити звуків небес і зробити Правду Божу чужою для її свідомості» [5, 44].

Школа, відповідно до ідей М. Неплюєва, обов'язково повинна мати «моралізуючий ідеал», а якщо такого не існує, то, за словами педагога, школа неминуче буде приносити більше шкоди, ніж користі, даючи людям нове небезпечне знаряддя в боротьбі за існування. Тобто, надаючи освіту, випускатиме в світ людей недобропорядних, недостойних, які дбатимуть тільки про власний добробут за рахунок інших. М. Неплюєв стверджував: «...коли деморалізуючий вплив міст і робочих казарм так швидко поширюється, коли скандальні підприємці на ярмарці життя заражають людей бажанням наживи не дивлячись ні на що, необхідність подібного моралізуючого впливу школи є очевидною, представляє таку нагальну потребу для держави і суспільства, що ми, земські люди, зобов'язані зробити все, що від нас залежить в цьому напрямку» [5, 8]. Для того, щоб вирішити питання про те, які саме заходи могли б бути вжиті з морально-виховними цілями в певній школі, Микола Неплюєв радив ознайомитися попередньо з тими вадами і недоліками, які при місцевих умовах найбільш перешкоджають підвищенню морального рівня її учнів [9, 10].

Микола Миколайович говорив, що виховати – значить розвинути у людині все добре і викоринити все погане. «Що є добре і що погане, розуміти нас навчив Господь Ісус Христос. Справжніми християнами ми станемо тільки тоді, коли ясно зрозуміємо, як учив жити, мислити і відчувати Христос, щиро полюбимо його вчення і у своєму житті будемо наслідувати Його» [6, 59].

За поглядами М. Неплюєва, якісне виховання неможливе без активної роботи учнів щодо самовиховання. В позитивному впливі учнівського самоврядування педагог переконався на досвіді роботи власних сільськогосподарських шкіл. М. Неплюєв запевняв, що ніякі заходи не

допоможуть, якщо учні при цьому будуть відігравати пасивну роль. Необхідно викликати з їхнього боку самодіяльність у бажаному напрямку, організувати педагогічно доцільне керівництво і контроль над діяльністю вихованців. Для рішення цих виховних завдань Микола Неплюєв пропонував створювати в навчальних закладах братські гуртки, подібні до тих, які існували в його школах. Адже запроваджена ним система самоврядування привчала учнів до свідомої дисципліни, постійного самоконтролю. Виховні завдання, які були не під силу засновнику, вправно виконували його учні. Вони швидко знаходили порозуміння з молодшими товаришами і сприяли їх ефективному духовно-моральному вихованню.

У творі «Братські союзи в навчальних закладах вищих, середніх і нижчих» Микола Неплюєв виклав своє бачення правил життя в християнській братській общині. Молодь, яка вступала в общину, мала приймати на себе ряд виховних обов'язків. По-перше, всі члени союзу повинні представляти «товариство тверезості» і відмовитися вживати горілку, яка, за словами М. Неплюєва, є спокусою в селянському побуті, увійшла в звичай народу і навіть зустрічалися випадки, коли самі батьки поїли своїх дітей алкоголем задля забави. Тому необхідно було намагатися категорично відмовитися від її вживання.

Другою вимогою до членів союзу була відмова від паління. Микола Миколайович пояснював, що християнин повинен по можливості скорочувати свої потреби, доводячи їх до хліба насущного, а не збільшувати особисті витрати. «Ця погана, егоїстична звичка і нерозумна, і жорстока, коли запахом тютюну змушують дихати дітей заради наркотизації».

Третім обов'язком членів братського союзу була відмова брати участь у різних іграх, заснованих на користі. Також вимагалось відмовитися відвідувати вечорниці, посиденьки і будь-які збори, на яких «співають безсоромні пісні і допущені безсоромні розмови і відносини. Інтелігенція наша не має поняття про розбещуючий вплив цих грубих оргій, на які допускаються діти від 14 років» [5, 47-48]. На його думку, навіть діти в селах не захищені від розпусти в найгрубіших її проявах. Значну увагу М. Неплюєв приділяв чистоті відносин між юнаками і дівчатами. Відповідальність за їх стосунки він покладав на керівника общини, який повинен уважно стежити за молоддю. Педагог пояснював, що члени общини повинні зрозуміти, що «чуттєвість п'янить людину не менш вина, робить його рабом пристрастей, абсолютно не здатним розпоряджатися собою і своїм життям, без чого неможливе і розумне життя за вірою; вони повинні зрозуміти, що жіноча сором'язливість і бездоганна скромність відносин є неминучий наслідок християнського настрою духу і чесного життя по вірі» [5, 53]. Також однією із головних складових морального виховання М. Неплюєв вважав працю, яка є необхідною для підтримки життя. Він

переконавав, що не можна більше споживати, ніж виробляти: «До кожної праці треба ставитися чесно, намагаючись виконати її краще і швидше... Погана робота – крадіжка часу» [6, 37].

Причини, які спонукали М. Неплюєва створити школу, а потім і братство, він розкриває у своїх брошурах «Совість. Сторінка з життя поміщика» та «Історичне покликання російського поміщика». М.М. Неплюєв писав, що століття рабства понівечили і розум, і моральні якості напівзичавілого селянства, яке не здатне звестися на ноги без сторонньої допомоги; необхідна підтримка, дружня порада, щоб за їх допомогою розумово і морально піднятися до нового соціального становища. Друга і помічника селянина М. Неплюєв бачив в особі поміщика, який у змозі надати матеріальну підтримку школі, влаштувати бібліотеку, заснувати для селянських дітей виховний заклад, навчальну ферму або ремісничу школу [8, 10]. Микола Неплюєв наголошував на тому, що скрутне становище селянства – це результат антихристиянського поводження з ним наших предків, які бачили в ньому лише робочу силу, забувши про те, що вони заслуговують любові та поваги. Тому своїм боргом він вважав зробити все, що в його силах на користь простого народу.

У публікації «Історичне покликання російського поміщика» Микола Неплюєв говорить про цілком актуальні проблеми сучасного суспільства: занедбаність села і байдуже ставлення до нього з боку влади. Подолання цих проблем автор бачив у вихованні, яке має забезпечити розумову і моральну витримку. Щоб селянин міг грамотно розпоряджатися своїм земельним наділом, йому необхідні знання, досвідченість, спритність: «Треба, щоб він не віддавав останні мідні гроші знахарці для заговорювання хворої дитини або зачумленої худобини; треба, щоб баба його відучилася від неохайності, головної причини хронічних пожеж; треба, щоб він пізнав хоч яку-небудь радість в житті менш руйнівну, ніж шинок» [7, 8].

Активна пропаганда Миколою Неплюєвим своїх ідей викликала широкий суспільний резонанс. Він мав як прихильників, так і недругів. Складним і неоднозначним було відношення до М. Неплюєва з боку влади. В архіві Департаменту поліції є факти того, що коли в 1901 р. Синодом були задані питання про М. Неплюєва, то заступник директора Департаменту поліції відповів, що давно знайомий з Неплюєвим, який – «великий оригінал, але по суті дуже добра людина, схильна до релігійного містицизму». Але більш напружені стосунки Микола Неплюєв мав із церквою, і, особливо, з Синодом, які звинувачували поміщика у сектантстві. Преосвященний Чернігівський отець Антоній визнавав, що хоча Братство і знаходиться формально під його заступництвом, але із перших днів свого існування воно діє абсолютно самостійно. На його

думку, Неплюєв був заражений протестантизмом на Заході, міг грубо відгукуватися щодо постів, релігійних свят тощо. Тому він висунув умову Миколі Неплюєву: якщо Братство бажає залишатися православним, то воно повинно дотримуватися свят, постів, обрядів та звичаїв. Неплюєв дотримався цих настанов, організував відповідний порядок у Братстві і згодом отець Антоній змінив до нього своє ставлення [3, 15].

Діяльність М.М. Неплюєва була викликана справжнім душевним покликанням. Сила характеру і наполегливість дали йому можливість здійснити те, що багатьом критикам здавалося утопією, примхою заможної людини. Свою життєву позицію він доводив і відстоював протягом життя, відповідаючи на переслідування: «Продовжувати свою справу я буду, хоч би робити її довелося одному серед ворожості, сарказму і злорадості» [10, 8]. У 1901 році, за сім років до своєї смерті, він писав: «Мій життєвий шлях був... хресним шляхом ганьби, осуду й приниження» [11, 192].

Отже, педагогічна діяльність М.М. Неплюєва спрямовувалася на подолання духовної кризи і суспільних вад народу, серед яких він називав послаблення віри, прагнення до веселого, дозвольного життя і наживи будь-якою ціною (що залишаються незмінними протягом століть). Він вбачав у протиставленні цим суспільним вадам концепцію трудового християнського братства, яке наповнював такими ідеями, як виховання віри, любові, моральності, доброти, працелюбності, що є запорукою розвитку людства.

Посилання

1. Авдасєв В.Н. Свет памяти Н.Н. Неплюев в воспоминаниях современников / В.Н. Авдасєв. – Киев: «Фолигрант», 2008. – 108 с.
2. Борисак О.Н. К истории Крестовоздвиженского Трудового братства, созданного помещиком Н.Н. Неплюевым на основе собственного имени / О.Н. Борисак // Харьковский исторический альманах. – 2010. – № 8–9. – С. 16–22.
3. Гордеева И.А. «Забывшие люди»: история российского коммуитарного движения / И.А. Гордеева – Серия «Первая монография» под ред. Г.А. Бордюгова – М.: АИРО-XX, 2003. – 240 с.
4. Избранные сочинения Н.Н. Неплюева. Книга 1 / [упоряд.: В. Авдасєв, Л. Москаленко та ін.]. – Сумы : ИД «Фолигрант», 2011. – 288 с.
5. Неплюев Н.Н. Братские союзы в учебных заведениях высших, средних и низших / Н.Н. Неплюев – Лейпциг. Типография Бэра и Германа, 1893. – 71 с.
6. Неплюев Н.Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства / Н.Н. Неплюев. – СПб.: Паровая скоропечатня Я.И. Либермана, 1895. – 110 с.
7. Неплюев Н.Н. Историческое призвание русского помещика. Статьи 1880–1895 годов. Собрание сочинений. В 3 томах. [Т. 1]. – СПб.: Профи-Центр, 2007. – С. 219.
8. Неплюев Н. Совесть. Страница из жизни помещика / Неплюев Н. – М.: Типография А.А. Мамонтова и Ко, 1881. – 19 с.
9. Неплюев Н.Н. Трудовое братство и школы его / Н.Н. Неплюев. – С.-Петербург: Типография В. Тиханова, 1900. – 125 с.
10. Неплюев Н. Хлеб насущный / Н. Неплюев – М.: Типография А.А. Карцева, 1883. – 157 с.
11. Солодовник Н.С. Н.Н. Неплюев: Воздвиженское трудовое

братство – локальная модель будущего бесконфликтного общества социальной справедливости / Н.С. Солодовник. – М.: Высшая школа, 1994. – 297 с.

Ковалева Н.А. Социально-педагогические идеи Николая Неплюева

Статья посвящена исследованию социально-педагогических идей и взглядов Н.Н. Неплюева. Освещаются основные вехи жизни подвижника, анализируются его идеи и социально-педагогическая деятельность. Рассматриваются актуальные проблемы общества и предложенные Н. Неплюевым пути их решения.

Ключевые слова: просвещение, воспитание, ученическое самоуправление, братский союз, социальный практик.

Kovalyova N.A. Nikolay Nepluev's social and pedagogical ideas

Article is devoted to research of social and pedagogical ideas and views of N.N. Nepluev. The main life periods of the devotee are highlights, his ideas and social and pedagogical activity are analyzed. Actual problems of society and the ways of their solutions proposed by M. Nepluev are considered.

Key words: education, upbringing, student's self-government, brotherly union, social practitioner.

10.04.2014. р.

УДК 347.236:93(477.51) «185/190»

О.О. Коваленко

ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО Г.О. МИЛОРАДОВИЧА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті йдеться про поміщицьке господарство відомого громадського діяча й історика Г.О. Милорадовича (1839–1905), якому належали численні маєтки на території Чернігівської, а згодом сусідньої Мінської губерній. Схарактеризовано структуру його земельних володінь, способи ведення господарства, взаємини з місцевими селянами.

Ключові слова: Г.О. Милорадович, Чернігівська губернія, поміщицьке господарство, орендні відносини, майорат.

Відомий громадський діяч та історик консервативного напрямку граф Г. Милорадович (1839–1905) належав до заможної дворянської родини, яка володіла на території Чернігівської губернії значними маєтками. У другій половині XIX ст. спостерігалася тенденція до зменшення питомої ваги поміщицького землеволодіння у сфері земельних відносин та в галузі сільськогосподарського виробництва, але на долю поміщиків у 1877 р. все ще припадало 18,7 % загальної площі усіх зручних земель і 79,8 % земель, які перебували у приватній власності, а у 1905 р. – відповідно 13,4 % і 61,9 % [1, 110]. Характерною рисою поміщицького землеволодіння була його висока концентрація, що

негативно впливало на перебіг буржуазної аграрної еволюції. У сфері дворянського землеволодіння на долю маєтків розміром понад 1000 десятин у 1877 р. припадало 75 % усіх земель, які концентрувалися у руках 11,4 % власників, а у 1905 р. 72 % земель перебували у розпорядженні 8,7 % власників [1, 111–112]. Аналогічна картина спостерігалась і в Чернігівській губернії: з 4384,2 тис. десятин землі дворяни володіли 1351,9 тис. у 1877 р. та 789,4 тис. (з 3805,4 тис.) у 1905 р., з яких 709,0 тис. десятин у 1877 р. та 336,6 тис. десятин у 1905 р. належали великим землевласникам [2, 74–75]. Загалом на початку XX ст. 142 спадкові дворяни Чернігівської губернії мали у своїй власності від 1 тис. і більше десятин землі [3, XVI–XX].

Як і кілька поколінь його предків, Г. Милорадович наполегливо і послідовно «збирав» земельні володіння. Значну їх частину він успадкував від батьків. Так, О. Милорадович у 1867 р. заповів своїм синам Григорію і Леоніду земельні ділянки та іншу нерухомість, що допіру залишались у пожиттєвому володінні його дружини С. Милорадович. Вона, у свою чергу, заповіла Г. Милорадовичу 150 тис. крб. сріблом зі свого капіталу [4, арк. 15], садибу у Чернігові (близько 6,5 десятин землі в аристократичному районі міста – Застриженні уздовж вулиць Петербурзької, Стриженської та Семінарської), маєток у Любечі, частину Торговельної площі з крамницями й пристані на Дніпрі, близько 800 десятин оранки, луків та лісу в навколишніх урочищах і селах Городницького повіту, а також понад 1 тис. десятин землі у сусідньому Чернігівському повіті [4].

Оскільки маєтки Г. Милорадовича знаходились на території різних земельних дач Городницького й Чернігівського повітів, йому, як свідчать документи, що збереглися у складі архівного фонду Чернігівського губернського правління, довелося упродовж кількох років займатися розмежуванням своїх земельних володінь [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Загалом, проблема межування натовді набула в регіоні й у країні в цілому значної гостроти, адже йшлося не тільки про досить складну технічну процедуру, але й про застереження інтересів власників, а також здійснення державного обліку і контролю земельного фонду.

У пореформений період дворянство все ще залишалось одним з основних покупців на ринку землі [14, 204]. Не залишився осторонь процесу перерозподілу земельного фонду і Г. Милорадович, який досить активно примножував свої володіння. Значну їх частину він придбав у родичів – представників інших гілок роду Милорадовичів [15; 16, 3–9]. Таким чином, у даному випадку можна говорити не лише про внутрішньостановий, а й про внутрішньородовий перерозподіл дворянського земельного фонду. Так, у 1884 р. М. Милорадович

продав йому свої земельні володіння, які успадкував після смерті брата [4, арк. 17–17 зв.]. За цією угодою Г. Милорадович став власником понад 2 тис. десятин (1,5 тис. десятин у Городнянському повіті та близько 680 десятин у Чернігівському повіті) з усіма розташованими на них будівлями. Частина цього майна була закладена у Товаристві взаємного поземельного кредиту та Чернігівському міському громадському банку, й на покупця лягали всі боргові зобов'язання по позиках М. Милорадовича. Відтак Г. Милорадович заплатив за новонабуту нерухомість 75 тис. крб. (включно з боргами). Щоправда, незабаром він продав 14 десятин землі місцевим селянам [4, арк. 23 зв.].

На початку XX ст. Г. Милорадович придбав у князя Кропоткіна маєтки Комаровичі й Головчиці у сусідньому Мозирському повіті Мінської губернії (загалом понад 10 тис. десятин землі) разом з боргом Віленському земельному банку, що становив майже 30 тис. крб. «Главным богатством Припятского Полесья, – зауважив сучасник, – являются реки и леса... Что же касается болот, то они в настоящее время в значительной степени осушены путем проведения каналов, и ценность земель... вследствие этого сильно поднялась» [17, 392–393]. Маєток у Головчицях (близько 4 тис. десятин землі) Г. Милорадович невдовзі продав, а у Комаровичах збирався провести меліоративні роботи, впорядкувати лісове господарство і облаштувати винокурний завод. Крім того, у власності Г. Милорадовича натовді перебували понад 11 тис. десятин у Городницькому і Чернігівському повітах, а також земельні ділянки з будівлями у Чернігові та Глухові. Відомо, що він збирався придбати невелику земельну ділянку (3 десятини) на Кавказі поблизу міста Батумі [18, арк. 47 зв.].

Характерна риса аграрних відносин другої половини XIX – початку XX ст. полягала, на думку фахівців, у широкому розповсюдженні оренди землі, що було зумовлено, з одного боку, труднощами ведення власного поміщицького господарства на величезних територіях і нестачею землі у селян – з іншого [19, 82–90; 20, 50–51, 55–56, 59; 21, 642]. Передачу своїх земельних володінь в оренду практикував і Г. Милорадович. Збереглися, зокрема, копії контрактів, укладених протягом 1870-х рр. його довіреною особою К. Федорченком з єврейськими міщанами з Городні та Гомеля С. Міндліним, Б. Афроїмовим та Е. Ароновим на оренду маєтку Г. Милорадовича в с. Хотунічі Городницького повіту терміном на 4–6 років, причому щорічна орендна плата становила 1,7 тис. крб. сріблом [15, без пагінації].

Справжньою «перлиною» серед маєтків Г. Милорадовича була Любецька економія. Як відомо, у грудні 1708 р. Петро I пожалував Любеч та навколишні села П. Полуботку, котрий

передавав їх у спадок своїм нащадкам. Зрештою, маєток дістався правнучці наказного гетьмана С. Полуботок, яка вийшла заміж за останнього чернігівського полковника П. Милорадовича. Землі в Любечі – «родинному гнізді» чернігівської гілки Милорадовичів – Григорій поступово зосередив у своїх руках, успадкувавши батьківський маєток і придбавши земельні володіння своїх родичів [16].

Любецька економія Г. Милорадовича у 1905 р. складалася з 1,2 тис. десятин орної землі, 1,8 тис. десятин сінокошних луків і 3 тис. десятин лісу. Управління економії знаходилося на хуторі Сидорівка (Милорадово), розташованому на околиці Любеча. Тут працювали парова молотарка у 10 кінських сил і паровий млин, було висаджено великий фруктовий сад з розсадником плодівих дерев і кущів. У впорядкованому на початку 80-х рр. XIX ст. звіті садівника В. Жураковського зазначено, що в ньому наховувалося близько 2 тис. фруктових і декоративних дерев, а також понад 400 кущів агрусу й смородини [15, арк. 1–1 зв., без пагінації]. Значні прибутки Г. Милорадович одержував від власного лісового господарства. Час від часу на сторінках місцевих газет з'являлись оголошення про продаж в його Любецькому маєтку «сосновых строевых деревьев на сруб от 9-ти вершков», які відразу ж знаходили покупців [22, 3].

На сіропіщаних ґрунтах Любецької економії середня врожайність жита не перевищувала 30 пудів з десятини. Натомість сінокоси у заплаві Дніпра давали до 130 пудів сіна з десятини [23, 248–251]. Переважну більшість сінокошних луків Милорадовичі здавна віддавали в оренду купцям-євреям, які вивозили сіно на пресувальні заводи. Так, у березні 1891 р. у газеті «Черниговские губернские ведомости» було оприлюднено оголошення про те, що «Любецкая экономия графа Милорадовича... отдает в аренду поемные приднепровские луга в количестве до 700 десятин» [22, 3]. Сплачуючи власнику близько 10 крб. за десятину сінокошу, купці вимагали від місцевих селян, які хотіли винайняти у них частину луків, від 15 до 18 крб. [18, арк. 4 зв.]. Це породжувало невдоволення серед мешканців Любеча і навколишніх сіл, але після того, як частину пасовищ було передано в оренду селянам за ціною від 8 до 12 крб., «недружелюбное отношение само собой отпало» [18, арк. 4–4 зв.]. Тим не менше, на цьому ґрунті невдовзі після смерті Г. Милорадовича між його удовою О. Милорадович і любецьким священиком о. Миколою Нагорським, який, на думку графині, підбурював місцевих мешканців проти економії та її власників, стався досить гострий конфлікт. Зрештою розслідування, яке протягом 1906–1909 рр. за участю поліції проводила Чернігівська духовна консисторія, призвело до переміщення о. Миколи Нагорського до іншого приходу. Крапку у цій справі поставив чернігівський і ніжинський єпископ Антоній, який

зауважив, що вона справила на нього «довольно тяжелое впечатление» [18].

Стан справ у Любецькій економії, очевидно, не зовсім задовольняв Г. Милорадовича, і влітку 1901 р. він запросив (правдоподібно, за рекомендацією фахівців) студента-агронома С. Кузницького, аби той вивчив ситуацію і вніс відповідні пропозиції. Річ у тім, що натовді бракувало не тільки кваліфікованих найманих робітників, а й фахівців-агрономів. Лист С. Кузницького до Г. Милорадовича дає можливість скласти досить чітке уявлення про форми й методи господарювання, які практикувались у Любецькій економії. Молодий агроном передусім звернув увагу на недооцінку заходів щодо «улучшения рабочей лошади» і порекомендував «пользоваться прекрасными жеребцами рабочих пород из казенной конюшни в с. Довжике», що неподалік від Любеча. На думку С. Кузницького, у маєтку «очень мало пользуются машинами в особенности по уходу за лугами и уборке урожая, тем более, что в страдную пору своевременный наем достаточного количества рабочих бывает довольно затруднительный и дорогой». Він радив також використовувати нові сорти жита, пшениці й картоплі, вдосконалювати сівозміну, зокрема, ширше запроваджувати «травосеяние в виде клевера или люцерны на особом вводимом клину». Як стверджував С. Кузницький, «удобрение полей поставлено крайне неправильно: на одни десятины вывозится по 400 возов навозу, т.е. 6000 пуд., между тем другие ничего не получают». Він запропонував «уменьшить число возов на десятину, доведя таковое, по крайней мере до 200, и тогда явится возможность вдвое увеличить удабриваемую площадь», а також «обратиться к культуре люпинов для зеленого удобрения и разным ... минеральным тукам». Залишає бажати кращого, на погляд агронома, обробіток ланів, що негативно позначається на їхній врожайності. Погано доглядаються луки, що вимагають меліорації. Варто «сокращая сдаваемую в аренду площадь, приобрести сенной пресс и завести дело с интенданством». Нераціонально, як наголосив С. Кузницький, ведеться в маєтку тваринництво. Відтак необхідно передусім «урегулировать кормление скота, что бесспорно вызовет увеличение числа голов и повышение производительности стада» за умови запровадження нових, більш продуктивних порід худоби. Значний інтерес становлять також міркування фахівця щодо розташованих довкола Любеча торф'яників: «Следует обратить на них самое серьезное внимание с целью получения дешевого топлива ... и такового же перегноя для улучшения ... не богатых гумусом любецких почв». Г. Милорадовичу належали значні лісові масиви, й С. Кузницький радив «произвести выборку соснового леса и переработать его домашними средствами, для чего ... приобрести перевозную лесопилку американской системы». Нарешті, він

зробив зауваження щодо «счетоводства, которое ... ведется довольно бестолково» [24, арк. 6–7 зв.]. Чи скористався Г. Милорадович рекомендаціями С. Кузницького – достеменно невідомо, але той факт, що Любецька економія, як і переважна більшість поміщицьких господарств тієї доби потребувала системної модернізації, сумнівів не викликає.

Відомо, що в останні роки життя Г. Милорадович планував облаштувати у Любечі майоратний маєток [25, 77]. Майоратна форма землеволодіння з'явилася у Росії у другій половині XVIII ст., тобто доволі пізно у порівнянні із Західною Європою. Цікаво, що Г. Милорадович міг ознайомитися з організацією таких маєтків, коли у 1874 р. перебував у Вятській губернії для нагляду за проведенням рекрутського набору, адже територію її Слободського повіту охоплювала майоратна імперія графів Строганових [26, 152]. Статус майоратних маєтків визначався затвердженням 16 липня 1845 р. «Положением о заповедных наследственных владениях». Майоратний маєток мусив складатися з не менше 10 тис. і не більше 100 тис. десятин зручної землі чи давати річний прибуток не менше 12 тис. та не більше 200 тис. крб. на рік, причому «имение, обращающее в заповедное, может быть составлено из разных отдельных вотчин, или несмежных между собою участков ... хотя бы сии вотчины или участки находились в разных уездах, или в разных губерниях». Майорат визнавався власністю усього роду, а тому не міг відчужуватися навіть при повній згоді усіх живих нащадків засновника майорату. Майорати, хоча і обкладалися податками нарівні з іншими маєтками, у випадку «недоимки» не могли призначатися на продаж. У «Положении» застерігалось, що різноманітні «судебные денежные взыскания» так само, як і борги власника, «обращаются на доходы заповедного имения; но со смертью его всякие сего рода взыскания с сих доходов прекращаются и наследник его ... не обязан за них ответствовать». Борги у цьому випадку перекладалися на державу. Майоратний маєток після смерті власника переходив до старшого сина або, за його відсутності, до старшої дочки. У випадку бездітності власника маєток успадковував найближчий старший родич. Щоправда, пільговий режим для майоратів призвів до того, що у більшості своїй вони зберігали риси старих феодальних помість, і лише небагатьом з них вдалося успішно перетворитися у капіталістичні економії [26, 152–153]. Передчасна смерть не дозволила Г. Милорадовичу реалізувати цей задум, а Любецька економія перейшла у власність його спадкоємців – удови й сина.

Як слушно зауважила Н. Темірова, поміщицьке господарство у другій половині XIX – на початку XX ст. загалом переживало досить глибоку кризу, оскільки значній частині маєтків не вдалося перейти до нових методів господарювання [27, 76]. Тим не менше, Г. Милорадович виявився досить успішним

поміщиком. За ризикованих умов капіталістичної модернізації він не тільки зберіг, але й суттєво примножив успадковані від батьків маєтки і створив надійне матеріальне підґрунтя для подальшої життєдіяльності своєї родини.

Посилання

1. Ковальченко И.Д. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И.Д. Ковальченко, Н.Б. Селунская, Б.М. Литваков. – М.: Наука, 1982. – 264 с.
2. Проскурякова Н.А. Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX века / Н.А. Проскурякова // История СССР. – 1973. – № 1. – С. 55–75.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т. II. – 407; 9; 33; 316; CX с.
4. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 541, 52 арк.
5. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 355, 9 арк.
6. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 543, 34 арк.
7. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 544, 29 арк.
8. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 545, 29 арк.
9. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 548, 34 арк.
10. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 550, 30 арк.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 552, 32 арк.
12. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 553, 28 арк.
13. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 1503, 43 арк.
14. Шевченко В.М. Земельный рынок Украины (1861–1917 гг.). – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 344 с.
15. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Ал – 506, спр. 3, 49 арк.
16. Милорадович Г.А. Любеч, Черниговской губернии, Городнического уезда (Местечко – бывший древний город IX века) / Г.А. Милорадович. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 9 с.
17. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества / под ред. В.П. Семенова. – Т. 9. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. – Минск: Белорусская Энциклопедия, 2006. – 456 с.
18. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 3, спр. 27, 444 арк.
19. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.
20. Ковальченко И.Д. Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX в. / И.Д. Ковальченко // Из истории экономической и общественной жизни России: Сборник статей к 90-летию академика Н.М. Дружинина. – М.: Наука, 1976. – С. 44–59.
21. Материалы по специальному понижению выкупных платежей в Черниговской губернии // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 634–675.
22. Черниговские губернские ведомости. – 1891. – 3 марта. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 3.
23. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. XIV. А.С. Семяновский. Городницкий уезд

с двумя литографированными картами. – Одесса: Печатано в Типо-литографии В.Кирхнера, 1885. – VIII; 116; 174; 353; II с.

24. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Ал – 506, спр. 1, 42 арк.

25. Милорадович Г.А. Любеч и его святыня / Г.А. Милорадович. – СПб.: Типография Альтшулера, 1905. – 106 с.

26. Анфимов А.М. Майоратное землевладение в царской России / А.М. Анфимов // История СССР. – 1962. – № 5. – С. 151–159.

27. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 319 с.

Коваленко О.А. Помещичье хозяйство Г.А. Милорадовича (вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье идет речь о помещичьем хозяйстве известного общественного деятеля и историка Г.А. Милорадовича (1839–1905), которому принадлежали многочисленные имения на территории Черниговской, а впоследствии и соседней Минской губерний. Охарактеризовано структуру его земельных владений, способы ведения хозяйства, взаимоотношения с местными крестьянами.

Ключевые слова: Г.А. Милорадович, Черниговская губерния, помещичье хозяйство, арендные отношения, майорат.

Kovalenko O.O. Landlord manor of H.O. Myloradovych (second half of XIX – the beginning of XX cent.)

The article tells about country estate of a well-known public figure and historian H.O. Myloradovych (1839–1905), who owned many manors on the territory of Chernihiv and later neighbouring Minsk provinces. Structure of his land possessions, ways of farming, relations with local peasants are characterized.

Key words: H.O. Myloradovych, Chernihiv province, landlord manor, tenancy, entailed estate.

15.03.2014 р.

УДК [355.088:61-051(477.51)]:94(292.471) «185»

О.С. Сидоренко

МЕДИЧНА ДОПОМОГА РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті висвітлено проблему медичного забезпечення російської армії у Кримській війні 1853–1856 рр. та Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Охарактеризовано основні форми медичної допомоги, проаналізовано участь медичного персоналу Чернігівської губернії у військових конфліктах.

Ключові слова: Кримська війна, Російсько-турецька війна, лікар, фельдшер, лазарет, корпій.

Важливими подіями у всесвітній історії другої половини ХІХ ст. були російсько-турецькі війни. Кримська війна 1853–1856 рр. та Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. стали наслідком загострення міжнародних суперечностей на

Близькому Сході та протистоянням між коаліцією європейських держав з Російською імперією.

Розвиток військової медицини напередодні Кримської війни хоча і не поступався рівню європейських держав, але вже не встигав за ростом військових потреб. Медичне забезпечення імперії не було розраховано на затяжну військову кампанію. Лікарі не мали достатньої кількості засобів для ефективної та своєчасної допомоги пораненим воїнам, а багаторазове використання корпії викликало інфекційні захворювання. Не було належним чином налагоджено систему забезпечення шпиталів необхідними медикаментами. Уряду потрібна була допомога населення всієї імперії, у тому числі й Чернігівської губернії.

Проблема участі медичних працівників та надання необхідної допомоги різними верствами населення Чернігівської губернії діючій армії Російської імперії у російсько-турецьких війнах другої половини ХІХ ст. не досліджена у вітчизняній історіографії, тому є актуальною. Серед публікацій, які торкаються цієї проблеми, слід відзначити статтю П.М. Лящука «Кримська війна по-українськи» де, з поміж інших, висвітлена проблема розташування шпиталів Кримської армії на території сучасної України [1]. Деякі аспекти надання чернігівцями медичної допомоги армії у Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. розглянуто у публікаціях, присвячених 100-річчю визволення Болгарії [2; 3; 4].

Кримська війна 1853–1856 рр. й епідемії спричинили масу хворих і поранених. Шпиталів для них не вистачало, отож їх вивозили з Криму. Географія шпиталів Кримської армії (окрім власне кримських) була такою: Генічеськ, Велика й Мала Знамен'янки, Мелітополь, Олександрівськ, Берислав, Олешки, Харків, Чугуїв, Слов'янськ, Золотоноша, Павлоград, Переяслав, Прилуки (нині Чернігівська область), Ромни, Херсон, Миколаїв, Нікополь, Кременчук [1]. Не вистачало військових лікарів, тому у шпиталях працювали звичайні лікарі й фельдшери. Тут були й уродженці Чернігівської губернії військовий фельдшер Володимир Сидорович Саєнко та фельдшер лейб-гвардії Московського полку Кирило Іванов, який загинув під час виконання службового обов'язку [5, 83, 89].

Багато зробив для полегшення тяжкої участі поранених захисників Севастополя фельдшер, пізніше відомий лікар Василь Андрійович Страдомський (1831–1902 рр.). Він народився у містечку Семенівка Чернігівської губернії у родині протоієрея. В.А. Страдомський у травні 1855 р. був призначений молодшим лікарем 4-го ластового екіпажу Чорноморського флоту, а потім знаходився у складі Севастопольського гарнізону під час облоги його англо-французькими

військами як ординатор шпиталів, розташованих на північній стороні. З 1 вересня 1855 р. і до підписання миру у березні 1856 р. майже увесь час перебував на Михайлівській та Константинівській батареях другого і першого відділень захисної лінії міста. У складних умовах Кримської війни молодий лікар був змушений лікувати хворих на тиф, розмішених у шпиталі в селі Дуванка під Севастополем. За час військової служби він був нагороджений 12 орденами і медалями, в тому числі й турецьким орденом «Меджидіє». Після Кримської війни В.А. Страдомський продовжив службу морським лікарем на військових кораблях Чорноморського флоту. Брав участь у військових діях біля берегів Кавказу у 60-х рр. і у Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. [6].

У шпиталях гостро не вистачало необхідних медикаментів. Для поповнення медичних припасів населенням Чернігівської губернії у 1854 р. було зібрано і надіслано 300 пудів корпію на потреби діючої армії [7], а у 1855 р. – 208 пудів 20 фунтів корпію та 7 пудів компресів [8]. На користь поранених у Кримську війну воїнів Ніжинським грецьким товариством було пожертвовано 4000 руб. [9].

Враховавши уроки Кримської війни, Російська імперія інакше підійшла до проблеми медичного оснащення фронту в роки Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Географія шпиталів була ширшою, воїнів привозили і до лікувальних закладів Чернігівської губернії. Поряд з корпієм використовувалася вата. У країні через періодичні видання здійснювалася пропаганда, яка була значно слабшою в роки Кримської війни.

Значний вклад у справу переможного завершення Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. внесли військово-медичні працівники, які брали активну участь у розгортанні лазаретів, лікарень, в організації санітарних загонів і поїздів. 29 серпня 1876 р. з Чернігова виїхав санітарний загін, що складався з лікаря А.А. Ващенко-Захарченка і студента 3 курсу медичного факультету Олександрова. Разом з ними було відправлено воїнів-добровольців [4, 73].

У шпиталях та лазаретах з перших днів війни не вистачало медичного персоналу, тому уряд імперії почав заохочувати до служби у військово-медичному відомстві на час війни вільно практикуючих повітових медичних та аптечних фельдшерів без чину і вільно практикуючих ветеринарних фельдшерів у віці до 50 років. Харківське окружне військово-медичне управління пропонувало усім вільно-практикуючим фельдшерам на випадок відрадження їх до військово-тимчасових закладів діючої армії видавати щомісячне жалування у розмірі 50 руб. і по 100 руб. підйомних кожному на рівні з нижчими чинами армії. У Чернігівській губернії виявило бажання поступити на військово-

медичну службу у санітарні військово-тимчасові заклади 17 фельдшерів, 5 аптечних помічників і 3 лікарські учні [10]. За пропозицією Міністерства внутрішніх справ було вирішено залучити не менше 300 вільнопрактикуючих, позаштатних лікарів, по можливості й тих, які служили у цивільному відомстві на обов'язкову військово-медичну службу у діючу армію на Балканському і Кавказькому театрах війни [11, 1–2].

Брав участь у Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. уродженець Чернігівської губернії лікар Євгеній Васильович Вербицький. Він звернувся з проханням до директора Історико-філологічного інституту князя Безбородька про переміщення його до військово-медичного відомства. З 5 червня 1876 р. Є.В. Вербицький займав посаду лікаря в Історико-філологічному інституті князя Безбородька і Ніжинській гімназії. У лютому 1877 р. він писав у своєму клопотанні про велике значення наукової шпитальної практики у військовий час, яка спонукала просити перевести його у військово-медичне відомство з метою отримання посади в одному з військово-тимчасових шпиталів діючої армії. Є.В. Вербицький отримав призначення у Закавказький край молодшим ординатором з річною платнею у 1800 руб. на рік. Йому були асигновані подвійні прогонні гроші на проїзд з Ніжина до Тифлісу і підйомні 800 руб. [12, 1–18].

Для поповнення запасів корпію, який витрачався у значній кількості при наданні допомоги пораненим на Балканському півострові, Головне військово-медичне управління зверталось до Чернігівського місцевого управління Товариства опіки про хворих і поранених воїнів армії з проханням «весь имеющийся запас корпия при управлении приказано немедленно осмотреть и отобрать годную, под наблюдением врача уложить в ящики с обозначением на каждом веса сложенной корпии и затем отправить в Киевское местное управление» [13, 4]. В результаті з Чернігова до Києва вже у жовтні 1876 р. було відправлено чотири ящики корпію вагою 18 пудів [13, 17]. З Новгород-Сіверського повіту жителем М. Серединовим було відправлено до Києва 8,5 фунтів корпію [13, 57]. Глухівський повітовий справник звернувся до населення повіту з проханням не відправляти зібраний корпій до Києва, а передати Чернігівському губернському шпиталю з метою утворення запасів медикаментів на місці [13, 47].

Російський уряд також закликав усіх «монашествующих послушниц и сестер, и вообще лиц, пребывающих в наших женских монастырях и общинах, немедленно и с усердием, достойным подвижниц святых обителей, заняться изготовлением корпии, бинтов, белья и других по возможности лазаретных принадлежностей, потребных для

больных и раненых воинов» [14, 95].

У зв'язку з початком бойових дій на території Балканського півострова, «ее Величество Государыня Императрица соблаговолила изъявить желание, чтобы женские монастыри приготовили отряды сердобольных сестер для отправления, в случае надобности, в лазареты, имеющие устроиться внутри Империи» [14, 95–96]. Рапортом від 27 січня 1877 р. «настоятельница Нежинского Введенского монастыря игуменья Смарагда доносит, что сестры, вверенной ей обители, готовые посвятить себя на служение больным и раненым воинам, встречают необходимость в инструкции для руководства и упражнения практического ухода за больными» [15, 194].

2 квітня 1877 р. надійшло розпорядження від Священного Синоду про утворення в чоловічих монастирях загонів братів милосердя. Центрами підготовки загонів братів милосердя стали монастирі Єлецький у Чернігові та Благовіщенський у Ніжині. В результаті погодилися поступити у загін братів милосердя 1 послушник Чернігівського Єлецького монастиря; 1 ієромонах, 1 ієродиякон і 1 монах Новгород-Сіверського монастиря; 1 ієродиякон Ніжинського монастиря; 2 ієродиякони Домницького монастиря; 1 ієромонах, 1 ієродиякон і 1 монах Батуринського монастиря; 1 ієродиякон і 2 послушники Козелецького монастиря. 3 санітарів особливо відзначилися своїм завзяттям ієродиякон Арсеній Козелецького і послушник Олексій Петров Єлецького монастирів. Останній у 1876 р. знаходився у поході в Сербію в числі добровольців і після завершення військових дій успішно повернувся до Єлецького монастиря [16, 113–114].

З початком війни у Чернігівську губернію почали прибувати поранені воїни на лікування. Населення губернії за браком офіцерських місць у шпиталях і лазаретах, брало на лікування у свої будинки поранених воїнів.

Конотопське товариство Попечительства пооранених та хворих воїнів почало обладнувати шпиталь на 100 ліжок. У зв'язку з цим Конотопська міська дума 24 квітня 1877 р. постановила утримувати в цьому шпиталі за рахунок міського бюджету 10 поранених і хворих. Міські лікарі зобов'язалися безкоштовно лікувати їх. Конотопське надзвичайне повітове земське зібрання 5 травня асигнувало на шпиталь 5 тис. руб. із земських коштів, а також 1 тис. руб. для допомоги сім'ям мобілізованих солдатів. Асигнували кошти на санітарні потреби й інші земства Чернігівської губернії: Остерське – 3 тис. руб., Козелецьке і Кролевецьке – по 1 тис. руб., а також багато міських і сільських громад [3, 32].

У часописі «Черниговские епархиальные известия» зазначалося про відкриття 30 квітня 1877 р. шпиталю для поранених і

хворих воїнів у Ніжині в корпусі Ніжинських богоугодних закладів, в якому знаходилася церква і лікарня. Завідуючим став військовий начальник підполковник Н.Г. Кноринг. Член Чернігівської губерньської земської управи М.О. Константинович зазначав: «Теперь больные покоятся в госпитале при самых благоприятных условиях – изысканной чистоте, прекрасной пище и самом внимательном уходе». У закладі працювали спостерігач, доглядач, 4 лікаря, 5 фельдшерів, священник з паломником, 6 братів і 3 сестри милосердя. Крім того, матушкою ігуменею Смарагдою «назначено в наш госпиталь 16 душ сестер из обители, которые суточно дежурят в числе четырех» [17, 421–422, 427].

3 лютого 1877 р. під керівництвом фельдшера Києво-Курської залізниці пана Горшкова по 20 черниць та послушниць Ніжинського Введенського жіночого монастиря пройшли практичний курс медичного нагляду за хворими. Разом було підготовлено 60 сестер милосердя. Ігуменья Смарагда терміново приступила до благоустрою відділення шпиталю у своєму монастирі на 20 ліжок, 10 з яких були офіцерськими. Для цього було витрачено 1000 руб. 21 червня 1877 р. прибув до Ніжина перший транспорт хворих і поранених у кількості 118 чоловік, 20 з яких були розміщені у відділенні шпиталю Введенського монастиря. «Объявлено было сначала, что таковые (раненые) придут ночью на 20 июня, а уже в семь часов все было готово у сестер: самовары кипели, кровати прибраны, сестры сами на стороже». З тих пір ігуменья взяла на себе усе господарство упорядкованого відділення. Правління Червоного Хреста надавало лише гроші на утримання хворих і поранених, а їх годування, прання білизни, придбання необхідних продуктів харчування, матеріалів для перев'язок, рівно як і витрати коштів, які видавалися ігумені – усе відбувалося за розпорядженням і під безпосереднім наглядом самої ігумені Смарагди, з необхідною при цьому перепискою, веденням різних підрахунків і звітів [18].

Благодійна діяльність сестер милосердя з числа монахинь і послушниць Ніжинського монастиря повинна була збільшитися з відкриттям у будинку того ж таки монастиря нового Ніжинського Введенського шпиталю № 2 на 70 ліжок. «Лазарет этот был устроен с соизволения епархиального начальства и по предложению игуменнии Смарагды в каменном обширном двухэтажном флигеле, принадлежащем монастырю, с платой за него 50 руб. в месяц». До 10 офіцерських ліжок, упорядкованих у монастирському відділенні шпиталю, було приєднано ще 5, як 5 % загального числа ліжок, які знаходилися в ніжинських лазаретах. Не дивлячись на це, протягом Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. ні у

шпиталі при Богоугодному закладі, ні у великому Введенському лазареті № 2 офіцерів ніколи не було. Після відкриття шпиталю № 2, до якого крім зазначених вище 4 сестер вимагалось офіційно ще 2–4 черниці щоденно, з яких 3 старшим призначено було видавати по 10 руб., а іншим, 5 молодшим, по 8 руб. З 2 лютого 1878 р. почали просити ще по 2 сестри у шпиталь № 1, де вони працювали по 10–12 годин [19].

При великому Введенському шпиталі працювали скарбник монастиря монахиня Флавіана, благочинна монахиня Пасла, на посадах сестер милосердя 6 молодших черниць, 42 послушниці, 3 кухарки та 7 прачок [20].

Російсько-турецькі війни другої половини XIX ст. мали великий вплив на розвиток медицини, одночасно продемонструвавши неготовність Російської імперії до них і спричинивши значні людські втрати. На плечі населення імперії, у тому числі й Чернігівської губернії, були покладені усі тяготи воєнного часу. Медичні працівники усіх рангів відгукнулися на заклик імператора про допомогу. Окрім безпосередньої участі медичного персоналу на фронтах, на території Чернігівської губернії відкривалися шпиталі, а її населення збирало кошти, медикаменти та перев'язочні матеріали на потреби хворих та поранених воїнів.

Посилання

1. Ляшук П.М. Кримська війна по-українськи / П.М. Ляшук // Україна молода. – 2006. – № 41 (3 березня).
2. Сохань П.С. Участь народних мас України у визволенні Болгарії / П.С. Сохань, В.Н. Жук // Український історичний журнал. – 1978. – № 2. – С. 66–75.
3. Жук В.Н. Із історії спільної боротьби українського і болгарського народів проти оттоманського ярма 1877–1878 рр. (За документами державних архівів СРСР і УРСР) / В.Н. Жук // Архіви України. – 1976. – № 3. – С. 28–34.
4. Фомін Ю.Ю. Український добровольці у сербсько-турецькій війні 1876–1878 рр. / Ю.Ю. Фомін // Український історичний журнал. – 1968. – № 3. – С. 67–76.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 1, спр. 10565, 189 арк.
6. К 150-літтю начала Крымской войны (комментарий в свете веры): Церковно-Научный Центр «Православная Энциклопедия». – 2004 (24 марта). – Режим доступа до сюжету: <http://www.sedmitza.ru/text/399148.html>.
7. Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 24. – Часть официальная. – С. 69.
8. Черниговские губернские ведомости. – 1855. – № 44. – Часть официальная. – С. 275.
9. Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 25. – Часть официальная. – С. 73.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 14-В, спр. 74, 216 арк.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 13-В, спр. 173, 268 арк.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. 1105, оп. 1, спр. 72, 121 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 1, спр. 10, 103 арк.
14. Об изготовлении отрядов сердобольных сестер для отправления в лазареты, имеющие устроиться внутри империи

// Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 3. – Часть официальная. – С. 95–96.

15. Отношение его преосвященства к г. начальнику Черниговской губернии // Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 5. – Часть официальная. – С. 194.

16. О составлении отрядов сердобольных братьев в мужских монастырях для ухода за ранеными и больными воинами // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 113–114.

17. Открытие госпиталя для раненых и больных воинов в г. Нежине // Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 15. – Часть неофициальная. – С. 421–427.

18. Про Введенский монастырь. Местное черниговское управление Общества попечения о больных и раненых воинах вошло в сношение с епархиальным начальством об образовании «сердобольных сестер» из монахинь и послушниц девичьих монастырей епархии // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 12–13. – Часть неофициальная. – С. 135–140.

19. Нежинский Введенский девичий монастырь и участие его в деле служения Красному Кресту и сердобольной помощи больным и раненым воинам в прошедшую войну // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 37. – Часть неофициальная. – С. 404–406.

20. Нежинский Введенский девичий монастырь и участие его в деле служения Красному Кресту и сердобольной помощи больным и раненым воинам в прошедшую войну // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 39. – Часть неофициальная. – С. 422.

Сидоренко О.С. Медицинская помощь русской армии в русско-турецких войнах второй половины XIX в. (на материалах Черниговской губернии)

В статье рассмотрена проблема медицинского обеспечения русской армии в Крымской войне 1853–1856 гг. и Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. Дана характеристика основным формам медицинской помощи, проанализировано участие медицинского персонала Черниговской губернии в военных конфликтах.

Ключевые слова: Крымская война, Русско-турецкая война, доктор, фельдшер, лазарет, корпий.

Sydorenko O.S. The medical aid to the Russian army in the Russian-Turkish wars in the second half of XIX century (on the materials of Chernihiv province)

This paper focuses on the problem of a medical care of Russian army in the Crimean war 1853–1856 and the Russian-Turkish war 1877–1878. The main forms of medical aid are characterized and the participation of Chernihiv province medical staff in the military conflicts is analyzed.

Key words: Crimean war, Russian-Turkish war, doctor, medical assistant, hospital, lint.

14.03.2014 р.

ДО ІСТОРІЇ 19-ГО ПІХОТНОГО КОСТРОМСЬКОГО ПОЛКУ: РОКИ ДИСЛОКАЦІЇ НА СІВЕРЩИНІ

Розглянуто історію 19-го піхотного Костромського полку в 1866–1892 рр. та подано біографічні відомості про командирів полку, що служили в роки дислокації полку на Сіверщині (Борзна, Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів).

Ключові слова: 19-й піхотний Костромський полк, генерали, Борзна, Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів.

Для дослідників минувшини Сіверщини певну зацікавленість становить історія 19-го піхотного Костромського полку, який у другій половині XIX ст. майже три десятиліття дислокувався на території Чернігівської губернії. Проте, у сучасній історіографії не існує повноцінного дослідження історії названого полку, а найбільшим доробком у цій проблематиці можна назвати лише видання, що побачило світ у далекому 1900 р. [2]. Все це призводить до того, що зустрічаються певні неточності та прогалини у висвітленні історії 19-го піхотного Костромського полку, зокрема у датуванні подій, зазначенні місць дислокації та послідовності перебування на посадах командирів. Малодослідженими залишаються біографії видатних генералів та офіцерів, які служили у полку.

Розглянемо один із епізодів історії 19-го піхотного Костромського полку, який охоплює період від 1866 до 1892 рр., коли названий військовий підрозділ дислокувався у Чернігівській губернії.

19-й піхотний Костромський полк був сформований 29 серпня 1805 р. із 6-ти рот Великолуцького полку, однієї роти Вільмандстранського гарнізонного полку та однієї роти Кексгольмського гарнізонного полку [2, 5]. Створений полк отримав назву Костромський мушкетерський полк та увійшов до складу 6-ї піхотної дивізії. 22.02.1811 р. імператорським указом про перейменування всіх мушкетерських частин на піхотні отримав назву Костромський піхотний полк. У 1806–1814 рр. полк брав участь у Наполеонівських війнах, у 1828–1829 рр. – у російсько-турецькій війні, у 1831 р. – придушенні польського повстання. У 1833 р. в ході реорганізації армійської піхоти 6-та піхотна дивізія була перейменована на 5-ту. Одночасно відбулось укрупнення полків, під час якого Костромський полк був розширений до чотирьох батальйонного та 28.01.1833 р. перейменований з піхотного на єгерський. У 1849 р. Костромський єгерський полк брав участь в Угорській кампанії. Важлива подія відбулась 1850 р., коли імператорським указом полку було надане старшинство від 1700 р. – року формування Великолуцького полку, того самого, який у 1805 р. став головною складовою

новоствореного тоді Костромського полку. У 1854–1855 рр. полк брав участь у Кримській війні. По її завершенні відбулась чергова реорганізація піхоти – єгерські полки знову перейменовували на піхотні та скоротили до трьох батальйонного складу. Отже, від 17.04.1856 р. Костромський єгерський полк став іменуватись Костромським піхотним полком, а згодом (від 25.03.1864) отримав номер – 19-й. До бойової історії полку додамо, що у 1863–1864 рр. він брав участь у придушенні другого польського повстання [5, 61; 11, 220].

В ході військової реформи 60-х років XIX ст. указами від 6 серпня 1864 р. були прийняті два ключових положення «О военно-окружных управлениях» [13, 698] та «Об управлении местными войсками военного округа» [14, 786], за якими регулярні війська Російської імперії поділили на два типи: війська польові та війська місцеві. Всі ці війська територіально об'єднали у військові округи. 5-та піхотна дивізія (17-й Архангелогородський, 18-й Вологодський, 19-й Костромський та 20-й Галицький піхотні полки, 5-та артилерійська бригада) була включена до складу Харківського військового округу із відповідним передислокуванням. Чисельність полку визначалася нормами мирного часу, тобто близько 120 солдат у роті (чотири роти у батальйоні, плюс по одній стрілецькій роті на батальйон, усього – 15 рот). Загальна чисельність полку – близько 1900 чол. З 1864 р. особовий склад батальйону у мирний час сягав 500 нижніх чинів, у воєнний – 900 нижніх чинів [1, 126].

У квітні 1866 р. командир 19-го піхотного Костромського полку полковник Андрій Васильович Іванов (див. додаток) отримав наказ на перехід своєї частини на нові квартири на Чернігівщині. «Транзитною» зупинкою став Київ, де у травні–вересні 1866 р. особовий склад 5-ї піхотної дивізії задіяли на будівництві Києво-Балтської залізниці. Після того Костромський полк вирушив на постійне місце дислокації до м. Борзна Чернігівської губернії, куди прибув 9 жовтня 1866 р. [2, 202]

В Борзні полк зіткнувся з проблемою розміщення особового складу, адже місто не мало приміщень не лише для облаштування казарм, але й навіть для розміщення управління, цейхгауза тощо. У місті зуміли розквартирувати лише штаб та караульну роту, а от три батальйони були розкидані по ближніх поселеннях: 1-й батальйон – у с. Фастівці, 2-й батальйон – у с. Комарівка, 3-й батальйон – у містечку Бахмач [7, 550].

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. відбулась ротація військ 5-ї піхотної дивізії, під час якої Костромський полк у 1869 р. був передислокований до губерньського міста Чернігова. Тут вдалось знайти приміщення для штабу та одного батальйону. Інші два батальйони розквартирували більш-менш компактно у населених пунктах повіту – заштатному місті Березна (1-й батальйон) та селах Іванівка і Вересоч (3-й

батальйон) [8, 384]. У перший рік квартирування в Чернігові у грудні 1869 р. раптово від інсульту помер командир – полковник Іванов. Тимчасово командиром призначили полковника Генштабу Емануеля, але в полку він так й не з'явився, а за нього до квітня 1870 р. виконував обов'язки командира майор Валерій Олександрович Д'яконов [2, 207]. Нарешті, у квітні 1870 р. був призначений командиром полковник Ігнатій Михайлович Клейнгауз (див. додаток).

У 1872 р. у 5-й піхотній дивізії відбулась ротація місцями дислокації 18-го Вологодського та 19-го Костромського полків. Перший із Новгород-Сіверського перейшов до Чернігова, а другий навпаки, розквартирувався на його місці. Отже, штаб та караульна рота 19-го Костромського полку розмістились в Новгороді-Сіверському, 1-й батальйон – в Коропі, 2-й батальйон – у Середині-Буді, 3-й батальйон – у Воронежі [9, 521].

Але перебування в Новгороді-Сіверському виявилось тимчасовим: вже за два роки, у 1874 р., полк перевели на дислокацію до міста Глухова. Тут він вперше з часу перебування на Чернігівщині розмістився здебільше казармено: штаб, караульна рота та три роти 2-го батальйону в – Глухові, 1-й батальйон – в Шостці, дві роти 2-го батальйону – в Кролевці. Й лише 3-й батальйон розмістили на квартирах у містечку Вороніж та по селах повіту [2, 203–204; 10, 361]. Місцем літніх полкових і дивізійних зборів, як й для всіх інших підрозділів 5-ї піхотної дивізії, було визначене містечко Батурин, поблизу якого (за 1,5 версти на південь) з 1871 р. спеціально упорядковували табірне поле. Батуринський табір на той час був одним із найкращих в Російській імперії. Не випадково літні табірні збори 5-ї піхотної дивізії, як зразкові, постійно відвідували високі чини, й зокрема, у 1873 та 1875 рр., на огляд військ до табору приїжджав імператор Олександр II [2, 204].

У Глухові штаб полку розмістився в будинку по вул. Дергуновській (нині – вул. Терещенків). Тепер ця будівля примикає до стадіону та відома сучасним глухівцям як «художні майстерні». Побудований будинок у 1862 р. Головний його фасад, нині обернутий до стадіону, оформляв портик з чотирма колонами. Неподалік від штабу розміщались полкові казарми. Після того, як полк покинув Глухів, ці казарми викупив цукрозаводчик Н.А. Терещенко та переобладнав під навчальний корпус ремісничого училища (відкрито 1899 р.). Нині колишні казарми так й залишаються в розпорядженні учнів (навчальний корпус № 1), але вже Глухівського агротехнічного інституту СНАУ [16].

З перших днів квартирування між військовими та міщанами склались добрі відносини. Чимало офіцерів одружились з дівчатами із Глухова та повіту. Наприклад, дружина командира полку Клейнгауза була із родини місцевих землевласників Карпекиних (хутір Ловра Глухівського повіту). Деякі офіцери у

вільний час від служби брали активну участь у громадському житті міста, дехто викладав у навчальних закладах міста. Так, гімнастику у Глухівській чоловічій гімназії викладав штабс-капітан К. Присненко [3]. Додамо, що згаданий Костянтин Карлович Присненко, пройшовши російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., дослужився до звання підполковника та видав у 1900 р. книгу «Первая Плевна и 19-й пехотный Костромской полк...» [15].

Мирне життя полку в Глухові перервала загроза військового конфлікту з Туреччиною. 2 листопада 1876 р. в штаб полку прибуло розпорядження про мобілізацію, а всі роти отримали наказ зібратись у Глухові. 7 листопада полк був зібраний: роти розмістились у місті та його передмістях, частково в таборі, що був організований за 2,5 версти від Глухова. В той саме день почали прибувати мобілізовані запасу – здебільше із Курської губернії. Усього протягом 7–13 листопада полк отримав поповнення у кількості 1450 нижніх чинів. Штат 19-го піхотного Костромського полку був доведений до воєнного, але мав чисельність трохи нижче нормативної: штаб-офіцерів – 5 (потрібно 8), обер-офіцерів – 61 (69), унтер-офіцерів – 366 (270), музик – 85 (82), рядових – 2628 (2820) [2, 212]. Тобто, дещо не вистачало штаб-офіцерів, обер-офіцерів та рядових, але більше від норми було унтер-офіцерів та музик. У ці самі дні полк отримав потрібну кількість коней, додатковий інвентар, форму та зброю.

Завершивши таким чином підготовку до походу, 15 листопада командир полку отримав маршрут руху до місця формування своєї армії, за яким вирушати в похід було призначено через чотири дні. Вихід із Глухова відбувався урочисто. От як про це згадував офіцер Богданович: «19-го утром полк выстроился на городской площади для слушания напутственного молебствия. По его окончании городским обществом было предложено офицерам и нижним чинам полка угощение, которое продолжалось до 12 часов дня, окончилось только тогда, когда сказано и выпито было больше, чем следует. После того, за исключением стрелковых рот и штаба, выступивших 20-го, полк двинулся в путь на Крупец, Рыльск и станцию Коренево. 24-го на последней началась посадка в вагоны и отправление на Киев...» [2, 213]. З Києва п'ятьма ешелонами рушили на станцію Жмеринка Подільської губернії, звідки перейшли до містечка Браїлів Вінницького повіту. У Браїлові та навколишніх селах – Сьомаки, Межирів, Потоки – полк перебував до середини квітня 1877 р. [6]. Так само на Поділля, а також сусідню Бессарабію, були стягнуті інші полки 5-ї піхотної дивізії.

12 квітня 1877 р. імператор Олександр II видав «Высочайший манифест» про початок війни з Туреччиною. 5-а піхотна дивізія (командир – генерал-лейтенант Ю.Шильдер-Шульднер) входила до складу 9-го армійського корпусу під командуванням

генерала М.Криденера. Цей корпус, а також 8-й, 11-й та 12-й корпуси утворили Діючу армію, на яку були покладені основні обов'язки по війні з Туреччиною. Головнокомандуючим було призначено брата імператора Олександра II – великого князя Миколу Миколайовича [1, 129].

14 квітня 1877 р. 19-й піхотний Костромський полк вийшов із Браїлова в напрямку станції Жмеринка для відправки залізницею на станцію Бендери, а звідти через Румунію на театр бойових дій в Болгарію. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. полк брав активну участь у багатьох боях. Серед найважчих – невдалий штурм Плевни 8 липня 1877 р., коли полк втратив 7 офіцерів, 349 нижчих чинів (поранено – 548) та свого командира полковника Клейнгауза [15, 10–30]. Серед найвдалих – взимку того ж року перехід через Балкани та участь в бою при Ташкисені. За бойові заслуги 19-й піхотний Костромський полк отримав Георгіївський прапор з написом: «За переход через Балкани в 1877 году и за Ташкисен». Загальні втрати полку за війну були доволі суттєві: загинуло і пропало безвісти – 7 офіцерів, 365 рядових (у тому числі – 129 чол. з Чернігівської губернії), поранено – 19 офіцерів, 557 рядових [1, 233]. Після загибелі полковника Клейнгауза, з 15 липня 1877 р. командиром став полковник Олександр Якович Гудим. За рік в полк був призначений новий командир – з серпня 1878 р. ним став полковник Аркадій Семенович Беневський (див. додаток).

Після укладання 1 липня 1878 р. мирної угоди, бойові дії на Балканах припинились. Російські війська стали повертатись на Батьківщину, але значна їх частина залишалася на Балканах до середини 1879 р., у тому числі й 5-а піхотна дивізія, яка лише на початку липня 1879 р. розпочала вихід із Болгарії. 19-й піхотний Костромський полк із Бургаса пароплавами рушив на Севастополь, звідки залізницею до станції Красне (нині – Путивль), й далі похідним порядком – на Глухів. Урочиста зустріч військових відбулась 2 серпня 1879 р. До 1 вересня полк розташувався на околиці Глухова табором, провів переформування із трьохбатальйонного в чотирьохбатальйонний склад. Після того війська розмістились таким чином: штаб полку і 1-й батальйон – у Глухові, 2-й батальйон – у Кролевці, 3-й – у Воронежі, 4-й – у Шостці [2, 273–274].

15 травня 1880 р. командир полку полковник Беневський отримав підвищення – призначення на посаду начальника штабу Східно-Сибірського військового округу. Новим командиром Костромського полку з 15 червня став полковник Олександр Миколайович Попов (див. додаток).

У 1887 р. відбулись зміни у проведенні літніх табірних зборів. Тепер полковий збір (у червні–липні) відбувався не в Батурині, а під Глуховом, у спеціально обладнаному таборі у с. Нова Гребля.

Проте, на дивізійний збір (у серпні) як й раніше, ходили до Батурина.

У 1888 р. був ліквідований Харківський військовий округ, а губернії (Харківська, Чернігівська, Полтавська та Курська), що входили до його складу, віднесли до Київського військового округу. Того ж 1888 р. командир полку Попов отримав підвищення у званні та посаді з направленням на Далекий Схід. Замість нього командиром полку був призначений полковник Стефан Йосипович Курч (див. додаток). Через деякий час відбулись певні зміни у дислокації військ Київського військового округу. Торкнулись вони й полків 5-ї піхотної дивізії. Зокрема, 19-й піхотний Костромський полк восени 1892 р. залишив Глухів та був переведений в м. Ромни Полтавської губернії, а звідси у 1895 р. – до Волинської губернії. Місцем дислокації визначили губернське місто Житомир, де полк перебував до початку Першої світової війни [2, 279–280].

Таким чином, 19-й піхотний Костромський полк з 1866 до 1892 р. був розквартирований у Чернігівській губернії – в Борзні (1866–1869), Чернігові (1869–1872), Новгороді-Сіверському (1872–1874) та у Глухові (1874–1892). У цей час командирами полку були полковники Олександр Васильович Іванов (03.1865–13.12.1869), Еммануель (13.12–13.04.1870), Ігнатій Михайлович Клейнгауз (04.1870–07.1877), Олександр Якович Гудим (15.07.1877–4.08.1878), Аркадій Семенович Беневський (4.08.1878–15.05.1880), Олександр Миколайович Попов (5.06.1880–1.07.1888), Стефан Йосипович Курч (25.07.1888–18.09.1897).

Проведене дослідження історії полку та біографій його командирів відкриває нові сторінки історії Сіверщини та її населених пунктів.

Додаток

Біографії командирів 19-го піхотного Костромського полку, які служили на Сіверщині у 1866–1892 рр.

Іванов Олександр Васильович (р.н. невід.– 12.1869) – полковник. В офіцерській службі з 2.08.1836 р. Командир 19-го піхотного Костромського полку (03.1865–13.12.1869).

Звання: полковник (4.07.1862).

Нагороди: ордена Св. Анни 3 ст. (1849); Св. Володимира 4 ст. (1854); Св. Станіслава 2 ст. (1859); Св. Анни 2 ст. (1867) [17, 215].

Клейнгауз Ігнатій Михайлович (р. н. невід.– 8.07.1877) – полковник. В офіцерській службі з 26.07.1846 р. Командир 19-го піхотного Костромського полку (04.1870–07.1877). Брав участь в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Загинув 8.07.1877 р. в бою під Плевною (Болгарія).

Звання: полковник (10.02.1868).

Нагороди: ордена Св. Анни 4 ст. (1849); Св. Анни

3 ст. (1855); Св. Станіслава 2 ст. (1855); Св. Анни 2 ст. (1864); Св. Володимира 4 ст. (1864); Св. Володимира 3 ст. (1871)[18, 311].

Беневський Аркадій Семенович (29.03.1840 – 3.04.1913) – генерал від інфантерії. Походить із дворян Могилевської губернії. Закінчив Олександрівсько-Брестський кадетський корпус та Костянтинівське військово-училище, після випуску вступив у службу з 16.06.1859 в 8-й стрілецький батальйон. У 1863–1864 рр. – навчання в Миколаївській академії Генштабу. У 1864–1875 рр. – служба при штабі Київського військового округу. Подальша кар'єра: командир 19-го піхотного Костромського полку (4.08.1878–15.05.1880), помічник начальника штабу Східно-Сибірського військового округу (15.05.1880–14.07.1884), помічник начальника штабу Приамурського військового округу (14.07.–20.11.1884), командир 2-ї Східно-Сибірської стрілецької бригади (20.11.1884–27.02.1886), військовий губернатор і командуючий військами Амурської області (м. Благовещенськ) та наказний отаман Амурського козачого війська (27.02.1886–14.03.1892). Одночасно, у 1891–1892 рр. тимчасово виконував обов'язки Приамурського генерал-губернатора. Після того – начальник штабу Київського військового округу (14.03.1892–12.03.1894), помічник начальника Генерального штабу (12.03.1894–28.04.1898), помічник Приамурського генерал-губернатора (м. Хабаровськ) і командуючого Приамурського військового округу та наказний отаман Приамурського козачого війська (28.04.1898–12.02.1903), член Воєнної ради Генерального штабу (12.03.1903–09.1905).

Звання: поручик (16.06.1859), штабс-капітан (6.11.1864), поручик генштабу (31.07.1865), штабс-капітан (16.04.1867), капітан (20.04.1869), підполковник (8.04.1873), полковник (27.12.1875), генерал-майор (30.08.1886), генерал-лейтенант (30.08.1893), генерал від інфантерії (16.02.1901).

Нагороди: ордена Св. Станіслава 3 ст. (1866); Св. Анни 3 ст. (1869); Св. Станіслава 2 ст. (1871); Св. Володимира 4 ст. (1873); Св. Анни 2 ст. (1881); Св. Володимира 3 ст. (1882); Св. Станіслава 1 ст. (1888); Св. Анни 1 ст. (1891), Св. Володимира 2 ст. (1895); Білого Орла (1901). Іноземні: прусський Червоного Орла 1 кл. та французький Почесного Легіону великий офіцерський хрест (1897). Почесний громадянин мм. Благовещенська та Хабаровська, почесний старик Амурського козачого війська [4; 19, 114].

Попов Олександр Миколайович (23.11.1839 – 4.05.1910) – генерал від інфантерії. Походить із дворян Естляндської губернії. Виховувався у Павловському кадетському корпусі, після випуску вступив у службу з 6.06.1857 р. в гренадерський полк. У 1859–1861 рр. – навчання в Миколаївській академії Генштабу, з 1861 р. – служба при Генеральному Штабі, з 1863 р. – старший ад'ютант 27-ї піхотної дивізії. У 1868–

1874 рр. – служба у відділах руху військ залізницями Харківського військового округу. Начальник штабу 5-ї піхотної дивізії (7.10.1874–5.06.1880), в складі якої брав участь в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., отримав контузію. Подальша служба: командир 19-го піхотного Костромського полку (5.06.1880–1.06.1888), начальник штабу військ Південно-Уссурійського відділу (1.07.1888–11.04.1890), командир 1-ї Східно-Сибірської стрілецької бригади (11.04.1890–15.06.1892). Одночасно у 1891–1892 рр. тимчасово виконував обов'язки військового губернатора і командуючого військами Амурської області та наказного отамана Амурського козачого війська. Після того – начальник Фінляндської стрілецької бригади (15.09.1892–7.06.1898), начальник 1-й гренадерської дивізії (10.01.–7.06.1898), помічник командувача військами Приамурського військового округу (7.06.1898–20.06.1902). 20.06.1902 р. переведений в Генштаб у розпорядження Військового міністра, після вересня 1904 р. отримав звання генерала від інфантерії та відправлений у відставку за станом здоров'я. Останні роки життя мешкав у Санкт-Петербурзі.

Звання: поручик (6.06.1857), штабс-капітан (25.02.1862), капітан (27.03.1866), підполковник (17.04.1870), полковник (8.04.1873), генерал-майор (1.07.1888), генерал-лейтенант (14.05.1896), генерал від інфантерії (1904).

Нагороди: ордена Св. Станіслава 3 ст. (1864); Св. Анни 3 ст. (1867); Св. Станіслава 2 ст. (1870); Св. Анни 2 ст. і Св. Володимира 4 ст. (обидва – за відзнаку в російсько-турецькій війні 1877–1878); Св. Володимира 3 ст. (1879), Св. Станіслава 1 ст. (1891), Св. Анни 1 ст. (1895), Св. Володимира 2 ст. (1899). Іноземні: румунська Зірка великого офіцерського хреста (1877) [4; 19, 253].

Курч Стефан Йосипович (31.05.1850 – 11.01.1906) – генерал-майор. Походить із дворян Могилевської губернії. В службу вступив з 12.09.1864 р. кондуктором Миколаївського інженерного училища, після закінчення якого у 1868 р. у званні прапорщика направлений у 2-й понтонний напівбатальйон. У 1869 р. переведений в лейб-гвардії Преображенський полк. У 1875–1877 рр. служив у розпорядженні командуючого військами Західно-Сибірського військового округу. У 1877–1878 рр. брав участь в російсько-турецькій війні, був зарахований до 19-го піхотного Костромського та 17-го піхотного Архангелогородського полків. У 1878–1881 рр. знову у розпорядженні командуючого військами Західно-Сибірського військового округу. Подальша служба: командир 1-го Західно-Сибірського лінійного батальйону (5.05.1881–27.03.1886), командир 30-го резервного піхотного батальйону (27.03.1886–25.07.1888), командир 19-го піхотного Костромського полку (25.07.1888–18.09.1897), командир 1-ї бригади 4-ї піхотної дивізії (18.09.1897–4.03.1898), командир

2-ї бригади 2-ї піхотної дивізії (4.03.1898–31.10.1899), командир 2-ї бригади 5-ї піхотної дивізії (31.10.1899–14.04.1900), начальник 50-ї резервної піхотної бригади (14.04.1900–1904). У 1904–1905 рр. займав посаду військового цензора Віленського військового округу. Помер та похований в Мінську.

Звання: підпоручик (17.04.1870), поручик (30.08.1871), штабс-капітан (13.04.1875), майор (21.05.1875), підполковник (11.02.1877), полковник (29.04.1881), генерал-майор (14.05.1896).

Нагороди: ордена Св. Станіслава 2 ст.; Св. Анни 4 ст.; Св. Володимира 4 ст. (всі три – за відзнаку в російсько-турецькій війні 1877–1878); Св. Володимира 3 ст. (1887), Св. Станіслава 1 ст. (1901), Св. Анни 1 ст. (1904). Іноземні: італійський Великий офіцерський хрест ордена Свв. Маврикія та Лазаря (1903), французький орден Почесного Легіону (1903) [12, 1; 19, 617].

Посилання

1. Блакитний М. Участь мешканців Чернігівської губернії у бойових діях під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2 – С. 126–135.
2. Богданович В. Краткая история 19-го Пехотного Костромского полка. 1805–1900 / Сост. поручик В. Богданович. – Житомир, 1900. – 307 с.: ил., прил.
3. Василенко М.П. Глухів другої половини XIX століття. В гимназии (1875–1885): [Витяги з щоденника М.П. Василенка під назвою «Моя жизнь»] // Василенко М.П. Вибрані твори: У 3-х т. – К., 2008. – Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. – С. 13–282.
4. Военные губернаторы Амурской области. К 150-летию основания Усть-Зейского поста, 1856–1917 гг. / Сборник документов и материалов / Сост. Абеленцев В.Н. – Благовещенск, 2006. – 151 с.
5. Гренадерские и пехотные полки. Изд. 2-е. Справочная книжка Императорского Главной квартиры / Под ред. В.К. Шенк. – СПб., 1909. – 230 с.
6. Держархів Хмельницької обл., ф. 240, оп. 1, спр. 14, арк. 3–14.
7. Ежегодник русской армии на 1869 год. – СПб, 1869. – 673 с.
8. Ежегодник русской армии за 1870 год. – Ч. 2. – СПб, 1870. – 471 с.
9. Ежегодник русской армии за 1873–74 гг. – Ч. 2. – СПб, 1874. – 599 с.
10. Ежегодник русской армии за 1875 год. – Ч. 2. – СПб, 1875. – 446 с.
11. Костромской 19-й пех. полк // Военная энциклопедия / Изд. Сытина. – Т. XIII. – СПб, 1911. – С. 219–220.
12. Новое Время. – 1906. – 15 янв. – № 10718. – С. 1.
13. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание второе. – Т. XXXIX. – СПб., 1867. – № 41.162.
14. ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т. XXXIX. – СПб., 1867. – № 41.166.
15. Присенко. Первая Плевна и 19-й пехотный Костромской полк в русско-турецкую войну 1877–1878 года. – СПб., 1900. – 32 с.
16. Сбитный И.И. Подборка очерков о г. Глухове [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hlukhiv.com.ua/files/common/sbitnyj.pdf>.
17. Список полковникам по старшинству / Сост. по 1 янв. 1868. – СПб., 1868. – 628 с.
18. Список полковникам по старшинству / Сост. по 1

нояб.1873. – СПб., 1873. – 766 с.

19. Список генералам по старшинству / Сост. по 1 сент. 1904. – СПб., 1904. – 1384 с.

Есюнин С.Н. К истории 19-го пехотного Костромского полка: годы дислокации на Северщине

В статье рассмотрено историю 19-го пехотного Костромского полка в 1866–1892 гг. и подано биографические данные про командиров полка, которые служили в годы дислокации полка на Северщине (Борзна, Чернигов, Новгород-Северский, Глухов).

Ключевые слова: 19-й пехотный Костромской полк, генералы, Борзна, Чернигов, Новгород-Северский, Глухов.

Yesiunin S.M. On the history of the 19th Infantry Kostromsky Regiment: years of dislocations on Siverschyna

In the article considered the history of the 19th Infantry Kostromsky Regiment in 1866–1892 years and presents biographical information about the regimental commander who served during the deployment of the regiment in Siverschyna (Borzna, Chernihiv, Novhorod-Seversky, Hlukhiv).

Key words: 19th Infantry Kostromsky Regiment, generals, Borzna, Chernihiv, Novhorod-Seversky, Hlukhiv.

15.03.2014 р.

УДК 738 Кричевський, Жук «189/190»

О.М. Шолуха

КЕРАМІСТИ-ОРНАМЕНТАЛІСТИ В. КРИЧЕВСЬКИЙ, М. ЖУК В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Дослідження присвячене основоположникам школи професійної художньої кераміки на Лівобережжі В. Кричевському та М. Жуку. Згадується представник цього виду мистецтва на Чернігівщині А. Огієвський-Охотський, котрий творчо співпрацював з М. Жуком.

Ключові слова: В. Кричевський, М. Жук, А. Огієвський-Охотський, мистецтво, кераміка, орнамент, декор.

У європейській культурі другої половини XIX дедалі помітнішими ставали романтичні тенденції мистецтва – спротив раціоналізму та утвердження цінності приватного творчого начала. Національно-романтичними ідеями проникаються як літератори, так і діячі красних мистецтв. Особливо сприятливим виявився культурний ґрунт поневолення імперіями народів, зокрема слов'янських. В українському варіанті розвитку відбувався головню через поглиблення уваги до народного спадку та трансформації матеріалу за новітніми принципами.

Вивчення досвіду митців національно-романтичного відродження зламу XIX – XX-го століть є актуальним через потребу побудови нової



Іл. І. А. Огієвський-Охотський у роки навчання у
Строгановському центральному училищі технічного
рисунка (Москва). Москва. Кінець XIX – початок XX ст.
Фото з архіву родини митця

української держави на засадах спадкоємності, яка би продовжила українську традицію. Також важливо з'ясувати місце, роль, взаємозв'язки кожного окремого діяча у культуротворчому процесі. Пошуком національного стилю в українському мистецтві переймалися художники як одноосібно (П. Мартинович, О. Сластьон, С. Васильківський, В. Кричевський, М. Жук, М. Дяченко, О. Лушпинський, Г. Нарбут, М. Бойчук), так і в межах мистецьких інституцій (художньо-промислові заклади Західної України, Миргородська художньо-промислова школа, Українська академія мистецтв).

Важливий внесок у справу життєпису В. Кричевського зробили дослідники В. Щербаківський та В. Павловський [7; 3]. Окремі важливі аспекти, пов'язані з творчими зв'язками М. Жука, описано у публікації початку 1930-х Ю. Михайліва [2]. У рамках дослідження мистецької освіти в Україні теми торкався доктор

мистецтвознавства Р. Шмагало [6]. Процеси становлення української школи художників фарфору, що напряду пов'язані з педагогічною діяльністю М. Жука, висвітила у дисертаційному дослідженні мистецтвознавець О. Школьнік [5].

Подяку висловлюємо родині А. Огієвського-Охотського, А. Щербаню та О. Школьнік за наданий матеріал, що доповнив інформацію про митця.

Одним з першопрохідців, зачинателів нового національного стилю в українському мистецтві був В. Кричевський – живописець, архітектор, графік, художник театру та кіно, майстер декоративно-прикладного мистецтва. За його проектом було споруджено будинок Полтавського земства, де автор використав орнаментальні надбання українського народного мистецтва, але надав їм нової форми. У своїй творчості він застосував композиційні принципи, властиві народному дерев'яному будівництву, та використовував у оздобленні будівлі засоби, притаманні народному декоративно-прикладному мистецтву.

Наскрізною лінією у творчості майстра проходить осягнення духу народного мистецтва через досконале вивчення орнаменту. Це спонукало В. Кричевського до глибинного вивчення матеріальної культури нації. У сфері творчих зацікавлень митця знаходилися традиційні народні промисли, що могли прислужитися в оздобленні інтер'єрів: гончарство, килимарство, вибілка, гутництво, художній метал. Відомо, що майстер засвоював народні техніки не лише у бібліотеці, але й у майстернях ремісників, працюючи власноруч під опікою кустаря. Його робота архітектора передбачала комплексний підхід (від планів і фасадів до дверної ручки та килимка на підлозі).

Зокрема знаємо про студіювання гончарства В. Кричевським у славетного опішненського майстра І. Гладиревського. Митець формував глеки і миски на гончарному крузі й декорував їх поливою та ангобним розписом за допомогою різьки. Відомим є також факт роботи художника у металі. Засвоєння базової ремісничої техніки виготовлення дозволяло В. Кричевському оволодіти характерними формотворчими властивостями матеріалів (їх мовою). Опанування керамічного мистецтва забезпечило найширше використання декоративних якостей цього глибоко народного ремесла, зокрема, у зовнішньому та внутрішньому облицюванні споруд (будинок Полтавського земства, будинок Грушевського (Київ), школа на Куренівці (Київ)).

Відома низка проектів авторства В. Кричевського для втілення у кераміці: вази та письмовий прибор (декоровані синім орнаментом по білому ангобованому тлу, що виконувався під час перебування у Миргороді (1918-1919),

В. Кричевський очолював Миргородський художньо-промисловий інститут, викладав композицію та орнамент); проекти декоративних тарелів та кахель; ескізи керамічних печей та посуду для оформлення театральних п'єс та кінофільмів; проекти керамічних виробів для «ательє» Якобса (ліплені прикраси, майолікові плитки з орнаментацією, метлаські плитки).

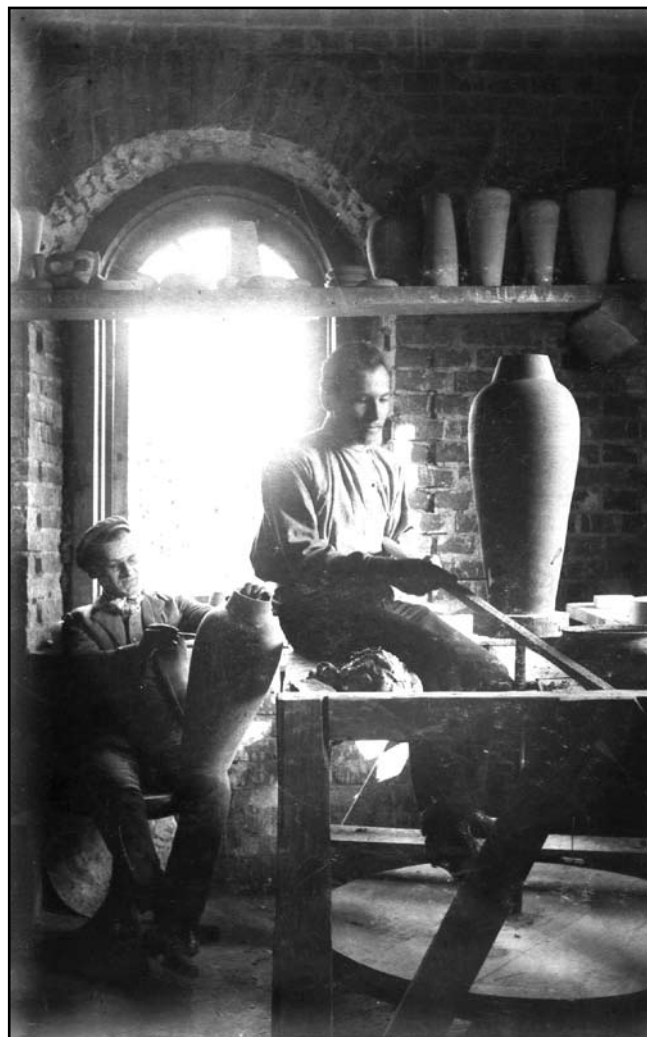
Зацікавленість керамікою захоплювала художника й до творчих експериментів (знаємо про відтискання штампом пластичного декору по свіжо відформованому виробу; цю техніку важко віднести до широко застосовуваних). Процес вивчення народного мистецтва та орнаменту у В. Кричевського проходив через дослідження, замальовування, колекціонування. На жаль, втрачено велику колекцію килимів та кераміки.

Доробок митця у декоративно-прикладному мистецтві цілком базувався на українському орнаменті, трактованому по-новому, відповідно до творчих уявлень автора. Широкий, свіжий погляд на проблему дозволив В. Кричевському бачити в орнаменті самостійний та самодостатній вид декоративного мистецтва, а науковий підхід (вивчення етнографічного, історичного, географічного, типологічного, педагогічного, терапевтичного, психологічного аспектів) сприяв відкриттю нових смислів орнаменту.

Зокрема, митець побачив у орнаментальній імпровізації засіб підтримки тону креативності, стимулювання фантазії, психотерапевтичну дію. В. Кричевський писав: «Орнамент може створювати настрій». Митець часто створював орнаменти для власного задоволення та у тяжкі моменти життя [3, 128]. Педагогічний аспект його творчості був пов'язаний з виявленням корисності рисування орнаментів для набуття учнями тренуваності руки, ока, відчуття ритму й композиції. Знаннями, які були здобуті у процесі інтелектуальної та творчої праці, митець безкорисливо ділився з учнями.

Генерування національної мистецької потуги за сприятливих політичних обставин спричинило народження вищої мистецької інституції – Української академії мистецтв. Її «батьками-засновниками» стали провідні художники доби: М. Бойчук, М. Бурачек, Г. Нарбут, А. Маневич, О. Мурашко, М. Жук.

М. Жук – митець з когорти визначних, творець школи українського професійного фарфору. Як і В. Кричевський, мав багатогранний творчий дар й вповні зреалізував себе, чому, без сумніву, сприяв універсальний епохи модерну. Універсальні здібності митця проявилися у живописі, графіці, театральному мистецтві та літературі (сам називав себе художник-літератор), педагогічній діяльності. Калейдоскопічність проявів творчого гену був



Іл. 2. А. Огієвський-Охотський (перший зліва) під час виконання рисунка на вазі. Початок XX ст.

Фото з архіву родини митця

примножений працею за умов бурхливого розвою мистецьких напрямів кінця XIX – початку XX століття. Символізм, модерн, конструктивізм, кубізм, неопримітивізм та їх суміші – ось віяння, на які самобутньо відгукувався художник. Імпровізуючи зі стилями, напрямками, формами, масштабами, майстер ніби випробовував себе. У живописі, графіці, мистецтві кераміки він намагається опанувати всі образотворчі, декоративні, монументальні, станкові форми. М. Жуку був підвладний широкий спектр технік та матеріалів.

У графіці він оволодіває техніками офорту, деревориту, літографії, лінориту, у мистецтві кераміки – засобами творчого вираження, до яких увійшли різноманітні техніки формування, як-то: ліплення, пресування, відсікання; декорування: фотокераміки, мустеру, відведення, мініатюрного письма, різьблення, емалювання, підполивного та надполивного розпису, розпису солями фарбуючих металів, кобальтом, препаратами дорогіших металів.

На особливу увагу заслуговують «взаємини»

майстра з орнаментом, що часто, як властиво модерну, використовувався у синтезі зі станковими формами та шрифтом. Захоплення мистецтвом символізму та модерну з'явилося від знайомства з творчістю В. Серова, М. Врубеля, С. Виспянського, Ю. Мєгоффера (зв'язки із часів навчання у Московському училищі живопису скульптури та архітектури і Краківській академії мистецтв) і викликало потребу пошуку власних стилізаційних прийомів. Важливе місце орнаментів у знаходженні нових декоративних рішеннях митців національно-романтичного відродження сприяло зверненню до напрацювань української народної художньої творчості. Так у доробку художника з'являлися власні самобутні рішення.

Звичайно, надбання народу, до прикладу орнамент, засвоювалися через переосмислення традиційного мистецтва. Зокрема, у творчості М. Жука флореальні мотиви набували модерної, а згодом неопримітивної форми. У справі вивчення традиційного народного орнаменту в нагоді ставав етнографічний матеріал, зібраний, систематизований, іноді опублікований попередниками чи колегами по творчому цеху. На часі були «Українські взори» О. Пчілки; збірка килимів і кераміки Київського міського музею, де М. Жук досліджував за допомоги М. Біляшівського традиційну українську орнаментику ще з часів вакацій доби студентських років; співпраця з О. Білоскурським, що 1926 р. викладав в Одесі; колекція писанок А. Ждахи для музею «Степова Україна» тощо. Копіювання, аналіз, пошук властивих рис, порівняльний аналіз матеріалу з різних регіонів – принципи роботи, завдяки яким формувався індивідуальний творчий метод. Згодом цінний практичний досвід дозволив митцю-педагогу створити навчальні програми з курсів «стилізація» та «декоративне малярство» (викладав у Одеській художній школі та Одеському художньому інституті).

Цікаво, що на формування школи професійного художнього фарфору великою мірою вплинули естетичні принципи народного мистецтва. Педагогічній діяльності художник віддав значну частину свого життя, працюючи у мистецьких закладах Одеси, до того в Українській академії мистецтв, Чернігівській жіночій гімназії та духовній семінарії. Митці, що пройшли школу педагога М. Жука, отримали потужну фахову підготовку, розуміння стилю, мови матеріалу, законів стилізації, принципів народного мистецтва й мали високу виконавську культуру. Їх художня освіта базувалася на вивченні стилів, орнаментів, шрифтів, історії мистецтва. На відділі кераміки сегмент фахових дисциплін доповнювався керам. композицією, керам. живописом, керам. технологією та стилізацією.

Життєздатність принципів підготовки художників-фарфористів зразка М. Жука було доведено через багаторічну успішну працю вихованців на посадах скульпторів, модель-майстрів, граверів. Ці художники-виробничники позитивно вплинули на формування фарфорово-фаянсової промисловості. Серед учнів-керамістів знані О. Ярош, В. Веретьохін, О. Крижанівський, В. Трофімов, С. Лажечнікова, І. Голембієвська, В. Горолук, О. Бебешко та інші працювали на численних керамічних підприємствах країни.

Тривалий час М. Жук мешкав у Чернігові (1905-1916 та 1919-1925). Це зв'язує митця з колом друзів-однодумців: родиною Коцюбинських, М. Лисенком, М. Вороним, П. Тичиною. Спільні інтереси згуртовували творчу спільноту, відбувалися регулярні мистецькі заходи: творчі вечори, «літературні суботи». Чернігівський період позначився на розвитку літературного таланту митця та удосконаленні художнього фаху: він виконав серію портретів, ілюстрував книги, вивчав рослини. Ймовірно тоді у колі митців-однодумців – театралів, літераторів, художників – з'являється А. Огієвський-Охотський.

Останній – представник відомого на Чернігівщині аристократичного роду, що як і багато осіб своєї верстви опікувався мистецтвами та мав гончарну майстерню у власній садибі. Людина, захоплена театром (брав участь у постановках театру Корша), практикуючий кераміст, він навчався у Строгановському центральному училищі технічного рисування (Москва). Особова справа А. Огієвського-Охотського досі знаходиться у фонді «Личные дела учащихся, преподавателей и служащих Строгановского центрального художественно-промышленного училища» (Російський державний архів літератури та мистецтва) [1]. До часу навчання відноситься світлина, де кераміст в учнівському однострої розвантажує випалювальне горно. У кадрі бачимо керамічні вироби, що мають модернові риси, окремі ж твори сприймаються інакше. Зокрема, предмети на першому плані камери-горна є взірцями неоруського стилю, поширеного у художній кераміці етнічної Росії. У першу чергу він культивувався у Строгановському училищі початку XX століття (ковші, братини, тощо).

За світлиною вгадується факт співпраці двох найвідоміших керамістів Чернігова доби модерну – ар деко: художника-розробника М. Жука та А. Огієвського-Охотського – як техніка-виконавця. Про це йдеться й у статті Ю. Михайліва «Михайло Жук» [2]. Автором публікації відмічено довільне втілення авторського сюжету (вази проєктовані М. Жуком) у матеріал та штучне накладання декору на форму великих майолікових ваз. Як про недолік говориться й про

вибір втілювачем техніки декорування: графічне «ритування» замість м'якого, живописного «пастеляжу». Можемо припустити - не зовсім вдалі спроби поєднання флореально-станкових сюжетів з об'ємами сферичної посудини налаштували М. Жука на подальші пошуки інших варіацій узгодження форми й орнаментального візерунку.

Успіхом ця проблема увінчалася тоді, коли митець почав ув'язувати декор з формою за законами оздоблення писанок. З предметів цього ряду проекти та втілення у матеріал ваз, тарелів, кухлів, де інтерпретовані писанкові візерунки, дещо масштабовані, вдало припасовувалися до сферичної форми керамічних виробів. Творча співпраця означених майстрів-керамістів свідчить про започаткування на Чернігівщині мистецько-керамічного процесу і включення краю до загальноукраїнського поступу професійного мистецтва кераміки, біля витоків якого стояв М. Жук, котрий разом із В. Кричевським засіяв ниву професійної кераміки на Лівобережжі України.

У подальших дослідженнях варто приділити більшій уваги персоні А. Огієвського-Охотського, уточнивши деталі життєвого та творчого шляху майстра.

Належне поціновування спадку творців української професійної кераміки Лівобережжя – В. Кричевського та М. Жука – поряд із всебічним вивченням їх доробку може забезпечити успішний розвиток цієї галузі української художньої культури у подальшому. Серед кількох керамістів Чернігова доби модерну – ар деко особливої уваги заслуговує творчий тандем професійного художника-дизайнера М. Жука та митця-кераміста А. Огієвського-Охотського, що був подібним до творчих експериментів станковиста-монументаліста В. Кричевського і його однодумців гончарів-керамістів О. Білоскурського, С. Патковського тощо у майстернях Миргорода – Опішного означеної доби.

Посилання

1. Личное дело Огиевского-Охотского Аркадия Николаевича // РГАЛИ, ф. 677, оп. 1, ед. хр. 6365, л. 23.
2. Михайлів Ю. Михайло Жук [Електронний ресурс]: [веб-портал]. – Режим доступу: <http://ukr.sovfarfor.com/obrazotvorche-mistectvo/zhivopis/300-mihajlo-zhuk-chastina-druga.html>.
3. Павловський В. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість / Вадим Павловський. – Нью-Йорк: Вид-во УВАН у США, 1974. – С. 128.
4. Школьна О. Михайло Жук, який дуже голосно мовчав // Образотворче мистецтво. – № 3. – К., 2008. – С. 38-43.
5. Школьна О. Творчість і мистецько-педагогічна діяльність Михайла Жука в контексті становлення української школи художників фарфору (перша половина XX століття): дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.06 Школьна Ольга Володимирівна; Львівська нац. акад. мистецтв. – Львів, 2007. – 167 с.
6. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції / Ростислав Тарасович Шмагало. – Львів: Українські

технології, 2005. – 528 с.: 742 іл.

7. Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського / Вадим Щербаківський. – Лондон: Вид-во Української видавничої спілки, 1954. – 56 с.

Шолуха А.Н. Керамисты-орнаменталисты В. Кричевский, М. Жук в украинском искусстве конца XIX – начала XX в.

Исследование посвящено основоположникам школы профессиональной художественной керамики на Левобережье В. Кричевскому и М. Жуку. Упоминается представитель этого вида искусства на Черниговщине А. Огиевский-Охотский, который творчески сотрудничал с М. Жуком.

Ключевые слова: В. Кричевский, М. Жук, А. Огиевский-Охотский, искусство, керамика, орнамент, декор.

Sholukha O.M. Ceramists-ornamentalists V. Krichevsky, M. Zhuk in the Ukrainian art of the late 19th, early 20th century

The research is devoted to the founders of school of professional artistic ceramics V. Krichevsky and M. Zhuk. The representative referred to this type of art in Chernihiv region A. Ogievsky-Okhotsky, which creatively collaborated with M. Zhuk.

Key words: V. Krichevsky, M. Zhuk, A. Ogievsky-Okhotsky, art, pottery, ornaments, decor.

15.03.2014 р.

УДК 94 (477): 929. 522 Мережковский

В.В. Терлецький

СЛОВО ПРО Д.С. МЕРЕЖКОВСЬКОГО, КОРІННЯ РОДУ ЯКОГО В ЗЕМЛІ ГЛУХІВЩИНИ

У статті йде мова про письменника Д.С. Мережковського, рід якого був тісно пов'язаний з м. Глухів, його літературну спадщину, взаємини з відомими діячами літературного процесу другої половини XIX – першої половини XX ст.

Ключові слова: Д. Мережковський, м. Глухів, А. Бєлий, О. Блок, В. Брюсов, М. Бунін.

Генеалогія – напрямок історичної науки, який має на меті вивчення походження і розвиток родів. Він, на жаль, у повоєнний період, починаючи з XX ст., був у нас заборонений. Добре, що на той час були опубліковані наступні праці: «Малороссийское дворянство» (Чернігів, 1890), укладена графом Г.О. Милорадовичем; «Родословная книга Черниговского дворянства» цього ж автора; «Списки черниговских дворян 1783 года» (Чернігів, 1890), видані відомим істориком Лівобережної України О.М. Лазаревським під псевдонімом «Ал. Л-ий»; «Малороссийский родословник» (Т. 1–4, 1909–1914), підготовлений і донесений до читачів В.Л. Модзалевським; «Малороссийский гербовник» (СПб., 1914), який побачив світ зусиллями останнього генеалога та історика у співавторстві з В.К. Лукомським. Однак, як бачи-

мо, ці праці стосувалися лише дворянських родів. Козацькі ж, міщанські та селянські родини залишалися поза увагою. Лише в новітній час з'явилися такі роботи, як «Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків» (К., 2004) Володимира Кривошеї, «О козаках Украины» (СПб., 2006) Ю. Лукашевича. У першій з них називаються Мережки, яким 24 квітня 1623 р. було надано «вликовий лист» від Яна Мережки Яну Ковальському на маєток і млин в Коростишівській волості [5, 68]. Залишається невідомим, з якого часу рід Мережків вже був пов'язаний з Глухівщиною. Цей факт місцевими краєзнавцями, дослідниками минулого ще, здається, не висвітлювалася. Та ось автор статті «Пленник культури» (о Д.С. Мережковском и его романах) Олег Михайлов зазначав, що прадід визначного прозаїка, поета, критика, публіциста, філософа, перекладача Дмитра Сергійовича (1865–1941) «был войсковым старшиной на Украине, в городе Глухове, а дед лишь в царствование императора Павла I приехал в Петербург «младшим чином» в Измайловский полк» [7, 4].

Сам же Д.С. Мережковский писав: «Тогда-то, вероятно, и переменял он свою малороссийскую фамилию Мережки на русскую Мережковский» [7, 4]. Сповідалося також, що в жилах бабусі письменника текла древня кров Курбських. Вчитаймося в «Автобиографические заметки» Мережковского: «Я родился 2-го августа 1865 г. в Петербурге, на Елагином острове, в одном из дворцовых зданий, где наша семья проводила лето на даче. До сих пор я люблю унылые болотистые рощи и пруды елагинского парка... Помню, как мы забирались в темные подвалы двора, где на влажных сводах блестели при свете огарка сталактиты, или на плоский зеленый купол того же дворца, откуда видно взморье... Зимой мы жили в старом-престаром, еще Петровских времен, Бауэровском доме, на углу Невы и Фонтанки, у Прачечного моста, против Летнего сада; с одной стороны – Летний дворец Петра I, с другой – его же домик и древнейший в Петербурге деревянный Троицкий собор [8, 288].

Якомога повніше, детальніше будемо звертатися до спогадів Мережковского, його сучасників, побратимів по перу, бо ім'я плодового і своєрідного письменника з глухівського роду Мережки після його еміграції з Росії за кордон мало відоме читачам. Він навіть не згаданий в «Літературному щоденнику» (К., 1966), укладеному українським поетом Миколою Терещенком. Певно ж під тиском ідеології тоталітарного режиму колишнього СРСР у довідці про нього в томі 4-му (М., 1967) «Краткой литературной энциклопедии» було наголошено: «По отношению к Советской России занимал резко враждебную позицию» [4, 744]. В чому ж вона виявлялася – не сказано...

Родина Мережковского була багатодітною. І

хоча зовнішньо здавалася благополучною, майбутній прозаїк почував себе самотнім і нещасним, боявся і не любив батька. «У меня, – згадував він в зрілі роки, – не было школы, как не было семьи». Це й зафіксував в одній з поезій:

«Познал я негу безотчетных грез,
Познал и грусть, – чуть вышел из пеленок,
Рождало все мучительный вопрос
В душе моей: запуганный ребенок,
Всегда один, в холодном доме рос
Я без любви, угрюмый как волченоч,
Боясь лица и голоса людей,
Дичился братьев, бегал от гостей... [9, 4].

У 1884 р. Мережковский вступив і згодом закінчив історико-філологічне відділення-факультет Петербурзького університету, пройнявшись великим впливом філософів-позитивістів Конта, Мілля, Спенсера, виявивши інтерес до сучасної йому французької поезії. Згодом під його пером народилися значні прозаїчні твори – трилогія «Христос и Антихрист», яку склали частини «Отверженный (Смерть богов. Юлиан Отступник)» (1896), «Воскресшие боги (Леонардо да Винчи)» (1901), «Антихрист (Петр и Алексей)» (1905). Не можемо не згадати його дослідження «Л. Толстой и Достоевский. Жизнь и творчество», п'єси «Павел I» (1908), «Царевич Алексей» (1920), романи «Александр I» та «14 декабря» (1918). Мережковский, як бачимо, заглибився, охопив події і далекого минулого, близького йому як глибоко релігійній людині, так і порівняно недалеких історичних часів. Він спілкувався з численними діячами і Росії, і Європи. У поезії «Старость» вихлюпнув із глибин своєї душі такі рядки:

«Чем больше я живу, тем глубже тайна жизни,
Тем призрачнее мир, страшней себе и сам.
Тем больше я стремлюсь к покинутой отчизне,
К моим безмолвным небесам».

Яким же був Мережковский як людина і письменник в оцінці його сучасників, як сприймали вони його творчість? Наведемо хоча б такий мало відомий факт з життя родини К.Д. Ушинського, до речі, найтіснішим чином пов'язаною з Глухівщиною. У відділі рукописів Державної публічної бібліотеки (Санкт-Петербург), яка ще донедавна носила по праву ім'я М.Є. Салтикова-Щедріна, автор статті знайшов збережену дочкою славетного педагога Надією Костянтинівною вирізок з якоїсь невідомої газети зі статтею Д. Мережковского «Декабристы в 60-е годы». Мовилося в ній про князя Євгена Петровича Оболенського (1796–1865), який був засуджений по I-му розряду на вічні каторжні роботи. Лише наприкінці 1856 р. його поновили в правах, але не дозволили жити в Москві. Ото останні роки життя він прожив у Калузі, де й помер. Писав Мережковский і про Гаврила Степановича Батенькова (1793–1863), засудженого на каторжну роботу строком на 20

років. Цей декабрист, можливо, зацікавив Дмитра Сергійовича тим, що з невідомих причин не був відправлений до Сибіру, навмисно голодував і безсонням намагався позбавити себе життя.

С. Батеньков восени 1857 р. переселився також до Калуги, де й помер. Виникає питання: ці постаті чи не привертали увагу Мережковського для більш глибокого описання їх життя і долі, ніж ця газетна стаття?

Нас не може не зацікавити й питання взаємин Мережковського з письменниками, його сучасниками. З численних осіб минулого впливають імена чотирьох осіб, об'єднаних початковою літературою їх прізвищ – «Б». Це Бєлий, Брюсов, Блок, Бунін.

Андрію Белому (справжнє ім'я та прізвище Борис Миколайович Бугайов (1880–1934) належить праця «Мережковский. Силуэт», яка була опублікована в його книжці «Арабески» (М., 1911). Він розповів не тільки про творчу роботу, стосунки письменника, а й достовірно, з найменшими подробицями, деталями окреслив силует Мережковського: «День. Над Невой пурга разыгралась белыми атласами... А на дорожках он, маленький, прямой, как палка, в пальто с бобровым воротником, в меховой шапке. Восковое его с густой, из щек растущей каштановой бородкой лицо, оно ни на чем не может остановиться. Он в думах, в пурговом хохоте, в нежном, снежном дыме. Мимо, мимо проплывает его силуэт, силуэт задумчивого слепца с широко раскрытыми глазами – не слепца: все он видит, все мелочи заметит, со всего соберет мед мудрости» [1, 5].

В інших місцях спогадів пише про нього як людину, що любить самотність, і пояснює це тим, що Мережковский, коріння роду якого у землі Глухівщини, великий художник, як ото Толстой, Гоголь, Достоевський. У 1901 р. А. Бєлий знайомиться з Д. Мережковським та його дружиною, поетесою, літературним критиком, прозаїком Зінаїдою Миколаївною Гіппіус (1869–1945). З останньою (за його описом «умницею, елегантною, одетою с утонченным вкусом») з лютого наступного року починається його листування. Наприкінці 1906 р. він на запрошення Мережковського і Гіппіус виїжджає до Парижу. Змальовує в «Силуэтах» Дмитра Сергійовича: «Бродит он, такой же маленький и прямой, с холодным белым лицом и вдаль брошенными глазами, в уединенных аллеях Булонского леса... Бродит тут и обдумывает своего «Павла» [1, 7]. Не може не змалювати картину обстановки паризької квартири Мережковських, в якій прожив чимало тижнів і звідки це подружжя під час його захворювання, не мешкаючи, поклали гостя в лікарню і тим самим врятували йому життя.

Знову звернімося до розповіді А. Белого про Мережковського: «Большая комната, оклеенная красными обоями. Пунцовые угли камина тлеют тихо, будто золотой леопард, испещренный серыми

пятнами, – тихо потрескивают в камине. На диване З.Н. Мережковская в белом, с красно-золотыми волосами, вся в отсветах огня, затянувшись надушенной папирской, ведет долгую, всю озаренную внутренним светом беседу с каким-нибудь новообращенным мистиком. С неженской ловкостью фехтует она диалектикой, точно остро отточенной рапирой, и собеседник, будь он тонко образованный философ или богослов, невольно отступает перед сверкающим лезвием ее анализа» [1, 7].

А ось характеристика поведінки Д.С. Мережковського, подана його сучасником, приятелем, письменником: «Он всегда смотрит сквозь человека, сквозь стены, сквозь пространство и время. Если с ним можно вести речь о словах глубоких и важных, если поддается свету его душа, его пригласят, пригласят еще и еще раз. Тогда-то Д.С. Мережковский брызнет на него молниями своей речи. Он слишком ушел в детали ему любезных тем и, как специалист, умеет брать тему во всей глубине. В противном случае он отделяется вялыми словами. Предпочитает временами, прохаживаясь по кабинету с сигарой в руке и слушая вьюгу, вторить ее плачу, что-то насвистывая своими большими темными губами... Зато какой нежной простотой, какой отеческой лаской встретит он всякого действительного, глубокого, кто сумеет подойти к нему. Быстро истает восковая маска равнодушной скуки на его лице, как тающая свеча предвоскресной службы, обнимет и поцелует. И бархатный, вдруг окрепший голос его будет громко и долго раздаваться в полуосвещенной комнате среди тихого плеска золотых камней, жаром кипящих в камине» [1, 8].

Адрій Бєлий засвідчував, що того часу навколо нього буяла ціла низка нових течій, від нього багато хто вчився, ловив і черпав його слова. А пишучи в 1911-му глибокий нарис про Мережковського, з біллю і смутком констатував, що тепер його бояться – замовчують, замітають сліди. І це була чиста правда. Ось, наприклад, письменник і мистецтвознавець В.К. Станюкович (1873–1939) стверджував: «Поэма Мережковского «Вера», так прочно нынче забытая, была одно время в центре нашего внимания, и мы декламировали друг другу длинные обрывки из нее» [3, 726].

За радянського часу про Мережковського, як емігранта, людину, яка не сприйняла революційний переворот в Росії, не згадували, навіть при тому, що в 1941–1945 роках він засуджував гітлеризм. І лише 1990-го року московським видавництвом «Правда» було видано зібрання його творів в чотирьох томах. Тоді ж вийшла в світ праця (в основному про нього як нащадка глухівського військового старшини) А. Белого «В тихом омуте».

Інколи все ж проривалися згадки про письменника. У пожовтневий період, а саме 21 березня 1920 р., написав про нього Олександр

Блок з приводу постановки «Царевича Олексія» у Великому драматичному театрі. Особливу увагу привертають наступні його рядки: «Кажется, в Европе Мережковского ценят больше, чем у нас: не знаю, шире ли там его известность, но она как бы соответствует больше тому месту, которое он занимает. Место же это для меня давно и безповоротно определилось. Мережковский – художник. В Европе понимают, что это значит, там ценности такого рода считаются большими» [2, 8].

Описуючи враження від постановки роману Мережковського про Петра I, Олексія – роману, який за словами Блока нашімів і є, скоріш за все, історико-філософським трактатом, поет радів, відзначаючи, що декорації для вистави до твору Мережковського написав О.М. Бенуа – «большой художник, который дышал одним воздухом с Мережковским».

Дмитро Сергійович запрошувався до постійного співробітництва в журналі «Русская мысль», завідувачем літературно-критичного відділу якого з вересня 1910 р. був Валерій Брюсов (1873–1924). Останній пропонував Мережковському писати до видання «Весь». Ці особи були різними за віруваннями. Мережковський повністю віддавався православ'ю, а Брюсов тяжів до комуністичної ідеології. Вони листувалися. Однак і в епістолярії, і в деяких працях проглядала різна оцінка Мережковського з боку Брюсова, зокрема, в незакінченій статті про поезію напередодні жовтневого перевороту: «В поэзии дороге только завтра!» Валерій Якович, називаючи Мережковського «прежде всего мыслителем и романистом», все ж висловлювався, що хоча Мережковського «читают, и стоит, должно читать», однак Дмитро Сергійович – «вчерашний день». Коли Брюсов промовив «неверные слова о Мережковском, то А. Белый, выслушавши их «со страданием», став на захист романіста. Гадаємо, що не є випадковою відсутність зображення Мережковського серед портретів сучасників Брюсова, які подані в 85-му томі «Литературного наследства», присвяченого Валерію Брюсову. А це видання в 854 сторінки вміщувало понад 30 малюнків, фотографій його сучасників і було видане за радянського часу в 1976 році... В.Я. Брюсов, познайомившись з Мережковським ще в Петербурзі 8 грудня 1898 р., хоча по літературним, суспільним і філософським поглядам по багатьом питанням розходився з ним, все ж з 1901 р. листувався з його дружиною З.М. Гіппіус. Численні листи у своїй більшості залишаються невідомими. Їх публікація, безперечно, могла б пролити додаткове світло на їх стосунки, і звичайно ж, на творчий літературний шлях Д.С. Мережковського, а, можливо, і на глухівські сторінки життя роду Бережків.

Не можемо обминути увагою стосунки Мережковських з Іваном Бунінім. В основному вони відбувалися поза межами Росії. Бунін інколи

заходив до цього подружжя, відвідував літературні вечори, на яких виступав Дмитро Сергійович. Ось один із таких фактів. У доповіді «От чего нам стало скучно» Мережковський доносив до слухачів: «Колесо истории проехало по нашим судьбам, но оно не растоптало нашего достоинства, не отторгло нас, жрецов святого и вечного» [6, 186]. На ці слова Бунін, який гортав альбом для записів, що йому подала Гіппіус, написав експромт:

«Достоинство свое несем
Сквозь все кошмары и тревоги,
А жизнь нас топчет колесом,
Как будто кучу на дороге» [6, 187].

Зінаїда Миколаївна, прочитавши ці рядки, буквально затремтіла від гніву, бо не могла сприйняти чотиривірш, який так низько, вульгарно відповів словам Мережковського і його з дружиною достоїнству і святості. Мережковський був претендентом на відому Нобелівську нагороду. Однак не відразу, а десь з третього підходу цю премію присудили Івану Буніну.

Посилання

1. Белый А. Мережковский. Силуэт / А. Белый. Арабески. – М.: «Мусагет», 1911. – 118 с.
2. Блок А. О назначении поэта. Статьи, речи, заметки. 1918–1921 // Библиотека «Огонек». – М., 1990. – 64 с.
3. Брюсов В. Литературное наследство. – М., 1976. – Т. 85. – 854 с.
4. Краткая литературная энциклопедия. – М., 1967. – Т. 4. – Стлб. 773–774.
5. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2004. – 390 с.
6. Лавров В. Холодная осень. Иван Бунин в эмиграции (1920–1953). – М., 1989. – 384 с.
7. Михайлов О. Пленник культуры (О Д.С. Мережковском и его романах). // Мережковский Д.С. Собр. соч. в 6 томах. – М., 1990. – Т. 1. – 502 с.
8. Мережковский Д. Автобиографическая заметка // Русская литература XX века. Под ред. проф. С.А. Венгерова. – М., 1915. – Т. 1. – 463 с.
9. Мережковский Д.С. Собрание сочинений в 4-х томах. – М., 1990. – Т. 1. – 502 с.

Терлецкий В.В. Слово о Д.С. Мережковском, корни рода которого в земле Глуховщины

В статье идет речь о писателе Д.С. Мережковском, род которого был тесно связан с городом Глуховом, о его литературном наследии, взаимоотношениях с известными деятелями литературного процесса второй половины XIX – первой половины XX столетий.

Ключевые слова: Д. Мережковский, г. Глухов, А. Белый, А. Блок, В. Брюсов, И. Бунин.

Terletskiy V.V. The tale about Merezhkovskii whose family roots are in the land of Hlukhiv

The article tells about the writer Merezhkovskii whose family was closely connected with the town of Hlukhiv, his literary heritage, relationship with famous figures of the literary process of the 2nd half of the XIX – the first half of the XX centuries.

Key words: D. Merezhkovskii, A. Bely, A. Blok, V. Bryusov, I. Bunin.

15.03.2014 p.

АРХЕОЛОГ ЮЛІАН КУЛАКОВСЬКИЙ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Стаття присвячена відомому науковцю Ю.А. Кулаковському та його досягненням в сфері археології. Розглядаються погляди та оцінки сучасних істориків щодо постаті археолога. Визначається вклад Ю.А. Кулаковського в розвиток історичної науки.

Ключові слова: Юліан Кулаковський, археолог, історіографія.

В кінці XIX – на початку XX ст. одним із визначних науковців нашої землі був Юліан Андрійович Кулаковський. Сфера його захоплень була надзвичайно багатогранною. Юліан Андрійович був істориком, археологом, філологом і візантологом. Цей список можна продовжувати і далі, адже займався він не лише наукою, але й викладацькою діяльністю. Пів свого життя він присвятив Київському університету. І що цікаво – у кожному з цих напрямків Ю. Кулаковський залишив після себе величезний спадок як для своїх сучасників, так і для наступних поколінь. Та все ж на сьогоднішній день ми маємо досить мало звернень до праць Юліана Андрійовича, та й, взагалі, зовсім небагато робіт про нього самого.

Метою даної роботи є висвітлення постаті Ю.А. Кулаковського як археолога, бо, на нашу думку, саме цей напрямок його діяльності досліджений та описаний найменше. Ми спробуємо глянути на особистість Юліана Андрійовича очима сучасних істориків, адже значна частина історіографії сучасників Кулаковського уже опрацьована і не потребує повторного перегляду.

Протягом довгого періоду радянської влади про Юліана Андрійовича майже не згадували і ніяких досліджень не проводили. Інформацію про нього, в основному, можна було знайти в довідниках та енциклопедіях. З отриманням незалежності нашої держави ми спостерігаємо пожвавлення щодо вивчення постатей забутих науковців, які творили ще за часів царської Росії. Вважаємо внесок Юліана Андрійовича у вітчизняну науку дійсно значущим, про що і намагаємось довести у даній статті.

Народився Ю.А. Кулаковський у 1855 р. у м. Паневеж (Литва) в сім'ї священика. Батько був вихованцем Санкт-Петербурзької духовної академії і досконало знав латинську, старогрецьку та старосврейську мови. Свої знання та любов до класичної філології, античної історії він передав і дітям. У 1865–1871 рр. Юліан Андрійович навчався у Віленській чоловічій гімназії, що також мало вплив на формування його світогляду та особистих якостей. З 1871 по 1873 рр. він навчався у лицейі цесаревича Миколая. Як в гімназії, так і в лицейі Юліан

Кулаковський мав можливість слухати прекрасних педагогів (В. Василевський, Г. Кустовський, П. Леонтьев), які давали чудову класичну освіту своїм вихованцям. Далі освіту він отримував у стінах Московського університету (1873–1876 рр.), де, очевидно, і вирішив остаточно надати перевагу історії та філології, адже ці науки пов'язані нерозривно і не можуть існувати одна без одної [3, 304–305]. Дослідник життя і творчості Ю.А. Кулаковського А. Пучков у складеному ним бібліографічному покажчику зазначає: «Так под влиянием отца и школьных пастырей к моменту окончания лицея и тем более Университета Ю.А. становится убежденным филологом-классиком в том широком значении дисциплины «классическая филология», каковое она сохраняет за собою по сей день: как науки об античных материальных и духовных древностях, преимущественно эпиграфических» [1, 9].

Наступний навчальний заклад, який відчинив свої двері для науковця, був Київський університет ім. Св. Володимира. Тут Юліан Андрійович з 1881 р. став працювати штатним доцентом, а уже з 1884 р. він – екстраординарний професор університету. Трудився він на кафедрі римської словесності і, перш за все, був відомим як історик Риму [8]. З 1888 року Юліан Кулаковський – уже ординарний професор Київського університету [2, 228].

З цього часу починається зближення Юліана Андрійовича з археологією. У 1884 р. він був делегатом VI Археологічного з'їзду в Одесі, після чого, аж до 1911 р., стає постійним делегатом усіх наступних археологічних з'їздів. У травні 1890 р. професор Кулаковський обирається дійсним членом Імператорського Російського археологічного товариства. У згадуваній вже роботі А. Пучков напише: «То ли являясь членом Археологического общества, то ли под влиянием сложившихся к тому времени научных обстоятельств, направивших интересы филологов-классиков в русло изучения отечественного наследия античной эпохи, то ли оба эти фактора – способствовали обращению Ю.А. к исследованию археологических (и *parexcellence* эпиграфических) древностей Северного Причерноморья» [1, 15].

Археології та розкопкам, безпосередньо, Юліан Андрійович присвятив трохи більше десятиліття свого життя. Почалося усе з 1890 р., коли з боку Імператорської Археологічної комісії Кулаковському було запропоновано зайнятися обстеженням давніх пам'яток в районі Керчі. Юліан Андрійович без вагань відразу погодився: «Откликнувшись на это приглашение, Кулаковский с энтузиазмом взялся за новое для себя дело, и его старания были сразу же вознаграждены: уже в первой своей археологической кампании он открыл несколько погребальных склепов и в том числе – христианскую катакомбу с написанной на стене датой (что является исключительной редкостью): 788 год боспорской эры, что соответствует 491

году христианского летоисчисления» [4, 346].

Першопочатково Юліана Андрійовича направляли в Крим для того, щоб він здійснював пошуки катакомб з фресками, на слід яких уже натрапляли. В перших свої розкопках Юліану Кулаковському не вдалося знайти фресок, та все ж таки свої перші знахідки він почав детально описувати, адже вони були важливими для науки. Археолог у своїх записках наголошував на новизні відкриття і писав про приналежність знайдених поховань добоспорської ери. У своїй монографії «Юлиан Кулаковский» Л.В. Матвеева зазначає: «Поскольку от конца V в. не было никаких сведений о Боспоре, этом античном государстве в Северном Причерноморье, столицей которого был Пантикапей (Керчь), открытый памятник стал одним из первых исторических свидетельств, дополнявших те скудные сведения, которые давали византийские историки и хронисты об этом времени» [5, 165].

На основі своїх археологічних розкопок Юліан Андрійович збив висновок, що в першій половині IV ст. відбулося лише падіння династії боспорських царів, а місто ще продовжувало існувати. Відновлення царства припадає вже на V ст. і співпадає з датою вказаної катакомби. Працюючи над розшифруванням надписів, автор робить висновок, що на Боспорі був відновлений старий порядок і державний устрій, які до того часу були вже в лоні християнства і були залежними від Римської імперії. «Опираясь на археологические материалы, Юлиан Андреевич писал, что таврические готы были и оставались православными в то время, как главная масса их племени давно уже исповедовала арианство. Причину обособления готов от собственного племени историк видел в появлении нового народа на арене европейской истории – гуннов» [5, 175].

Таким чином, Юліан Андрійович, працюючи на своїх перших розкопках, зробив цікаві відкриття та висновки щодо історії Криму. Звичайно, це не пройшло поза увагою наукової спільноти. Про його відкриття говорять і випускають замітки. З'являється і критика, на яку дослідник реагує досить стримано. Найвідомішими з його опонентів були В. Модестов [5, 194] та М. Ростовцев [10, 97]. Але в самого Юліана Андрійовича ще більше утверджується любов до археології та не втрачається інтерес до подальших досліджень. Так, у 1891 році він відкриває ще одну катакомбу з фресками.

У тому ж 1890 р. Юліан Кулаковський став секретарем історико-філологічного факультету. На цю посаду він упродовж 16 років постійно переобирався кожні 4 роки.

У 1894 р. Ю.А. Кулаковський знову делегувався Археологічною комісією до Криму для продовження досліджень. У монографії А. Пучкова знаходимо: «В извлечении из отчета Императорской Археологической комиссии о раскопках Кулаковского

1894 г. свидетельствуется, что его изыскания были направлены главным образом на соби́рание возможно точных сведений о местах находок и раскопок прежних лет с нанесением их на карту» [10, 104]. На Керченському півострові Кулаковський досліджує залишки давнього міста на мисі Зюк.

Аналізуючи свою роботу на археологічних розкопках, знахідки та відкриття, які там були виявлені, Юліан Андрійович випускає ряд статей, що свідчать про його інтерес до кримської тематики, зокрема працю «Прошлое Тавриды» (1906 р.) [7]. І тут ми не можемо не погодитися з наступною думкою: «Работы по археологии российского Причерноморья занимают важное место в наследии Кулаковского. Пожалуй, если что и может заинтересовать современного исследователя древностей нашего Юга в Кулаковском, так прежде всего результаты его раскопок 1890–1901 гг. и книга «Прошлое Тавриды», выдержавшая два издания и ныне прочно забытая» [10, 82].

XIX ст. закінчується для Ю. Кулаковського під знаком археології. У 1895 р. він продовжує археологічні розкопки в нижніх течіях річок Булганка, Алми, Качи і Бельбека [16]. У цьому ж році була відкрита ще одна катакомба. 1896 року археолог працює з групою курганів «Срабеди-оба». Там же було досліджено чотири кургани і знайдено п'ять поховань.

Одним із важливих завдань перед археологом постало створення археологічної карти Криму та нанесення на неї нових пам'яток. У 1897 р. Кулаковський відвідує Старий Крим, Алушту, Демерджи, узбережжя від Алушти до Партеніту і ще кілька місць з метою вивчення місцевих пам'яток. У 1898 р. дослідник працює в нижній течії р. Карасу. В результаті розкопок було відкрито древні могили з глиняним посудом грубої роботи та кам'яними знаряддями. В цьому ж році Кулаковський відвідує Топли, Ортолан, Токлук, Кози, Отуз і Коктебель. Його захоплення вражають наших сучасників: «Поглядите на географическую карту Крыма, проследите маршруты Кулаковского: один перечень объектов, в течении второй половины 90-ых гг. так или иначе обследованных Кулаковским на территории Крыма за несколько летних месяцев, внушает уважение. Можно сказать, что он исходил Крымский полуостров вдоль и поперек, да не только исходил, но в меру сил исследовал. Однако еще большее уважение внушает его труд по комментированию и изданию найденных памятников» [10, 111].

У 1900 р. Юліан Андрійович порушив питання про дослідження Ольвії. В цьому ж році Археологічна комісія відправляє Кулаковського на розкопки. Серед знахідок були теракота, посуд тощо. В серпні його роботи в Ольвії закінчилися. Всі знахідки були надіслані до археологічної комісії в Санкт-Петербурзі. «Крымские исследования Ю. Кулаковского оставили глубокий след в истории

археологии. Много лет спустя они вызывали интерес не только в России но и за рубежом» [5, 198].

Розкопки в Ольвії були останніми археологічними виїздами Юліана Андрійовича, але їх вплив на подальшу долю науковця був відчутним, адже посилений інтерес до античних пам'яток привів до праці над історією Візантії. У 1906–1907 рр. він читав у Київському університеті курс візантійської історії, матеріал якого був використаний для видання ним трьохтомної «Історії Візантії».

У 1903 р. Кулаковський був делегований університетом до Італії на Перший міжнародний конгрес історичних наук у Римі. В цьому ж році він почав переклад з латини 18 книг Амміана Марцелліана. У 1906 р. учений обирається членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. З липня цього ж року він – ординарний професор, позаштатний професор університету Св. Володимира. Отже, той факт, що він був визнаним науковцем, знаходиться поза якими сумнівами.

1908 року Ю.А. Кулаковський відвідує Другий Міжнародний конгрес історичних наук (тепер уже в Берліні). Упродовж 1908–1919 рр. він залишався головою історичного товариства Нестора-літописця. У 1910 р. науковець увійшов до складу Професорського дисциплінарного суду університету. 1911 року на честь тридцятиліття науково-педагогічної діяльності Ю. Кулаковського вийшов збірник «Serta Borysthenica».

Юліан Андрійович Кулаковський помер у Києві в 1919 р. Обставини його смерті достеменно невідомі. Так перервалася довга та плідна діяльність дослідника. Археологія була своєрідним значущим вкрапленням в його життя, як він сам про це не раз зазначав. Про це згадує і дослідниця життя науковця Л. Матвеева: «У фундаментальних дослідженнях Криму Ю. Кулаковського чільне місце займає археологічний матеріал, який, як вважав автор, був для нього невичерпним історичним джерелом. У книзі «Прошлое Тавриды», відмічаючи, що археологія початку XX ст. значно розширила свої горизонти і не обмежується пошуками вишуканих витворів мистецтва античної культури, як це було раніше, Юліан Андрійович разом з тим підкреслює, що «прелесть классического в античном является мощным фактором возбуждения археологического интереса, и Крым с его древностями навсегда останется для нас самым привлекательным уголком в кругозоре археолога и дилетанта» [11, 55].

Слід згадати ще кілька праць, де знаходимо згадки про археолога Кулаковського. Так у кількох своїх дослідженнях по історії Криму про ученого говорить А. Непомнящий [6; 9; 14], де згадує Юліана Андрійовича як дослідника старожитностей, чий відкриття були доповненням до уже існуючих відомостей та фактів: «Крымоведаческое наследие Ю.А. Кулаковского – важный этап в изучении

средневекового Крыма. Впервые в строго научной форме были разработаны вопросы истории византийских владений на полуострове, выделены этапы распространения христианства и сделан значительный шаг в исследовании эпиграфических памятников. Благодаря деятельности ученого, дальнейшее развитие получили археологические исследования Крыма» [15, 141]. Крім того, Юліана Андрійовича згадує як дослідника християнізації Таврики О.М. Фарбей [13]. Про Кулаковського як візантолога говорить В.Ю. Чеканов [12].

Працюючи над даною статтею, поступово приходимо до розуміння того, що діяльність Юліана Андрійовича як археолога ще до кінця не розкрита і не вивчена, що дає підґрунтя для наступних більш глибоких та детальних досліджень.

Посилання

1. Юлиан Андреевич Кулаковский (1855–1919): Библиографический указатель (К 80-летию со дня смерти) / Сост. и авт. вступит. статьи А.А. Пучков. – К.: НИИТИАГ, 1999. – 52 с.
2. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2004. – 356 с.
3. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – К., 2005. – Ч.1. – 351 с.
4. Фролов Э.Д. Русская наука об античности. Историографические очерки. Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 608 с. + [8с.] ил. – (Серия «Studiaclassica»).
5. Матвеева Л. Юлиан Кулаковский. – К.: Стило, 2002. – 484 с.; 24 с. ил.
6. Непомнящий А.А. Записки мандрівників та путівники в розвитку історичного краєзнавства Криму (остання третина XVIII – початок XX століття). – К., 1999. – 212 с.
7. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. – К.: Стило, 2001. – 225 с.; 3 карты; 8 ил. 8.
8. Кулаковский Ю.А. Эсхатология и эпикуризм в античном мире: Избранные работы / Вступительная статья, подготовка текста и комментарии А.А. Пучкова. – СПб.: Алетея, 2002. – 256 с.
9. Непомнящий А.А. Подвижники крымоведаения. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2008. – Т. 2: TAURICAORIENTALIA. – 600 с.
10. Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. 2-е изд., перераб., и доп. – СПб.: Алетея, 2004. – 477 с.
11. Матвеева Л. Історичні етюди Юліана Кулаковського / Л. Матвеева // Східний світ. – 2000. – 1–2'97 – С. 52–83.
12. Чеканов В.Ю. До проблеми розвитку візантиністики в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX століття / В.Ю. Чеканов // Вісник. Історія. – 2000. – Вип. 43. – С. 62–66.
13. Фарбей О.М. Історіографія питання про християнізацію Таврики в пізньоримський період та раннє середньовіччя / О.М. Фарбей // Вісник. Історія. – 2000. – Вип. 43 – С. 70–76.
14. Непомнящий А. Основні напрями досліджень з кримознавства (кінець XVIII – початок XX століття) / А. Непомнящий // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолий. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України, 2007. – С. 229–244.
15. Непомнящий А.А. Новые материалы об изучении Крыма украинскими историками в конце XIX – начале XX века / А.А. Непомнящий // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2002. – Вип. 7. – С. 131–145.

16. Отчет проф. Ю.А. Кулаковского о его археологических разследованиях в Крыму в 1895 году (Из Отчета Императорской Археологической Комиссии за 1895 г., стр. 117–124) – Ю.А. Кулаковский. – 8 с.

17. Кулаковский Ю. Керченская христианская катакомба 491 года / Ю.А. Кулаковский. – 30 с.

Арасланова С.Н. Археолог Юлиан Кулаковский: современная историография

Статья посвящена известному научному деятелю Ю.А. Кулаковскому и его достижениям в сфере археологии. Рассматриваются взгляды и оценки современных историков относительно личности археолога. Определяется вклад Ю.А. Кулаковского в развитие исторической науки.

Ключевые слова: Юлиан Кулаковский, археолог, историография.

Araslanova S.M. Archaeologist Yulian Kulakovskiy: modern historiography

The article is devoted to the known scientist Yulian A. Kulakovskiy and his achievements in the field of archaeology. Looks and estimations of modern historians are examined, in relation to the figure of archaeologist. The contribution of Yu.A. Kulakovskiy to development of historical science is determined.

Key words: Yulian Kulakovskiy, archaeologist, historiography.

15.03.2014 р.

УДК 908 : 929 (477.51) Ю. Виноградський

Н.О. Бойко

**ВАРШАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ
СОСНИЦЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ
Ю.С. ВІНОГРАДСЬКОГО**

У статті розглядається варшавський період життя сосницького краєзнавця Ю.С. Виноградського (1897–1915 рр.). Визначено основні напрямки його діяльності під час перебування у Варшаві.

Ключові слова: краєзнавство, Судова палата, варшавський період, Товариство історії, філології та права при Варшавському університеті.

Ю.С. Виноградський (1873–1965) – краєзнавець, історик, архівіст, фундатор Сосницького краєзнавчого музею [1, 428]. Він зробив вагомий внесок у вивчення історичного минулого Чернігово-Сіверщини.

Наразі особистість та науковий доробок Ю.С. Виноградського відомі передусім вітчизняним історикам, археологам, місцевим краєзнавцям. Переважну більшість публікацій становлять невеликі за обсягом статті, розміщені у місцевій пресі. Слід зауважити, що значна їх частина була написана ще за радянської доби. Попри свою інформативність, вони містять ряд ідеологічних перекручень. Наприклад, В. Дрозд акцентує увагу на сподівання, які покладав Ю.С. Виноградський на

революцію 1917 р. і як у роки фашистської окупації мужньо оберігав найцінніші експонати Сосницького краєзнавчого музею – праці В. Леніна [2].

Публікації у фахових виданнях надають інформацію про наукову діяльність краєзнавця. Одну з перших характеристик його наукового доробку можна знайти у статті вчителя історії Л. Сороки «Слово про ентузіаста-краєзнавця», вміщеній у журналі «Народна творчість та етнографія». Цей нарис був написаний ще за життя Ю.С. Виноградського, тому містить відомості, що дозволяють краще зрозуміти особистість краєзнавця від дитячих до сучасних авторів років [3, 58–60]. Ґрунтовний аналіз наукової діяльності дослідника навів В. Петров у публікації «Краєзнавець Ю.С. Виноградський», вміщеній в «Українському історичному журналі» за 1966 р. Порушене дослідником питання про публікацію праць Ю.С. Виноградського окремим виданням залишається актуальним і нині [4, 116–117].

У незалежній Україні увага до особистості Ю.С. Виноградського відроджується. Він згадується у роботах енциклопедичного характеру як стосовно Сосниччини [5; 6], так і стосовно краєзнавців загалом. Про Ю. С. Виноградського писали чернігівські науковці О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко, Л.В. Ясновська, В.М. Пригоровський [1; 7; 8; 9; 10; 11; 12]. Цікаві свідчення про Ю.С. Виноградського вміщено у нарисі І. Дяченка. Вони ґрунтуються на власних спогадах автора, а також його батька – Ф. Дяченка – близького друга та сусіда краєзнавця. Ці спогади були оприлюднені у циклі публікацій у газеті «Радянський патріот», приуроченій 70-річчю створення Сосницького краєзнавчого музею імені Ю.С. Виноградського [13]. Нарис має публіцистичний характер, однак проливає світло на низку епізодів з життя дослідника, які не зустрічаються в інших джерелах. Особливий наголос зроблено на нерозумінні, яке відчував дослідник, особливо наприкінці свого життя, з боку нового керівництва музею та місцевої влади.

Чимало робіт, присвячених Ю.С. Виноградському, підготував М.П. Адаменко, який особисто був знайомий з краєзнавцем. Нещодавно з'явилася публіцистична праця М.П. Адаменка «Володар казкових скарбів», яка вміщує чимало біографічних матеріалів про Ю.С. Виноградського, його рукописи. Дослідник запровадив до наукового обігу чимало джерел, які дозволяють детальніше зрозуміти певні факти біографії краєзнавця. Усі вони супроводжуються коментарем автора, який часто по-новому трактує певні епізоди життя дослідника [14].

Проте біографія Ю.С. Виноградського понині містить чимало «білих плям». Зокрема, малодослідженою сторінкою його життєпису наразі залишається варшавський період. Побіжно про перебування Ю.С. Виноградського у Варшаві згадують автори більшості біографічних публікацій,

детальніші відомості містить автобіографія краєзнавця та робота В. Пригоровського «Залюблений в землю Сіверську» [15; 12, 7–8]. Втім, ґрунтовне дослідження проблеми наразі відсутнє.

У статті здійснено спробу поглиблено проаналізувати варшавський період життя краєзнавця. З цією метою залучено нововиявлені матеріали варшавських архівів та Пам'ятних книг, що зумовлює наукову новину дослідження.

Юрій Степанович Виноградський народився 23 квітня 1873 р. у м. Сосниці Чернігівської губернії [12, 4]. Юрій (церковне ім'я Георгій) був найменшим сином сосницького священника Стефана (Степана) Пилиповича Виноградського. У родині було шестеро синів. Слід відзначити, що усі вони здобули освіту у вищих та середніх навчальних закладах. Найстарший – Миколай (1859 р. н.) – закінчив православний Демидівський юридичний ліцей, згодом перебував на державній службі у Санкт-Петербурзі. Василь Степанович Виноградський (1862 р. н.) закінчив Демидівський ліцей, Федір (1864 р. н.) був випускником Чернігівської духовної семінарії. Олександр Степанович Виноградський (1866 р. н.) закінчив Сосницьке повітове училище. Михайло Степанович (1868 р. н.) навчався у Чернігівській духовній семінарії, по закінченні якої продовжив освіту у Київському університеті святого Володимира. Найменшим сином був Георгій (Юрій) [16, 37; 17, арк. 17–19].

Після закінчення Сосницького парафіяльного училища Ю.С. Виноградський навчався у Чернігівській чоловічій гімназії. Четвертий рік навчання він провів у Петербурзькій шостій гімназії, куди переїхав за сімейними обставинами. За рік по тому юнак повернувся до Чернігова. Тут він продовжив навчання у п'ятому класі місцевої гімназії [18, арк. 2].

Вищу освіту Ю.С. Виноградський здобув у Київському університеті Св. Володимира у 1892–1896 рр. Паралельно слухав лекції з історії та філології. Час, що залишався після лекцій і репетиторства, віддавав краєзнавству, філології, історії. Канікули проводив у подорожах, збираючи фольклорні та етнографічні матеріали [19, 4].

Після закінчення університету майбутній краєзнавець був направлений на службу до Варшавської судової палати [12, 7–8]. Це підтверджується даними Пам'ятних книг Варшавського судового округу. Вони засвідчують, що з 1897 р. Ю.С. Виноградський перебував на державній службі по судовому відомству, спочатку як молодший кандидат на посаду у Судовій палаті, а вже наступного року Георгій (Юрій) став помічником секретаря Судової палати [16, 13; 20, 12]. З 1907 р. Ю.С. Виноградський був членом Петроковського окружного суду [21, 122; 22, 85]. Троє братів Виноградських згадуються у списках

виборців до російської Державної Думи 1907 р. від російського населення м. Варшави. Цікаво, що Георгій Степанович та Микола Степанович Виноградські мешкали разом за адресою вул. Кошикова і належали до виборців першого округу, а ще один брат – Михайло Степанович жив у будинку 22 по вул. Каліката й належав до Третього виборчого округу. Слід зауважити, що усі троє братів проходили виборчий ценз, оскільки перебували на службі [23, арк. 43, 46, 68, 91 зв, 71 зв., 94 зв.].

Згодом Ю.С. Виноградський продовжив службу у Варшавському окружному суді, але вже на посаді члена цього суду. Установа розташовувалась на вул. Медовій [24, 9].

Джерела засвідчують, що не лише Ю.С. Виноградський, а і його брати також певний час мешкали на польських землях. Усі вони служили у судовому відомстві й мали стабільне кар'єрне зростання. Зокрема, Микола Степанович з 1907 р. був членом Варшавської судової палати [21, 45]. З 1905 р. Михайло Степанович став членом Варшавського окружного суду [21, 50]. Василь працював на службі у Люблінському окружному суді у 1895–1897 рр. [16, 60]. Федір Степанович працював у Любліні спочатку як суддя мирового з'їзду Другого округу Люблінської губернії [19, 64], з 1901 р. був гминним суддею Холмського повіту Мирового суду Першого округу Люблінської губернії [25, 71]. У 1907 р. він офіційно вступив на державну службу [21, 116]. З 1911 р. Ф.С. Виноградський працював секретарем іпотечного відділу при мирових суддях Першого округу у м. Люблін [22, 79]. Донька Миколи Степановича Ніна Миколаївна згадується в Адрес-календарях м. Варшави у 1911–1913 рр. на посаді вчительки французької мови у чоловічій шестикласній протогімназії (пізніше – сьома Варшавська чоловіча гімназія), яка розташовувалась на вулиці Золотій, 53. Вона мешкала разом зі своїм батьком [26, 151, 263; 27, 148, 260].

Окрім успішної професійної діяльності, Ю.С. Виноградський знаходив час і для краєзнавчої роботи. Зокрема, у автобіографії дослідник згадував, що під час перебування у Варшаві він працював у архівах, бібліотеці й читальні, де вивчав матеріали з історії та етнографії Чернігівщини. Крім того, він був обраний до Товариства історії, філології та права при Варшавському університеті [28, арк. 1 зв.–2]. На думку його засновників, наукові товариства з окремих спеціальностей належали до суспільно необхідних закладів, які сприяли теоретичній і практичній розробці та втіленню в життя різноманітних наукових знань. До їх числа вони відносили товариства історії, філології, права, медицини тощо. Всі існуючі товариства мали майже однакову мету: особистісне зближення та взаємодія, особистісний обмін та спільна розробка наукових питань представниками теоретичних і практичних

знань – професорами, вченими, письменниками та представниками різних професій – педагогами, суддями, медпрацівниками тощо [28, арк. 50].

Товариство історії, філології та права при Варшавському університеті було засноване 24 листопада 1900 р., і вже 30 вересня 1901 р. розпочало свої засідання [28, арк. 1]. Фактично Товариство являло собою два самостійних товариства – історико-філологічне та юридичних наук [28, арк. 1].

Засідання Товариства, крім вакаційного часу, відбувалися нерідше двох разів на місяць. Наприклад, упродовж 1904 р. їх було 17. Значна кількість цих засідань присвячувалася читанню доповідей з різноманітних педагогічних питань, які після цього підлягали уважному обговоренню присутніми членами-педагогами та професорами [28, арк. 50].

Спочатку Товариство нараховувало лише 21 учасника, які стали його засновниками. Станом на 1904 р. кількість його членів налічувала близько 200 осіб (185 дійсних, 1 почесний та 1 член-співробітник). До його складу входили, окрім професорів історико-філософського та юридичного факультетів, головним чином, представники педагогічної та судової галузей (мирові судді, члени окружного суду та Судової палати). Одночасно з чисельністю Товариства розвивалась його наукова діяльність. Зокрема, починаючи з вересня 1901 р. до січня 1904 р., було проведено 42 засідання, під час яких зроблено 69 наукових доповідей та повідомлень. Окрім того, Товариство видало два збірники праць. Його кошти складались переважно із членських внесків, тому воно мало постійні проблеми з фінансуванням.

З-поміж задач, поставлених Товариством, було здійснення наукових експедицій для вивчення діалектів, для збору матеріалів з місцевої археології, етнографії, загального права тощо, а також видання праць своїх членів. Зокрема, видавалися «Записки Товариства історії, філології та права при Імператорському Варшавському університеті» [28, арк. 142].

У Варшаві у 1906 р. Ю.С. Виноградський закінчив першу наукову роботу «До діалектології Задесення», яка ґрунтувалась на особистих спостереженнях та записках науковця, розпочатих ще у 1889 р. Проте ця робота вийшла друком лише у 1928 р. [15, 1 зв.–2].

У 1915 р. Ю.С. Виноградський був евакуйований до України, де продовжив плідну краєзнавчу діяльність спочатку у Чернігові, а починаючи з 1920 р., – у Сосниці у створеному ним краєзнавчому музеї, який діє понині.

Таким чином, можна констатувати, що варшавський період життя, з одного боку, сприяв професійному зростанню Ю.С. Виноградського та його чотирьох братів як юристів. З іншого боку, Ю.С. Виноградський не припиняв краєзнавчих пошуків. Зважаючи на те, що натовді Варшава

була значним науковим центром, це відіграло важливу роль у розвитку його як науковця. Отже, саме у варшавський період життя відбулося остаточне окреслення кола наукових інтересів Ю.С. Виноградського.

Посилання

1. Коваленко О.Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко // Енциклопедія сучасної України. Т. IV. – К.: Національна академія наук України. Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. – С. 428.
2. Дрозд В. Подих віків / В. Дрозд // Комсомолец Чернігівщини. – 1961. – 16 липня.
3. Сорока І.Л. Слово про ентузіаста – краєзнавця / І.Л. Сорока // Народна творчість та етнографія. – 1964 – С. 58–60.
4. Петров В.П. Краєзнавець Ю.С. Виноградський / В.П. Петров // Український історичний журнал. – 1966. – № 1. – С. 116–117.
5. Бойко В.М. Сосниця – європейське місто / В.М. Бойко, В.М. Пригоровський [Сіверянський інститут регіональних досліджень, Ред. кол. С.В. Леп'яко (голова ред.) та ін.]. – Чернігів: Видавесь Лозовий В.М., 2010. – 64 с.
6. Сосниця і Сосниччина на хвилях віків [Авт.-упоряд. М.П. Адаменко та ін.]. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 236 с.
7. Коваленко О.Б. Виноградський Юрій Степанович / О.Б. Коваленко, В.В., Ткаченко, Л.В. Ясновська // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 335–336.
8. Коваленко О. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–107.
9. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя / В. В. Ткаченко: [Навч. посіб.] – К.: Знання, 2007. – 215 с.
10. Ткаченко В.В. Ю.С. Виноградський про археологічні роботи Сосницького історико-краєзнавчого музею (1920–1955рр.) / В.В. Ткаченко, Л.В. Ясновська // Минуле Сосниці та її околиць [Редкол. О.Б. Коваленко (відп. ред.) та ін.]. – Чернігів, 1990. – С. 14–15.
11. Ясновська Л. Старожитності IX–XIII ст. Мізинської округи / Л. Ясновська // Сіверянський літопис. – 2008 – № 6. – С. 30–34.
12. Пригоровський В. Залюблений у землю Сіверську (Ю.С. Виноградський): [історико-краєзнавчий нарис] / В. Пригоровський. – Чернігів, 2004. – 56 с.
13. Дяченко І. Творець відкритої книги / І. Дяченко // Радянський патріот. – 1990. – 19 червня. – С. 2; 26 червня. – С. 3; 5 липня. – С. 3; 12 липня. – С. 3; 19 липня. – С. 3.
14. Адаменко М.П. Володар казкових скарбів / М.П. Адаменко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 288 с.
15. Виноградський Ю.С. Автобіографія // Сосницький краєзнавчий музей імені Ю.С. Виноградського, інв. № 855, 3 арк.
16. Памятная книга Варшавского судебного округа на 1898 р. – Варшава: Типография К. Ковалевского, 1898. – 256 с.
17. Державний архів Чернігівської області, ф. 458, оп. 1, спр. 6, 22 арк.
18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В.І. Вернадського, ф. 123, спр. 358, 2 арк.
19. Линюк Л. «Працю я поставив в основу життя» / Л. Линюк // Деснянська правда. – 1990. – 14 липня. – С. 4.
20. Памятная книжка (книга) Варшавского судебного округа на 1899 р. – Варшава: Типография К. Ковалевского, 1899. – 228 с.
21. Памятная книга Варшавского судебного округа на 1910 р. – Варшава: Типография при канцелярии варшавского генерал-губернатора, 1910. – 351 с.

22. Памятная книга Варшавского судебного округа на 1912 г. – Варшава: в губернской типографии, 1912. – 266 с.
23. Государственный архив города Столичного Варшавы, ф. 1131, спр. 7, арк. 43, 46, 68, 71 зв., 91 зв., 94 зв.
24. Памятная книга Варшавского судебного округа на 1914 г. – Варшава: в губернской типографии, 1914. – 282 с.
25. Памятная книга Варшавского судебного округа на 1902 г. – Варшава: типография К. Ковалевского, 1902. – 338 с.
26. Адрес-календарь г. Варшавы на 1911 г. – Варшава, 1911.
27. Адрес-календарь г. Варшавы на 1913 г. – Варшава, 1913.
28. Государственный архив города Столичного Варшавы, ф. 214, спр. 1111, 190 арк.

Бойко Н.А. Варшавский период жизни сосницкого краеведа Ю.С. Виноградского

В статье рассматривается варшавский период жизни сосницкого краеведа Ю.С. Виноградского (1897–1915 гг.). Определены основные направления его деятельности во время пребывания в Варшаве.

Ключевые слова: краеведение, Судовая палата, варшавский период, Общество истории, филологии и права при Варшавском университете.

Boiko N.O. Warsaw's period of life investigator of local history from Sosnytsia Y. Vynohradskyi

The article deals with the Warsaw's period of investigator of local history from Sosnytsia Y. Vynohradskyi (1897–1915). The main directions of his activities during his living in Warsaw are investigated

Key words: local history studies, the Law Chamber, Warsaw's period, the Society of History, Philology and Law at Warsaw University.

15.03.2014 р.

УДК 94 (477.51) П. Дорошенко «1858/1919»

О.О. Хаценко

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.Я. ДОРОШЕНКА

Стаття присвячена аналізу діяльності П.Я. Дорошенка (1858–1919) у Глухівському повітовому та Чернігівському губернському земських зібраннях.

Ключові слова: П.Я. Дорошенко, губернія, комісія, пансіонат, земство, гласний.

Петро Якович Дорошенко (1858–1919) – відомий громадський і культурний діяч Чернігівщини, знавець і колекціонер українських старожитностей. Деякі аспекти його життя та діяльності відображені у працях Г. Кураса [1] та Г. Петрова [2]. Втім, вони не висвітлюють усі аспекти його багатогранної праці, зокрема, земської. У даній статті зроблено спробу висвітлити саме цю проблему.

П.Я. Дорошенко народився 22 листопада 1858 р. на х. Дорошенків Глухівського повіту Чернігівської губернії у відомій козацько-старшинській родині. Його дитячі роки пройшли в Глухівському повіті. Середню освіту він здобув у Новгород-Сіверській гімназії, а потім навчався на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира. Закінчивши у 1884 р. університет з дипломом хірурга, П.Я. Дорошенко повернувся на Глухівщину й оселився в рідному Глухові, де почав працювати повітовим земським лікарем.

Зазначимо, що П.Я. Дорошенко ніколи не ухилявся від участі у громадському житті міста, губернії. З 1890 р. виборцями Глухівського повіту він обирався повітовим земським гласним упродовж багатьох років і брав активну участь у роботі численних земських комісій [2].

Найбільш плідною була діяльність П.Я. Дорошенка у роботі медичної комісії повітового земства. У вересні 1899 р. Глухівське повітове земське зібрання доручило йому керувати будівництвом інфекційного відділення лікарні у Глухові. П.Я. Дорошенко запропонував доповнити затверджений план робіт зобов'язковим розміщенням вентиляції і центральної труби. На будівництво були виділені кошти в розмірі 6680 крб. [3, 270].

16 вересня 1899 р. на засіданні медичної комісії розглядався проект розміщення дезінфекційної камери з паровиком у лікарні, у яких місто мало неабияку потребу. Для улаштування камери П.Я. Дорошенко запропонував виділити кошти у розмірі 2050 крб. з тією умовою, що половину вартості робіт, тобто 1025 крб., закласти в кошторис 1900 р., а другу половину мало профінансувати місто [3, 271].

Глухівське земство щороку збільшувало витрати на медикаменти. Так кошторисом 1899 р. на їх придбання було передбачено 6000 крб. проти 5345 крб. у 1898 р. Гласні П.Я. Дорошенко і Я.С. Тарасов внесли пропозицію зібрати всіх земських лікарів, а також всіх лікарів Глухова, щоб визначити потребу у необхідних недорогих медикаментах для Глухівського земства. 30 вересня 1900 р. голова земського зібрання В.П. Кочубей погодився на їх пропозицію, оскільки це зберігало матеріальну зацікавленість земських платників, і зобов'язав земську управу терміново почати закупівлю медикаментів за кордоном [4, 266].

П.Я. Дорошенко у 1903 р. брав участь у обговоренні питання про заснування санаторію для земських службовців Глухова. Але він висловив думку, що існування такого закладу в дачній місцевості недоцільне, оскільки вчителі, працюючи 7,5 місяців на рік, решту часу «дышат чистым воздухом в своих селениях». Він запропонував якщо й засновувати санаторій, то десь у Новгород-Сіверському повіті [5, 40].

На засіданні земського зібрання 28 вересня 1900 р. П.Я. Дорошенко запропонував розробити проект загальної каналізації всього помістя, де знаходились благодійні установи [5, 252]. На тому ж таки зібранні розглядалось питання про збільшення заробітної плати земським фельдшерам, кількість яких бажала залишатись кращою. Фельдшери отримували 300 крб. на рік, хоча заробітна плата, відповідно до правил, затверджених Глухівським повітовим земством, могла бути більшою. Гласний подав пропозицію через відповідні заклади вивчити питання потреби у фельдшерах-професіоналах і запропонував збільшити їм заробітну плату до 400 крб. на рік та сплачувати вартість їх проживання [5, 252].

8 грудня 1899 р. П.Я. Дорошенко був обраний до складу комісії з питань народної освіти і став її діяльним членом [6, 119]. Глухівське повітове земство витрачало третину свого бюджету на народну освіту і значну суму на утримання гімназій. Директор Глухівської чоловічої гімназії неодноразово клопотався про виділення коштів на розширення свого навчального закладу, і в цьому його підтримував П.Я. Дорошенко. Так кошторис на утримання гімназії у 1904 р., складений її керівництвом, передбачав видатки у розмірі 27380 крб. Земське зібрання ухвалило суму в 25748 крб., і лише завдяки ініціативі П.Я. Дорошенка це рішення було скасоване, а гімназія отримала саме таку суму, яку запросив директор [5, 202].

5 серпня 1900 р. комісія з питань народної освіти розглянула пропозицію гласних щодо відкриття спеціальної школи для дівчат з обов'язковим викладанням рукоділля, а в тих місцевостях, де є можливість, і ткацтва. П.Я. Дорошенко запропонував виплачувати викладачам рукоділля заробітну плату в розмірі 50 крб. на рік [4, 188].

Відомо, що 8 грудня 1902 р. П.Я. Дорошенко був обраний членом Опікунської ради Глухівської жіночої гімназії [7, 23].

У вересні 1904 р. у с. Баничі Глухівського повіту була відкрита перша народна школа з викладанням столярного і ткацького ремесел. П.Я. Дорошенко брав активну участь у її благоустрої, за що йому земським зібранням було оголошено подяку [5, 418].

1897 р. Глухівське зібрання ухвалило рішення про відкриття 10 сільських бібліотек [6, 1591], а комісія з питань народної освіти внесла пропозицію придбати для шкільних бібліотек необхідні книжки на гроші, пожертвовані мешканцями повіту. П.Я. Дорошенко клопотався про те, щоб бібліотеки були забезпечені книжками в достатній кількості та з необхідних галузей знань [4, 144].

Гласний брав активну участь у роботі комісії з питань будівництва, емеритальної та інших комісій. Зокрема, у вересні 1901 р. він, як член комісії з будівництва доріг, розглядав питання про будівниц-

тво мосту у с. Уска, ремонту греблі у с. Мала Слобода та проїжджої дороги у с. Буди [4, 109]. Покладені на нього обов'язки П.Я. Дорошенко виконував чесно і був одним із найактивніших земських гласних Глухівського повіту.

У 1906 р. П.Я. Дорошенко переїхав до Чернігова, де місцеве дворянство обрало його директором пансіону-інтернату для бідних дворянських дітей. У пансіонаті необхідно було запровадити єдиний контроль, оскільки вихованці навчались у різних закладах міста і значну частину дня проводили поза інтернатом. 1908 р. у депутатів виникла думка перетворити пансіонат у гімназію чернігівського дворянства, до якої мали вступати переважно діти спадкових дворян Чернігівської губернії, а на вільні місця – за конкурсом. Навчання повинно було проводитися тільки коштом учнів. Будівля дворянського пансіонату була замала для навчання 200 гімназистів. Для вирішення питання розширення приміщень була створена комісія у складі почесного попечителя пансіонату М.Д. Корвальського-Гриневського, губерньського предводителя дворянства князя В.Д. Голіцина, директора пансіонату П.Я. Дорошенка, голови губерньської земської управи М.П. Савицького [8, 2].

23 січня 1910 р. відбулося засідання господарського комітету під головуванням губерньського предводителя дворянства О.К. Рачинського, а наступного дня – виховної ради. На них П.Я. Дорошенком були оголошені господарський та навчально-виховний звіти за 1909 р. Він доповів, що у попередньому році до інтернату надійшло 24511 руб. 78 коп., з яких 1100 руб. – з державної скарбниці, 1200 руб. – з дворянських зборів. На утримання пансіонату і на сплату попередніх боргів було витрачено 22863 руб. 73 коп. Директор підкреслив, що у звітному році значно покращилась навчально-виховна робота закладу. Звіти були затверджені з наданням рекомендацій щодо ведення господарчої частини [9, 2].

На черговому засіданні губерньського дворянського зібрання П.Я. Дорошенко звітував за 1908–1910 р., де було наголошено на зразковий стан справ у пансіонаті. Станом на 1 січня 1911 р. тут нараховувалося 45 вихованців, (з платним навчанням – 3, напівплатним – 13, безплатним – 29) [10, 2].

Директор закладу піклувався і про музичне виховання дітей. За його ініціативи при пансіонаті був організований церковний хор, який складався виключно з вихованців. Диригентом хору також був вихованець, учень 7 класу гімназії П. Брановський [11, 2].

П.Я. Дорошенка часто можна було бачити на різних світських заходах, наприклад, 14 травня 1912 р. – на урочистостях з освячення прапора Чернігівського реального училища, на яких були

присутні міський голова А.В. Верзилов і віце-губернатор Т.Я. Рафальський [13, 2]. 22 лютого 1912 р. він брав участь у панахиді по секретарю чернігівського дворянства К.П. Ходоту [12, 2].

Не пройшло поза його увагою і духовне життя губернського міста. 23 листопада 1913 р. у Чернігівському відділенні державного банку перед образом небесного покровителя Чернігова святителя Феодосія Углицького разом із губернатором І.І. Стерліговим, головою губернської земської управи М.П. Савицьким, директором реального училища В.І. Круковським П.Я. Дорошенко брав участь у богослужінні Пахомія – єпископа Новгород-Сіверського [14, 2]. 6 січня 1913 р. він був присутній на літургії у Спасо-Преображенському соборі та хресній ході при освяченні води у Десні [15, 2]. У квітні 1914 р. П.Я. Дорошенко разом з І.І. Стерліговим, С.Н. Астаповим, єпископом Пахомієм зробили грошові внески до благодійних закладів Чернігова (відповідно 5 руб., 6 руб., 3 руб., 3 руб.) [16, 3].

П.Я. Дорошенко обирався головою педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії. За його ініціативи 23 лютого 1908 р. було організовано благодійний танцювальний вечір, який, на його думку, мав привернути увагу до проблем малозабезпечених учениць і надати можливість зібрати достатню суму для оплати за їх навчання [17, 2]. Приділяючи увагу і естетичному вихованню, П.Я. Дорошенко на педраді, що відбулася 14 січня 1911 р., подав на розгляд питання відвідування ученицями кінематографу «Експрес» і «Міраж» [18, 2].

Він особисто відвідував виховні заходи у різних навчальних закладах міста. Так 17 січня 1910 р. у жіночої гімназії Є.Д. Кузнецової педагог був присутній на творчому вечорі, присвяченому відомому поету О.В. Кольцову [19, 2], а 13 листопада 1913 р. – на концерті учнівського хору [21, 2]. 14 листопада 1910 р. він разом із міським головою А.В. Верзиловим, І.І. Круковським та дружиною начальника губернії М.Л. Маклаковою відвідав вокально-літературний ранок у чоловічій гімназії, присвячений 50-річчю від дня смерті відомого історика та поета О.С. Хомякова [23, 2].

П.Я. Дорошенко брав активну участь і у роботі «Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Черниговской женской гимназии». У квітні 1910 р. на черговому засіданні його було обрано головою товариства [22, 2].

27 січня 1912 р. померла дружина предводителя дворянства Уманського повіту на Полтавщині баронеса Н.М. Мейєндорф, уроджена княжна Долгорукова. На панахиді у жіночій гімназії П.Я. Дорошенко виступив з промовою перед вихованцями. Він зазначив, що родина Долгоруких надавала постійну матеріальну допомогу гімназії та піклувалася про її вихованців [20, 2].

Під головуванням губернського предводителя О.К. Рачинського 12 січня 1910 р. у Чернігові відбулося надзвичайне зібрання повітових предводителів дворянства. На ньому від Глухівського повіту був присутній П.Я. Дорошенко. На зборах розглядалося питання зменшення обсягів фінансування повітової опіки. Губернський предводитель дворянства рекомендував зменшити витрати шляхом скорочення опік, тобто один заклад мав обслуговувати 3–4 повіти. Після жвавого обговорення, в якому активну участь брав П.Я. Дорошенко, зібрання більшістю голосів не затвердило проект губернського предводителя [24, 2].

Наприкінці 1910 р. П.Я. Дорошенко за рекомендацією преосвященного Антонія, єпископа Чернігівського і Ніжинського, був призначений членом ради Чернігівського єпархіального училища. 29 грудня 1911 р. він разом із старшим радником губернського правління М.А. Максимовським, директором народних училищ Чернігівської губернії П.А. Войховецьким під головуванням кафедрального протоієрея А. Шестерикова брав участь у засіданні ради, що розглядала питання нагородження учнів церковно-приходських шкіл почесними нагородами за відмінне навчання [25, 2].

Крім цього П.Я. Дорошенко входив до складу Чернігівської губернської училищної ради. 16 – 17 грудня 1910 р. у приміщенні Дворянського зібрання відбулося її чергове засідання, на якому було розглянуто 98 поточних справ, у тому числі про призначення попечителів навчальних училищ, рекомендації щодо нагород вчителів цих закладів, про загальне навчання тощо [26, 2].

Відомо, що за сприяння Дорошенка у 1917 р. було засновано українську гімназію у Чернігові, директором якої він і був призначений [27, 99].

П.Я. Дорошенко був членом Російського товариства спасіння на воді і активно у ньому працював. Так на загальних зборах, які відбулися 16 січня 1910 р. під керівництвом начальника губернії Н.А. Маклакова, обговорювалися питання активізації діяльності товариства у Чернігові та губернії. Збори уповноважили окружне правління скласти за участю техніків кошторис на ремонт рятувальної станції і облаштування при ній купальні та пристані [28, 2]. А ще 9 грудня 1910 р. губернським земським зібранням Дорошенка обрали членом комітету тверезості [29, 2].

7 квітня 1912 р. губернським дворянським зібранням більшістю голосів кандидатами до Державної думи були обрані губернський предводитель дворянства О.К. Рачинський і директор дворянського пансіону П.Я. Дорошенко [30, 2], а у травні 1914 р. указом «Правительствующего Сената» він був затверджений на три роки почесним мировим суддею Глухівського повіту [31, 2].

Своєю багатогранною громадською та культурно-просвітницькою діяльністю П.Я. Дорошенко залишив помітний слід в суспільному житті Чернігівщини.

Посилання

1. Курас Г. Життя і смерть Петра Дорошенка / Г. Курас // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 48–55.
2. Петров Г. З гетманського роду / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1992. – 9 липня.
3. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1899 году / [Составлен Д.Н. Неточаевым]. – Чернигов, 1901. – 516 с.
4. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1900 году / [Составлен Д.Н. Неточаевым]. – Чернигов, 1902. – 558 с.
5. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1903 году / [Составлен В.А. Дрелингом]. – Чернигов, 1906. – 613 с.
6. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с.) / [Составил по поручению губернской земской управы С.В. Сотников]. – Чернигов, 1902. – Вып. 3. – С. 119.
7. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [Составил по поручению губернской земской управы В.М. Хижняков]. – Чернигов, 1912. – Т. 1. – С. 23.
8. Проект преобразования дворянского пансион-приюта / Черниговское слово. – 1908. – 21 июня. – С. 1.
9. Дворянский пансионат-приют // Черниговское слово. – 1910. – 26 января. – С. 2.
10. Заседание Черниговского губернского дворянского собрания // Черниговское слово. – 1911. – 1 июля. – С. 2.
11. Дворянский пансионат-приют // Черниговское слово. – 1912. – 25 февраля. – С. 1.
12. Панихида по К.П. Ходате // Черниговское слово. – 1912. – 23 февраля. – С. 2.
13. Реальное училище // Черниговское слово. – 1912. – 17 мая. – С. 2.
14. Духовная жизнь // Черниговское слово. – 1913. – 23 ноября. – С. 2.
15. Духовная жизнь // Черниговское слово. – 1913. – 6 января. – С. 2.
16. Список внешних пожертвований в пользу учреждений г. Чернигова // Черниговское слово. – 1914. – 10 апреля. – С. 3.
17. Танцевальный вечер в пользу недостаточных учениц // Черниговское слово. – 1908. – 23 февраля. – С. 2.
18. Внешкольный надзор // Черниговское слово. – 1911. – 16 января. – С. 2.
19. Гимназия Е.Д. Кузнецова // Черниговское слово. – 1910. – 19 января. – С. 2.
20. Баронесса Н.Н. Мейендорф // Черниговское слово. – 1912. – 24 февраля. – С. 2.
21. Духовная жизнь // Черниговское слово. – 1913. – 13 ноября. – С. 2.
22. Общество вспомоществования недостаточным ученицам женской гимназии // Черниговское слово. – 1910. – 1 апреля. – С. 2.
23. Литературно-вокальное утро в мужской гимназии // Черниговское слово. – 1910. – 16 ноября. – С. 2.
24. Собрание предводителей и депутатов // Черниговское слово. – 1910. – 23 мая. – С. 2.
25. Епархиальный училищный совет // Черниговское слово. – 1910. – 1 января. – С. 2.
26. Губернский училищный совет // Черниговское слово. –

1910. – 18 декабря. – С. 2.

27. Забаревський М. Пам'яті П.Я. Дорошенка // Забаревський М. // Хліборобська Україна. – 1920. – 36. 1 – С. 99–102.

28. Собрание членов общества спасения на водах // Черниговское слово. – 1910. – 19 января. – С. 2.

29. Губернское земское собрание // Черниговское слово. – 1910. – 19 декабря. – С. 3.

30. Губернское дворянское собрание // Черниговское слово. – 1912. – 7 апреля. – С. 2.

31. Учреждение мировых судей // Черниговское слово. – 1914. – 14 мая. – С. 2.

Хаценко А.А. Земская деятельность П.Я. Дорошенко

Статья посвящена анализу деятельности П.Я. Дорошенко (1858–1919) в земских собраниях Глуховского уезда и Черниговской губернии.

Ключевые слова: П.Я. Дорошенко, губерния, комиссия, пансионат, земство, гласный.

Khatsenko O.O. P. Doroshenko's activities in the community

The article is devoted to analysis of P. Doroshenko's (1858–1919) activity in Chernigiv region and Hlukhiv province meeting.

Key words: P. Doroshenko, commission, province, holiday hotel, community, deputy.

12.03.2014 р.

УДК 94 (092) (477. 51) Г. Глібов «1856/1930»

О.Я. Рахно

ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОВІТУ Г.М. ГЛІБОВ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадської діяльності предводителя дворянства Чернігівського повіту, відомого діяча Чернігівських повітового та губерньського земських зібрань Г.М. Глібова (1856–1930).

Ключові слова: Г.М. Глібов, Чернігів, предводитель дворянства, земство, гласний.

Григорій Миколайович Глібов (1856–1930) – відомий свого часу громадський діяч Чернігівщини, предводитель дворянства Чернігівського повіту у 1890–1911 рр. Втім, його життєвий шлях та багатогранна громадська діяльність, в тому числі й у земських установах, не знайшли висвітлення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу заповнити цю прогалину.

Дворянський рід Глібових веде своє походження від Прокофія Савича Глібова, який у 1797 р. розпочав військову службу в Апшеронському мушкетерському полку. У 1799 р. він був підвищений

у чин прапорщика. П.С. Глібов брав участь у війнах з французами у 1799–1805 рр., був контужений та поранений. У 1806 р. він вийшов у відставку у чині штабс-капітана. У 1825 р. П.С. Глібов служив чернігівським поліцеймейстером.

Його молодший брат Василь Савич був також військовим і розпочав службу у 1801 р. у тому ж таки Апшеронському полку, потім продовжив її у 6-му Єгерському. У 1806 р. він брав участь у війні з турками. За мужність і героїзм В.С. Глібов був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня та золотою шпагою з написом «За храбрость». Він завершив військову службу у 1807 р. поручиком. Рід Глібових був визнаний Правительствующим Сенатом дворянським із внесенням до другої частини родословної книги – «Военное дворянство, приобретенное чином военной службы» [1, 117].

Г.М. Глібов народився 1856 р. в Чернігові в родині колезького асесора Миколи Прокофійовича Глібова (1824–1875) та його дружини Надії Дмитрівни Селецької. Після смерті чоловіка вона вийшла заміж за Миколу Миколайовича Милорадовича. Окрім Григорія, подружжя мало ще синів Сергія старшого (народ. 1854 р.), Бориса (народ. 1863 р.), Сергія молодшого (народ. 1869 р.), Георгія (Юрія) (народ. 1873 р.) та дочок Олександрю (народ. 1857 р.), Софію (народ. 1858 р.) і Марію (народ. 1866 р.) [1, 116–117]. Серед них найбільше відомий Юрій – поручик запасу, який у 1900 р. побрався з дочкою відомого громадського діяча, землевласника Ніжинського повіту К.Є. Троцини Юлією Костянтинівною (1877–?) [2, 24] та, напевно, при розділі спадщини отримав ніжинські маєтки. Він був земським начальником та предводителем дворянства Ніжинського повіту, земським діячем, депутатом III Державної думи.

М.П. Глібов на початку 60-х рр. XIX ст. служив у «Черниговском комитете о губернском коннозаводстве» і був звільнений з посади за власним бажанням 7 грудня 1862 р. Напевно, він мав якусь власність у Німеччині, оскільки брав тривалі відпустки і перебував у Дрездені. Помер він до серпня 1875 р. [3, 3 зв., 45].

Г.М. Глібов навчався у Київському університеті Св. Володимира. 7 січня 1883 р. він був нагороджений Радою університету золотою медаллю за науковий «твір». По закінченні університету зі ступенем дійсного студента (атестат № 1791 від 20 серпня 1883 р.) Г.М. Глібов повернувся до Чернігова. У Чернігівському повіті він мав у спільній власності з братами і сестрою спадкові маєтки у селах Бобровиця, Полуботки та Півці загальною площею 1068 дес. землі. У власності ж його матері перебувало два будинки у Чернігові, 315 дес. землі, а також у Ніжинському повіті при селах Переяславка 1200 дес. та Безуглівка 600 дес. [4, 26 зв.].

28 жовтня 1883 р. Г.М. Глібов влаштувався на

службу канцелярським чиновником до канцелярії Чернігівського повітового предводителя дворянства. Разом з тим, він долучився й до земської діяльності. Виборці Ніжинського повіту обрали його гласним Ніжинського повітового, а останнє – гласним Чернігівського губернського земського зібрання на три роки з 1883 р. [4, 26 зв.–27]. Разом з тим, 25 жовтня 1884 р. Чернігівське повітове земське зібрання, в якому він також був гласним, обрало Г.М. Глібова почесним мировим суддею Чернігівського повіту. Він був затверджений на цій посаді указом Правительствующого Сенату № 5163 від 22 квітня 1885 р. На цю громадську посаду він обирався ще чотири рази поспіль. Незабаром, 15 грудня 1885 р., Чернігівське губернське земське зібрання обрало Г.М. Глібова «непременным членом» Чернігівського повітового у селянських справах присутствія [4, 27 зв.–28].

У 1886 р. Г.М. Глібов одружився з дочкою інженер-поручика Ольгою Яківною Тарновською, дітей на 1905 р. не мав [4, 26 зв.]. Того ж таки року виборці Ніжинського та Чернігівського повітів знову обрали його земським гласним. До того ж, ніжинські гласні довірили йому бути губернським земським гласним [4, 27 зв.–28].

На засіданні Чернігівського губернського дворянського зібрання 22 травня 1887 р. його було обрано кандидатом на посаду предводителя дворянства Чернігівського повіту. 28 березня 1888 р. Г.М. Глібов звільнився з посади «непременного члена» Чернігівського повітового у селянських справах присутствія, а з 26 січня 1890 р. став виконувати обов'язки повітового предводителя дворянства Чернігівського повіту, оскільки його попередник на посаді предводителя М.І. Посудевський вийшов у відставку [4, 28 зв.–29].

27 лютого 1890 р. Чернігівським повітовим дворянським зібранням Г.М. Глібов був обраний повітовим предводителем дворянства на наступні три роки і 11 квітня того ж таки року був затверджений на посаді чернігівським губернатором [4, 29 зв.–30]. Обов'язки повітового предводителя дворянства він виконував до 30 травня 1911 р. [5, 5], оскільки повітове дворянство кожні три роки переобиало його на посаду. За відсутності губернського предводителя дворянства Г.М. Глібов декілька разів виконував його обов'язки. Зокрема, він очолював губернське дворянство з 27 січня по 10 липня 1890 р., з 3 травня по 20 листопада 1899 р та з 7 жовтня по 23 грудня 1902 р. [4, 30 зв.–31].

Напевно, Г.М. Глібов зарекомендував себе з позитивного боку, оскільки влада відзначила його діяльність 30 серпня 1893 р. орденом св. Станіслава 2 ступеня [4, 29 зв.–30], а 26 січня 1899 р. він був підвищений у чин статського радника [6, 1].

У 1899 р. за посадою предводителя, головуючи на Чернігівському повітовому земському зібранні, Г.М. Глібов дозволив відомому гласному В.М. Хиж-

някову винести на обговорення доповідь про заборону тілесних покарань. Останній, оприлюднивши історію тілесних покарань в Росії, запропонував зібранню подати в урядові установи клопотання про повне їх скасування для всього населення. Після обговорення зібрання одноголосно підтримало пропозицію. За це Г.М. Глібов був покараний владою. В.М. Хижняков згадував: «По представлению губернатора, уездный предводитель дворянства Глебов, допустивший внесение этого доклада в собрание, был предан за это суду Правительствующего Сената. Он получил выговор Сената за разрешение обсуждения этого вопроса, как общегосударственного, выходящего из пределов компетенции земства. Нужно при этом пояснить, что, по протестам губернатора, Сенат был осведомлен о том, что этот вопрос уже дважды обсужден в Черниговском уездном собрании. Но допущение этого обсуждения не вызывало раньше кары со стороны Сената» [7, 38]. Незважаючи на це, 22 вересня 1900 р. Г.М. Глібов був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня, а потім 31 травня 1905 року підвищений у чин дійсного статського радника [4, 31 зв.–33].

Наприкінці XIX ст. у своїй Бобровицькій садибі на околиці Чернігова понад р. Кордиківкою Г.М. Глібов збудував «замок з баштою» – мурований, двоповерховий на підвалі будинок з використанням форм готичної архітектури, до якого від самих воріт була посаджена липова алея (вул. Шевченка № 97; 1961 р. там розмістився Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської мікробіології) [8, 166]. Будівництво «замку» потребувало чималих коштів, і тому земельні володіння Г.М. Глібова суттєво зменшилися і становили у 1905 р. 742 дес. [4, 26 зв.]. Зазначимо, що Бобровицький маєток Г.М. Глібова (одинадцята частина села Бобровиці) межував з маєтком поручика у відставці І.Я. Дуніна-Борковського, з двома ділянками бобровицьких селян Д.Ф. та М.М. Чемерис, а також громадою казенних селян с. Бобровиця [9, 17]. Інший маєток – хутір Ялівщина – межував з землями селян с. Півці [10, 1–1 зв.].

Чимало прислужився Г.М. Глібов земським установам Чернігівщини. Згідно обрання землевласниками Ніжинського повіту у 1883–1891 рр. він був гласним Ніжинського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань. Разом з тим, у 1886–1892 та 1907–1911 рр. він був гласним Чернігівського повітового земського зібрання [7, 108–113], а у 1890–1911 рр. за посадою повітового предводителя дворянства перебував у складі Чернігівського губернського земського зібрання.

Г.М. Глібов обирався і плідно працював у комісіях Чернігівського губернського земського зібрання – юридичній, проєктній, шляхів сполучення, оцінно-статистичній, з розробки питання про дрібну земську одиницю – для розробки доповіді «О необходимости пересмотра земского положения

12 июня 1890 года».

Чимало він зробив для становлення та розбудови Музею українських старожитностей. Фактично з 15 листопада 1901 р. і по 1911 р. земці щорічно обирали його до складу «Комиссии по устройству Музея украинских древностей В.В. Тарновского» [11, 10]. У травні 1905 р. він був обраний головою цієї комісії [12, 73] і декілька років очолював її.

На засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання з 26 листопада по 11 грудня 1902 р. Г.М. Глібов працював у комісіях з питань народної освіти, з влаштування Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, юридичній, для розробки питання про більш діяльну участь губернського та повітових земств у справі громадської опіки та комісії з питань шляхів сполучення [13, 2–5]. На засіданні 5 грудня Г.М. Глібова разом з відомими діячами Чернігівського губернського земства О.О. Мухановим, графом В.О. Мусіним-Пушкіним, князем В.Д. Голіциним, О.О. Свечиним було обрано до складу депутації для підтримки в урядових колах клопотання губернського земства та міської думи щодо проведення залізниці «Петербург–Жлобин» через Чернігів [13, 14]. На засіданні зібрання 8 грудня того ж таки року його було обрано до складу комісії з розробки питання про дрібну земську одиницю [13, 26].

До того ж, за відсутності губернського предводителя дворянства О.О. Муханова Г.М. Глібов на належному рівні вів засідання Чернігівського губернського земського зібрання, і це відзначали гласні. Зокрема, 11 грудня 1902 р. в останній день засідань зібрання, «по предложению гл. Н.В. Котляревского собрание выразило свою глубокую признательность г. председателю собрания [Г.Н. Глебову], за блестящее и беспристрастное ведение занятий, способствовавшее вполне успешному разрешению всех, намеченных собранием, вопросов» [14, 423–424].

У зв'язку з відставкою губернського предводителя дворянства О.О. Муханова, Г.М. Глібов головував на засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання екстреної сесії 15–23 травня 1905 р. На засіданні 21 травня його разом з дружиною О.Я. Глібовою обрали до складу Опікунської ради Чернігівської жіночої гімназії [12, 66], наступного дня – до складу губернської економічної ради (39 проти 4). Тоді ж його обрали й головою «длящейся комиссии по устройству Музея украинских древностей» (54 проти 6) [12, 69, 73]. Того ж таки дня було заплановано обговорення доповіді губернської земської управи № 1 «О видах и предложениях об усовершенствовании государственного благоустройства и народного благосостояния». Головуючий Г.М. Глібов, «ссылаясь на статью закона, на основании которой председатель собрания обязан

исполнить требования губернского начальства о недопущении в залу посторонних лиц», заявив, що обговорення доповіді буде відбуватися на закритому засіданні, оскільки він отримав таку вимогу від губернского начальства. За пропозицією гласного О.О. Свечина зібрання вирішило не обговорювати доповідь, а висновки та окремі думки членів комісії доручити управі надіслати Раді Міністрів. Зібрання підтримало думку О.О. Свечина і продовжило роботу у присутності публіки [12, 73–75].

На засіданні Чернігівського губернского земського зібрання 19 січня 1905 р. розглядалася ініціатива Полтавського губернского та Золотоніського повітового земств щодо збору коштів для будівництва пам'ятника Т.Г. Шевченку у Києві. Було ухвалено асигнувати на утворення фонду для спорудження пам'ятника 1000 руб. та розпочати в губернії збір коштів на цю справу. 4 грудня 1906 р. Чернігівське губерньське земське зібрання обрало Г.М. Глібова представником губернского земства до складу комісії зі спорудження пам'ятника геніальному українському поету [15, 364].

На засіданні зібрання 7 грудня 1907 р. він разом з дружиною О.Я. Глібовою переважною більшістю голосів був обраний до складу Опікунської ради Чернігівської жіночої гімназії [16, 129]. 9 грудня того ж таки року Г.М. Глібова обрали до складу комісії для підтримки клопотання Чернігівського губернского земства про перебудову вузькоколійного шляху Чернігів–Дніпро–Красне на ширококолійний, до комісії «по выработке обязательных постановлений для нормального отдыха служащих по закону 15 ноября 1906 г.» [16, 156].

Разом з тим, Г. М. Глібов плідно працював й у Чернігівській міській думі, гласним якої був у 1893–1897 рр. [17, 3].

Слід також зазначити, що Г.М. Глібов працював і надавав грошову допомогу благодійним організаціям. Зокрема, з 1881 р. він був дійсним членом «Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Черниговской женской гимназии» [18, 88]. Тривалий час Г.М. Глібов був виборним членом від земства в Опікунській раді Чернігівської жіночої гімназії [19, 28], одним з директорів Чернігівського відділення «Русского музыкального общества» [19, 55], членом Чернігівського відділу «Российского общества Красного Креста» [19, 58], членом Чернігівського окружного правління «Российского общества спасения на водах» [19, 64], головою Чернігівського повітового комітету «Попечительства о народной трезвости» [19, 71], почесним членом «Вольно-пожарного общества» у с. Бобровиця [19, 73].

31 травня 1905 р. на засіданні Чернігівського дворяньського зібрання Г.М. Глібов балотувався у кандидати на посаду губернского предводителя дворянства, але не набрав необхідної кількості голосів (143 проти 148). Обраними виявились

В.Д. Голіцин (156 проти 81) та В.О. Мусін-Пушкін (144 проти 93). Імператор 1 липня затвердив предводителем дворянства Чернігівської губернії князя В.Д. Голіцина [20, 1].

Натомість 14 жовтня 1907 р. дійсний статський радник та камергер «Высочайшего двора» Г.М. Глібов був обраний з'їздом землевласників депутатом III Державної думи і входив до складу фракції «Союз 17 октября», а з четвертої сесії – в «Русскую национальную фракцию». Він працював у складі думських комісій «по переселенческому делу, по наказу, распорядительной». Г.М. Глібов підписав законопроект «О представлении воспитанникам учебных заведений Прибалтийского края права держать часть экзаменов на немецком языке» [21, 388].

Однак 19 квітня 1911 р. на засіданні Державної думи він заявив про складання депутатських повноважень у зв'язку зі справою про крадіжку одного з приладів на авіаційній виставці в Санкт-Петербурзі (як він пояснював «в припадке душевного расстройства») і повернувся до Чернігова. Місцева преса повідомила про те, що член Державної думи від Чернігівської губернії склав свої повноваження і що мають відбутися вибори нового депутата [22, 192]. 30 травня 1911 р. Г.М. Глібов звільнився з посади предводителя дворянства Чернігівського повіту, напевно, продав частину маєтків, оскільки на червень 1912 р. у нього залишилося лише 214 дес. 1171 саж. землі [5, арк. 5], і виїхав до Німеччини, де й мешкав у наступні роки. Його маєтками у Чернігові опікувався управитель.

Г.М. Глібов помер 31 травня 1930 р. в Берліні, похований на цвинтарі Тегель 2 червня того ж таки року [23, 115].

Так завершив свій життєвий шлях відомий свого часу предводитель дворянства Чернігівського повіту, земський діяч, депутат III Державної думи Г.М. Глібов, який залишив помітний слід у громадському й культурному житті Чернігівщини.

Посилання

1. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. I. – Ч. 2. – С. 116–117.
2. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К., 1998. – Т. V. – Вып. 2. – 96 с.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 14 а, спр. 590, 45 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 14, спр. 4018, 120 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 882, 104 арк.
6. Производство в чины // Черниговские губернские ведомости. – 1900. – № 14, 17 февраля. – Часть официальная.
7. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет / [Составил В.М. Хижняков]. – М: Т-во «Печатня С.Н.Яковлева», 1916. – 114 с.
8. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К: УРЕ імені М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 1607, 29 арк.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 1347, 31 арк.

11. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVII очередной сессии 1901 года (15 ноября–5 декабря). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1902. – 429 с.

12. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 15–23 мая 1905 года. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1905. – 76 с.

13. Черниговское губернное земское собрание XXXVIII очередной сессии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 1. – С. 9–27.

14. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVIII очередной сессии 1902 года (26 ноября–11 декабря). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1903. – 424 с.

15. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [Составил по поручению губернской земской управы В. М. Хижняков]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – Т. 1. – 567 с.

16. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 43 очередной сессии 1907 года с приложениями (26 ноября–11 декабря). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – 179 с.

17. Свод постановлений Черниговской городской думы от 15 апреля 1893 г. до открытия действий нового состава Думы 18 июня 1897 г. / [Составил по поручению Думы В. М. Хижняков]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1898. – 352 с.

18. Отчет Правления Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Черниговской женской гимназии за 1883 год // Черниговские губернские ведомости. – 1884. – № 8, 26 февраля. – Часть неофициальная. – С. 85–89.

19. Календарь Черниговской губернии на 1911 год (простой) // [Издание Черниговского губернского статистического комитета]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1910. – 376 с.

20. Хроника // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 148, 9 июля. – Часть неофициальная. – С. 1.

21. Боиович М. М. Члены Государственной думы (Портреты и биографии). Третий созыв / М. М. Боиович. – М., 1909. – С. 388.

22. Н. Из жизни законодательных учреждений / Н. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 5. – С. 182–192.

23. Незабываемые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–1997: В 6 т. / [Рос. гос. б-ка; сост. В. Н. Чуваков; под ред. Е. В. Макаревич]. – М., 1999. – Т. 2. Г–З. – 648 с.

Рахно А. Я. Предводитель дворянства Черниговского уезда Г. Н. Глебов: вехи жизни и общественной деятельности

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественной деятельности предводителя дворянства Черниговского уезда, активного деятеля Черниговских уездного и губернского земских собраний Г. Н. Глебова (1856–1930).

Ключевые слова: Г. Н. Глебов, Чернигов, предводитель дворянства, земство, гласный.

Rakhno O. Ya. Marshal of the Chernihiv district nobility H. M. Hlibov: landmarks of life and public activity

The article is dedicated to the analysis of the course of life and public activity the leader of Chernihiv district nobility, well-known figure of the Chernihiv district and province zemstvo meeting H. M. Hlibov (1856–1930).

Key words: H. M. Hlibov, Chernihiv, marshal of the nobility, zemstvo, gласnyi.

14.03.2014 р.

УДК 94 (477): 001. 84: 2-523. 42 «190»

Ю. А. Шишкіна

ПАРАФІЯЛЬНЕ ЖИТТЯ ГЛУХОВА ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі матеріалів Державного архіву Чернігівської області досліджується церковно-приходський устрій м. Глухова початку XX ст. та з'ясовується місце церкви у суспільно-громадському житті міста.

Ключові слова: добродієвність, церковний прибуток, церковно-приходська школа, власність церкви, церковний приход.

Враховуючи пошук інтересу до церковної історії в умовах духовного відродження в Україні, тема облаштування парафіяльного життя міст на початку XX ст. – період ідеологічного панування церкви та її тісних взаємозв'язків з державними структурами – є актуальною і викликає зацікавлення не тільки в наукових колах, а й серед широкого загалу.

Церква у зазначений період була не тільки засобом організаційного оформлення духовного життя послідовників певної конфесії – вона водночас поставала як релігійно-громадська організація, бо завжди брала певну участь в облаштуванні суспільного життя населеного пункту, у якому розташовувалась. Звідси важливим бачиться з'ясування місця церкви у суспільно-громадському житті міста, зокрема Глухова, у її стосунках з міською громадою, виявлення всіх аспектів цих взаємовідносин, що сприятиме об'єктивній оцінці ролі релігійного впливу на життя міської громади.

Історіографія місця церкви у громадському житті суспільства представлена широким спектром наукових досліджень. На високому науково-теоретичному рівні ці питання узагальнені у десяти томній «Історії релігії в Україні», зокрема у її третьому томі «Православна церква в Україні» [1], у монографіях Г. М. Надтоки [2], дисертаційних роботах Ю. В. Хитровської [3], С. О. Гладкого [4], публікаціях Т. В. Ковальчук [5] та ін. Водночас, попри значний історіографічний доробок, сформований здебільшого в умовах незалежної України, залишається чимало проблем, які потребують подальшого вивчення. Часто, в силу великого масиву джерел, з поля зору дослідників випадають питання облаштування парафій українських міст та вплив на їх громадське життя.

Метою даної наукової розвідки є оприлюднення архівних матеріалів, які висвітлюють парафіяльне життя міста Глухова початку XX ст. та підтверджують роль церкви в громадському житті міста у зазначений період.

У Державному архіві Чернігівської області (фонд № 679 Чернігівської духовної консисторії) зберігаються справи № 387 та № 388, які

містять дані про церкви і церковних служителів Глухівського повіту початку XX ст. Переглянувши ці справи, автор виокремила низку документів, які є підґрунтям всебічного аналізу засобів організаційного оформлення духовного життя м. Глухова початку XX ст. На підставі зазначених документів, проблемне поле облаштування парафіяльного життя міста можна структурувати за такими напрямками:

- приходський устрій церков першого округу Глухівського повіту;
- опис архітектурних особливостей церковних будівель;
- система церковних прибутків парафії;
- освітня діяльність церкви;
- опис церковного майна;
- діяльність церковних служителів та їх сімейний стан;
- кількісний аналіз приходу за соціальною та статевою ознаками.

На території м. Глухова на початку XX ст. знаходилося дев'ять церков: Вознесенська, Миколаївська, Спасо-Преображенська, Покровська, Різдва Пресвятої Богородиці, соборна Свято-Троїцька, Трьох-Анастасіївська, Трьохсвятительська та Покровська (наразі у с. Годуновка). Благодійним у 1911 р. значився протоієрей Герасим Смоличев, під наглядом якого і перебували названі церкви [6, 12]. Зупинимося на їх описі.

Вознесенська церква кам'яна, міцна, будівлею та дзвіницею в одній зв'язці. При церкві знаходився міський цвинтар, обнесений кам'яною та дерев'яною огорожею. В храмі було три престоли: головний (на честь Вознесіння Господня) і два бічні (на честь Успіня Пресвятої Богородиці та Феодосія Углицького). У 1911 р. церква отримала прибутку на 250 крб., у т. ч. за виконання християнських треб – приблизно 100 крб., відсотків з капіталу, вкладеного на час поминання померлих, – 27 крб. 30 коп. До церкви відносилось 110 десятин землі, проте через непридатність для обробітку вона не приносила прибутку. Біля церкви розташовувався міцний двоповерховий будинок, споруджений стараннями прихожан. Належних до церкви каплиць не існувало. Церква мала цегляний завод за межею міста з майже $\frac{3}{4}$ десятини землі, прибуток від заводу обчислювався близько 100 крб.

У 1895 р. при церкві була відкрита приходська школа, де постійно навчалось близько 70 хлопчиків. Розміщувалась вона у будинку протоієрея Смоличева. Кошти на її утримання виділяли Св. Синод (200 крб.) та Глухівське повітове відділення (400 крб.).

Опис церковного майна з 1855 р. був перевірений у 1905 році. Копії метричних книг зберігались з 1817 р., сповідальні розписи

знаходились у цілості з 1810 р.

У 1911 р. священиком при Вознесенській церкві служив Микола Миколайович Самбурський, 1861 р. н., син священика. Закінчив курс Чернігівської духовної семінарії у 1883 р. Мав дружину та 9 дітей. Родина проживала у дерев'яному будинку і мала при ньому 140 кв. сажнів землі. Церковним старостою тоді був Іван Петрович Єжов, 1860 р. н. [6, 14].

Приход Вознесенської церкви [6, 15]

Соціальний стан	Будинки	Чоловіки	Жінки
духовні	2	12	14
дворяни	17	29	47
міщани	169	404	456
селяни	13	124	139
військові	18	131	137
іновірці	24	102	94
всього	273	802	887
хутір Родионівка	11	29	31

Миколаївська церква розташовувалась у центрі міста на Соборній площі. Була кам'яною з такою самою дзвіницею, мала один престол на честь св. Миколая архієпископа Мирлікійського. По штату при ній знаходились священик та псаломщик, жалування їм не передбачалося. У 1911 р. церква отримала до 400 крб. прибутку. Відсотків з капіталу, що належали «причту», з 1905 р. щорічно надходило до 70 крб. Орендна плата з будинків та лавок становила 280 крб., з 5,5 десятин землі – 40 крб. Садибна земля при церкві мала задовільну якість і складала 50 кв. сажень 11,5 десятин. Середній прибуток з неї обраховувався у 80 крб. на рік: 40 крб. йшло на користь церкви, 40 крб. – на користь причту. У своїй власності церква мала три невеличкі лавки в одній будівлі, два будинки, обкладені цеглою, та три дерев'яних будинки. До причту належали дерев'яна м'ясна лавка, будинок, спільний з церквою, з якого половина орендного прибутку йшла на користь церкви. Більшість будинків були старими і потребували щорічного ремонту. Каплиць, що відносились до церкви, не існувало. Опис церковного майна був заведений у 1904 р. Копії метричних книг зберігались з 1807 р., сповідальні розписи – з 1815 р.

Школи при церкві не існувало через бідність та малочисельність приходу, а діти, що належали до нього, навчалися у школі при Анастасіївській церкві. Старостою Миколаївської церкви був дворянин Михайло Васильович Волоцький. У 1911 р. священиком при церкві служив Олександр

Миколайович Бумаков, 1847 р. н., син священика, у 1867 р. закінчивши Орловську духовну семінарію. Удовець, мав дочку Катерину 1889 р. н. [6, 19–24].

Приход Миколаївської церкви [6, 27]

Соціальний стан	Будинки	Чоловіки	Жінки
духовні	2	9	5
військові	10	17	24
статські	9	15	29
купці, міщани	48	135	161
селяни	14	33	34
іновірці	17	47	55
всього:	100	256	308

Покровська церква на Усівці збудована у 1783 р. стараннями прихожан та священика Якова Івановича. Кам'яна, з такою ж дзвіницею. У 1899 р. на кошти прихожан, священика Олексія Рязанцева та пожертвування таємного радника Миколи Артемійовича Терещенка була зроблена прибудова і утворений другий престол на честь св. Феодосія Чудотворця Чернігівського.

У 1911 р. церква отримала прибуток у сумі 400 крб. За штатом при церкві служили священик та псаломщик, які з 1902 р. отримували від казни 400 крб. жалування на рік. Були й інші джерела утримання членів причту: за білетом Глухівського міського громадського банку у 50 крб. виходило на рік 2 крб., за свідоцтвом у 500 крб. Державної ренти, що зберігалась у Глухівському казначействі, отримували відсотків 20 крб. та із розрахункової книжки у 34 крб. 89 коп. – 1 крб. Всього за відсотками причт отримував 23 крб.

Присадибної землі під церквою із погостом малося 2 десятини, орної – 0,5 десятини, сіножатної – 1,5 десятини. Всього у володінні причту знаходилося 342 десятини присадибної та сіножатної землі. Зроблений у 1898 р. план на землю зберігався у церкві. Ці угіддя були подаровані прихожанами Дмитром Свистуном та Герасимом Косяковським. Земля хоча і не була родючою, проте здавалась в оренду, даючи церкві прибуток у розмірі 40 крб.

Храм мав два дерев'яні будинки, збудовані у 1894 р. стараннями прихожан. При квартирі священика знаходились дерев'яні хлів, комора та дровник. У 1899 р. на церковному погості збудували дерев'яний сарай. У 1909 р. з'явилась дерев'яна на кам'яному фундаменті караульня. Будинок священика потребував термінового ремонту, будинок псаломщика був цілком придатним для житла. Опис церковного майна

вівся з 1903 р. Копії метричних книг зберігалися з 1810 р., сповідальні – з 1824 р.

При церкві діяло міське приходське училище. Церковним старостою (і по сумісництві приходським учителем) був губернський секретар Віктор Павлович Балабан. Відомо, що у 1911 р. священиком служив Олексій Михайлович Резанов, 1850 р. н. Закінчив Орловську духовну семінарію, мав дружину Неонілу Пилипівну, 1856 р. н., шестеро дітей [6, 31–42].

Приход Покровської церкви [6, 45]

Соціальний стан	Будинки	Чоловіки	Жінки
духовні	2	10	13
дворяни та почесні громадяни	6	25	28
міщани та військові	115	323	360
селяни та козаки	132	391	392
іновірці	3	1	6
всього:	258	750	799

Церква Різдва Пресвятої Богородиці збудована у 1799 р. стараннями священика, прихожан та на пожертви доброчинців. Кам'яна, з такою ж дзвіницею, прибудованою у 1836 р. Територія храму обнесена кам'яною огорожею, у якій вбудована сторожка, де проживав сторож караулу. Церква тепла, престол один, на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Церковний цвинтар знаходився за межею міста і був огорожений парканом.

До штату приписані священик, диякон та псаломщик. Жалування їм не передбачалося, а причт задовольнявся винагородженням за справляння треб.

У 1911 р. церквою отримано 1200 крб. прибутку. З цієї суми видавалась платня священику (300 крб.), диякону (200 крб.) та псаломщику (100 крб.) Відсоток зі вкладених капіталів складав 80 крб. на рік. У власності церкви перебувало 1366 кв. сажнів землі. 1898 р. при церкві збудовані зручні, міцні дерев'яні, криті залізом будинки для священика та церковнослужбовців. У 1905 р. на цвинтарі коштом дворянки Дарини Грицевич була споруджена дерев'яна, крита соломою, хата-богадільня для проживання найбідніших верств населення.

До храму була приписана дерев'яна і з такою ж дзвіницею цвинтарна церква Всіх Святих, збудована у 1873 р. почесним дворянином Артемієм Яковичем Терещенком. Служби у ній проводились рідко, причту не передбачалося. На Ярмарковій площі глухівською громадою була збудована каплиця, яка належала Різдва Богородицькій

церкві. Каплиця слугувала для розміщення ікони Божої Матері, яку приносили із Глинської пустині. Опис церковного майна заведений з 1854 р., копії метричних книг – з 1780 р., сповідальні розписи – з 1800 р. При церкві функціонувало міське приходське училище (6 учнів і 1 законоучитель), на утримання якого містом виділялося 274 крб. Церковним старостою був Михайло Мойсейович Чайковський. Священником служив Михайло Миколайович Флеров, 1849 р. н., син священника. У 1871 р. закінчив Орловську духовну семінарію. Мав дружину Анну Євдокимівну, 1849 р. н., та двох дітей [6, 48–54].

Приход Різдва Богородицької церкви [6, 56]

Соціальний стан	Будинки	Чоловіки	Жінки
хутір Іванівський	1	2	5
духовних	6	14	20
дворян	31	42	63
міщан та козаків	334	1107	1130
іновірців	9	53	64
інших	69	236	249
у Глухові	440	1396	1462
всього:	450	1451	1531

Соборна Свято-Троїцька церква розташовувалась на Соборній площі. Збудована у 1746–1786 рр. на кошти казни та пожертвувань. Після пожежі відновлена. Будівництво закінчено за казенний рахунок у 1795–1806 рр. Церква кам'яна, міцна, з кам'яною дзвіницею. Престолів п'ять, всі теплі: головний – на честь Св. Трійці, праворуч – на честь Св. Захарія та Єлисавети, ліворуч – Св. Великомучениці Варвари, на хорах – праворуч – Св. Митрофанія Воронежського, ліворуч – Св. Архистратига Михаїла.

По штату при церкві служили протоієрей, священник, диякон та два псаломщики, від казни жалування не отримували, а з 1875 р. з орендної плати за церковні лавки виплачувалось: протоієрею – 300 крб., священнику – 250 крб., диякону – 180 крб., двом псаломщикам – по 140 крб. на рік.

У 1911 р. церквою отримано 1500 крб. прибутку. Від 383 прихожан надходило за рік 200 крб. на весь причт. Землі при церкві малося 1063 кв. сажні. На відстані 5 верст від церкви знаходилося 8 десятин 1932 кв. сажні посівної землі, прибуток від якої становив 50 крб. на рік. Церкві також належало 32 номери кам'яних лавок, розташованих навколо неї у вигляді огорожі. Лавки здавалися в оренду господарським способом. Будинки, у яких розміщувалися квартири для причту, були старими (крім № 2) і потребували капітального ремонту.

Один із псаломщиків взагалі не мав житла, і йому надавали від церкви на квартирні витрати 12 крб. на місяць. Копії метричних книг зберігалися з 1823 р., сповідальних – з 1823 р.

Церковна школа, у якій навчалось 39 дівчаток, розташовувалась у квартирі священника, на утримання якої церквою виділялося 89 крб.

У 1911 р. церковним старостою був міщанин Федір Кирилович Куликов, настоятелем – протоієрей Микола Стефанович Разнатовський, 1834 р. н. Закінчив Чернігівську духовну семінарію у 1857 р. Удівець, мав 5 дітей. Священник – Андрієвський Іван Михайлович, 1856 р. н., у 1878 р. закінчив Орловську духовну семінарію. Був одружений і мав 8 дітей [6, 57–61].

Приход соборної Свято-Троїцької церкви [6, 63]

Соціальний стан	Будинки	Чоловіки	Жінки
духовні	4	22	7
дворяни	17	50	54
міщани	40	110	140
селяни	5	29	38
інших	2	3	2
всього	68	996	1082
іновірців	-	600	640

Спасо-Преображенська церква холодна, однопрестольна, збудована у 1765 р. коштом артилериста Григорія Кологривого за допомогою прихожан та добровільних пожертвувань. У 1867 р. коштом надвірного радника Стефана Яковича Спановського була споруджена тепла двопрестольна прибудова. Церква кам'яна, міцна, вкрита залізом. Міцна, вкрита залізом кам'яна дзвіниця збудована окремо від церкви. Навколо храму та дзвіниці з трьох боків малася кам'яна огорожа із залізними ґратами.

Головний престол на честь Преображення Господнього розташований у холодній церкві, у теплій – престоли на честь Входу Пресвятої Богородиці та на честь Святителя Тихона, Єпископа Воронежського. По штату при церкві були священник, диякон та псаломщик, але платню від казни не отримували. Церква утримувалась за рахунок треб у земській лікарні, пожертв від прихожан та відсотків від уставного капіталу, покладеного на помилування.

Присадибної землі при церкві разом із погостом малося ¼ десятини кв. сажень, орної – 2 десятини 1616 кв. сажень на відстані 2-х верст від церкви. На цій землі раніше знаходився цегляний завод. Прибуток від неї на користь церкви становив 50 крб. У 1911 р. загальний прибуток складав 300 крб.

При церкві було два будинки, збудовані у 1890–1901 рр. коштом духовно-приходського опікування та прихожан. Хата з двором здавалась в оренду за 30 крб. на рік. Будинок священика був дерев'яним, з необхідними спорудами: сараєм для дров, льодовником. В іншому будинку знаходилося дві квартири для диякона та псаломщика. Всі приміщення потребували ремонту. Приписана до церкви каплиця розміщувалась у ряду кам'яних лавок, що стояли на території приходу. У каплиці час від часу проходила служба.

Опис церковного майна вівся з 1855 р., перевірений у 1903 р. Копії метричних зберігались з 1801 р., сповідні розписи – з 1815 р. У церковній бібліотеці налічувалось 125 книжок для читання. До приходу відносилось Міністерське двокласне міське училище.

Посаду старости з 11 червня 1894 р. обіймав Фома Євстратович Шинкаренко. Священиком служив Іоан Михайлович Богуславський, 1855 р. н., із стану священиків, на службі з 1886 р. Нерухомого майна не мав, у 1879 р. закінчив курси при Чернігівській духовній семінарії. З 1882 р. учителював при Земському начальному народному училищі. Дружина – Марія Григорівна, 1863 р. н., донька священика. У подружжя було 5 синів та 4 доньки [6, 67–74].

Приход Спасо-Преображенської церкви [6, 75]

Соціальний стан	Будинки	Чоловіки	Жінки
духовні	3	17	19
дворяни	31	46	66
міщани	41	87	112
селяни	18	54	59
євреї	60	180	175
інославні	2	-	3

Трьох-Анастасіївська церква збудована у 1893 р. братами Терещенками. Церква кам'яна, п'ятиглава, із позолоченими куполами та дзвіницею, розташованою на самій церкві. У храмі три престоли: головний – на честь Св. Мучениці Анастасії; бічні – на честь Св. Великомученика Артемія (праворуч), на честь Св. Преподобної матері Єфросинії (ліворуч). За штатом при церкві були священик, диякон, псаломщик, які отримували від казни платню 10 крб. 77 коп. на рік.

У 1911 р. прибутки приходу складали 436 крб., отримані благочинністю. Недоторканий капітал (40000 крб.) знаходився в трьох білетах, покладених у Державний Банк під відсотки на «вічний час», з якого священик отримував 800 крб. на рік, диякон – 300 крб., псаломщик – 240 крб.

Відсоток з 4000 крб., покладених на «вічний час» А.Я. Терещенком у Глухівський Громадський банк та з капіталу у розмірі 100 крб., покладеного на причт Голубовскою, складав 232 крб. 72 коп. Щорічно причт отримував 99 крб. від Глухівської міської управи за землю, що відійшла у власність міста, 4 % білет Державного казначейства у розмірі 50 крб., пожертвований В.М. Кармазіним.

При церкві знаходилося 2 десятини 240 кв. сажнів присадибної землі, 34 дес. 888 кв. сажнів під засів, 4 дес. 444 кв. сажнів сінокошу у 3-х верстах від церкви. Середній прибуток від землі складав 230 крб. на рік.

Будинок для церковнослужителів, збудований міщанками Євдокією Стеслявською та Варварою Логичевою, був кам'яним, одноповерховим. Також при церкві знаходився одноповерховий цегляний будинок для школи. Приписаних до церкви каплиць не існувало. Копії з метричних книг та сповідальні розписи зберігались з 1815 р.

Старостою при церкві був дворянин Порфи́рій Михайлович Мальченко, настоятелем – протоієрей Герасим Пилипович Смоличев (1859 р. н.). Він мав 40 десятин землі, закінчив Чернігівську духовну семінарію, був одружений з Ганною Олександрівною, виховував 2-х дітей [6, 76-84].

Приход Трьох-Анастасіївської церкви [6, 85]

Соціальний стан	Будинки	Чоловіки	Жінки
с. Нова Гребля	73	194	224
м. Глухів	71	242	246
духовних	3	8	7
дворян	3	16	29
міщан	43	198	181
селян	95	214	253
всього:	144	436	470

У 1780 р. коштом прихожан була збудована кам'яна **Трьох-Святительська церква**. Дзвіницю прибудували дещо пізніше. Церква була теплою, з трьома круглими печами, мала один престол на честь Трьох Святителів: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоана Златоуста. По штату при церкві служили священик та псаломщик, які від казни жалування не отримували. У 1911 р. її прибуток складав більш ніж 300 крб., за «требоправління» було отримано приблизно 250 крб. та 44 крб. 23 коп. відсотків з суми у 1100 крб. При церкві малося $\frac{3}{4}$ десятини присадибної землі гарної якості, яка приносила прибутку 20 крб. на рік.

У власності церкви знаходилося два будинки, збудованих у 1884 та 1894 рр. на пожертви прихожан та родини Терещенків, які потребували капітального

ремонту. При квартирах священника та псаломщика було два дерев'яні сараї та два дровника. У південно-східному куті погосту біля огорожі знаходилась дерев'яна, обкладена цеглою, лавка-комора. Також на території церковного двору стояла дерев'яна караулка. Копії з метричних книг зберігались з 1780 р., сповідальні розписи – з 1815 р.

На території приходу знаходились міське приходське училище та ремісниче училище. Старостою при церкві значився міщанин Григорій Михайлович Козлов, настоятелем – протоієрей Федір Петрович Костенецький, 1846 р. н. У 1869 р. він закінчив Чернігівську духовну семінарію. Мав дружину Варвару Єпіфанівну, 1856 р. н., виховував 5 дітей [6, 86–94].

Приход Трьох-Святительської церкви [6, 95]

Соціальний стан	Будинки	Чоловіки	Жінки
духовні	2	6	8
дворяни та почесні громадяни	19	43	40
міщани та купці	68	170	206
козаки, селяни та військові	111	326	378
іновірці	8	24	28
інославці	2	5	4
всього:	210	574	664

Отже, опрацьований архівний матеріал дозволяє на прикладі парафіяльного устрою м. Глухова певним чином реконструювати типову для тодішньої Російської імперії систему церковного-приходського облаштування міст початку XX ст., здійснити опис архітектурних особливостей церковних будівель, охарактеризувати освітню діяльність парафії, провести кількісний аналіз приходу за соціальною та статевими ознаками та визначити місце церкви у громадському житті міста.

Посилання

1. Історія релігії в Україні: У 10 т. // Редкол. А. Колодний (голова) та ін. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с.
2. Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. – К., 1996. – 112 с. ; Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. – К., 1998. – 271 с.
3. Хитровська Ю.В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – в середині XIX ст. (В контексті церковної політики самодержавства): автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / Ю.В. Хитровська. – К., 2001. – 19 с.
4. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство у суспільному житті України початку XX ст.: дис. канд. іст. наук. 07.00.01 «Історія України» / С.О. Гладкий. – Полтава., 1997. – 189 с.

5. Ковальчук Т.В. Взаємодія світської та церковної влади в Російській імперії на початку XX століття (за матеріалами українських єпархій РПЦ) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIV. – К., 2008. – С. 331–339.

6. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 679, оп. 3, спр. 387, 551 арк.

Шишкіна Ю.А. Парафіяльна жизнь г. Глухова начала XX в. (по материалам Государственного архива Черниговской области)

На основе материалов Государственного архива Черниговской области исследуется церковно-приходское устройство г. Глухова начала XX в. и определяется роль церкви в общественной жизни города.

Ключевые слова: благотворительность, церковный доход, церковно-приходская школа, церковный приход, собственность церкви.

Shyshkina Yu. A. Parishional Hlukhiv's life of the beginning of the XX century (on materials of the State Archive of Chernihiv region)

On the basis of materials of the State archive of Chernihiv region it is investigated parish build of Hlukhiv at the beginnings of the XX century and the church place in social and public life of the city becomes clear.

Key words: charity, church profit, parish school, church property, church arrival.

10.04.2014 р.

УДК 283.9 (477.51) «1912/1917»

М.М. Блакитний

ЦЕРКОВНА ПЕРІОДИКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст. (1912–1917)

У статті йдеться про церковну періодичну пресу Чернігівської єпархії на початку XX ст., а саме розглядається діяльність редакцій, інформаційний потенціал, особливості і специфіка часопису «Вера и жизнь» (1912–1917) та газети «Черниговский церковно-общественный вестник» (1914–1917).

Ключові слова: часопис, газета, Чернігівська єпархія, редактор, «Вера и жизнь».

На початку XX ст. на території Російської імперії доволі стрімко розвивалися усі сфери економічного і суспільного життя, в тому числі і друковані ЗМІ. Складовою частиною останніх були церковні періодичні видання, інформаційний потенціал яких досліджений частково і фрагментарно.

Ще з 1861 р. почав друкуватися часопис «Черниговские епархиальные известия», на зміну якому, у 1912 р., постало інше єпархіяльне періодичне видання «Вера и жизнь».

У радянський час через ідеологічні тенденції єпархіяльна періодика фактично не вивчалася. Так, лише невелику інформацію про часописи

подають довідкові видання (1961, 1987 рр.) з історії періодичної преси у Росії. Дані про діяльність, структуру та бібліографію часопису «Черниговские епархиальные известия» наведені у статті Г. Андреева і А. Троїцького (1995 р.) [1].

У 2003 р. О. Тарасенко видав бібліографічний покажчик «Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906–1911), «Вера и жизнь» (1912–1917). У передмові до нього автор навів короткі відомості про специфіку видання часописів, їхню структуру та тематичний зміст публікацій. Дослідник стверджує, що «історію періодичного видання неможливо вивчити без ретельного аналізу публікацій на його сторінках. Саме вони засвідчують ідейне спрямування журналу, характеризують редакційну колегію тощо. Важко переоцінити значення чернігівської духовної періодики і для дослідження регіональної історії. Статті і матеріали, надруковані у «Черниговских епархиальных известиях» та «Вере и жизни» відображають суспільні процеси на Північному Лівобережжі, церковно-релігійне життя Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст.» [2, 3–5]

У статті О. Гейди «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861–1911 рр.), що була опублікована у 2007 р., вперше була зроблена спроба систематизувати увесь наявний матеріал про діяльність редакції цього єпархіального видання та критично проаналізувати тематику статей [3, 49–59].

В. Сергієнко у своїй статті, що присвячена ролі православних братств у церковно-краєзнавчих дослідженнях, у тому числі аналізу діяльності Чернігівського єпархіального братства св. Михайла, говорить про зусилля верхівки церковної організації у справі наукових напрацювань, підготовки і видання відповідних матеріалів з історії Чернігівщини. Дане товариство «друкувало результати своїх церковно-краєзнавчих досліджень у часописах «Чернігівські єпархіальні відомості», «Віра і життя», газеті «Чернігівський церковно-громадський вісник». Також йдеться про діяльність церковно-археологічної комісії при Чернігівському єпархіальному давньосховищі. Під час написання статті були використані публікації періодичних видань Чернігівської єпархії [4, 35–38].

К. Литвин у статті «Етнографічні студії представників духовенства Чернігівської єпархії за матеріалами журналу «Вера и жизнь» (2012 р.) розглянула участь церковних діячів Чернігівщини у розгортанні етнографічних студій на початку XX ст. Також дослідниця висвітлила їх науковий доробок, що був представлений на сторінках часопису «Вера и жизнь» [5, 53–59].

О. Тарасенко у невеликій замітці (2013 р.),

присвяченій чернігівським єпархіальним часописам, побіжно виклав історію їх появи, діяльності та зазначив, що «дослідники досить рідко звертають увагу на офіційні частини часописів. Але саме вони є найважливішими для вивчення історії Чернігівської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.» [6, 196–198].

На початку XX ст. керівництво Чернігівської єпархії для виконання тих завдань, які стояли перед Російською православною церквою, шукало різні шляхи для розширення впливу на суспільні маси, у тому числі через збільшення читацької аудиторії церковних ЗМІ. Так, 6 січня 1911 р. на засіданні Місіонерської єпархіальної ради і ради Братства св. Михайла, князя Чернігівського єпископ Чернігівський та Ніжинський Василій (Богоявленський) запропонував присутнім змінити та розширити програму «Черниговских епархиальных известий» як видання братства, зокрема, «расширить программу наших Епархиальных Известий так – чтобы в них, помимо официальных данных, можно было помещать не только краткую хронику церковной жизни, но и статьи богословско-философского и религиозно-нравственного содержания. Нужен свой журнал и притом такой журнал, который освещал бы все жизненные вопросы и в то же время был бы близок к деревне». На засіданні також обговорювався статут редакції нового часопису, його назва та програма. Єпископ Василій запропонував попередній склад нової редакції: головний редактор – викладач Чернігівської духовної семінарії С. Савинський, редакторами окремих відділів були призначені викладачі семінарії І. Лебедев, П. Бугославський, В. Дроздов та І. Львов. Своім рішенням засідання затвердило статут редакції і програму часопису, що підтвердив єпископ Чернігівський та Ніжинський. Програма нового журналу «Вера и жизнь» передбачала: «Соответственно задачам Братства Св. Михаила, Князя Черниговского, журнал «Вера и Жизнь» ставит следующие задачи:

1) раскрывать и проводить в жизнь высокое учение православно-христианской церкви, расширяя его в сознании духовенства и уясняя его в сознании верующей паствы;

2) освещать с православно-христианской точки зрения современные религиозно-философские течения;

3) сообщать теоретические и практические сведения, полезные для духовенства в его пастырско-миссионерской деятельности и назидательные для его пасомых;

4) сообщать полезные и назидательные сведения по церковной и гражданской истории и археологии;

5) помогать духовенству и православной пастве разбираться в сложных явлениях современной церковно-общественной и научной жизни,

устанавливать православно-христианскую точку зрения на современные факты жизни и науки и тем помогать духовенству, обогащаясь полезными и разносторонними познаниями, усиливать и расширять свое духовное влияние на паству;

6) в тех же целях, в отделе местной хроники, давать возможно полное отражение всех выдающихся событий и начинаний церковно-приходской и обще-епархиальной жизни;

7) кроме того «Вера и Жизнь» имеет своей задачей сообщать распоряжения епархиальной власти и другие официальные сведения.

Соответственно указанной цели, журнал разделяется на следующие отделы: богословско-философский, пастырско-миссионерский, исторический, литературно-педагогический, церковно-общественный и официальная часть...

В целях полного и непрерывного ведения всех указанных отделов журнала, редакция журнала «Вера и Жизнь» имеет следующую организацию. Всеми делами издания журнала заведывает редакционный совет, состоящий из пяти лиц, именно: одного главного и ответственного редактора и 4-х редакторов отделов» [7, 705–720]. У № 24 неофіційної частини «старого» часопису за 1911 р. редакція повідомила, що буде видаватися новий журнал «Вера и жизнь», а «Черниговские епархиальные известия» припиняють своє існування [8, 763]. Тобто, новий часопис видавався виключно Братством св. Михайла, князя Чернігівського і був підпорядкований його програмним засадам.

Ще у 1911 р. Чернігівська духовна консисторія надіслала до Святійшого Синоду листа з пропозицією замінити «Черниговские епархиальные известия» журналом «Вера и жизнь». Зокрема, про це говорить лист чернігівського віце-губернатора Т. Рафальського від 14 лютого 1912 р. Цим питанням зацікавилася Головне управління у справах друку при Міністерстві Внутрішніх Справ Російської імперії, яке просило чернігівського губернатора М. Маклакова «сообщить, было ли, в действительности, Вами выдано упомянутое выше свидетельство (на видання журналу «Вера и жизнь») и, в утвердительном случае, доставить копию этого документа» (лист від 25 лютого 1912 р.) [9, 1–2]. На цей запит віце-губернатор повідомляв, що указом Святійшого Синоду від 16 лютого 1912 р. за № 2277, «разрешено в г. Чернигове издание вместо «Епархиальных известий» журнала «Вера и жизнь», каковой журнал за январь и февраль и выпущен уже в свет» (лист від 1 березня 1912 р.).

Через деякий час чернігівський губернатор М. Маклаков надіслав офіційного листа до Головного управління у справах друку, у якому зазначив, «что журнал «Вера и жизнь» издается Черниговской духовной консисторией с 1

января 1912 года вместо упраздненного журнала «Черниговския Епархиальные Известия» согласно указа Святейшаго Синода... Установленное законом свидетельство на издание означенного журнала не выдавалось, так как заявление о выдаче такового ко мне не поступало» (лист від 14 квітня 1912 р.). Головне управління у справах друку відповіло, «что выпуск в свет в гор. Чернигове журнала «Вера и жизнь» состоялся с нарушением... и что типография местного Губернского Правления не имела права приступать к печатанию названного издания без соблюдения требования» (лист від 19 квітня 1912 р.) [10, 3–5].

Чернігівський губернатор бажав скоріше залагодити це непорозуміння, тому швидко відповів, «что журнал «Вера и жизнь» не вновь народившееся издание, а оно заменило лишь издававшийся ранее «Черниговские Епархиальные Известия». В виду того, что журнал «Вера и жизнь» заменил лишь «Черниговские Епархиальные Известия» и разрешен был Синодом, мною и не было дано установленного... свидетельства. В виду же полученного разъяснения Главного Управления мною 4 сего мая за № 9852 выдано ответственному редактору журнала Сергею Васильевичу Савинскому свидетельство» (лист від 5 травня 1912 р.).

Перероблена програма часопису виглядала таким чином: «1.) богословско-философский отдел – научно-популярные статьи по различным вопросам православно-христианского богословия и философии; 2.) пастырско-миссионерский отдел – статьи по разным сторонам и вопросам пастырской практики, проповеди, беседы и тому подобное; 3.) церковно-исторический отдел – статьи по церковной истории, археологии и т. под.; 4.) литературно-педагогический отдел – статьи по литературе, педагогике, художественные приложения; 5.) церковно-общественный отдел – хроники местной и общественной жизни, библиография, смесь; 6.) официальная часть. Журнал выходит два раза в месяц, в количестве 1350 экземпляров; цена издания 6 руб. 50 коп. в год с пересылкой» [11, 6]. Друкувала видання епархіальна типографія. Офіційна частина мала наступні постійні рубрики «Епархиальные известия» (призначення і звільнення з посад), «Список вакантных мест». Систематично друкувалися звіти Чернігівського епархіального свічкового заводу, емеритальної каси церковнослужбовців, списки учнів окремих духовних навчальних закладів і відомості про діяльність цих закладів тощо.

Редактором обох частин «нового» часопису «Вера и жизнь» з 1912 і до 1917 р. був колезький радник С. Савинський, цензором – священник О. Тупатилов, а з 1914 р. – ректор Чернігівської

духовної семінарії, протоієрей В. Сокольський. З № 20 (жовтень) за 1914 р. часопис «Вера и жизнь», у зв'язку з подіями Першої світової війни, ще додатково перевірявся та контролювався військовою цензурою. Коректором часопису був В. Гончаренко [12, 77–92].

Інформаційну насиченість офіційної частини забезпечували безпосередні працівники редакційного колективу: С. Савинський, І. Лебедев, П. Бугославський і І. Львов. Дописувачами статей неофіційної частини переважно були В. Дроздов, О. Єфимов, С. Савинський, В. Сокольський, П. Бугославський, Г. Кучеровський (перші два, здебільшого, з краєзнавчих питань).

У 1915 р. на сторінках неофіційної частини журналу «Вера и жизнь» редакція повідомляла, що виникли перешкоди з постачанням паперу, тому часопис буде виходити один раз на місяць [13, 4].

Номери часопису «Вера и жизнь» друкувалися нерегулярно, і він припинив своє існування у 1917 р. Зокрема, у № 3–4 неофіційної частини за 1917 р. редакція повідомляла, що «постановлением Чрезвычайного съезда духовенства и мирян Черниговкой епархии издание журнала «Вера и жизнь» прекращено и положено на имеющиеся средства издавать газету «Черниговский Вестник» [14, 146].

За час існування часопису (1912–1917 рр.) на сторінках неофіційної частини було надруковано понад 450 статей різної тематики, і серед них – майже 120 статей з історичної і церковно-краєзнавчої проблематики (понад 50 з історії Чернігівщини). Для порівняння, з 1906 по 1911 р. на сторінках «Черниговских епархиальных известий» було надруковано понад 600 різноманітних статей, з них більш 60 – на історичну тематику (майже 40 – з історичної минувшини Сіверського краю). Тобто, можна говорити про те, що редакційний колектив і керівництво часопису «Вера и жизнь» продовжили відроджувати кращі традиції у виданні єпархіальної періодики, насичуючи її матеріалами краєзнавчого характеру. У матеріалах неофіційної частини часопису «Вера и жизнь» переважно домінували статті з тогочасних загальних церковних і життєвих проблем.

Фактично, одночасно з виданням журналу «Вера и жизнь», єпархіальне керівництво заснувало і почало публікувати (з листопада 1914 р.) церковну газету «Черниговский церковно-общественный вестник». Ініціював видання церковного ЗМІ чернігівський єпископ Василій (Богоявленський). Газета мала виходити 2–3 рази на тиждень (орієнтовно – четвер, неділя). Юридично «церковно-общественный вестник» видавало єпархіальне Братство св. Михайла (де-факто – керівництво єпархії). Редакція містилася при Чернігівській духовній семінарії, а друкувалася газета у Чернігівській єпархіальній друкарні [15,

1]. Вона виходила два рази на тиждень (четвер і неділя, з часом – три рази на тиждень та щодня) і мала наступні рубрики: «Великая Европейская Война», «Церковно-общественная жизнь России», «Из жизни епархии», «Хроника», «Некрологи», «Объявления». Регулярно друкувалися укази імператора, Св. Синоду, місцевого єпархіального керівництва. На сторінках газети широко відображувалися події Першої світової війни, події, у яких брав участь чернігівський архієрей. Фактично, у значній мірі, структура газети була тотожна аналогічним місцевим виданням світського характеру. Вочевидь, що взагалі, метою запровадження нового єпархіального органу була спроба розширити читачку аудиторію і наблизитися у газетних матеріалах до потреб пересічного споживача через призму церковної, суспільно-релігійної тематики. Вочевидь, не випадково додалися і чисельні світські теми, насамперед, про події Першої світової війни.

З листопада 1914 по квітень 1915 рр. першим редактором газети був інспектор Чернігівської духовної семінарії, згодом в. о. ректора цього ж освітнього закладу, член ради братства св. Михайла, статський радник М. Чернавський. Останній був досвідченим у цій царині, бо з 1908 р. працював редактором неофіційної частини «Владикавказских епархиальных ведомостей» і входив до складу Оренбурзької архівної комісії. Цензором газети і одночасно старшим членом редакції деякий час був ректор Чернігівської семінарії протоієрей В. Сокольський. Ідейним натхенником і де-факто керівником видання був єпископ Василій.

На початку квітня 1915 р. на посаду редактора «Черниговского церковно-общественного вестника» було призначено викладача семінарії Г. Лобова (з вересня 1915 р. – інспектор Чернігівського єпархіального жіночого училища) [16, 3–4].

У квітні-травні 1916 р. номери газети підписував, як редактор, священник К. Соловйов (секретар ради Братства св. Михайла), потім – знову Г. Лобов.

В умовах війни газета проходила подвійну цензуру. Так, з серпня 1916 р. на її шпальтах з'явилася приписка: «Печать дозволено военною и духовною цензурою». З грудня 1916 р. повідомлень про будь-яку цензуру вже не зустрічаємо.

1 січня 1917 р. газета отримала нового редактора. Ним став М. Андрієвський [17, 4]. Періодичне видання продовжувало видаватися братством св. Михайла і виходило кожного дня.

Револьюційні зміни на території Російської імперії внесли свої корективи і у видання єпархіальної періодики. У квітні 1917 р. голова редакційної ради газети П. Бугославський повідомив читачів, що М. Андрієвський

відмовився від посади. У травні 1917 р. в. о. редактора був С. Успенський. Газета змінила назву на «Черниговский вестник» і отримала нового та досвідченого редактора С. Савинського, який працював секретарем правління Чернігівської духовної семінарії, був її інспектором, викладачем у цьому ж закладі. Редакція містилася у Єпархіальному будинку ім. імператора Миколи II. «Черниговский вестник» публікував місцеві і загальнодержавні новини, відомості про переміщення церковнослужбовців. Газета мала виходити два рази на тиждень (неділя і четвер) як друкований орган місцевого Союзу об'єднаного духівництва і мирян. Через радикальні зміни у суспільстві і нові тенденції у церковному житті газета припинила видаватися у липні-серпні 1917 р.

На сторінках газети переважали матеріали про події Першої світової війни, тогочасне суспільне і церковне життя загалом та по єпархії і у Чернігові зокрема. Про історичну минувшину статті майже не публікувалися, вочевидь тому, що завдання газети було іншим – висвітлення тогочасних проблем, передусім, церковно-релігійного і суспільного життя.

Таким чином, можна говорити про те, що монополістом у виданні єпархіальної періодики Чернігівської єпархії на початку XX ст. було братство св. Михайла, князя Чернігівського, яке, де-факто, намагалося контролювати усе церковне життя в межах одноіменної губернії.

Незважаючи на подібність структур часописів «Черниговские епархиальные известия» і «Вера и жизнь», схожість їх програм, кожен єпархіальний журнал, як і газета, мали свої власні особливості, які у значній мірі, якщо не повністю, залежали від місцевого архієрея. Згідно правил, що майже не змінювалися, голова єпархії призначав і звільняв редактора (з 1906 р. право звільнення стало належати Св. Синоду), цензора і інших відповідальних за видання посадових осіб. За таких умов від світогляду, уподобань і знань преосвященного залежала специфіка єпархіального видання. Коло потенційних співробітників редакції обмежувався чиновниками духовної консисторії або викладачами духовної семінарії. Розповсюдження єпархіальних видань обмежувалося територією єпархії. Періодичну пресу зобов'язані були виписувати приходи, духовні навчальні заклади, монастирські бібліотеки, церковні братства, а також окремі губернські і земські установи [18, 4–6].

Важко переоцінити інформаційний потенціал часопису «Вера и жизнь» і газети «Черниговский церковно-общественный вестник» через те, що архів Чернігівської духовної консисторії зберігся неповністю. Схематично матеріали офіційної частини видання «Вера и жизнь» можна умовно

розподілити таким чином: 1) розпорядження центральних органів влади і місцевого єпархіального керівництва (укази і постанови Синоду, Чернігівської духовної консисторії та місцевого архієрея); 2) публікації про духовні навчальні заклади (річні звіти про діяльність, списки учнів і викладачів); 3) матеріали про призначення, переміщення, звільнення і нагородження церковнослужбовців; 4) відомості про пожертви, будівництво і освячення церков, перехід іновірців у православ'я; 5) звіти про діяльність православних товариств, управлінь свічкового заводу, емеритальної каси.

Матеріали газети «Черниговский церковно-общественный вестник» у значній мірі висвітлювали події Першої світової війни, тенденції церковного життя у Російській імперії, інформували про його особливості на Чернігівщині, також публікували відомості про нагородження, призначення і переміщення духівництва, некрологи та об'яви.

Роки Першої світової війни призвели до змін у суспільному і соціально-економічному житті, а також спричинили брак коштів та погіршили фінансове становище, що відобразилося і на єпархіальних виданнях. Нові суспільні перетворення призвели до занепаду часопису «Вера и жизнь» і газети «Черниговский церковно-общественный вестник».

Матеріали єпархіальних періодичних видань дозволяють відстежити суспільні процеси і особливості церковно-релігійного життя на території Чернігівської єпархії на початку XX ст. Знайомство з духовною пресою Чернігівщини, а саме з досліджуваними періодичними виданнями, дає змогу краще пізнати складні і суперечливі віхи історії України взагалі й регіональні тенденції церковно життя зокрема.

Посилання

1. Беляева Л., Зиновьева М., Никифоров М. Библиография периодических изданий в России. 1901–1916 гг. – Л.: Публичная библиотека имени М.Салтыкова-Щедрина, 1961. – Т. 4. – 399 с.; Григорьянц Т. Периодическая печать в России в 1917 г. – Л.: Публичная библиотека имени М.Салтыкова-Щедрина, 1987. – Ч. 1. – 361 с.; Ч. 2. – 273 с. Андреев Г., Троицкий А. Христианские периодические издания на русском языке. Библиографический обзор // Христианство: Энциклопедический словарь. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1995. – Т. 3. – С. 528–557.
2. Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906–1911), «Вера и Жизнь» (1912–1917): Бібліогр. покажч. / Упоряд. О.Ф. Тарасенко. – Чернігів, 2003. – С. 3–5.
3. Гейда О. «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861–1911 рр.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 49–59.
4. Сергієнко В. Церковно-краєзнавча діяльність православних братств Лівобережної України // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2011. – С. 35–38.

5. Литвин К. Етнографічні студії представників духовенства Чернігівської єпархії за матеріалами журналу «Вера и жизнь» // Ніжинська старовина. – 2012. – Вип. 14. – С. 53–59.

6. Тарасенко О. «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» як джерело з історії Чернігівської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. // Церква–наука–суспільство: питання взаємодії. Матеріали одинадцятої міжнародної наукової конференції. – К., 2013. – С. 196–198.

7. Журнал соединенного собрания епархиального Миссионерского совета и Совета епархиального Братства Св. Михаила, князя Черниговского // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1911. – № 24. – Часть официальная. – С. 705–720.

8. Отредакции // ЧЕИ. – 1911. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 763.

9. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 1–2.

10. РДІА, ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 3–5.

11. РДІА, ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 6.

12. Епархиальная типография // Вера и жизнь. – 1914. – № 3–4. – Часть неофициальная. – С. 77–92.

13. От редакции // Вера и жизнь. – 1915. – № 17–18. – Часть неофициальная. – С. 4.

14. От редакции // Вера и жизнь. – 1917. – № 3–4. – Часть неофициальная. – С. 146.

15. Черниговский церковно-общественный вестник (далі – ЧЦОВ). – 1915. – № 1. – С. 1.

16. Хроника // ЧЦОВ. – 1915. – № 26. – С. 3–4.

17. ЧЦОВ. – 1916. – 28 грудня. – С. 4.

18. Нетужилов К. Становление епархиальной периодической печати в дореволюционной России // Вестник Российского христианского гуманитарного института. – 2004. – Вип. 5. – С. 4–6.

Блакитный М.М. Церковная периодика Черниговской епархии в начале XX века (1912–1917)

В статье повествуется о церковной периодической прессе Черниговской епархии в начале XX века, а именно рассматривается деятельность редакций, информационный потенциал, особенности и специфика журнала «Вера и жизнь» (1912–1917) и газеты «Черниговский церковно-общественный вестник» (1914–1917).

Ключевые слова: журнал, газета, Черниговская епархия, редактор, «Вера и жизнь».

Blakytny M.M. The church periodicals of the Chernihiv diocese in the early twentieth century (1912–1917)

The article tells the story of the church periodical press Chernihiv diocese in the early twentieth century; namely, covers activities of editions, information potential and specific features of the magazine «Faith and Life» (1912–1917) and the newspaper «Chernihiv Church public bulletin» (1914–1917).

Key words: magazine, newspaper, Chernihiv diocese, editor, «Faith and Life».

14.03.2014 р.

УДК 94 (472): 001. 84: (069. 4/5+621. 798. 74) «18/19»

**А.Н. Мирошниченко
В.В. Назарова**

КОЛЛЕКЦИЯ ПЛОМБ XIX–XX ВВ. ИЗ ГЛУХОВА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В статье представлены обзор и описание свинцовых пломб XIX–XX вв., найденных в Глухове, а также произведен анализ их оттисков, позволивший выявить деятельность тех или иных учреждений, проследить торгово-экономические связи города с другими регионами, определить товары, производимые в Глухове и ввозимые на местный рынок, а также установить их производителей.

Ключевые слова: сфрагистика, свинцовые пломбы, Глухов, Ярмарковая площадь, торговля.

Сфрагистика или сигиллография изучает печати как исторический источник, а также пломбы, цилиндры, буллы, скарабеи, керамические и гончарные клейма и др. Исследования по сфрагистике вёл известный коллекционер древнерусских летописей Е. Болховитинов. Он сделал первый краткий обзор важнейших сфрагистических памятников, существовавших в России с древнейших времён до XVIII в. Подробное описание печатей дано в многотомной «Истории государства Российского» Н.М. Карамзина. Одной из первых фундаментальных работ по сфрагистике считается книга А.Б. Лакиера «Русская геральдика», в которой собран и систематизирован большой и разнообразный материал. Развитию сфрагистики способствовали публикации А.В. Орешникова. Всестороннее исследование казачьих печатей XVI–XVIII вв. провёл И.П. Крипьякевич. Описание около 130 печатей украинской казачьей старшины сделали В.К. Лукомский и В.Л. Модзалевский. Значительный вклад в изучение воинских, гетманских, судебных, а также печатей украинской казачьей старшины и городов Глухова и Конотопа сделал А.М. Лазаревский [1, 253–256]. Пломбами, как историческим источником, занимались единичные ученые, исследования которых охватывали лишь некоторые районы России и Беларуси. Пломбы, найденные на территории Украины, практически не изучались, не классифицировались, не атрибутировались. Они являются весьма перспективным материалом для исследователей. Анализ пломб, найденных на территории г. Глухова Сумской области, позволяет сделать первые попытки систематизации находок этой категории, выявить деятельность тех или иных учреждений, проследить торгово-экономические связи города с другими регионами, определить товары, производимые в Глухове и ввозимые на местный рынок, а также установить их производителей.

В данной работе рассмотрены пломбы XIX–XX вв., хранящиеся в фондах Национального заповедника «Глухов», а также в собраниях частных

коллекционеров. Подавляющее большинство пломб из этих коллекций было найдено на старинной Ярмарковой площади г. Глухова. Ныне она ограничена Школьным переулком и улицами Матросова и Киевский шлях.

В XIX в. во время ярмарок Глухов представлял собой сплошной людской муравейник. Вozy тихо, шагом, бесконечной лентой тянулись на Веригин, где находилась Ярмарковая площадь, и обратно. Вели лошадей, коров, везли овец, свиней. Крик и визг их наполнял улицы. Обратно везли ведра, корыта, кадушки и непременно прялку. Ярмарок в Глухове было четыре: на Новый год, на Троицу, на Илью и на Михаила. Они продолжались по одному дню и привлекали массу народа, как из Глуховского, так и из соседних Путивльского и Рылеского уездов. Больше всего народа собирали летние ярмарки – Троицкая и Ильинская (особенно последняя) [2, 60]. Для круглогодичной торговли на Ярмарковой площади было 2 корпуса каменных с 16-тью номерами лавок, принадлежавших городу и сдававшихся в аренду [3]. Ярмарковая площадь на протяжении многих десятилетий была центром оптовой и розничной торговли города. Сюда привозились и распродавались товары со всех концов Российской империи и из-за её пределов, что обуславливает наибольшую концентрацию находок пломб именно в этом месте.

Все рассмотренные пломбы изготовлены из свинца в технике штамповки или литья. Они имеют круглую (в единичных случаях овальную или прямоугольную) форму, торцевые отверстия для пропускания проволоки или бечевки, простой или сложный профиль. Гурт обычно гладкий, в редких случаях рубчатый. Оттиск пломбирователя в виде надписей, аббревиатур, инициалов, товарных, фирменных и других знаков, дат, отдельных букв и цифр, гербов, эмблем и иных изображений несут на себе, как правило, обе стороны пломб. Эти оттиски обычно имеют выпуклое и лишь иногда углубленное изображение. Хронологически только один экземпляр бесспорно датируется концом XVIII в., подавляющее большинство находок относится ко второй половине XIX – началу XX вв., советское время представлено единичными образцами. Предметом рассмотрения данного исследования являются пломбы только до-революционного времени, позволяющие открыть до сих пор неизвестные сведения по экономическим связям г. Глухова во второй половине XIX – начале XX вв. и дополнить информацию, содержащуюся по этой теме в немногочисленных письменных источниках, где есть сведения о торговле в Глухове теми или иными видами товаров, но каких производителей они были, откуда поставлялись в этот регион и какой % в товарообороте города составляли данные очень скудны. В печатных источниках встречаются упоминания лишь о некоторых глуховских промышленниках, торговавших под своими торговыми



Образцы пломб из коллекции НЗ «Глухов»

марками. Прежде всего, это предприятия Н.И. Неплюева и Товарищества «Бр. Терещенко», обеспечивавшие регион, и не только, сахаром, мукой, спиртом и бумагой [4, 551, 608]; литейно-механический завод А.А. Темме, выпускавший под заказ и на продажу машинные части для винокуренных и сахарных заводов, дификационные котлы, тарелки, змеевики, арматуру и медные трубы разной величины [5]; кирпичный завод А. Глейзера [4]; пивоваренный завод Б. Кинцлера. Торговые предприятия, использовавшие собственный бренд, были представлены аптекарскими товарами под фирмой С.-И. Гуревича и местного аптекаря А.В. Тычины [6] (последний под своим именем также занимался разливом и продажей минеральной воды) [7]. Те же Терещенко и Лютый имели на Волге свои рыбные промыслы и торговали в Глухове рыбой [2, 59]. Среди ввозимых в Глухов товаров производителей из других районов в магазинах и лавочках местных купцов встречались табак и папиросы фабрики торгового дома «В.И. Асмолов и К°» в Ростове-на-Дону [8], чай Товарищества чайной торговли «К. и С. Поповы», имевшего свои склады в Москве, Харькове и других городах [9], продукция Мукомольного торгово-промышленного товарищества ТД «Рыловников сыновья», привозимая из Рылеского уезда Курской губернии [10]. В книжном и писчебумажном магазине можно было приобрести дорогие книжные издания, в т. ч. типографии вдовы

и братьев Ромм в Вильне, а по лавкам найти издания знаменитого Печатного двора на Никольской улице в Москве [2, 111]. В начале XX в. в Глухове появились представители акционерного общества «Компании Зингер», продававшие швейные машины этой всемирно известной марки [11].

Анализ оттисков пломбирователя всех идентифицированных пломб позволяет выявить ранее неизвестные товары, поступавшие на глуховский рынок, и их производителей, а также общую ориентацию экономических связей города. Данное исследование позволяет разделить все расшифрованные пломбы на несколько условных групп и предположить, что они могли использоваться для опечатывания партий товаров, складских и других помещений, транспортных средств с различными грузами и почтовыми отправлениями, следовавшими в Глухов или вывозимыми из него гужевым или железнодорожным путем, а также грузов, проходивших оформление на различных границах Российской империи.

К последним относятся находки, являющиеся таможенными пломбами. Хронологически они представлены пломбами 1860–1880 гг. На них обозначены названия Варшавской и Харьковской таможен (20 % экземпляров) – главных складских внутренних таможен России. Среди внешних таможен подавляющее большинство рассмотренных пломб представляет Вержболовскую и Радзивиловскую таможни (по 28 % от всех идентифицированных образцов), которые являлись центрами таможенных округов и располагались соответственно на Прусской и Австро-Венгерской границах. На Прусской границе располагалась и Александровская таможня, представленная 14 % всех таможенных пломб.

О разнообразных связях города с другими регионами Российской империи также свидетельствуют транспортные пломбы. В глуховских коллекциях они полностью представлены пломбами железных дорог. Из 7 идентифицированных образцов 3 относятся к Московско-Киево-Воронежской железной дороге, узкоколейная ветвь которой была проложена через Глухов в конце 1890-х годов. О принадлежности к станции Глухов говорит один экземпляр, а два других имеют отношение к крупному даже в начале XX в. пересадочному пункту Конотоп. Южная ж. д. представлена пломбами со станций Сумы и Юсковцы, Донецкая ж. д. – станцией Енакиево, а Екатерининская – станцией Вечерний Кут. Железнодорожные пломбы, кроме обозначения названий станций и железной дороги, имеют специальные шифры и точные даты, которые на образцах из глуховских коллекций приходятся на 1900–1910 гг.

Особый интерес представляют пломбы, связанные своим происхождением с Глуховом. Среди них довольно многочисленная группа с надписью «1 Глухов С.П.» на одной стороне и

«ПР. И.» на другой. Установить принадлежность этих пломб не удалось. Поскольку пломбы с аналогичными аббревиатурами встречаются и по другим городам, можно предположить, что они входили в единую систему, например, маркировки тех же железнодорожных складских пломб. На одной из пломб глуховского происхождения стоит оттиск пломбирователя Глуховской почтово-телеграфной канторы. Промышленность региона представлена пломбами с маркировкой одного из складов Шостенского порохового завода и ранее упоминавшегося Товарищества «Бр. Терещенко».

Самой значительной в количественном отношении группой являются пломбы государственных и других учреждений, различных обществ и товариществ, компаний и отдельных предпринимателей, товары которых привозились на глуховский рынок. Степень информативности оттисков этой группы различна – от простых инициалов, аббревиатур или товарного знака до полного названия предприятия, указания производимого им товара, фамилии владельца, места размещения и дат опломбирования. В географическом аспекте 36 % пломб, надписи на которых удалось прочесть, локализируются в Москве и прилегающих к ней уездах Московской губернии, 32 % приходится на территорию современной Польши и 8 % представлены производителями внутри современных границ Украины. Среди отдельных городов распределение выглядит следующим образом: Москва и окрестности – 36 %, Варшава, Лодзь, Жирардов и Пабианице – по 8 %, Киев и Харьков – по 4 %. Чрезвычайно интересно распределение пломб этой группы по наименованиям товаров и их производителей, выпускавшихся в различных населенных пунктах, а затем попадавших на глуховский рынок.

Среди товаров, поступавших из московского региона, абсолютное превосходство занимают текстильные изделия. Наиболее ранние пломбы, свидетельствующие о сотрудничестве этого района страны с Глуховом, относятся к продукции «Суконной фабрики Е.И. Соколовой» в Михневе Бронницкого уезда Московской губернии, работавшей в 1860-е года. Фабрика выделяла сукно, драп, мильтон и драдедам, которые, очевидно, и поступали на глуховский рынок [12, 167]. Одним из наиболее известных поставщиков глуховских торговцев было самое знаменитое текстильное предприятие дореволюционной России Товарищество Никольской мануфактуры «Саввы Морозова сын и К°», начавшее свою работу именно под этим названием в 1873 году (здесь и далее временные рамки возможной торговли этими товарами в Глухове приводятся исходя из указанных названий предприятий на пломбах и времени, с которого данные предприятия торговали именно под этими названиями) и существовавшее до самого краха империи. То-

варищество включало бумагопрядильную, ткацкую, красильно-набивную, аппретурную фабрики в с. Никольском, отбельно-аппретурную фабрику в д. Городищи, ткацко-ручную и плисорезную фабрики при с. Ваулово. Правление Товарищества находилось в Москве, а его товары продавались в Москве, Петербурге, Харькове, Одессе, на Нижегородской, Ирбитской, Симбирской, Крестовской и украинских ярмарках, в т. ч. и в Глухове. Изделия морозовских фабрик были всегда самого высокого качества. Никольской мануфактурой был завоеван ряд всевозможных дипломов и медалей за отличное качество продукции [13]. Еще одним крупным глуховским поставщиком тканей была фабрика Товарищества голутвинской мануфактуры «Истомин и К°». Под этим названием предприятие работало с 1874 года и сменило его только в первые годы советской власти. Товарищество выпускало бумажно-шерстяные, бумажно-льняные и прочие ткани и являлось одним из крупнейших российских производителей мануфактуры. К 1913 году обороты предприятия составляли 2,6 миллионов рублей в год [14]. В 1900–1910 годах на глуховский рынок поставляло свою продукцию «Товарищество аппретуры В.А. Дислен», содержавшее в Москве красильно-аппретурные фабрики. В 1910 г. оно разорилось и сменило владельцев и название [15]. Несколько другой вид текстильных товаров поставляло в Глухов «Товарищество мануфактур Я. Лабзина и В. Грязнова», имевшее в посаде Павловском Богородского уезда Московской губернии шерстоткацкие, набивочные, красильные и отделочные фабрики и занимавшееся производством платков и шерстяных шалей с набивным рисунком. Первые павловопосадские шали были выпущены в начале 1860-х годов и впоследствии получили широкое распространение в российском обществе. Расцвет производства приходился на 1870–1880 годы. Тогда же товарищество получило серебряные медали Всероссийских художественно-промышленных выставок и звание поставщика Великой Княгини Александры Петровны. В 1896 г. на промышленной выставке в Нижнем Новгороде предприятие получило право изображения государственного герба на вывесках и этикетках [16]. Есть он и на пломбе из глуховских коллекций. Также государственный герб изображен на пломбах Товарищества «Саввы Морозова сын и К°».

Польша, входившая в состав Российской империи, также была крупнейшим поставщиком мануфактуры. Она поставляла шерстяные и полушерстяные изделия, платки, кружева, тесьму, ленты, шнуры, бумажные изделия и продукцию ткацких фабрик, трико и чулочные изделия. Город Лодзь являлся крупнейшим поставщиком в Глухов платков и трико. Полотняная и бумаготкацкая фабрики Акционерного общества Жирардовских мануфактур «Гилле и Дитрих», расположенные в посаде Жирардов Блонского уезда Варшавской губернии, отправляли в Глухов свои льняные ткани. Жирардовская мануфактура являлась

крупнейшим в Европе производителем льна и имела фирменные магазины в Париже, Шанхае и других городах по всему миру [17]. Пломбы Акционерного общества Пабияницких хлопчатобумажных мануфактур «Круше и Эндер», найденные в Глухове, свидетельствуют о присутствии на глуховском рынке продукции бумаготкацкой, аппретурной и красильной фабрик этого предприятия, располагавшегося при реке Добржинке в г. Побианице Петроковской губернии [18, 2406, 3032]. Среди пломб, имеющих свое происхождение из Варшавы, удалось выявить лишь один вид товаров – карманные часы, поставляемые фирмой Сахара Наумова Краинчика [18, 2296]. На многих пломбах рассматриваемой группы возможно прочесть лишь название товара (например, пенька, чай, табак), географическую привязку (Москва, Киев, Харьков, Варшава, Лодзь) или фамилии предпринимателей (Григорьев, Р. Коген, Муромцев, Ф. Рябинин, Иван Трофимов).

К этой же группе мы отнесли самую многочисленную по количеству находок категорию пломб – пломбы интендантских складских приемных комиссий, занимавшихся приемкой от производителей предметов вещевого довольствия русской армии на специальные склады, откуда впоследствии предметы обмундирования и снаряжения распределялись по воинским частям. В глуховских коллекциях пломбы интендантских складских приемных комиссий составляют почти 7% всех образцов и охватывают временной интервал с 1864 года до времени начала Первой мировой войны, что обусловлено постоянным квартированием в Глухове на протяжении многих лет 19 Костромского и 175 Батурицкого полков. Пломбы интендантских складских приемных комиссий требуют отдельного исследования и рассказа, равно как и причины столь высокой концентрации находок этой категории пломб на Ярмарковой площади г. Глухова.

К сожалению, по причине плохой сохранности информативность большинства пломб дореволюционного периода из изученных коллекций настолько мала, что не подлежит расшифровке и анализу. Тем не менее, даже изученные образцы пломб XIX – начала XX вв. позволяют сделать следующие выводы:

- среди ввозимой в Глухов продукции преобладали товары легкой промышленности;
- большая часть изученных пломб датируется 1860–1880 и 1900–1917 годами, что свидетельствует о пике экономической активности города именно в это время;
- анализ товарных и таможенных пломб показывает западную ориентацию торговых связей Глухова (Польша, Пруссия, Австро-Венгрия) и устойчивые многолетние экономические отношения с Москвой и прилегающими к ней центральными районами, а также выявляет целый ряд товаров и

их производителей, присутствовавших в торговле г. Глухова на рубеже XIX–XX вв.

Ссылки

1. Замлинский В.А. Специальные исторические дисциплины. – К: Министерство образования Украины, 1992. – 328 с.
2. Василенко М.П. Вибрані твори у 3т.: Т.3. Спогади. Щоденники. Листування / М.П. Василенко. – К: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
3. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов – № 49. – 1878.
4. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов европейской России и Царства Польского. – СПб: Типография Р. Голини, 1887. – 824 с.
5. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 41. – 1872.
6. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 10. – 1887.
7. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 38. – 1873.
8. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 1049. – 1897.
9. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 31. – 1888.
10. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов – № 6. – 1899.
11. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 55. – 1911.
12. Семёнов П. Географическо-статистический словарь российской Империи: Т.3. – СПб: Типография В. Безобразова и Комп., 1867. – 743 с.
13. Лизунов В.С. Минувшее проходит предо мною... – Орехово-Зуево, 1995. – 84 с.
14. Улица Пречистенка, д. 8, стр.3. История каретного сарая [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://moskva.kotoroy.net/>
15. Прогулки по Москве. – Переведеновка и окрестности. Переведеновский переулок. Часть 2. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://stapelia2784.livejournal.com>.
16. От истоков фабрики до наших дней [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://platki.ru>.
17. г. Жирардов (Żyrardów) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.warsawtour.pl>.
18. Вся Россия. – СПб: Издательство А.С. Суворина, 1903. – 2041 с.

Мірошніченко О.М., Назарова В.В. Колекція пломб XIX–XX ст. із Глухова як історичне джерело

У статті представлений опис свинцевих пломб XIX–XX ст., знайдених у Глухові, проведений аналіз їх відбитків, що дозволило простежити діяльність різноманітних фірм та підприємств, установити торгово-економічні зв'язки міста з іншими регіонами, визначити товари, вироблені в Глухові та ввезені на місцевий ринок, а також виявити їх виробників.

Ключові слова: сфрагістика, свинцеві пломби, Глухів, Ярмаркова площа, торгівля.

Miroshnychenko A.N., Nazarova V.V. Collection of seals of 19-20th centuries from Hlukhov as a historical source

This article provides an overview of lead seals 19-20th century which were found in Hlukhov, also it provides an analyze of prints of found seals which leads to better understanding of different institutions' activities, allows to trace down trade and economic Hlukhov's relations with different regions and allows to identify goods produced in Hlukhov and goods imported to the local market, and to identify producers of the imported goods.

Key words: sphragistics, lead seals, Hlukhov, Fair Square, trade.

04.03.2014 p.

УДК 94 (477.51) «1907/1916»

О.М. Герасимчук

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1907–1916 РР.)

У статті досліджується процес виникнення і розвитку споживчих кооперативів в Чернігівській губернії в роки століпінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)

Ключові слова: Чернігівська губернія, століпінська аграрна реформа, споживча кооперація

У роки реалізації століпінських аграрних перетворень вихід селян із общини на хутори й відрубів сприяв не лише дрібнотоварному виробництву, а й докорінному оновленню соціально-економічних відносин на підвалинах приватної власності. Діючи розрізнено в ринкових умовах господарювання, окремому домогосподарству було важко виживати в умовах конкуренції. Виходом із складного становища був кооперативний рух, який значною мірою впливав на розвиток ринкових відносин на селі.

Дослідження розвитку кооперативного руху на Чернігівщині вже знаходило своє відображення в працях вітчизняних вчених. Зокрема, розвиток кооперації на загальноукраїнському рівні досліджували в своїх монографіях В. Марочко [11] і В. Половець [17; 18]. Взаємодії земства й кооперативних організацій на Чернігівщині були присвячені праці В. Власенка [1], С. Горохова [3], О. Дмитренка [5]. Особливостям спілкового будівництва в галузі споживчої кооперації на Лівобережній Україні в роки століпінської аграрної реформи була присвячена публікація О. Сидоревича [25]. Проте жоден з вищезазначених авторів не виділяв період століпінської аграрної реформи в розвитку чернігівської кооперації. Саме цю прогалину в дослідженні регіональних аспектів розвитку споживчої кооперації ми спробуємо заповнити.

Період особливо бурхливого зростання кооперації в Україні й на Чернігівщині на початку XX ст. співпав із роками здійснення століпінських аграрних перетворень. За темпами свого розвитку кооперація Російської імперії в 1906–1916 рр. обійшла навіть розвинуті європейські країни [27, 263–265]. «Кооперація не лише стикається з матеріальною стороною життя, вона руйнує побут, старі звички, такі як лежати на боці і говорити: «Моя хата з краю – нічого не знаю», – наводив слова одного з керівників споживчого кооперативу губернський часопис «Селянин» [24, 47].

У загальному розумінні кооперацією називають добровільне об'єднання власності та праці для досягнення спільних цілей господарської діяльності [7, 75]. Кооперативи за нормальних умов функціонування не усуспільнювали основні засоби виробництва селянських господарств, як це було

потіму радянських колгоспів, асприяли їх зміцненню в руках індивідуальних власників. «Ненормальні умови життя селянина, які перешкоджають його кращому економічному майбутньому, можна усунути, якщо в руках селянина будуть: знання, дешевий кредит і добре розвинута посередницька діяльність кооперативів... Кооперація – це, можливо, навіть найважливіший якір порятунку нашого падаючого сільського господарства», – писала газета «Черниговская земская неделя» [28, 7].

Не слід, однак, вважати, що розвиток кооперативного руху на Чернігівщині був започаткований столипінськими реформами. Зокрема, вже в 1870 р. у Чернігівській губернії налічувалося 3 споживчі товариства, які були найбільш поширеним видом кооперативів, що об'єднували масових споживачів для спільної закупівлі товарів широкого вжитку. На момент початку столипінських аграрних перетворень, тобто в 1907 р., кількість таких кооперативів вже становила 78 товариств. Розподіл цих товариств по повітах губернії показаний у табл. 1 [16, 29].

Таблиця 1

**Кількість споживчих товариств
Чернігівської губернії в 1907 р.**

Повіти	Сільські	Міські	Фабричні	Всього
Мглинський	-	-	-	-
Остерський	-	-	-	-
Н-Сіверський	-	-	-	-
Суразький	1	-	-	1
Козелецький	2	-	-	2
Новозибківський	1	1	-	2
Городнянський	3	-	-	3
Стародубський	4	1	-	5
Ніжинський	6	1	-	7
Чернігівський	4	3	-	7
Сосницький	6	1	1	8
Борзнянський	7	1	1	9
Кролевецький	8	2	-	10
Конотопський	9	1	1	11
Глухівський	8	2	2	12
Разом	59	14	5	78

Дані табл. 1 яскраво ілюструють стан справ у споживчій кооперації Чернігівщини на початку столипінської аграрної реформи. Із 78 споживчих товариств переважну більшість становили саме сільські споживчі кооперативи. Середня кількість пайовиків у споживчих товариствах Чернігівській губернії в 1907 р. становила 142 особи (в

сільських – 85 душ, міських – 198 душ). Найбільш успішними в губернії на той час були Блистівське товариство Сосницького повіту (річна виручка 13 750 руб.), Курінське Конотопського повіту (17 976 руб.), Крапивненське Конотопського повіту (20 306 руб.), Рубанське Борзнянського повіту (22 715 руб.), Парафіївське Борзнянського повіту (41 204 руб.) [16, 30, 36–37]. Наведені дані свідчать, що споживчі товариства в губернії вже на початковому етапі столипінської аграрної реформи мали значний потенціал. Переважна більшість споживчих кооперативів знаходилася в селах південних повітів Чернігівщини.

Початок столипінських перетворень на селі викликав нову хвилю кооперативного руху, який був покликаний значною мірою компенсувати негаразди повсякденного життя за рахунок першочергового обслуговування пайовиків товарами, знаряддями, кредитами, а також наданням допомоги при збуті виробленої продукції. Вже на початок 1913 р., тобто в розпал реалізації столипінської аграрної реформи, кількість споживчих кооперативів в Чернігівській губернії досягла 198 (7 845 пайовиків). Тоді за цим показником Чернігівщина з-поміж інших українських губерній посідала четверте місце, поступаючись Київській, Подільській та Полтавській і восьме місце серед губерній Російської імперії. Найбільше споживчих товариств в 1913 р. було в Козелецькому (29), Борзнянському (26), Сосницькому (23) повітах. У Мглинському і Новгород-Сіверському повітах таких товариств у 1913 р. не було взагалі [6, 686; 21, 33; 22, 590]. Середнє сільське споживче товариство на Чернігівщині в 1913 р. налічувало близько 75 членів, мало пайового капіталу близько 1 303 руб., фінансовий оборот в 12 100 руб., середній розмір прибутку 136 руб. або 7,1 руб. на одного члена товариства [8, 14]. До 1916 р. споживчих товариств на Чернігівщині було вже близько 450. Отже, за роки столипінської аграрної реформи кількість кооперативів цього виду на Чернігівщині зросла в 5,7 разів, що свідчило про значний розвиток споживчого кооперативного руху в регіоні в період проведення аграрної реформи (на Полтавщині споживчих товариств у 1917 р. було 673, на Харківщині – 350) [18, 16–18].

Варто відзначити, що ефективність діяльності сільських споживчих товариств в губернії була неоднаковою. Зокрема, у Козелецькому повіті одним із найуспішніших було Вороньківське споживче товариство. Засноване у 1911 р. кількома десятками пайовиків, до середини 1913 р. це товариство вже налічувало 160 членів, а торговий обіг становив 13 515 руб. Товариство мало магазини з бакалійними і мануфактурними відділами, а також відпускало селянам товари в кредит [2, 10]. Найбільшим же споживчим кооперативом у губернії в роки столипінської аграрної реформи було Конотопське споживче товари-

ство, в якому на 1 січня 1916 р. було 1 616 пайовиків. Його пайовий капітал становив 67 649 руб., а чистий прибуток складав 25 688 руб. Товариство мало капітально обладнані цегляні магазини, склади, контору і великий двір. Кооператив виплачував своїм пайовикам дивіденди на капітал [23, 8–9].

Поряд з успішними кооперативами були й відверті невдахи. Кореспондент «Черниговской земской недели», згадуючи споживче товариство в с. Лихачів Козелецького повіту, писав, що «товариство споживачів засноване в 1911 р. і за порівняно короткий термін здобуло більш ніж на 300 руб. боргових зобов'язань» [26, 9]. Важливість кооперації для покращення добробуту селян розуміла й частина агрономічного персоналу, як це було в с. Вороньки, де місцевий агроном брав активну участь в житті товариства і був присутнім на всіх його засіданнях [8, 10]. Проте, багато дільничних агрономів Чернігівщини досить скептично ставилося до дієвості споживчих товариств у справі покращення стану сільського господарства. Ось деякі відповіді агрономів, отримані при опитуванні в 1913 р.: «Дух кооперації розвинутий надзвичайно слабо»; «до недавнього часу це були прості торгові лавки»; «поки що зв'язок споживчих товариств із агрономічними заходами слабкий, однак за бажання й енергії агрономічного персоналу його можна розширити і поглибити». Стримуючими розвиток кооперації чинниками агрономи називали відсутність у товариствах достатніх обігових коштів, безкультур'я населення, брак необхідних знань, відсутність єдності, байдужість земства. Відзначалося хоч і стихійне, однак помітне усвідомлення працівниками необхідності об'єднання різних видів кооперативів [21, 35–39]. На жаль, такому об'єднанню за роки аграрної реформи так і не вдалося здійснитися.

Кооперативний рух в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи носив переважно стихійний характер. Єдиного координуючого центру не було, що суттєво знижувало ефективність цієї без сумніву прогресивної у господарчому відношенні справи. У «Доповіді» Ради чернігівського сільськогосподарського товариства в 1913 р. вказувалося на проблеми кооперативного будівництва в регіоні: «Спостерігається повна роздрібненість, неорганізованість, відсутність того, що можна назвати дійсно кооперативним середовищем. І все ж кооперативна думка блимає живими вогниками то тут, то там; вперто жевріють вони серед холоднечі, зігріваючи і розвіюючи темряву» [6, 688].

З початком Першої світової війни для кооперативів з'являється новий широкий ринок – армія та установи, що її обслуговували. Кооперативні товариства постачали на село техніку, хліб для діючої армії, перераховували кошти на лікування поранених, допомагали сім'ям

фронтовиків [11, 44]. У 1915 р. 14 кооперативів Городнянщини перерахували на допомогу сім'ям солдатів 1 182 руб., 17 кооперативів – 741 руб. для комітетів допомоги і лазаретів, 7 кооперативів – 256 руб. на допомогу жертвам війни, 3 кооперативи пошили одяг для армії на суму 678 руб., 15 кредитних кооперативів прийняли рішення про надання відстрочок і зменшення відсотків за позиками. Лише 4 кооперативні організації Городнянського повіту ніяк не відгукнулися на заклики про допомогу [10, 10]. У роки Першої світової війни споживчі кооперативи відігравали значну роль у постачанні населення необхідними продовольчими і промисловими товарами. Кількість споживчих кооперативів на Чернігівщині за роки війни зростає більш ніж вдвічі. Губернатор Лавриновський у листі до міністра внутрішніх справ О. Хвостова від 12 листопада 1915 р. зазначав: «Заслужують також на матеріальну підтримку громадські споживчі лавки, які, безсумнівно, стримують на певному рівні ринкові ціни, що тяжіють до зростання» [4, 51].

Неможливість окремих кооперативів організувати великі партії поставок товарів для армії знову виявила нагальну потребу створення союзів кооперативних товариств. Ще напередодні війни кооперативи й земство подавали уряду клопотання про вирішення цього питання, але тоді воно так і не було розв'язане [1, 78]. Були спроби створити в 1914 р. союз кооперативів Чернігівського повіту, а в 1915 р. об'єднати кооперативи в Сосницькому, Борзнянському, Городнянському повітах, проте через відсутність досвідчених керівників ці спроби виявились невдалими [12, 435–437]. Союзи кооперативів на Чернігівщині пізніше все таки почали з'являтися, проте вони носили місцевий характер. Так, 31 травня 1915 р. 29 кооперативів Ніжинського повіту уклали союзний договір для операцій із закупок і збуту. До об'єднання увійшло 29 кооперативів (із 64): 7 споживчих, 4 сільськогосподарських і 18 кредитних [20, 211–212]. 16 червня 1915 р. було створено Кролевецький союз, до якого увійшло 25 кооперативів: 7 сільськогосподарських, 12 споживчих, 5 кредитних і 1 ощадно-позичкове товариство [13, 433].

Як вже зазначалося, утворені об'єднання носили локальний характер, загальногубернського об'єднання кооперативів не відбулося. Часопис «Селянин» на початку 1917 р. писав: «Торгівля й промисловість перетворилися у вакханалію, ці галузі наповнились темними, брудними особами з дикою жадібністю до наживи. У товарообігу нема системи, нема плану і здорової думки – одне хижацтво!.. Кооперативи й кооператори повинні мужньо стати на боротьбу з цим страшним злом. Але вони можуть стати тільки об'єднавшись в союзи і ми палко закликаємо чернігівських кооператорів і кооперативи Чернігівської губернії

негайно розпочати заснування союзу кредитних кооперативів із районом діяльності вся Чернігівська губернія» [19, 13–14]. Здійснення прогресивних починань було перенесено на майбутнє. Зі вступом у силу з 1 травня 1917 р. нового «Положення про кооперативи та їх союзи» в розвитку кооперації на Чернігівщині наступив новий етап, який, проте, вже не був пов'язаний із здійсненням столипінської аграрної реформи [15, 13].

Таким чином, роки столипінської аграрної реформи були періодом бурхливого розвитку селянської кооперації на Чернігівщині, якою була охоплена значна кількість трудових господарств. Найуспішніше в губернії відбувався розвиток споживчої кооперації: загальна кількість споживчих кооперативів зросла з 78 у 1907 р. до 450 товариств у 1916 р. Кооперація в роки столипінської аграрної реформи стала не лише економічним стимулом для розвитку селянських господарств, а й засобом підвищення культури на селі в нових умовах господарювання. На превеликий жаль, влада часто бачила в кооперації небезпеку збереження общини і поширення антиурядових ідей, тому дуже помірковано ставилася до розвитку кооперативного руху. Пасивну позицію в кооперативному русі зайняло земство й найбідніше селянство, що не дозволило в роки столипінських аграрних перетворень використати в регіоні потенціал кооперації повною мірою.

Посилання

1. Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В. Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73–80.
2. В.М. Потребительские общества в Козелецком уезде / В.М. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 42. – 27 декабря. – С. 10.
3. Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської губернії кооперативному руху в аграрній сфері / С.В. Горохов // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349–353.
4. Держаний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 760, 165 арк.
5. Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 208 с.
6. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общекооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682–700.
7. Економічна енциклопедія: [у 3 т.] / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр «Академія»; Тернопіль: Акад. нар. господарства, 2000. – Т. 2. – 2001. – 846 /1/ с.
8. Е.П.Ш. Какие слои крестьянства участвуют в кооперации / Е.П.Ш. // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 15. – 8 апреля. – С. 11–12.
9. Е.Ш. Обзор земской печати. Что представляют собой наши деревенские потребительские общества / Е.Ш. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 12. – 31 мая. – С. 14–15.
10. Кооперативы Городнянского уезда и война // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 33. – 14 августа. – С. 9–10.
11. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-

теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

12. М. С.-Б. Попытки к кооперативному объединению в Сосницком, Борзенском, Городнянском уездах / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 435–437.
13. М. С.-Б. Товарищество кооперативов Кролевецкого района / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 433–435.
14. Мухин А. Рост кредитной кооперации в России / А. Мухин // Селянин. – 1912. – № 15. – С. 460–464.
15. Новый закон про кооперативы // Черниговская земская неделя. – 1917. – № 40. – 1 июня. – С. 13–14.
16. Обзор деятельности потребительских обществ Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 9. – С. 29–40.
17. Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.
18. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.
19. Прима М. К объединению черниговских кооперативов / М. Прима // Селянин. – 1917. – № 1–2. – С. 13–14.
20. Прима М. Нежинское товарищество кооперативов по посредничеству при Нежинском сельскохозяйственном обществе / М. Прима // Селянин. – 1915. – № 11–12. – С. 211–214.
21. Прима М. Потребительская кооперация в Черниговской губернии / М. Прима // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. II-й. – С. 33–42.
22. Прима М. Рост потребительской кооперации в России / М. Прима // Селянин. – 1912. – № 19. – С. 589–591.
23. Прима М. Самое большое потребительское общество в Черниговской губернии / М. Прима // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 36. – 2 сентября. – С. 8–9.
24. Савич А.П. Митковское общество потребителей / А.П. Савич // Селянин. – 1915. – № 3–4. – С. 47–48.
25. Сидорович О.С. Особливості спілкового будівництва споживчої кооперації Лівобережної України в роки столипінської аграрної реформи / О.С. Сидорович, А.М. Хоменюк // Література та культура Полісся. – Вип. 62. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. – 323 с. – С. 110–119.
26. С. Лихачев, Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 39. – 25 сентября. – С. 9.
27. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: Изд-во ВППШ и АОК, 1963. – 656 с.
28. Ющенко А. Пути к поднятию экономического благосостояния Новгород-Северского уезда / А. Ющенко // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 15. – 10 апреля. – С. 6–8.

Герасимчук А.М. Развитие потребительской кооперации на Черниговщине в годы столыпинской аграрной реформы (1907–1916 гг.)

В статье исследуется процесс возникновения и развития потребительских кооперативов в Черниговской губернии в годы столыпинской аграрной реформы (1907–1916 гг.).

Ключевые слова: Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, потребительская кооперация

Herasymchuk O.M. Development of consumer cooperation on Chernihiv region in the Stolypin's agrarian reform period (1907–1916)

The article examines the origins and development of consumer cooperatives in the Chernihiv province in the Stolypin's agrarian reform period (1907–1916).

Key words: Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, consumer cooperation.

УДК 94(477): 351. 755: 323. 11 «189/190»

Е.В. Кузьельная

СПИСОК ЖИТЕЛЕЙ ПОСЕЛЕНИЯ ШОСТКА ГЛУХОВСКОГО УЕЗДА ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ, ПРИНАДЛЕЖАВШИХ К СОСЛОВИЮ «ПОЧЕТНЫХ ГРАЖДАН» (КОНЕЦ XIX–НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье раскрываются предпосылки возникновения в первой половине XIX века нового сословия «почетных граждан», описывается порядок причисления к данному сословию, а также приводится список жителей поселения Шостка (Глуховского уезда Черниговской губернии), принадлежавших к сословию «почетных граждан».

Ключевые слова: сословие, личный почетный гражданин, потомственный почетный гражданин, Михайловский Шостенский пороховой завод, Глуховский уезд, Черниговская губерния.

В начале XIX ст. в Российской империи установилось следующее разделение на социальные группы – сословия: дворянство, духовенство, городское сословие (купечество и мещанство), крестьянство. Особенность сословного строя в России состояла в том, что государственная власть часто и сама создавала сословные различия, совершенно произвольно объединяя в одну группу людей, которые по своим бытовым и имущественным условиям почти ничего общего между собой не имели. Причем российские сословия сложились преимущественно не только под влиянием, но и по инициативе государственной власти [1, 912]. Так произошло, в частности, и с новым сословием «почетных граждан», которое было «создано» в 1832 г.

Поставив целью изучение темы, указанной в названии статьи, пришлось столкнуться с полнейшей путаницей, которая существует даже в вопросе теоретической трактовки термина «почетный гражданин», начиная с Интернет-ресурса.

В Интернет-ресурсе приводятся многочисленные списки почетных граждан городов, поселков, которым данные звания присваивались за выдающиеся заслуги в основном в постсоветский период. В XIX в. (начиная с 1832 года) понятие «почетный гражданин» было не званием, а сословием. А это – совершенно разные вещи. В XIX в. почетный гражданин мог быть либо «потомственным», либо «личным», и всё – без указания наименований населенных пунктов, и свидетельства (или грамоты) «о вхождении в это сословие» выдавались «Правительствующим Сенатом». В энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона в статье о почетном гражданстве, в частности, указывается, что «в Западной Европе и в России города нередко предоставляют звание почетного своего гражданина лицам, известным своими заслугами; почетный титул этот не сопряжен ни с какими обязанностями*» [2, 524] / Прим: курсив – автора статьи/. Получение

звания почетного гражданина именно города не было законодательно урегулировано. Как правило, это звание присваивалось по ходатайству городской думы. Уже в наше время, в конце XX – начале XXI в., к званию «почетный гражданин» обязательно «прилагалось» название города или другого населенного пункта. И это звание устанавливалось, как правило, по инициативе и решению местных советов или их исполнительных органов и предполагало предоставление определенных льгот для лиц, которым это звание присваивалось.

В разнообразной исторической литературе можно столкнуться с тем, что, например, известный украинский меценат Платон Семеренко «получил пожизненный титул «Почетного Гражданина России» [3, 297], «сахарный король» и меценат Никола Терещенко был почетным гражданином городов Глухова и Киева [4, 457], а работники Михайловского Шостенского порохового завода П. Герасимов и Н. Чечулин – «почетные граждане Шостки» [5, 86, 89]. В приведенном перечне именно к сословию почетных граждан принадлежали Семеренко, Герасимов и Чечулин (хотя в первом случае сословие неправильно отождествляется с «титлом», а относительно двух последних персоналий излишним является ссылка на почетное гражданство города).

Путаница вышла, например, и при установке в г. Курске мемориальной доски с именами почетных граждан города Курска. За информацией президента Курского областного краеведческого общества Ю. Бугрова, приведенные в этом списке персоналии на самом деле были почетными гражданами Российской империи (т.е. по сословной принадлежности), а не почетными гражданами именно города Курска [6].

В ряде историко-краеведческих, энциклопедических изданий, вышедших в последнее время на Сумщине, в биографиях тех или иных персоналий если и указывается на почетное гражданство, то чаще всего присвоенное в советский и постсоветский период [4; 7]. В целом тема о сословии «почетных граждан» в украиноязычных изданиях почти не исследовалась. Интересной в этом смысле является статья Н. Зайцевой о почетных гражданах г. Глухова [8, 6]. Кроме трактовки термина «почетное гражданство», в публикации приводятся фамилии людей, которым присвоено звание «Почетного гражданина города Глухова», но которые не были таковыми в сословном отношении. Что касается информации о почетных гражданах, которые проживали в конце XIX – начале XX века на территории Шостки, то их список ограничивается лишь двумя персоналиями (П.П. Герасимов и Н.А. Чечулин) [5, 85–91].

В данной статье автор ставит целью ответить на вопросы о предпосылках возникновения в XIX веке нового сословия «почетных граждан», условиях его

приобретения, а также (возможно впервые среди краеведческих исследований Шосткинской) ввести в научное обращение списки и биографические данные жителей Шостки, которые принадлежали к сословию почетных граждан.

В истории России первые три десятилетия XIX в. были насыщены рядом бурных событий: войны с Францией (1805–1807) и Швецией (1808–1809), Отечественная война 1812 года, восстание декабристов 1825 года, войны с Ираном (1804–1813, 1826–1828) и Турцией (1806–1812, 1828–1829), Польское восстание 1830–1831 гг. и др. Характеризуя существующие в то время в России сословия, А. Боровков писал в своих автобиографических записках: «Мелкопоместные дворяне особенно составляют язву России: всегда виноватые и всегда ропшущие, они, усиливаясь жить не по достатку, а по прихотям, нещадно мучат бедных крестьян. Купечество, стесненное гильдиями и затрудненное в путях доставки, потерпело важный урон с 1812 года. Многие капиталисты погибли, другие разстроились. /.../ Добродетельный, но бедный купец остается в низшем звании, напротив, безчестный, но богатый, ...получает права, равняющие его со знатым дворянством. Класс мещан, значительный и почтенный в других государствах, у нас ничтожен, беден, обременен повинностями» [9, 360–361]. И в заключении автор делает вывод: «Надобно даровать ясные, положительные законы, ...подкрепить дворянство, упавшее и совершенно разоренное, ... воскресить торговлю и промышленность, ... улучшить положение земледельцев» [9, 361].

Прогрессивная общественность России, безусловно, понимала необходимость перемен во внутренней политике государства, понимало это и царское правительство. Чтобы успокоить общественное мнение после восстания декабристов, укрепить позиции дворянства, наметить пути реформирования органов центральной власти, в России был создан «Особый секретный комитет 6 декабря 1826 года». На него возлагалась задача провести более четкое распределение функций между Государственным советом, Сенатом и Комитетом министров, установить более четкую согласованность в действиях центральных и местных органов, укрепить «сословный строй» [10, 153]. Перед Комитетом была поставлена основная цель «обозреть настоящее положение всех частей управления и определить, что ныне хорошо, чего оставить нельзя и чем заменить» [11, 77]. Комитет, возглавляемый В.П. Кочубеем, действовал на протяжении 4 лет. Разработанный им проект закона «о состояниях» носил откровенно продворянский характер. Комитетом предлагалось упразднить положения «Табеля о рангах» в части получения дворянского звания «по выслуге». Чтобы удовлетворить интересы других сословий, предлагалось ввести

промежуточные между дворянством и крестьянством слои – именитых и почетных граждан [11, 77].

Революционные события в Бельгии и Франции, Польское восстание 1830–1831 гг. отвлекли царское правительство от вопросов реформирования органов центрального управления и отсрочили воплощение в жизнь предложенных Комитетом нововведений. Урегулирование «польского вопроса» дало возможность вновь возвратиться к решению неотложных внутренних дел в стране. В начале 1832 года «государь, пользуясь общим миром и спокойствием, неусыпно занимался разными проектами и преобразованиями по гражданской части. В городском населении учреждено было новое сословие п о ч е т н ы х г р а ж д а н, для удержания людей торгового сословия от необдуманных и бесполезных, как для них, так и для общего дела, переходов в гражданскую службу» [12, 284].

Почетное гражданство было установлено царским манифестом 10 апреля 1832 года. В законодательную базу по этому вопросу вносились изменения и дополнения, в частности, в соответствии с Указами 1892, 1906 годов. Почетное гражданство предоставляло возможность образованным людям войти в почетное сословие, свободное от рекрутской повинности, телесных наказаний и подушной подати. Среди особых прав нового сословия числилось и «право именоваться во всех актах почетным гражданством» [2, 524] (*благодаря этому мы сейчас имеем возможность установить фамилии лиц, принадлежавших к сословию почетных граждан, именно на основании записей в метрических книгах того времени, в которых указывались не только данные о человеке, месте его жительства, но и социальный статус*).

Почетное гражданство было потомственным и личным, которое передавалось только жене; дети личных почетных граждан «причисляются в мещанство, если они не поступили в высшее состояние по общим законам» [13, 685]. Получить почетное гражданство могли лица:

- силою закона: потомственное гражданство – дети личных дворян, дети православных священнослужителей, армяно-грегорианских и протестантских, православных церковнослужителей, имеющих ученые степени и др.; личное гражданство – усыновленные дворянами и потомственными почетными гражданами, дети и вдовы церковнослужителей православных и армяно-грегорианских, дети чинов высшего закавказского мусульманского духовенства, служивших 20 лет и др.;

- «по особой просьбе» утверждают потомственными почетными гражданами – имеющие ученую степень не ниже магистра; окончившие разные сельскохозяйственные и технические заведения при условии практической деятельности на протяжении 5–10 лет; артисты и художники (на тех же услови-

ях); купцы, состоящие «безпорочно 20 лет сряду в первой гильдии», а также купцы, награжденные орденом; коммерц- и мануфактур-советники, их дети и вдовы и др. [13, 685–686].

Личное почетное гражданство предоставлялось окончившим курс обучения в университетах, воспитанникам коммерческих училищ и технических заведений, имеющим первый классный чин [13, 686].

Начиная с 1892 года, личным почетным гражданством награждаются вообще все лица, оказавшие какую-либо полезную деятельность в течение 10 лет. На таких же условиях потомственным гражданством награждаются личные почетные граждане.

Для получения почетного гражданства требовались, прежде всего, «представления высших начальств». Присвоение почетного гражданства совершалось «Высочайшими указами» или властью Сената (по Департаменту герольдии). Лица, принадлежавшие к почетному гражданству по рождению, пользовались предоставленными им правами без особого утверждения. Лицам, причисленным к почетному гражданству «по особой просьбе», Правительствующим Сенатом выдавались Грамоты (на потомственное почетное гражданство) и свидетельства (на личное почетное гражданство) [13, 685–686].

В Шосткинском краеведческом музее хранится свидетельство о присвоении звания личного почетного гражданина жителю Шостки Николаю Чечулину:

*«Свидетельство
/на звание/*

Личного почетного гражданина

Правительствующий Сенат, по выслушании Высочайшего повеления, объявленного 15 ноября 1899 года Военным Министром, в коем изображено, что Государь Император, согласно удостоению Комитета о службе чинов гражданского ведомства и о наградах, к 6 дню Декабря 1899, Всемилостивейшее соизволил пожаловать мастера Михайловских Шостенских пороховых заводов мещанина Николая Чечулина званием личного почетного гражданина, – 26 июля 1900 года заключил: личному почетному гражданину Николаю Чечулину дать с прописанием оного Высочайшего повеления сіе свидетельство. Почему и дано ему сіе за подписанием Правительствующего Сената, с приложением печати.

В Санктпетербурге сентября 4 дня 1900 года.

*Сенатор и кавалер /подпись/
Сенатор и кавалер /подпись/
Сенатор и кавалер /подпись/*

*Герольдмейстер и кавалер /подпись/
№ 3398.» [14].*

Из приведенного выше документа видно, что процедура причисления к сословию «почетных граж-

дан» и получение соответствующего свидетельства была не такой уж простой и требовала от кандидата на это звание не только личных заслуг, но и массу документов, причем к делу привлекалось немало государственных учреждений и служащих. Кроме того, лица, получившие грамоты или свидетельства о присвоении почетного гражданства, должны были заплатить пошлину в размере от 5 до 600 рублей [13, 686].

В сословной иерархии «почетные граждане» занимали место в «городском сословии», к которому принадлежали также купцы и мещане. По данным Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года общая численность населения составляла 125 640 021 человек. Потомственные и личные почетные граждане и их семьи составляли 342 927 человек (0,27 % от общего количества населения) [10, 169]. По Черниговской губернии этот показатель составлял 0,39 % (8871 человек при общей численности населения губернии 2 297 854) [15, XVIII].

Приведенные ниже таблицы дают возможность иметь наглядное представление о социальном составе населения Глуховского уезда в конце XIX – начале XX века и соотношении численности почетных граждан к общей численности населения Черниговской губернии.

Таблица 1*

ДАННЫЕ
о социальном составе населения Глуховского уезда Черниговской губернии в 1885 году

Социальный состав (сословия)	Численность представителей, в т.ч.			В % к общей численности населения уезда
	мужчин	женщин	всего	
Дворяне, в т.ч.	651	770	1421	1.25
- потомственные	328	399	727	
- личные	323	371	694	
Духовенство	113	371	484	0.42
Почетные граждане, в т.ч.:	190	196	386	0.34
- потомственные	29	31	60	
- личные	161	165	326	
Купцы	149	184	333	0.29
Мещане	2611	2796	5407	4.76
Крестьяне	31781	32390	64171	56.48
Малороссийские казаки	14563	14699	29262	25.76
Военные (в т.ч. в отставке вместе с членами семей)	7487	4658	12145	10.69
Иностранные подданные	1		1	
ИТОГО:	57546	56064	113610	100

Таблица 2**

ДАННЫЕ
о социальном составе населения Глуховского уезда
Черниговской губернии в 1903 году

Социальный состав (сословия)	Численность представителей, в т.ч.			В % к общей численности населения уезда
	мужчин	женщин	всего	
Дворяне, в т.ч. - потомственные - личные	507 359 148	568 404 164	1075 763 312	0.78
Духовенство	149	364	513	0.37
Почетные граждане, в т.ч.: - потомственные - личные	205 94 111	251 119 132	456 213 243	0.33
Купцы	32	32	64	
Мещане	4644	5100	9744	7.04
Крестьяне	40144	41015	81159	58.66
Малороссийские казаки	18050	17947	35997	26.02
Военные (в т.ч. в отставке вместе с членами семей)	5627	3529	9156	6.61
Иностранные подданные	5	8	13	
Другие	29	34	63	
ИТОГО:	69492	68845	138337	100

Таблица 3***

Соотношение численности почетных граждан к общей численности населения по Черниговской губернии

Численность населения	Года			
	1898	1899	1903	1908
Общая численность населения	2441989	2483738	2619390	2757746
В т.ч. почетные граждане	13045	13658	16033	18286
% почетных граждан к общей численности населения	0.534	0.549	0.612	0.663

*[16, 206–209, 232]; **[17, 235, 294–295];

***[18, 177–178; 19, 201–202; 17, 235–236; 20, 114].

Численность людей, принадлежавших к

сословию почетных граждан, была незначительной. С годами она увеличивалась приблизительно пропорционально по отношению к увеличению общего количества населения губернии (уезда), и тем ценнее на этом фоне выглядит установление имен почетных граждан нашего края и изучение их личного вклада в развитие нашего региона.

Почетные граждане, жившие в пос. Шостка, занимались активной общественной работой. Так, например, П.П. Башкиров, С.И. Борисенко, Н.С. Зражевский, Н.И. Тенниссен были членами Шостенского общества образования, основанного в 1910 г. По инициативе и за средства этого общества в 1914 г. в пос. Шостка была открыта женская гимназия [21, I-IV]. Почетный гражданин Петр Павлович Герасимов в свободное от работы время занимался фотографическим делом, несколько лет был членом потребительского общества [22, 9].

Ниже приводится список почетных граждан – жителей поселения Шостка, который был составлен на основе официальных справочных изданий (в частности, «Календарь Черниговской губернии» за 1895–1914 гг.), данных метрических книг церкви Михайловского Шостенского порохового завода, хранящихся в фондах Государственного архива Сумской области, и других источников.

СПИСОК

жителей пос. Шостка Глуховского уезда Черниговской губернии, принадлежавших к сословию «почетных граждан» (конец XIX – начало XX века)

Башкиров Петр Петрович – личный почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1908 году [30, 91]. Работал помощником начальника мастерской Михайловского Шостенского порохового завода (1896–1911 гг.) [23–32] и младшим техником этого же завода (1912–1913 гг.) [33, 110; 34, 115]. Был членом Шостенского общества образования (1913–1914) [21, I].

Имел семью: жена – Александра Васильевна, дочери – Антонина (13.12.1909 года рождения), Татьяна (29.12.1912–09.05.1913) [35, л. 165; 36, л. 5, л. 115].

Борисенко Семен Иванович – почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1913 году [34, 109]. Занимался педагогической деятельностью. Работал учителем пения Шостенского 4-х классного городского училища (с 1912 г. – Шостенское высшее начальное городское училище) и Шостенского начального училища (1910–1914) [31, 97; 32, 99; 33, 105; 37, 111]. Был членом Шостенского общества образования (1913–1914) [21, I].

Власов Даниил Семенович – почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1870-х годах (в метрических книгах по Шостенскому

пороховому заводу за 1879 год он указывается как почетный гражданин) [38, л. 34].

Герасимов Михаил Павлович (1891 года рождения) – потомственный почетный гражданин. Член Шостенского общества образования (1913–1914) [21, I]. В метрических документах за 1917 год значится как «сын коллежского асессора» [39, л. 137]. В 1913 году заключил брак с мещанкой местечка Воронеж Глуховского уезда Марфой Кирилловной Беляевой [40, л. 102]. Имел дочь Раису (20.06.1917 г. р.).

Герасимов Петр Павлович (1867–1939) – потомственный почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1902 г. [26, 69]. Его отец Павел (Порфирий) Гордеевич Герасимов (1832–1904) был выходцем из крепостных крестьян Казанской губернии, с 1852 года отбывал солдатскую службу на Шостенском пороховом заводе. За время работы на заводе дослужился до звания оберфейерверкера [22, 1].

П.П. Герасимов родился в 1867 г. в посаде Шостка. В 12-летнем возрасте начал свою трудовую деятельность на Шостенском пороховом заводе. Втайне от родителей проходил учебу у местного священника, которому за свое обучение отдавал часть и без того небольшой зарплаты. В 1884 году в 17-летнем возрасте, уволившись с должности кладовщика Шостенского порохового завода, Петр Герасимов уезжает в Санкт-Петербург. Там он пытается поступить в Пиротехническое училище, но за количеством полученных на экзаменах баллов попадает в число лиц, которые должны обучаться не за казенный, а за собственный счет. Не имея таких денег (обучение в училище стоило 100 рублей), был вынужден возвратиться домой. Чтобы заработать деньги на обратный проезд, Петр Герасимов поступает на работу на Охтенский пороховой завод. Там он проработал в должности старшего рабочего 8 месяцев и возвратился назад, в Шостку, где снова начал работать на пороховом заводе [22, 6–7].

В 1888 году Петр Павлович женился на дочери фейерверкера, военного писаря Шостенского артиллерийского батальона Афанасия Гавриловича Карпова – Евдокии Афанасьевне Карповой. В семье Герасимовых родились дети: Полиевкт, Василий, Александр и Елена [22, 3].

На Михайловском Шостенском пороховом заводе Петру Герасимову пришлось работать на разных должностях: кладовщика пятого производства (1885–1890), конторщика (1891–1899), письмоводителя при помощнике начальника Шостенского порохового завода по технической части (1899–1919). В 1902 г. сын бывшего крепостного Петр Павлович Герасимов стал почетным гражданином. Затем он работал письмоводителем главного инженера, заведующим

расчетным отделом, заведующим конторой главного механика, счетоводом. Проработав на заводе 51 год, Петр Павлович 1 июля 1930 г. вышел на пенсию. В 1934 г. П.П. Герасимов переехал в Подмоскowie (жил в Кузьминках). Умер в 1939 г. [22, 9–11].

На протяжении всей жизни Герасимов занимался самообразованием. Он неплохо рисовал, хорошо знал химию, самостоятельно выучил немецкий язык, играл на скрипке. Имел большую домашнюю библиотеку, в которой были собраны произведения классиков мировой литературы и техническая литература [22, 8]. В свободное от работы время Петр Павлович изучал фотографическое дело, являлся членом пятого отдела Императорского Русского Технического общества, с которым вел переписку по вопросам фотографирования [22, 8]. Он стал первым фотографом в Шостке, достигнув большого мастерства в этом деле. Благодаря его многочисленным фотографиям мы имеем возможность ознакомиться с видом улиц, домов и бытом жителей города конца XIX – начала XX в.

Петр Павлович находил время и для занятия общественной работой. Он состоял членом правления потребительского общества. В 1917 г., после победы февральской революции, он был избран председателем городского самоуправления, в начале 30-х годов на общественных началах исполнял обязанности председателя кассы взаимопомощи пенсионеров при Шосткинской райстрахкассе [22, 9].

Не имея возможности получить «официальное» образование, П.П. Герасимов старался сделать все для того, чтобы его дети закончили учебные заведения. Его сыновья Полиевкт, Василий и Александр закончили Глуховскую мужскую гимназию, а дочка Елена (в браке – Бугославская) получила образование в Глуховской женской гимназии [22, 10]. Позже дети продолжили свое обучение: Полиевкт в 1913 году поступил в Киевское пехотное училище, которое закончил в звании подпоручика, Василий окончил Киевский Императорский университет Св. Владимира, а Александр – Киевский политехнический институт [5, 86].

Семья Герасимовых проживала в Шостке по улице Фурштатской. Дом сохранился до настоящего времени (ул. К. Либкнехта, 29). Сейчас в городе проживают потомки большой семьи Герасимовых (по линии младшей дочери Павла Гордеевича Герасимова – Марии Павловны Антоновой).

Зражевский Николай Севастьянович – личный почетный гражданин.

Имел семью: жена – Варвара Петровна, дочь – Мария (1.04.1902 года рождения) [41, л. 14]. Николай Севастьянович и Варвара Петровна Зражевские были членами Шостенского общества образования (1913–1914 гг.) [21, II].

Кириенко Борис Григорьевич (1836–9.02.1914) – личный почетный гражданин. Был выходцем из крестьян. В Шосткинском краеведческом музее сохранился документ (вексель), в котором Б.Г. Кириенко указан как «казенный крестьянин» [42]. Умер 9 февраля 1914 г. в возрасте 77 лет от туберкулеза легких. Похоронен в Шостке [43, л. 223].

Коновалов Николай Саввич – личный почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1901 г. [25, 68]. Имел чин оберфейерверкера (с 1900 г. – в отставке) [19, 56]. Работал помощником начальника мастерской Михайловского Шостенского порохового завода (1897–1901) [24, 52; 18, 55].

Лебедев (Лебедь) Григорий Тимофеевич – почетный гражданин. Имел дочек Александру (1868 г. р.), Мариамну (1890–1891) [44, 34].

Лебедева Александра Григорьевна (1868 года рождения) – почетная гражданка. Дочь Лебедея Григория Тимофеевича. В 1891 г. заключила брак с казенным крестьянином Ступаковым Аврелием Корниловичем, 1843 года рождения [44, 25].

Моисеев Андрей Васильевич – потомственный почетный гражданин. Почетное гражданство получил не позже 1881 года (в документах о заключении брака в 1881 г. Моисеев А.В. был записан как «потомственный почетный гражданин» [45, л. 209]. Работал на Михайловском Шостенском пороховом заводе помощником столоначальника (1896) [23, 50].

Петров Алексей Иванович (1854–11.07.1916) – потомственный почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1896 г. [23, 49]. Младший класный оберфейерверкер Михайловского Шостенского порохового завода (1896). В 1899–1901 гг. работал помощником начальника мастерской этого же завода [18, 55; 25, 68]. Член Шостенского общества образования (1913–1914) [21, III]. Умер 11 июля 1916 года от порока сердца в возрасте 62 г. Похоронен в Шостке [46, л. 88].

Тхоржевский Василий Иванович – личный почетный гражданин. Был восприемником дочери почетного гражданина Н.С. Зражевского Марии Николаевны Зражевской [41, л. 14] (в 1886–1887 гг. в штате Шостенского порохового завода числился член хозяйственного комитета завода по назначению генерал-фельдцейхмейстера, подполковник Иван Михайлович Тхоржевский. Возможно, здесь речь идет об отце Василия Ивановича Тхоржевского [16, 958; 48, 312]).

Тенниссен Николай Иванович – почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1906 г.

[29, 83]. В 1896–1911 гг. работал начальником мастерской и электротехником на Михайловском Шостенском пороховом заводе [23–31]. В 1912–1914 гг. – младший техник на этом же заводе [33, 110; 34, 125; 37, 115]. Член Шостенского общества образования (1913–1914) [21, IV].

Дочь – Маргарита Николаевна Тенниссен – учительница иностранных языков («учитель новых языков») Шостенского 4-классного городского училища и Шостенского начального училища (1912–1913) [33, 105; 37, 109].

Чечулин Николай Александрович (1859–28.02.1917) личный почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1900 году.

Н.А. Чечулин родился в 1859 г. в Петрозаводске, в рабочей семье. В юности работал в Санкт-Петербурге на заводе Путилова. Затем был направлен на работу на Михайловский Шостенский пороховой завод. Работал мастером в механической мастерской. Не получив никакого образования, Николай Александрович имел талант изобретателя. Его изобретения нашли широкое применение на пороховом заводе. В частности, Чечулиным была разработана система огнетушения на крайне опасном участке производства – в отделении сушки и смешивания пороха. Другое его важное изобретение – станок для резки бездымного пороха с полным предохранением от воспламенения. На разработку данного станка был объявлен специальный конкурс, в котором приняли участие инженеры, мастера, представители дворянского сословия [5, 89]. Эта победа стала решающим шагом на пути к получению Николаем Александровичем «почетного гражданства», к которому он и был причислен в 1900 г.

Н.А. Чечулин очень любил музыку, хорошо рисовал. Своими руками он смастерил ряд музыкальных инструментов – гитару, цитру, мандолину, сделал немало декораций для народного театра в Шостке [5, 90].

Художественные способности передались и его детям. Старший сын стал профессиональным пейзажистом. Младший сын, Дмитрий Николаевич Чечулин, (09.08.1901–29.10.1981) начинал свою трудовую деятельность на Шостенском пороховом заводе, где работал рабочим, помощником мастера, мастером. В 1930 г. закончил ВХУТЕИН. В 1945–1949 гг. был главным архитектором Москвы. Д.Н. Чечулин – народный архитектор СССР (1971), Герой Социалистического Труда (1976), действительный член Академии художеств СССР (1979) [4, 516].

Николай Александрович был дважды женат. От первого брака имел дочь Елену, от второго с Анастасией Ивановной Киселевой – троих детей: Василия, Валентину и Дмитрия. А.И. Киселёва (Чечулина) умерла в возрасте 104 года, похоронена в Москве [49]. Н.А. Чечулин умер от паралича сердца

28 февраля 1917 года в возрасте 58 лет. Похоронен в Шостке [53, л. 212].

В настоящее время в городе проживают родственники по линии А.И. Киселевой – внуки родной сестры Евдокии. Дом № 3 по улице Госпитальной, в котором раньше жила семья Чечулиных, сохранился до настоящего времени (сейчас ул. Короленко, 3).

Якименко Федор Яковлевич – личный почетный гражданин. Почетное гражданство получил в 1901 году [25, 69]. Выходец из семьи мещан [18, 56]. Работал помощником бухгалтера Михайловского Шостенского порохового завода (1896–1901) [23; 24; 25]. Жена – Татьяна Андреевна. Имел сына Василия (1899–23.04.1910) и дочерей Анну (23.07.1902 г. р.) и Ираиду (1903–17.05.1904) [50, л. 36; 51, л. 302; 52, л. 212].

На первый взгляд, приведенный выше список не большой – в нем всего лишь 16 почетных граждан. Но ведь и Шостка тогда была небольшим по численности населенным пунктом. В конце XX в. население Шостки составляло 3253 чел. [54, 165]. И соотношение числа почетных граждан к общему числу населения Шостки находится приблизительно на уровне среднестатистического показателя по Черниговской губернии. А статус как «военного поселения» отразился и на роде занятий местного населения. Половина почетных граждан – жителей Шостки – работали на Михайловском Шостенском пороховом заводе. Разной была судьба этих людей. Лишь некоторые факты их биографии донесли до нас архивные документы. Но как бы там не было, каждый из них оставил свой след в развитии Шостки.

Ссылки

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. // Сословия. Н.Лазаревский. – СПб., 1900. – Том XXXa (60) – С. 912.
2. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь // Гражданство почетное. А.Яновский. – СПб., 1893. – Том IXa (18). – С. 523–524.
3. Історія України: Джерельний літопис. Упоряд.: В.І. Червінський, М.І. Обушний, Т.Ю. Горбань та ін. – К.: ДП «Дирекція ФВД», 2008. – 800 с.
4. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. В.Б. Звагельський. – Суми: РВО «АС–Медіа», 2004. – 776 с.
5. Плодистая А.И. Шостка: Страницы истории. 1739–1941 гг. – Шостка: ТПП «Зодиак», 2008. – 170 с.
6. Буров Ю. Кто такие «почетные граждане»? // Друг за друга. – 2001. – № 26. – С. 8.
7. Близнюк А., Подоляка Н. Почесні громадяни міста Суми. – Суми: Макден, 2005. – 108 с.
8. Зайцева Н. Почесні громадяни Глухова // Соборний майдан. – 2012. – № 2. – С. 6.
9. Александр Дмитриевич Боровков и его Автобиографические записки // Русская старина. – 1898. – Т. 96. – С. 360–361.
10. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.
11. История СССР (XIX – начало XX в.) / Под ред. И.А. Федосова. – М.: Высшая школа, 1981. – 462 с.
12. Шильдер Н.К. Император Николай I в 1832 году (Из записок графа А.Х. Бенкендорфа) // Русская старина. – 1898. – Т. 93. – С. 28.
13. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Новый энциклопедический словарь // Гражданство почетное. – СПб., 1913. – Т. 14 – С. 685–686.
14. Свидетельство (на звание) почетного гражданина / Из фондов Шосткинского краеведческого музея, № KB–2789/Д–192.
15. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н.А. Тройницкого. – СПб., 1905. – Т. XLVIII. – 376 с.
16. Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886.
17. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904.
18. Календарь Черниговской губернии на 1900 год. – Чернигов, 1900.
19. Календарь Черниговской губернии на 1901 год. – Чернигов, 1900.
20. Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов, 1909.
21. Отчет Шостенского Общества Образования за 1913–1914 год. (Третий отчетный год). – Конотоп, 1914. – 24 с.
22. Заметки о Петре Павловиче Герасимове и его семье. Записи его внука Василия Петровича Герасимова, январь 1980 г. / Материалы из фондов музея Шосткинского казенного завода «Зірка», № 079.
23. Календарь Черниговской губернии на 1897 год. – Чернигов, 1896.
24. Календарь Черниговской губернии на 1898 год. – Чернигов, 1897.
25. Календарь Черниговской губернии на 1902 год. – Чернигов, 1901.
26. Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902.
27. Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903.
28. Календарь Черниговской губернии на 1906 год. – Чернигов, 1905.
29. Календарь Черниговской губернии на 1907 год. – Чернигов, 1906.
30. Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1908.
31. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. – Чернигов, 1910.
32. Календарь Черниговской губернии на 1912 год. – Чернигов, 1911.
33. Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912.
34. Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1913.
35. Государственный архив Сумской области (далее – ГАСО), ф. 1194, оп. 1, д. 10, л. 165.
36. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 13, л. 115.
37. Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914.
38. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 1, л. 34.
39. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 14, л. 137.
40. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 13, л. 102.
41. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 8, л. 14.
42. Список (вексель) 13.06.1890. / Из фондов Шосткинского краеведческого музея, № KB–2803/Д–205.
43. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 13, л. 223.
44. Метрическая книга церкви Шостенского порохового

завода за 1891 год. Ч. 2–3, С. 25, 34 / Из фондов Шосткинского краеведческого музея, № КВ–6353/Д–762.

45. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 2, л. 209.

46. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 14, л. 88.

47. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 8, л. 14.

48. Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887.

49. Архив автора. – Записи беседы с Л.Н. Бондарцевой.

50. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 8, л. 36.

51. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 8, л. 302.

52. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 10, л. 264.

53. ГАСО, ф. 1194, оп. 1, д. 14, л. 212.

54. Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892.

Кужельна О.В. Список мешканців пос. Шостка Глухівського повіту Чернігівської губернії, що належали до стану «почесних громадян» (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розкриваються передумови виникнення в першій половині XIX ст. нового стану «почесних громадян», описується порядок зачислення до цього стану, а також наводиться список мешканців поселення Шостка (Глухівського повіту Чернігівської губернії), що належали до стану «почесних громадян».

Ключові слова: стан, особистий почесний громадянин, спадковий почесний громадянин, Шостенський пороховий завод, Глухівський повіт, Чернігівська губернія.

Kuzhelna E.V. The list of inhabitants of the settlement Shostka of Glukhov district, Chernigov province, belonging to the class of «honorary citizens» (the end of XIX - beginning of XX centuries)

The article discusses the prerequisites for the rise in the first half of the 19th century, a new class of «honorary citizens», describes the procedure of inclusion into this class, and the list of inhabitants of the settlement Shostka (of Glukhov district, Chernigov province) belonging to the class of «honorary citizens».

Key words: the class, personal honorary citizen, hereditary honorary citizen, Shostka powder-mill, Glukhov district, Chernigov province.

12.03.2014 г.

УДК 94: 352.07 (477.51-25) «1901-1917»

Л.М. Шара

ЧЕРНІГІВСЬКА МІСЬКА УПРАВА 1901–1917 РР.: КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ

Йдеться про Чернігівську міську управу, що діяла упродовж 1901–1917 рр., акцентується увага на її повноваженнях, освітньому рівні особового складу, соціальному походженні, матеріальному забезпеченні, політичних уподобаннях управлінців.

Ключові слова: міське громадське управління, міська управа, міський голова, секретар, службовці.

Правове поле для діяльності міського громадського управління Чернігова початку XX ст. окреслювалося у загальноімперському Положенні 1892 р., чинність якого тривала аж до буремного 1917 р. Щоправда, в силу суспільно-політичних і

соціально-економічних потреб вносилися корективи і найбільше – протягом 1906 р., майже 80 доповнень, названих «Продовження» («Продолжения») [19, 140]. Властиво, що закон 1892 р. порушив важливі підмурки самоврядування: звужив рамки самостійності й посилив контроль з боку державної адміністрації. Це дало підстави охрестити його «контрреформою» фактично відразу ж після оприлюднення [21, 18]; таку оцінку підхопила й радянська історіографія [13; 14]. Сучасним дослідникам притаманні контрверсійні погляди, в яких віддзеркалюються прагнення об'єктивно трактувати внутрішньополітичну ситуацію в країні часів Олександра III, що спонукала трансформування муніципального законодавства [1; 17].

Тема, присвячена формуванню й діяльності міського громадського управління Чернігова початку XX ст., уже вивчалася, зокрема акцентувалася увага на таких аспектах, як функціонування самоврядних структур у роки революції 1905–1907, Першої світової війни тощо [2; 3; 4; 16; 20]. Утім, досі в орбіту наукових пошуків не потрапляла проблема особового складу Чернігівської міської управи. На нашу думку, студіювання у даному напрямку є актуальним і містить дослідницьку новизну. Крізь призму соціального походження міських діячів, рівня освіченості, досвіду, особистісних якостей, уміння співпрацювати з представниками губернської влади можемо оцінювати здобутки й недоліки у роботі самоврядування. Відтак, мета цієї розвідки полягає у тому, щоби скласти колективний портрет міської управи Чернігова 1901–1917 рр.

Перш ніж реалізовувати означене, доречно наголосити на деяких загальних моментах. Згідно з Положенням 1892 р., Чернігівське міське самоврядування презентувалося двома інституціями: розпорядчою – думою та виконавчою – управою, що обиралися на чотири роки й очолювалися міським головою. До виконавчої структури входили міський голова, секретар і кілька управлінців, яких делегували гласні (думці, депутати) на першому ж засіданні новоствореної думи. Члени управи мали статус державних службовців, отримували заробітну плату у розмірі, визначеному думцями перед початком голосування за кандидатів [15, 46]. Міський голова та його «товариш» (заступник) затверджувалися міністром внутрішніх справ, секретар і члени управи – губернатором [15, 45]. Відповідно звільнення їх від посадових обов'язків до закінчення виборного терміну також належало до компетенції міністра внутрішніх справ або очільника губернії. Якщо міський голова залишав службу протягом перших трьох років, то проводилися нові вибори, якщо на останньому – четвертому – його повноваження покладалися на заступника. Члени управи теж працювали по 4 роки, але задля підбору дійсно кваліфікованих кадрів половина штату оновлювалася

через кожні два роки [15, 47]. Поміж них делегувався заступник міського голови [15, 37]. Секретаря управи, який водночас вважався і секретарем думи, обирали на термін, вказаний гласними.

Внутрішній механізм функціонування виконавчої структури, або так званий розпорядок, прописувався в ухвалених думою інструкціях. Натомість конкретизація обсягів роботи кожного службовця здійснювалася ними колегіально й санкціонувалася гласними.

Сфера діяльності управи окреслювалася широким колом питань від господарсько-побутових до соціальних. Буквою закону передбачалася і реалізація думських постанов, і право самостійного прийняття рішень. Виконавчою інституцією, приміром, затверджувалися плани будівництва приватних помешкань, громадських купалень, промислових закладів, безпечних з екологічної точки зору; видавалися дозволи на різноманітні перебудови й капітальні ремонти; спільно з представниками поліції контролювався процес забудови населеного пункту [15, 38]. Однак, міська управа була вмонтованою у систему губернського правління. Губернатор міг ревізувати її та підзвітні їй установи. Зафіксувавши порушення, він наполягав на виправленні. Якщо посадовці не визнавали провини, а з ними солідаризувалися ще й гласні, то справа передавалася на розсуд Губернського із земських і міських справ присутствія [15, 39]. Ухвала останнього вважалася обов'язковою для виконання, хоч і в такому випадку за самоврядними органами залишалося право оскарження у Міністерстві внутрішніх справ і Сенаті [15, 33].

Усі клопотання міського громадського управління до вищих владних інституцій адресувалися через губернатора, який надсилав їх у місячний термін до відповідного міністерства чи Головного управління зі справ місцевого господарства МВС, додаючи при цьому власний висновок [15, 40].

У Чернігові від початку ХХ ст. і до революції 1917 р. формувалися управи чотирьох скликань: 1901–1905, 1905–1909, 1909–1913 і 1913–1917 рр. Особовий склад, як зазначалося вище, був представлений міським головою, секретарем, який вів документацію, продуквану думою та управою, і трьома-чотирма управліннями, відповідальними за конкретні галузі господарства міста.

Упродовж 1901–1917 рр. обов'язки очільника самоврядування виконували Микола Дмитрович Рудін (травень 1901 – березень 1906 рр.) й Аркадій Васильович Верзилов (квітень 1906 – серпень 1917 рр.), їхніх заступників – Володимир Іванович Харченко (травень 1901 – червень 1905, грудень 1905 – травень 1907 рр.), Олександр Васильович Ляшенко (червень – грудень 1905 р.), Василь Тимофійович Нерода (травень – жовтень 1907 р.), Дмитро Васильович Биковський

(жовтень 1907 – 1913 рр.) та Іван Григорович Дзвонкевич (1913–1917 рр.) [7, 59 зв.]. Міськими секретарями працювали А. Верзилов (травень 1901 – квітень 1906 рр.), Петро Михайлович Добровольський (листопад 1906 – серпень 1910 рр.) і Флегонт Андрійович Шихуцький (квітень 1911 – 1917 рр.) [7, 60]. Членами управи були 12 осіб: В. Нерода (1901–1909 рр.), В. Харченко (1901–1913 рр.), Григорій Миколайович Красовський (1901–1903 рр.) [10, 72], О. Ляшенко (1903–1905 рр.), Герасим Володимирович Максимович (1906–1913 рр.), Д. Биковський (1907–1913 рр.) [12, 148], Іван Васильович Куртов (1909–1913 рр.) [5, 31], І. Дзвонкевич (1913–1917 рр.), Федір Петрович Валяєв (1913–1917 рр.), Іван Олександрович Сачок (1913–1917 рр.), Андрій Микитович Балака (1913–1917 рр.) [7, 59 зв., 60] та Олександр Олександрович Гортинський (травень 1915 – 1917 рр.) [11, 9]. Таким чином, із 1901 по 1917 рр. в управі служили 16 осіб.

Конкретизовані рамки перебування на посадах дозволяють зробити висновок про статичність кадрового складу виконавчої структури. Одні й ті ж особи переобиралися неодноразово. В. Харченко, скажімо, трудився на благо міста 20 років (1893–1913 рр.), стільки ж, але з перервою у два роки, Г. Красовський (1880–1890, 1893–1903 рр.), В. Нерода – 15 (1894–1909 рр.), Г. Максимович – 7 (1906–1913 рр.), Д. Биковський – майже 6 (1907–1913 рр.). «Нові обличчя» делегувалися, як правило, тоді, коли чинні службовці подавали у відставку за власним бажанням. Добре це чи погано? З одного боку, кадрова статика перекривала надходження нових ідей, пропозицій господарювати по-іншому, модернізуючи Чернігів і життя громади відповідно до запитів часу. Незмінність на посту у поєднанні з поважним віком особи породжувала індіферентність до інновацій, прагнення працювати «по старинці». З іншого – переобрання управлінців могло свідчити про високий рівень довіри до них, схвалення їхньої роботи. Тривало працюючи на посаді, люди здобували досвід, ставали професіоналами у певній галузі міського господарства; уможливлювалося втілення довгострокових проектів.

Вікові параметри посадовців обмежувалися в основному 40–50 роками, наймолодшим був 35-річний міський секретар П. Добровольський, найстаршим – 60-річний заступник міського голови і член управи Д. Биковський. За соціальним походженням 7 (43,75 %) службовців вказали про належність до дворянських родів, 2 (12,5 %) – вихідці з сімей священиків, по 1 (6,25 %) – «полупанків», купців, козаків, селян, 3 (18,8 %) – не ідентифіковані. Члени управи були людьми освіченими, здобули знання у середніх чи вищих навчальних закладах. 5 (31,25 %) осіб (А. Верзилов, О. Гортинський, М. Рудін, І. Сачок і Ф. Шихуцький) закінчили відповідно Київський університет

Св. Володимира, Санкт-Петербурзький практичний технологічний інститут, Костянтинівський межовий інститут у Москві, Ризький політехнічний інститут і Санкт-Петербурзький університет. П'ятеро (31,25 %) управлінців (Д. Биковський, Ф. Валяєв, П. Добровольський, Г. Максимович і В. Харченко) навчалися у прогімназіях, гімназіях, духовних й учительських семінаріях. Один (6,25 %) – І. Дзвонкевич – випускник Чернігівського духовного училища. Про інших службовців (5 чол. або 31,25 % від загалу) допоки відсутня інформація. Наразі тільки знаємо, що А. Балака та В. Нерода працювали певний час учителями, І. Куртов – монтером, потім старшим позаштатним контролером у Чернігівському губернському акцизному управлінні [5, 31].

Службовці мали стаж роботи за спеціальністю, приміром, Ф. Валяєв, А. Балака, трудилися у губернських інституціях (І. Сачок, І. Куртов) чи земському самоврядуванні, скажімо, О. Гортинський. Після відставки з міської управи реалізовували себе на терені земської діяльності, зокрема, В. Харченко, або у статусі гласних Чернігівської думи (М. Рудін, А. Верзилов та інші). Результативність їхньої роботи неодноразово відзначалася на урядовому рівні. Так, М. Рудін був нагороджений орденами Св. Анни 3 ступеня, Св. Станіслава 2-го і 3-го ступенів, срібною медаллю у пам'ять про імператора Олександра III [3, 32]. А. Верзилов удостоєний двох орденів – Св. Анни 3-го ступеня і Св. Станіслава 2-го ступеня, медалі з нагоди сторічних урочистостей перемоги у Війні 1812 р. та нагрудного знака для осіб, котрі брали участь у святкуванні 300-ліття царювання дому Романових [7, 59]. Ф. Валяєв, попередньо пройшовши військовий шлях, мав чотири ордени (Св. Станіслава 2-го і 3-го ступенів, Св. Анни 3-го ступеня, Св. Володимира 4-го ступеня) і дві пам'ятні медалі (з нагоди успішного завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і на честь правління імператора Олександра III) [7, 59 зв.].

Схвалення роботи управлінців офіційною владою підтверджується їхнім кар'єрним зростанням. Найуспішнішим виявився М. Рудін, який дослужився до дійсного статського радника [8, 1], себто, згідно з Табелем про ранги, його чин IV класу рівнявся генерал-майору в армії або контр-адміралу на флоті [18]. А. Верзилов досяг VI класу – колезький радник (полковник або капітан I-го рангу), Ф. Валяєв був полковником у відставці, тобто також дійшов VI щабля ієрархічної драбини, Д. Биковський – VII класу, надвірний радник (підполковник або капітан II-го рангу), В. Нерода – IX класу, титулярний радник (штабс-капітан чи старший лейтенант), В. Харченко і Ф. Шихуцький – X класу, колезькі секретарі (поручник або мічман), І. Дзвонкевич, П. Добровольський, Г. Красовський, І. Сачок – XII класу, губернські секретарі (корнет, мічман), Г. Максимович – XIV класу, колезький регістратор (прапорщик). І. Куртов був

особистим почесним громадянином, А. Балака не здобув чина [5, 3; 7, 59–59 зв., 60–60 зв.; 18], О. Ляшенко та О. Гортинський – не ідентифіковані.

Члени виконавчої інституції мали достатнє матеріальне забезпечення. Скористаємося даними про вартість їхньої нерухомості та обсяги заробітної плати. Послугуючись алфавітним списком виборців Чернігова, видрукованим у «Черниговских губернских ведомостях» від 19 січня 1913 р., можемо відзначити, що найбагатшими управлінцями виявилися О. Гортинський та І. Сачок. Їхня власність, з якої стягувався податок на користь місцевого бюджету, а отже, надавалися виборчі права, оцінювалася відповідно у 20180 і 13210 руб. [9, 2]. І. Сачку також належали «4 номери дерев'яних лавок на Олександрівській площі та 1 номер кам'яних лавок на Базарній площі» [6, 34]. Найменша вартість майна була у Г. Максимовича – 2650 руб. та А. Балаки – 2040 руб. Від трьох до п'яти тисяч оцінювалася нерухомість І. Дзвонкевича (3300 руб.), І. Куртова (3400 руб.), П. Добровольського (3930 руб.); будинок належав дружині Анні Степанівні, вона набувала виборчих прав, але голосував чоловік – П. Добровольський), А. Верзилова, В. Харченка (по 4180 руб. у кожного) та Ф. Шихуцького (4980 руб.). У межах п'яти-дев'яти тисяч коштувала власність Г. Красовського (5280 руб.), Ф. Валяєва (5550 руб.), Д. Биковського (6050 руб.), М. Рудіна (7000 руб.), О. Ляшенка (7410 руб.) і В. Нероди (8030 руб.) [9, 2].

Характеристика посадовців управи у політичній площині викликає складнощі. У списку гласних Чернігівської міської думи 1909–1913 і 1913–1917 рр. скликання знаходимо примітки «лівий», «правий», «нестійкий», напроти декотрих прізвищ вказані партії, але, приміром, один з управлінців вважався «лівим, октябристом», тоді як достеменно відомо про його членство у партії кадетів. Усе ж, скориставшись формулярними списками думців, делегованих 1909 і 1913 рр., можемо констатувати: поміж 16 службовців управи представляли достеменно «ліве» крило 5 чол. (31,25 %), «праве» – троє (18,75 %), політичні уподобання восьми осіб потребують уточнення [5, 35]. Ймовірно, когорта «лівих» підтримували О. Гортинський і В. Нерода, «правих» – О. Ляшенко і Г. Максимович.

Таким чином, викладений матеріал дозволяє підсумувати, що Чернігівська міська управа 1901–1917 рр. формувалася гласними думи і складалася з міського голови, секретаря та 3–4 управлінців. Усі вони вважалися державними службовцями й підпадали під контроль чиновників губернського правління. Особовому складу управи властива незмінність службовців, які переобиралися і працювали на посадах протягом кількох років, а то й десятиліть. Це були люди з середньою або вищою освітою, досвідом роботи за фахом, в інституціях муніципальних чи губернських.

Послужні досягнення підтверджувалися просуванням по кар'єрній драбині. Згідно з Табелем про ранги, управлінці здобули чини від колезького регістратора XIV класу до дійсного статського радника IV класу. Деякі з них відзначені державними нагородами (орденами і медалями) за сумлінну працю.

З погляду на соціальну стратифікацію, в управі були вихідці з селян, козаків, купців, але більшість – дворянського походження. Матеріально забезпечені, вони володіли нерухомістю чи торгово-промисловими закладами, що гарантувало набуття виборчих прав. Політична ідентифікація управлінців ускладнюється через відсутність необхідної інформації.

Посилання

1. Білоконь М. Органи державного управління та місце самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України: історико-правове дослідження) / М. Білоконь. – Х., 2003. – 260 с.
2. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–71.
3. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27–35.
4. Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11–19.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 1, од. зб. 588, 173 арк.
6. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 866, 58 арк.
7. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 868, 141 арк.
8. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 366, 8 арк.
9. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 555, 19 арк.
10. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1165, 126 арк.
11. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1373, 10 арк.
12. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, од. зб. 1558, 178 арк.
13. Ерошкин И. История государственных учреждений дореволюционной России / И. Ерошкин. – М., 1983. – 351 с.
14. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX века / П. Зайончковский. – М., 1970. – 442 с.
15. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 8–9. – 292 с.
16. Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Краєзнавство: Науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 238–246.
17. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. – М., 2010. – 752 с.
18. Табель о рангах (по состоянию на 2-ю половину XIX – начала XX века [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/tabel_end.php
19. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний. – Х., 2007. – 304 с.
20. Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 54–57;
21. Шрейдер Г. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. / Г. Шрейдер // История России в XIX в. – М., 1913. – С. 181–208.

Шарая Л.М. Черниговская городская управа 1901–1917 гг.: коллективный портрет

Говорится о Черниговской городской управе, которая действовала на протяжении 1901–1917 гг., акцентируется внимание на ее полномочиях, образовательном уровне

личного состава, социальном происхождении, материальном обеспечении, политических симпатиях управленцев.

Ключевые слова: городское общественное управление, городская управа, городской голова, секретарь, служащие.

Shara L.M. Chernihiv City Council in 1901–1917: joint portrait

The article examines Chernihiv City Council during 1901–1917. Attention is paid to its authorities, employees' educational level, their social origin, financial support and leaders' political preferences.

Key words: city public administration, city council, mayor, secretary, employees.

04.03.2014 р.

УДК 94 (477.51): «18/190»

С.Г. Бойченко

ОСОБЛИВОСТІ ПОХОВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА ПРИКЛАДІ СТАРОГО ПРАВОСЛАВНОГО КЛАДОВИЩА У ЧЕРНІГОВІ

У статті розглянуто особливості міської поховальної культури XIX – початку XX ст. на прикладі старого православного кладовища Чернігова. Простежено історію виникнення та формування кладовища. Розроблено типологію надгробків, визначено їх історичну та художню цінність.

Ключові слова: кладовище, поховальна культура, надгробок, історія, Чернігів.

Процес організації старого православного кладовища у Чернігові на початку XIX ст. співпав у часі з виданням Сенатом та Синодом ряду указів, які забороняли ховати померлих на погостах міських церков та вводили новий порядок поховань поза містами, на кладовищах. Введення нових правил було спричинено необхідністю запровадження в практику поховання запобіжних санітарних заходів після епідемії чуми в 70-х роках XVIII ст. Для кладовищ передбачалося відводити місця на «выгонной земле», не ближче ніж сто сажень від останнього міського помешкання (213 м), а їх утримання покладалося на купців та міських жителів [1, с. 340–341, 409, 500, 621–622, 1079].

Інтенсивний приріст міського населення призвів до необхідності реорганізації адміністративного устрою міст. Нові «регулярні плани» враховували потребу облаштування нових місць поховань, адже існуючі приходські кладовища були переповнені. Новий поховальний комплекс у Чернігові був організований на північний захід від міста. Він складався з православного та єврейського кладовищ. Це був найбільший цвинтар, на якому ховали міське населення упродовж XIX – сер. XX ст.

На виконання указів для православного

кладовища в Чернігові відвели «особливе місце» на північній околиці із заходу дороги на село Білоус. На північний захід від міста знаходилося пусте місце – П'ятницьке поле – іноді в архівних документах кладовище іменоване П'ятницьким кладовищем [2, арк. 1-3]. В метричних книгах приходських церков воно записано як «загальне кладовище» або «міське кладовище». У документах радянського періоду зафіксовано під назвою «руське кладовище» по вул. Старобілоуській, № 6. Зараз його доречно називати старим православним кладовищем, оскільки поряд збереглося старе єврейське кладовище.

На жаль, у науковій літературі майже відсутні публікації, присвячені функціонуванню старого православного кладовища. Джерельною базою дослідження послуговували нормативно-правові акти Росії XVIII – XIX ст. про організацію та упорядкування місць поховань, матеріали метричних книг приходських церков Чернігова з 1875 по 1919 рр., некрологічні публікації місцевих періодичних видань «Черниговские епархиальные известия», «Черниговские губернские ведомости» та «Честное слово». В ході дослідження використано символіку української меморіальної скульптури, розроблену М. Моздир [3], а також схему поділу території кладовища на ділянки, введену до наукового обігу колективом авторів збірки «Некрополі Чернігівщини» [4, с. 104-153].

Міське кладовище почало формуватися на початку XIX ст. Площа його постійно змінювалася від 17 га на початковому етапі до 10 га на сучасному. На нашу думку, вся територія умовно розподілялася на ділянки, на яких здійснювали поховання прихожан приходських церков Чернігова. Кладовище складалося із декількох частин, які в метричних книгах названі окремими кладовищами: католицьке, військове, холерне, лікарняне та арештантське.

За даними Всеросійського перепису населення, 1897 р. у місті проживало 27716 мешканців: 18070 осіб православного віросповідання, що складало 65 % від загальної кількості населення; 8799 іудеїв – 32 %; 424 римо-католики – 1,5 %, 184 мусульмани – 0,7 %; 128 осіб лютеранського віросповідання – 0,5 %; 96 старообрядців – 0,3 % [5, с. 110-111].

На кладовищі були виокремлені спеціальні ділянки для поховання певних категорій померлих. Мешканців міста католицького віросповідання ховали на «общем католическом кладбище» [6]. В основному це були поляки, переселенці з Австрії та Польщі [5, с. 13]. Вірогідно, що чин поховання над померлими поляками здійснювався у римо-католицькому костелі, який знаходився по вул. П'ятницькій. Крім католиків, там ховали лютеран, рідше представників інших релігій, окрім іудеїв. Мартиролог іновірського кладовища

нараховує близько 40 осіб. Воно займало найбільшу частину міського цвинтаря.

Під час епідемії холери померлих городян ховали «для карантину на кладбище для холеры» [7, арк. 114-115]. Частину міського кладовища було відведено для померлих в Богоугодному закладі, а також в губернській земській лікарні. В метричних книгах приходських церков міста воно названо «заведенское кладбище» та «больничное кладбище» [8].

Військовослужбовців царської армії ховали на військовому кладовищі. В 1914 р. міська дума офіційно виділила ділянку на території безкоштовного кварталу для поховання військовослужбовців та членів родин російської імператорської армії. 12 листопада 1914 р. на черговому засіданні міської думи під головуванням міського голови А.В. Верзилова розглядалося питання про увіковічення пам'яті «жертв Великой Европейской войны в местах их вечного упокоения». З огляду на те, що міське кладовище знаходилося у спільному веденні з церковним причтом та було поховано лише одного воїна на території безкоштовного кварталу, міська дума доручила міській управі біля того місця, де був похований воїн, виділити для поховання жертв першої світової війни ділянку землі площею 8 x 10 сажнів (17 x 21 м), огородити її та поставити дошку з відповідним написом [9, арк. 416-418].

14 жовтня 1772 р. Сенатом видано розпорядження «О сношениях провинциальной канцелярии с духовным правлением о постройке церквей на кладбищах», де законодавчо було закріплено традицію церковного будівництва на цвинтарях церков [10, с. 34-44.]. На чернігівському міському кладовищі спочатку було побудовано невелику за розмірами дерев'яну церкву на честь св. архистратига Михаїла, освячену 6 вересня 1815 р. [11, арк. 2-3]. У довідці Чернігівської духовної дикастерії про стан Михайлівської церкви благочинний чернігівських міських церков Сава Корсаков 19 січня 1816 р. доповідав, що в церковній касі знаходиться 4 руб. 32 коп., які зберігаються у церковного старости купця Юхима Биковського. До свого рапорту він додав невеликий за обсягом опис церковного майна [11, арк. 7-8].

Зазвичай, цвинтарні церкви причту не мали. 20 серпня 1814 р. диакон чернігівського Покровського храму Логин Корноухов звернувся до архієпископа Чернігівського та Ніжинського Михаїла з проханням призначити його священиком нової кладовищенської Михайлівської церкви. Враховуючи його заслуги, Л. Корноухова затвердили священиком Михайлівської церкви, але за відсутності відповідного указу Синоду церковного причту введено не було [12, арк. 4].

Нагляд за кладовищем був важливим елементом громадського життя міста. 6 вересня

1814 р. у Чернігівській духовній дикастерії розглядалося питання про те, в чийому віданні повинні знаходитися церковне начиння та ключі від кладовищенської церкви. Міське духовенство просило, щоб кожен священик здійснював чин поховання у своїй приходській церкві. У разі відспівування померлого певного приходу в кладовищенській церкві, кожен священик мав право на служіння в ній [11, арк. 2-3].

Для нагляду за цвинтарною церквою та її начинням, що було частково переміщено із зачинених Воскресенської та Михайлівської церков, спеціально вводилися сторожа, які могли жити в новозбудованому будинку на кладовищі та утримувати себе «от добротства». До їх обов'язків входило зберігання та видача ключів священикам, спостереження за порядком в церкві та на кладовищі. Сторожа обиралися серед осіб, призваних на війську службу, але не здатних до неї. Допускалося, що вони могли бути малограмотними, але обов'язково без шкідливих звичок [12, арк. 4].

13 червня 1836 р. чернігівський купець 3-ї гільдії Петро Пригоцький, староста кладовищенських Воскресенської та Михайлівської церков, звернувся до архієпископа Чернігівського та Ніжинського Володимира з проханням дозволити на власні кошти по запропонованому плану та «фасаду» побудувати на П'ятницькому кладовищі кам'яну церкву на честь апостолів Петра і Павла із дзвіницею. Преосвященний Володимир направив проект чернігівському губернатору М.І. Жукову. План будівництва кам'яної церкви на честь апостолів Петра та Павла, складений помічником архітектора Куцевичем, направили на розгляд губернському архітектору Василю Зибіну. «Рассмотрев и находящееся безобразие колокольни переделав», В. Зибін план церкви схвалив та рекомендував для будівництва [2, арк. 1-4].

Біля головного входу на кладовище (з вул. Старобілоуської) була збудована Петропавлівська церква, яка мала два поверхи, перший – кам'яний, другий – дерев'яний [4, с. 104-153]. На «Плане губернского города Чернигова» 1908 р. на кладовищі позначено Петропавлівську церкву. За планом квартирному комітету 1921 р. вказано однобанну церкву із грушовидним верхом, а також капличку та сторожку біля входу на кладовище [13, арк. 10.]. В результаті пожежі Петропавлівська церква згоріла, і в 30-х роках ХХ ст. її розібрали.

У кліровій відомості Петропавлівської церкви за 1914 р. значилося, що церковна земля разом із погостом складала $\frac{3}{4}$ десятини. До причту церкви входив священик, а з 4 липня 1908 р. указом Синоду введена штатна посада псаломщика. Священиком храму був Стефан Петрович Тернавський, який з 1887 р. отримував платню від міста у розмірі 360 руб. на рік. На посаду псаломщика призначили

козака Володимира Сирицю [14, с. 565.].

Джерелом доходів причту були «государственные непрерывно-доходные билеты» та пожертви за вічний спомин, що складало 2730 руб., відсотки від чого йшли на його утримання. За рішенням Єпархіальної Ради від 8(21) березня 1919 р. при Петропавлівській церкві було відкрито самостійний приход [15, арк. 193–195.], але відомості про його діяльність не збереглися.

У 1870 р. міським громадським управлінням, у віданні якого знаходилося міське кладовище, було вжито низку заходів щодо його упорядкування. 1873 року старостою Михайлівської церкви Юхимом Бодашевським влаштована огорожа, яку у 1881 р. оновили, прирізана ділянка землі із заходу. У 1893 р. після комісійного обстеження територію кладовища розділили на 9 кварталів, на яких ховали, враховуючи матеріальні можливості родичів покійного [4, с. 104-153].

На міському кладовищі мешканців Чернігова продовжували ховати й за часів радянської влади. За даними Чернігівського Міськомхозу станом на 24 грудня 1952 р. «під могилами «русского кладбища» було зайнято 80 % всієї території, 15 % тимчасово передано військовій частині №92422 та 5 % вільної землі складало довоєнне «больничное кладбище» [16, арк. 1]. Потреба в розширенні складала 6 га, однак вільної прилеглої до кладовища площі бракувало. Воно функціонувало до 30 вересня 1968 р. На засіданні виконкому Чернігівської міської ради депутатів трудящих Чернігівської області було винесено рішення № 525, за яким у зв'язку із заповненням кладовища по вул. Старобілоуській, № 6 з 10 жовтня 1968 р. міське кладовище для поховань закрити, визначивши кладовищенський період для наступного використання його території в 20 років [17].

Форми поховань, відзначення могил, як і вибір місць для них, були вкрай диференційованими. Найпочеснішим вважався погост кладовищенської Петропавлівської церкви, де ховали міських священнослужителів, членів їх родин та заможних осіб. На загальній території вціліло понад 150 надгробків (1818–1919 рр.) представників привілейованих станів – дворян, купців, військових, духовенства, чиновників, лікарів, громадських діячів. Після упорядкування території кладовища в середині ХХ ст. деякі з надгробків були переміщені з могил на інші місця. Розташовані хаотично між пам'ятниками радянського періоду, вони менш уніфіковані та стандартизовані, відрізняючись формами, матеріалами, композиціями та манерами виконання. Більшість надгробків виконано з дорогих матеріалів – полірованого граніту, переважно габро, деякі – з чорного та білого мармуру. Вони прикрашені епітафіями з відомостями про небіжчика, цитатами зі Святого

письма та римованими сентенціями.

Період XIX – початок XX ст. характеризувався інтенсифікацією духовного життя, розгортанням культурно-освітньої роботи, появою різних товариств, які у своїй діяльності не залишалися осторонь проблем гідності людини, її місця в суспільстві, соціальному середовищі. Однак, вплив православної культури на культуру поховання залишався досить стійким. Все це не могло не позначитися на поховальній культурі, зокрема на формах відзначення місць поховань.

З'ясування типології намогильних пам'ятників даного періоду значно утруднює географія та масштабність їх розповсюдження. Враховуючи загальні тенденції розвитку поховальної культури, в основу типології пам'ятників чернігівського міського кладовища покладено типи пам'ятників XIX – початку XX ст., характерні для даного некрополю:

- 1) хрест на постаменті;
- 2) хрест-дерево;
- 3) дерево зі спиляними (обрізними) гілками;
- 4) гора Голгофа;
- 5) обеліск;
- 6) колона;
- 7) плита-стела;
- 8) кам'яна глиба;
- 9) намогильна плита;
- 10) урна.

Одним із найбільш розповсюджених типів пам'ятників був надгробок у вигляді хреста. В середині XIX ст. з міської поховальної практики поступово зникає дерев'яний хрест і замінюється залізним. Це пов'язано із розвитком залізничного та чавуноливарного виробництва. Чавунні хрести встановлювалися на могилах непривілейованих станів, переважно міщан. Надгробки-хрести з граніту та мармуру на мурованих постаментах прямокутної форми характерні для могил представників станової еліти.

У північній частині кладовища збереглися надгробки родинного некрополю Щиткових. Вони представлені пам'ятниками у вигляді хреста на квадратному постаменті, встановлені на могилах статського радника П.В. Щиткова-Кураховського, його дружини К.М. Щиткової, народженої Посудевської, та члена чернігівського окружного суду Г.В. Щиткова. Всі пам'ятники однотипні, виконані в одній майстерні протягом 30 років (з 1891 по 1917 рр.). Надгробки піддалися значній руйнації: верхні частини монументів – хрести – втрачені.

Монумент-хрест мав декілька різновидів, одним з яких був хрест, встановлений на горі Голгофі або кам'яній глібі. Від пам'ятників такого типу на могилах А.Л. Еллерта, Т.Р. Романова, М.І. Кокотюхи, В.Д. Верзілова залишилася тільки нижня частина у вигляді Голгофи.

Водночас набуває поширення й такий тип намогильного знаку, як імітація хреста, виконаного з дерева. Мотив дубу посідає значне місце у слов'янському світогляді, вважається священним, пов'язаним з архаїчною праслав'янською символікою. На думку М. Моздир, цим пояснюється «живучість» дерева в похоронній обрядовості слов'ян. У ставленні до нього переплелися язичницькі і християнські світоглядні моменти. На землях України він займає вагомe місце у фольклорі, тому цим пояснюється популярність намогильного знаку з мотивом дуба в поховальній культурі [3].

Надгробки типу «хрест-дерево» скріплені з постаментом, що мають вигляд зрізаної піраміди, нагромаджененого каміння, тобто образної основи голгофного хреста. Вони встановлені на могилах О. Сикорського, П. та Ф. Железнякових, колезького асесора П.М. Белканова, його дружини та інших. Виконані з граніту та декоровані по центру напіврозгорнутим сувоєм з датами народження та смерті померлих.

З середини XIX ст. надгробки у формі стовбура дерева з обрізними гілками – «дерево життя», що символізували деревороду, – побутували на значній території України. На кладовищі збереглися пам'ятники такого типу на могилах гласного Чернігівської міської думи В.О. Сачка, прапорщика 176 Переволочинського полку С.В. Туменюка, потомственого дворянина О.М. Панченка, О.І. Тальвинського, В.С. Бурановича, отроковиці Олени. За композиційно-образним ладом надгробки можна поділити на дві групи: такі, що мають просте закінчення верхньої частини у вигляді одного стовбура дерева; складні, в яких дерево роздвоюється на дві гілки. Переважно композиції пам'ятників складаються з одного стовбура дерева, і лише в надгробку з могили В.О. Сачка вона має вигляд двох гілок, одна з яких закінчується трьома дубовими листками. Тип пам'ятника «дерево на Голгофі» зберігся на могилі О.М. Панченка. Надгробки у вигляді дерева прикрашені по центру піврозгорнутим сувоєм з відомостями про небіжчика.

З часом намогильний хрест майже повністю був замінений довговічнішим пам'ятником у вигляді невисокої, до одного метра, вертикальної плити-стели. Підвладні духу часу, композиції стел протягом століття трансформувалися, доповнювалися архітектурно-пластичними компонентами: портиками, колонками з капітелями, арками, нішами, квітами тощо. Популярність плит-стел різних конфігурацій пояснюється простотою та доступністю виконання. Вони невисокі, масивні, з прямокутними сторонами та епітафією на лицевій стороні. Надгробки у вигляді плити-стели збереглися на могилах дружини надвірного радника А.П. Товстоногової, купецького сина Л.А. Селюка

та його дружини Д. Селюк, народженої Олейнікової, удови статського радника Є.І. Гарбенко, студента Київського університету В.Д. Короткова, гвардії-капітана С.Л. Посудевського. Найкоштовніші з тих типів – пам'ятники подружжя Селюків з лабрадориту та С.Л. Посудевського з білого мармуру, прикрашений у верхній частині аркою, в середині якої розетка з лаврового листя.

На кладовищі збереглися монументи у вигляді обеліску – кам'яного стовпа, який поступово звужується та закінчується загостреною пірамідальною верхівкою. Обеліски на мурованих постаментах прямокутної форми відрізняються своєю масивністю та великими розмірами, висота яких сягає 4-х метрів. Такі пам'ятники збереглися на могилах першого голови міської думи Я.О. Селюка та його дружини С.С. Селюк, лікаря І.Ф. Сикорського, П.П. Демидовича. Обеліски на могилах дружини генерал-майора Є.О. Лессер, інженера шляхів сполучення дійсного статського радника К.Ф. Бакуринського, колезького радника І.М. Куща, генерал-майора В.С. Глинки, а також О.М. Михайлова, Н.Л. Антоновської та немовляти Валентини дещо менші за розмірами.

На початку XIX ст. набув розповсюдження такий тип надгробків як колона. Пам'ятники у вигляді колони знаходились на могилах дружини кандидата «законоведення» А.В. Забугіної, купця 2-ї гільдії П.Т. Щелкановцева, полковника К.Г. Герандльї, інженера статського радника В.Ф. Кольбе та І.В. Васютинського. На жаль, від надгробків А.В. Забугіної та П.Т. Щелкановцева залишилися лише прямокутні постаменти, а від надгробків К.Г. Герандльї та В.Ф. Кольбе – фрагменти колон, які лежать долі.

До найдавніших надгробків відноситься дикий камінь-валун та намогильна плита. Зберігся лише один надгробок з могили М.Я. Селюка у вигляді кам'яної глиби з сірого граніту. Намогильні плити збереглися на могилах майора К.Л. Сливи, колезького асесора В.В. Шихуцького, його дружини М.З. Шихуцької, поручика 18 пехотного Вологодського полку М.М. Кольбе, дружини лікаря О.А. Сикорської, народженої Петрової. З християнських символів майже на всіх у верхній частині вирізьблений хрест. Намогильні плити виготовлені з граніту та прикрашені в центрі епітафією. На нашу думку, вони входили до композиції надгробків, які не збереглися.

Єдиним зразком намогильного пам'ятника у вигляді урни з хрестом на високому постаменті є надгробок з сірого граніту на могилі купця 1-ї гільдії, спадкового почесного громадянина, гласного міської думи та благодійника П.П. Цвета.

Окрему групу складають частини зруйнованих пам'ятників. Одними із найцікавіших є частина надгробку у вигляді кам'яної квітки з білого

мармуру поряд з постаментом від пам'ятника П. Давидовичу, від якого залишилося фігурна верхівка у вигляді декоративного даху, та постамент від надгробку О.Я. Цвета з білого мармуру.

Епітафії багатьох надгробків складені за традиційним церковним каноном. Вони починаються рядками «здесь покоїться тело» або «здесь покоїться прах», а закінчуються словами «мир праху твоему». До традиційної епітафії обов'язково включено тільки дату смерті та кількість прожитих років (місяців, днів). До таких відносяться епітафії на надгробках Н.Я. Антоновської, Д.В. Арефьева, М.Я. Глазиріна, С.М. Дивягерової, Г.І. Дроздовського, О.В. Забугіної, Н.С. Крестинської, І.К. Малукалова, М.Д. Маркелова, О.Є. Михайлова, М.І. Мерцалова, О.М. Панченка, О.О. Расєвської, подружжя Селюків, Ф.А. Селюка, М.Я. Селюка, М.А. Стещенка, О.І. Тальвинського, А.П. Товстоногової, С.В. Туменюка, Н. Чиржової, В.Ф. Шаповаленка, О.І. Еллерта та інших.

Епітафії на інших пам'ятниках включають дату народження та смерті небіжчика, деякі – цитати з Біблії. Слова зі Святого письма вміщені на пам'ятниках удови статського радника Є.І. Гарбенко, удови дійсного статського радника Л.П. Бакур, гвардії капітана С.І. Посудевського та лікаря В.П. Демидовича.

В епітафіях надгробків простежується тенденція до зазначення станової приналежності померлих, яка була важливим фактором тогочасного суспільства. На купецьких надгробках обов'язково вказується гільдія (П.Т. Щелкановцев, П. Цвет), на жіночих зазначається соціальний стан чоловіка, дружиною якого була небіжчиця.

У XIX ст. поетичні рядки на надгробках були досить розповсюдженим явищем, однак в епітафіях чернігівського міського кладовища вони зустрічаються рідко. Найчастіше це – римовані сентенції, складені родичами та близькими, які характеризують покійних як особистостей або відношення до них рідних. Особисте відчувається в епітафії на пам'ятнику Л.В. Корж, народженої Худолій, яка в поетичній формі розповідає про смерть молодшої жінки від пологів.

Зрозвитком мистецтва фотографії на пам'ятниках початку XX ст. з'являються картуші овальної або прямокутної форми в залежності від світлин померлих, які іноді прикрашені декоративним обрамленням. З часом світлини вицвіли та зникли, залишилися лише пусті картуші на надгробках О.Ф. Сачку, О.О. Сачку, С.І. Посудевському, І.Ф. Сикорському, К.О. Єньку, М.Я. Глазиріну, Г.І. Дроздовському, К.Ф. Бакуринському, О.І. Тальвинському та В.С. Глинки.

Намогильні пам'ятники різних типів та складності створені, в основному, невідомими

майстрами. Їх безіменність зумовлена різними причинами, зокрема небажанням майстрів мати справу з державними фіскальними органами.

Серед надгробків можна виділити групи пам'ятників однотипної композиції та однакової манери виконання. До першої групи відносяться надгробки у вигляді хреста на квадратному постаменті на родинному некрополі Щиткових (П.В. Щиткова-Кураховського, його дружини К.М. Щиткової та Г.В. Щиткова), а також М.М. Бучинської. В іншій манері зроблені пам'ятники на могилах членів сім'ї Железнякових (А.К. Железнякову та Д.К. Железнякову). Третю групу складають пам'ятники з могил Флора Олександровича та Михайла Олександровича Селюків. Постаменти зі скошеними верхніми поверхнями, які нагадують аналой, з могил подружжя Буримових та сестер Тичини відносяться до четвертої групи. П'яту групу складають два пам'ятники у вигляді багаторусної композиції з могил Ляшенків.

Однак, на міському кладовищі виявлено вісім надгробків, які мають клеймо однієї майстерні Шевченко. На постаментах пам'ятників А.К. Железнякову та Д.К. Железнякову збереглося клеймо «Мит. Шевченко г. Черниг.», на надгробках Є.І. Гарбенко, П.Т. Щелкановцеву, Ф.О. Селюку, М.Я. Селюку, М.М. Красовському – «Шевченко Черниговъ», на надгробку Ж. Бренегт – «Василій Шевченко г. Черниговъ». На території Єлецького монастиря збереглася гранітна надгробна плита з могили священика Г.О. Тарасова, на якій також викарбовано «Шевченко».

Майстерня з обробки камення «Шевченко и сын» розташовувалася в Чернігові на Александрівській площі (Новий базар) у колишньому будинку Щукіна. У рекламі на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» за 1896 р., повідомлялося, що майстерня приймала замовлення на надгробні пам'ятники та іншого роду роботи з обробки лабрадору, граніту та мармуру, виконувала роботу за малюнками, встановлювала пам'ятники на фундаменти та гарантувала помірні ціни [18]. Надгробки, вироблені чернігівськими майстрами Василем та Мит. Шевченко, користувалися попитом у городян. Майстерня «Шевченко и сын» виготовляла пам'ятники, принаймні, протягом 20 років з 1883 по 1905 рр., які простояли на міському кладовищі більше ста тридцяти років.

Клеймо «Риццолатти Київъ» збереглося на постаменті від коштовного пам'ятника з білого мармуру з могили Давидовича. На рубежі XIX – XX ст. фабрика «П.Я. Риццолатти и сыновья» виготовляла пам'ятники, рукомийники та займала провідне місце в «кам'яному бізнесі» Києва. Італійський емігрант П.Я. Риццолатти мав великий досвід обробки мармуру та інших

будівельних матеріалів. Фабрика знаходилася в центрі Києва на вул. Великій Васильківській. Італієць мав маєток в Коростишеві під Житомиром, біля якого знаходилися поклади мармуру та граніту. Після смерті Петра Яковича у 1910 р. бізнес успадкували його сини Фердинанд та Яків. Реклама фірми запевняла, що «фабрика по качеству товара и размерам производства конкурентов не имеет», але обіцяла відпускати продукцію за помірними цінами [19].

Зберігся комплекс польських поховань (біля 15 надгробків) кінця XIX – початку XX ст. Це – надгробки з могил капітана Вологодського полку Винсента Банковського та підполковника Вологодського полку Атаназі Захаревича, подружжів Владислава та Аліни Андрузських, Каміли Жарнецької, Аугусте Джазинського, Яна Сахновського, Жозефи Бренегт, Плотири Хорохляди та інших. Деякі з пам'ятників пошкоджені, тому написи на них не читаються. Більшість надгробків виконано з лабрадориту та граніту-габро. Пам'ятники можна віднести до таких типів: надгробна плита, хрест на постаменті (Ж. Бренегт), дерево-хрест, декороване піврозгорнутим сувоєм (К. Жарнецької), Голгофа (П. Хорохляда). У нижній частині постаменту від надгробку Ж. Бренегт збереглося клеймо «Василій Шевченко г. Черниговъ».

Отже, у ході реалізації цілеспрямованої державної політики на початку XIX ст. на північно-західній околиці Чернігова було організовано міське кладовище значних розмірів, на якому ховали городян. На кладовищі збереглися надгробки представників привілейованих станів – дворян, купців, військових, духовенства, а також чиновників, лікарів та громадських діячів XIX – початку XX ст. Пам'ятники одночасно відображають як загальні тенденції поховальної культури, так й особливості місцевого поховального обряду. Вони виконані з дорогих матеріалів – полірованого граніту, переважно габро, з чорного та білого мармуру. Надгробки прикрашені епітафіями з відомостями про небіжчика, цитатами зі Святого письма та римованими сентенціями. В основному, намогильні пам'ятники різних типів та складності створені невідомими майстрами, однак 8 пам'ятників виготовлені в чернігівській майстерні «Шевченко и сын», 1 – на київській фабриці «П.Я. Риццолатти и сыновья». Вони мають беззаперечну історичну, культурну та художню цінність.

Посилання

1. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1890. – Т. 19. – С. 340–341, 409, 500, 621–622, 1079.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 4205, 3 арк.
3. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура /

М. Моздир. – К.: Наук. думка, 1996. – 128 с.

4. Некрополі України / [упоряд. : І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К.: Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – 287 с.

5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. / Под. ред. Н.А. Тройницкого: В 118 т. – СПб., 1904-1905. – Т. 48. – 371 с.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1660, арк. 665.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 281, арк. 114-115.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1660, 665 арк.

9. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 890, арк. 416-418.

10. Андреева В.А. Пятницкий некрополь в Калуге как хранилище социокультурной памяти конца XVIII – начала XX века / В.А. Андреева, В.И. Абакулов // Калуга в шести веках. Материалы 6-й городской краеведческой конференции. – Калуга: «Полиграф-информ», 2008. – С. 34-44.

11. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2240, арк. 2-3.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2413, арк. 4.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 14, арк. 10.

14. Епархиальные известия // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 15(1 августа). – Часть официальная. – С. 565.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 395, арк. 193-195.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 134, арк. 1.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 3, спр. 608, 36 арк.

18. Объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №744 (20 марта), №760 (8 апреля); №769 (17 апреля); № 774 (22 апреля) – Часть неофициальная.

19. Кальницкий М. Зодчие и певчие [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiyany.obozrevatel.com/news/2006/10/16/23704.htm>.

Бойченко С.Г. Особенности погребальной культуры XIX – начала XX вв. на примере старого православного кладбища в Чернигове

В статье рассмотрены особенности городской погребальной культуры XIX – начала XX вв. на примере старого православного кладбища Чернигова. Прослежена история возникновения и формирования кладбища. Разработана типология надгробных памятников, определена их историческая и художественная ценность.

Ключевые слова: кладбище, погребальная культура, надгробие, история, Чернигов.

Boichenko S.H. The main features of burial culture of the XIX – the beginning of the XX century on the example of the old Orthodox cemetery in Chernihiv

The main features of municipal burial culture of the XIX - the beginning of the XX century are considered in the article on the example of the old Orthodox cemetery in Chernihiv. The history of origin and forming the cemetery is traced. The typology of tombstones is worked out, their historical and artistic value is determined.

Key words: cemetery, burial culture, tombstone, history, Chernihiv.

27.03.2014 р.

УДК 37 (09) (477.51) «1840/1875»

А.О. Торубара

НАВЧАЛЬНО-МАТЕРІАЛЬНА БАЗА НІЖИНСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ЛІЦЕЮ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА (1840–1875 РР.)

У статті схарактеризовано навчально-матеріальну базу Ніжинського юридичного ліцею, що складалася з навчального та допоміжного корпусів, навчальних кабінетів, бібліотеки та картинної галереї.

Ключові слова: Ніжинський юридичний ліцей, навчальний корпус, бібліотека, картинна галерея.

Ліцей князя Безбородька залишив помітний слід в історії, а його вихованці знайшли застосування своїм знанням у галузі судочинства, державного управління та місцевого самоврядування. Але діяльність Ніжинського юридичного ліцею досі не була об'єктом спеціального дослідження, відтак не з'ясовано специфіку професорської корпорації та студентської спільноти, не схарактеризовано навчально-матеріальну базу, що зумовлює наукову та практичну актуальність обраної теми.

На сучасному етапі діяльність Юридичного ліцею в контексті історії Ніжинської вищої школи плідно досліджує Г. Самойленко. Значний інтерес становить низка праць російського дослідника А. Єгоров з історії ліцеїв як своєрідного різновиду навчальних закладів, які поєднували елементи середньої та вищої освіти.

Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька успадкував навчально-матеріальну базу Гімназії вищих наук, заснованої 1805 р. і згодом у 1832 р. реформованої у Фізико-математичний ліцей. Місце для облаштування навчального закладу було обране на околиці Ніжина за порадою племінника І.А. Безбородька князя В.П. Кочубея, який називав його «раєм небесним» [7, 68].

Проект головного корпусу Гімназії вищих наук був опрацьований у 1806 р. архітектором Луїджі Руска і втілений у життя Іваном де Лукіні. Будівництво розпочалось 1808 р. і з низки причин дуже затягнулось. Загалом воно обійшлося у понад 1,25 млн. крб. [7, 72]. На цій території знаходились триповерховий навчальний корпус, що складався з 18 приміщень, 14 коридорів, 7 чуланів та 7 туалетів; двоповерховий флігель, що складався з 14 кімнат, 2 коридорів та чулану; лазня; кам'яний льох; дерев'яні амбар та «ледник»; 2 сараї, стайня і пральня [10, 41–41 зв.].

На першому поверсі навчального корпусу були розміщені апартаменти попечителя навчального закладу та квартира директора, у північному крилі – їдальня для учнів, у південному – церква. На другому знаходились бібліотека, актовий зал, аудиторії та навчальні кабінети. На третьому поверсі з північного боку було облаштовано спальні ліцеїстів,

з південного – квартири викладачів [7, 73–74].

Навчальний корпус оточував великий парк, стан якого, проте, залишав бажати кращого. «Посетив Лицейский сад Его Превосходительство был недоволен, что в нем очень сыро (по причине шедших постоянно, все лето дождей), что дорожки не убиты щебнем и что на них много желтых листьев (которых, несмотря на то, что главные дорожки сада были утром выметены опять много напало с деревьев)», – такими були враження міністра народної освіти Є.П. Ковалевського, який відвідав Ліцей 19 вересня 1856 р. [12, арк. 1 зв.–2].

Аудиторіями та кабінетами користувались як студенти Ліцею, так і учні гімназії, що діяла при цьому навчальному закладі. У фізичному кабінеті у 1842 р. знаходилось близько 110 приладів, а також моделі парової винокурні, жнивarki та 2 плуги [11, арк. 30–30 зв.]. У мінералогічному кабінеті у 1840 р. налічувалось 700 мінералів [2, арк. 21]. Ще близько 2000 мінералів у 1862 р. передав попечитель Ліцею Г.О. Кушелев-Безбородько [15, арк. 2]. У зоологічному кабінеті в 1841 р. було представлено понад 1000 екземплярів комах, птахів, ссавців [2, арк. 21]. У 1850 р. граф Г.О. Кушелев-Безбородько подарував Ліцею колекцію, що складалась з 200 зображень тварин [3, арк. 24–25].

Першу згадку про колекцію з 66 монет та медалей у мюнц-кабінеті Ніжинського фізико-математичного ліцею містить звіт міністра народної освіти графа С.С. Уварова за 1837 р. [5, 7]. Після створення Юридичного ліцею колекція постійно поповнювалась з різних джерел: бронзову медаль подарував обер-прокурор Святішого Синоду граф М.О. Протасов, срібну медаль – надвірний радник П. Клобуков. До 25-річчя навчального закладу почесний попечитель граф О.Г. Кушелев-Безбородько подарував йому свою нумізматичну колекцію, яка складалась з понад 440 монет та медалей. Після знахідки у 1852 р. у Ніжині скарбу срібних монет давньоруської доби дві з них також потрапили до мюнц-кабінету [5, 8].

Завідували мюнц-кабінетом зазвичай бібліотекарі Ліцею. За час існування закладу було здійснено кілька спроб опису колекції. Станом на 1843 р. професор А.К. Циммерман вніс у «Тетрадь для записи различных предметов нумизматической коллекции Лицея князя Безбородько» 70 найменувань. 1855 р. професор О.Ф. Янишевський упорядкував «Список монет, составленный в продолжение «Тетради для записи различных предметов нумизматической коллекции Лицея князя Безбородько», до якого увійшли вже 854 пам'ятки [5, 8].

У 1872 р. граф Г.О. Кушелев-Безбородько передав Ліцею ще кількaсот медалей та монет разом зі спеціальними меблями, відтак, у травні 1874 р. у мюнц-кабінеті нарахувалось вже 1139 експонатів. Надалі колекція постійно поповнювалась, і на

початок ХХ ст. кількість експонатів зросла до майже 6000. У 1934 р. нумізматичне зібрання було передане до Всеукраїнського музейного містечка (нині – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник), а звідти у 1936 р. – до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка (нині – Національний музей історії України) [5, 16].

Юридичний ліцей успадкував велику бібліотеку, якою користувались лише викладачі. Згодом, у 1857 р., було створено окрему студентську бібліотеку. За § 48 Статуту Ліцею бібліотекою завідував один з професорів, за що отримував додаткову платню [13, арк. 23 зв.].

У тематичному відношенні книгозбірня була напрочуд розмаїтою, що зумовлювалось неодноразовими перетвореннями Ліцею. Переважали книги з богослов'я, філософії, правознавства, загальної та російської історії, статистики, математики, природничих наук, медицини, мовознавства, словесності. Загалом фонд бібліотеки за час існування Юридичного ліцею зріс з 1962 найменувань, які складали близько 7000 томів [2, арк. 19] до 3863 назв, що складали 14580 томів книг [4, 3]. У користуванні щороку було близько тисячі найменувань книг і журналів.

Щороку бібліотечний фонд поповнювався на 80–110 найменувань книг, які закуповували у вітчизняних та зарубіжних видавців [11, арк. 29]. Передплачувались російські та іноземні періодичні видання, якими користувались як викладачі, так і студенти Ліцею: «Сенатские ведомости с собранием указов», «Журнал Министерства внутренних дел», «Христианские чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Современник», «Литературный журнал», «Журнал Министерства государственных имуществ», «Библиотека для чтения», «Москвитянин», «Журнал мануфактур и торговли», «Московские ведомости», «Воскресное чтение» та ін. Окрім книг та періодичних видань у бібліотеці зберігались різноманітні рукописи, креслення, естампи. Датовані 1841 р. документи містять згадки також про існування в Ліцеї книжкового магазину «для снабжения учащихся всеми необходимыми руководствами и пособиями» [2, арк. 20].

У 1852 р., після смерті М.В. Гоголя, Ліцей придбав у його родичів рукописи деяких творів письменника: «Мертвые души», «Тарас Бульба», «Портрет», «Игроки», «Тяжба», «Театральный разъезд», а також листи М.В. Гоголя до М.Я. Прокоповича. У 30-х рр. ХХ ст. ці рукописи було передано до Центральної наукової бібліотеки АН України [6, 220].

Особливий внесок у поповнення бібліотеки належав директору Ліцею Є.П. Стебліну-Камінському. За його клопотанням сюди надходили видання Товариства історії та старожитностей

російських, Археографічної комісії [14, арк. 13 зв.]. Тоді ж було засновано студентську бібліотеку, яка у 1875 р. налічувала понад 3000 томів.

Тим не менше, бібліотека Ліцею далеко не повністю задовольняла потреби навчального закладу, про що йдеться у звітах інспекторів та попечителів Київського навчального округу. Такого ж висновку дійшов і міністр народної освіти Є.П. Ковалевський під час візиту до Ліцею у 1856 р.: «При входе в библиотеку г. министр предложил библиотекарю Янишевскому вопрос: «Довольны ли Вы библиотекой?», на что библиотекарь отвечал, что библиотека весьма неполна даже и по отделу наук юридических. После этого г. министр обошел около всех шкафов, рассматривал сочинения и сказал: «Да, я вижу, что Ваша библиотека совершенно пустая, хлам»... Вслед за тем г. министр рассматривал опись книгам библиотеки и цидулки алфавитного каталога, составленного библиотекарем и вписал свое имя в Бархатную книгу для записывания имен знатных посетителей Лицея. Выходя из библиотеки, г. министр сказал: «Нужно пополнить Вашу библиотеку, а все в ней находящиеся ненужные или неполные сочинения сбыть, что по распоряжению моему библиотекарь составил список книгам, необходимых для Лицея и не находящимся в библиотеке, и что на пополнение библиотеки потребуется до 2000 р.с., на что г. министр отвечал: «Это хорошо. Необходимо нужно пополнить Вашу библиотеку, потому что в ней, кроме новых сочинений, почти ничего нет. Я не думал, чтобы у Вас была такая пустая библиотека» [12, арк. 2–2 зв.].

У 1845 р. до 25-річчя існування навчального закладу почесний попечитель граф О.Г. Кушелев-Безбородко подарував йому картинну галерею. Вона складалася з 175 творів, серед яких були 10 картин італійської школи XVI ст., 9 – флорентійської, 12 – римської, 13 – ломбардської, 12 – венеціанської, 5 – неаполітанської, 20 – французької, 20 – німецької, 46 – фламандської. Російський живопис репрезентували твори Л.К. Плахова «Двоє селянських хлопчиків, які їдять», М.А. Андрєєва «Жниці з сином», Ф.І. Байкова «Морський вид», М.М. Іванова «Вид з околиць Тифлісу», «Петро I в бурю на морі» та дві роботи К.І. Кольмана («Вид храму Катерини II», «Російська станція») [9, 6–28].

Зберігся список ікон картинної галереї Ліцею, датований 1873 р.: 1. «Богородиця, Спаситель та Іоанн»; 2. «Богородиця, Спаситель та Іоанн» (венеціанська школа Іоанна Белліні); 3. «Благовіщення Божої Матері»; 4. «Богородиця» (на полотні); 5. «Іродіада, або Відсічення глави Предтечі»; 6. «Муки Спасителя»; 7. «Еліазар і Рахіль»; 8. «Перенесення хреста Спасителем»; 9. «Спаситель на хресті» (школа Тінторетто); 10. «Поклоніння пастирів» (венеціанська школа Карпіоні); 11. «Поклоніння волхвів»;

12. «Поклоніння пастирів»; 13. «Богородиця і Спаситель»; 14. «Благовіщення»; 15. «Створення світу» (Брейгеля старшого); 16. «Спаситель Богоматір»; 17. «Богородиця зі Спасителем, єпископом»; 18. «Святий, що роздає милостиню»; 19. «Дитина малює в яслах»; 20. «Святий Себастьян»; 21. «Поклоніння волхвів»; 22. «Святий Йосип, що проповідує в пустелі»; 23. «Богоматір, Спаситель та Іоанн» [1, арк. 1–1 зв.]. Як зазначалось у каталозі галереї, «на обратной стороне каждой доски или холста помечено кому принадлежит исполнение картины, а также имеются черные номера, вероятно те, под которым значились эти картины в каталоге еще полной, не разрозненной картинной галереи графа А.Г. Кушелева-Безбородко, значительная часть коей, как известно, находится в Императорской Академии художеств. Красные номера, стоящие рядом с черными, соответствуют записи картин, в имеющемся при Институте каталоге, который был напечатан, как дарственный акт графа в одном только экземпляре» [9, 4].

Картини знаходились в аудиторіях, церкві, актовому залі та інших приміщеннях Ліцею. Згодом, у 1932 р. їх передали до Київського державного музею західного та східного мистецтва, а в 1946 р. вони були повернуті до Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя, проте їхня кількість зменшилась до 134. На сьогодні у Ніжинському державному університеті ім. Миколи Гоголя знаходиться близько 100 полотен, з них 64 експонуються в картинній галереї, а 36 знаходяться в запасниках [8, 35 – 37].

Отже, завдяки зусиллям адміністрації та підтримці з боку почесних попечителів і меценатів, навчально-матеріальна база Ніжинського юридичного ліцею загалом відповідала вимогам того часу і потребам навчального закладу.

Посилання

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1353, оп. 1, спр. 242, 1 арк.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1353, оп. 1, спр. 339, 22 арк.
3. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1353, оп. 1, спр. 419, 57 арк.
4. Добиаш А. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / А. Добиаш // Известия Историко-филологического института. – Нежин, 1895 – Т. 15. – 39 с. (окремої пагінації)
5. Самойленко А.Г. Краткий очерк истории нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы / А.Г. Самойленко, С.Ю. Зозуля, М.В. Потапенко // Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX вв. – Нежин, 2013. – 192 с.
6. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. Частина 3. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVIII – XX ст. / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко – Ніжин: НДПІ. – 226 с.
7. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. Частина 4.

Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко – Ніжин: НДПУ, 1998. – 100 с.

8. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. Частина 5. Образотворче мистецтво та скульптура в Ніжині в XVII–XX ст. Нариси культури. / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко – Ніжин: НДПУ, 1998. – 144 с.

9. Турцевич И. Заметка о картинной галерее Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / И. Турцевич // Известия Историко-филологического института. – Нежин, 1895. – Т. 15. – 49 с. (окремої пагінації).

10. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 8, спр. 1, 712 арк.

11. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 9, спр. 1, 683 арк.;

12. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 22, спр. 428, 15 арк.

13. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 22, спр. 581, 114 арк.

14. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 3790, 26 арк.

15. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4821, 2 арк.

Торубара А.А. Учебно-материальная база Нежинского юридического лицея князя Безбородко (1840–1875 гг.)

В статье охарактеризовано учебно-материальную базу Нежинского юридического лицея князя Безбородко, состоящую из учебного и вспомогательного корпусов, предметных кабинетов, библиотеки и картинной галереи.

Ключевые слова: Нежинский юридический лицей, учебный корпус, библиотека, картинная галерея.

Torubara A.O. Training facilities of Nizhin Prince Bezborodko Juridical Lyceum (1840 – 1875)

The training facilities of Nizhin Prince Bezborodko Juridical Lyceum are characterized in the article. The training facilities consisted of the academic and service buildings, the classrooms, the library and the art gallery.

Key words: Nizhin Juridical Lyceum, an academic building, a library, an art gallery.

23.03.2014 р.

УДК 94 (477): (624+727: 373)

А.Н. Мирошниченко

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ПАНСИОНА ГЛУХОВСКОЙ МУЖСКОЙ ГИМНАЗИИ

В статье автор, на основе малоизвестных архивных документов, рассматривает историю строительства в Глухове Пансиона мужской гимназии.

Ключевые слова: пансион, мужская гимназия, Н.А. Терещенко, М.Ф. Лазаренко.

Изучение памятников архитектуры – многогранный и скрупулёзный труд, ведь любое архитектурное сооружение является не только комплексом соединённых в единое целое строительных материалов. Памятники архитектуры – это объекты духовного и материального творчества, которые создавались под влиянием множества факторов. Каждый архитектурный объект – отдельный рассказ об уровне технологий, эстетической моде общества, личности заказчика

и строителя, рассказ о целой эпохе, в которую он строился, существовал, а иногда и погибал. Поэтому основная задача исследователя – показать оригинальность памятника, его архитектурную и историческую ценность.

Одним из интереснейших архитектурных сооружений Глухова конца XIX – начала XX ст. является объект «Пансион мужской гимназии». Вместе с памятниками архитектуры местного значения «Мужской гимназией» и «Учительским институтом», «Пансион мужской гимназии» (охранный номер 114/3) входит в состав «Гуманитарно-просветительского комплекса».

Неоценимый вклад в изучение данного комплекса был сделан В.В. Вечерским. Результаты его исследований легли не только в основу многих монографий, но и стали обоснованием о включении архитектурных сооружений Глухова в «Свод памятников истории и культуры Украины» [1]. Пансион мужской гимназии не был тому исключением. Среди других письменных источников нужно отметить автобиографические воспоминания выпускников Глуховской мужской гимназии Г. Нарбута [2], Н.П. Василенко [3], статьи С.И. Белокося [4], В.И. Белашова [5], В.В. Заики [6], посвящённые выпускникам, жившим во время учебы в пансионе. На отдельное внимание заслуживает электронная база данных выпускников глуховских гимназий, созданная генеологом В.В. Назаровой [7]. Однако, несмотря на имеющиеся исследования по данной теме и удовлетворительную сохранность самого памятника архитектуры, не достаточно изученными остаются вопросы его возникновения и функционального использования.

Целью нашей статьи является публикация малоизвестных архивных документов, касающихся истории строительства Пансиона мужской гимназии в Глухове.

Одним из первых средних учебных заведений в Глухове было уездное училище, которое 1 июля 1870 г. было преобразовано в четырехклассную мужскую прогимназию. В 1875 г. она стала шестиклассной и имела дополнительный подготовительный класс. Ежегодно в ней обучалось 200–250 воспитанников. Примерно 30 % от общего числа учащихся были приезжими. Поскольку при Глуховской прогимназии не было ни пансиона, ни общих ученических квартир, все гимназисты, нуждавшиеся в жилье, были размещены на частных квартирах.

1 июля 1889 г. прогимназия была преобразована в Глуховскую классическую гимназию с восьмиклассным преподаванием. В 1890–1892 годах рядом с гимназическим учебным корпусом на средства Н.А. Терещенко было построено здание в два с половиною этажа для проживания иногородних



Пансион Глуховской мужской гимназии и церковь св. Николы. Начало XX ст.

воспитанников гимназии [7]. Но еще до начала строительства пансиона руководству Глуховской гимназии в лице директора Михаила Федоровича Лазаренко и непосредственно Николы Артемьевичу Терещенко предстояли кропотливые переговоры с вышестоящими органами для утверждения проекта постройки. Именно благодаря неоднократной корректировке изначального проекта здания оно обрело своеобразное архитектурное лицо.

Его Превосходительству
Господину Попечителю Киевского Учебного округа

Представитель Действительного Статского Советника
Николы Артемьевича Терещенка

Заявление

Предполагая устроить на собственный счет интернат на сорок воспитанников и квартиру для инспектора Глуховской гимназии, я имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство разрешения на постройку здания на представляемой Глуховской Гимназией Земством усадьбы, как для упомянутого интерната, так и для квартиры инспектора по прилагаемым при сем чертежу и плану, которые надобности, прошу мне возвратить.

г. Киев 1891 года февраля 8-го дня.

Почетный попечитель Глуховской Гимназии
Никола Артемьевич Терещенко [8, арк. 1].

Его Превосходительству
Господину Попечителю Киевского Учебного округа

Представитель Действительного Статского Советника
Николы Артемьевича Терещенка

Заявление

13-го марта сего 1891 года за № 2227 я имею честь получить уведомление Вашего Превосходительства о последовавшем разрешении министерства на устройства мною на мой счет при Глуховской гимназии интерната. Приступив к постройке предложенного мною для этой надобности здания, после того имея в виду выражаемое в циркулярном распоряжении Министерства, по устройству домовых церквей при учебных заведениях, я, сочувствуя исполнению желания Господина Министра народного просвещения, признаю возможность одновременно с постройкой здания интерната устроить на собственный счет для Глуховской гимназии и домовую церковь на прилегаемом при сем чертежах и что имею честь покорнейше просить разрешения Вашего Превосходительства.

Май 11-го дня 1891 год

Почетный попечитель Глуховской Гимназии
Никола Артемьевич Терещенко [8, арк. 2].

На бланке:

Министерство народного просвещения
Департамент
Разряд

средних учебных заведений
13 июля 1891 г. №10440

Господину Попечителю Киевского учебного округа

Вследствие представления Вашего Превосходительства от 20 минувшего мая за № 4221, я разрешаю почетному попечителю Глуховской Гимназии Действительному Статскому Советнику Терещенко устроить на собственный счет домовую церковь при здании гимназии, если со стороны епархиального начальства не встретится к тому препятствий и покорнейше прошу Вас, Милостивый Государь, о последующем донести Министерству Народного Просвещения [8, арк. 4].

На бланке:

В.П.И.

Черниговского епархиального преосвященства

Его Преосвященству Епископу Черниговскому
Ваше Превосходительство Милостивый
государь

Вследствие отношения от 20 минувшего мая сего года № 4222 с возвращением плана имею честь уведомить Ваше Превосходительство, что на устройстве здания инспектора Глуховской гимназии домовой церкви не встречается препятствием со стороны Епархиального начальства.

Со Совершенным почтением и преданностью имею честь быть Ваше Превосходительство Милостивый Государь [8, арк. 3].

Никола Артемьевич Терещенко и дирекция Глуховской мужской гимназии понимали, что построить здание пансиона и оборудовать его всем необходимым не является сложной задачей, учитывая то, что полное финансирование этих расходов брал на себя меценат. Вопрос состоял в другом: каким образом убедить чиновников из Министерства Народного Просвещения и Киевского учебного округа забрать на гособеспечение столь дорогой подарок, ведь при пансионе постоянно должен работать целый штат сотрудников? Если стоимость всего проекта обошлась в 54750 руб., то для обеспечения работы пансиона в первый год его существования требовалось 4 тыс. руб. Для решения поставленных задач был собран Хозяйственный Комитет Глуховской гимназии. Возглавлял его директор гимназии М.Ф. Лазаренко, а в состав входили её преподаватели, Н.А. Терещенко и Коллежский Советник П.В. Бек. Было решено, что как только в августе 1892 г. пансион будет готов к эксплуатации, здание передается Терещенко в собственность мужской гимназии, а она, в свою очередь, передает пансион в Учебное Ведомство.

Расходы на содержание заведения было решено получить не с торгов, а хозяйственным способом. Это означало, что государственные деньги для нужд интерната не были получены, поэтому некоторое время он мог содержаться за счет экономии бюджета иных городских заведений. Из протокола донесения о приеме здания интерната и принадлежащему ему вещей можно представить изначальный вид строения, его внутреннюю распланировку, а также наличие предметов быта.

Опись здания Гимназического Пансиона в городе Глухове

Каменный во два с половиною этажа дом с железною крышею в нем: вестибюль с парадной дубовой дверью и таковым же тамбуром; каменная лестница. В нижнем этаже квартира инспектора из пяти комнат, при них кухня, ватерклозет, небольшая кладовая и черный ход на двор. На другую сторону (столовая для пансионеров, буфет, приемная, гардеробная, комната эконома (или экономки) и для старожителей, при нем деревянная лестница вниз в кухню. В верхнем этаже: церковь с дубовым резным иконостасом, две комнаты для занятий, две для дортуаров (общая спальня для воспитанников), комната надзирателя, запасная, умывальная и ватерклозет, там же черная лестница и ход на чердак. В подвальном этаже кухня с варистой печью и плитой, две комнаты для служителей, кладовая и два погреба для пансиона и квартиры инспектора.

Надворные постройки

Сарай для конюшни, каретного сарая и амбара и особо ледник для пансиона и квартиры инспектора и наконец колодец, сортир.

В доме 26 печей из них: 24 голландских изразцовых и 2 русских, 2 очага. Окон 96, из них: в первом этаже – 38, во втором 44 и подвальном этаже – 14. Дверей 44, из них в первом этаже – 25, во втором 14 и в подвальном этаже – 7.

Принадлежности интерната: иконы, портреты, предметы мебели, лампы, принадлежности буфета, кухни

Икон с ликами Спасителя и Богоматери – 11
Портретов Его Величества Государя Императора – 2

Часы стенные – 1.

Мебель в учебных комнатах:

Скамеек со спинками и ящиками для двух воспитанников каждая – 20

Досок со станками – 2

Стол для воспитателя – 1.

В спальнях:

Кроватей железных – 43

Табуретов с ящиками – 40

Кресла – 2.
 В умывальной:
 Рукомойников медных с краниками – 2.
 В комнатах для воспитателя:
 Стол с тремя ящиками покрытый зеленым сукном – 1
 Кровать – 1.
 В столовой:
 Столы из соснового дерева – 4
 Скамеек – 8
 Табуретов – 4.
 В буфете:
 Шкаф для посуды и белья – 1
 Прилавок – 1
 Стол с ящиками – 1
 Скамья – 1
 Венских стульев – 24.
 В гардеробной:
 Шкаф с клеткой для платья и обуви – 1
 Сундук – 1
 Стол – 1
 Табуретов – 4
 Вешалок – 2.
 В кладовой:
 Рундуков – 2
 Полка – 1.
 В кухне:
 Больших столов – 2
 Скамеек – 2
 Табуретов – 8
 Шкаф – 1
 Полки – 2
 Тарелок (8 дюжин) – 96
 Стаканов чайных с блюдцами (4 дюжины) – 96
 Графинов – 10
 Чайников – 4
 Подносов – 2
 Ложек столовых мельхиоровых (3 ½ дюжинных) – 42
 Ложек чайных (3 ½ дюжинных) – 42
 Чугунков – 3
 Котлов для рыбы – 2
 Формы – 4
 Резаков – 2
 Сито для бульона – 1
 Косарь – 1
 Мясорубка – 1
 Поварских ножей – 3
 Ложек разливных – 2
 Весы в 40 фунтов – 1
 Ножей столовых (4 дюжины) – 48
 Нож для хлеба – 2
 Самоваров больших – 2;
 Полоскательниц – 2
 Клеенки салфетной – 20 аршин
 Салфеток – 8;
 Кастрюль (весом 2 пуд 18 ар.) – 4

Ступка медная – 1
 Одеяло байковое – 1
 Одеяло тиковое – 1
 Лампы разные – 27
 Зеркала – 2
 Чернильниц (2 дюжины) – 24
 Матрасов – 40
 Одеял байковых – 40
 Одеял летних – 40
 Чехлов для подушек – 40
 Наволочек – 80
 Пододеяльников – 80
 Столь ломберный – 1
 Диван, оббитый клеенкой – 1 [8, арк. 15–21]

В связи с отсрочкой приезда в Глухов Главы Киевского Учебного округа, дата открытия Пансиона мужской гимназии переносилась несколько раз. Хотя официально пансион был открыт 14 октября 1892 г., но уже 15 сентября сего года в нем проживало 19 воспитанников. В 1898 г. в пансионе находилось 38 детей [7].

На сегодняшний день гимназический пансион является единственным в Глухове строением в неоготическом стиле, но, несмотря на сохранность фасадов, он уже давно потерял оригинальность своего интерьера. Многие годы здание пансиона использовалось не по прямому назначению, что привело к внутренней перепланировке. В помещении уже не увидишь кафельных печей и каминов, заменены лестничные перила, комнаты приспособлены под аудитории.

Открывая неизвестные страницы строительства и существования Пансиона мужской гимназии, имеем надежду, что представленный документ будет широко использован в дальнейших исследованиях истории и архитектуры г. Глухова.

Ссылки

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / В.В. Вечерський / . – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
2. Національний художній музей України, ф. 1 (Нарбута), од. зб. 4.
3. Василенко М.П. Вибрані твори у 3т.: Т.3. Спогади. Щоденники. Листування / М.П. Василенко / . – К: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
4. Білокінь С.І. Місце Федора Ернста в історії культури ХХ ст. / С.І. Білокінь / Пам'ятки України: історія та культура: науково-популярний ілюстрований журнал / М-во культури України. – К.: «Культура», 2012. – С. 4–19.
5. Вечерський В.В., Белашов В.І. Глухів / В.В. Вечерський, В.І. Белашов / . – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
6. Заїка В.В. Спогади про Глухів у листах О.О. Гільдуніної (Шапоріної) / В.В. Заїка // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми.: Видавничий будинок «Еллада», 2007. – 214 с.
7. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://glukhov-gymnasien.com>.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 178, спр. 54, 64 арк.

Мірошніченко О.М. З історії будівництва Пансіону глухівської чоловічої гімназії

У статті автор, на основі маловідомих архівних документів, розглядає історію будівництва в Глухові Пансіону чоловічої гімназії.

Ключові слова: пансіон, чоловіча гімназія, Н.А. Терещенко, М.Ф. Лазаренко.

Miroshnichenko A.N. From the history of construction of home of Hlukhiv gymnasium for boys

In the article the author, on the basis of little-known archival documents, considers the history of construction of home of Hlukhiv gymnasium for boys.

Key words: home, gymnasium for boys, N.A. Tereshchenko, M.F. Lazarenko.

08.04.2014 р.

УДК 94 (477): 37.315.5 «189/190»

А.П. Гриценко

ІСТОРІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ МЕТОДИКИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ У ПРАКТИКУ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ У ВІТЧИЗНЯНИХ ШКОЛАХ НА РУБЕЖІ XIX–XX СТ.

У статті розглядається питання впровадження на рубежі XIX–XX ст. методики використання інформаційних ресурсів у процесі навчання історії у вітчизняних школах. Автор аналізує погляди тогочасних методистів та дидактистів стосовно впровадження реального та реферативного методів навчання, використання хрестоматій, які давали можливість активізувати діяльність учнів з формування умінь використовувати інформаційні ресурси.

Ключові слова: інформаційні ресурси, метод, історія, документ, джерело, хрестоматія.

В сучасних умовах використання інформаційних ресурсів на уроках історії є звичним та актуальним явищем. Однак, впровадження елементів роботи школярів та гімназистів з інформаційним ресурсами ми можемо бачити у вітчизняних навчальних закладах вже в кінці XIX – на початку XX ст. На той час переважаючим прийомом роботи з текстом залишалося коментоване читання документів під керівництвом учителя. Робота з історичною інформацією та джерелами стимулює пошук школярами історичної істини, сприяє розвитку особистості з власними поглядами на минуле і сьогодення.

Досвід використання інформаційних ресурсів та історичних джерел у вітчизняній методичній науці і практиці викладання налічує вже більш як півторастолітній період. Проблема введення історичних джерел у навчальний процес розглядала-

ся ще в працях педагогів-методистів дореволюційної школи Б. Влахопулова, А. Гартвіга, Я. Кулжинського М. Рожкова, М. Стасюлевича, С. Фарфаровського та ін. [3-6; 14; 15; 24; 10; 29; 30]. Ними були визначені прийоми роботи з документальними джерелами, запропоновані критерії відбору (наукова достовірність, інформаційна ємність джерела). В радянський період роль історичних джерел у розвитку історичного мислення досліджували І. Лернер, В. Демиденко, М. Скаткін [17; 9; 28]. Серед сучасних російських дослідників слід назвати В. Гузєєва, Г. Селевко [7; 26]. Методиці використання історичних джерел присвячені праці сучасних методистів В. Власова, Т. Ковбасюк, В. Курилів, В. Мисана, О. Самойленко [1; 2; 13; 16; 19; 25].

Однак методиці викладання історії використання джерел на уроках всесвітньої історії в навчальних закладах дослідниками не розглядається уміння застосування старшокласниками інформаційних ресурсів. Дана стаття і покликана розглянути саме цю проблему у практиці навчання історії у вітчизняних школах на рубежі XIX–XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у методиці відбувається активний пошук нових підходів у викладанні історії. Питання роботи учнів з історичними джерелами (документами) продовжують вивчати російські вчені А.Ф. Гартвіг, педагог, історик М.М. Коваленський, Я.С. Кулжинський, київський методист М.П. Покотило, російські історики М.О. Рожков і С.В. Фарфаровський та інші дослідники [14; 15; 24; 29; 30].

На відміну від офіційно проголошеної в шкільних програмах мети вивчення історії – «укорінювання в учнів любові та відданості престолу та вітчизні», яка ставила на перший план виховні та освітні завдання, – методисти почали віддавати перевагу розвивальним цілям. Я. Кулжинський запропонував метод документації – спеціально підібрані документи хрестоматії залучалися для ілюстрації тексту підручника. В учнів формувалося вміння робити висновки на основі різноманіття фактів [14].

Я.С. Кулжинський і К.В. Сівков відзначали, що у викладанні систематичного курсу потрібно використовувати не тільки підручник, а й інші засоби навчання (хрестоматії, наукову літературу, карти, ілюстрації, хронологічні та родовідні таблиці та ін.), що дозволило б зробити урок історії цікавим і пізнавальним [14, 138; 27, 55–56].

На зміну формальному методу навчання, який панував у тодішній школі, все більше застосовуються методи, що давали можливість активізувати учнів: реальний (лабораторний або хрестоматичний) – навчання за допомогою аналізу історичних джерел, унікаючи або обмежено використовуючи підручник (М.О. Рожков, М.М. Коваленський, С.В. Фарфаровський) [24; 11; 12; 29; 30] та реферативний – самостійне вивчення підручника

або історичного джерела, виділення головного і складання конспекту (Б.О. Влахопулов, А.Ф. Гартвіг, М.П. Покотило) [3; 4; 5; 6; 20] тощо.

Дискусія в наукових колах на рубежі XIX–XX ст., головним чином, велась довкола проблеми використання шкільного підручника на уроці історії. А.Ф. Гартвіг та С.В. Фарфаровський, наслідуючи ідею М.М. Стасюлевича, закликали усунути підручник з навчального процесу, залишивши учням можливість самим активно працювати з історичними документами. На думку М.О. Рожкова, роль підручника зводилась до мінімуму [4; 29]. М.О. Рожков і М.М. Покровський підбирали тексти в залежності їх доступності та інтересу учнів. Підручник пропонували замінити коротким конспектом [24].

З метою організації роботи учнів з історичними джерелами на допомогу вчителю були видані хрестоматії з різних історичних курсів.

Найбільший інтерес у плані вивчення історичних джерел представляє, на наш погляд, «Хрестоматія з російської історії», складена М.М. Коваленським. Підбір документів і матеріалів дає можливість сформувати знання школярів, наприклад, про розвиток товарно-грошових відносин у Росії, складанні ринку [12].

Дослідник М.М. Коваленський був переконаний в тому, що великий розмір книги, що наближається до типу хрестоматій та книг для читання, велика кількість цитат і підбір малюнків необхідні для того, щоб дати максимум матеріалу, який міг бути введений в школу і зацікавити учнів. Іншу думку було висловлено Н.А. Рожковим. Він вважав, що «підручник повинен містити в собі тільки конспект загальних висновків, найнеобхідніші імена, цифри, дати, все, що безумовно необхідно взяти пам'яттю» [24, 32].

Головною перевагою підручника М.М. Коваленського «Русская история для средней школы» рецензенти називали «прекрасний» відбір фактичного матеріалу і характер його подачі [11; 18, 25; 20, 342–343; 23, 206]. Кожну думку і кожен висновок історик намагався аргументувати, по можливості включаючи уривки з першоджерел.

У зв'язку з тим, що на вивчення систематичного курсу російської історії відводилося кілька років, виклад навчально-історичного матеріалу в підручнику, на думку експертів Вченого комітету, мав визначатися віковими особливостями учнів. Однак програма 1890 р. не враховувала цю особливість і рекомендувала події з загальної та російської історії висвітлювати прагматично (спрощено), тобто обмежитися лише описом подій в їх послідовності, без розкриття закономірностей історичного розвитку. Автору слід було вибудовувати навчально-історичний матеріал від простого до складнішого.

У старших класах основну увагу у викладі подій

рекомендувалося звертати на розповідь, міркування і пояснення. Зі змісту виключалися будь-які відступи анекдотичного характеру. Характеристики історичних особистостей було потрібно давати ясно і стисло. При цьому не слід було зловживати науковими термінами.

Основний текст становив більшу частину книги і друкувався великим шрифтом («цицера»). Цей текст переривався іншим, надрукованим звичайним шрифтом («корпус») і містив роз'яснення, висновки, характеристики окремих історичних особистостей, тобто відомості, що не вимагалися до вивчення програмами середніх шкіл. Нарешті, дрібним шрифтом друкувалися уривки з джерел та історичних досліджень, довідкові матеріали.

Висока планка, що пред'являлася експертами, призвела до того, що жоден з представлених на розгляд підручників не відповідав всім вимогам Вченого комітету. Принципово значимими для схвалення були лише структура підручника, підбір, угруповання і висвітлення історичного матеріалу. У період з 1890 р. по початок 1917 р. офіційний дозвіл на застосування в школі отримали підручники систематичного курсу російської історії Д.І. Іловайського, С.М. Соловйова, С.Є. Рождественського, П.М. Польового, К.В. Єлпатьєвського, А. Мостовського, К.А. Іванова, І.В. Скворцова, С.Ф. Платонова, І.М. Катаєва, А.Я. Єфименка, В.Є. Романовського, А.І. Боргмана, М.В. Коваленського, М.М. Богословського, М.Д. Приселкова, Б.Г. Кубалова, Є.І. Стратонова [22, 63–65].

В означений період на Сіверщині існувало досить багато навчальних закладів, у яких викладалася історія. З відкриттям жіночої гімназії у Чернігові в 1871 р. подібні заклади з'являються також у Новгороді-Сіверському (1875), Новозибкові (1883), Ніжині (1884), Глухові (1894). До вже діючих трьох чоловічих гімназій у Новгороді-Сіверському (з 1804 р.), Чернігові (1805 р.) та Ніжині (1840 р.) у 1889 р. відкривається чоловіча гімназія в Глухові [25, 8].

Переважання кількості жіночих середніх навчальних закладів пояснювалася юридичним упорядкуванням їх існування завдяки затвердженому в 1870 р. «Положенню про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти». Проте їх відкриття ускладнювалося тим, що уряд обмежував фінансування цих навчальних закладів і вони існували, головним чином, за кошти місцевого та земського самоврядування.

Напочатку XX ст. на Чернігівщині було відкрито ще 29 гімназій: 11 – чоловічих (державних), 18 – жіночих (6 державних і 12 приватних). Вони функціонували за рахунок сплати за навчання та допомоги місцевих бюджетів, ініціативи місцевих громад і приватних осіб [21, 212]. Однак в більшості гімназій переважали

схολастичне засвоєння матеріалу, неефективність проведення уроку, перевантаженість дітей, формалізм та одноманітність у викладанні [25, 10].

Отже, в означений період відбувався активний пошук нових підходів у викладанні історії і, зокрема, питання роботи учнів з історичними джерелами (документами). В навчальних закладах на рубежі XIX–XX ст. використовувалися методи, що активізували діяльність учнів з формування умінь використовувати інформаційні ресурси: реальний (лабораторний або хрестоматійний) – навчання за допомогою аналізу історичних джерел, уникаючи або обмежено використовуючи підручник (М. Рожков, М. Коваленський, С. Фарфаровський); реферативний – самостійне вивчення підручника або історичного джерела, виділення головного і складання конспекту (Б. Влахопулов, А. Гартвіг, М. Покотило).

У наукових колах триває активна дискусія щодо ролі підручника в роботі з інформаційними ресурсами на уроках всесвітньої історії, що, в свою чергу, призводить до використання хрестоматій для вивчення історичних джерел.

Посилання

1. Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом / Віталій Власов // Історія в школах України. – 2009. – № 6. – С. 3–9.
2. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії / Віталій Власов // Історія в школах України. – 2009. – № 4. – С. 3–8.
3. Влахопулов Б.А. Методика истории. Курс 8–го класса женских гимназий / Богдан Алексеевич Влахопулов. – К. : Типография Киевской 2–й артели, 1914. – 1360 с.
4. Гартвиг А., Крюков Н. Хрестоматия для классных занятий по русской истории в высших начальных училищах и младших классах средних учебных заведений [Текст]. – М., 1917. – С. III.
5. Гартвиг А.Ф. Читання з методики історії // Постметодика. – 1996. – № 4 (14). – С. 17–21.
6. Гартвиг А. Школьная реформа снизу [Текст]. – М., 1908. – С. 82.
7. Гузеев В.В. Интегральная образовательная технология. – М., 1999. – 159 с.
8. Ващенко Г. Проект системи освіти в Самостійній Україні. – Мюнхен: Вид-во СУМ, 1957.
9. Демиденко В.К. Психологічні основи засвоєння історії учнями. – К.: Радянська школа, 1970. – 127 с.
10. История средних веков / Сост. М.М. Стасюлевич. 3-е изд., испр. и доп. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 2001. [Кн. 1]: От Карла Великого до Крестовых походов (768–1096 гг.). – 688 с.; [Кн. 2]: От падения Западной Римской империи до Карла Великого (476–786 гг.). – 496 с.; [Кн. 3]: Крестовые походы (1096–1291 гг.). – 592 с.
11. Коваленский М.Н. Русская история. Для средней школы. Ч. I. Вып. 1. Издание С. Сирмунта. – М., 1907. – 194 с.
12. Коваленский М.Н. Хрестоматия по Русской истории. Изд. 3–е. Т. 1. М. – Петроград: Гос. изд-во, 1923. – 178 с.
13. Ковбасюк Т. Традиції та новації у використанні писемних джерел на уроках історії України // Історія в школах України. – 2008. – № 11–12. – С. 46–48.
14. Кулжинский Я.С. Опыт методики систематического курса истории. – СПб, 1914. – 179 с.
15. Кулжинский Я.С., Нейкирх В.В. Историческая хрестоматия: отрывки из источников и художественных произведений: древняя история / Петербург – Киев: Сотрудник, 1910; Кулжинский Я.С. Опыт методики систематического курса истории. – 1913. – С. 71.
16. Куриль В. Методика викладання історії: навч. посіб. – Харків–Торонто: Ранок, 2008. – 256 с.
17. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся на уроках истории. – М.: Просвещение, 1982. – 191 с.
18. Мельгунов С.П. М. Коваленский. Русская история для средней школы. Ч. I. Вып. 2. – М., 1908 // Вестник воспитания. – 1908. – № 9. – С. 23–26.
19. Мисан В. Знаходити відповіді самостійно (Можливості використання текстових джерел у процесі навчання історії) // Історія в школах України. – 2005. – № 5. – С. 4–11.
20. Покотило Н.П. Практическое руководство для начинающего преподавателя истории. 2–е испр. и доп. изд. – СПб., 1914. – 569 с.
21. Овсяннікова А. Жіноча освіта в Наддніпрянщині в другій половині XIX ст. / А. Овсяннікова // Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність». 28–29 листопада 2013 р. – Харків, 2013. – С. 212–214.
22. Орловский А.Я. Школьные учебники по русской истории в России в конце XIX–начале XX в. (опыт создания и методического построения). Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2002. – 198 с.
23. Рождественский С.В. Михаил Коваленский. Русская история. Для средней школы. Часть первая, выпуск первый (Древнейшие времена. Киевская Русь. Новгородская земля). С 3 картами и 90 рисунками в тексте. Изд. С. Сирмунта. М. 1907. Стр. VI+194. – Выпуск второй (Западная Русь. Суздальская Русь). С 3 картами, 2 планами и 43 рисунками в тексте. М. 1908. Стр. VI+212 // Журнал министерства народного просвещения. – 1909. – № 4. – С. 203–206.
24. Рожков Н.А. Методика преподавания истории и история XIX в. – Пг., 1918. – 268 с.
25. Самойленко О.В. Розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олена Володимирівна Самойленко; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2011. – 20 с.
26. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
27. Сивков К.В. К вопросу о типе учебника истории для средней школы // Вестник воспитания. – 1910. – № 6. – С. 51–57.
28. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. 2-е изд. – М.: Педагогика, 1984. – 96 с. (Воспитание и обучение. Б-ка учителя).
29. Фарфаровский С.В. В защиту лабораторного метода // Педагогический вестник Московского учебного округа. – 1914.
30. Фарфаровский С.В. О лабораторном преподавании истории в старших классах среднеучебных заведений / [Фарфаровский]. – Казань: Центр. тип., 1915. – 22 с. Авт. указан в конце текста. – Отт. из журн. «Вестн. образования и воспитания» за 1915, № 4. – Без тит. л. и обл.

Гриценко А.П. История внедрения методики использования информационных ресурсов в практику обучения истории в отечественных школах на рубеже XIX–XX ст.

В статье рассматривается вопрос внедрения на рубеже XIX–XX ст. методики использования информационных ресурсов в процессе обучения истории в отечественных школах. Автор анализирует взгляды методистов и дидактистов того времени по внедрению реального и реферативного методов обучения, использования хрестоматий, позволявших активизировать деятельность учащихся на формирование умений использовать информационные ресурсы.

Ключевые слова: информационные ресурсы, метод, история, документ, источник, хрестоматия.

Hrytsenko A.P. History of technique using information resources in the practice of teaching history in the national school at the turn of the nineteenth and twentieth centuries

This paper discusses the implementation at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, the method using information resources in teaching history in local schools. The author analyzes the views of contemporary trainers and didactic on the implementation of real and abstract teaching methods, the use of readers, which made it possible to increase participation of students from forming abilities to use information resources.

Key words: information resources, methods, history, documents, source reader.

20.02.2014 р.

УДК 94.(477):373.3.016 «191»

І.В. Мошик

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У ГЛУХОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізуються основні положення урядового проекту запровадження загального початкового навчання у Російській імперії на початку ХХ ст. і процес реалізації цього проекту у м. Глухові, досліджуються проблеми функціонування початкових і середніх шкіл міста у зазначений період.

Ключові слова: урядовий проект, установи місцевого самоврядування, загальне початкове навчання, церковно-приходські школи, комплектні училища.

На сучасному етапі розвитку людство переживає процес глобалізації, який стосується усіх сфер суспільного життя. Нова реальність вимагає формування нової особистості, і одну з провідних ролей у цьому процесі відіграє освіта. Її стан є важливим показником рівня духовного розвитку суспільства, його культури. Тому дослідження питань історії освіти і школи має важливе науково-пізнавальне і практичне значення. Вивчення цієї проблематики дає змогу простежити процес духовного розвитку суспільства. Неможливо будувати сьогодення без врахування досвіду минулого.

Об'єктом нашого дослідження є процес реалізації запровадження загальної початкової освіти у м. Глухові на початку ХХ ст., предметом дослідження – проблеми функціонування початкових та середніх шкіл Глухова у досліджуваній період.

Запровадження загальної початкової освіти в повітових містах Російської імперії на початку ХХ ст. належить до маловивчених сторінок вітчизняної історії. У радянські часи дана проблема взагалі ігнорувалася через те, що сам факт урядової

активності в галузі освіти на початку ХХ ст. суперечив заявам про антинародність царської політики щодо освітнього напрямку. Одного з головних ініціаторів запровадження обов'язкової початкової освіти П. Столипін офіційна ідеологія характеризувала як завзятого реакціонера і з таких же позицій розглядалась освітня політика його уряду [1, 29–30]. Запровадження обов'язкового навчання за поодинокими виключеннями [2, 186–188] замовчувалось навіть у спеціальних дослідженнях, присвячених історії освіти. Згадки про реалізацію проекту з'являються лише з середини 1980-х років [3, 131].

На сучасному етапі серед українських дослідників зросло зацікавлення непопулярними раніше темами. Вагомим внеском у історіографічну розробку проблеми стали роботи Т.М. Кравченка [4], Р.Л. Гавриш [5], С. Сірополко [6], С.М. Жукова [7]. Сучасні автори, в основному, аналізують політику царського уряду в галузі освіти, акцентуючи увагу на гальмуванні освітніх ініціатив, розглядають стан початкової освіти у визначений період в окремих губерніях, проте питання запровадження загальної початкової освіти на Глухівщині в історичній літературі не висвітлено.

Початок ХХ ст. для українського суспільства був часом глибоких соціально-економічних потрясінь, гострої політичної та ідеологічної боротьби. Ідея необхідності обов'язкової початкової освіти стає домінуючою серед освіченої частини російського суспільства, перетворюється на одне з політичних гасел. Це дуже яскраво проявилось під час першої російської революції. Так, до резолюцій першого та другого селянських з'їздів були включені пункти про необхідність загальної початкової освіти [7, 214]. Запровадження обов'язкового початкового навчання в Російській імперії можна вважати однією із складових століпінської аграрної реформи. Урядові кола не могли ігнорувати це питання, адже низький рівень грамотності у державі порівняно із провідними західними країнами негативно впливав на її авторитет та гальмував розвиток економічного прогресу. Міністерство народної освіти надало ініціативу органам місцевого самоврядування, і з 1905 р. у Лівобережній Україні земські та міські управи почали розробляти проекти запровадження загального навчання дітей. За їхніми підрахунками, на здійснення цих заходів відводилося не менше 20 років.

Законопроект про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти у земських губерніях був поданий урядовою комісією до III Державної думи 1 листопада 1907 р. На початку 1908 р. він був переданий на попередній розгляд до комісії по народній освіті. Проект розглядався останньою майже три роки. Свою доповідь комісія

підготувала на загальні збори 10 грудня 1910 р. [8, арк. 17–18 зв.]. Основні положення урядового проекту полягали в тому, що формування шкільної мережі і плану її створення покладалося на установи місцевого самоврядування, які повинні були виконати цю роботу в дворічний з дня введення закону термін. Нормальною межею, яку мала була обслуговувати одна школа, визнавалася місцевість з трьохкілометровим радіусом. Населенню забезпечувалася безкоштовність навчання в училищах, що входили в шкільну мережу, проект останньої повинен був затверджуватися міністром народної освіти. Церковно-приходські школи, що увійшли до шкільної мережі, отримували державне утримання на рівних підставах зі школами Міністерства народної освіти, кредити, що надавалися казною, призначалися на винагороду учителям [9, арк. 480 зв.]. Проте, Дума внесла свої зміни до проекту: 1) встановила мінімум суми (10 млн. крб.), на яку повинно було щорік, протягом 10 років збільшуватися по кошторису Міністерства народної освіти державне асигнування на потреби початкових училищ; 2) визнала граничним терміном для введення загального початкового навчання десять років; 3) у місцевостях, де не було губернських і повітових земських установ, формування шкільної мережі покладалося на місцеві органи Міністерства народної освіти спільно з установами, які відали справами земського і міського господарства; 4) до складання всіх шкільних мереж залучалися також і інспектори народних училищ [9, арк. 481]. Перше обговорення законопроекту проходило 24 січня, друге – 26 січня, третє – 12 лютого 1911 р. Дума прийняла рішення про схвалення проекту 19 березня 1911 р. і передала його до Державної ради. В ході розгляду документу остання підвищила мінімальний розмір кредиту до 10,5 млн. крб., на який повинні були збільшуватися протягом 10 років асигнування потреб початкових училищ, та вилучила граничний термін для введення загального початкового навчання 28 січня 1912 р. [9, арк. 481 зв.]. Державна рада прийняла рішення утворити погоджувальну комісію, яка, на жаль, не мала єдиної думки щодо вищезазначених питань. Доповідь комісії була внесена до Державної думи 9 квітня 1911 р. Її обговорення відбулося 21 травня 1912 р., проте Дума залишила первинне своє рішення в силі по всіх принципових питаннях. 6 червня 1912 р. Державна рада відхилила затвердження законопроекту [8, арк. 18 зв.].

Не дивлячись на те, що частина правлячої еліти сприйняла цей документ вкрай негативно, Міністерство народної освіти було звинувачено у політиканстві, а проект так і не набув статусу закону [10, 10], він визначив на десятиріччя урядову

політику в галузі освіти. Навесні 1907 р. фахівці з міністерства виробили єдині форми таблиць для складення проектів шкільної мережі, якими у своїй роботі мали користуватись губернські та повітові земства [7, 216]. Заходи, які містилися в тексті відхиленого законопроекту (у тому числі збільшення числа шкіл і їх доступності в радіусі не більше 3 км), проводилися неухильно аж до 1917 р.

Не минули ці починання і Глухівщину. Зокрема, у журналі Глухівської міської думи № 12 від 18 листопада 1910 р. міститься інформація, що Глухівською міською управою, яка опікувалася запровадженням обов'язкової початкової освіти у місті, була подана довідка щодо створення шкільної мережі Глухова, де зазначалось: «...школьная сеть по г. Глухову составлена согласно инструкции, изданной Министерством народного просвещения, приведенной в брошюре «Подготовительные работы по введению всеобщего обучения в России» вып. 2-й. Для определения численности населения в г. Глухове к 1911 г., с которого и предположено приступить к введению всеобщего обучения, взята цифра 14828, показанная при переписи 1897 г. И путем прибавления общего для всей империи процента прироста населения 1,5 % в год, получена цифра населения г. Глухова к 1911 г. в 17986 душ обоого пола. При определении детей школьного возраста принять % прироста детей школьного возраста (8, 9, 10, 11 лет), как более правильно выведенный для данной местности, 8,9 % вместо 7 % общего по России, по следующему расчету: по переписи 1897 г. на 14828 жителей г. Глухова детей школьного возраста приходится 1324 т. е. 8,9 % к общему числу жителей. Так как в настоящее время численность населения приблизительно 17986 душ, то 8,9 % этого числа составит количество детей школьного возраста в настоящее время 1593 души» [11, арк. 194].

До шкільної мережі м. Глухова були внесені 4 міських приходських і початкове жіноче училища та три церковно-приходські школи як учбові заклади, виключно призначені для початкової освіти. У всіх цих школах на той момент навчалося 845 дітей, а при введенні загального початкового навчання планувалося збільшення числа учнів, в залежності від наявних шкільних приміщень, до 1050 дітей: 850 – в міських і 200 – в церковно-приходських училищах та школах. Збільшення кількості учнів можливе було за рахунок розширення Білополівського, Веригинського та Усівського училищ [11, арк. 194 зв.].

У вищезгаданому журналі Глухівської міської думи також зазначалось, що «при исчислении количества детей школьного возраста, для которых необходимо открытие новых школ, принято во внимание, что кроме 1050 детей,

которые при увеличении числа комплектов могут обучаться в существующих начальных училищах города, 193 детей горожан школьного возраста обучается в подготовительных классах средних учебных заведений и младших отделениях городских 3-х и 4-х классных училищах, а потому число детей, которые могут быть помещены в существующих училищах даже при увеличении числа комплектов исчислено в 350 душ (всего 1593 учащихся). Для вышеназванного числа детей городу необходимо открыть еще 2 училища в 7 комплектов» [11, арк. 195]. У зв'язку з цим у місті планувалося додатково відкрити одне 3-х комплектне жіноче училище у приміщенні Веригинського та одне 4-х комплектне змішане «... с постройкой для него нового здания в той части города, которая наиболее удалена от существующих школ» [11, 187 зв.].

Відповідно до цих починань у місті були сплановані фінансові витрати зазначеної загальноосвітньої кампанії, які були визначені відповідно до місцевих потреб, але узгоджені із загальними вимогами уряду. «Финансовый план по городу Глухову составлен на основании инструкции для составления таких планов, изданной Министерством народного просвещения с некоторыми изменениями в образце приложения финансового плана, вызываемыми местными условиями и стремлением к большей наглядности» [11, арк. 203]. У місті знаходилося чотири училища, які утримувалися коштом міського бюджету. В них навчалося 544 учні та викладали 16 учителів, які отримували зарплатню також із міського бюджету. Для здійснення заходів щодо введення загального початкового навчання у Глухові встановлювався п'ятирічний термін, починаючи з 1911 р.; відповідно фінансовий обрахунок цих заходів здійснювався за кошторисом 1910 р. На початкову освіту у місті виділялося 8909 крб., у тому числі 1230 крб. допомоги Міністерства народної освіти. В цілому ж, відповідно до кошторису, витрати на освіту обраховувалися сумою в 19073 крб. [11, арк. 207 зв.].

Як зазначалося вище, оновлення шкільної мережі потребувало, насамперед, її розширення, тому окрім 14 існуючих комплектів (12-ти в міських школах і 2-х – у Білопільському приходському училищі) планувалося відкриття 10-ти нових, з яких 3 – шляхом розширення існуючих шкіл і 7-м – шляхом відкриття нових училищ: 3-х комплектного в готовій будівлі і 4-х комплектного в новозбудованій. У 1911 р. передбачалося розширення існуючих шкіл відкриттям 3-х нових комплектів (у Веригинському, Білопільському та Усівському училищах), запровадженням одного комплекту нової жіночої школи в будівлі

Веригинського училища. Для вирішення кадрового питання новостворених учбових закладів планувалося заохочувати до роботи учителів шляхом надання останнім по 100 крб. (окрім зарплатні 360 крб.) для вирішення квартирної питання [11, арк. 189 зв.].

У міському фінансовому плані організації заходів введення обов'язкового початкового навчання чітко обґрунтовувалися кошти на поточні шкільні витрати: «Размер необходимого расхода на оборудование исчислен по следующему расчету: классные скамейки 8 р. х 25 = 200 р., классные доски – 15 р. Шкаф и другая классная мебель – 35 р., пособия для учителей и наглядные пособия – 50 р., ученическая библиотека – 50 р. Расход на хозяйственные нужды исчислен по следующему расчету: на отопление, прислугу, доставку воды и мелкий ремонт в среднем исчислен 200 р. на комплект и кроме того в училищах, в которых квартир в натуре не будет, прибавлено 100 р. квартирных учителю. Согласно вышеперечисленному расход в 1911 г. на содержание приходских и начальных училищ в г. Глухове выразится в 13549 р.» [11, арк. 203 зв.]. На покриття зазначених витрат міста передбачалося отримати від Міністерства народної освіти по 390 крб. на існуючий і нововідкритий комплект, тобто 6240 крб., на устаткування нововідкритих комплектів – 800 крб., всього – 7040 крб. Отже, витрати на шкільну справу у Глухові у 1911 р. збільшувалися на 5810 крб. у порівнянні з 1910 р. [11, арк. 205].

У 1912 та 1913 рр. планувалося відкрити 2-й та 3-й комплект у новоствореному у 1911 р. училищі. Витрати на ці заходи обраховувалися відповідно в 1010 та 1040 крб. У 1914 р. у місті повинні були збудувати приміщення 4-х комплектної школи з відкриттям двох нових комплектів. Вартість споруди дерев'яної будівлі з квартирами для учителів відповідно до кошторису земства складала 16290 крб. У 1915 р. передбачалося відкриття останніх двох комплектів, які б забезпечували повноцінне запровадження загального початкового навчання у місті. Витрати мали скласти 1880 крб. Відомо, що у 1916 р. на розіток шкільної справи було профінансовано 15850 крб. [11, арк. 206 зв.]. Таким чином, завдяки ефективному поєднанню урядової та земської ініціатив протягом порівняно невеликого проміжку часу Глухів мав наблизитись до виконання поставленої мети.

Отже, на початку XX ст. Міністерство народної освіти у тісній співпраці з місцевим самоврядуванням здійснювали комплекс заходів, пов'язаних із розширенням мережі навчальних закладів та загальною модернізацією системи освіти, завдяки чому менше ніж за десять років у м. Глухові мало здійснитися запровадження

загальної початкової освіти. Однак із початком Першої світової війни успіхи на освітній ниві та закладені позитивні тенденції було знівельовано, що наклало свій відбиток на подальші трагічні події вітчизняної історії.

Посилання

1. Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції / Ф.Є. Лось – М., 1944. – 254 с.
2. Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России / Н.А. Константинов, В.Я. Струминский – М., 1953. – 340 с.
3. Дякин В.С. Земства и самодержавие в третье-июньской монархии / В.С. Дякин // Вопросы истории России XIX – начала XX века. – Л., 1983. – 196 с.
4. Кравченко Т.М. Основні етапи і результати реформування народної школи на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Багаліївські читання в НУА: Прогр. та матеріали IV Багаліїв. читань, Харків, 5 листоп. 2001 р. – Х.: Нар. укр. акад., 2001. – Ч. IV. – С. 65.
5. Гавриш Р.Л. Земська школа на Полтавщині. – Полтава: ВЦ «Археологія», 1998. – 7 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 354 с.
7. Жуков С.М. Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку XX століття / С.М. Жуков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – Вип. 11. – С. 212-221.
8. Російський державний історичний архів, ф. 1278., оп. 2., спр. 138.
9. Там само, ф. 1276, оп. 2., спр. 495.
10. Щепкин М.П. «Заботы» правительства о всеобщем обучении // Самоуправление. – 1907. – № 3. – С. 10.
11. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 1, спр. 579.

Мошик І.В. Внедрение всеобщего начального образования в Глухове в начале XX в.

В статье анализируются основные положения правительственного проекта внедрения всеобщего начального обучения в Российской империи в начале XX ст. и процесс реализации этого проекта в г. Глухове, а также исследуются проблемы функционирования начальных и средних школ города в обозначенный период.

Ключевые слова: правительственный проект, учреждения местного самоуправления, всеобщее начальное обучение, церковно-приходские школы, комплектное училище.

Moshik I.V. Introduction of general primary education in Hlukhiv at the beginning of the XX century.

The article analyzes the main provisions of a government project to introduce universal primary education in the Russian Empire in the early twentieth century and the process of realization of his project in Hlukhiv and studied problems in the functioning of primary and secondary schools in the city during this period.

Key words: government project, organizations of local government, general primary education, church schools, complete schools.

01.04.2014 p.

УДК 930:005(477.51-25) «1906/1920»

С.М. Фомська

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті зроблено аналіз історіографічного спадку проблеми діяльності громадського товариства «Просвіта» Чернігівщини в контексті реформаційних процесів культурно-освітнього виховання України за радянської доби.

Ключові слова: «Просвіта», історіографія, культурно-просвітницьке виховання, радянська влада.

Одну із основних груп історіографічних досліджень діяльності просвітницьких осередків Чернігівської губернії 1906–1920-х років становлять історичні праці радянського періоду. Вони, в свою чергу, характеризувалися домінуванням марксистсько-ленінської ідеології, яка здійснювала вплив на всі суспільні процеси та визначала основні напрями наукових досліджень. Незважаючи на ці особливості тоталітарного режиму, роботи вказаного періоду становлять невід’ємне джерело вивчення особливостей діяльності товариств «Просвіта» як складової ланки культурно-просвітницької роботи з робочим населенням.

У сучасних умовах активно досліджується культурно-духовне життя українського народу з найдавніших часів до сьогодення. Цікавими залишаються питання просвітницького руху по регіонах країни, в тому числі і на Чернігівщині. Історики досліджують праці різних історичних періодів, радянської доби також, наукову концепцію історії української культури. У зв’язку з цим постає необхідність історіографічного аналізу зазначеної проблеми.

У 1920–1960-х роках праці історіографічного плану не відзначаються своєю кількістю. Нечисленність наукових праць із вивчення діяльності просвітницьких товариств в регіонах України пояснюється самим змістом узагальнюючих видань з історіографії. Радянська історична наука розглядала регіональну історію у контексті загального стану розвитку процесів, що мали місце в Російській імперії. Історіографічні публікації тих часів давали загальне, часто не досить об’єктивне, уявлення про тенденції суперечливого розвитку історичних знань в Україні. Це дає підстави проаналізувати внесок радянських істориків у вивчення культурно-просвітницького руху в Україні на новому рівні.

Хоча переважна частина публікацій істориків радянського періоду присвячена освітянській сфері, в полі їх зору перебували й інші аспекти культурного будівництва в Україні. Один з них – культурно-освітницький рух, діяльність культурно-освітніх товариств та організацій. Увага радянських

істориків до їх діяльності була не випадковою, адже культурно-освітні організації, і, передусім, «Просвіти», були серйозним конкурентом більшовицької ідеологічної машини у боротьбі за вплив на свідомість українського населення.

Однією з перших робіт, в якій згадується діяльність просвітницьких товариств, була робота Г. Гринько «Начерк історії системи політпросвіти» [1, 1–57]. Головна увага автора була зосереджена на аналізі політосвітньої діяльності радянської влади в роки революції 1917–1920 рр. Автор викладає етапи становлення більшовицької політосвітньої системи, називає основні форми та методи її діяльності, підкреслюючи, що значні перешкоди її функціонуванню створювала саме діяльність «Просвіт». Г. Гринько пов'язує діяльність «Просвіт» із заможними прошарками українського населення і вважає, що найкращим виходом для більшовицької влади буде радянська цих товариств з відповідною ідеологічною переорієнтацією їх діяльності.

Питання, що стосувались культурного життя в Україні, безпосередньо діяльність культурно-просвітницьких товариств, цікавили також Я. Ряппо. У своїй статті «Просвещение на Украине за годы революции» автор висвітлює процес культурного будівництва в Україні у роки революції 1917–1920 рр. [2, 1–33]. Безпосередньо звернуто увагу на діяльність позашкільних та культурно-просвітніх організацій, котрі становили основну ланку організації народної освіти в Україні. Так, зародження та розквіт діяльності просвітніх установ припадав на перший період правління Тимчасового уряду. В цей час діяльність «Просвіт», на думку Я. Ряппо, була безсистемною та мала шовіністичний характер, але вони відігравали головну роль в період Української революції. З встановленням радянської влади вся різнобарвність культурно-просвітніх установ та організацій не могла вжитись в новій системі. Відповідно до розпоряджень владних структур позашкільне виховання дорослого населення організовувалось в політпросвітах та Наркомпросі, які намагались культурницькі організації шовіністичного характеру ліквідувати або реорганізувати. В цій системі «Просвітам» відводилась основна роль в організації політпросвітньої роботи на селі з питань радянської духовної культури.

Зміст дослідження М.О. Авдієнко «Народна освіта на Україні», висвітлює картину народної освіти в УРСР за 1922–1927 рр. [3]. Цікавими є висновки автора про те, що робота по організації позашкільної освіти в Україні в дорадянський період не проводилась. Царські жандарми всіма способами намагались придушити прояви культурно-просвітньої роботи, закриваючи та переслідуючи «Просвіти», бібліотеки та

клуби, діяльність яких могла нашкодити владі. Поміщицько-капіталістична влада в царській Росії вживала всіх заходів, щоб тримати народ у «темряві» та некультурності. В подальшому викладі матеріалу автор більше приділяв уваги освітнім проблемам народного виховання.

Аналізуючи зміст вищевказаних праць, можна зробити висновок, що автори конкретно діяльність «Просвіт», зокрема і регіональних, не вивчали, лише поверхнево торкались основних моментів в організації та співпраці просвітництва з органами радянської влади. Незважаючи на такого роду недоліки, сам факт існування та авторитетності «Просвіт» на Україні залишався незаперечним. До кінця 1920-х років радянська історична наука не була цілком і повністю підпорядкована ідеології, оскільки в 1920-ті роки лише починалося утвердження офіційно санкціонованої «ідеологічної та історичної правди». Зміст праць цих років характеризується чіткою власною позицією науковців, хоча переважна більшість їхніх досліджень не позбавлена зайвого емоційного забарвлення, що впливало на стиль викладення матеріалу.

Безпосередньо діяльність товариства «Просвіта» в Чернігові висвітлює Н.Л. Калениченков праці «Михайло Коцюбинський: Життя та творчість» [4]. В своїх дослідженнях автор приділив увагу просвітницькій діяльності талановитого письменника як першого голови товариства [4, 129–161]. На основі архівних матеріалів та особистого листування голови товариства на сторінках розвідки висвітлюється заснування та діяльність «Просвіти». Автор звернула увагу на відданість керманіча просвітницькій справі, відмітила наполегливість та творчість в організації заходів та проведення вечорів для місцевого загалу. Дослідниця розкриває конкретні факти, які стосувались організаційних моментів «Просвіти», як саме організовувались читання рефератів та на які теми, «співпраця» товариства з органами жандармського управління. Крізь призму висвітлення просвітницької роботи М. Коцюбинського, автор надав для загалу більш конкретну інформацію щодо існування товариства з посиланням на архівні матеріали.

В післявоєнні роки дослідження історії «Просвіти» загалом в Україні переходить в еміграцію, де українські вчені вивчають та узагальнюють досвід роботи товариств. Так, з нагоди 90-х роковин заснування «Просвіти» у Філадельфії Молода «Просвіта» ім. А. Шептицького видала книжку колишнього співробітника Головного Відділу В. Дорошенка «Просвіта, її заснування і праця. Короткий історичний нарис з додатками про «Просвіти» в інших країнах» [5]. В праці знайшла своє висвітлення досліджувана нами тема, оскільки крім

характеристики діяльності Галицької «Просвіти» була в скороченому вигляді дана інформація про роботу Наддніпрянських «Просвіт».

Автор замітки, вказуючи основні дати та короткий опис за хронологією діяльності Чернігівської «Просвіти», поставило губернське товариство в один ряд з іншими регіональними «Просвітами» України для загалу [5, 245].

У 1950–1960-х роках історична наука збагатилася цілою низкою вагомих досліджень з проблем вивчення культурного будівництва в Україні, зокрема організації культурно-просвітницьких товариств, в тому числі і «Просвіт». На наш погляд, на це мав вплив фактор – період «відлиги», що обумовив посилений інтерес до всіх галузей життя в цілому і до культурно-духовної зокрема.

Відповідно до вимог часу з'являється на світ праця «Культурне будівництво в Україні у 1921–1925 рр.» Г. Шевчука [6]. Автор приділив увагу питанням культурно-освітньої роботи на території України. Зокрема відтворено поетапність створення системи закладів політичної освіти, на які покладалось завдання культурного будівництва. Враховуючи авторитетність «Просвіт» по всій Україні, слід було рахуватися з цими просвітницькими осередками, хоча, на думку автора, їм не вистачало цілеспрямованості в роботі. Також дослідник доводив, що для «Просвіт» того часу була характерна різноманітність форм і методів роботи, переважно культурницького напрямку. Перебуваючи поза впливом політпросвіт, «Просвіти» в більшості своїй були місцями зосередження контрреволюційних елементів [6, 73]. На прикладі Чернігівської губернії автор наводить факти примусової «радянзації» «Просвіт», що перетворювали їх на сільбудинки та хати-читальні, – центри культпросвітньої роботи на селі. Звісно, в таких умовах члени просвітницьких організацій не мали змоги реалізовувати свої цілі щодо розвитку української культури і намагались чинити опір радянській владі. Автор через призму висвітлення основних принципів культпросвітньої роботи серед населення більшовицькими керівниками приділив увагу діяльності та реорганізації «Просвіт» в осередок поширення політичної освіти серед трудящих.

Зокрема І. Золотоверхий у своїй роботі «Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.)» змушений був визнати, що у 1919 р. сітка «Просвіт» продовжувала зростати, адже ці організації користувались великою підтримкою народу. Але діяльність «Просвіт» автор оцінює негативно. Головна їх вада – «аполітичність освітньої діяльності, відрив її від актуальних політичних завдань», серед яких важливе місце мало посідати творення

«соціалістичної народної культури». Тому в праці І. Золотоверхого «Просвіти» звинувачуються у тому, що вони надто ідеалізували та романтизували минуле, захоплювались непривабливими, «старими, віджилими традиціями, побутом, такими рисами національного характеру, які вже перетворилися на консервативні пережитки». Все це, на думку автора, було «виявом українського буржуазного націоналізму» [7, 216].

Колектив дослідників В. Афанасьєв, В. Ветров, С. Канавенко в своїй роботі «Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.)» приділили увагу організації позашкільної освіти в рамках загального процесу культурно-освітнього виховання дорослого населення [8]. Насамперед відмічена роль «Просвіт» як складової ланки системи «радянзації» суспільства [8, 10]. Вони за своїм статусом були культурницькими товариствами: проводили літературно-художні вечори, відкривали читальні, організовували спектаклі та концерти, розповсюджуючи українську культуру. Більшовицька партія не стала на шлях адміністративної ліквідації товариств, а навпаки розпочала роботу кадрової реорганізації «Просвіт» із залученням соціалістичних трудящих мас, для розповсюдження політпросвітніх знань. Так відбувалось і на території Чернігівської губернії [8, 20–21].

«Просвіти» поступово змінюють своє обличчя і стають на бік радянської влади. За твердженням авторів, правляча партія вирішила наповнити їх комуністичним змістом, щоб не спровокувати прихильників цих культурницьких товариств, а навпаки радянизувати. Однак «Просвіти», за статутами, проводили більш культурницьку роботу, слабо пов'язуючи її з завданнями соціалістичного будівництва і тому поступово були злиті з новоствореними сільбудами та хатами-читальнями.

У працях істориків радянського періоду незмінно витримувалась компартійна оцінка «Просвіт» як шкідливих націоналістичних організацій, які ведуть антирадянську діяльність. Власне, форми й методи діяльності «Просвіт» радянськими істориками глибоко не досліджувались, головна увага зосереджувалась на вивченні культурно-освітньої діяльності більшовицьких організаційних структур.

Слід звернути увагу на збірку документів та матеріалів про видатного українського письменника М. Коцюбинського, які висвітлюють його громадську та суспільну діяльність [9]. В даній доробці зібрані раніше невідомі архівні матеріали та документи, що підтверджують досить активну громадську діяльність першого голови Чернігівської «Просвіти». Автор статті-коментарю щодо діяльності товариства

зазначив, що в основі роботи просвітян було розповсюдження духовної культури українського народу, але разом з тим проводилась антиросійська програма виховання дорослого населення. Незважаючи на висвітлення більш конкретних фактів, дослідження методів та форм роботи просвітян, все одно виклад матеріалу проводився в комуністичному обрамленні.

Цінну інформацію для вивчення діяльності товариства «Просвіта» по всій Чернігівській губернії за 1906–1911 роки містить видання «Коцюбинський М.М. Листи» в 7-ми томах [10]. Опубліковане листування між М. Коцюбинським та його соратниками, колегами, товаришами, учнями та іншими однодумцями розкриває цінний матеріал для вивчення форм і методів, умов існування губернської «Просвіти» та її філій в Козельці, Ніжині. За умов зберігання датування та авторського тексту, надається можливість встановити певну хронологію подій того часу, дізнатись прізвища діяльних членів товариств та інших людей, що брали активну участь в роботі просвітницьких організацій [10, 68–172].

Діяльності «Просвіт», співпраці просвітян з українськими національними урядами протягом 1917–1920 рр. торкаються у своїх працях у 60–80-ті рр. XX ст. й інші діаспорні дослідники – І. Крилов, І. Коляска, Г. Ващенко, Р. Млиновецький, Ю. Шевельов [11]. Слід також назвати узагальнюючу роботу «Сторіччя матері «Просвіти»: нарис історії матірнього товариства «Просвіта» і огляд просвітніх товариств у Канаді» [12], що вийшла у 1968 р. до 100-річного ювілею цієї організації. Проте і в цих працях як джерела переважають мемуари, відчувається нестача документальних матеріалів, які перебували у радянських архівних установах, що не дозволило їх авторам глибоко і всебічно розкрити діяльність товариства в роки Української революції, особливо просвітнянського руху на території Наддніпрянщини.

Отже, здійснений історіографічний аналіз засвідчив, що дослідники радянського періоду (1920–1980 рр.) підходили до розгляду діяльності товариств «Просвіта» суб'єктивно, зберігаючи принципи присутності комуністичних начал. «Просвіти» були представлені як складовий елемент радянської ідеології, що мав розповсюджувати політпросвітні цілі серед простого народу. Деякі дослідники взагалі вважали недопустимим існування таких націоналістичних угруповань на території України, пропонуючи якомога швидше їх ліквідувати. Інша частина істориків та науковців розглядала авторитетність «Просвіт» позитивно, яку слід було використати шляхом реорганізації «в середині» товариств. Але представники обох точок зору були негативно налаштовані щодо діяльності «Просвіт» і намагались всілякими

способами її дискредитувати.

Посилання

1. Гринько Г. Очерк истории системы политпросвета // Путь просвещения. – 1922. – № 2. – С. 157.
2. Ряппо Я. Просвещение на Украине за годы революции // Путь просвещения. – 1922. – № 2. – С. 1–33.
3. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. – Харків: Друк. ім. Фрунзе, 1927. – 102 с.
4. Калениченко Н.Л. Михайло Коцюбинський: Життя і творчість. – К.: Акад. наук УРСР, 1956. – 272 с.
5. Дорошенко В. «Просвіта», її заснування і праця: короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах. – Філадельфія: Видання «Молода Просвіта» ім. митр. А. Шептицького, 1959. – 102 с.
6. Шевчук Г.В. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. – К.: Акад. наук УРСР, 1963. – 428 с.
7. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.). – К.: Вид-во «Радянська школа», 1961. – 325 с.
8. Афанасьєв В.В.; Ветров В.О.; Канавенко С.А. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.). Учебний посібник. – Х., 1968. – 146 с.
9. М.М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації / Вступ. стаття, приміт. та упорядкування Н.Л. Калениченко. Відп. ред. П.Й. Колесник. – К.: «Наук. думка», 1968. – 191 с.
10. Коцюбинський М.М. Листи // Твори в 7-ми томах. – Т. 6. Листи (1905–1909) – К.: Наукова думка, 1975. – 311 с.
11. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1919 рр.). – Мюнхен, 1956; Коляска І. Освіта в радянській Україні: дослідження дискримінації і русифікації. – Торонто, 1970; Ващенко Г. Вони теж дали свій вклад. – Мюнхен, 1958. – Ч. 49; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. – Торонто, 1978; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – Нью-Йорк, 1987.
12. Сторіччя матері «Просвіти»: нарис історії матірнього товариства «Просвіта» і огляд просвітніх товариств у Канаді. – Вінніпег, 1968. – 309 с.

Фомская С.М. Освещение деятельности Черниговской «Просвита» в историографии советского периода

В статье проанализировано историографическое наследие проблемы деятельности общественных организаций «Просвита» Черниговщины в контексте реформационных процессов культурно-просветительного воспитания Украины при советской власти.

Ключевые слова: «Просвита», историография, культурно-просветительское воспитание, советская власть.

Fomska S.M. The illumination of Chernihiv «Prosvita» activity in historiography of the soviet epoch.

The article analyses the historiographical inheritance of the problem of the activities societies «Prosvita» of Chernihiv region in the context of reformation processes of cultural – educative upbringing in Ukraine of Soviet rule.

Key words: «Prosvita», historiography, cultural – educative upbringing, Soviet rule.

14.03.2014 р.

ДО ПИТАННЯ РОЗБУДОВИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ СИСТЕМИ НАУКОВИХ УСТАНОВ У 1920-х РОКАХ: СТВОРЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ В НІЖИНІ

У дослідженні розглядається процес створення в Ніжині на початку 1920-х років однієї з перших у радянській Україні професійної науково-дослідної установи – Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Виділено та проаналізовано складові даного процесу: причини та передумови, етапи, місцевий науковий потенціал; визначені персоналії, причетні до появи означеної наукової установи.

Ключові слова: історіографія, система науково-дослідних установ, Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови, Ніжинська вища школа.

Процес історичного пізнання, що зазнав якісних, насамперед теоретико-методологічних, змін упродовж останніх двох десятиріч, спонукає до пошуку нових знань та переосмислення вже набутих. Відтак, подальший поступ планомірно й методично заповнює «білі плями» на шляху цього пізнання.

Історія історичної науки викликає постійний інтерес у дослідників. Сучасна історіографія містить потужний пласт таких розвідок, присвячених, зокрема, історії розвитку історичної науки упродовж першого десятиріччя існування радянської влади на теренах сучасної України. Цей час ознаменований бурхливим розвитком історичної науки й становленням системи наукових установ, першість серед котрих тримала Всеукраїнська Академія наук. Проте, паралельно, в межах курсу одержавлення науково-дослідної роботи, йшла розбудова іншої вертикалі – мережі підпорядкованих Головному управлінню професійної освіти Народного комісаріату освіти Української СРР (Укрголовпрофосу) науково-дослідних інститутів і кафедр.

Першою – і на довгий час єдиною – розвідкою щодо мережі науково-дослідних установ історичного профілю в УСРР міжвоєнного періоду є стаття Н.В. Комаренко, де було означено коло таких закладів й охарактеризовано їх діяльність лише в цілому [див.: 14]. Вже на сучасному етапі, після розпаду СРСР, дана тематика потрапила до сфери вивчення національної історіографії пострадянських держав, насамперед української. Сучасні українські дослідники почали вивчати як окремі заклади цієї мережі загалом, так і окремі аспекти їх діяльності. Так, на сьогодні є дослідження О.Б. Богдашиної, С.П. Падун, О.В. Приня, В.І. Ульяновського, О.В. Юркової й інших щодо українських історичних установ 1920-х – початку 1930-х років у Харкові, Києві, Катеринославі (Дніпропетровську), Кам'янці-Подільському [див.: 1; 2; 21; 22; 28; 35].

Щодо існування подібної установи в Ніжині в сучасній історіографії також наявний певний

масив досліджень. Так, ще на початку 1990-х років з'явилися оглядові розвідки В.М. Бойко та О.Д. Бойка [див.: 3–5]. Тоді ж почалося – і триває до теперішнього часу – вивчення окремих аспектів її діяльності у працях чернігівських дослідників О.Б. Коваленка, А.М. Острянка та В.В. Ткаченка [див.: 13; 16–18]. Звісно, про діяльність у межах означеної науково-дослідної установи в Ніжині згадується в біографічних дослідженнях її співробітників [див.: 6; 20; 34]. Різні епізоди й сторони діяльності ніжинських науковців, об'єднаних у 1920-х роках у межах діяльності вказаної кафедри, досліджені також у роботах С.Ю. Зозулі [детальніше бібліографію див.: 29].

Однак, ані в указаних дослідженнях певних аспектів діяльності ніжинської науково-дослідної установи 1920-х років, ані в узагальнюючих роботах щодо діяльності як окремих установ, так і загалом мережі науково-дослідних закладів системи Укрголовпрофосу причини й передумови створення згаданої кафедри в Ніжині досі не досліджувалися. Також у розрізі створення даної науково-дослідної установи в Ніжині досі в історіографії не аналізувався науковий кадровий персонал, що уможливив подальше існування створеної установи. Детально не вивчався шлях власне створення кафедри, не аналізувалися особливості цього процесу, роль місцевих і загальнодержавних факторів. Якраз виходячи з розуміння цього й мотивовано подальший виклад даного дослідження.

Створення в УСРР мережі науково-дослідних установ безпосередньо пов'язано з реформуванням системи вищої освіти в радянській Україні на початку 1920-х років [32, арк. 1]. Дореволюційні університети та прирівняні до них у статусі навчальні заклади розглядалися радянською владою як «розсадники буржуазних ідей» [33, арк. 19], де наукова робота не узгоджувалася з навчальним процесом, була цілком неконтрольованою, позаяк велася професорами на власний розсуд [32, арк. 2]. Нова система вищої освіти мала залишити вищим навчальним закладам лише освітню функцію: підготовку для народного господарства спеціалістів у різних галузях відповідної кваліфікації, а також вчителів середніх шкіл і технікумів [33, арк. 20]. Вирішення ж наукових проблем і підготовку кадрів для вищої школи було покладено на новостворювані науково-дослідні інститути (далі – НДІ) й науково-дослідні кафедри (далі – НДК).

На думку одного з фундаторів мережі НДІ та НДК в УСРР С.Ю. Семківського, науково-дослідну роботу, «свободную от забот о преподавании, направленную на отыскание и проверку новых методов, предположение новых путей в науке», слід було будувати в першу чергу за принципом плановості, єдності науки з масами; вона мала стати інструментом у перетворенні навколишнього світу [25, 7–8]. Крім

того, НДІ та НДК мали стати центрами підготовки кадрів наукових працівників і нової професури для радянської вищої школи [25, 13].

Одночасно з уніфікованим перетворенням усіх вищих навчальних закладів УСРР в інститути народної освіти (далі – ІНО), почали виникати й перші НДІ та НДК. Так, протягом другої половини 1921 р. в Харкові їх було створено 38; в інших містах України велася підготовча робота щодо створення подібних інституцій. Загалом наступного року планувалося довести кількість науково-дослідних установ в УСРР до 100, з-поміж яких одна НДК мала постати в Ніжині [23, 119].

Однак, вважати ініціативу організаційного оформлення професійної наукової роботи в Ніжині на початку 1920-х років такою, що йшла виключно з боку керівних радянських органів, не досить коректно. Кількарічний процес реорганізації Ніжинського історико-філологічного інституту (далі – НІФІ), змінивши кілька варіацій, у середині 1920 р. закінчився створенням Ніжинського науково-педагогічного інституту (далі – ННПІ) [17, 32]. Згідно статуту новоствореного інституту відтепер тут мали готувати фахівців для різних галузей народного господарства, в т.ч. і для наукової роботи, а кожен із 4-х факультетів – гуманітарний, фізико-математичний, природничий, педагогічний – мав вирішувати окремі наукові завдання [30, арк. 291]. Крім того, з ініціативи директора ННПІ П.В. Тихомирова було створено спеціальну комісію щодо заснування при інституті Наукової академії, яка мала об'єднати викладачів-науковців і забезпечити підготовку молодих наукових кадрів (щоправда, «в ближайшее время только по разряду гуманитарных наук» [30, арк. 259]). Проте, ця ідея залишилася нереалізованою через невизнання існування самого ННПІ з боку Народного Комісаріату Освіти УСРР. Наприкінці 1920/1921 навчального року питання про організацію наукової роботи в ННПІ знову набуло актуальності. На засіданні Ради інституту 21 травня 1921 р. професор В.І. Резанов запропонував утворити при інституті Академію теоретичних знань, зауваживши про доцільність розроблення її статуту тільки після «выяснения положения истории и филологии в плане предметов преподавания в высшей школе» [7, арк. 21 зв.]. З'ясувати ці питання доручили П.В. Тихомирову, В.П. Новодворському та У.Р. Фохту, що мали звітувати в Харкові про роботу інституту. Натомість із Харкова вони привезли звістку про ліквідування ННПІ і організацію на його основі Ніжинського інституту народної освіти (далі – ІНО) [7, арк. 24 зв.].

Фактичне пониження статусу навчального закладу в Ніжині та позбавлення його права на науково-дослідну й науково-педагогічну роботу викликало цілком зрозуміле невдоволення серед викладачів новоутвореного ІНО. Так, на засіданні

Ради інституту в червні 1921 р. один із викладачів – С.М. Ніконов – зазначав, що відтепер прирівняний у дореволюційний час за статусом до університету вищий навчальний заклад без наукових функцій ставав, хіба-що, трішки вище за вчительську семінарію; в інституті ж потрібне «не только практическое, но и теоретическое образование» [7, арк. 25]. Такий стан справ пояснює ентузіазм, із яким сприйняли в ІНО пропозицію Відділу підготовки робітників освіти НКО УСРР від 6 червня 1921 р. про надання мотивації щодо ведення наукової роботи в Ніжині [31, арк. 2]. Тоді ж від Головного управління професійною освітою НКО УСРР (Укрголовпрофосу) надійшла пропозиція створити в Ніжині окрему НДК [10, арк. 1].

Протягом літа 1921 р. відбулося 5 нарад професорів ІНО, на котрих детально обговорювалися можливі шляхи організаційного оформлення наукових студій у Ніжині [31, арк. 2]. В результаті цього на останній з означених нарад 22 серпня 1921 р. було остаточно затверджено пропозиції до Укрголовпрофосу щодо створення в Ніжині на базі місцевого інституту Асоціації науково-дослідних кафедр у складі трьох ННДК на чолі з тодішнім ректором ІНО П.В. Тихомировим [31, арк. 2 зв.].

Мотивацією до створення НДК античної культури, крім апелювання до тривалої місцевої дослідницької традиції, слугувало розуміння актуальності дослідження античної тематики в сучасній світовій науці ще з часу Великої Французької Революції та важливості знання класичних мов для розвитку науки, суспільства тощо [31, арк. 3]. Здекларовані напрями майбутніх дослідів із римської словесності й історії давнього світу, історії філософії, грецької словесності та візантійської історії відповідали як достатній джерельній базі (фондам Фундаментальної бібліотеки колишнього НІФІ, майже стовідсотково укомплектованої тематичною науковою періодикою дореволюційного часу), так і наявним інтелектуальним силам – кожен із напрямів мав очолити досвідчений фахівець – І.І. Семенов, П.В. Тихомиров, І.Г. Турцевич [31, арк. 3]. Особливо цікавим є намір заснувати при кафедрі Перекладацьку комісію, що вважалося ніжинськими вченими пріоритетним, з огляду на тогочасні обставини, «когда изучение классических языков в России и Украине отменено» [31, арк. 3 зв.].

Дослідження проблем історії України викладачами НІФІ та ННПІ, що протягом 1910-х років перетворилися на окремих напрям, диференціювавшись від дослідження «отечественной» історії [19, 12] (в загальноімперському розумінні цього терміну), уможливили прогнозування створення в межах Асоціації – НДК української історії з напрямками досліджень: історія України; давньоруська історія й археологія; російська й українська

історія нового часу, – персонально закріпленими за Г.А. Максимовичем, В.Г. Ляскоронським і М.М. Бережковим [31, арк. 3 зв.]. Окрім наявних інтелектуальних сил – викладачів-науковців, здібної студентської молоді – потреба створення цієї НДК мотивувалася багатою історіографічною та джерельною базою: книжкові й рукописні фонди тієї ж Фундаментальної бібліотеки НІФІ, матеріали архівів Ніжина, Чернігова, Києва тощо [31, арк. 4]. Загалом необхідність студіювання історії України майбутнім співробітникам кафедри вбачалася з огляду на те, що «история Украины, которая имеет в своём прошлом и настоящем так много великих и ярких событий и особенностей, как внутреннего, так и внешнего характера, довольно мало изучена и разработана. Особенно мало изучена история Левобережной Украины» [31, арк. 3 зв.]. Основним предметом досліджень мали стати історія Лівобережної України XVIII ст., джерелознавчі й археологічні студії [31, арк. 3 зв.].

Окремо мала постати НДК російсько-української філології, увібравши в себе багаті, понад сорокарічні традиції славистичних студій професури НІФІ [24, 108–130]. Майбутні філологічні студії цієї кафедри мали спиратися на дослідження провідних на той час ніжинських професорів-філологів: з історії російської та західної літератури В.І. Резанова та з російського й українського мовознавства, української літератури, церковнослов'янської мови О.С. Грузинського [31, арк. 4]. Крім дослідницької традиції, потужного пласту філологічної літератури в фондах інститутської бібліотеки, швидкому зміцненню і зростанню цієї НДК мала сприяти наявність потужного кадрового резерву – кількох викладачів, що активно займалися науковою роботою, більше десяти здібних випускників НІФІ, ННПІ та дореволюційних Ніжинських вищих жіночих курсів [31, арк. 4 зв.].

Однак, ще на початку липня 1921 р. НКО УСРР дав зрозуміти, що затвердить у Ніжині й буде фінансувати лише одну НДК. Рішенням Малої Колегії НКО УСРР від 2 липня 1921 р. Чернігівському губернському відділу народної освіти було запропоновано скоротити один або два з наявних трьох – Чернігівського, Ніжинського та Глухівського – інститутів народної освіти на території губернії, паралельно розглянувши можливість утворення однієї НДК [7, арк. 24 зв.]. Цим можна пояснити рішення Бюро НІНО від 8 вересня 1921 р. порушити клопотання перед Укрголовпрофосом про створення єдиної НДК при інституті, але у складі трьох секцій, котрі відповідали б напрямам діяльності науково-дослідних кафедр Асоціації [8, арк. 2].

Восени 1921 р. процес творення НДК у Ніжині дещо загальмувався. НКО УСРР зволікав із її затвердженням, вирішуючи більш нагальні справи – у структурі НКО УСРР відбувалася ротація

підрозділів, зокрема у стані затвердження знаходився новостворений Науковий Комітет Укрголовпрофосу, в підпорядкуванні котрого відтепер мали перебувати всі створювані науково-дослідні установи України [15, 106–107]. Щоправда, керівництво НІНО, а також окремі професори робили спорадичні спроби «просунути» справу. Так, наприкінці 1921 р. директор інституту П.В. Тихомиров після поїздки до Харкова у службових справах доповідав на засіданні Бюро НІНО, що справа з утворенням НДК знаходиться на розгляді Укрголовпрофосу, а також про обговорення з головою Наукового Комітету С.Ю. Семківським кандидатур на керівні посади майбутньої кафедри в Ніжині [9, арк. 2]. Очевидно, певні моменти щодо існування НДК в Ніжині в академічних колах Києва обговорював В.Г. Ляскоронський, куди – за його словами – він був відряджений у середині червня 1921 р. «задля переговорів про утворення науково-дослідної кафедри і вербування на цю кафедру спеціалістів з давньої історії та філології» [12, арк. 2]. Але інформацію, чи дійсно такі перемовини В.Г. Ляскоронського відбувалися, допоки перевірити не вдалося.

На початку 1922 р. професором НІНО О.С. Грузинським було складено для Наукового Комітету доповідну записку «Наукове життя в Ніжині», в цілому ідентичної до складеної В.І. Резановим за півроку до цього мотивації щодо створення в Ніжині Асоціації науково-дослідних кафедр, але вже стосовно єдиної НДК історії культури [31, арк. 29–30]. Він же був основним доповідачем на засіданні Наукового Комітету 27 січня 1922 р., де було ухвалено створити в Ніжині окрему НДК; затверджено її назву, структуру та попередній штатний розпис [31, арк. 26]. Так, у поданні до Укрголовпрофосу керівником кафедри пропонувалося затвердити П.В. Тихомирова, керівниками секцій – В.І. Резанова, В.Г. Ляскоронського, П.В. Тихомирова; дійсними членами – М.М. Бережкова, О.С. Грузинського, Г.А. Максимовича, І.І. Семенова, І.Г. Турцевича; науковими співробітниками – М.К. Волинського, В.О. Заболоцького і К.Л. Неверову; єдиним аспірантом від початку створення кафедри мав стати В.А. Михальський [11, арк. 6]. На цьому ж засіданні Наукового Комітету Укрголовпрофосу НКО УСРР О.С. Грузинський пропонував утворити у складі кафедри четверту секцію – педагогічну, – але за відсутності документально оформленої мотивації щодо її створення столичні науково-освітні функціонери на цю пропозицію ніжинського вченого не пристали [31, арк. 6].

Останньою крапкою в утворенні НДК в Ніжині стало затвердження рішення Наукового Комітету на засіданні Малої Колегії Укрголовпрофосу НКО УСРР 17 лютого 1922 р. Доповідачем цього разу був С.Ю. Семківський і за його поданням

зібрання ухвалило «науково-дослідчу кафедру історії культури та мови в Ніжині затвердити з 1.ІІ у складі 3-х секцій, скоротивши її особовий склад до одного завідувача та одного дійсного члена на кожну секцію» [31, арк. 2].

Таким чином, після майже дворічної підготовки, жвавого обговорення форм і змісту майбутньої науково-дослідної роботи, а також спираючись на потужний досвід такої роботи на теренах зреформованого історико-філологічного та науково-педагогічного інституту в Ніжині з 1 лютого 1922 р. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови офіційно розпочала своє існування, ставши майже на десятиріччя центром і професійних, і аматорських (красназавчих) наукових досліджень на теренах Південної Чернігівщини та Північної Полтавщини – Ніжинської, Конотопської, Борзнянської, Роменської, Прилуцької округ. Загалом, науково-дослідна кафедра в Ніжині стала першою професійною науково-дослідною установою на території Лівобережної України, заклавши підмурки сучасного розвитку наукових студій в означеному регіоні.

Посилання

1. Богдашина О.М. Головні напрямки науково-організаційної та громадсько-політичної діяльності Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія (1921–1934 рр.) / О.М. Богдашина // 36. наук. пр. викладачів та аспірантів іст. ф-ту / Харк. держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 1993. – Вип. 1. – С. 76–88.
2. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921–1934 рр.) / Богдашина О.М. – Х.: ХДПІ, 1994. – 195 с.
3. Бойко В.М. Досвід та уроки діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови по здійсненню політики українізації / Бойко В.М., Бойко О.Д. // Література і культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 47–52.
4. Бойко О.Д. Дослідницька кафедра Ніжинського інституту народної освіти / Бойко О.Д. // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120–127.
5. Бойко О.Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури та мови в історичному контексті / Бойко О.Д. // Література і культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 38–46.
6. Верба І.В. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / І.В. Верба, М.О. Самофалов. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010. – 195 с.
7. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 11, 32 арк.
8. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 13, 104 арк.
9. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 276, 2 арк.
10. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 279, 25 арк.
11. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 281, 311 арк.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 90, од. зб. 2, 12 арк.
13. Коваленко О., Острянюк А. // Спеціальні історичні дослідження і України: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія; Ін-т історії України НАН України. – К., 2000. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 341–351.
14. Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках / Комаренко Н.В. // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 33–48.
15. Научний Комітет Укрґлавпрофобра // Наука на Україні. – 1922. – № 1. – С. 106–107.
16. Острянюк А. Ніжинська історична школа в українській історіографії кінця XIX–першої третини XX ст. / Острянюк А. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 75–82.
17. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.) / Острянюк А. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 31–38.
18. Острянюк А. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому? / Острянюк А. // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2003. – Вип. 21. – С. 110–112.
19. Острянюк А.М. Ніжинська історична школа: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / А.М. Острянюк : НАН України, Ін-т укр. археогр. та джерелознав. ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 17 с.
20. Павленко Л.А. Науково-педагогічна та громадська діяльність Євгена Рихліла: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Л.А. Павленко : Чернігов. Нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – 18 с.
21. Падун С.П. З історії розвитку науково-дослідної кафедри українознавства при Катеринославському (Дніпропетровському з 1926 р.) інституті народної освіти (1921–1930 рр.) / Падун С.П. // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнародної наукової конференції (17–18 травня 2002 р.). Секція «Новітня історія України». – Луганськ, 2002. – С. 87–91.
22. Принь О.В. Наукове товариство на Донеччині: міфи та реалії XX століття / О.В. Принь // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2013. – Вип. 24. – С. 214–221.
23. Розкладка научно-дослідницьких кафедр УССР // Наука на Україні. – 1922. – № 1. – С. 119.
24. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990 / Г.В. Самойленко. – Нежин, 1993. – С. 108–130.
25. Семковский С. Задачи научно-исследовательских кафедр УССР / Семковский С. // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 7–8.
26. Ткаченко В.В. Красназавча діяльність ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови у 20-х рр. / Ткаченко В.В. // Література та культура Полісся. – Чернігів, 1990. – С. 103–104.
27. Ткаченко В.В. Проблеми історії України в дослідженнях Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (20-ті рр.) / Ткаченко В.В. // Історія України: Дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С. 104–105.
28. Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П.Василенка: Нові матеріали / Ульяновський В.І. // Українська: Архівні студії. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 5–54.
29. Центр пам'яткознавства (1991–2010): Бібліогр. показ. / гол. ред. О.М. Титова, упор.: Титова О.М., Колосок Б.В., Бичковська Г.М.; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – С. 50–55.
30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. Р–166, оп. 1, од. зб. 826, 326 арк.
31. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. Р–166, оп. 2, од. зб. 464, 269 арк.
32. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. Р–166, оп. 3, од. зб. 405, 461 арк.
33. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. Р–4805, оп. 1, од. зб. 23, 183 арк.
34. Шевченко А.Ю. М.Н. Петровський та його внесок в українську історичну науку 20-х – початку 50-х рр. XX століття: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / А.Ю. Шевченко:

Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.

35. Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930) / Оксана Юркова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 433 с.

Зозуля С.Ю. К вопросу развития системы научных учреждений в советской Украине в 1920-х гг.: создание научно-исследовательской кафедры в Нежине

В исследовании рассматривается процесс создания в Нежине в начале 1920-х гг. одного из первых в Советской Украине профессионального исследовательского учреждения – научно-исследовательской кафедры истории культуры и языка. Выделены и проанализированы составляющие данного процесса: причины и предпосылки, этапы, местный научный потенциал; определены персоналии, причастные к появлению указанного научного учреждения.

Ключевые слова: историография, система научно-исследовательских учреждений, Нежинская научно-исследовательская кафедра истории культуры и языка, Нежинская высшая школа.

Zozulya S.Yu. To the question of development of scientific institutions in the Soviet Ukraine in 1920s.: creating the research department in Nizhyn

The study examined the process of creating in Nizhyn in the early 1920s the one of the first in the Soviet Ukraine professional research institution – the research department of history of culture and language. The are isolated and analyzed the components of this process: the causes and background, stages, local scientific potential; defined personalities involved in the emergence of the scientific establishment.

Key words: historiography, the system of scientific research institutions, Nizhyn Research Department of the History of Culture and Language, Nizhyn Higher School.

12.01.2014

УДК 930.2:378(09)(477.51-25) «1920/1930»

О.Ю. Пригорницька

ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ РОЛІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (1920–1930 РР.)

У статті проаналізовані праці попередніх років, що стосувалися теми освіти в УСРР загалом та в місті Чернігові зокрема. Звернено особливу увагу на історичні праці, у яких характеризувалася роль Чернігівського інституту народної освіти в соціокультурному житті регіону початку ХХ ст.

Ключові слова: соціокультурна діяльність, інститут народної освіти, історіографія, УСРР, Чернігів, ХХ століття.

Історики ХХІ ст. переосмислюють радянський досвід ведення освітніх справ задля віднайдення позитивного досвіду, який можна буде застосовувати на практиці в Україні. Останнім часом серед наукового загалу поживався інтерес до вивчення

історії України 20–30-х рр. ХХ ст., що пояснюється прагненням викрити сталінізм, дослідити суть тоталітарної влади та показати її історичні витoki. Глибоке наукове дослідження цих проблем є одним з гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві [30, 137]. Із цією метою проводиться дане дослідження історії Чернігівського інституту народної освіти (ЧІНО), спадкоємцем навчально-методичних, наукових та громадських справ якого виступає сучасний Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка.

До цього часу історія ЧІНО не була предметом спеціального дослідження. Праці, які торкалися цього питання, можна поділити на групи за хронологічним принципом: 1) радянської доби та 2) років незалежності України. За проблемним принципом їх можна поділити на наступні групи: узагальнюючі праці з культури, історії, педагогіки УСРР у 1920–1930 рр., де побіжно згадується Чернігів [7; 8; 12; 13; 19; 24; 28; 49; 50]; аналітичні праці з тем педагогіки та вищої школи в УСРР представлені такими авторами, як В.П. Кравець [20], В.І. Пітов [6], М.В. Левківський [26], Г.І. Ясницький [56], О.В. Сухомлинська [31], А.І. Кузьмінський [22], Л.В. Артемова [1], О.В. Філоненко [46], О.Є. Місечко [29]; 2) праці з окремих питань історії ЧІНО написані І.В. Непотенко [32], В.П. Коваленком, О.Б. Коваленком, Л.В. Ясниською [15], М.О. Носком [5; 33], О.Ф. Явоненком [51; 52; 53; 54; 55], О.Ю. Кульбицьким [23], С.Я. Суярком [43], Н.М. Кузьменком [21], В. Сапоном [40]. Історичному розвитку окремих факультетів сучасного Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка присвячували наукові статті О.В. Бобир [2; 3; 4], О.Б. Коваленко [16; 17; 25], М. Тищенко [44]. Про першого директора Чернігівського учительського інституту та викладача ЧІНО О.П. Фльорова писали Ю.М. Носко [34; 35], Л.А. Сердюк [41] та ін. [39]. Щодо інших викладачів ЧІНО – О.Б. Коваленко [18], В.В. Ткаченко [45]; 3) бібліографічні праці з історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та його попередника – Чернігівського інституту народної освіти [36; 37; 46; 47].

У період дослідження освітніх питань радянськими істориками вони висвітлювалися з позицій марксистсько-ленінської ідеології, класового підходу. Дослідники ідеалізували модернізацію владою навчально-виховної системи, завоювання культурної революції. Питаннями, на які звертали підвищену увагу автори наукових праць, виступали склад студентства: національна та класова приналежність, роль у розбудові соціалістичного життя [6, 52–57; 56, 192–228].

Серед робіт, присвячених розвитку національного шкільництва та вищої освіти, зокрема, слід

відзначити монографію «Історія освіти в Україні» С.О. Сірополька 1937 р. [42]. Вона стала першою узагальнюючою працею з цієї проблеми й належить до кращих надбань української наукової думки. Автор обґрунтував уявлення про українську освіту як окрему, а не периферійну частину російської. Актуальні його думки щодо особливої ваги у пробудженні національної свідомості українського народу, у розвитку його культури, народної освіти, дошкільного виховання, шкіл, а також системи позашкільної освіти, українських книгозбірень, книгарень, музеїв, театрів, хорів. Національна освіта, з погляду вченого, є найголовнішим чинником культури народу та її поступу. «Держава і нація, – підкреслював він, – без високого рівня освіти – суспільство без майбутнього» [42, 651–787]. Отже, маємо єдину цілісну концепцію історії української освіти від дохристиянських часів до 20-х рр. ХХ ст. включно. Своїм науковим доробком С. О. Сірополько сприяв інтеграції української наукової думки до світової науки.

Ґрунтовні дослідження проведені колективом краєзнавців Чернігівщини, які вилилися в працю «Півстоліття невтомної праці» за редакцією В. І. Півтораки [38]. У ній зібрані факти з часу заснування в 1916 р. Чернігівського учительського інституту до 1966 р. включно. Важливим для питання, що розглядається в даній статті, є висвітлення початкового етапу (1920–1930 рр.) існування сучасного Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. На перших сторінках даного видання описано події інститутського життя за радянської доби, прослідковано за змінами назв цього вищого навчального закладу, його структури, навчальних програм. Авторами нарисів історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка згадано прізвища перших ентузіастів-викладачів та їх рівень наукової підготовки, охарактеризовано соціальний і національний склад студентства ЧІНО [38, 3–20].

У період незалежності України відбувається перегляд попередніх підходів аналізу історичних джерел та застосовується плюралістичний. Вищу освіту сучасні дослідники розглядають як важливу складову будівництва громадянського суспільства та підґрунтя культурно розвинутої нації, звертаючи увагу в першу чергу на соціокультурну роль вищих закладів освіти [20, 175–266; 25, 4; 31, 163–175]. Так, обґрунтовано, що не дивлячись на соціальні, політичні, економічні та особисті обставини, кадрова ситуація в ЧІНО, яка склалася на базі місцевих наукових традицій, привела до наукових розробок у галузі краєзнавства, літературо- та мистецтвознавства, загальної історії тощо [27, 214]. Цими темами займалися відомі педагоги, які працювали в ЧІНО. Серед них історик, кандидат класичної філології (читав предмет «Російська мова») та філософії,

завідувач Чернігівського робітничого факультету [10, 57], літературознавець, дослідник з питань літературного краєзнавства, який співпрацював з М.С. Грушевським, збираючи відомості про провідні осередки громадського руху та їх діячів у Чернігові [11, 243], Борис Михайлович Шевелєв (1893–1938). Займаючи активну громадську позицію, він був науковим співробітником Чернігівського історичного музею (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.), членом Чернігівської архівної комісії, Комісії Лівобережної України Історичної секції ВУАН, Чернігівського наукового товариства при ВУАН [11, 287]. Станом на 18 жовтня 1922 р. він мав готові до друку праці: «Залежність Л.М. Толстого від Спінози в релігійно-філософських творах», «Пошуки у творчості А.П. Чехова», «Л. Глібов як романтик», «Філософія Г. Сковороди» [9, 99]. Але доля цього видатного діяча Чернігова була затьмарена арештами (1921, 1930, 1938) і остаточно згасла у 1938 р., коли його було розстріляно.

Щодо теми наукової діяльності співробітників ЧІНО, які відіграли провідну роль у розгортанні краєзнавчого руху в 20–30-х роках ХХ ст., проведено дослідження В.В. Ткаченком [45, 12–15, 114–116, 132–134, 145–146, 158–170, 179–182]. Автор наголошує на вагомому внеску в розробку питань історії, теорії та методики музейної справи на Чернігівщині студій В.В. Дубровського. «Він уперше у вітчизняній історіографії узагальнив досвід науково-дослідної та культурно-освітньої діяльності музеїв, висвітлив здобутки й труднощі пам'яткоохоронної діяльності в Україні загалом і на Чернігівщині зокрема» [45, 14]. В.В. Ткаченком охарактеризовані постаті С.Г. Баран-Бутовича [45, 114–116], В.В. Дубровського [45, 132–134], Б.Л. Луговського [45, 145–146], П.І. Смолічева [45, 158–161], П.К. Федоренка [45, 162–166], Б.М. Шевелєва [45, 167–170].

Продовжує напрям історичного пошуку В.В. Ткаченка дослідниця В.А. Казимір [14]. На її думку, також В.В. Дубровському належить вагомий внесок у становленні системи вищих і середніх навчальних закладів на регіональному рівні [14, 14]. Так, він був засновником студентського історико-архівного гуртка – принципово нової форми популяризації архівної справи та підготовки кваліфікованих архівістів та істориків [14, 15].

Таким чином, на основі аналізу наявної в науковому обігу літератури свідимо, що принцип зближення науки та навчання з життям і виробництвом намагався втілити в життя педагогічний колектив ЧІНО, перебуваючи в центрі науково-педагогічної думки, яскраво підкреслюючи характерну особливість педагогічної школи як живої лабораторії суспільно-педагогічної думки. Студентство ж ЧІНО виступило фактором, що позитивно впливає на соціум в 20-ті–30-ті рр. ХХ ст. У той же час Інститут зміцнив позиції культурного й

суспільного центру Чернігівщини.

Підсумовуючи історіографічний аналіз наукової літератури з питання ролі Чернігівського інституту народної освіти в соціокультурному житті Північного Лівобережжя в 1920–1930 рр., необхідно зазначити, що окремі елементи цієї проблеми висвітлювалися в науковій літературі, однак системного вивчення досліджуваної нами теми досі не було здійснено. Це дозволяє продовжувати роботу в даному напрямі та потребує активного звернення до першоджерел – архівних матеріалів.

Посилання

1. Артемова Л.В. Історія педагогіки України: Підручник / Л.В. Артемова. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
2. Бобир О.В. З історії факультету початкового навчання Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка / О.В. Бобир // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – С. 109–111.
3. Бобир О.В. Тут готують першого вчителя / О.В. Бобир // Початкова школа. – 2008. – № 5. – С. 1–3.
4. Бобир О.В. Факультет початкового навчання / О.В. Бобир // Початкова школа. – 1996. – вересень. – № 9 (327). – С. 7–9.
5. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку: Чернігівська область / ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: М.О. Носко (гол.) [та ін.]. – К.: Знання України, 2012. – 419 с.
6. Вища школа Української РСР за 50 років. – У двох частинах (1917–1967 рр.). – Частина перша (1917–1945 рр.) / Керівник авторського колективу відповідальний редактор видання В.І. Пітов. – К.: Видавництво Київського університету, 1967. – 396 с.
7. Греченко В.А., Чорний І.В. Історія світової та вітчизняної культури з тестовими завданнями: Довідник для школярів та студентів / В.А. Греченко, І.В. Чорний. – К.: Літера ЛТД, 2009. – 416 с.
8. Греченко В.А. та ін. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти / В.А. Греченко та ін. – К.: Літера, 2000. – 464 с.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 108, 136 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 175, 62 арк.
11. «За сто літ»: Показчик змісту / С. Панькова, Г. Шевчук // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10 / 11. – С. 240–287.
12. Історія української культури. – У 5 т. – Т. 5. Українська культура ХХ – початку ХХІ століть. – Книга 1. – Ред. колегія тому, кн. 1 Жулинський М.Г. – головн. ред. Бондар М. П., Сулима М.М., Горбачов Д.О. та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – 864 с. Автори 5-го тому, кн. 1. Ажнюк Б. М., Бондар М. П., Горбачов Д.О., Дзюба І. М. та ін.
13. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник для студентів вищих навч. закл. / За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука, Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін. – К.: Вища школа; Т-во «Знання», 1999. – 326 с. – (Київському національному університету імені Тараса Шевченка – 165 років).
14. Казимір В.А. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.В. Дубровського в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Казимір. – Чернігів, 2013. – 19 с.
15. Коваленко В.П., Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. Кафедра історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка / В.П. Коваленко, О.Б. Коваленко, Л.В. Ясновська – Чернігів: Сіверянська думка, 2005. – 188 с.
16. Коваленко О.Б. Забута спадщина / О.Б. Коваленко // День. – 2000. – 4 серпня. – С. 8.
17. Коваленко О.Б. Історичний факультет: з минулого – у майбутнє: До 80-річчя Чернігівського педінституту / О.Б. Коваленко // Деснянська правда. – 1996. – 3 жовтня. – С. 4.
18. Коваленко О.Б. Нові відомості до біографії Бориса Луговського / О.Б. Коваленко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – С. 104–106.
19. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій / М.В. Кордон. – К.: ЦУЛ, 2002. – 508 с.
20. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів та університетів / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 360 с.
21. Кузьменко Н.М. Особливості організації навчально-виховного процесу в Чернігівському педагогічному інституті в 1919–1922 рр. / Н.М. Кузьменко // Вісник Черкаського університету. – Випуск 199. – Частина 2. – С. 47–55.
22. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи. Навчальний посібник / А.І. Кузьмінський. – К.: Знання, 2005. – 486 с.
23. Кульбицький О.Ю. Спадкоємці Чернігівського колегіуму / О. Кульбицький // Північні військові відомості. – 2000. – 19–28 серпня. – С. 11.
24. Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – 224 с.
25. Куценко П. Хранителі духовних оберегів [Текст]: [інтерв'ю з деканом історичного факультету ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка О.Б. Коваленко] / П. Куценко // Деснянська правда. – 2000. – 13 січня. – № 4 (26465). – С. 4.
26. Левківський М.В. Історія педагогіки. Підручник / М.В. Левківський. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
27. Левченко В.В. Історичні дослідження професорсько-викладацького складу Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): напрями і традиції / В.В. Левченко // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 211–223.
28. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / За ред. проф. А. Яртия та проф. В. Мельника. – Львів: Світ, 2005. – 568 с. з іл.
29. Місечко О.С. Роль інститутів народної освіти у професіоналізації педагогічної освіти в Україні (початок 1920-х рр.) / О. Місечко // Історія освіти, 2012. – С. 104–108.
30. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. / І. Мошик // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 137–145.
31. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: Навч. посібник / О.В. Сухомлинська та ін.; за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
32. Непотенко І.В. Повсякденне життя студентства Чернігова у 1920-х роках / І.В. Непотенко // Матеріали науково-практичної конференції «Перші Фльорівські читання» (12 жовтня 2010 р.). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2010. – С. 47–50.
33. Носко М.О. У ритмі сьогодення, з поглядом у майбутнє // Гарт. – 2006. – 24 листопада. – № 47 (2279). – С. 18.
34. Носко Ю.М. Науково-педагогічна діяльність Олексія Павловича Фльорова (1966–1954) / Ю.М. Носко // Початкова школа. – 2008. – № 5. – С. 6–9.
35. Носко Ю.М. Творче використання ідей культурно-освітньої спадщини К. Ушинського педагогом і методистом

О. Фльоровим: історико-методичний аспект [Текст]: Ю.М. Носко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка; гол. ред. М.О. Носко. – Чернігів: ЧДПУ, 2008 – Випуск 56. Серія: педагогічні науки: Збірник. – С. 74–76.

36. Павло Костянтинів Федоренко: (Біобібліогр. покажч.) / Скл. О.Б. Коваленко, Л.В. Студьонова, В.В. Ткаченко; Відп. за вип. П.В. Грищенко. – Чернігів, 2003. – 24 с. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини». – Вип. 1).

37. Петро Іванович Смолічев: (Біобібліогр. покажч.) / Скл. В.Г. Мудрицька, О.Є. Черненко; Наук. ред. О.Б. Коваленко; Ред. І.Я. Каганова; Відп. за вип. П.В. Грищенко. – Чернігів, 2006. – 14 с. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини». – Вип. 9).

38. Півстоліття невтомної праці / За ред. В.І. Півторадні. – К.: Радянська школа, 1966. – 100 с.

39. Публикация труда А.П. Флерова «Константин Дмитриевич Ушинский», подготовленная А.А. Щеголевым и Е.В. Кондратенко // Педагогика. – 2006. – № 2. – С. 71–76.

40. Сапон В. Вчительська альма-матер / В. Сапон // Деснянська правда. – 2006. – 16 листопада. – С. 1.

41. Сердюк Л. А. Науково-педагогічна діяльність першого директора Чернігівського учительського інституту О.П. Фльорова / Л. Сердюк // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 125 с. – С. 89–91.

42. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні / С.О. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

43. Суярко С.Я. Чернігівському державному педагогічному інституту – 80 років / С.Я. Суярко // Чернігівські відомості. – 1996. – 20 вересня. – С. 4.

44. Тищенко М. Фізмату – дев'ять десятиліть / М. Тищенко // Деснянська правда. – 2006. – 23 травня. – № 59 (27433). – С. 1.

45. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: Навч. посіб. / В.В. Ткаченко – К.: Знання, 2007. – 215 с.

46. Філоненко О.В. Професійна підготовка майбутніх учителів на Україні у 20-х роках ХХ ст. / О.В. Філоненко // Вісник Черкаського університету. – 2009. – Серія «Педагогічні науки». – Випуск 149. – С. 83–88.

47. Флеров Алексей Павлович (1866–1954): библиография, список опубликованных работ, перечень рукописных трудов. – 30 с.

48. Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка: з минулого в майбутнє: бібліогр. покажч. / Уклад. Н.Ф. Головатенко; відп. ред. Г.Г. Макарова. – Чернігів, 2010. – 32 с.

49. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посібник / Наук. ред. В. М. Шейко. – К.: Кондор, 2006. – 264 с.

50. Шкварчук В. Природжений християнин (За матеріалами «Справи № 37058» СПБ УДБ ЧОУ НКВС і «Справи № 4225» слідчастини ЧОУ МДБ. Фонд зберігання П – 14829 і П – 1360) / В. Шкварчук // Чернігівські відомості. – 1995. – 22 грудня. – С. 4.

51. Явоненко О.Ф. З оптимізмом і надією – в нове тисячоліття: Чернігівському педінституту – 80 // Деснянська правда. – 1996. – 5 жовтня. – С. 1–2.

52. Явоненко О.Ф. Наш інститут (1916–1996) / О.Ф. Явоненко // Початкова школа. – 1996. – вересень. – № 9 (327). – С. 4–6.

53. Явоненко О. Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка: з минулого в майбутнє / О.Ф. Явоненко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. –

Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – С. 3–4.

54. Явоненко О. Ф. Щедрий ужиниок на освітянській ниві / О.Ф. Явоненко // Деснянська правда. – 1998. – 20 серпня. – № 133 (26232). – С. 3.

55. Явоненко О.Ф. У руслі традицій, із розумінням сьогодення та поглядом у майбутнє / О.Ф. Явоненко // Деснянська правда. – 2001. – 25 жовтня. – № 125 (26737). – С. 5.

56. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 pp.) / Г.І. Ясницький. – К.: Видавництво Київського університету, 1965. – 256 с.

Пригорницкая Е.Ю. Историография вопроса роли Черниговского института народного образования в социокультурной жизни Северного Левобережья (1920–1930 гг.)

В статье проанализированы работы предыдущих годов, которые касались темы образования в УССР в общем и в городе Чернигове в частности. Акцентировано внимание на исторических трудах, в которых охарактеризована роль Черниговского института народного образования в социокультурной жизни региона начала XX века.

Ключевые слова: *социокультурная деятельность, институт народного образования, историография, УССР, Чернигов, XX век.*

Pryhornytska O.Yu. Historiography of the role of Chernihiv institute of the folk education in socio-cultural life of the Northern Left-bank Ukraine (1920–1930)

The article analyzes the works of the previous years, which had concerned the theme of education in the UkrSSR in general and in particular in the city of Chernihiv. We are focus on historical works, which had characterized the role of Chernihiv institute of the folk education in socio-cultural life of the region of the early twentieth century.

Key words: *socio-cultural activities, institute of the folk education, historiography, UkrSSR, Chernihiv, twentieth century.*

14.03.2014 р.

УДК 94:352(477) «1917»

М.В. Попапенко

З'їзд ПРЕДСТАВНИКІВ МІСТ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (11–14 ГРУДНЯ 1917 Р.)

Висвітлюється перебіг з'їзду представників міст Північної України. Аналізуються його рішення щодо реформування міського самоврядування у постімперській Росії, а також розв'язання поточних соціально-економічних проблем міст Київської, Подільської, Волинської, Полтавської та Чернігівської губерній, спричинених війною та революцією.

Ключові слова: *революція, міське самоврядування, Всеросійський союз міст, Союз міст Північної України.*

Однією із найбільш впливових громадських організацій, які виникали на початку Першої світової війни для мобілізації суспільства імперії на задоволення потреб воєнного часу, був Всеросійський союз міст. Його установчий з'їзд відбувся у серпні 1914 р. у Москві. До літа 1917 р.

Союз об'єднував представників 640 із 790 міст Росії [1, 12]. Особливо активну діяльність він розгорнув на території українських губерній Російської імперії, що межували із фронтом. Сфера активності союзу постійно розширювалась. До початкового завдання із організації медико-санітарної допомоги для армії з 1915 р. додалась допомога біженцям і військовополоненим. Стрімке погіршення соціально-економічної ситуації в містах у 1916 р. активізувало діяльність економічних відділів союзу, які залучались до вирішення продовольчої та паливної проблем в містах. Із поваленням самодержавства на початку 1917 р. розширилась сфера впливу союзу на громадсько-політичне життя міст. Його представники все більш активно залучались до діяльності міських дум та їх управ, впливали на формування їх політичної платформи. Саме участь Всеросійського союзу міст у революційних перетвореннях на території Наддніпрянської України залишається малодослідженою. Окремі аспекти вказаної проблеми висвітлені в публікаціях О. Реєнта та О. Сердюка [5], О. Доніка [4] та ін.

Значущим, але маловідомим епізодом громадсько-політичної активності Союзу був з'їзд представників міст Північної України. Ініціатором його скликання в Києві на 11–14 грудня 1917 р. був Київський обласний комітет Всеросійського союзу міст. Для участі в роботі з'їзду прибув 71 делегат від 27 міст Київської, Подільської, Волинської, Полтавської та Чернігівської губерній. Географія з'їзду була нерівномірною і відносно вузькою. Так, 10 міст Київської губернії представляло 32 делегати. 3-поміж них найбільш чисельною (13 осіб) була делегація від Києва. 3 Полтавської губернії прибуло 23 делегати від 10 міст. Лише по 3 міста Волинської та Чернігівської губерній надіслали представників на з'їзд. Найменшим було представництво Подільської губернії, яке нараховувало 3 представників від Могильова [див. табл. 1]. Такий стан речей найперше зумовлювався перипетіями революційного часу (фінансові труднощі, дезорганізація транспортних сполучень, війна УНР з більшовиками та ін.), а також організаційними проблемами.

Таблиця 1.

Склад делегатів з'їзду

Губернія	Місто	Кількість делегатів
Київська	Київ	13
	Біла Церква	1
	Васильків	2
	Звенигородка	2
	Ірпінь	3
	Радомишль	3
	Сквира	3
	Тараща	1
	Умань	1
	Черкаси	3

Подільська	Могильов	3
Волинська	Житомир	1
	Острог	1
	Рівне	4
	Полтава	5
Полтавська	Зіньків	1
	Золотоноша	2
	Кременчук	1
	Лохвиця	1
	Лубни	2
	Миргород	1
	Переяслав	3
	Прилуки	4
	Ромни	3
	Чернігів	3
Чернігівська	Конотоп	3
	Борзна	1

Увесь пленум з'їзду був представлений виключно діячами міського самоврядування. Переважна їх більшість репрезентувала думи та їх управи. До делегацій від Радомишля та Сквири було уведено також по одному представнику від продовольчих управ. Варто відзначити досить низьке представництво керівного складу дум та управ. На з'їзді були присутніми лише 4 міські голови (Київ, Звенигородка, Черкаси та Лохвиця) та 3 головуючих думами (Київ, Васильків та Ірпінь) [6, 3–4]. На особливу увагу заслуговує і партійний склад учасників з'їзду, який значною мірою відображав перемогу соціалістичних партій на виборах до міських дум влітку – восени 1917 р. Зокрема, найбільшими були фракції російських (12 осіб) та українських (11 осіб) соціал-демократів. Відчутним було і переважання національних політичних сил над загальноросійськими в першу чергу завдяки українським (23 осіб) та єврейським (15 осіб) партіям [див. табл. 2].

Таблиця 2.

Партійний склад учасників з'їзду

Назва партійної фракції	Кількість осіб
Російські соціал-демократи	12
Українські соціал-демократи	11
Безпартійні	10
Російські соціалісти-революціонери	6
Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія	6
Партія народної свободи	4
БУНД	4
Українські соціалісти-революціонери	4
Сіоністи	3
Українські радикали	3
Польське коло	2

Народні соціалісти	2
Український соціалістичний блок	2
Українські соціалісти-федералісти	2
Український трудовий блок	1
Єврейський безпартійний блок	1
Єврейські демократи	1
Безпартійні соціалісти	1
Позапартійні руські виборці	1
Фракційність нез'ясована	3
Всього	79

Розбіжності між кількістю делегатів з'їзду (71 особа) та членів політичних фракцій (79 осіб) вказує на те, що у нарадах з'їзду брали активну участь присутні представники різних інституцій Всеросійського союзу міст, зокрема, Комітету Південно-Західного фронту Союзу міст, Виконавчого комітету службовців Союзу міст Південно-Західного фронту, Київського міського комітету Союзу міст, Київського обласного комітету Союзу міст та його відділів. Вагомості їх представництва додавала присутність голови Комітету Південно-Західного фронту Союзу міст І. Кирилова, голови Київського обласного Комітету Союзу міст М. Луначарського, члена цього ж комітету, який входив до Головного комітету Всеросійського союзу міст, В. Уляницького [6, 5].

З'їзд відкрився вітальними промовами голови Київського обласного комітету Союзу М. Луначарського та Київського голови Є. Рябцева. Після цього відбулись вибори президії, до якої увійшли головуючий В. Дрелінг, товариші головуючого В. Годилю-Годлевський, Ф. Володкевич, О. Верзилов, І. Кирилов, секретарі І. Фрумін та С. Драгоманов.

Безпосередня робота з'їзду була традиційною й передбачала заслуховування та обговорення докладів із наступним ухваленням резолюцій. Увазі пленуму були представлені наступні доклади: «Взаємини органів міського самоуправління і державної влади» (Г. Шполянський), «Права міських дум при цивільному управлінні містами» (В. Вакар), «Продовольче питання в містах» (І. Черниш), «Питання демобілізації в містах» (О. Гінзбург), «Завдання Крайового Союзу міст» (І. Фрумін), «Організація Крайового Союзу міст» (С. Драгоманов). Ще один український важливий доклад В. Дрелінга «Фінансова політика міст» залишився не заслуханим, оскільки у останній день з'їзду делегати повернулись до обговорення продовольчого питання, яке тривало увесь день.

Усі рішення і постанови з'їзду поєднувались в цілісну й розгорнуту програму дій, яка передбачала:

1) реформування міського самоврядування (суверенізація від органів загальнодержавної влади та земського самоврядування, виборність посад, монополізація цивільного управління містами та ін.);

2) вирішення нагальних соціально-економічних проблем міст воєнного часу (подолання продовольчої кризи, участь у демобілізації армії, зміцнення і комерціалізація муніципального господарства, активізація державного кредитування, пошук нових джерел оподаткування та ін.);

3) реорганізацію Всеросійського союзу міст (вироблення уніфікованої моделі підпорядкування крайових комітетів союзу, перегляд структури останніх у зв'язку із ліквідацією Комітету Південно-Західного фронту та ін.) [6, 6–17].

Головним результатом з'їзду стало утворення Союзу міст Північної України та його керівних органів – Ради, Комітету й ревізійної комісії. В них значна частина посад надавалась делегатам від Києва, а також представникам названих комітетів Всеросійського союзу міст. Із 12 членів Комітету 6 були делегатами від Києва, а ще 3 репрезентували Київський окружний та Південно-Західний фронтовий комітети Всеросійського союзу міст. Також було ухвалено Устав Союзу міст Північної України, яким визначались напрямки його діяльності та встановлювались правила функціонування та взаємодії керівних органів.

Резолютивна частина з'їзду також свідчить про визнання його учасниками зверхності органів влади УНР [2, 105]. Зокрема, висловлювались сподівання на співпрацю із Генеральним секретаріатом у справі подолання продовольчої кризи. У свою чергу Центральній раді пропонувалось розширити повноваження органів міського самоврядування під час проведення адміністративної реформи. Показовою у цьому відношенні була й участь в роботі з'їзду представника Генерального секретаріату внутрішніх справ УНР М. Шугаєвського [6, 5].

Утворення Союзу міст Північної України учасниками з'їзду сприймалось як поштовх до утворення у Наддніпрянщині аналогічних крайових союзів. З цією метою пропонувалось скликати з'їзди представників міст у Харкові та Одесі [6, 17]. Проте, ця ініціатива не була втілена у життя через поширення у тому ж таки грудні 1917 р. на Півдні та Сході України фактичної влади більшовиків. На початку січня 1918 р. вони приступили до ліквідації «старорежимного і буржуазного» Всеросійського союзу міст [1, 24]. Подальше існування Союзу міст Північної України теж не було безхмарним. Захоплення більшовиками Києва фактично паралізувало на нетривалий час його функціонування. Про відновлення діяльності свідчить приєднання до Союзу в середині лютого 1918 р. Вінниці – єдиного губернського центру так званої Північної України, який не надіслав представників для участі в роботі з'їзду [3]. За часів гетьманату П. Скоропадського Союз було реорганізовано у Спілку міст Північної України, діяльність якої фактично паралізувалась конфліктом між державною владою та її апаратом на місцях з одного боку та органами місцевого самоврядування з іншого [7, 19].

Таким чином, з'їзд представників міст Північної України є своєрідним лакмусовим папірцем доволі важливих змін у громадсько-політичному житті. Він засвідчив, що анонсовані переважно ліберальним керівництвом Всеросійського союзу міст реформи в дусі децентралізації влади мали підтримку новообраних «лівих» міських дум. Склад учасників з'їзду та характер окремих рішень переконливо свідчать, що наприкінці 1917 р. у житті міст все більшу роль відігравав український національний рух.

Додаток № 1.

Устав Союза городов Северной Украины

1. Союз городов Северной Украины имеет целью содействовать органам городского самоуправления Сев. Украины в осуществлении стоящих перед ними задач и защите их общих интересов.

Примечание: Территорией Союза в настоящее время являются города губерний Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской.

2. Для достижения этой цели, Союз, через свои органы: А) идейно и практически руководит и объединяет деятельность органов городского самоуправления Сев. Украины при разработке и проведении в жизнь мероприятий по: а) градостроительству, б) социально-коммунальному праву, в) финансам, г) хозяйственной деятельности, д) муниципальной гигиене, е) культурно-просветительной и ж) социальной деятельности и, наконец з) организации административной работы в органах самоуправления; Б) Поддерживает издание трудов, имеющих предметом научные исследования по вопросам муниципального дела, сам производит такого рода исследования, издает труды, выпускает в свет периодические издания по вопросам муниципального хозяйства и управления; В) Создает учреждения для снабжения городов необходимыми продуктами и предметами, приобретает и отчуждает имущество, содействует увеличению земельного фонда городов и пр.

3. Соответственно указанным отраслям муниципальной деятельности при Союзе городов Сев. Украины образуются отделы.

4. Направление, общее руководство и наблюдение за деятельностью исполнительных органов Союза, согласно с постановлениями общего собрания представителей городов, вошедших в Союз, лежит на Совете, избираемом на Съезде представителей городов Сев. Украины, состоящих членами Союза. Совет избирается на срок полномочий Городских Дум и собирается не менее одного раза в два месяца. По заявлению представителей, хотя бы одной губернии, Комитет Союза созывает заседание Совета в течение 2 недель со дня поступления этого заявления в Комитет. Заседания Совета считаются законными, если в них принимает участие не менее

1/3 членов Совета, представителей губерний.

5. Число членов Совета определяется на общем собрании представителей городов, вступивших в число членов Союза, из расчета 5 человек на губернию.

Примечание: Учредительный Съезд Союза избирает Совет Союза, представляя право погубернским съездам Союза замены и дополнения своих представителей. В дальнейшем представители в Совете избираются на губернских съездах.

6. Непосредственное руководство деятельностью Союза лежит на Комитете Союза, избираемом на общем собрании представителей членов Союза Городов.

7. Комитет состоит из председателя, двух товарищей председателя и известного количества членов, число которых определяется общим собранием представителей городов – членов Союза.

Примечание: В число членов Комитета входят представители служащих, по одному представителю от каждого отдела с правом совещательного голоса и в вопросах, касающихся служащих, с правом решающего голоса.

8. Члены Комитета распределяют между собой обязанности по руководству отделами Союза.

9. Комитет представляет Союз при сношениях с лицами и учреждениями. К компетенции Комитета, помимо указанного в § 6, относятся: а) устройство и наблюдение за канцелярией Союза; б) приглашение и назначение ответственных служащих; в) исполнение постановлений общего собрания; г) составление проекта сметы Союза; д) составление программы общих собраний; е) созыв общих собраний представителей городов – членов Союза; ж) ведение протоколов заседаний Совета и общих собраний; з) счетоводство и управление имуществом Союза и и) издание трудов, отчетов и других публикаций.

10. Одновременно с избранием Комитета Съезд выбирает ревизионную комиссию в составе 5 членов.

11. В Союз городов Сев. Украины могут входить все поселения, на которые распространяется закон о городском общественном самоуправлении.

12. Обыкновенное общее собрание представителей городов Северной Украины созывается ежегодно к 1-му ноября.

Примечание: В случае экстренной необходимости, Комитетом Союза могут быть созваны чрезвычайные собрания.

13. Каждый город, участвующий в Союзе, имеет право делегировать на съезд любое число представителей. Однако, при решении вопросов голосованием, а также при выборах членов Комитета и других должностных лиц Союза Городов, города пользуются правом решающего голоса по следующему расчету: города, имеющие менее 10 000 жителей – 2 голоса, от 10 тыс. до 20 тыс. – 3

голоса, от 20 тис. до 50 тис. — 4 голоса, от 50 тис. и выше — 5 голосов, однако никто из членов Союза не может пользоваться больше чем одним голосом.

14. В компетенцию общего собрания представителей городов Северной Украины входит: а) избрание председателя и членов Комитета и ревизионной комиссии Союза, б) проверка и утверждение отчета ревизионной комиссии, в) обсуждение административных вопросов, возбужденных Советом или одним из членов Союза, г) обсуждение стоящих в порядке дня докладов и сообщений, д) избрание членов специальных комиссий, е) назначение места следующего собрания, ж) утверждение сметы доходов и расходов Союза и з) изменение устава.

15. Для покрытия расходов Союза, каждый город вносит в кассу Союза ежегодно по 50 рублей на каждые тысячу жителей.

Примечание: Смета на первую половину 1918 года может быть утверждена Советом Союза после представления проекта ее Комитетом. Проект этот представляется с заключением ревизионной комиссии по этому вопросу. До утверждения сметы все расходы производятся по решению Комитета. Отчет за это время представляется одновременно со сметой на первую половину 1918 года.

Цит. за: Съезд городов Северной Украины (Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской губ) 10–13 декабря 1917 года. Киев. — К., 1918. — С. 18–20.

Посилання

1. Асташов А. Всероссийский Союз Городов. 1914–1918 гг. / автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / А. Асташов. — М., 1994. — 27 с.
2. Бойко В. Визнання міськими думами влади УЦР у листопаді — грудні 1917 р. / В. Бойко // Проблеми вивчення Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 102–110.
3. Державний архів Вінницької області, ф. 262, оп. 1, спр. 29, арк. 47, 60.
4. Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О. Донік // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2002. — Вип. 4. — С. 155–182.
5. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. — К., 2004. — 480 с.
6. Съезд городов Северной Украины (Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской губ) 10–13 декабря 1917 года. Киев. — К., 1918. — 20 с.
7. Яременко О. Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського / О. Яременко. — Вінниця, 1998. — 40 с.

Потапенко М.В. Съезд представителей городов Северной Украины (11–14 декабря 1917 г.)

Освещается ход съезда представителей городов Северной Украины. Анализируются его решения, касающиеся реформирования городского самоуправления в постимперской России, а также решения поточных социально-экономических проблем городов Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской губерний, обусловленных войной и революцией.

Ключевые слова: революция, городское самоуправление, Всероссийский союз городов, Союз городов Северной Украины.

Potapenko M.V. Congress of the City Representatives in the Northern Ukraine (December 11–14, 1917)

The author analyses the course of the congress of the city representatives in the Northern Ukraine and its resolution on municipality in the post-empire Russia as well as solving current social and political problems caused by the war and revolution in the cities of Kievskaya, Podilskaya, Volynskaya, Poltavskaya, and Chernihivskaya provinces.

Key words: revolution, municipality, All-Russian Union of Cities, Union of Cities of the Northern Ukraine.

17.03.2014 р.

УДК 94 (477): 64. 069. 7: (2-523.42+-021,414) «1922»

Протоиерей Александр Чурочкин

ИЗЪЯТИЕ ЦЕРКОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПУТИВЛЬСКОМ УЕЗДЕ В 1922 ГОДУ

В статье на основании материалов Государственного архива Сумской области воспроизведены события кампании по изъятию церковных ценностей на территории исторического Путивльского уезда весной 1922 года. Помимо собственно фактического материала впервые публикуется сводная таблица, отображающая общее количество изъятых ценностей со всех монастырей, городских и сельских храмов уезда.

Ключевые слова: Путивль, Путивльский уезд, Церковь, комиссия, изъятие церковных ценностей.

В современной церковно-исторической литературе изъятие церковных ценностей, осуществлённое советской властью под видом помощи голодающему Поволжью, освещено довольно подробно. Излишне говорить, что кампания по изъятию сопровождалась кощунствами и поруганием святыни, многие священнослужители были подвергнуты репрессиям. Особую известность получило так называемое «Шуйское дело», когда 15 марта 1922 года в городе Шуя (Ивановская область, РФ) представители власти открыли пулемётный огонь по верующим, протестовавшим против изъятия ценностей. Весь цинизм кампании заключается в том, что «с самого начала операции средства, изъятые у Церкви, и не планировалось использовать для борьбы с голодом» [1].

Помимо «Шуйского дела», резонансным стало дело митрополита Петроградского Вениамина (Казанского), вместе с которым было арестовано 87 человек, четверо из которых (в т. ч. и митрополит Вениамин) были расстреляны.

Несмотря на то, что кампания по изъятию была проведена во всех без исключения губерниях,

самостоятельных исследований, посвящённых конкретному уезду, городу, селу, монастырю имеется не так уж и много. Данное обстоятельство обусловлено рядом объективных причин, поскольку некоторые архивные материалы ещё не рассекречены, а в отдельных случаях вообще не сохранились.

Путивльскому уезду в этом отношении повезло (если слово «везение» уместно в данном контексте). В Государственном архиве Сумской области хранится папка, озаглавленная «Материалы секретной комиссии по изъятию церковных ценностей (Путивльский уезд). Начато 10 апреля 1922 – закончено 12 июня 1922 года» (ГАСО, Ф. П-460, оп. 1, д. 188; далее по тексту, при прямом цитировании материалов дела в скобках будет указываться номер листа). На нескольких, выгоревших уже от времени, листах бумаги запечатлена одна из наиболее трагических страниц истории народа и Церкви на землях исторической Руси. Подчеркнём, что комиссия по изъятию названа «Секретной». Листая страницы дела, на ум приходят слова Христа о том, что «нет ничего тайного, что не сделалось бы явным, и ничего не бывает потаённого, что не вышло бы наружу» (Мк. 4:22).

Работа комиссии, естественно, не началась неожиданно, ей предшествовал подготовительный период. Поскольку Путивльский уезд входил в состав Курской губернии, вся деятельность уездной комиссии (а равно и вообще всех государственных учреждений) контролировалась из Курска. В феврале–марте (точная дата не указана) 1922 г. секретарь Курского губкома (губернского комитета) направил секретарю укома (уездного комитета) секретную инструкцию № 77, в которой был подробно описан план действий комиссии.

Помимо чисто технических моментов, в инструкции отмечалось, что необходимо «В каждом уезде назначить официальную неделю агитации и предварительную организацию по изъятию ценностей (разумеется, не объявляя таковой), по возможности сочетав с 2-х недельником помощи [голодающим]. Для этого подобрать лучших агитаторов, в частности военных. Агитации придать характер, чуждый всякой борьбы с религией и церковью, а целиком направить на помощь голодающим. Одновременно стремиться внести раскол в духовенство, проявляя в этом отношении решительную инициативу и взять под защиту Государственной власти тех священников, которые открыто выступают в пользу изъятия, разумеется, наша агитация и агитация лояльных священников ни в коем случае не должна сливаться, по нашей агитации мы сливаемся на то, что значительная часть духовенства открыла борьбу против преступного скверного отношения к ценностям, со стороны бесчеловечных и жадных князей церкви.

Везде, где можно посылать на собрания в казармах, представителей голодающих, с требованием скорейшего изъятия ценностей, обеспечить на все время компании полного осведомления, что происходит в разных группах духовенства и верующих слоях. В случаях обнаружения в качестве организаторов выступления буржуазных, купеческих элементов, бывших чиновников и проч., арестовывать их заправил. Видных попов, по возможности, не трогать до конца компании, а негласно и официально (под расписку через Политотдел и т.п.), предупредить их, что в случае каких либо эксцессов они ответят первыми» [л. 2 – 2/об.].

Состав местных комиссий по изъятию ценностей был смешанным – помимо представителей власти в неё обязательно входили представители духовенства. По поводу состава светской части комиссии из Курска были даны чёткие указания, в частности, требовалось «создать немедленно Уездные секретные руководящие комиссии по изъятию ценностей, в которые обязательно должен входить секретарь Укома, уездный военный комиссар, комиссар воинских частей, находящихся на территории уезда и Уполномоченный Губполитотдела. Наряду с этими секретными подготовительными создать официальные комиссии, или столы при комитетах помощи голодающих для формальной приемки ценностей, вести переговоры с группами верующих и проч., и строго соблюдать, чтобы национальный состав этих комиссий не давал бы повода для антисоветской агитации» [л. 2].

Путивльские священнослужители 26 апреля 1922 года, собравшись все вместе и обсудив сложившуюся ситуацию, решили действовать согласно указаниям патриарха Тихона. В частности, ими было заявлено, что «В основе православно-христианской Церкви лежит на первом месте забота о благотворении в самой широкой форме и особенно в периоды стихийных бедствий, и духовенство всегда звало и зовет всех на помощь нуждам бедствующих. Градское духовенство, [после] издания декрета об изъятии ценностей из храма, усиленно обратило внимание населения на нужды голодающих юга и юго-востока и собранные суммы посылали и посылают в эти края. Но обсуждая вопрос об изъятии ценностей, пришли к заключению: 1. можно взять в каждом храме не оскорбляя религиозных чувств православно-христианского населения, согласно Декрету, все излишки ценные, кроме принадлежностей святого престола и чаш, бывших в употреблении, а также риз на некоторых особо чтимых среди населения икон. 2. Закрытым голосованием поданы в состав проверочной комиссии соборной Преображенской церкви протоиерей Андрей Петров и Воскресенской г. Путивля священник Иоанн Шафранов большинством голосов» [л. 7–7/об.].

К началу XX века каждый приходской храм, просуществовавший хотя бы одно столетие, представлял собой настоящую сокровищницу. Это обусловлено тем, что на Руси люди всегда старались жертвовать Богу лучшее из того, что имели. Не только дворяне и купцы, но и более-менее зажиточные крестьяне стараясь украсить свой приходской храм, жертвовали, каждый по своим возможностям, – кто потир, кто лампаду, кто кадило или что-либо другое. По всей стране можно было видеть странников, которые, получив из консистории книгу для сбора пожертвований на свой храм, обходили один за другим города и веи Отечества. Благодаря такому, без преувеличения, подвижничеству, даже сравнительно бедные сельские храмы иногда могли похвалиться хорошим подбором колоколов или дорогим иконостасом. В отличие от нашего времени, ещё столетие тому назад золото и серебро были вещами сравнительно обыденными, так как помимо ассигнаций, в стране расчёт вёлся за наличную золотую и серебряную монету. Отсюда имеем то обилие драгоценностей в церквях.

В каждом издании, посвящённом тому или иному монастырю или храму (имеем ввиду издания т. наз. «дооктябрьского» периода), одна из глав всегда отводилась описанию наиболее выдающихся предметов церковной утвари. При каждом храме велась официальная описная книга, куда вносились сведения о времени и обстоятельствах приобретения каждой из вещей. Эти книги и были взяты чекистами на вооружение.

Согласно церковным канонам, из всей многочисленной церковной утвари есть особая категория священных предметов, которые ни под каким предлогом не могут быть забраны из храма. Как правило, сюда относятся евхаристические наборы (потир с дискосами и проч.) и дарохранительницы. Без евхаристического набора невозможно совершать главное из богослужений – литургию. Зная о таком положении вещей, большевики всё же поставили себе задачу изъять все без исключения церковные ценности. Этим достигалась двоякая цель – с одной стороны пополнялась казна, а с другой – по Церкви наносился серьёзный удар. Недовольство духовенства и мирян по этому поводу было вполне прогнозируемым, поэтому над наиболее активными «церковниками» была установлена слежка. Далее – языком документов.

«Проект

действий секретной комиссии по изъятию церковных ценностей

1. По проведению агитации за изъятие ценностей, предложить ГПУ усилить наблюдение за настроениями духовенства, членов антисоветских партий, буржуазных и кулацких групп и других

преступных элементов, противящихся изъятию ценностей и подстрекающих к несдаче таковых, беря всех активно выступающих на учет негласно, о чем немедленно информировать подробно секретную комиссию по изъятию.

2. Изъятие производить быстрыми темпами, если не встретится к этому серьезных препятствий, могущих затормозить работу по изъятию.

3. На случай возникновения каких-либо эксцессов со стороны масс, необходимо иметь поблизости того места, где будет производиться изъятие, вооруженный отряд для ликвидации таковых. Отряд должен быть скрыт и в нужный момент должен быть на месте.

4. На случай возможности поднятия тревоги духовенством посредством набатов, необходимо учредить негласное наблюдение через милицию, для чего у ближайших к месту изъятия церквей выставить по одному человеку, которым наблюдать за покушающимися к этому и таковых немедленно арестовывать и препровождать в ГПУ.

5. К изъятию приступить с 25 апреля, то есть после проведения агитации за изъятие. Изъятие начать с Собора, как более богатого, затем с церкви Двухрамской, приход которой более подготовленный к изъятию и далее с монастырей и других церквей города. Широко опубликовать в печати о сдаче ценностей церквями, городом и разослав в достаточном количестве печать по волостям, приступить к изъятию в деревнях.

Для хранения изъятых драгоценностей поручить официальной комиссии приготовить надёжный склад-хранилище, который должен охраняться постом часового» [л. 4–4/об.].

События в Шуе и других местах уже показали, что верующие могут попытаться оказать отпор святотатцам. Достаточно было ударить в набат в ближайшем храме, как к месту изъятия ценностей сразу же соберется толпа возмущённых прихожан. Всё это было предусмотрено чекистами, которые заранее побеспокоились о своей безопасности. Свидетельством этому служит «Оперативный план действий войсковых частей при изъятии церковных ценностей комиссией в гор. Путивле»:

«1. Рота Ч[асти]. О[собого]. Н[азначения]. всё время компании должна иметь в боевой готовности взвод хорошо вооружённый и в достаточном количестве снабжённый боеприпасами.

2. При изъятии ценностей из церкви, взвод располагается в районе того квартала по указанию Начгарнизона. В районе этой же церкви выставляются секретные наблюдательные посты на соответствующих перекрёстках улиц, наблюдатели поста держат связь с работающей комиссией и дежурным взводом.

3. В круг обязанностей наблюдательных постов входит: а) вести наблюдение за скоплением

публики и за её настроением при чём стараться прислушиваться к разговорам и следить за действиями подозрительных элементов; б) о всём замеченном доносит в оперштаб при взводе по цепи; в) в случае набата и беспорядка в толпе наблюдательный пост даёт сигнал тоже по цепи, маханием платка не больше одного раза в сторону беспорядка, в экстренном случае, то есть при нападении на комиссию, свисток; г) все сигналы должны подаваться так, чтобы толпа не могла заметить и д) посты после подачи сигналов не оставляют своих мест и ведут усиленное наблюдение за движением на следующих улицах, о чём также доносят руководителю операции.

4) Ликвидацией беспорядка руководит Начгарнизона» [л. 5].

Как видно из материалов дела, в Путивльском уезде такие предосторожности были излишними. Местные жители, в памяти которых ещё были свежи воспоминания о гражданской войне, о временном освобождении уезда белогвардейцами и о последовавших затем репрессиях красных, уже, вероятно, понимали, с кем имеют дело, потому особо не сопротивлялись.

Документов, отражающих подробности изъятия ценностей из городских храмов, за исключением Спасо-Преображенского собора, в деле не имеется. Как отмечено в одном из документов (орфография сохранена), «При работе комиссии по изъятию ценностей в Соборе наблюдалась в деятельности её абсолютная без системность и без тактность. А именно: чтобы приступить к изъятию своевременно, т.е. по окончании богослужения или, если не было такового в 10 час., комиссия приступала лишь в 1 – 2 часа, тогда как представители церкви были готовы в 10 час. Комиссия же собирается не в одно время: прибыл один – нет другого, другой прибыл – нет рабочих и наблюдателей. Благодаря чему теряется без пользы столько что дорогого времени. Кроме того, комиссией допускаются некоторые компромиссы с духовенством, что изъять и что нет, или вместо этого возмите это, что создает ненужные разговоры» [л. 10–10/об.].

При отсутствии сопротивления со стороны духовенства и мирян, изъятие ценностей происходило без задержек и проволочек, вероятно, комиссией было предусмотрено, что в один день нужно было обирать по одному храму. В середине мая из Путивля в Курскую Губкомиссию по изъятию ценностей была отправлена сводка, в которой сообщалось что:

«Комиссия приступила к изъятию 3 мая в городе и произвела изъятие к 12 мая в 10 церквях т.е. в городе закончила. ... Отношение населения к изъятию частью желательное и частью безразлично, за исключением скаредных попов и некоторых членов церковного совета,

но такие проявить себя не могли благодаря тонкой политике проведенной в этом отношении Госполитуправлением. В общем изъятие по городу прошло без всяких недоразумений. Для работ по уезду организовано четыре группы которые 13 числа выезжают на места. Работа предполагается закончится к 20 мая, если не встретится к этому каких либо препятствий» [л. 5].

Ужасы голодного времени, а также умело проведённая пропаганда сделали своё дело. Большевики получили драгоценности, упрочив, таким образом, материальное положение, и, что, вероятно, было самым главным во всей этой кампании, нанесли ощутимый удар по Церкви. Согласно «Общему наблюдению», «Население города в частности и деревень до некоторой степени разделяет точку зрения о необходимости изъятия ценностей в церквях в пользу голодающих. Что же касается духовенства, то большинство низшего духовенства так же стоит на точке зрения о немедленной сдаче, хотя с оговорками «необходимо по усмотрению церкви». Некоторые из них дали свой отзыв в печать обширную статью, в которой между прочим указали: «Враги народа и лукавые люди распространяют слухи что церковные ценности не пойдут по назначению. К числу этих лукавых людей относится и часть высшего духовенства, так называемые «князья церкви», которым роскошь церковная дороже гибнущих от голода братьев». См. газету «Плуг и молот»» [л. 6/об.].

В 20-х числах мая уездная подкомиссия по изъятию ценностей направила секретный отчёт, в котором указывалось количество изъятого:

«Отчет

Подкомиссии по изъятию церковных ценностей
по Путивльскому уезду
мая (пропуск) дня 1922 г.

По прилагаемым к сему протоколов и актов, изъятие произведено в 10 церквях города и в 43 церквях сел и деревень. Изъято всего:

Серебра 36 пудов, 36 фунтов, 76 золотников и 52 долей.

Золота 2 фунта, 40 золотников, 67 долей.

Драгоценных камней: алмазных 16 шт. и бриллиантов 19 шт.

Приложение: акты и протоколы с № 1 по 46 включительно» [л. 37].

Последним документом данного дела является «Список церквей из коих изъяты ценности по Путивльскому уезду» [л. 40–40/об.]. Данный «список» выполнен в виде таблицы. Документ ценен не только в контексте данной темы, но интересен ещё тем, что благодаря ему мы имеем точный список всех православных церквей, действовавших в уезде на весну 1922 года.

Список
церквей из коих изъяты ценности по Путивльскому уезду

№№ п/п	Название церкви	Села и деревни	Волость	Серебро				Золото			Драг. кам-ней
				Пуд.	Фун.	Зол.	Дол.	Фун.	Зол.	Дол.	
1.	Соборно-Преображенская	город	—	3	27	57	55	—	—	—	—
2.	Покровская Каменная	город	—	1	4	—	—	—	—	—	—
3.	Покровская Двухрамская	город	—	1	25	—	13	—	—	—	—
4.	Николаевская Великорецкая	город	—	—	32	48	—	—	—	—	—
5.	Воскресенская	город	—	1	34	48	—	—	—	—	—
6.	Благовещенская	город	—	1	14	46	84	—	—	—	—
7.	Вознесенская	город	—	2	11	24	—	—	—	—	—
8.	Молчанский монастырь	город	—	2	14	48	—	—	—	—	2 ал-маза
9.	Кладбищенская	город	—	—	8	24	—	—	—	—	—
10.	Архистратига Михаила*	Пруды	—	—	2	48	—	—	—	—	—
11.	Алексеевская**	Хутор	Ново-Слободская	—	2	48	—	—	—	—	—
12.	Рождество-Богородицкая	Новая Слобода	—	—	2	24	—	—	—	—	—
13.	Глинская пустынь	—	—	11	5	72	—	—	—	—	—
14.	Казанская	Бояро-Лежачи	Ново-Слободская	—	2	—	—	—	—	—	—
15.	Николаевская	Гудово	Шалыгинская	—	7	—	—	—	—	—	—
16.	Троицкая	Шалыгино	Шалыгинская	—	4	—	—	—	—	—	—
17.	Ильинская	Ковенки	Шалыгинская	—	2	—	—	—	—	—	—
18.	Казанская	Клепалы	Клепальская	—	30	48	—	—	—	—	—
19.	Георгиевская	Ходино	Шалыгинская	—	10	—	—	—	—	—	—
20.	Вознесенская	Бурынъ	—	—	32	—	—	—	—	—	—
21.	Преображенская	Красная Слобода	Бурынская	—	31	—	—	—	—	—	—
22.	Вознесенская	Дьяковка	Глушецкая	—	10	72	—	—	—	—	—
23.	Николаевская	Князево	Шалыгинская	—	7	72	—	—	—	—	—

24.	Николаевская	Рыжевка	Глушецкая	–	8	24	–	–	–	–	–
25.	Архангела Михаила	Глушец	–	–	4	–	–	–	–	–	–
26.	Успенская	Успенка	–	1	16	24	–	–	–	–	–
27.	Покровская	Мануховка	Ново-Гончарская	–	2	72	–	–	–	–	–
28.	Михаила Архангела	Локоть	Крупецкая	–	20	–	–	–	–	–	–
29.	Покровская	Крупец	–	1	32	72	–	–	–	–	–
30.	Георгиевская	Козино	Крупецкая	–	5	–	–	–	–	–	–
31.	Воскресенская	Череповка	Н.-Воскресенская	–	11	24	–	–	–	–	–
32.	Дмитриевская	Ревякино	Шалыгинская	–	10	–	–	–	–	–	–
33.	Успенская	Берюх	–	–	8	24	–	–	–	–	–
34.	Успенская	Вощино	Берюховская	–	4	–	–	–	–	–	–
35.	Петро-Павловская	Погаричи	Берюховская	–	1	12	–	–	–	–	–
36.	Воскресенская	Гамалеевка (Воскресенка)	Успенская	–	21	48	–	–	–	–	–
37.	Успенская	Стрельники	Пригородная	–	3	–	–	–	–	–	–
38.	Николаевская	Яцыно	Пригородная	–	9	–	–	–	–	–	–
39.	Успенская	Антыки	Пригородная	–	1	–	–	–	–	–	–
40.	Вознесенская	Бурьнь	–	–	13	48	–	–	–	–	–
41.	Троицкая	Жуковка	Успенская	–	11	48	–	–	–	–	–
42.	Троицкая	Михайлов-ка	Николаевская	–	1	48	–	–	–	–	–
43.	Казанская	Духановка	Казачан-ская	–	38	–	–	–	–	–	–
44.	Николаевская	Николаевка	–	–	17	72	–	–	–	–	–
45.	Покровская	Казацкое	Казачанская	–	31	48	–	–	–	–	–
46.	Сафрониева пустынь	–	–	13	16	84	–	2	33	67	14 алм. 21 брил
47.	Вознесенско-Николаевская	Бочечки	Казачанская	–	3	24	–	–	–	–	–
48.	Покровская	Вязовое	Грузчанская	–	14	48	–	–	–	–	–
49.	Петро-Павловская	Салтыково	Грузчанская	–	4	48	–	–	–	–	–
50.	Ильинская	Линово	Ново-Гончарская	–	7	48	–	–	–	–	–

51.	Казанская	Чаплищи	Ново-Гончарская	—	13	—	—	—	—	—	—
52.	Благовещенская	Волынцево	Ново-Гончарская	—	5	24	—	—	—	—	—
53.	Покровская	Александровка	Попово-Слободская	—	31	48	—	—	—	—	—
54.	2-х Троицких***	Попово	Попово-Слободская	1	5	—	—	—	—	—	—
55.	Николаевская и Всесвятская	Грузское	—	2	16	72	—	—	—	—	—
56.	Введенская	Гвинтовое	Попово-Слободская	—	8	24	—	—	—	—	—
57.	Николаевская-Можайская	город	—	—	30	48	—	—	—	—	—
	Всего			58	31	48	74	2	33	67	

Алмазов 16, бриллиантов 21.

* Домовая церковь при Сеймских мельницах Глинской пустыни сохранилась до наших дней, используется под жильё.

** Церковь в честь митрополита Московского Алексия, построенная на хуторе Смолянинов (ныне — часть села Мазевка); построена и освящена в 1912 году, сгорела 13 мая 1923 года.

*** По состоянию на 1922 год в селе Попова Слобода (ныне — с. Слобода Бурынского р-на) одновременно существовали две Троицких церкви — старая деревянная и новая каменная.

Как видим из таблицы, подавляющее большинство изъятого драгметалла — серебро. Можно только догадываться, какие ценности, прежде всего в духовном плане, были уничтожены. Если верить приведённому выше документу, золото и драгоценные камни имелись лишь в двух монастырях — Молченском и Софрониевой пустыни. Данное обстоятельство указывает на то, что духовенству и верующим какую-то часть (правда, совсем незначительную) ценностей удалось спасти. Остаётся довольно слабая надежда на то, что хоть какая-нибудь из спасённых реликвий вновь будет обретаема вновь. Как пример — Спасо-Преображенский собор. Самой главной реликвией этого храма был золотой крест (по преданию, подарок царевны Софьи Алексеевны), весом в полтора фунта, с частичками мощей 33 святых. «Список» указывает, что в числе изъятого из Собора драгметалла золота нет, значит, можем надеяться, что данный крест был кем-либо из духовенства или верующих утаён и в руки чекистов не попал (правда, это совсем не исключает того, что святыня могла быть украдена в период с 1917 по 1922 г.).

Поводом для изъятия церковных ценностей стал страшный голод, однако на покупку продовольствия для умирающих большевики потратили лишь один миллион рублей (тогда как изъято было в общей сложности на сумму четырёх с половиной миллионов рублей золотом) [2]. Остальные средства

пошли на «разжигание мировой революции», покупку кожанок для чекистов, часть ценностей была попросту разворована, доказательством чему служат суды над сотрудниками Гохрана.

Перед уходом в мир иной, 25 марта 1925 года, страдалец патриарх Тихон сказал слова, ставшие пророческими: «ночь будет длинная, темная... темная...» [3]. Действительно, для всего народа наступало очень страшное время, и изъятие церковных ценностей было лишь прелюдией к тем ужасам, которые со временем обрушились на Церковь.

Ссылки

1. Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. — М., 1996. — С. 145.
2. Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922–1925 гг. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://elib.spbstu.ru/dl/327/Theme_10/Literature/Krivova.htm.
3. Зайцев К., прот. Время святителя Тихона. — М., 1996. — С. 177.

Протоієрей Олександр Чурочкін. Вилучення церковних цінностей в Путівльському повіті у 1922 році

У статті на підставі матеріалів Державного архіву Сумської області відтворено події кампанії з вилучення церковних цінностей на території історичного Путівльського повіту навесні 1922 року. Крім власне фактичного матеріалу вперше публікується зведена таблиця, що відображає загальну кількість вилучених цінностей з усіх монастирів, міських і сільських храмів повіту.

Ключові слова: Путівль, Путівльський повіт, Церква, комісія, вилучення церковних цінностей.

Churochkin A., archpriest. The withdrawing of church values on the territory of Putivl uyezd in spring 1922

The events of the company of the withdrawing of church values on the territory of historical Putivl uyezd in spring 1922 are being reproduced in the article based on the materials of the state archives of Sumy region. Besides the actual material the combined table is being published, which reflects the total values that were withdrawn from all the monasteries, town and village churches of the uyezd.

Key words: Putivl, Putivl uyezd, church, committee, withdrawing of church values.

28.03.2014 p.

КЕРІВНИКИ ТА ПРАЦІВНИКИ ОСЕРЕДКУ «ТОРГСИН» У НОВГОРОДІ-СІВЕРЬСЬКОМУ

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування «Торгсину» в Новгороді-Сіверському. Особлива увага приділена поновленню імен працівників крамниці «Торгсин».

Ключові слова: система «Торгсин», Новгород-Сіверський, крамниця, біографія.

Таємнича аббревіатура «Торгсин» протягом багатьох десятиліть зберігала без перебільшення одну з ганебних сторінок історії Радянського Союзу. Організація, назва якої утворена від російського словосполучення «торговля с иностранцами», була створена 18 липня 1930 р. для обслуговування іноземців. Однак вже з червня 1931 р. вона переорієнтувалася на співвітчизників як основне джерело надходження валюти, золота, срібла, коштовного каміння [1, 19–20]. Саме їм влада пропонувала в обмін на срібні натільні хрести, золоті обручки та сережки, нагороди купувати у крамницях об'єднання продовольчі та промислові товари, а разом з ними і надію вижити. Своєрідне пограбування радянських громадян тривало до лютого 1936 р. та збагатило СРСР на понад 278 млн. крб. [1, 191].

До розпаду Радянського Союзу проблематика Торгсину залишалася поза увагою дослідників. Радянська історіографія уникала згадок про об'єднання, а західноєвропейські й американські вчені, позбавлені доступу до засекречених архівних документів, лише констатували факт його існування. Протягом останніх десятиліть кількість праць, присвячених Торгсину, різко збільшилася. Серед російських істориків відзначимо праці О.О. Осокіної [2], І.В. Павлової [3], В.А. Толмацького [4], О.Ю. Орешкіна [5], Г.Ю. Семенової [6] а серед українських – В.І. Марочки [7], О.Ю. Мельничук [8], В.М. Даниленка [9], О.Д. Попова [10]. Малодослідженим продовжує залишатися регіональний аспект діяльності Торгсину, особливо історія окремих осередків об'єднання та поновлення біографій людей, які в них працювали.

Метою даної розвідки є спроба відновити імена співробітників Новгород-Сіверської крамниці «Торгсин», поглянути на їх життя через призму роботи осередку. Об'єктом дослідження є Новгород-Сіверська крамниця, а предметом – національність, соціальне походження, освіта, життєвий шлях персоналу філії, а також їхня професійна діяльність на відповідальній посаді. Дослідження ґрунтується на широкому колі невідомих раніше документів, що зберігаються в архівах Чернігова, Ніжина та Києва, а хронологічні рамки обмежені часом існування торгового пункту (1933–1935 рр.).

Новгород-Сіверське агентство «Торгсин» розпочало свою роботу наприкінці жовтня 1932 р. [11, арк. 2 зв.]. Організаційні заходи з його облаштування тривали до кінця року. Згідно з додатком до протоколу Чернігівського облбюро КП(б)У від 24 грудня 1932 р. Новгород-Сіверський районний партійний комітет (РПК) мав проконтролювати роботу агентства в районі, надавши йому необхідну допомогу. Саме на РПК покладалася відповідальність за виконання агентством планів мобілізації золота та валютних ресурсів [12, арк. 112–113]. Про важливість Торгсину свідчить наказ № 5 по Новгород-Сіверському агентству від 26 грудня 1932 р., у якому описувалися заходи з охорони приміщення торгового пункту. Осередок охороняло 2 сторожа – Іван Єфимович Лакоза та Мойсей Петрович Цвиль, які працювали з шостої години вечора до восьмої ранку. Під час прийому крамниці і складських приміщень від них вимагали особистої перевірки справності замків, дверей, вікон (були з ґратами), а також справності печатки на дверях. Працювали сторожі у дві зміни: перша тривала з шостої години вечора до першої ночі, друга – з першої години ночі до восьмої ранку. Під час чергування вони мали знаходитися у тамбурі магазину [11, арк. 4 та зв.].

1 січня 1933 р. агентство реорганізували у крамницю на чолі з членом КП(б)У Олексієм Афанасійовичем Кодимським. До речі, останній виконував обов'язки директора з 28 жовтня 1932 р. [11, арк. 7, 2 зв.]. Зразковим керівником осередку він не став. На початку лютого 1933 р. йому оголосили догану з попередженням за ненадання Чернігівській облконторі оперативних відомостей за третю декаду [13, арк. 50]. Станом на березень 1933 р. питома вага Новгород-Сіверської крамниці в області становила 6,5 %, вона не була забезпечена належним приміщенням, а персонал вважався некваліфікованим. Це дозволило обласній конторі віднести осередок до групи відстаючих [14, арк. 13 зв.].

У травні 1933 р. комісія з перевірки апарату запропонувала РПК звільнити О.А. Кодимського з посади керівника крамниці [15, арк. 313]. Серед виявлених недоліків у роботі осередку особливо наголошувалося на реалізації лимонів, цигарок та цукру за радзнаки, що було грубим порушенням рішень Президії ЦКК від 26 лютого 1932 р. і ЦК ВКП(б) від 18 квітня 1932 р., якими заборонявся продаж експортних та імпорتنих товарів Торгсином за радянські гроші [16, арк. 95]. В результаті таких дій місцевому осередку було завдано збитків на майже 90 крб. в золотому обрахуванні. До судової відповідальності жодного співробітника не притягнули. Розслідування встановило, що перераховані товари реалізували згідно акту Робітниче-селянської інспекції та передали до розподільника районного активу [17, арк. 100]. Можна припустити, що О.А. Кодимському все ж таки вдалося очолювати крамницю аж до липня

1933 р. Так, у характеристиці на керівників універмагів об'єднання в Чернігівській області (датується 7 серпня 1933 р.) зазначалося, що він не забезпечив керівництво, не виконав валютного плану і був звільнений [15, арк. 310].

За керівництва О.А. Кодимського посаду старшого бухгалтера у крамниці обіймав позапартійний Іван Іванович Анаксагоров (1886–?). Походив він з родини службовця, за національністю був українцем, здобув середню освіту та фах бухгалтера. Зазначимо, що І.І. Анаксагоров був досвідченим працівником, адже за спеціальністю пропрацював понад 30 років [18, арк. 82а]. До крамниці він влаштувався 7 квітня 1933 р. і пропрацював на ній до лютого 1934 р. [19, арк. 4]. Серед головних причин звільнення значилися «окозамилування», неякісний річний звіт, несвоєчасність подання звітності. Керівник Чернігівської облконтори «Торгсин» Е.М. Рудаєв був змушений клопотатися про зняття І.І. Анаксагорова з роботи та передачу справи на нього до суду [20, арк. 13].

Інформації про інших співробітників маємо обмаль. 3 5 січня 1933 р. приймальником цінностей значився позапартійний А.М. Золотницький [11, арк. 6]. Цінності він приймав справно, своєчасно пересилав придбане до каси Держбанку, однак фіксувалися випадки округлення ваги срібла до цілих чисел. Ігноруючи десяти, А.М. Золотницький порушував циркуляр центрального банку від 28 грудня 1934 р. [21, арк. 53]. 3 6 квітня 1933 р. касиром-рахівником працював позапартійний В.Д. Шкробленко (1903–?), який походив з селян, здобув середню освіту та фах рахівника. На посаді продавця з 1 червня 1933 р. перебувала В.М. Нечипоренко (1900–?). Походила вона з селян, здобула нижчу освіту та фах швачки [22, арк. 96]. Станом на 1 вересня 1933 р. у крамниці працювало 13 працівників (9 українців, 3 євреї та росіянин), з них 7 осіб здобуло нижчу освіту, 4 – середню, 1 – незакінчену середню, а ще один був малограмотним [23, арк. 12].

Наступником О.А. Кодимського на посаді керівника крамниці став позапартійний Михайло Тимофійович Бодня (1890–?). Походив він з селянської родини, за національністю – українець. Освіту здобув нижчу, за фахом – рахівник. У роки Першої світової війни перебував у німецькому полоні [24, арк. 33]. 12 грудня 1932 р. М.Т. Бодня влаштувався до місцевого Торгсину касиром-рахівником та діловодом-експедитором (за сумісництвом) [11, арк. 3]. До кінця травня 1933 р. він значився завідувачем продуктової групи [19, арк. 4]. Наказом № 41 по Новгород-Сіверському агентству «Торгсин» від 31 травня 1933 р. його звільнили з даної посади, натомість вже 8 липня призначили керівником осередку [11, арк. 18 та 19 зв.].

Востаннє прізвище М.Т. Бодні зустрічаємо у переліку номенклатурних працівників Чернігівської облконтори «Торгсин» за 20 вересня 1933 р., в якому він значився керівником осередку [25, арк. 192].

Третім директором Новгород-Сіверської крамниці став член КП(б)У з 1920 р. Михайло Лазаревич Коновалов (1886–?). Про нього вдалося віднайти найбільше інформації, проте вона достатньо суперечлива. Особливо це стосується часу призначення та звільнення з посади. Походив М.Л. Коновалов з родини службовця. Євреї за національністю, він здобув нижчу освіту, володів німецькою мовою, отримав спеціальність робітника прилавку [24, арк. 107]. На момент влаштування до Торгсину мав 22-річний стаж роботи продавцем [26, арк. 6]. У 1912 р. він перебував у Німеччині [22, арк. 96].

3 квітня 1933 р. М.Л. Коновалов значиться заступником промислової групи Новгород-Сіверського осередку «Торгсин» [19, арк. 4]. Попри це, у кількох документах віднаходимо інформацію, що він був директором крамниці [24, арк. 107; 27, арк. 23]. Можна припустити, що М.Л. Коновалов кілька разів призначався та звільнявся з посади керівника або тимчасово виконував його обов'язки. У переліку номенклатурних працівників Чернігівської облконтори «Торгсин» станом на 1 квітня 1934 р. значиться, що М.Л. Коновалов працює директором з 25 червня 1933 р. [18, арк. 82а]. Наказом № 44 по Новгород-Сіверській крамниці від 7 липня 1933 р. його звільнили з даної посади [11, арк. 19 зв.], а наказом № 165 по Чернігівській облконторі «Торгсин» від 11 липня 1933 р. – призначили директором місцевої крамниці [28, арк. 4 зв.].

За повідомленням торгового інспектора М.І. Мірецького у вересні 1933 р. осередок Торгсину в Новгороді-Сіверському розташовувався «на глухій вулиці без належного зовнішнього вигляду». Головний бухгалтер облконтори І.Я. Генін додавав, що приміщення крамниці справляло враження погребу та зовсім не підходило для Торгсину. Ці заяви змусили керівництво обласної контори вимагати від М.Л. Коновалова переведення магазину на центральну вулицю, якнайближче до базару [16, арк. 164]. Реалізувати задумане вдалося у 1935 р., коли крамницю розмістили у двоповерховому цегляному будинку по вулиці Маркса, 6 [29, арк. 74].

На початку 1934 р. відбулася чергова реорганізація осередку в Новгороді-Сіверському. Місцева крамниця втратила статус самостійного торгового пункту та була підпорядкована Глухівському універмагу. Завідувачем пункту затвердили М.Л. Коновалова [20, арк. 5]. Осередок складався з крамниці, пункту скуповування цінностей (розташовувався в приміщенні магазину) та двох складських приміщень. Обслуговували його

4 працівника прилавку, 3 рахівника та 1 приймальник цінностей [30, арк. 21]. На середину березня 1934 р. кількість співробітників зменшилася до 7 осіб, з них троє з нижчою освітою, двоє малограмотних (сторож та прибиральниця), по одному з домашньою (рахівника) і незакінченою середньою (касир). У національному розрізі – 5 українців, 2 єврея (завідувач крамницею та приймальник цінностей) та росіянин (рахівник) [27, арк. 23–24]. Наступного року в крамниці й зовсім працювало 5 осіб: директор, два продавці, рахівник-касир, касир з отоварювання і охоронець [29, арк. 74; 31, арк. 1].

Перебування М.Л. Коновалова на посаді завідувача крамниці рясніє численними фактами крадіжок, псування товарів, неналежного ставлення до виконання посадових обов'язків. 17 серпня 1934 р. управляючий Чернігівською облконторою «Торгсин» Е.М. Рудасєв звернувся до керівника Глухівської міжрайонної бази з пропозицією звільнити М.Л. Коновалова у зв'язку з виявленою нестачею товарів. Рекомендувалося повідомити про це прокурора та розпочати розслідування [32, арк. 59]. Швидких зрушень по справі не було, натомість кількість недоліків в його роботі продовжувала збільшуватися. Восени 1934 р. були виявлені порушення правил зберігання цукру. Мішки з ним лежали у неналежному місці, не пересипалися, були вологими та брудними [33, арк. 7]. До того ж у ніч на 8 березня 1934 р. з льоху Новгород-Сіверської крамниці злодії поцупили п'ять ящиків господарського мила, дві банки меду вагою 50 кг та 49,5 кг оселедців [34, арк. 102].

На початку 1935 р. були зафіксовані нові випадки халатного відношення М.Л. Коновалова до зберігання товарів, що призвело до їхнього псування. За обрахунками компетентних органів Торгсину було завдано збитків на 43 крб. в золотому обрахуванні. Директора Новгород-Сіверської крамниці вирішили звільнити, а справу передати до суду [35, арк. 183]. Незважаючи на це, станом на середину березня 1935 р. він продовжував очолювати осередок [21, арк. 51].

Протягом 15–16 березня 1935 р. у Новгороді-Сіверському з перевіркою перебував особливий інспектор Чернігівської облконтори «Торгсин» І.М. Прусс. Він виявив, що, попри розпорядження контори, в осередку не проводилося технічне навчання персоналу та соцзмагання. Укладена угода з торговим пунктом у Шостці про організацію соціалістичного змагання не виконувалася. На належному рівні була протипожежна охорона торгового та складських приміщень, винятком залишався хіба що погріб, де зберігалася тара та залізна бочка з соняшниковою олією. І.М. Прусс констатував, що полиці, підлога і стіни крамниці були чистими, а вітрини – оформлені належним чином. Така зовнішня чистота дещо заспокоїла персонал, який допустив випадки вкриття пилом

чобіт, черевиків, вина, парфумів, звалення у кутках реклами та спецодягу сторожів, крім того, не всі товари мали цінники. Були виявлені й випадки антисанітарії. Так, брудним залишався вмивальник з тазом, якими користувалися співробітники. Що ж стосується складських приміщень, то вони мали огидний вигляд. У великому складі впритул до вологої зовнішньої стіни лежали мішки з рисом, поряд стояли бочки з-під оселедців, мішки з борошном, гас, а по кутках – зламані ящики, бите скло, ганчірки, брудний кожух, сміття. Другий склад зустрів інспектора оббитою та брудною стелею і підлогою, нерозставленими ящиками з товаром. Надзвичайно низькою була організація зберігання товарів. Недбалість персоналу сприяла швидкому псуванню товарів. Непридатними до вживання були понад 125 кг цукру, 150 кг круп, 77 кг рису, 7 коробок консервів, 52 коробки цигарок [21, арк. 51–52].

Зважаючи на виявлені недоліки в роботі осередку, систематичне невиконання планів, заступник завідувачого радянським торговим відділенням обкому КП(б)У Баскін звернувся 23 березня 1935 р. до Новгород-Сіверського РПК з пропозицією звільнити М.Л. Коновалова та притягти його до партійної і кримінальної відповідальності [21, арк. 54]. Подібні звернення зрештою були задоволені обласним керівництвом. Наказом №359 по Чернігівській облконторі «Торгсин» від 15 квітня 1935 р. М.Л. Коновалова відсторонили від виконання обов'язків директора крамниці, а на його місце призначили Ф.К. Гузова [20, арк. 105]. Незважаючи на це, швидкого покарання винних не відбулося. У жовтні 1935 р. обласна контора «Торгсин» скаржилася, що аналогічні справи місяцями лежали без руху, закривалися слідчими, які не надто переймалися перевіркою та осмисленням матеріалів. Справу М.Л. Коновалова слідчі вивчали кілька місяців, після чого вирішили передати її не суду, а парткому для накладення на винного партійного стягнення [36, арк. 3].

Наступник М.Л. Коновалова, а ним став Федір Корнійович Гузов, активно приступив до виконання обов'язків керівника осередку. Він рекламував послуги об'єднання через об'яви та повідомлення у районній газеті, однак поліпшити санітарний стан підвідомчих об'єктів та налагодити своєчасність постачання їх товарами не зміг [35, арк. 230]. Саме тому 10 липня 1935 р. йому оголосили попередження, яке, на думку керівництва облконтори, мало підштовхнути Ф.К. Гузова до більш рішучих дій. Достатньо м'яке покарання пояснювалося тим, що він «нешодавно розпочав роботу» на посаді директора [37, арк. 46]. Цілком можливо, що саме Ф.К. Гузов став останнім керівником осередку в Новгороді-Сіверському і пропрацював в ньому, орієнтовно, до жовтня 1935 р., коли крамницю вирішили ліквідувати [35, арк. 260].

Насамкінець зупинимося на питанні валютних надходжень, тобто скільки цінностей вдалося «мобілізувати» місцевому осередку. Відповісти на нього можливо частково. По-перше, наявні дані занадто розпорошені та фрагментарні. По-друге, показники за 1933 р. подані в документах у розрізі відділення, до складу якого входила також крамниця у Семенівці. Отже, Новгород-Сіверське відділення протягом 1933 р. мобілізувало цінностей на 76,1 тис. крб., з них 24,1 тис. припадало на побутове золото, 26,6 тис. – золоті монети, 15 тис. – срібло, 7,7 тис. – перекази, 2,7 тис. – валюта готівкою [38, арк. 192]. Дана сума становила всього 6,4 % усіх надходжень Торгсину в області. Тільки за липень та серпень 1933 р. місцева крамниця скупила у населення золота у виробках та монетах на 4,7 тис. крб., що є еквівалентом понад 3,6 кг срібла на 1,7 тис. крб. або щонайменше 112 кг та іноземної валюти готівкою і переказами на 1,7 тис. крб. [39, арк. 17, 33, 49, 71, 88, 99]. Відсоток виконання валютного плану осередком у 1933 р. не перевищував 46 %, а у січні – квітні 1934 р. – 64,7 % [40, арк. 100 зв.]. Протягом вересня – грудня 1934 р. крамниця придбала цінностей майже на 3,7 тис. крб. [41, арк. 211, 213, 215, 217, 219, 224, 225, 227, 228, 232, 235], а відсоток виконання плану коливався від 35,5 % у третьому кварталі, до 74,6 % у четвертому [41, арк. 163; 42, арк. 48]. У січні – вересні 1935 р. Новгород-Сіверський Торгсин збагатився на понад 7,5 тис. крб., з них на побутове золото припадало 3,8 тис. крб. (понад 2,9 кг), срібло – 1,1 тис. крб. (55,2 кг), валюту – 2,8 тис. крб. [35, арк. 194, 195; 43, арк. 26, 28, 30; 44, арк. 13, 25, 39, 52, 60, 83; 45, арк. 12, 44, 64, 93, 102, 116, 131, 145, 161]. Отже, за період з січня 1933 р. до вересня 1935 р. крамниця Торгсину в Новгороді-Сіверському, щонайменше, «мобілізувала» у населення валютних цінностей на суму понад 19,4 тис. крб. (не менше 6,5 кг хімічно чистого золота та 167,2 кг хімічно чистого срібла). Зазначені цифри не є остаточними. Вони потребують уточнення і, за умови виявлення нових документів, що висвітлюють роботу місцевого Торгсину, можуть збільшитися, на нашу думку, щонайменше у 2–3 рази.

Таким чином, дана розвідка є лише першою спробою відновити історію створення та функціонування Торгсину в Новгороді-Сіверському. Висвітлення етапів становлення осередку в невідривній єдності з вивченням біографій його співробітників дозволяє максимально повно зрозуміти сутність об'єднання. Дана тема навряд чи може вважатися вичерпаною. Подальшого вивчення потребують біографії згаданих у роботі працівників крамниці, пошук імен інших осіб, які працювали в ній, уточнення об'ємів «мобілізованих» торговим пунктом валютних цінностей.

Посилання

- Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.
- Осокина Е.А. За зеркальной дверью Торгсина / Е.А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.; Її ж: Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) / Е.А. Осокина // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 113–124.; Її ж: Золото Торгсина / Е.А. Осокина // Экономическая история: ежегодник, 2007. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 285–322.
- Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.
- Толмацкий В. Время Торгсина / В.А. Толмацкий // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66–69.
- Орешкин О.Ю. Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсин в 1933–1935 гг. / О.Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2012. – № 4. – С. 162–165.
- Семенова А.Ю. Деятельность Вятского отделения Всесоюзного объединения «Торгсин» (1932–1936 гг.) / А.Ю. Семенова // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2010. – №4 (1). – С. 35–39.
- Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.; Її ж: Торгсини Києва: хліб за золото / В.І. Марочко // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. – К.: Фенікс, 2008. – С. 58–65.; Її ж: Торгсини Києва в роки голодомору / В. Марочко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. – К., 2009. – Вип. 15: У 2-х ч. – Ч. 2. – С. 63–77.
- Мельничук О. Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР / О. Мельничук // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 203–212.; Її ж: Селяни і «Торгсин»: система заготівель побутового золота в УСРР (1932–1936 рр.) / О.Ю. Мельничук // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 282–284.
- Даниленко В.М. Розкрадання продуктів та промтоварів госпропами та системою Торгсину / В. М. Даниленко // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. – К.: Фенікс, 2008. – С. 66–73.
- Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) / А. Попов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.
- Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 177, 27 арк.
- ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 64, 162 арк.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 6, 339 арк.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 42, 26 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 180, 320 арк.
- Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 21, 205 арк.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 61, 108 арк.
- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 181, 123 арк.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 189, 5 арк.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 8, 134 арк.
- ДАЧО, ф. П-470, оп. 1, спр. 932, 102 арк.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 190, 321 арк.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 58, 42 арк.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, 241 арк.
- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 133, 215 арк.

26. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 33, 392 арк.
27. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 73, 42 арк.
28. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 7, 32 арк.
29. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571, 292 арк.
30. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 78, 102 арк.
31. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 103, 147 арк.
32. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 89, 136 арк.
33. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 52, 137 арк.
34. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 94, 203 арк.
35. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, 350 арк.
36. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, 224 арк.
37. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 88, 59 арк.
38. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 46, 265 арк.
39. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 25, 100 арк.
40. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379, 124 арк.
41. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, 237 арк.
42. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 70, 115 арк.
43. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 761, 44 арк.
44. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 107, 163 арк.
45. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 108, 192 арк.

Горох Н.В. Руководители и работники филии «Торгсин» в Новгороде-Северском

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования «Торгсина» в Новгороде-Северском. Особое внимание уделено восстановлению имен работников магазина «Торгсин».

Ключевые слова: система «Торгсин», Новгород-Северский, магазин, биография.

Horokh M.V. Managers and staff branch of «Torgsin» in Novhorod-Siverskyi

In this article author using the wide circle of archived documents examines previously unknown pages from history of functioning of «Torgsin» in Novhorod-Siverskyi. The special attention is spared to renewal of workers' names of «Torgsin's» shop.

Key words: system of «Torgsin», Novhorod-Siverskyi, shop, biography.

28.02.2014 р.

УДК 94 (477): 341. 322. 5 «1941/1943»

О.О. Толкачова

НАЦИСТСЬКІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ КОРЮКІВЩИНИ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941–1943 рр.

У статті аналізуються причинно-наслідкові зв'язки нацистської окупаційної політики з масштабними жертвами мирного населення Корюківщини. Значну увагу приділено злочину проти людяності, що здійснений у Корюківці у березні 1943 р. Узагальнюється і висвітлюється рівень дослідження подій цієї трагедії у науковій літературі.

Ключові слова: Корюківський район, партизани, Корюківська трагедія, злочин проти людяності.

Тема Другої світової та Великої Вітчизняної війни є ґрунтовно вивченою і дослідженою як

іноземними, так і українськими науковцями, проте деякі її аспекти, зокрема трагізм людських втрат та їх причинно-наслідковий контекст потребує новітніх неупереджених та незаангажованих досліджень на підґрунті напрацювань воєнної археології та відкритих архівних документів і здійснення глибинного аналізу отриманих матеріалів задля історичної об'єктивності та упередження повторюваності. У цьому контексті надзвичайно актуальною постає проблема вивчення трагедії жителів міста Корюківки, що на Чернігівщині, знищених німецькими нацистами 1–2 і 9 березня 1943 р.

Серед наукового загалу існує низка публікацій, які висвітлюють деякі аспекти зазначеної проблеми. Дослідженням Корюківської трагедії займалися Б. Наріжний [13], С. Павленко [16], С. Бутко, Т. Макаренко [8], В. Устименко [24]. Вони у своїх публікаціях піднімали питання руху опору на окупованій території Корюківського району, вшанування пам'яті загиблого мирного населення міста, оцінки корюківських подій з точки зору людської моралі, людяності та гуманізму. Проте, дана проблема потребує більш детального висвітлення подій, встановлення їх хронологічної послідовності, оцінки діяльності корюківських партизан в контексті зазначеної трагедії, виявлення характерних особливостей окупації окресленого регіону.

Період німецько-фашистської окупації став для населення Корюківщини суворим випробуванням. У серпні 1941 р. почалося бомбардування найбільших населених пунктів району ворожими літаками. Постраждали від цих дій с. Холми та с. Корюківка. 26 серпня частини 2-ої танкової групи Гудеріана, що наступали у напрямку Новозибків – Семенівка – Лохвиця, зайняли с. Холми, с. Жуклю, с. Рейментарівку. Через опір радянських військ, зокрема 277-ої дивізії комбрига М.О. Романова, тільки через тиждень німці змогли просунутись вглиб району і захопити 3-го вересня Охрамієвичі, 4-го – Буду, Наумівку, 5-го – Корюківку [7, 352–380].

Вся Чернігівщина, разом зі східними областями України, опинилася у так званій «прифронтовій зоні» і підпала під німецьке військове командування. Була створена Генеральна округа Чернігова, куди входили Чернігівська, частина Орловської та Сумська області. На місцях створювались районні та міські управи на чолі з бургомістрами. Низовими ланками влади були старости у селах на чолі зі старостами. Скрізь формувалися відділи допоміжної поліції, куди добровільно чи примусово вступали на службу місцеві жителі і частково оточенці та колишні військовополонені. У селах відділи налічували від 3 до 15 чол., а у райцентрах – 40–50 чол. Відразу ж на облік було

взято радянських активістів та євреїв. З їх числа до весни 1942 р. було знищено 600 чоловік, у тому числі 300 євреїв [8, 17].

На окупованій території припинили своє існування більшість підприємств, заклади освіти, культури, медицини. Щоправда, окупаційна влада дозволила початкові школи, але через брак підручників, недостатню кількість учнів і відсутність нормального фінансування такі школи працювали нерегулярно [13, 54–114].

Звересня 1941 р. на Корюківщині активізувалися партизанський рух та підпілля. Крім 4-х місцевих загонів, з серпня 1941 р. в урочищі Гуліно базувався Чернігівський обласний партизанський загін у складі 186 чоловік на чолі з М. Попудренком. Шляхом об'єднання всіх партизанських формувань було утворено єдиний загін, який очолив перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У О.Ф. Федоров. На його базі 28 липня 1942 р. було створено з'єднання у складі 7-ми загонів [25, 348].

Партизани знищували німецькі гарнізони, поліцейські відділки, здійснювали диверсійні операції на території сусідніх Гомельської (Білорусь) та Брянської (Росія) областей. Їх групи діяли на залізничних магістралях Гомель-Бахмач і Гомель-Новозибків. У відповідь на ці дії окупаційна влада карала мирних жителів, оскільки було запроваджено механізм знищення мирного населення за акції партизанів. Повністю були спалені села Богдалівка, Майбутнє, Рейментарівка, частково – Олійники, Охрімівці, Перелюб, Прибинь, Самотуги [23, 275–279].

На окупованих землях запанувало необмежене насильство. 16 вересня 1941 р. начальник штабу Верховного головнокомандування Вермахту фельдмаршал Кейтель видав наказ «Про придушення комуністичного повстанського руху», у якому зазначалося, що на окупованих територіях «людське життя нічого не варте і вплив залякування може бути досягнутий тільки незвичною жорстокістю» [22, 9].

Корюківщина опинилася в епіцентрі партизанського та підпільного руху. Зокрема, жителі с. Перелюб протягом окупаційного періоду підтримували тісний зв'язок із партизанами, забезпечували їх продовольством, одягом, відгодовували для них худобу, випікали хліб, збирали і передавали зброю бійцям [5, 226], за що були покарані німцями. У кінці квітня 1942 р. каральний загін, розділившись на дві групи, наблизився до Перелюба: одна увірвалась до населеного пункту з боку с. Охрімівці, друга – с. Прибині. Всіх чоловіків зігнали до центру села, до приміщення дільничної лікарні, де місцевий зрадник відшукав серед жителів тих, хто мав зв'язок із партизанами. Тим часом інша команда палила оселі селян. Знищено було майже третину

дворів, у тому числі шість будинків, в яких проживали партизанські сім'ї. Протягом окупації у Перелюбі було знищено 110 дворів і загинуло 70 осіб [4, 97; 26, 2–3].

У с. Рейментарівка за зв'язок з партизанами було спалено 502 двори та вбито 208 осіб [2, 57–61; 19, 1]. 24 грудня 1941 р. карателі спалили половину села Самотуги, вбили 87 жителів [2, 71]. Навесні 1943 р. був повністю спалений хутір Майбутнє (із 30 будинків залишився тільки один, загинуло у вогні восьмеро людей). Жителям цього населеного пункту інкримінувалася допомога партизанському загону на чолі з бувшим директором Перелюбської школи О.П. Балабаєм. Загін квартирувався у хуторі протягом січня 1942 р.

Виявилися тяжкими і роки окупації для села Савинки. Загинули від рук поліцаїв 11 мирних жителів, серед них – двоє дітей 1-го та 4-р'юх років. Ще четверо селян-активістів страчено у Корюківці в урочищі Гай [15, 36–37; 20, 1].

Протягом 1942–1943 рр. на Корюківщині було убито близько 8 000 осіб та вивезено на примусові роботи до Німеччини 2296 жителів району [6, 71]. У Акті № 5 від 17 грудня 1943 р. Чернігівської обласної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці зазначається: «...в районном центре Корюковка в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками из 7 сентября 1941 г. по 20 сентября 1943 г. производилось систематическое уничтожение путем массовых расстрелов и сжигания советских граждан, а именно в декабре 1941 г. расстреляно 7 человек партизанских разведчиков. В январе уничтожено все еврейское население Корюковки в количестве до 300 человек. 26 февраля 1942 г. расстрелян 131 представитель партизанских семей и районных партийных работников. С февраля по ноябрь месяца 1942 г. имели места единичные убийства. В ноябре месяце 1942 г. уничтожены все цыгане Корюковки в количестве 12 человек... Всего уничтожено населения за время оккупации (мужчин, женщин и детей около 7500 человек» [21, 1–3].

За твердженнями очевидців, зокрема Марії Прокопівни Науменко-Чичкань, уродженки міста Корюківки, місцева в'язниця (нині будівля районного архіву) завжди була переповнена: «У невеличкій кімнаті в'язні стояли впритул один до одного так тісно, що дихати не можна було... коли відкривалися двері, то було чути важке: «У-у-ух»! Та таке полегшення означало, що когось вже поведуть на розстріл. Мене з мамою у кінці 1941 р. – початку 1942 р. неодноразово ув'язнювали як підозрюваних у зв'язках з партизанами. Батько був залишений для підпільної роботи, згодом пішов до партизан. Кожний раз, ідучи від дому до в'язниці, ми прощались з життям...».

Мешканець м. Корюківки, колишній малолітній в'язень Микола Сергійович Короленко, показуючи місця масових розстрілів в урочищі Гай (частину якого називають Воронячим лісом), зазначав: «В цьому місці 26 лютого 1942 р. за зв'язки з партизанами розстріляли мою матір, Короленко Олександр Олександрович, разом із іншими ув'язненими. За розповідями тодішніх свідків там було розстріляно силу-силенну людей...» [14, 211]. Ці свідчення підтверджуються судово-медичною експертною комісією: «...в Корюковском «Гаю» находится до 10 ям-могил, в которых захоронено до 500 трупов» [21, 1–3]. За висновками ТОВ «Спеціалізована установа «Військові меморіали», члени якого у 2012 р. виявили та ексгумували рештки загиблих в часи окупації корюківчан, значиться: «...дещо осторонь від загальної картини (наслідків Корюківської трагедії 1–2, 9 березня 1943 р.) стоїть місце масових розстрілів, виявлене та досліджене в урочищі Гай (Воронячий ліс). Тут ми зустрічаємося із серією запланованих розстрілів, що здійснювалися поза межею постійного заселення. Можливо це – місце знищення окупантами осіб, ув'язнених окупаційною владою, – родичів партійного та радянського керівництва, партизан та неблагонадійних жителів. Вірогідно, що час розстрілів у Воронячому лісі хронологічно не співпадає з подіями 1, 2, 9 березня 1943 р, але є логічною ланкою звірячого знищення цивільного населення окупантами» [18, 133].

Леонід Костянтинів Тихоновський, ще один свідок тих подій, вказав місце, куди упродовж 1941–1943 рр. вивозились знищені у «душогубках» (спеціальні машини для отруєння газом) громадяни. Це так звана «свинарка» (колишня свиноферма, нині територія колективного сільськогосподарського підприємства ім. М. Горького). Як згадував останній, «трупні страчених горою скидали у підготовлені ями і ледь присипали землею. Туди вже потім ходили родичі тих загиблих, щоб упізнати кого-небудь. Я сам бачив як кохалася земля, бо багато людей ще були живими...» [14, 212].

Але апогеєм окупаційного режиму стало 1–2 і 9 березня 1943 р.: «...В Корюковке, как в передовом районе, 1 и 2 марта 1943 г. организовали уничтожение всего мирного населения путем расстрела и последующего сжигания. За два дня, 1 и 2 марта 1943 г., зверски уничтожено 6700 человек (из 13 тысяч человек, насчитывавшихся до войны). Сожжено 1290 дворов (из 1300 имевшихся до войны)... При общем осмотре Корюковка представляет собой абсолютно разрушенное селение (где осталось только 10 жилых построек) с полным уничтожением жилых домов, учреждений, кинотеатра, домов лечебно-медицинской сети: поликлиники, детской консультации, инфекционной больницы; ясли, помещение двух школ; разрушен сахарный завод

со всем подсобным хозяйством...» [21, 1–3].

Побутує думка, що спровокував криваву акцію напад партизан на німецький гарнізон у Корюківці. Напередодні трагедії, у лютому 1943 р., радянське партизанське з'єднання під командуванням Олексія Федорова повернулося з Брянщини і розташувалося у корюківських лісах на Кам'янському хуторі. Партизани довідались, що у містечку готувався черговий розстріл мирного населення, серед якого було двоє неповнолітніх синів командира партизанського взводу Федора Ступака. Дружину розстріляли ще 26 лютого 1943 р. в урочищі Гай. На його прохання Микола Попудренко, який на час відсутності Федорова виконував обов'язки командира з'єднання, дав команду звільнити затриманих.

Уранці 27 лютого 1943 р. партизани з'єднання Федорова розгромили німецький гарнізон на залізничній станції, кустовий гарнізон жандармерії, знищили технічні та господарські об'єкти окупантів, взяли трофеї, вбили 18 жандармів, полонили 4 мадяра і 1 німця та визволили в'язнів (за офіційними даними – 97 осіб, за спогадами очевидців – від 37 до 50 осіб.). 2 березня 1943 р. М. Попудренко повідомив у радіограмі УШПР про розгром гітлерівського гарнізону у Корюківці, але змовчав про трагедію, яка сталася у місті [17, 137–138].

Варто зазначити, що партизани, коли залишали місто, провели мітинг, на якому попереджали населення про ймовірну розправу над корюківчанами, і настійливо рекомендували мешканцям на певний час залишити Корюківку і переховатися у родичів і знайомих інших населених пунктів. Частина мешканців так і зробила, але основна маса людей залишилася.

1 березня 1943 р., близько дев'ятої години ранку, жителі Корюківки почули гуркіт техніки. Карателі охопили місто щільним кільцем, заборонивши виїзд з нього. По хатах бігали поліцаї з наказом збиратися дорослим і малим у вказаних будинках для перевірки документів. Годині об одинадцятій у небо злетіла ракета – сигнал до початку розправи. З усіх вулиць до центру селища йшли колони, що складалися переважно з дітей, жінок і літніх людей. Супроводжували їх не більше чотирьох німців або поліцаїв, іноді з собаками. Окупанти не очікували, що люди тікатимуть, то й охороняли їх мляво. Підводячи до ресторану (чайної), шикували у чергу. В будівлі ресторану були вибиті всі вікна, через які лунали постріли та крики, і було видно трупи вбитих. Приречених заштовхували в приміщення прикладами автоматів. Опиняючись у середині, вони падали або скошені кулеметною чергою, або від удару по голові, або втрачали свідомість від кількості і запаху побаченої крові. Одні карателі розстрілювали, інші штабелювали (тобто складали

групи убитих) Ті, котрим пощастило залишитись живими, стверджують, що трупів було під саму стелю, а кров лилася струмком серед снігу вниз центральною вулицею.

Одночасно проводився рейд по віддалених районах містечка. Обиралася найбільша хата і туди зганяли людей. Міцно зачинивши, будівлю обливали горючою рідиною і підпалювали. Групи, що складалися переважно з поліцаїв та маляр, перевіряли інші будинки. Якщо когось знаходили – розстрілювали, не жаліючи. Слідом за цими групами рухалися автомобілі, з яких вівся обстріл помешкань трасуючими кулями. Господарчі будівлі також обстрілювалися та закидалися гранатами. Схоронитись під таким вогнем було практично неможливо, а якщо ж хтось намагався втекти, то стріляли навздогін. Вся територія міста була засіяна трупами.

Учасниця тих подій Ганна Тимофіївна Кузуб згадувала: «Пострілом мені обпало обличчя. Коли я опам'яталася, навкруги було тихо. Ми з подругою вилізли з-під ліжка. Було страшно дивитись, кругом лежали люди у калюжах крові. Жінка тримала дитину, якій був усього рік. Пострілом німець попав їй у груди, а голівку дитини кулею зовсім розірвало. Поруч із ними лежала моя сестра; голова була розірвана, кров текла широким струмком, попадала в чобіт, а він вже був переповнений, і кров бігла через верх чобота. Я не могла переступати через трупи. Мене подруга перетягла і вивела у двір. Ми боялись, щоб не згоріть, бо ще були живі...» [8, 34].

Деяким мешканцям вдалося вижити, сховавшись у погребях, льохах, купах гною, болотах, приболотних чи прирічкових заростях, в буртових ямах. Дочекавшись вечора, вони тікали до навколишніх сіл, де вже майже в кожній хаті переховувалися такі самі втікачі.

Розправу над мирними жителями містечка було проведено 1 та 2 березня, а 9 березня карателі повернулися, щоб допалити будинки, які не встигли знищити, і добити вцілілих людей. За спогадами Лідії Скрипки, «9 березня 1943 р. наумівською дорогою просувалися підводи корюківчан з пожитками. Люди збирали й вивозили все, що залишилося після погрому. Німці автомобілем заїхали наперед підводам і зупинили їх. Майже всіх присутніх вивезли до колишньої цегельні, заштовхали у піч для вижарювання цегли, облили їх гасом і запалили. Того ж дня карателі повитягували з-під спалених хат стареньких бабусь, які повернулися додому, завели їх до сараю, облили будівлю гасом і підпалили. Звірствували як хотіли...» [1, 102]. Корюківчанка Тетяна Павлівна Коваленко (Жара) розповідала: «На 9 день бабуса захотіла піти в Корюківку. Так і не повернулася. Розказували, що у тому нашому погребі оселились

дядько мій зі своєю дочкою, його мати, батько, моя баба. Так німці знайшли мою бабусю, повели до скирти і розстріляли, а потім спалили» [14, 219].

Після погрому Корюківки окупанти переслідували і знищували уцілілих мешканців, а жителям навколишніх сіл забороняли надавати допомогу біженцям. Зокрема, очевидиця Ганна Хоменко зазначала: «У селі Наумівка почалися нові страждання: староста Савела, виконуючи наказ нової влади, почав арештовувати всіх корюківчан і розстрілювати їх. Арешти почалися в червні місяці» [1, 102].

Вважалося, що каральну акцію здійснив батальйон 56-го карального полку фельджандармерії на чолі з начальником чернігівської служби безпеки Теодором Крістенсеном [3, 116]. Проте, тільки у 2013 р. було встановлено безпосередніх виконавців знищення мешканців Корюківки. Це Щорська (на час окупації Сновська) гарнізонна комендатура, яка діяла за наказом Байєр Бруно Франса, начальника штабу 399-ої польової комендатури німецької військової окупаційної адміністрації, підпорядкованої групі армій «Південь». Саме вона організувала каральну акцію, сформувала збірний каральний загін у складі німецьких військовослужбовців тилових німецьких формувань, військовослужбовців 105-ї легкої угорської дивізії, співробітників допоміжної окупаційної поліції та солдатів спеціальних каральних формувань із числа колабораціоністів під керівництвом офіцерів німецької військової окупаційної адміністрації, поліції безпеки та СД [12, 9–10].

Після визволення Корюківки спеціально створеній комісії вдалося встановити імена 1490 загиблих мешканців. Решта ж (понад 5000 осіб) залишилась невідомою. Через знищення цілих родин неможливо було встановити імена та прізвища загиблих.

Всі хто, проживав в межах діяльності партизан, постійно знаходились в зоні ризику і завжди підозрювалися у зв'язках з ними. Часто життя і здоров'я мешканців окреслених зон залежало від вираженості дій народних месників. Проте не варто покладати всю відповідальність за каральні операції саме на дії партизан. 16 липня 1941 р. Гітлер заявив: «Росіяни дали наказ про запровадження партизанської війни в тилу нашого фронту. Ця партизанська боротьба має свій позитивний бік, оскільки вона дає нам можливість знищити тих, хто виступає проти нас» [11, 103]. Отже, за установкою фюрера, фашистські окупанти з перших днів війни почали використовувати радянський партизанський рух як привід для масового винищення населення. В контексті своїх дій лідер нацистів зазначав: «Природа жорстока, тому й ми мусимо бути жорстокі. Якщо я можу послати цвіт німецької нації у пекло війни без

найменшого жалю з приводу того, що буде пролита коштвна німецька кров, то я, безумовно, маю право знищити мільйони людей нижчої раси, що розмножуються, як паразити» [10, 84]

13 травня 1941 р. уряд Німеччини затвердив директиву «Про військову присутність у районі «Барбароса» і про особливі повноваження військ». Директива спонукала знищувати партизанів і запідозрених у співчутті до них, негайно розстрілювати всіх, хто чинить опір «новому порядку». Проти мирних громадян планувалося проводити каральні операції, масові репресії. За п'ять днів до вторгнення на радянську територію Гітлер видав наказ, яким утверджувалося право німецьких солдатів нищити населення окупованих територій. Трагедія Корюківки стала лише епізодом в реалізації масштабної програми гітлерівського рейху з проведення масових етнічних чисток населення Східної Європи та СРСР задля «звільнення життєвого простору для німців» та інших «німецьких народів» за рахунок територій «нижчих рас», насамперед слов'ян.

Корюківська трагедія 1943 р. за своїми масштабами є найбільшою кривавою каральною акцією нацистів у Другій світовій війні. Для порівняння: Білоруська Хатинь у березні 1943 р. втратила 149 осіб, Чеське Лідице у червні 1943 р. – 320 осіб, Французький Орадур-сюр-Глан у червні 1944 р. – 642 особи. У Корюківці ж було знищено близько 7 тис. людей. Такі дії нацистських окупантів оцінюються світовою спільнотою як військовий злочин та злочин проти людяності, який був здійснений не під час бойових дій протиборчих сторін, а проти мирного населення, що підтверджується висновками Нюрнберзького міжнародного судового процесу 1945–1946 рр. [12, 13].

У повенний час органами влади та громадськістю здійснювалося вшанування пам'яті жертв трагедії. У листопаді 1977 р. споруджено Меморіал на честь героїчного опору жителів Корюківщини гітлерівським загарбникам, у місцевому історичному музеї створена відповідна експозиція, до річниць трагічних подій проводилися жалобні заходи. У першій половині 80-х років ХХ ст. вперше було здійснено спробу виокремити цей нацистський злочин і показати Корюківську трагедію як український символ скорботи. На жаль, проект було згорнуто і забуто в силу невідповідності кон'юнктурним пріоритетам.

У період з 1943 р. по 2012 р. підготовлено та опубліковано близько 200 книг, статей, буклетів щодо зазначеної тематики, проте серед них не було жодного ґрунтовного наукового видання [9]. Ситуація почала змінюватись з 2010 р. завдяки спільним зусиллям керівництва Українського інституту національної пам'яті, Чернігівської

облдержадміністрації та Корюківської райдержадміністрації, громадськості, науковців і краєзнавців. Розпочалась інтенсивна науково-дослідна робота, були організовані заходи з метою інформування вищих органів влади та широкого загалу про трагічні події Корюківки.

Зроблені перші кроки щодо узагальнення та висвітлення тих подій на науковому рівні. У грудні 2010 р. побачив світ збірник документів і матеріалів «Корюківка, 1943: злочин проти людяності». Проміжний результат виявлення нових прізвищ жертв трагедії оприлюднено у довіднику «Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року» (загалом ідентифіковано близько 1900 осіб). Розпочалися зйомки репортажів та документальних фільмів про трагічні події 1943 р.

У 2011 р. прийняте урядове рішення про вшанування жертв Корюківської трагедії 1943 р., підписаний Указ Президента України № 925 від 22.09.2011 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії», прийнята Постанова Верховної Ради України № 3965-VI від 21.10.2011 р. «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни». Цими документами передбачено спорудження у Корюківці Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених німецькими окупантами.

У 2012–2013 рр. члени ТОВ «Спеціалізована установа «Військові меморіали», Чернігівського обласного пошукового клубу «Пам'ять Перемоги», науковці Національного заповідника «Глухів», працівники Корюківського історичного музею проводили у Корюківці роботи з виявлення та ексгумації рештків жертв трагедії березня 1943 р., у результаті якої піднято 265 останків з 53-х поховань, встановлено імена 111 осіб.

Матеріали досліджень підтверджують, що нищення мирних мешканців (переважно жінок, дітей та чоловіків похилого віку) відбувалося у будинках або поблизу них. Потім будівлі разом із тілами спалювалися. Більшість поховань створювалося стихійно, належне їх позначення та фіксування не здійснювалося. Відповідно багато поховань з часом було втрачено. На жаль, значна кількість останків жертв трагедії вже не може бути виявленою, бо місця поховань, втративши зовнішні ознаки, відійшли під райони забудови відновленого міста [18, 133]. Також після відомих подій містечко було атаковане вовками та лисицями. Як зазначає у своїх спогадах мешканка Корюківки Раїса Олексіївна Струнгарь, «...прийшли сюди (вул. Червонохутірська, де проживала родина), коли я йшла в школу. Стояли одні димарі. І бур'ян був з нас росту, а то й більше. Вовків – жуть! Підходили до самих вікон і заглядали у шибки. Після трагедії,

кажуть, було нашість, адже стільки побитих людей...» [14, 231]. Внаслідок цього багатьох людей так і не було поховано. Проте, на жаль, і донині Корюківська трагедія 1943 р. залишається маловідомою подією як в Україні, так і в світі.

Вшанування пам'яті жертв мирного населення Другої світової війни, загиблих внаслідок злочинів нацистів проти людяності, є невід'ємною складовою національної пам'яті народу як в Україні, так і в Європі. Такі заходи спрямовані на попередження у майбутньому подібних злочинів. Історію не можна змінити, бо вона – минуле, а час не має зворотного відліку. Але історію треба знати, щоб убезпечитись від її помилок.

Посилання

1. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 року / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 144 с.
2. Вінок безсмертя: Книга-момеріал // Редкол.: О.Ф. Федоров, В.А. Маняк. – К.: Видавництво політичної літератури України. – 1987. – 578 с.
3. Водоп'ян І.І. Граніт: [мемуари] / І.І. Водоп'ян. – К.: Політвидав України, 1982. – 172 с.
4. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 139, оп. 3, спр. 45, арк. 97.
5. ДАЧО, ф. 139, оп. 3, спр. 1, арк. 226.
6. ДАЧО, ф. р-3013, оп. 1, спр. 26, арк. 71.
7. Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область / За ред. В.М. Кулаковського. – К., 1972. – 780 с.
8. Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обл. держ. адміністрація, Корюківський іст. музей; упорядник: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернігів, 2010. – 88 с.
9. Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р.: бібліогр. покажчик / Скл. Т.В. Сіренко, Л.В. Студьонова; авт. вступ. ст. С.В. Бутко; ред. І.Я. Каганова, відп. за вип. І.М. Аліференко; Укр. ін.-т нац. пам'яті; Чернігів. ОУНБ ім. В.Г. Короленка; Корюків. ЦБС. – Чернігів, 2013. – 44 с.
10. Костюк Г.Ю. Нескорена Корюківка: документальний нарис / Г.Ю. Костюк // Маяк. – 25–30 жовтня. – 1990. – 3 липня – 27 грудня.
11. Маняк В. Рейд: Роман-документ / В. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1986. – 278 с.
12. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року: довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обл. держ. адміністрація, Корюківський іст. музей; упор.: С.В. Бутко, О.О. Толкачова; відп. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 220 с.
13. Наріжний Б.М. Горобінова заграва: розповідь-документ про героїзм і трагедію Корюківки / Б.М. Наріжний. 2-е вид., доопр. і допов. – К.: Молодь, 1988. – С. 54–114.
14. Недюха, М.П., Зуй В.Д. Козилівка й Орлівка, Холми та Корюківка – перлини Сіверського краю / М.П. Недюха, В.Д. Зуй: монографія. – К.: «МП Леся», 2013. – 228 с.
15. Олійник, Г. Савинки: історико-краєзнавчий нарис / Г. Олійник. – Чернігів: редакція журналу «Сіверянський літопис», 1998. – 44 с.
16. Павленко С. Чорний понеділок Корюківки / Сергій Павленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 111–121.
17. Попудренко М.М. Щоденник (23 серпня 1941 – 19 січня 1943) / М.М. Попудренко. – К.: Політвидав України, 1949. – 146 с.
18. Проміжний аналітичний звіт про надання послуг з пошуку та екзумації останків жертв фашистської окупації на території м. Корюківка Чернігівської обл. / Товариство з обмеженою відповідальністю «Спеціалізована установа «Військові меморіали», директор О.В. Захаров. – Корюківка, 2012. – 235 с.
19. Рейментарівська сільська рада. «Історична довідка про події на території Рейментарівської громади 1941–1943 років» від 09.11.2011 року.
20. Савинська сільська рада. «Історична довідка про події на території Савинської громади 1941–1943 рр.» від 27.01.2012 року.
21. Сведения облздравотдела РККП(б)У об ущербе, причиненном фашистскими оккупантами Черниговской области. – ПЧОКУ, фонд № П–470, оп. № 5, спр. № 516. – С. 1–3.
22. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів / Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агенство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Упоряд.: С.В. Бутко, О.В. Лисенко; відпр. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: видавництво «Десна Поліграф», 2013. – 224 с.
23. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.): анований покажчик / Заред. В.Ф. Солдатенка; автори-упорядники: С.В. Бутко, Л.С. Герасименко, А.М. Киридон, Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 275–279.
24. Устименко В. У кожного своя правда. Істина одна. Корюківка: довічний біль / Василь Устименко. – К.: Україна, 2013. – 440 с.
25. Чернігівщина: енциклопедичний словник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – 1008 с.
26. Юрченко М.С. Історична довідка про село Перелюб [Рукопис] / М.С. Юрченко. – Перелюб, Корюківка: Корюківський історичний музей, 1967. – 5 с.

Толкачева О.А. Нацистские преступления против мирного населения Корюковщины в период оккупации 1941–1943 гг.

В статье анализируются причинно-следственные связи нацистской оккупационной политики с масштабными жертвами мирного населения Корюковщины. Значительное внимание уделено преступлению против человечности, который осуществлен в Корюковке в марте 1943 г. Обобщается и освещается уровень исследования событий этой трагедии в научной литературе.

Ключевые слова: Корюковский район, партизаны, Корюковская трагедия, преступление против человечности.

Tolkacheva O.O. Nazi crimes against civilians during the period of military occupation of 1941–1943

Causal relationships of Nazi occupation policy and the scale of civilian casualties in Koryukivka area have been analysed. Special attention is paid to Nazi crimes against humanity that occurred in Koryukivka in March 1943. The investigation level of events of Koryukivka tragedy on March 1-2, 9, 1943 in the aftermath of the tragedy have been summarised and highlighted.

Key words: Koryukivka district, guerrillas, Koryukivka tragedy, a crime against humanity.

13.03.2014 р.

Є.Ю. Шаповаленко

ОСВІТА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В 1941–1943 РР.

На основі архівних джерел, спогадів очевидців та монографій досліджується освітнє забезпечення селянства Чернігівщини в розрізі німецької окупаційної політики в 1941–1943 роках.

Ключові слова: початкова освіта, школа, навчальні предмети, учні, вчителі.

Освіта в сільській місцевості Чернігівщини упродовж німецької окупації є однією з недостатньо вивчених тем вітчизняної історіографії. Це пояснюється, насамперед, післявоєнною політикою радянської влади, скерованою на висвітлення діяльності партизанського та підпільного руху, каральних заходів німецької окупаційної влади. Решта фактів з життя окупованого населення залишилась поза увагою науковців.

Кроки радянської історіографії в напрямку дослідження освіти на Чернігівщині (оприлюднення певних документів в збірниках, вихід окремих наукових статей) були все ж недостатніми [1]. Ситуація змінилася після здобуття Україною незалежності. Вітчизняна історіографія розпочала по-новому досліджувати окупаційні часи, звертаючи увагу на всі сфери діяльності населення, в тому числі й на освітню діяльність. Як наслідок, вийшли друком статті Григорія Греченка [2], Інни Гавриленко [3]. Оприлюднюються дослідження закордонних науковців, як, наприклад, Бланки Єржакової, монографія якої, перш за все, цікава використанням документів із фондів військового архіву Фрайбурга та федерального архіву Кобленца [4]. Виходять друком роботи і вітчизняних істориків [5].

Аналіз вищезазначених монографій доводить необхідність подальшого дослідження проблеми освіти в період німецької окупації. Автор спробує поповнити історичні знання в цьому напрямку за рахунок власних архівних розвідок (надзвичайно цікавими є спогади очевидців), а також аналізу та систематизації вже надрукованих досліджень.

Початок відновлення освітньої діяльності по селах Чернігівщини припадає на осінь 1941 р., але визначальною для освіти Чернігівщини стала постанова Вермахту № 30 від 8 грудня 1941 р. по військовій зоні окупації. Вона декларувала відновлення освітньої діяльності на рівні початкових та професійних (сільсько- та лісогосподарських) шкіл, професійних курсів для жінок з метою навчання веденню домашнього господарства. Іншими ж пунктами вказаної

постанови заборонялися вищі і середні навчальні заклади, професійні заклади зі спеціальними планами навчання по певних професіях [6].

Вводились обмеження на перелік предметів, що мали викладатись в початковій школі. Наприклад, розпорядженням місцевої комендатури м. Чернігова від 5 січня 1942 р. навчання в школах підконтрольних районів обмежувалось читанням, письмом, арифметикою, гімнастикою, іграми, ручною працею без вживання навчальних засобів (дивись таблицю 1) [7, арк. 3]

Таблиця 1.

Перелік предметів,
дозволених у початковій школі

№ з/п	Назва предметів	Назва класів та кількість годин на тиждень			
		I	II	III	IV
1	Українська мова	11	11	7	9
2	Німецька мова	-	4	4	4
3	Арифметика	6	6	6	6
4	Природознавство	-	-	2	2
5	Географія	-	-	2	2
6	Каліграфія	2	2	1	1
7	Малювання	1	1	1	1
8	Співи	1	1	1	1
9	Фізкультура	1	1	1	1

Після формування окупаційного апарату управління загальне керівництво освітою на Чернігівщині здійснювали фельд- та ортскомендатури. На низових ланках провідником німецької політики стали райуправи різного рівня, які контролювали освіту на місцях. Наприклад, інспектор освіти Чернігівського району постійно відвідував з перевітками виховного та навчального процесу підконтрольні школи, доводив до відома розпорядження керуючого відділом освіти Чернігівської міжрайуправи [8, арк. 16].

Існує певна складність у визначенні загальної кількості шкіл в сільській місцевості Чернігівщини, відкритих в роки окупації. Це пояснюється, насамперед, утратою узагальнюючих документів. Але й ті, що збереглися, засвідчують значне розгалуження закладів освіти на території області. Наприклад, в 1941–1942 навчальному році в Бобровицькому районі функціонували 44 початкові школи, а в Остерському – 42 [9, 83–84]. Якщо брати показники по 8 районах Чернігівщини (Ніжинський, Прилуцький, Іванівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Олишівський, Остерський, Бобровицький) та містах Чернігів, Ніжин і Прилуки, то функціонувало 300 шкіл [9, 84].

Існують проблеми і в підрахунках кількості

учнів та вчителів по всіх сільських школах області в період німецької окупації. Так, у Рудівській школі, згідно кошторису витрат на IV квартал 1941 р., існувало 7 вчительських ставок в початкових класах та 14 вчительських ставок в старших класах [10, арк. 23 зв.]. Кошторис цієї ж школи на II квартал 1942 р. містить дані лише про сім ставок в початкових класах [11, арк. 9 зв.]. Таким чином, зазначені документи дають підстави вважати, що взимку 1942 р. в школі пройшло суттєве скорочення учительських кадрів за рахунок старших класів. У Ніжинському, Прилуцькому, Іванівському, Новгород-Сіверському, Сосницькому, Олишівському, Остерському, Бобровицькому районах та містах Чернігів, Ніжин і Прилуки в 1942–1943 навчальному році загалом навчалось 29058 учнів та працювало 752 вчителя. Серед районів найбільше їх було в Остерському (4728 учнів та 192 вчителя) і Ніжинському (3500 учнів та 129 вчителів) [9, 84].

Відчувався брак приміщень для навчання через руйнування в ході воєнних дій, іноді – через нецільове їх використання окупаційними військами. Школи, здебільшого, розташовувалися в непристосованих приміщеннях: клубах, приватних помешканнях і тільки іноді – у типових будівлях [5, 110]. В цих приміщеннях іноді робився ремонт. Наприклад, директор Жуківської школи Куликівського району відремонтував у школі на початку листопада 1941 року пічку [12, арк. 5]. Однак загальна забезпеченість пристосованими приміщеннями залишалась на низькому рівні.

Великі складнощі в освітянській діяльності створювало слабе матеріально-технічне забезпечення навчального процесу. Класний керівник 3-го класу Тютюнницької школи Корюківського району у звіті за 1942–1943 навчальний рік зазначала: «...Основний перебіг в роботі класу полягав у нестачі паперу в цілому ряду учнів. Бажано, щоб відділ освіти подбав на наступний рік про забезпечення учнів папером» [13, арк. 5–5 зв.]. У цьому ж звіті класний керівник вже 4-го класу також проінформувала: «Деякі учні не завжди мали папір і чорнило, а тому доводилось багато працювати, вивчаючи з учнями усно правила граматичні, арифметичні і інші. Весь матеріал, який можна було записати і було на чому, був учнями записаний...Основною трудностю роботи в школі є нестача паперу. Бажано б, щоб у школі були таблиці, як граматичні так і арифметичні, бо без них вивчення предметів майже не можливе» [14, арк. 7].

Підтверджують дану проблему і спогади очевидців, які вказують на те, що, в кращому разі, був один зошит на всі предмети [15, арк. 2]. В інших випадках доводилося писати на папері різного походження: шпалерах, старих газетах тощо. Чорнила

виготовляли з бузини або синьки [16, арк. 42 зв.]. Н.Л. Лупко, мешканка села Атюша Коропського району, пригадувала: «...Паперу не було, підручників теж в основній масі дітей...Писала на дерев'яному сундучку. Іноді подружка давала клаптик паперу, то я дуже раділа...» [17].

Певні кроки з боку адміністрації для покращення становища все ж таки вживалися. Наприклад, 12–14 грудня 1941 року директор Жуківської школи Віталій Антонович Цимборович перебував у відрядженні в м. Чернігові. Метою його поїздки була купівля в чернігівській крамниці № 1 52-х штук чорнильниць та 100 штук пер для школи [18, арк. 1–4]. Але такі поодинокі випадки забезпечення школи не впливали на загальний рівень матеріального дефіциту.

Особливо проблемним було укомплектування шкіл підручниками. Всі радянські книги, навіть букварі та арифметики для початкових класів, було заборонено використовувати, оскільки вважалося, що вони пропагували більшовицьку ідеологію [4, 94].

На Чернігівщині спробу заповнити існуючий дефіцит з підручниками здійснили місцеві окупаційні газети: «Вісті Остерщини», «Ніжинські вісті» та «Українське Полісся» [5, 84–85]. На їх шпальтах почали друкувати твори дореволюційних та українських письменників. Часто питання забезпечення навчальними матеріалами школи вирішувалося за рахунок батьків. Так, Батуринська райуправа постановою від 29 серпня 1942 р. пропонувала старостам підпорядкованих сіл забезпечувати школи наочністю, надрукованою в місцевій газеті за кошт учнів [19, арк. 192]. Як виключення, дозволялось користуватися радянськими підручниками, попередньо знищивши на їх сторінках будь-які ідеологічно неприйнятні тексти. Але і в такому варіанті ці підручники проіснували недовго, оскільки указом голови обласного управління поліції від 5 січня 1943 р. ними було заборонено користуватися. Дозволялася лише література, видана до 1917 р. [5, 87].

Паралельно у Імперському міністерстві окупованих східних територій йшла робота над виданням нових підручників, які вже з вересня 1942 р. стали поширювати на території військової зони, але в недостатній кількості [4, 96]. Підручників катастрофічно не вистачало й надалі, що підтверджує очевидець тих подій: «Книжок на всіх не хватало. Я пригадую, був буквар один на вулиці, ми брали по черзі і вчилися читати» [20, арк. 20].

Достатньо цікавим фактом на цьому фоні є спроба освітян Чернігівщини видати власні підручники для початкової школи. З документів відомо, що керуючий Чернігівською райуправою просив фельдкомендатуру надрукувати для

народної школи підручники з української мови, а саме буквар та читанки для I-II класів. Авторами вказаних підручників були вчителі Ріпкинського району, а упорядником – комісія відділу освіти та культури Чернігівської керуючої райуправи [21, арк. 19].

Директиви, що регулювали використання та вивчення мов, Імперське міністерство окупованих східних територій видало вже в січні 1942 р. Навчання в школах на територіях, населення яких складали українці або переважно українці, слід було проводити виключно українською мовою. На територіях, де населення переважно було російськомовним, українськомовна мала викладатись як обов'язковий предмет [4, 92]. Мовою навчання на Чернігівщині стала українська.

Заняття, зокрема в Корюківському районі, розпочиналися о 8.30, а сам урок тривав 45 хвилин, перерва між уроками була 10 хвилин, після 3-го уроку – 15-20 хвилинна перерва в залежності від місцевих умов [22, арк. 3].

В 1942 р., відповідно до постанови окупаційної адміністрації в Остерському районі, навчальний рік мав закінчитись 26 травня. Учні переходили в наступний клас на підставі річних оцінок; в 4-му випускному класі проводились випускні екзамени з української мови, математики, німецької мови. Учні, які незадовільно склали іспити, могли залишитись в цьому класі на наступний рік. Залишались на наступний рік і учні, що не відвідували більше 50 % занять [23, арк. 86 зв.].

Окупаційна влада через освітянські заклади намагалась регламентувати вільний час та поведінку школяра. Прикладом цього є «Правила поведінки учнів поза школою», підписані бургомістром Корюківського району 3-го жовтня 1942 р.: учень мав прокидатись о 6-й годині ранку, зробити гімнастичні вправи, повторити уроки, поспідати та йти до школи. Після уроків учень мусив відразу повертатись додому, 30 хвилин відпочити і готуватись до наступного навчального дня. Заборонялось бешкетувати, займатись хуліганством, ходити по вулиці після 19 години. В разі порушення зазначених правил на батьків накладався штраф в розмірі 1000 крб. [24, арк. 1].

Через складну епідемічну ситуацію в області, особлива увага приділялась санітарному стану в освітніх закладах. Наприклад, 5 жовтня 1942 р. по школах Сосницького району була поширена інструкція щодо санітарного мінімуму: учні мали бути умитими та причесаними, з коротко підстриженими нігтями. Інші правила вимагали забезпечити наявність в школах питної води, вішаків для верхнього одягу, вбиралень. За належний стан виконання цих вимог відповідав особисто директор. Учнів один раз на місяць обов'язково мав оглядати лікар [25, арк. 106].

Великою проблемою в організації функціонування шкіл було погане відвідування учнями занять. Часто батьки з підозрою ставилися до навчальних закладів, відкритих окупаційною владою і не відпускали своїх дітей на заняття [3, 13]. Серед інших причин, за спогадами очевидців, була бідність, коли учні не мали чого вдягти та взути [26, арк. 21 зв.]. Батьки часто залишали дітей вдома, аби ті пасли худобу як особисту, так і громадську. Ф.Ф. Лупко, мешканець села Атюша Коропського району, згадує, що в 1941 р. в школу не ходив взагалі, походив у 1942 р. та частково в 1943 р. Перестав відвідувати заняття через необхідність випасу людських овець [27]. Козелецька райуправа, як варіант звільнення учнів від випасу худоби, пропонувала підлеглим старостатам організувати громадський випас худоби, а батьків, що в подальшому будуть не пускати в школу дітей, штрафувати на 200 крб. [28, арк. 34].

Непоодинокими були випадки, коли учнів з учителями знімали з занять для роботи в полі. Так, відповідно до постанови № 197-ї фельдкомендатури від 23 вересня 1942 р. заняття в школах мали припинитись до 15 жовтня 1942 р., щоб учні працювали в полі на збиранні врожаю [29, арк. 87]. Жителька села Шестовиця Чернігівського району О.С. Селівон пригадувала: «Навчання проводилось лише взимку, оскільки в інший час діти повинні були займатись польовими роботами» [30, арк. 121].

Складним було і становище вчителя в роки окупації. За спогадами багатьох очевидців, вчителями були місцеві жителі. Низкою наказів окупаційної влади не допускались до роботи на освітянській ниві особи, вороже налаштовані до нової влади. Наприклад, в інструкції до організації навчання в I-VI класах голова Міжрайонної управи Чернігівщини наголошував про неприйнятність працевлаштування вчителів-комуністів та комсомольців, а також осіб, що прибули з інших регіонів [31, арк. 21]. Від бажаючих стати вчителем райуправи вимагали надавати автобіографії, які згодом перевірялись «Гестапо», опісля здійснювалась детальна співбесіда з майбутнім освітянином. Тільки позитивні результати за вищезазначеними пунктами надавали можливість працювати в школі [32, арк. 54 зв.].

В освітніх закладах домінувала окупаційна ідеологія, що змушувала вчителів виховувати в учнів «любов до дружнього німецького народу, який густо окропивши кров'ю своїх вояків українську землю, вирвав Україну з кривавих жидо-більшовицьких пазурів» [5, 117]. Профашистська агітація втілювалась в життя за допомогою наочних засобів агітації: плакатів, закликів, портретів, художньо оформлених книжок, де яскраво описувалось життя дітей,

селян та робітників в Німеччині [33, арк. 58 зв.]. У 1943 р. по селах області окупаційна адміністрація з метою пропаганди стала організовувати хатичитальні, в яких мусили чергувати сільські вчителі. Досить часто останні відмовлялись там чергувати або відкривали ці хати в години, коли селяни працювали в полі [34, арк. 160].

Також освітяни змушені були постійно шукати баланс між заборонами окупаційної влади та намаганням надати учням гарну освіту. Але і тут траплялись неприємні інциденти. Показовим є випадок з вчителькою Яцевської школи Дегтярьовою, звільненої за користування радянськими підручниками в період їх заборони [35, арк. 14].

Заробітна платня сільського вчителя була низькою і з невеликими варіаціями становила 240–270 крб. [36, арк. 8]; при цьому окупаційна влада з 1 січня 1942 р. стала нараховувати 10 % податок на суму заробітної плати, що перевищувала 200 крб. [37, арк. 13]. В умовах окупації зазначена заробітна плата майже нічого не вартувала, а деяких вчителів на літні місяці в 1942 р. взагалі залишили без виплат, як це було у Ніжинському районі [38, арк. 20].

Таким чином, освіта на Чернігівщині в роки окупації стала активним інструментом нацистської пропаганди. Політика окупантів була спрямована не просто на викорінювання зі школи комуністичної ідеології, вона мала на меті встановити ефективний контроль над настроями частини населення, виховати підростаюче покоління відповідно до догм націонал-соціалізму. Найбільше цей ідеологічний інструмент торкнувся учнів початкових шкіл, оскільки саме ці освітянські заклади були багаточисельними. Однак нестабільність навчального процесу часто позбавляла підростаюче покоління можливості одержати навіть початкову освіту [39, 88].

Посилання

1. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963.; Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // УІЖ. – № 10. – 1990. – С. 81–86.
2. Греченко Г. Варвинщина в роки гітлерівської окупації (за документами та спогадами очевидців) // Радянське життя. – 1998. – №№ 58, 59, 64, 66; Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 81–88.
3. Гавриленко І. Діяльність народних шкіл на Ніжинщині в період окупації 1941–1943 років // Ніжинська старовина. Вип. 4. – К., 2007. – С. 9–14.
4. Єржакова Бланка. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Переклад з нім. – К.: Наук. думка, 2006. – 576 с.
5. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
6. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник

німецьких архівних матеріалів. Т. 1. – Львів, 1997. – 368 с.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 41.
8. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф-7, № 15679.
9. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 83–84.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4209, оп. 1, спр. 1.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4209, оп. 1, спр. 1.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3324, оп. 1, спр. 1.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3019, оп. 1, спр. 1.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3019, оп. 1, спр. 1.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 1.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 67.
17. Спогади Лупко Надії Луківни 1932 р.н. с. Атюша Короського району // Особистий архів автора.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3324, оп. 1, спр. 1.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3196, оп. 1, спр. 8.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 62.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 41.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1.
23. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф. 7, № 373.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3544, оп. 1, спр. 10.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1362, оп. 1, спр. 62.
27. Спогади Лупка Федора Федоровича 1930 р.н. с. Атюша Короського району // Особистий архів автора.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3294, оп. 1, спр. 1.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 83.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 5.
32. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф. 7, № 16018.
33. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф. 7, № 16018.
34. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф. 6, № 498.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3019, оп. 1, спр. 1.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4362, оп. 1, спр. 9.
39. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками, 1941–1944 / И. Ермолов. – М.: Центрполиграф, 2010. – 383 с.

Шаповаленко Е.Ю. Образование в сельской местности Черниговщины при немецкой оккупации в 1941–1943 гг.

На основе архивных источников, воспоминаний очевидцев и монографий исследуется образовательное обеспечение крестьянства Черниговщины в разрезе немецкой оккупационной политики в 1941–1943 годах.

Ключевые слова: начальное образование, школа, учебные предметы, ученики, учителя.

Shapovalenko Ye.Yu. Education in rural areas of Chernihiv region under German occupation in 1941–1943

The educational ensuring of Chernihiv region peasantry in the context of German occupation policy in 1941–1943 is researched on the basis of archival sources, memoirs of eyewitnesses and monographs.

Key words: primary education, school, school subjects, students, teachers.

27.03.2014 р.

*Л.І. Лавріненко***ЛІКУВАЛЬНО-САНІТАРНА ДОПОМОГА
ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ
«ОХОРОНИ НАРОДНОГО ЗДОРОВ'Я»
НА ЧЕРНІГІВщині В 1960–1980-ТІ РР.**

У статті проаналізовано розвиток лікувально-санітарної допомоги в системі охорони здоров'я на Чернігівщині. Висвітлено питання впровадження диспансеризації, формування медичної культури, профілактики захворювань, відновлювального лікування та діяльності санітарно-епідеміологічних установ.

Ключові слова: охорона здоров'я, лікувально-санітарна допомога, диспансеризація, профілактика, санітарно-епідеміологічні установи.

Найбільшою соціальною цінністю, вирішальним чинником соціально-економічного розвитку, конкурентоспроможності, росту добробуту виступає здоров'я людини. 1960–1980-ті роки стали періодом, коли найбільш повно проявились як позитивні, так і негативні вади системи охорони здоров'я М. Семашка. Проводячи аналіз розвитку лікувально-санітарної допомоги як елементу системи організації «охорони народного здоров'я» в Україні, акцентуємо увагу на Чернігівщині, де поряд з лікувальною справою важливе місце відводилось санітарно-профілактичним заходам, відновлювальному лікуванню, формуванню медичної та санітарної культури населення.

Проблему «охорони народного здоров'я» в Україні й на Чернігівщині містили підручники «Історія медицини» С. Верхратського, монографія Р. Богатирьової, Ю. Спіженка, В. Черних «Історія фармації України», праці О. Голяченка «Соціальна медицина та організація охорони здоров'я», «Українська здоровоохорона: як вийти з кризи». Значне місце зайняли видання «3 історії медицини Чернігівщини», «Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині», що підготовлені М. Дулею, А. Грушею, С. Пасталицею, та колективна робота «Из истории развития здравоохранения Черниговщины». До вивчення змін в охороні здоров'я Чернігівщини була залучена джерельна база Державного архіву Чернігівської області.

Метою статті є дослідження питання організації лікувально-санітарної допомоги на Чернігівщині як елементу системи «охорони народного здоров'я». Реалізація цієї мети передбачає висвітлення питань упровадження диспансеризації, профілактики захворювань, відновлювального лікування, формування медичної культури населення, діяльності санітарно-епідеміологічних установ регіону.

У досліджувані роки посилювалося прагнення держави підпорядкувати справу організації охорони здоров'я стосовно розв'язання низки ідеологічних проблем. Ці обставини, безумовно, специфічно

впливали на формування громадянського здоров'я. Медична допомога включала лікувальну справу, профілактичну допомогу й просту діагностику та суттєво відрізнялася від досконалих систем охорони здоров'я Європи і США, де, крім лікування, передбачалися заходи щодо сприяння організації громадського харчування, забезпечення доброякісною водою, проведення санітарних заходів, охорону здоров'я матері й дитини, імунізацію, профілактику епідемічних хвороб, санітарну просвіту.

Лікувальна справа в радянській системі медичної допомоги відігравала провідну роль.

Санітарно-профілактичні ж заходи, які вважалися визначальними при попередниці радянської системи охорони здоров'я – громадській медицині – недооцінювалися й продовжували перебувати на другорядних позиціях. Це цілком відповідало природі радянського ладу (програмі будівництва комунізму), коли, мовляв, разом із досягненням найвищого рівня добробуту суспільства автоматично відбувалось і масове його оздоровлення. Ключовим інструментом реалізації профілактичного напрямку охорони здоров'я залишалася диспансеризація. Суть її практично не змінювалася з 1920-х років і полягала в проведенні активних оздоровчих заходів, спрямованих на поліпшення умов і способу життя радянських людей, на раннє виявлення хронічних захворювань, на оздоровлення хронічно хворих і забезпечення їхньої активної життєдіяльності й працездатності. У 1960-ті роки в Україні було здійснено спробу відійти від практики домінування стаціонару як форми лікування та відновити призабуту ідею диспансеризації. Відповідно посилювалася роль амбулаторій і поліклінік. Поставлені державою завдання перед охороною здоров'я включали в себе налагодження профілактичних оглядів певних верств громадян-механізаторів, тваринників, робітників, взяття на диспансерний облік хворих з певними хронічними захворюваннями з метою зменшення втрат з тимчасової непрацездатності. Термін їх виконання, тобто досягнення суцільної диспансеризації, складав майже 20 років і мав завершитись у 1980-х роках. Для цього були розроблені інструкції, у яких містилися обсяги та частота профілактичних оглядів та спостереження за хронічно хворими. Визначальною рисою цих заходів було те, що кожний здоровий і хворий мав періодично, але не рідше, ніж раз на рік, обстежуватися трьома-чотирма, а то й більше фахівцями. У кінці 1980-х років профоглядами було охоплено більше половини здорових і майже всі хронічно хворі громадяни України й Чернігівщини зокрема.

Курс на суцільну диспансеризацію, як і інші радянські програми, що носили приставку «суцільна» не мали позитивного успіху й не позначилися на якісних змінах у здоров'ї громадян. Можна конста-

тувати, що ідея диспансеризації в умовах радянської дійсності зазнала провалу. Підтвердженням цього було постійне погіршення показників здоров'я нації. До причин цього явища слід віднести обрану модель диспансеризації, коли ті соціальні прошарки, що мали гірше здоров'я, забезпечувалися й гіршою медичною допомогою. Скажімо, ті ж жителі сіл порівняно з міським населенням одержували більшій асортимент медичних послуг.

Крім того, диспансеризація носила примусовий характер та поступово входила в русло формалізації цілей та результатів. Унаслідок цього заходу, як правило, мали бути зацікавлені обидва учасники процесу. За недостатнього рівня загальної медичної культури громадяни часто виявляли байдужість до вибіркового обстеження власного організму. Через організаційну розпорошеність диспансерного спостереження (між чотирма і більше фахівцями) медичні установи були більше зацікавлені в належному складанні документації, яка б відображала кількісні показники, тобто чисельність громадян, залучених до обов'язкового щорічного огляду. Скажімо, сільський дільничний лікар-терапевт, який обслуговував дільниці, що в середньому охоплювали 2,5 тис. жителів, фізично не міг володіти в повному обсязі даними, що свідчили про динаміку зміни здоров'я у того чи іншого, хто проходив обстеження.

Диспансеризація головним чином зводилася до поверхових, часто неякісних і неефективних оглядів, які не могли задовольняти потреби громадян.

Первинна профілактика передбачала заходи, що спрямовувалися на збереження здоров'я здорових, запобігання дії на організм людини шкідливих чинників природного й соціального середовища. Вторинна профілактика передбачала усунення виражених чинників ризиків, які за певних умов можуть призвести до виникнення, загострення й рецидиву захворювання, зменшувала ризик виникнення ускладнень, сприяла збереженню працездатності. Мета третинної профілактики – реабілітація після хвороби, лікування ускладнень захворювань, компенсація втраченої функції та збереження працездатності хворої людини.

Провідними закладами все більше ставали поліклініки й амбулаторії. Їх утримання для держави було вигіднішим (дешевшим), ніж стаціонарних лікарень, і цілком відповідало усталеній практиці врізання витрат з інших сфер на користь потреб військово-промислового комплексу. У 1960–1980-ті роки масово продовжували з'являтися амбулаторно-поліклінічні установи (головним чином у містах).

Диспансеризація мала виявляти хронічні захворювання в пацієнта й призначити йому відповідне лікування, яке в ідеалі повинно продовжувати йому життя й поліпшувати його

якість. Вона перетворювалась на самоціль і проводилася із метою штучного декларування досягнень охорони здоров'я.

Особливо важливого значення набував перший етап диспансеризації – професійні огляди. Усе більше населення охоплювалось обстеженнями в різного профілю диспансерах. Лікарі-терапевти позбавлялись т. з. пасивних форм роботи. Громадяни з хронічними захворюваннями брались на спеціальний (диспансерний) облік і періодично викликалися для повторного обстеження. У періоди загострення хвороб пацієнтам призначалося спеціальне безкоштовне лікування. Цим самим попереджалося загострення хвороби. Протягом 2–5 років хворі знімалися з обліку. За цих умов хворий не міг стати інвалідом. Метод протирецидивного лікування вперше застосували лікарі Чернігівщини. Його було рекомендовано для запровадження в лікувально-профілактичні заклади України [5, 14–24; 4, 34].

Участь громадян у справі охорони здоров'я витікала із соціальної сутності здоров'я. На думку вітчизняних фахівців, її слід було розуміти в т. з. широкому та вузькому аспектах. Оскільки здоров'я пацієнта залежало від умов та способу його життя, то марно сподіватися на поліпшення здоров'я без розуміння й участі в цьому кожної людини. Звісно, цьому мала передусім сприяти соціально-економічна система, яка мусила прагнути досягти найвищого економічного добробуту людини й у якій права людини не обмежувалися. Тоді б охорона здоров'я спиралася на благодатну основу у вигляді загальної, всебічно розвиненої особистості.

Вузький аспект полягав у безпосередній участі громадян у розвитку медичних закладів, у наданні медикам допомоги в проведенні профілактичних і лікувальних заходів. З цією метою створювалися громадські організації – товариства Червоного Хреста, санітарні пости та дружини на підприємствах та установах, санітарний актив тощо.

Радянська практика формування медичної культури загалом носила масовий характер і мала за мету, передусім, розв'язання ідеологічних завдань. На Чернігівщині під керівництвом Червоного Хреста діяли санітарні дружини як масові організації. Ними проводились агітаційно-масові, санітарно-оздоровчі, санітарно-захисні заходи [15, 11]. Аби навчити населення цінувати власне життя, було відкрито 23 університети здоров'я, 37 шкіл здоров'я, 21 школа матері й дитини. Мала значення робота громадських рад при лікувальних установах. Уже в першій половині 1960-х років в області було створено 36 таких громадських рад, у яких працювало 1200 чол. [2, 59; 12, 2].

Використання засобів фізкультури з метою профілактики в лікуванні різних захворювань і травм сприяло розвитку лікувальної фізкультури.

В області відкривалися кабінети лікувальної фізкультури, лікувально-фізкультурні диспансери.

При домінуванні лікувальної допомоги на другий план відходили напрями оздоровлення. Пропаганда здорового способу життя зрештою була малоуспішною. Кошти витрачалися на боротьбу з алкоголізмом, наркоманією, курінням. Державні рішення про необхідність розвитку фізкультури й спорту часто носили декларативний характер. 1986 року на Чернігівщині у практику роботи лікувально-профілактичних закладів вводилися спеціальні програми, які передбачали оздоровлення засобами фізкультури. В області діяв лікувально-фізкультурний диспансер, де хворі проходили реабілітацію після перенесення ускладнень захворювання. Розпочалася підготовка відповідних фахівців. Засоби просвіти, які мали за мету пропагувати здоровий спосіб життя, зрештою не мали успіху за умов низького рівня в переважній частині громадян медичної культури. На Чернігівщині діяло 64 університети здоров'я, обласні ЗМІ вели журнал «Ваше здоров'я» [10, 86–88].

У містах і селах області було мало привабливих місць для занять фізкультурою. У фізичному вихованні школярів залишалося чимало формалізму. Ефективність цієї роботи залежала від аматорських здібностей вчителів. 1989 року в області займалися фізкультурою й спортом близько 103 тис. чол. Очевидно, що дані статистичних органів були перебільшені. Працювало чотири дитячо-юнацьких спортивні школи, 20 клубів для дітей і підлітків. Вони використовували методичні рекомендації: «Медичні аспекти фізичної культури і загартування», «Профілактика п'янства і алкоголізму», «Боротьба з курінням і наркоманією», «Раціональне харчування» тощо [10, 1–88].

Профілактичною роботою на підприємствах, в організаціях, установах займалися профілакторії. Особливо важливою їх роль була на підприємствах, де переважали шкідливі умови праці. На Чернігівщині в досліджувані роки позитивну роль у плані попередження професійних захворювань відіграли профілакторії при комбінаті «Хімволокно», фабриці первинної обробки вовни, Ніжинському машинобудівному заводі [13, 2].

Радянська держава розглядала охорону здоров'я як засіб підвищення загальної продуктивності виробництва, впливу на робочу силу.

Перехід на суцільну диспансеризацію, що розпочався після 1983 р., вніс зміни в чинну лікувально-профілактичну систему. На першому етапі диспансеризації впроваджувалися заходи, пов'язані із задоволенням потреб щодо нагляду за здоров'ям осіб з підвищеним ризиком захворювань, за хворими на хронічні хвороби, виявленням ранніх ознак патологічних змін, несприятливих умов праці й побуту та вчасного

призначення комплексу оздоровчих дій.

Важливим напрямком діяльності лікувально-профілактичних установ ставало відновлювальне лікування. У 1970–ті роки в області була організована анестезіолого-реанімаційна медична допомога й спеціалізовані бригади швидкої допомоги. Це сприяло введенню ранньої медичної реабілітації. У 1971–1975 рр. на Чернігівщині для хворих кардіологічного, неврологічного й інших напрямків були створені спеціалізовані відділення й лікарні відновлювального лікування. Тут не лише проводилася медична реабілітація, але й відновлювалася професійна працездатність.

Протягом 1960–1980-х років у Чернігівській області здійснилося формування системи санаторно-курортних установ. До неї входило три санаторії-профілакторії, які перебували на балансі промислових підприємства, два – на балансі колгоспів і радгоспів, п'ять будинків відпочинку. Відомим за межами області був санаторій «Остреч». Одночасно в них могли відпочивати й лікуватися 3027 чол. [1, 108–109].

На середину 1970-х років в області функціонувало 215 колгоспних профілакторіїв [7, 38]. Крім того, на Чернігівщині діяло 222 фізіотерапевтичні кабінети, 229 кабінетів лікування фізичними методами у фельдшерсько-акушерських пунктах, 82 – у здоровпунктах [7, 38–40].

1975 року було відкрито перший в області міжколгоспний санаторій «Десна» (с. Ладинка Чернігівського району). Він спеціалізувався на відновному лікуванні шлунково-кишкових захворювань, периферійної нервової системи й органів опорно-рухового апарату.

З метою запобігання захворюванням інфекційними хворобами санітарні лікарі й епідеміологи області брали проби води в колонках, колодязях, водогонках, артезіанських свердловинах. Проводилися хімічні аналізи, визначалися допустимі величини вмісту мінеральних сполук тощо [4, 1–4].

Одним із напрямків роботи санітарно-епідеміологічних установ був контроль за санітарним станом населених пунктів. На Чернігівщині були проблеми із забезпеченням водопостачання значної кількості міст і сіл, наявні випадки спалахів захворювань на черевний тиф, дизентерію, дифтерію. 1967 року з 120 тис. населення Чернігова користувалися водою з водогону лише 30 % [14, 3]. Близько 90 % сіл області мали єдиним джерелом забезпечення питною водою колодязь. Ще більшою проблемою залишалося скидання стічних вод. У Чернігові, Ніжині, Прилуках поступово будувалися загальноміські очисні споруди. Водночас значна частина стоків нагромаджувалась, завдаючи цим самим навантаження на довкілля та погіршуючи санітарні умови проживання.

Лабораторії санітарно-епідемічних станцій працювали постійно. Лише 1979 року ними було проведено 4875 бактеріологічних і 21712 хімічних досліджень води й джерел водозабезпечення. За їх рекомендаціями протягом року було відремонтовано 1623 колодязі загального користування [17, 28–29].

На кінець 1970–х років було охоплено навчанням з основ санітарії і гігієни 138 тис. 770 чол. Щорічно фахівцями читалося близько 650 лекцій, публікувалися статті в засобах масової інформації, трансливалися передачі по радіо, демонструвалися кінофільми з питань здорового способу життя, боротьби зі шкідливими звичками: алкоголізмом, курінням [9, 1–3].

1979 року в Чернігові завершено будівництво фтораторної установки для поліпшення якості питної води, уведено чотири хлораторні та одну знезалізуювальну установки в районах [18, 66;].

Санітарна служба області постійно приділяла увагу благоустрою шкіл і дитячих дошкільних закладів. Поступово зростала кількість шкіл, що мали центральний водогін і центральне опалення [17, 28–29]. Щорічно проводилося більше 15 тис. хімічних і бактеріологічних досліджень води відкритих водойм, атмосферного повітря й ґрунту [8, 21–23, 27].

Протягом 1976–1979 рр. кількість населення, що користувалося водою з центрального водогону, збільшилася з 30 до 34,2 % [17, 28–29]. У цей період в області було проведено паспортизацію артезіанських свердловин, шахтних колодязів і джерел.

Протягом 1970–1980-х років в області було введено в експлуатацію 15 каналізаційних очисних споруд [13, 3].

Санітарно-епідеміологічні установи проводили роботу стосовно поліпшення санітарної культури населення: діяла обласна Рада санітарної освіти, фахівці читали лекції перед спеціалістами, громадянами з питань технології ефективної профілактики інфекційних захворювань, медичної допомоги при отруєннях отрутохімікатами, способах попередження виробничого й побутового травматизму. Працівники тваринницьких ферм і харчових підприємств вивчали санітарний мінімум [4, 1–4; 2, 98].

У 1970–1980-ті роки на Чернігівщині зменшилося число захворювань на такі інфекційні хвороби, як правець, коклюш, кір, скарлатина. Проте значними залишалися прояви захворювань на туляремію, зокрема в Щорському районі. Вживалися заходи щодо ліквідації захворювання: подвірні обходи з метою виявлення й лікування хворих, профілактичні щеплення, госпіталізація хворих, суцільна дератизація [6, 43].

Санітарно-епідеміологічна служба перебувала на периферії лікувально-профілактичного комплексу. Відповідно за залишковим принципом

виділялися для її утримання й розвитку фінансові й матеріально-технічні ресурси. Лише 1979 року область одержала 61 автомобіль, в тому числі 32 високої прохідності. 1989 року всі санітарно-епідеміологічні станції були укомплектовані лікарями. Постачався автотранспорт [9, 39]. Водночас санітарна служба постійно потребувала лабораторного устаткування. Хронічно відчувався брак електротермостатів та лабораторних реактивів [4, 34–38; 19, 195–202].

1968 року в санітарно-епідеміологічних установах області трудилися 97 санітарних лікарів, 33 епідеміологи, 40 бактеріологів, 10 хіміків із вищою освітою та два інженери [1, 104].

Унаслідок Чорнобильської катастрофи значна територія області (20 з 22–х районів) зазнала радіоактивного забруднення: 1596 населених пунктів, землі 563 колгоспів і радгоспів загальною площею 1833 тис. га. Значно ураженими виявилися шість районів: Чернігівський, Ріпкинський, Козелецький, Семенівський, Корюківський та Сосницький (208,4 тис. чол.). У структурі медично-санітарної допомоги було створено спеціальну службу для контролю над гамма-фоном, радіонуклідами, продуктами харчування. Діяло три рівні спостереження: республіканський, обласний, місцевий [11, 66–67; 16, 157; 1, 221]. За умов боротьби з наслідками трагедії різко зросли потреби області у фахівцях. 1988 року залишалося незайнятими 184 посади лікарів-терапевтів, 53 – лікарів-педіатрів, 33 – лікарів-стоматологів тощо. Спостерігалась плінність фахівців. Молоді лікарі не бажали їхати працювати в радіаційно забруднену зону [3, 2].

Отже, лікувально-санітарна допомога, як домінуючий чинник організації охорони здоров'я й надання медичних послуг, мала свою специфіку й залежала від соціально-економічних заходів держави. Влада, беручи на себе зобов'язання щодо охорони здоров'я громадян, спрямовувала свої зусилля на поліпшення умов праці на виробництві, житлове будівництво. Були створені умови для підвищення культурного й санітарного рівня населення, удосконалювалася система соціального забезпечення. Важливе значення в охороні здоров'я громадян, лікуванні та профілактиці різних захворювань відігравало санаторно-курортне лікування, яке, зокрема, проводилося на базі курортів, санаторіїв, будинків відпочинку. Чернігівщина стала належним відображенням цієї системи. У центрі особливого уваги й турботи радянської держави було здоров'я матерів та виховання дітей, яке здійснювалось у дитячих лікувально-профілактичних установах: санаторіях, поліклініках, лікарнях, дитячих відділеннях. Це питання стане предметом подальших розвідок.

Посилання

- 1 Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини [Текст] / А.М. Груша, М.М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 208 с.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р–5036, оп. 4, спр. 1426, 127 арк.
3. ДАЧО, ф. Р–5036, оп. 4, спр. 2875, 169 арк.
4. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 741, 152 арк.
5. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 907, 166 арк.
6. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 1058, 141 арк.
7. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 1283, 70 арк.
8. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 1395, 28 арк.
9. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 1427, 86 арк.
10. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 1596, 95 арк.
11. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 1667, 83 арк.
12. Жукова Н.Ф. Турбота про охорону здоров'я трудящих [Текст] / Н.Ф. Жукова // Деснянська правда. – 1969. – 24 вересня. – С. 2.
13. Колесник Є. Ціна чистої води [Текст] / Є. Колесник // Деснянська правда. – 1979. – 25 березня. – С. 3.
14. Тарнопольський В. Вода. Треба її берегти [Текст] / В. Тарнопольський // Деснянська правда. – 1967. – 1 березня. – С. 3.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 1689, 39 арк.
16. ЦДАГО України, ф. Р–2, оп. 17, спр. 4355, 323 арк.
17. ЦДАГО України, ф. Р–2, оп. 25, спр. 1358, 77 арк.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 342, оп. 17, спр. 3554, 157 арк.
19. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 17, спр. 3565, 211 арк.

Лавриненко Л.И. Лечебно-санитарная помощь как элемент системы организации «охраны народного здоровья» на Черниговщине в 1960–1980-е гг.

В статье проанализировано развитие лечебно-санитарной помощи в системе охраны здоровья на Черниговщине. Освещены вопросы внедрения диспансеризации, формирования медицинской культуры, профилактики заболеваний, восстановительного лечения и деятельности санитарно-эпидемиологических учреждений.

Ключевые слова: охрана здоровья, лечебно-санитарная помощь, диспансеризация, профилактика, санитарно-эпидемиологические учреждения.

Lavrinenko L.I. Medical and sanitary aid as part of the system of «protection of public health» in Chernihiv region in 1960 – 1980

The article analyzes the development of health care in the health system in Chernihiv. The questions of implementation of clinical examination, the formation of medical culture, disease prevention, treatment and restorative activity of sanitary-epidemiological institutions are also enlightened in the article.

Key words: healthcare, medical and sanitary aid, clinical examination, prevention, sanitation facility institutions.

13.03.2014 р.

УДК 785(477)

Г.П. Голяка

НАРОДНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНЕ МУЗИКУВАННЯ В УКРАЇНІ: ВІДРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ

У статті розглядаються особливості традиції народно-інструментального ансамблевого музикування українців. Здійснюється пошук можливостей застосування такого виду музикування в сучасній педагогічній практиці.

Ключові слова: ансамблева гра, музикування, традиція, український народний танець.

Невід'ємною складовою національної музичної культури України є народно-інструментальне виконавство. Здавалося б, інструментальні традиції нашого народу є достатньо вивченими сучасною наукою. Проте існують артефакти, які, на нашу думку, ще не отримали належного наукового дослідження, зокрема, це стосується традиції гри на українських народних інструментах. Актуальною в цьому ракурсі виявляється проблема використання народного інструментарію в сучасному музикуванні, а також опанування навичками гри на ньому в закладах освіти не музичного спрямування. Саме тому метою даної статті є аналіз панорами традиційного народного виконавства в історичному аспекті та виявлення можливостей його застосування в педагогічному процесі.

Вітчизняна наука має значні напрацювання у вивченні традиційного інструментарію. Серед ґрунтовних досліджень в першу чергу слід назвати роботу корифея української культури Г. Хоткевича «Музичні інструменти українського народу» [10], книгу визначного етномузиколога І. Мацієвського «Музичні інструменти гуцулів» [3], наукові розробки авторитетного сучасного етномузиколога М. Хая «Музично-інструментальна культура українців (фолклорна традиція)» [8] та монографію-збірник «Українська інструментальна музика усної традиції» [9]. Питання інструментального виконавства в аспекті тенденцій розвитку європейської культури розглядалися О. Трофимчуком [7]. Процеси відродження традиційної української інструментальної музики вивчав Б. Столярчук [6].

У монографічному дослідженні М. Хая, присвяченому музично-інструментальній культурі українців [9], сформульовано фундаментальні положення щодо побутування інструментальної автентики та принципів етнопедагогічних та виконавсько-реконструктивних засад автентичної традиційної інструментальної музики українців. У роботі етномузиколог наголошує на важливості збереження автохтонної інструментальної музики у первинному її вигляді.

Згідно запропонованої відомим музичним

етнографом І. Мацієвським класифікації української традиційної інструментальної музики, однією з її жанрових сфер є «міфологізована та вільна інструментальна музика для себе та для слухання» [2]. До такої автор відносить вокально-інструментальну, похідну, вільні композиції та програмну музику, а також танцювальну музику, яка є найчисельнішою групою у цій жанровій сфері.

Слід зазначити, що музикальність українців, яка є загальноновизнаною у співочих традиціях, знайшла своє яскраве вираження і у потужному шарі інструментальної культури. Природно, що її вершиною стало ансамблеве музикування як найбільш цікава та затребувана в побуті форма інструментальної гри. Народні музики завжди були неодмінним і найбільш бажаним учасником усіх свят, весільних обрядів та ін. Різним був склад та кількість учасників таких гуртів. В Україні XVII–XVIII ст. вони називались інструментальними капелами (капельями, капелистою). Словник Бориса Грінченка дає визначення слову «капелиста» як «музикант»: «...а ви, пани капелисти, танцю мі заграйте. ... а заграйте, капелисти, та не дуже дрібно» [4, 216]. У народні інструментальні капели музиканти з народу нерідко формувались спонтанно, за потребою.

Важливо вказати, що в сучасному культурному просторі виконавство переважно існує в двох основних формах буття: як навчання і як концертна практика. Традиції домашнього та народно-інструментального музикування майже зникли з культурного вжитку. Проте, саме вони несуть справжню насолоду від спілкування з музичним мистецтвом, оскільки спрямовані не на улещання смаків публіки, а на отримання задоволення від самого процесу музикування. Присутні у таких діях, зазвичай, є не слухачами, а безпосередніми учасниками процесу, які долучаються до нього у поширених народно-інструментальних формах ансамблевої гри, а також побутовому танці.

Особливістю народної музичної творчості є усна форма передачі інформації. У такому разі завданням того, хто навчається, стає «переймання» усього «арсеналу» музичних засобів від музиканта-вчителя. Кінцевий же результат, переважно, залежить від ступеня володіння технікою гри на інструменті, слухової активності учня, врешті, від бажання опанувати секретами народно-інструментальної гри.

Академічний тлумачний словник української мови дає визначення дієслова «музикувати» («музичити») як «грати на якомусь інструменті, розважатися музикою». Як приклад наводиться вислів О. Кобилянської: «Я святкую день своїх уродин і щастя – і влаштовую вечір. Ціль його: музицити, бути щасливою (Ольга Кобилянська,

III, 1956, 384)» [5, 823].

Під народно-інструментальним музикуванням автор цієї публікації розуміє в першу чергу процес опанування гри на народних інструментах, використовуючи методи як усної, так і писемної традиції, орієнтуючи цей процес не на сценічні форми його буття, а на знайомство та наближення до практики і традицій народного музикування.

В силу стереотипів, народне музикування та гру «на слух», у порівнянні з музикою академічної, нотної традиції, не вважаюся справою серйозною, а часто і не вартою уваги. Проте специфіка такої гри, ті завдання, які постають перед виконавцем, є дуже важливими, різносторонньо його розвивають, значно розширюють горизонти музикальних задатків і можливостей.

Відомо, що процес ансамблевої гри можливий лише при достатньо сформованих навичках гри на інструменті усіх його учасників, здатності музичного слуху оперувати музичним матеріалом в процесі гри. Одним з основоположних складових варіювання є принцип «втори», другого голосу: чуття терцового тону (звуку, розташованого на терцію вниз від основного, мелодичного). Важливими елементами є також рух по ступенях музичного ладу на певну кількість звуків вгору та вниз, оспівування звуку на тон або півтону вгору і вниз та багато інших. І чим більшим «набором» таких можливостей володіє інструменталіст, тим його гра може стати більш привабливою, змістовно насиченою, «філософськи» потужною.

Для гри традиційної музики мають бути сформовані ще й особливі навички «музиканта-імпровізатора-творця» [7, 21]. У структурі вітчизняного музичного навчання формуванню навичок музикування, гри на слух приділяється недостатня увага, а в аспекті вивчення традиційного інструментального виконавства є практично відсутньою. Дослідник О. Трофимчук зазначає, що «в умовах писемної культури неможливо забезпечити виконавськими кадрами фольклорний напрям, оскільки він має спиратись на музичну культуру усної традиції, на аудіальне (не візуальне) мислення, на органічне вміння кожного музиканта-інструменталіста придумувати та імпровізувати» [7, 21].

На відміну від нотної гри, де ланцюг передачі інтонації виглядає так: бачу нотний текст – усвідомлюю інтонацію внутрішнім слухом – інтоную на інструменті, в процесі музикування «на слух» зародження інтонації відбувається у свідомості, що перетворює цей процес на пряму дію: створена внутрішнім слухом інтонація відтворюється на інструменті. Саме природою такого процесу пояснюється феномен особливо проникливої гри (інтонування) у музикантів не нотної традиції – джазового напрямку та

традиційних народних музик.

Так, музикування передбачає атмосферу невимушеності, а невимушеність – це не є безвідповідальність, навпаки: вибір, який робить людина є її власним вибором, а тому є цінним для неї і, врешті, є її самоідентифікатором (від вибору самої діяльності: музикувати чи ні, до вибору – який мелодичний чи ритмовий малюнок створити в ту чи іншу мить гри).

В процесі ансамблевої гри у музикантів, які не мають спеціальної фахової підготовки та високої технічної вправності, формуються такі важливі виконавські навички, як відчуття динамічного балансу, темпо-ритмової, тембральної злагодженості звучання та інші. На відміну від сольної гри фактура в ансамблевих партіях може бути значно спрощена, що не вплине негативно на художній результат виконуваного матеріалу.

Недостатня увага інструментальному музикуванню в сучасному побуті українців обумовлюється об'єктивними умовами їх життя, яке є надзвичайно складним як в соціальному, так і в психо-емоційному аспектах. Інформаційна перенасиченість суспільства, стрімкий розвиток нових, недоступних до XXI століття засобів комунікації, активно поглинає вільний час людини. До того ж матеріальна незабезпеченість спонукає українців до пошуку додаткових можливостей фінансового статусу, на що витрачається значна частина вільного часу (зазначимо, що робота за сумісництвом є невідомою для жителів багатьох розвинених країн світу).

Історично-об'єктивною, загальновідомою причиною втрати інтересу до музикування стало прицільне нищення у XX ст. «молохом» радянської культури багатовікових музичних традицій українців. «Насильна ломка соціальних устоїв життя, традицій сімейного і громадського побуту, масові репресії, курс на русифікацію, викорінення старих і насадження штучних так званих соціалістичних звичаїв і обрядів, табу на багато фольклорних явищ, переслідування носіїв народнопоетичних надбань і культивування «угодних для режиму» псевдофольклорних новотворів деструктивно діяли на всі аспекти побутування, поширення і функціонування усної народної словесності, принижували її роль і престиж, деформували і в багатьох моментах переривали природний процес міжпоколінної передачі фольклорної традиції» [1, 424], – вказує дослідник українського етносу Степан Макарчук. І, як результат, – «майже не підтримуване державою традиційне народно-інструментальне (сільське) виконавство (традиційні інструментальні ансамблі), затиснене масовою культурою, організованими формами аматорства, мало локальний характер розвитку» [7, 21].

Проте в останні роки інтерес до українського мистецтва значно зріс. З одного боку цей процес іде паралельно з самоусвідомленням українців як нації з унікальною культурною спадщиною. З іншого – це перші паростки роботи митців, дослідників, організаторів численних мистецьких проектів, яким вдалося «пробити кригу» відлучення народу від свого коріння.

Особливо це стосується традиційного українського танцю, який з ряду причин був занепащений у XX ст. Завдяки багаторічній копіткій праці фольклористів, практичному відродженню танцювальних звичаїв потужними сучасними гуртами з Києва «Божичі»¹ (керівник І. Фетисов), «Буття» (керівник О. Бут), «Гуляйгород», капели «Надобридень» (соліст і музичний керівник – скрипаль-віртуоз Сергій Охрімчук²) сьогодні ми маємо можливість наживо доторкнутися до, здавалося, назавжди втраченої, і яка стала вже невідомою для кількох поколінь українців, національної культури.

Невпинним «двигуном» відродження вітчизняного мистецтва стали щорічний міжнародний фестиваль етнічної музики «Країна мрій», який з 2004 року проходить на Співочому полі у Києві під патронатом відомого музиканта Олега Скрипки, та музичний фестиваль «Червона рута»³ (номінація «Український автентичний фольклор»). Ці мистецькі форуми знайомлять українців з традиціями свого народу, а через музичні колективи інших країн світу, що беруть участь у фестивалях, стали могутнім репрезентантом нації з глибинними багатовіковими традиціями.

Сучасна українська молодь виявляє значний інтерес до традицій свого народу. Особливий потенціал в цьому має студентство – найбільш креативна та прогресивна частина суспільства. Не випадковим є і той факт, що більшість відомих гуртів народної музики своє становлення проходили, коли їх учасники були у студентському віці. Очевидно, що той позитивний імпульс, та енергетика, яку має традиційна українська музика, співпадає з «зарядом біополя» молодої людини. У питанні опанування традицій народно-інструментального музикування студенти вузів не музичного спрямування мають певні переваги – не зашорене попереднім досвідом нотного навчання, їх сприйняття не проходить «фільтрації» крізь призму набутих музичних устоїв.

1. В 2005 році гуртом «Божичі» у місті Києві засновано «Школу традиційного народного танцю» – першого в Україні постійно діючого осередку автентичного українського народного танцю.

2. Унікальний полістильовий музикант, випускник Київської державної консерваторії по класу скрипки (1997), з легкістю грає як фольклор, так і джаз, рок, авангард, досконало опанував стилістику традиційної скрипкової гри.

3. Проходить з 1989 року в різних містах України.

Намагання відтворити інструментальну культуру українців, спроби зв'язати традицію поколінь є важливим та неоціненним в історичному значенні, адже традиційне музичне мистецтво споконвічно передавалося від виконавця до виконавця, від покоління до покоління як вібруюча хвиля душі народу.

Усі країни світу свято оберігають надбання культури свого народу. Перші паростки відродження традиції українців ми спостерігаємо сьогодні в нашій державі. І це «воскресіння» приходить до нас не з первісного її середовища побутування – сільського укладу життя, а з міста, столиці, як пробудження національного самоусвідомлення, певною мірою як мода на «українське». Одним з тих, хто виявляє сьогодні потребу переймати духовний спадок свого народу, є студентство, а місцем організації такого процесу, відповідно, має стати учбовий заклад.

Посилання

1. Етнографія України: навч. посібн. / [за ред. проф. С.А. Макарчука]. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.
2. Мацієвський І.В. Жанрові угруповання в традиційній українській інструментальній музиці [Електронний ресурс]: Народна інструментальна музика. Жанри народної інструментальної музики. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/ Народна_інструментальна_музика](http://uk.wikipedia.org/wiki/Народна_інструментальна_музика).
3. Мацієвський І.В. Музичні інструменти гуцулів / І.В. Мацієвський. – Вінниця: Нова книга, 2012. – 464 с.
4. Словник української мови. [В 4 т.]. Т. 2 / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – 528 с.
5. Словник української мови. [В 11 т.]. Т. 4 / ред. А.А. Бурячок, П.П. Доценко. – К.: Наук. думка, 1973. – 840 с.
6. Столярчук Б.Й. Відродження традиційної української

інструментальної музики / Б.Й. Столярчук // Історія становлення та перспективи розвитку духовної музики в контексті національної культури України: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 16–19 квітня 2008 р. м. Рівне. – Рівне, 2008. – С. 60–62.

7. Трофимчук О.І. Історія народно-інструментального виконавства на тлі глобальних тенденцій розвитку європейської культури / О.І. Трофимчук // Часопис НМАУ ім. П.І. Чайковського: Науковий журнал. № 1(6). – К.: 2010. – С. 18–22.

8. Хай М.Й. Музично-інструментальна культура українців (фолклорна традиція) / М.Й. Хай. – Дрогобич: Коло, 2011. – 560 с.

9. Хай М.Й. Українська інструментальна музика усної традиції: монографія-збірник / М.Й. Хай. – Київ; Дрогобич, 2011. – 467 с.

10. Хоткевич Г.М. Музичні інструменти українського народу / Г.М. Хоткевич; [передм.: В. Мішалов, І. Мацієвський]. – Репринт. вид. – Х.: Фонд нац.-культур. ініціатив, 2002. – 288 с.

Голяка Г.П. Народно-інструментальное музицирование в Украине: возрождение традиции

В статье рассматриваются особенности традиции народно-инструментального ансамблевого музицирования украинцев. Осуществляется поиск возможностей применения такого вида музицирования в современной педагогической практике.

Ключевые слова: ансамблевая игра, музицирование, традиция, украинский народный танец.

Holiaka H.P. Folk instrumental music-playing in Ukraine: tradition revival

The article deals with the peculiarities of folk instrumental music-playing traditions in the life of the Ukrainians. The possibilities of using them in modern pedagogical practice are also searched.

Key words: ensemble playing, music-playing, tradition, Ukrainian folk dance.

16.04.2014 p.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 930.9(Р (477.75):[391=371.65:512.143]

Д.А. Прохоров

**ЕТНОГРАФІЧНА СПАДЩИНА
КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ У ФОНДАХ
БАХЧИСАРАЙСЬКОГО ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА**

У статті розглядається сучасний стан етнографічної частки караїмської колекції у фондах Бахчисарайського історико-культурного заповідника в контексті реконструкції минулого корінних народів Криму і збереження їх історико-культурної спадщини.

Ключові слова: караїми, етнографічна спадщина, музейна та пам'яткоохоронна справа в Україні.

Різним аспектам дослідження історико-культурної спадщини караїмів, що мешкали на території колишньої Російської імперії, присвячено публікації П.Я. Чепуриної, Б.С. Єльяшевича [1; 2, 181–195], М. Мореловського [3, 37–87], О.М. Алпашкіної [4, 12–17], Г.Ю. Полканової, О.М. Шульженко [5, 118–122], С.Н. Абдураманової [6, 4–11], Г. Загряцкайте [7, 204–221] та ін. Але попри те, що раніше вже робилися спроби публікації матеріалів про експонати етнографічної частини караїмської колекції Бахчисарайського історико-культурного заповідника (БІКЗ) [8, 141–150; 9, 9–112], здійснені вони були без використання відповідної методики і аналізу.

Предмети з етнографічної частини караїмської колекції БІКЗ представлено, в основному, видами виробів з орнаментованої тканини. За думкою П.Я. Чепуриної, «в епоху кримських ханів навчання орнаментному шитву було долею не лише жінок, але і чоловіків. Вишивальники – «казаси» – складали навіть зареєстровані цехи ремісників» [1, 38]. Вони займалися такими складними і трудомісткими різновидами робіт, як виготовлення чепраків для коней, похідних наметів для ханів, великих, т. зв. «пристінних» подушок диванів («чатма йастикъ») для ханського палацу у Бахчисараї (уздовж стін кімнат палацу було розташовувало дивани, на яких сиділи члени ради кримського хана, «Дивана»). З числа караїмських жінок-вишивальниць і ткаль у кінці XVIII ст. дуже популярною була дочка Моше Єрушалмі Мурат (Вірменський Базар (?) – 1773 р., Чуфут-Кале). За словами Б.С. Єльяшевича, вона займалася «виробленням різного роду витончених тканин і вишивок «чичитов», елементу одягу караїмського духовенства під час молитов» [10, 52].

Серед мешканців Криму було широко поширеним орнаментне шитво «каснак» – «тамбурна» техніка



Верхівка караїмської шапочки «фесу» (КП № 1775/577)



Кусет (КП № 11074/Т1018)

шитва, від форми круглих п'ялец (від «тамбур» – барабан), на яких виконувався цей вид шитва на Близькому Сході до кінця XIX ст. Кримські караїми



Інтер'єр «Караїмської кімнати» музею, м. Бахчисарай, 1927–1936 рр. (фотонегатив, КП № 4293/887)



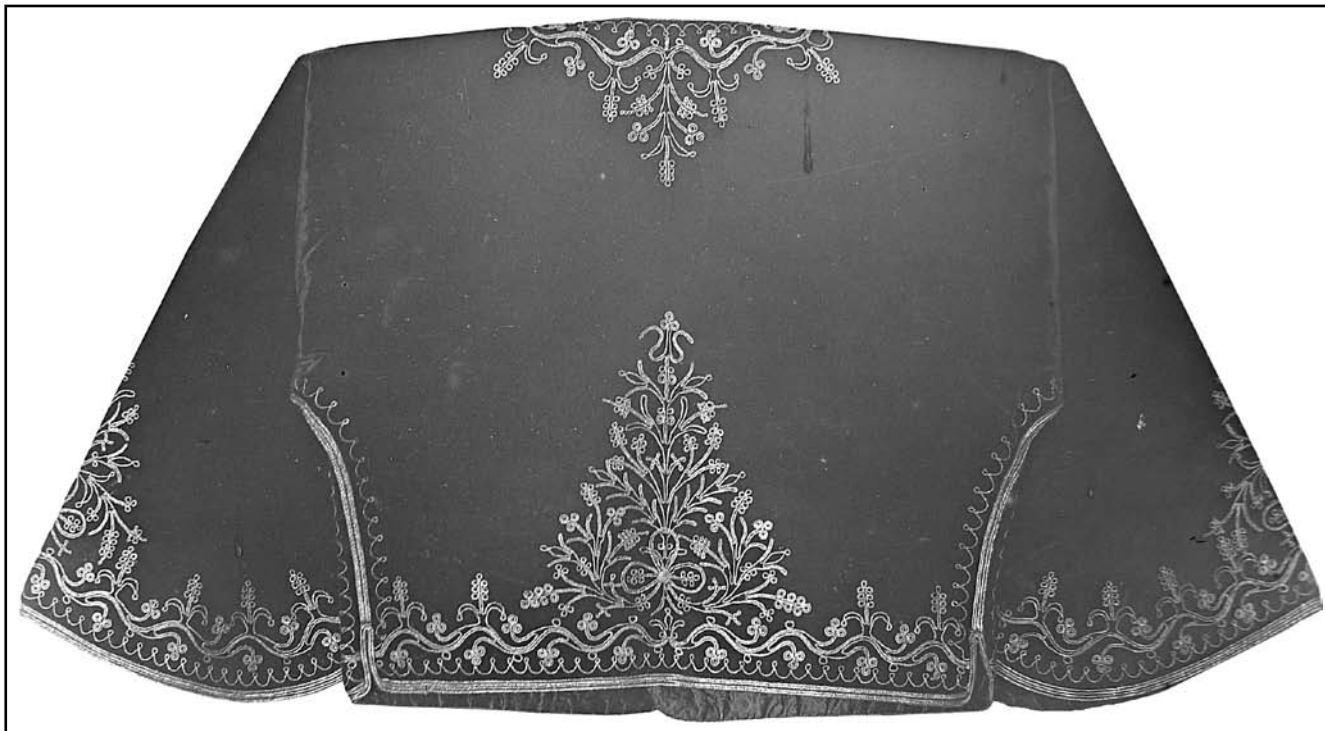
Жіноча кофтина («кирха») з караїмської виставки музею, м. Бахчисарай, 1927–1936 рр. (фотонегатив, КП № 4294/888)

постійно контактували з єдиновірцями з Близького Сходу (зокрема, з караїмськими громадами Дамаску і Багдада), і «часто-густо замовляли там для своїх молитовних домів такі килими» [1, 40]. Ще одним різновидом декоративного шитва було аплікаційне, яке отримало найбільше поширення серед кримських татар-жителів Південного Берега, а також серед караїмів і вірмен Криму. Ця техніка застосовувалася для вироблення килимів, якими покривали стіни кімнат, підлоги в караїмських молитовних будинках «кенасах» [1, 42]. Орнаментальне шитво «пул» (при цій техніці металеві блискітки срібла або золота

нашивалися на предмет по накресленому заздалегідь візерунку) використовувалося при виготовленні «марама» (покривала для наречених), «фесів» (чоловічих і жіночих шапочок з прикрасами) та «кисе» (кисетів). За словами П.Я. Чепуриної, шитво перлинами і бісером було «надзвичайно поширено серед заможних татар і караїмів» [1, 42].

Для певних районів Кримського півострова були характерні різні найменування видів техніки, що вживалася при ткацтві і вишиванні. Так, наприклад, такий поширений серед караїмів і кримських татар простий технічний вид орнаментного ткацтва, як «атма» (з кримськотатарської – «тканина») носив назву: в степовому районі – «атма орнеги сепме»; у гірському і південнобережному – «атма орнеги сачма» (у караїмів – «сечме»), що означало «тканину з малюнком розсипом, урозкид». При такій техніці малюнок розташовано по тканині і виконано не злито, а «врозсип»; нитка самого малюнка кольорова і щільніша за нитки тканини [11, 73].

До 1930-х рр. в «Караїмському відділі» Бахчисарайського музею було зібрано досить велику етнографічну колекцію – про її склад можна судити по фотонегативах, що збереглися у фондах музею (КП №№ 4291, 4292, 4293, 4294, 4295, НВ №№ 11505, 11506). Так, наприклад, в експозиції відділу були представлені: три жіночих «кирхи» або «салтамарки» (жіночий



Жіноча кофтина (вигляд ззаду) з караїмської виставки музею, м. Бахчисарай, 1927–1936 рр. (фотонегатив, НВ № 11506)

короткий піджак або куртка з широким рукавом без ґудзиків; вироблялися кирхи, зазвичай, з темно-синьої, темно-зеленої, темно-червоної або коричневої тканини, а частіше за все, з той, що мала кавовий колір – і, в основному, з оксамиту – та вишивалася золотими нитками складним рослинним або геометричним візерунком; краї рукавів і комір оторочувалися хутром), дитяча сорочка з косим коміром («кольмек», «кульок») [12, 718; 13, 19; 14, 48-51], молитовний шарф караїмського священнослужителя («чичит»), кисет, дитяча колиска – «бешик» (за караїмськими звичаями, її кріпили тільки дерев'яними цвяхами), три «килими», великий металевий піднос («сіні»), металева миска («тепсі»), пристінні подушки («чатма йастикъ»), покривала на них, декілька «бахча» (відрізів тканини у формі квадрата, що використовували в якості серветки, шалі або вузла, в який завертали одяг, білизну та ін.) [15, 195], а також дерев'яний диван («сет»). Такі сети, зазвичай, мали 2 м в довжину і 1 м завширшки, і стояли на маленьких (8-10 см) ніжках, без спинок. Сети накривали «мандаром» (матрацом, набитим овечою шерстю), а зверху – килимом, уздовж стін обкладали подушками, також набитими овечою шерстю. У ящики сетів вдень прибирали постільне приладдя. Відзначимо також, що жителі Бахчисараю сетом називали глиняне підвищення, що тягнулося на висоті 18 см уздовж внутрішньої частини стін будинку [16, 10].

Проте з вищезгаданих експонатів сьогодні у фондах БІКЗ, згідно опису, числяться тільки килим ручної роботи, а також столик, люстра і стіл.



«Курсю», шестигранний столик з горіхового дерева (вид зверху; КП № 669/22)

Щодо килима (КП № 3051/760), то при проведенні в 2010 р. паспортизації співробітниками БІКЗ було з'ясовано, що екземпляр, який зберігається сьогодні в колекції (раніше записаний як предмет майна «Будинку для прийому гостей» в Чуфут-Кале), не автентичний, оскільки його зовнішній вигляд і розміри не співпадають з наявним в каталозі описом. Очевидно, що його було замінено іншим килимом, проте відомостей про те, коли саме це сталося, немає.

Як повідомляв перший директор Бахчисарайського музею У.А. Боданинський,



«Курсю» (вид збоку)

«Сіні», традиційний караїмський піднос
(мідь, лудіння, кування, гравіювання; КП № 778/26)

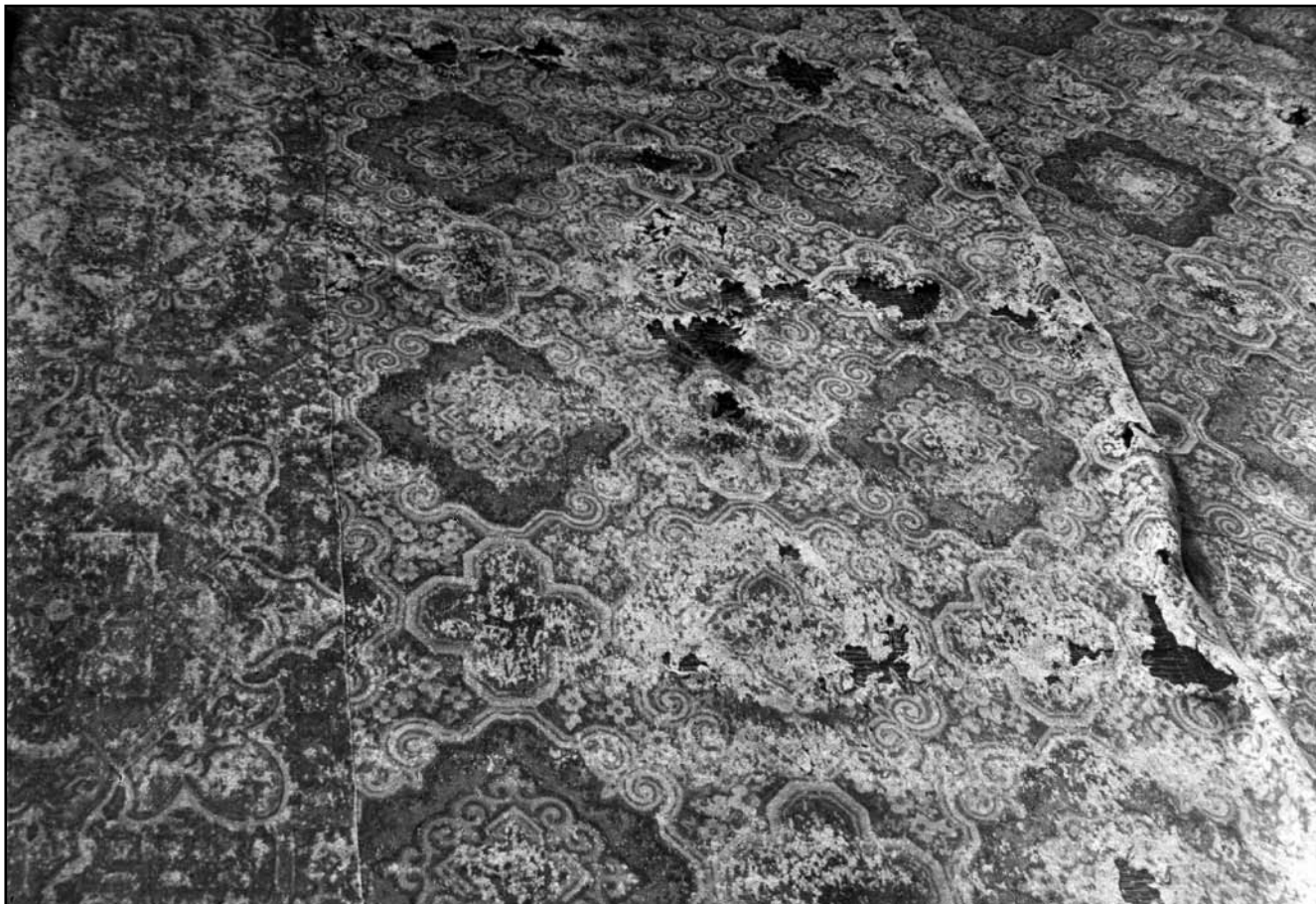
на початку 1927 р. з музейного фонду в основну колекцію поступила партія старовинних килимів без ворсу. Загальною їх особливістю були схематичні рослинні і побутові мотиви, а переважуючою колірною гаммою – інтенсивний темно-синій оксамитовий, жовтий, «рудий» і коричневий

кольори. Були присутніми на малюнках килимів і відтінки: бірюзовий, рожевий, зелений, кремовий зі світлим тоном самої шерсті. Забарвлення килимів робилося рослинними мінеральними і тваринними фарбами [17, 66–70]. Часто в орнаментальному малюнку килимів зустрічалося поєднання античного малюнка меандру з характерною закавказькою і середньоазіатською килимовою деталлю – «гюль» (трояндою), зрідка трансформованою по краях в круті і сильно видатні завитки «кис», або «киш» («краб») [18, 103–105; 19, 9, 10]. Судячи із зображення на фотонегативі, який датовано початком ХХ ст. із зображенням повстяних килимів з кенаси Чуфут-Кале (КП № 5076/118), можна констатувати, що вони були виконані в тій же техніці, з чергуванням геометричного (великі і малі ступінчасті ромбовидні фігури, деякі з них вписані в квадрати) і рослинного орнаментів (стилізація тюльпана, троянд); орнаментальні композиції – без виділеного центру, що «нескінченно» тривають.

У етнографічній частині караїмської колекції є верхівка фесу («төбелік фесі») – традиційного караїмського і кримськотатарського жіночого головного убору. Оксамитовий, зазвичай бордового кольору фес, вишитий золотом або сріблом, іноді прикрашений дрібними золотими монетами (алтин) і покритий круглою з візерунками пластиною золотого кольору («фес кьалпаг'і»), носили караїмські і кримськотатарські жінки. Поверх фесу накидався білого кольору тонкий довгий шарф («баш марама») з самотканого серпанку з вишивкою по краях, що покривав задню половину голови і шиї [13, 32; 20, 294]. На екземплярі верхівки з колекції БІКЗ (КП № 1775/577), вишитому перлами і канітеллю, спорено бахрому. Крім того, зберігся також кисет («кисе», КП № 11074/Т1018), що повернувся в колекцію БІКЗ в 2009 р. з Віденського музею в рамках проведення заходів з повернення предметів культурної спадщини [6, 10; 21, 5].

Що стосується меблів, предметів інтер'єру і побуту, в караїмській колекції БІКЗ представлені такі експонати: «курсю», шестигранний столик з горіхового дерева, інкрустований вставками з білої кістки, перламутром, черепахою, кісткою і рогом (висота – 66 см, а діаметр – 64 см; його походження, за музейною легендою – з майна «Будинку для прийому гостей» в Чуфут-Кале); традиційний караїмський піднос «сіні» (мідь, лудіння, кування, гравіювання; висота бортику – 2,5 см, діаметр – 68 см; КП № 778/26) з вигравіюваним на внутрішній поверхні написом на івриті: «Я, Йолдуз, син Біньяміна <...> рік (5)638 <...>» (тобто, в 1878 р. н.е.) (переклад В. Єльяшевича).

Таким чином, розглянута частина караїмської колекції БІКЗ представлена предметами, що мають безумовну етнографічну і історико-культурну цінність. На жаль, деякі артефакти, що числилися



Фрагмент повстяного килима з караїмської кенаси (фото Ю. Панютіна, до 1951 р.; КП № 5076/Ф118)

раніше в колекції, були втрачені під час Великої Вітчизняної війни, коли частина майна музею потрапила за кордон в період німецько-фашистської окупації Криму. Після ухвалення закону України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. і створення в Україні Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон деякі експонати караїмської колекції повернулися у БІКЗ. Окрім цього, предмети, які відносяться до історії, культури, етнографії і релігії караїмів, що надійшли до музею, довгий час не було поставлено на облік ні в його основний, ні в науково-допоміжний фонди: наприклад, килими і металеві люстри з кенаси Чуфут-Кале використовувалися в службових приміщеннях БІКЗ і також не були внесені у колекційний опис.

Посилання

1. Чепурина П.Я. Орнаментальное шитье Крыма. – М. – Л.: Всесоюзное кооперативное объединенное издательство, 1938. – 63 с.
2. Чепурина П.Я., Ельяшевич Б.С. Караимские брачные договоры «штары» // ИТОИАЭ. – Симферополь, 1927. – Т. 1. – С. 181–195.
3. Morelowski M. Tkaniny Ludowe Karaimskie a sprawa pochodzenia Karaimow krymskich i polskich // Mysl karaimska – Wilno, 1934. – Zeszyt 10. – S. 37–87.
4. Алпашкина О.Н. Просветительская, охранный деятельность и этнографические исследования Бахчисарайского

музея в первые десятилетия советской власти // Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы. / Отв. ред. М.А. Араджиони, Л.А. Науменко. – Вып. 3. – Симферополь, 2012. – С. 12–18.

5. Полканова А.Ю., Шульженко О.Н. Материалы по крымским караимам (карайлар) в Центральном музее Тавриды // Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы. / Отв. ред. М.А. Араджиони, Л.А. Науменко. – Вып. 3. – Симферополь, 2012. – С. 118–122.

6. Абдураманова С.Н. К вопросу о возврате культурных ценностей Бахчисарайскому историко-культурному заповеднику Венским этнографическим музеем // Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы. / Отв. ред. М.А. Араджиони, Л.А. Науменко. – Вып. 3. – Симферополь, 2012. – С. 4–11.

7. Загряцкайте А. Наследие караимского народа в экспозиции и фондах караимского музея в Тракае // Karaj kiunlari. Наследие караимов в современной Европе / Ред. М. Абкович, Г. Янковский. – Wroclaw: Bitik, 2004. – С. 204–221.

8. Полканова А.Ю. Крымскокараимские этнографические и религиозные предметы в фондах БГИКЗ // Сборник докладов научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня открытия Бахчисарайского музея. – Симферополь: ДОЛЯ, 2007. – С. 141–150.

9. Крымские караимы. Материалы по истории и культуре в Бахчисарайском заповеднике: каталог / Сост. А.Ю. Полканова, О.Н. Алпашкина. – Симферополь, 2013. – 114 с.

10. Ельяшевич Б.С. Караимский Биографический словарь (от конца XVIII века до 1960 г.) // Караимы. Материалы к серии «Народы и культуры»; Под ред. М.Н. Губогло, А.И. Кузнецова, Л.И. Миссоновой. – М., 1993. – Вып. XIV, кн. 2. – 238 с.

11. Чепурина П.Я. Орнаментное тканье крымских татар // ИТОИАЭ. – Симферополь, 1929. – Т. 3 (60). – С. 73–77.

12. Бухтоярова В.А. Детский костюм крымских татар по изобразительным источникам первой половины XIX в. // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии; Отв. Ред. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько. – Вып. XVII. – Симферополь-Керчь, 2012. – С. 714–741;

13. Рославцева Л.И. Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв.: Историко-этнографическое исследование. – М.: Наука, 2000.

14. Желтухина О.А. Крымские татары в XIX – начале XX века. – Симферополь: Домино, 2008. – 68 с.

15. Чепурина П.Я., Ельяшевич Б.С. Караимские брачные договоры «штары» // ИТОИАЭ. – Симферополь, 1927. – Т. 1 (58). – С. 181–195.

16. Куфтин Б.А. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова (Материалы и вопросы) / Мемуары Этнографического отдела ОЛЕАиЭ. – М.: тип. Тайнинский печатник, 1925. – 58 с.

17. Боданинский У.А. Производство шерсти у крымских татар // Крым. – М. – Л.: Госиздат, 1924. – № 1 (6). – Вып. 2. – С. 65–75.

18. Чепурина П.Я. Татарская вышивка // Культура и искусство. – М., 1936. – № 2. – С. 103–105.

19. Желтухина О. Амальгама природы: искусство вышивки крымских татар // Qasevet. – 1998. – №1 (26). – С. 8–12.

20. Заатов И. Крымскотатарское декоративно-прикладное и изобразительное искусство (Генезис, эволюция и современное состояние). – Симферополь: Тарпан, 2003. – 336 с.

21. Алпашкина О. Возвращение домой экспонатов. Трудная работа по возврату культурных ценностей в Бахчисарайский музей продолжается // Кырым. – 2010. – № 1. – 13 января: (Кырымкырайлар. – 2010. – № 1 (63). – С. 5.

Прохоров Д.А. Этнографическое наследие крымских караимов в фондах Бахчисарайского историко-культурного заповедника

В статье рассматривается современное состояние этнографической части караимской коллекции в фондах Бахчисарайского историко-культурного заповедника в контексте реконструкции прошлого коренных народов Крыма и сохранения их историко-культурного наследия.

Ключевые слова: караимы, этнографическое наследие, музейная и памятникоохранная деятельность.

Prokhorov D.A. Crimean Karaite's ethnographical heritage in the collection of the Bakhchisaray Historical and Cultural Preserve

In article the current state of ethnographic part of a karaite's collection in funds of the Bakhchisaray historical and cultural reserve in a context of reconstruction of the past of indigenous people of the Crimea and preservation of their historical and cultural heritage is considered.

Key words: Karaites, historic and cultural heritage, Karaite's houses of prayer «kenases», sites' protective campaign.

14.03.2014 р.

УДК [902(091):069](477.4)«1945/1946»

А.С. Яненко

МУЗЕЇ КИЇВЩИНИ І ЖИТОМИРЩИНИ ТА ЇХ УЧАСТЬ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ РЕГІОНУ В 1945–1946 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ М.Я. РУДИНСЬКОГО)

У статті на підставі матеріалів особового фонду М.Я. Рудинського розглядається стан колекцій музеїв Київщини і Житомирщини у 1945–1946 рр. Висвітлюється ступінь збереженості музейних фондів і перспективи розгортання археологічної діяльності Київського, Переяслав-Хмельницького, Бердичівського, Уманського, Черкаського, Коростенського музеїв.

Ключові слова: археологічні колекції, музей, М.Я. Рудинський, Київщина, Житомирщина.

Повноцінне й багатогранне використання сучасних археологічних колекцій музеїв України з науково-дослідною і культурно-освітньою метою передбачає дослідження історії становлення і розвитку вітчизняної музейної археології, формування і долі археологічних фондів. Ці актуальні завдання, серед іншого, охоплюють вивчення драматичних подій ХХ ст., які призвели до значних втрат культурних цінностей України, знищення музеїв, бібліотек, архівів. Збирання і систематизація інформації щодо стану музейних інституцій у 1945–1946 рр., зокрема їхніх археологічних колекцій, має важливе практичне значення, відображаючи археологічні дослідження довоєнного періоду, рівень збереженості експонатів після подій Другої світової війни, перспективи розгортання археологічної діяльності музейних установ у перші повоєнні десятиліття, сприяє проведенню паспортизації старих музейних колекцій.

У вітчизняній історіографічній традиції дослідники неодноразово зверталися до історії музейної справи в Україні у перші повоєнні роки. Зокрема, сторінки історії Державного Республіканського історичного музею УРСР (м. Київ) висвітлено у роботах Н.Г. Ковтанюк і Г.М. Шовкопляс [4]. Історія становлення й розвитку музейних установ та фондів Переяслава-Хмельницького розглядається у наукових розвідках О.В. Колибенка, С.В. Павленко [5], М.Г. Махінчука [6]. Інформація про співробітників Уманського музею М.К. Якимовича і В.А. Стефановича та дослідження пам'яток трипільської культури у перші повоєнні роки міститься у ґрунтовному довідковому виданні «Енциклопедія трипільської цивілізації» [2; 3]. Проте, висвітлюючи загальний стан музейних установ та їхніх колекцій, дослідники лише побіжно торкалися питання збереженості археологічних матеріалів.

Метою цієї роботи є висвітлення стану музеїв

Київщини і Житомирщини¹, наявності та складу їхніх археологічних колекцій у 1945–1946 рр., окреслення перспектив розгортання археологічних досліджень на місцях у перші післявоєнні роки за матеріалами особового архіву М.Я. Рудинського, який зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Михайло Якович Рудинський (1887–1958) – непересічна особистість, чий вплив на розвиток української археологічної науки і музейництва ХХ ст. був безсумнівним. Протягом 1920-х – 1930-х рр. він брав активну участь у науково-організаційній роботі Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) і Кабінету антропології ім. Хв. Вовка (очолював палеоетнологічний відділ установи), проводив польові дослідження, залучаючи до складу експедицій співробітників місцевих музейних інституцій. Археологічні дослідження М.Я. Рудинського на території України були перервані у 1934 р., коли несправедливо звинувачений вчений був змушений виїхати до Вологодського краю. Лише у 1944 р. на запрошення директора Інституту археології АН УРСР Л.М. Славина М.Я. Рудинський повернувся в Україну, де обійняв посаду ученого секретаря Інституту археології. У 1956–1958 рр. він очолював відділ первісної археології Інституту і увесь час роботи в Інституті здійснював масштабні польові дослідження [1; 14].

М.Я. Рудинський безпосередньо брав участь у формуванні археологічних колекцій музеїв України у довоєнний час і чудово усвідомлював необхідність обстеження післявоєнного стану музейних установ і фондів. Саме йому належить ініціатива звернення до обласних і районних відділів народної освіти та безпосередньо до музеїв із пропозицією поінформувати Інститут археології АН УРСР про стан археологічних збірок музеїв, відновлення й обсяг запланованої роботи установ [7, 126, 203]. Протягом лютого – травня 1945 р. відповідні листи були надіслані до більше ніж 30 краєзнавчих осередків [7, 128, 218].

Кількість музеїв на території Київщини і Житомирщини (не враховуючи Всеукраїнського державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнське музейне містечко», а також музеїв при районних виконавчих комітетах (РВК), сільських клубах, школах тощо) у міжвоєнний період становила більше десятка. Безпосередню

участь в археологічному вивченні краю брали 8 самостійних музеїв – Всеукраїнський історичний імені Т.Г. Шевченка (заснований 1900 р.; від 1935 р. – Центральний історичний музей), Волинський науково-дослідний музей (засн. 1865; у повоєнний час – Житомирський обласний історико-краєзнавчий музей), Коростенський округовий музей краєзнавства (засн. 1924 р.), Соціально-історичний музей Уманщини (засн. 1918 р.), Черкаський окружний імені Т.Г. Шевченка музей (засн. 1918 р.), Звенигородський історичний музей (засн. 1922 р.), Білоцерківський окружний археологічно-етнографічний музей (засн. 1924 р.), Округовий Соціально-історичний музей ім. Дзержинського (Бердичів, засн. 1925 р.), а також Музейний відділ при Корсунському Райкомі, Верхняцький сільськогосподарський та соціально-історичний районний музей при райсільбуді, Краснопільський соціально-історичний музей при сільбуді й трудовій школі.

Вже 21 лютого 1945 р. Інститут археології надіслав рекомендовані листи, підготовлені М.Я. Рудинським, 30 краєзнавчим осередкам, серед яких були Київський, Уманський, Черкаський, Бердичівський, Коростенський, Переяслав-Хмельницький музеї. У фонді М.Я. Рудинського зберігаються відповіді музеїв на звернення Інституту археології. Відсутні лише відповіді Звенигородського, Білоцерківського і Житомирського музеїв. Водночас, у звіті Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раднаркомі УРСР за 1945 р. зазначено, що Житомирський історико-краєзнавчий музей особливо відзначився у розгортанні науково-дослідної та експозиційної роботи. Співробітники установи у 1945 р. взяли участь у роботі експедиції Інституту археології АН УРСР, яка дослідила пам'ятки старовини у 18 селах Бердичівського, Житомирського, Черняхівського р-нів Житомирської області, зафіксувала і збрала матеріал з 21 об'єкту, у 4 пунктах провела археологічні розкопки. У 1946 р. Житомирський музей спільно з Інститутом археології проводив дослідження Райковецького городища та розвідки околиць с. Райки. На березі р. Гнилоп'ять було виявлено два скіфські городища, на одному з яких були проведені розкопки валу, під яким виявили площадку трипільської культури; недалеко від Райковецького городища зафіксоване поселення ранніх слов'ян VIII–X ст.; проведена розвідка басейну Роставиці [16, 3; 17, 19–26]. Докладні звіти про спільні експедиції Інституту археології та Житомирського історико-краєзнавчого музею, здійснені протягом 1945–1946 рр., зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України [8; 10–13].

У квітні 1945 р. директор Черкаського міжрайонного науково-дослідного музею Всеволод Васильович Семашко надіслав до Інституту археології АН УРСР план роботи установи, а також

1. У статті під Київщиною і Житомирщиною розуміється територія Київської і Житомирської областей станом на 1945–1954 рр., коли до Київської області належала також частина сучасної Черкаської області (утвореної у 1954 р.): Городищенський, Звенигородський, Канівський, Лисянський, Смілянський, Христинівський, Катеринопільський, Маньківський, Тальнівський, Шполянський, Жашківський, Корсунь-Шевченківський, Уманський, Черкаський райони [15].

Таблиця 1.

Список археологічних колекцій Уманського краєзнавчого музею²

№ п/п	№ инвентарной книги	Описание коллекций или отдельных вещей	Местонахождения (район, НП, урочище)	кем и когда найдено
1	90	Коллекция костей животных (мамонта, северного оленя, тура)	Раскопки на Уманщине с. Владимировка, на берегу речки Синюха	М.К. Якимовичем (бывший археолог Уманского музея) 1936–1940 гг.
2	94	Коллекция костей животных (северный олень, лошадь и др.)		
3	95	3 кремневых ножика светло-серого цвета, размером: 6 см в длину – 3 см в ширину 5 см в длину – 3 см 4 см × 2 см 2 кремневых скребка светло-серого цвета, размером: 9 см × 5 см; 6 см × 4 см 2 ножевидные орудия из кости 12 см × 5 см; 9 см × 4 см Песчаниковый брусок и плитка, для полирования, размером: 14 см × 12 см; 15 см × 12 см Несколько кремневых осколков и пластинок, полученных при обработке кремня отжимной техникой.		
4	97	Коллекция предметов трипольской культуры из глины: 2 горшка, черепки сосудов с орнаментом, антропоморфные женские фигурки, модель жилища, грузики к сетям. 1 горшок желто-серого цвета 15 см × 14 см, с двумя ушками, с ленточным орнаментом коричневого цвета. 1 горшок желтого цвета на изломе белый 17 см × 22 см в ширину, реставрирован, орнамент из черточек темного цвета, куски сосудов ярко-желтого, темно-желтого и серого цвета с ленточной росписью. 4 маленькие антропоморфные женские фигурки, желтого и серого цвета. Модель жилища имеет высокие стены, разукрашена, 25 см в длину × 20 см в ширину. 5 грузиков желтого и серого цвета.		
5	99	Коллекция кремневых орудий: 2 кремневых топора, 1 кремневый нож, нижние и верхние части зернотерок, несколько орудий для растирания. 1 кремневый топор с темно-серого кремня, с острым лезвием, хорошо отшлифован, с сверленными отверстиями, размером 12 см в длину × 4 см в ширину. 1 кремневый топор, темно-серого цвета, с закругленным лезвием и просверленным отверстием, размер 9 см в длину × 5 см в ширину. Кремневый нож коричневого цвета отретушированный с двух сторон, размер 10 см в длину × 4 см в ширину. 3 нижние большие плиты зернотерок и 2 верхние. Несколько для растирания светлого и темного цвета, овальной и неправильной формы.	Раскопки на Уманщине, с. Володимировка, берег речки Синюхи	
6	97	Модель жилища трипольской культуры, овальной формы с низкими стенами, с правой стороны расположена печь, с левой зернотерка и горшки. В противоположной стороне от дверей – окно, размер 22 см в длину × 20 см в ширину.	с. Сушковка	
7	97	6 маленьких горшочков трипольской культуры, светло-желтого и серого цвета с темным ленточным орнаментом, размер 12 см в длину × 6 см в длину, в ширину 10 см – 9 см.	На Уманщине, с. Томашевка, с. Володимировка	
8	100	Два кремневых топора-молотка бронзово-медного периода 1 топор-молоток темно-серого цвета с острым, вытянутым лезвием, хорошо отшлифован, с просверленным отверстием, размер 32 см в длину × 17 см в ширину; 1 топор-молоток темно-серого цвета с продолговатым лезвием, хорошо отшлифован с просверленным отверстием, размер 22 см в длину × 8 см в ширину. 1 инструмент для растирания, темно-серого цвета, хорошо отшлифован, с ярко выраженной ручкой, размер 22 см в длину × 10 см в ширину.		
9	106	Скифское зеркало из бронзы, поломанное, размер в длину и ширину 15 см. Наконечники стрел бронзовые, размер в длину 3 см – 4 см, в ширину 1 см.		

2. НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 173–173 зв. Подається мовою оригіналу.

супровідний лист до нього. За відсутності завідувача відділом історії, установа не мала змоги розгорнути широкі наукові пошуки, спрямовані на комплектування археологічних фондів. План передбачав проведення збору матеріалів, які відображали події Великої Вітчизняної війни у регіоні, проведення лекцій у школах, наукове опрацювання й вивчення експонатів історичного відділу, наукове відрядження до Білоцерківського музею для обміну досвідом у експозиційній і науково-дослідній роботі історичного відділу й відділу Великої Вітчизняної війни, проведення екскурсій з метою ознайомлення з місцевістю партизанського руху тощо. Виконання плану покладалося на екскурсовода історичного відділу Анастасію Миколаївну Колодочко [7, 185]. У супровідному листі В.В. Семашко зазначав, що в археології може спеціалізуватися А.М. Колодочко [7, 187].

22 червня 1945 р. до Інституту археології надійшов лист з Коростенського музею, у якому зазначалося, що будівлі музею (частково передані під гуртожиток, частково – райвійськкомату), потребували негайного капітального ремонту. Директор музею наголошувала: «В двух выделенных комнатах для музея никакой научной работы начать не возможно... Музей полностью растаскан немецко-фашистскими захватчиками. Очень небольшое мне удалось собрать из книг и из экспонатов... Коллекций музей не имеет». План роботи установи передбачав ремонт будівель, а також збір наукових матеріалів для відділів Великої Вітчизняної війни, промисловості м. Коростеня і району, зоологічного, художнього і бібліотеки. За відсутності відповідних спеціалістів та умов музею не планував брати участь в археологічних дослідженнях [7, 145–145 зв.].

У травні – червні 1945 р. до М.Я. Рудинського надійшли перші листи з Уманського краєзнавчого музею. М. Десятник, на той час директор установи, повідомляв, що Уманський музей відновив свою роботу у червні 1944 р., поступово приводячи до ладу й розширюючи відділи [7, 188]. Станом на 1 червня 1945 р. у музеї працювали: директор, завідувач фондами, т. в. о. завідувача відділом природи, екскурсовод по відділу історії, екскурсовод по відділу природи, 2 контролери, 2 прибиральниці, сторож-двірник і бухгалтер (за сумісництвом) [7, 189]. Директор зазначав: «Самые ценные предметы из отдела археологии, так как и из других отделов, увезены немецкими оккупантами». У фондах установи залишилися лише незначна кількість археологічних матеріалів, зокрема предмети кам'яного, мідно-бронзового віків і скіфської культури. Ці матеріали були зібрані під час досліджень 1936–1940 рр. на Уманщині (серед іншого у с. Володимирівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.) за участі наукового співробітника музею М.К. Якимовича [7, 188]. Співробітники музею запланували провести у

1945 р. археологічні розкопки у селах Володимирівка і Кути (Маньківський р-н Черкаської обл.) з метою поповнення палеолітичної колекції музею, у с. Паланка (Уманський р-н Черкаської обл.) з дослідження слов'янських поселень. Проте у квітні 1945 р. помер М.К. Якимович, і через брак фахівця-археолога заплановані роботи були скасовані [7, 190]. Саме через нестачу кваліфікованих археологів у штаті музею не зміг виділити й надіслати свого співробітника для участі у роботі Пороської експедиції під керівництвом Т.С. Пассек. Одночасно Уманський краєзнавчий музей просив «надіслати йому наукового робітника археолога, який був би обізнаний з роботою музею» [7, 191].

В архіві М.Я. Рудинського зберігається відповідь Уманського музею, надіслана 9 лютого на запит Інституту археології від 28 січня 1946 р., за підписом нового директора установи А.Г. Лаути. Як і у попередньому листуванні, у документі наголошується, що до війни у музеї працював спеціальний штатний робітник-археолог, який і брав безпосередню участь у експедиціях. Але на початок 1946 р. при музеї не було співробітників, які б були обізнані в археології. Разом з тим, Уманський музей був зацікавлений в участі в археологічних експедиціях і пропонував кандидатури директора або ж екскурсовода відділу історії А.Ф. Шуйської. А.Г. Лаута у листі наголошував, що особисто має «брати участь в експедиції сам, але не має на це практики» [7, 171]. Крім того, адміністрація установи звернулася до відповідних інстанцій з проханням надати на 1946 р. штатну одиницю – археолога, у разі затвердження якої музею сподівався підібрати відповідного спеціаліста до початку роботи експедицій Інституту археології [7, 171].

1 березня 1946 р. до М.Я. Рудинського були надіслані списки археологічних колекцій (Табл. 1) і безпаспортних археологічних предметів Уманського краєзнавчого музею та деякі матеріали М.К. Якимовича із супровідним листом А.Г. Лаути [7, 172].

Серед безпаспортних археологічних предметів музею були зазначені матеріали, знайдені на Уманщині у різний час М.К. Якимовичем, зокрема колекція важків і фрагментів посуду трипільської культури, грецька амфора «без горличка і вушок» (Інв. № 109), кілька фрагментів посуду чорного кольору, «гличик із відбитим вінцем» червоного кольору із випуклим малюнком птаха, колекція предметів «скіфської культури» (5 наконечників списів), колекція предметів «слов'янської культури» (Інв. № 114, 10 прясельць темного і коричневого кольорів, кілька фрагментів скляних браслетів темного і фіолетового скла) [7, 174].

У матеріалах фонду М.Я. Рудинського, які висвітлюють археологічну діяльність Уманського музею, збереглося також «Визначення кісток з палеолітичної стоянки у с. Володимирівка

Півдвисоцького району Кіровоградської області, зібраних М. К. Якимовичем» [7, 175–179]. Остеологічний матеріал для визначення був надісланий 16 грудня 1940 р. І.Г. Підоплічку. У документі вказано, що М.К. Якимович також у 1939 р. привозив для визначення матеріал із тієї ж пам'ятки, який потім забрав назад [7, 177].

У листі від 23 березня 1946 р. А.Г. Лаута повідомив М.Я. Рудинського, що особисто переглянув фонди та документи, щоб упевнитися, чи залишилися у музеї рукописи М.К. Якимовича після його смерті, але ці матеріали виявлені не були [7, 169]. Директор музею зазначав, що «за словами співробітників музею тт. Шуйської, Хмирук та ін. перед своєю смертю Якимович багато колекцій знарядь праці первісного суспільства (палеоліт, неоліт, трипільська культура), здобуті ним з розкопок у 1939–1940 рр., виніс із музею і невідомо де дів. У цей час він був директором музею. Якимович, передчуваючи у старості незадовільний стан свого здоров'я, у розмовах з деякими співробітниками музею висловлював своє незадоволення на адресу музею, і не хотів, щоб після його смерті музей мав які-небудь його праці» [7, 169–169 зв.].

Бердичівський історично-краєзнавчий музей у червні 1945 р. надіслав до Інституту археології АН УРСР «План роботи археологічного відділу Бердичівського музею на 1945 р.», складений Б.В. Куткіним³ із супровідним листом до «редакції наукових записок «Археологія» [7, 151–159]. У листі зазначалося, що у період окупації музеєві було вчинено збитків на суму 437 000 000 крб. Після «грабунку музею фашисти, з метою замаскування своїх підлих дій, підпалили музей 10 липня 1941 р., але патріотами музейної справи археологічний матеріал було викопано з-під руїн та згарищ. Проте фашисти в особі професора Рудольфа Штамфуса намагалися вивезти археологічні цінності, але автор цих строк [Б.В. Куткін] разом зі співробітниками музею тт. Притулою Я.І. та Комаром Г.І. і активом врятував усі археологічні експонати в купі з великою кількістю інших матеріалів. Замість експонатів німцям було відправлено 18 ящиків зі старою цеглою, запакованою в соломі, а найбільш коштовні дрібні експонати винесено з терену музею і замуровано в льохах музейних співробітників, громіздкі експонати були сховані на території музею» [7, 152–152 зв.]. Повоєнний археологічний відділ Бердичівського музею був побудований на базі врятованого матеріалу, зокрема колекції артефактів трипільської, білогрудівської культури, експонатів з Ольвійської колекції, скіфського часу, культури «полів поховань», Ягнятинського могильника й Райковецького городища [7, 154 зв.–155] (рис. 1–2).

3. Заступник директора по науковій частині та завідувач археологічним відділом Бердичівського історично-археологічного музею.

На 1945 р. Бердичівський музей запланував провести 2 комплексні експедиції за участю всіх відділів установи по маршруту уздовж р. Гнилоп'ять (від м. Бердичева до впадіння її в р. Тетерів). Першу експедицію було призначено на 15–17 червня 1945 р. Головною метою участі археологічного відділу в експедиції було виявлення наявності різних археологічних культур, які «пересувалися і осідали» у басейні р. Гнилоп'ять, основний акцент передбачалося зробити на дослідження культур «полів поховань» [7, 152 зв.]. У подальшому археологічний відділ планував зосередити свою роботу на вивченні «слов'янських культур раннього та пізнього феодалізму» [7, 153]. У звіті музеїв Житомирської області за 1945 р. зазначено, що запланована комплексна експедиція відбулася у вересні, під час її роботи було зібрано предмети археології (3 000 екземплярів), природознавства (100), етнографії (82), експонати для відділу Великої Вітчизняної війни (5). Співробітники музею також взяли участь в археологічній експедиції на Житомирщині за завданням Інституту археології АН УРСР в околицях х. Стороженка (с. Слободище, Бердичівський р-н, Житомирська обл.); прочитали лекції на тему «Значення археологічних розкопок для історії людства» [17, 25; 9].

Масова робота музею на 1945 р. передбачала семінари з археології зі штатом музею та аматорами, а також лекції на теми: «Походження людини»; «Райковецьке городище»; «Давно минуле Бердичівщини»; «Археологічна організація та техніка»; «Гібридизація та відбір свійських тварин і їх історія» [7, 157 зв.].

У грудні 1945 р. до М.Я. Рудинського були надіслані два документи з Державного республіканського історичного музею у Києві: звіт про роботу відділу «Докласового суспільства» і розгорнуте повідомлення про археологічні експедиції 1945 р., участь у яких взяли співробітники зазначеного відділу. Згідно звіту, у відділі працювали І.Г. Шовкопляс (завідувач), П.Д. Кудлай (науковий робітник), Т.Г. Мовша. Експозиційна робота відділу була спрямована на опрацювання фондових матеріалів і колекцій з метою підготувати експонати для експозиції. Експозиційний план відділу передбачав такі розділи експозиції, як «розвиток органічного світу й виникнення людини; нижній ступінь дикості; середній ступінь дикості; вищий ступінь дикості; нижчий ступінь варварства; трипільська культура; доба міді-бронзи». Під час опрацювання фондів головна увага була приділена «колекційному експонуванню матеріалів». Зокрема, для експонування були підготовлені наступні колекції: «французький палеоліт і матеріали з Пушкарів (до розділу середній ступінь дикості); мікролітичні знаряддя із Смячки та Ізюмщини (верхній ступінь дикості); комплекс кам'яних зна-

рядь Волині, Чернігівщини і Наддністреччини (вищий ступінь дикості); кераміка з Новгород-Сіверщини та матеріали стоянок з Надпоріжжя (нижчий ступінь варварства); колекції керамічних виробів з сс. Кадіївці, Сушківка, Володимирівка, Томашівка, Городськ, уроч. Коломийщина й Київських висот (трипільська культура). Розділ «доба міді-бронзи» у 1945 р. не був підготовлений через «повну відсутність матеріалів у фондах» [7, 180–180 зв.].

Фондова робота відділу «Докласового суспільства» у 1945 р. була зосереджена на упорядкуванні та систематизації матеріалів трипільської культури, Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр., знахідок із с. Смячка. Була проведена інвентаризація матеріалів із розкопок у с. Пушкарі, матеріалів «французького палеоліту», колекції трипільського поселення у с. Сушківка (1916 і 1926 рр.) і частини матеріалів із с. Смячка (біля 3 тис. предметів) [7, 180 зв.–181].

Протягом року, у зв'язку з підготовкою експозиції, працівники відділу користувались консультаціями ученого секретаря Інституту археології М.Я. Рудинського (понад 30 годин), а під час побудови розділу «Неоліт Надпоріжжя» – керівника Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. А.В. Добровольського.

Окрім того, у 1945 р. співробітники відділу взяли участь у роботі трьох археологічних експедицій Інституту археології АН УРСР. І.Г. Шовкопляс і П.Д. Кудлай від 15 по 25 липня працювали у складі Дніпровської розвідково-дослідчої експедиції під керівництвом М.Я. Рудинського. Її завданням було повторне, а у деяких місцях і нове, обслідування порожистої частини Дніпра у зв'язку зі спадом води в річці, викликаним зруйнуванням Дніпрогесівської греблі під час війни. Необхідно було провести обстеження всіх островів і раніше затоплених берегів, де можливо стало виявлення нових археологічних пам'яток і знахідок під впливом розмивів їх поверхні. «Експедиція за допомогою човна переїздила з місця на місце, спускаючись по течії Дніпра від Дніпропетровська» [7, 182–182 зв.].

Від 7 вересня по 5 жовтня І.Г. Шовкопляс працював у складі Подільської експедиції (під керівництвом М.Я. Рудинського за участі П.П. Єфименка та С.М. Бібікова). Метою експедиції була реєстрація вже відомих і відкриття нових археологічних пам'яток у Середньому Наддністрів'ї (на лівому і правому березі Дністра). Прибережна група експедиції (у якій брав участь І.Г. Шовкопляс) обстежила похилу частину правого берега Дністра навпроти с. Мар'янівка (Чернівецька обл.); також були оглянуті околиці сс. Нагоряни, Лука Врублівецька, Макарівка. Подільська експедиція відкрила і зареєструвала значну кількість різночасових археологічних пам'яток, зібравши матеріали хронологічного

діапазону від палеоліту до XI–XII ст. [7, 182–183].

У роботі Дніпровської археологічної експедиції (під керівництвом О.Ф. Лагодовської і А.В. Добровольського) протягом серпня – вересня брала участь Т.Г. Мовша. Мета експедиції полягала у дослідженні порожистої частини Дніпра, яка мала бути залита водою з відбудовою Дніпрогесу. Були проведені розкопки у 2-х пунктах: на р. Вороній («розкопки кам'яних кладок (споруд) епохи бронзи») і на о. Огринь (Ігрень) («неолітична стоянка біля м. Дніпропетровська»), до того ж була зібрана значна кількість підйомного матеріалу [7, 182–183 зв.].

Співробітники відділу «Докласового суспільства» Державного республіканського історичного музею протягом 1945 р. також брали участь в наукових засіданнях Інституту археології. У лютому – березні співробітник відділу здійснив наукове відрядження до Москви для участі (як гість) у Першій Всесоюзній археологічній нараді та для ознайомлення з роботою в Московських музеях [7, 181].

У фонді М.Я. Рудинського зберігся лист, надісланий Переяслав-Хмельницьким історико-краєзнавчим музеєм 22 березня 1946 р. Установа інформувала, що в її складі наявні наступні відділи: історико-етнографічний, Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка, Великої Вітчизняної війни. Музей був відкритий для відвідувачів 20 квітня 1945 р. Серед археологічних колекцій, представлених у фондах закладу, були матеріали, виявлені протягом 1945 р. у межах Переяслав-Хмельницького району: «...колекція знарядь праці та прикрас неолітичної доби; черепки посуду із стародавніх поселень людини; речі та зуби викопних тварин». У листі зазначалося, що влітку 1946 р. музей планує взяти участь у розкопках Переяславського княжого двору, «що їх провадитиме Московсько-Київська археологічна експедиція під керівництвом Б.О. Рибаківа»; взяти на облік, з'ясувати назви, записати перекази про кургани і городища у межах Переяслав-Хмельницького району; продовжити дослідження стародавніх поселень людини на Переяславщині. Бажання працювати у царині археології виявляли науковий співробітник Анатолій Васильович Воронецький і завідувач фондами Дмитро Семенович Савирський [7, 168–168 зв.].

Викладений матеріал дає можливість доповнити картину загального стану музейної мережі Київщини і Житомирщини в перші повоєнні роки і музейних археологічних колекцій регіону зокрема. Листування з музейними установами, яке зберглося у особовому фонді М.Я. Рудинського, дає підстави констатувати, що археологічні фонди Бердичівського, Уманського і Державного республіканського історичного музеїв (Київ), сформовані у передвоєнний час, були частково збережені і певним чином відображали рівень розвитку вітчизняної археології міжвоєнного періоду. Водночас, археологічні фонди Коростенського,

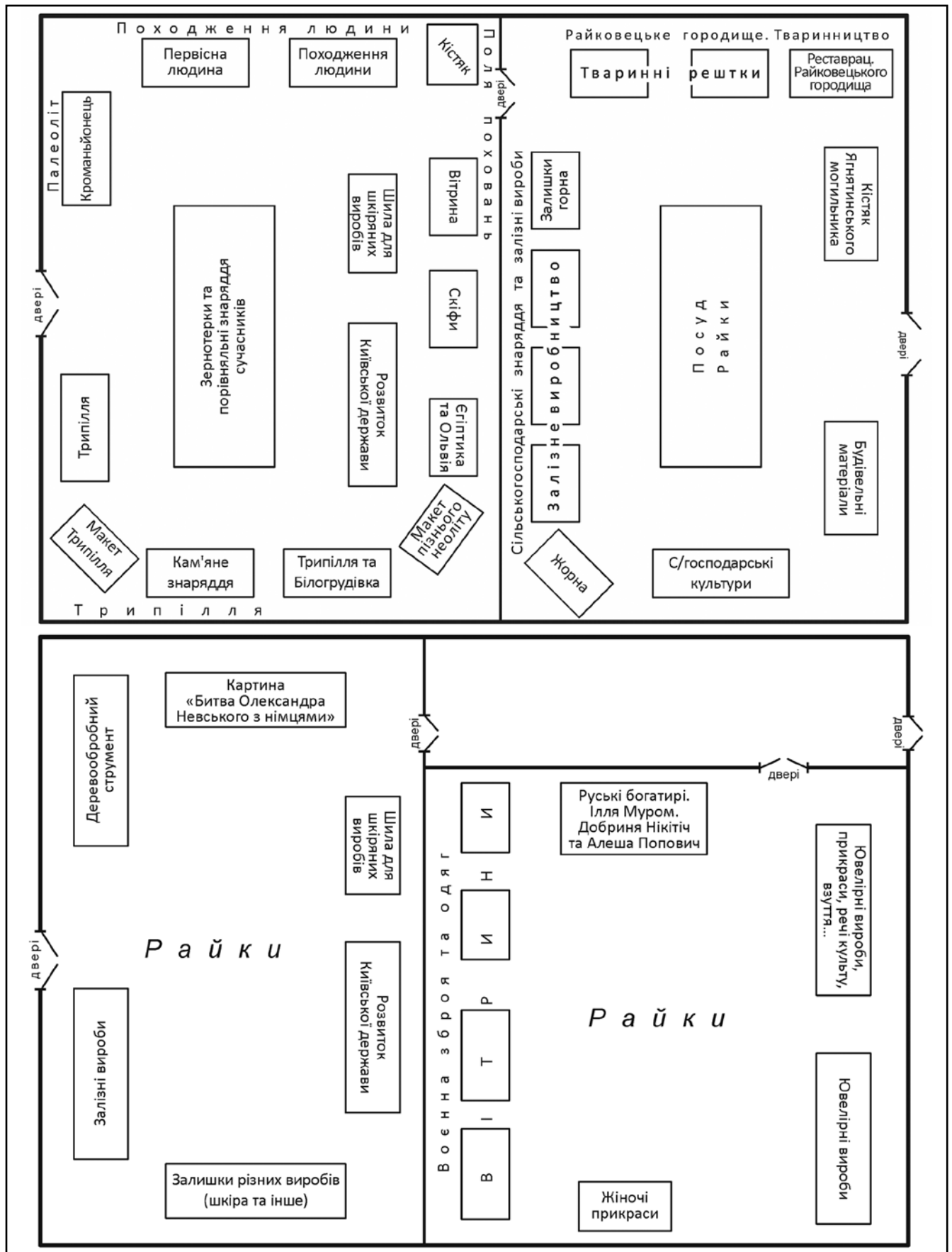


Рис. 1-2. Схема розташування вітрин археологічного відділу Бердичівського музею. 1945 р. (НА ІА НАНУ, ф. 30, стр. 68, арк. 158-159)

Черкаського і Переяслав-Хмельницького музеїв у повоєнні роки довелося формувати з початку. Незважаючи на всі складнощі перших повоєнних років і недоукомплектованість штатів археологами-професіоналами, більшість музейних закладів Київщини і Житомирщини виявила зацікавленість у встановленні наукових контактів з Інститутом археології АН УРСР та проведенні спільних польових археологічних досліджень.

Наведений фактичний матеріал, висвітлюючи аспекти історії розвитку музейної справи і археології України першої половини ХХ ст., може бути використаний для подальших досліджень долі музейних фондів, паспортизації старих музейних колекцій, залучення до наукового обігу широкого кола археологічних артефактів, які надійшли до музейних установ у міжвоєнний період і перші повоєнні роки й збереглися до сьогодення.

Посилання

1. Граб В.І. Доля М.Я. Рудинського / В.І. Граб, О.Б. Супруненко // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 91–100.
2. Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / голова редкол. Л.М. Новохатько. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т. 1. – К., 2004. – 704 с.
3. Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / голова редкол. Л.М. Новохатько. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т. 2. – К., 2004. – 654 с.
4. Ковтанюк Н.Г. Сторінки історії музею (20–50-ті роки ХХ ст.) / Н.Г. Ковтанюк, Г.М. Шовкопляс // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 3–24.
5. Колибенко О. Маловідомі сторінки історії музейної справи на Переяславщині: Переяславський археологічний музей / О.В. Колибенко, С.В. Павленко // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 177–193.
6. Махінчук М.Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського: художньо-документальна повість / М.Г. Махінчук; Вступ. ст. Л.І. Андрієвського. – К.: Криниця, 2005. – 302 с.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ), ф. 30 (М.Я. Рудинського), спр. 68, 218 арк.
8. НА ІА НАНУ, ф. 64 (експедицій), спр. 1945/9.
9. НА ІА НАНУ, ф. 64 (експедицій), спр. 1945/15.
10. НА ІА НАНУ, ф. 64 (експедицій), спр. 1946/18.
11. НА ІА НАНУ, ф. 64 (експедицій), спр. 1946/18 а.
12. НА ІА НАНУ, ф. 64 (експедицій), спр. 1946/24.
13. НА ІА НАНУ, ф. 64 (експедицій), спр. 1946/25.
14. Пудовкіна А.С. Науково-організаційна та практична діяльність Михайла Яковича Рудинського під час роботи у Києві (1924–1934 рр.) / А.С. Пудовкіна // Переяславіка. – 2011. – Вип. 5(7). – С. 216–219.
15. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – Вид. І. – К., 1947. – 1064 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4762, оп. 1, спр. 14, 5 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 70, 105 арк.

Яненко А.С. Музеи Киевщины и Житомирщины и их участие в археологических исследованиях региона в 1945–1946 гг. (по материалам архива М.Я. Рудинского)

В статье на основании материалов личного фонда М.Я. Рудинского рассматривается состояние коллекций музеев Киевщины и Житомирщины в 1945–1946 гг. Отражена степень

сохранности музейных фондов и перспективы развертывания археологической деятельности Киевского, Переяслав-Хмельницкого, Бердичевского, Уманского, Черкасского, Коростенского музеев.

Ключевые слова: археологические коллекции, музей, М.Я. Рудинский, Киевщина, Житомирщина.

Yanenko A.S. Museums of Kyiv and Zhytomyr regions and their participation in archaeological investigations in 1945–1946 (on the basis of Mykhaylo Rudinsky's archive)

In the article the condition of museums collections of Kyiv and Zhytomyr regions in 1945–1946 is examined on the basis of Mykhaylo Rudinsky's archive. The extent of safe keeping of museum stock and archaeological research prospects of Kyiv, Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi, Berdychiv, Uman, Cherkasy, Korosten museums are discussed.

Key words: archeological collections, museum, Mykhaylo Rudinsky, Kyiv region, Zhytomyr region.

24.02.2014 р.

УДК 069.1, 94. 930.85.

I.B. Nikitina

КОЛЕКЦІЯ З НАРОДНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ БАЛАКЛАВИ У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГЕРОЇЧНОЇ ОБОРОНИ І ВИЗВОЛЕННЯ СЕВАСТОПОЛЯ

У статті розглянуто основні параметри музейної колекції з історії Балаклави, яка раніше зберігалась у фондах Народного музею історії Балаклави, а нині є часткою музейного зібрання Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя. Проаналізований її зміст та ступінь вивчення, виявлені основні проблеми щодо стану збереження деяких предметів. З'ясоване місце колекції у фондах Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя.

Ключові слова: музей, фонди, історія Балаклави.

Розвиток сучасної світової музейної справи викликає інтерес у багатьох дослідників. Незважаючи на будь-які негативні обставини, вітчизняні музейники продовжують служити великій справі збереження та популяризації фондів зібрань. Це відноситься до музеїв будь-якої форми власності, у тому числі й громадських (музеїв на громадських засадах). Але в останні десятиріччя велика їх кількість за різних обставин була вимушена припинити свою діяльність. Часто у такому випадку це призводило до втрати фондів колекцій. У середині 2000-х рр. така участь очікувала й Народний музей історії Балаклави, але завдяки спільним зусиллям місцевої влади та співробітників Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя (НМГО і ВС) після закриття Народного музею історії Балаклави

(НМІБ) втраті колекції вдалося запобігти.

У статті автор подає загальну характеристику отриманої НМГО і ВС колекції з історії Балаклави з ліквідованого НМІБ та її цінність як музейного зібрання в культурному надбанні регіону. При дослідженні питання були опрацьовані документи НМГО і ВС та матеріали ліквідованого НМІБ.

Народний музей історії Балаклави було створено у 1967 р. До 1982 р. він функціонував у Будинку культури Балаклавського рудоуправління ім. О.М. Горького, упродовж 1982–1994 рр. не працював, а з 1994 до 2005 рр. знаходився у приміщенні Балаклавського дома дитячої творчості. За період роботи музею його директорами В.А. Кітровою, Л.В. Кожевниковою, Ф.І. Каневою (очолювала громадський музей майже 30 років) було сформовано колекцію з більш ніж 1,5 тис. музейних предметів, які характеризували історію Балаклави (нині – район міста Севастополя, розташований за 14 км на південний схід від центру міста) з давніх часів до 2000-х років. Музей відіграв важливу роль у культурному житті Балаклави, знайомив мешканців та гостей з важливішими подіями в її історії. В ньому збиралися на свята ветерани Великої Вітчизняної війни. У 1970-ті рр. при музеї працювала рада слідопитів, у 1990-ті – кружок краєзнавців. У 2001 р. закладу було присвоєно звання «народний» [1], а 2005 р. його включили до складу Музею героїчної оборони і визволення Севастополя (нині має статус національного закладу).

При прийнятті музейної колекції НМІБ до фондів НМГО і ВС відразу не можна було зробити точний підрахунок кількості предметів, що входять до її складу, внаслідок поганого стану збереження значної частини речей. Найближчим часом буде прийнято рішення про їх подальшу долю. Розбір, вивчення та науковий опис предметів триває з 2005 р., але його до завершення ще далеко. Наразі можна зробити наступні загальні характеристики колекції. Значна кількість предметів за станом збереження, науковим значенням (хоча часто це й оригінальні предмети) зарахована на науково-допоміжного фонду, у тому числі багато копій з оригіналів, що зберігаються у фондах НМГО і ВС (наприклад, зображення Балаклави за часи Кримської кампанії 1853–1856 рр.). Їх можна використати у просвітницькій роботі, під час читання лекцій. Теж саме стосується і великої кількості зразків стрілецької зброї та ядер часів Кримської війни, яких у фондах НМГО і ВС до цього вже накопичилась досить багато. Ті, що надійшли з НМІБ, поки що знаходяться на попередньому обліку.

По інвентарних групах колекція розподіляється наступним чином. Це речові предмети (наприклад, Прапор морського прикордонного з'єднання, що базується у Балаклавської бухті зразка

1970-х рр.), прикладне мистецтво (декоративна кераміка), нагороди, листівки, фото та негативи тощо. У складі колекції можна виокремити як видові, так й персональні комплекси матеріалів, тематичні підборки тощо. Якщо простежити їх хронологічні рамки, то вони охоплюють різні історичні періоди (до початку нашої ери – 2004 р.). Предмети, що мають безпосереднє відношення до історії Балаклави, охоплюють давні часи, раннє середньовіччя, XVIII – першу половину XIX ст., період Кримської війни і т. д. За кількістю предметів найчисельніша збірка – періоду Великої Вітчизняної війни, але, на жаль, саме цій частині колекції бракує якості. Серед матеріалів від 1940-х до 1980-х рр. переважають предмети з історії Балаклавського рудоуправління ім. О.М. Горького.

Перейдемо до більш докладного огляду складових частин колекції. Фотодокументи (фото й негативи) охоплюють часовий проміжок від XIX ст. до 2004 р. Вони формують як тематичні, так й персональні блоки. На знімках переважають групові зображення мешканців Балаклави і її околиць та сучасного Балаклавського району. На жаль, фотографії не завжди атрибутовані, часто без текстового супроводу щодо дарувальників та прізвищ тих, хто на них зображений. Серед фотографій 1960–1970-х рр. виявлено та науково описано не менш ніж 50 знімків підприємств та виробничих процесів Балаклавського району (наприклад, фото приміщень Балаклавського заводу будівельних матеріалів у 1950-ті рр., випробування у кар'єрі Балаклавського рудоуправління 25-тонного автопоїзду, сконструйованого працівниками підприємства на базі автомобілю ЯАЗ 1962 р., загальний вид основного пташнику птахофабриці радгоспу «Красний Жовтень» 1974 р. тощо) [2].

Документи, книги, брошури – найбільша група за кількістю предметів з різноманітних напрямків, за винятком матеріалів з історії та діяльності працівників Балаклавського рудоуправління ім. О.М. Горького, адже комплексів з документальних пам'яток дуже мало. Деякі з них зараховані до тематичних комплексів умовно за рахунок загальних ознак.

Серед нагород, знаків і т. п. переважають радянські бойові нагороди (наприклад, нагороди Б.М. Юркіна – учасника Великої Вітчизняної війни, у 1930-ті рр. начальника відділу будівництва ЕПРОПу). Отримано й невелику колекцію живопису, графічних творів, скульптури, в основному, балаклавських авторів. На наш погляд, найцікавішими з них є світлі акварелі А.С. Терентьева – балаклавського художника, у 1952–2004 рр. учителя малювання та креслення середньої школи № 30 (наприклад, акварель

1993 р., на якій зображено центральну площу Балаклави – площу 1 Травня [3].

Серед речових предметів можна виокремити наступні тематичні блоки: предмети давньої та середньовічної археології, предмети часів Кримської війни 1853–1856 рр., предмети з місць боїв періоду оборони Севастополя і Балаклави 1941–1942 рр. Інші періоди представлені нечисленними або поодинокими артефактами. Археологія презентує, в основному, керамічні вироби ряду давніх та середньовічних народів Криму. Ця частина колекції ще потребує дослідження. Предмети, що походять з таборів англійців під час Кримської війни 1853–1856 рр. та оборони Севастополя 1854–1855 рр., в основному, є побутовими речами англійських воїнів (бутилі, соусниці тощо), рідше – зразками обмундирування та озброєння (фашинні ножі) [3]. Головним їх недоліком є поганий стан збереження і дублювання з фондовою колекцією НМГО і ВС. Серед унікальних предметів слід зазначити саперну лопатку 1941–1942 рр., знайдену на горі Кастрон біля руїн фортеці Чембало, де знаходилися позиції 456-го стрілецького полку, який обороняв Балаклаву від підрозділів 11-ї армії Вермахту [4].

Щодо розподілення колекції за тематичним та персональним принципами, слід зазначити, що з великого масиву різноманітних предметів та документів великих комплексів майже не виділяється. Згадуваний раніше комплекс «Історія Балаклавського рудоуправління» (підприємство гірничодобувної промисловості, що з 1933 р. веде розробку Балаклавського родовища мармуровидного вапняку) складається переважно з документальних свідчень про передовиків виробництва і виробничі процеси, грамот від різних установ підприємству та його підрозділам, у тому числі колективам будинку культури, його робітникам. Другий тематично сформований розділ колекції – це матеріали з історії Експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОП), водолазної служби, яка стала однією з кращих у світі. Головними предметами цього тематичного блоку є речі, пов'язані з життям та діяльністю Ф.А. Шпаковича, у 1923–1928 рр. – головного фахівця ЕПРОПу. До подібних тематичних блоків ми можемо віднести матеріали з історії консервного заводу «Пролетарій», риболовецького колгоспу «Шлях до соціалізму», радгоспу (нині агрофірми) «Золота балка» тощо. Щодо персоналій, то їх досить багато, і це тема окремої розвідки.

Повертаючись до найцікавіших предметів колекції, слід назвати фрагмент блюда з англійського корабля часів Кримської війни, номерний жетон заводу «Пролетарій», копії матеріалів з історії Балаклавського грецького

піхотного батальйону, фрагмент водопостачальної керамічної труби османського періоду тощо.

В цілому ж процес інтегрування колекції колишнього НМІБ до державної частини музейного фонду у складі фондів НМГО і ВС відбувається поступово шляхом наукової атрибуції, адже багато предметів вперше отримали датування й описання, після чого стає можливим їх залучення до виставкової роботи музею, подальше вивчення. Можемо стверджувати, що ця колекція врятована й отримала друге життя у музейному просторі.

За підсумками огляду колекції з НМІБ, яка нині зберігається у фондах НМГО і ВС, ми дійшли наступного висновку. Предмети, що поповнили музейне зібрання, дозволяють більш детально вивчати історію Балаклави. Вони є суттєвим доповненням колекції НМГО і ВС, сформованої з 1968 р

Посилання

1. Матеріали ліквідованого Народного музею історії Балаклави.
2. Дані сектору обліку НМГО і ВС.
3. Службовий архів автора / Звідний акт предметів, отриманих з НМІБ, що пройшли науковий опис.
4. Науковий паспорт на предмет.

Никитина И.В. Коллекция по истории Балаклавы из Народного музея истории Балаклавы в фондовом собрании Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя

В статье рассмотрены основные параметры музейной коллекции по истории Балаклавы, которая ранее хранилась в фондах Народного музея истории Балаклавы, а ныне является частью музейного собрания Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя. Проанализировано ее содержание, выявлены основные проблемы сохранности некоторых ее предметов и состояние изученности. Установлено ее место в фондах Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя.

Ключевые слова: музей, фонды, история Балаклавы.

Nikitina I.V. Collection on the history of Balaklava from Peoples museum history of Balaklava in the funds of National museum of Heroic defence and liberation of Sevastopol

In this article reviewed basic options museum collection on the history of Balaklava, which previously stored in the funds of Peoples museum history of Balaklava, and now is stored on the National museum of Heroic defence and liberation of Sevastopol. Analyzed its table of contents, identified basic problems of safety some of its views and state its study. It is understood its location of funds National museum of Heroic defence and liberation of Sevastopol.

Key words: museum, funds, history of Balaklava.

14.03.2014 р.

УДК 94 (477): 727. 7 О.Деревська

Н.М. Демиденко

НАРОДНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ О.А. ДЕРЕВСЬКОЇ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

У статті висвітлені питання створення та діяльності народного музею імені Олександри Аврамівни Деревської, експонати якого розкривають подвижницьку діяльність матері-героїні, яка у воєнні роки взяла під свою опіку 48 дітей-сиріт різних національностей.

Ключові слова: О.А. Деревська, музей, мати-героїня, школа-інтернат.

У умовах духовної кризи суспільства особливого значення набуває питання популяризації діяльності особистостей-подвижників. У цьому контексті особливо вирізняється серед державних краснавчих, мистецьких, літературних музеїв Сумщини народний музей імені О.А. Деревської. Подвиг Олександри Аврамівни Деревської (6.05.1902 – 22.06.1959) вивисується над усіма подвигами, відомих в історії людства, бо він є прикладом найвищого прояву гуманізму. У роки війни жінка рятувала життя 48 дітям різних національностей, створивши дитячий будинок сімейного типу.

О.А. Деревській (посмертно) Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 березня 1974 р. було присвоєно почесне звання «Мати-героїня». У цьому ж році при Роменській школі-інтернаті був заснований музей ім. О.А. Деревської на громадських засадах. З травня 1974 р. школа-інтернат, згідно Постанови Ради Міністрів УРСР, носить ім'я О.А. Деревської [1, арк. 15]. У 2004 р. музею було присвоєно звання «народний».

Постать О.А. Деревської привертала увагу численних публіцистів, письменників, поетів, скульпторів, художників, кінематографістів. Публікації про матеріали музею висвітлювались на шпальтах місцевих та центральних газет, таких як «Труд», «Комсомольська правда», «Урядовий кур'єр» [2; 3; 4]. Суттєвим доповненням до цього можна вважати документальну повість журналістки І. Шкаровської «Сім'я Деревських» (1976 р.) та книгу спогадів, підготовлену трьома доньками О.А. Деревської, – В. Потехиної, Л. Тищенко, А. Сербіної «Пам'ять о Маме» (2012 р.) [5]. На жаль, дотепер відсутнє комплексне дослідження її життя, не вивчений унікальний педагогічний досвід.

Експонатиколлекціїнародногомузею,якізбирались протягом багатьох років співробітниками школи-інтернату та дітьми О.А. Деревської, представлені у декількох розділах музею. На жаль, документи про початок формування багатодітної родини повністю

відсутні. У розділі «Так починався материнський подвиг» зберігається оригінал «Автобіографії» О.А. Деревської, написаної власноруч у 1945 р. У ній вказується, що О.А. Деревська (дівоче прізвище Семенова) народилась у 1902 р. у місті Грозному. У 1945 р. її чоловік, Омелян Костянтинович, отримав призначення на посаду начальника будівельної конторитресту «Укрсхіднафторозвідка» у місто Ромни Сумської області, де після звільнення від гітлерівців починалися пошуки нових родовищ нафти. Родина на той час налічувала тридцятьо дітей.

У «Автобіографії» О.А. Деревська зазначає, що проживаючи у 1942 році на Поволжі, «взяла 17 человек Ленинградцев...» [6, арк. 3], тобто рятувала життя дітям з блокадного Ленінграду, які перебували на межі життя і смерті. Пізніше у своїх спогадах діти напишуть: «Вона свідомо підбирала безнадійних дітлахів і кожного рятувала сама» [2, 7]. У музеї зберігаються акти вручення О.А. Деревській медалі «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» і ордену Трудового Червоного Прапора, датовані 9 травня 1946 р.

За офіційними даними О.А. Деревська виховала 48 дітей. Але директор Роменської школи-інтернату Г.М. Купченко, за ініціативи якого школі було присвоєно ім'я матері-героїні, на основі власних досліджень стверджує, що у сім'ї Деревських на вихованні перебуло близько 70 дітей [5, 2], адже родина Деревських почала формуватися ще у роки громадянської війни – страшний період тотального сирітства і безпритульності – і продовжувала рости вже у роки Другої світової війни.

У той час влада забороняла розголошувати цифри кількості дітей-сиріт, які втратили на війні одного або обох батьків. Тим дітям, сім'ї яких отримали документи про загибель воїна, надавалась державна допомога, а «зниклим безвісті» – ні. Дитячі будинки були настільки переповнені, що ліжка часто виставляли прямо у дворах, спорудивши над ними навіси від дощу. Голодні діти групами ходили по дворах, просили їсти.

Де б не проживала О.А. Деревська, чутки про неї, як про жінку, що збирає обездолених дітей, швидко поширювалась. За спогадами Л. Тищенко (Деревської) до їх двору сироти приходили самі, у більшості випадків не пам'ятаючи навіть своїх прізвищ. Всі вони ставали Деревськими [3, 2]. Траплялось, що навіть рідні матері, не витримавши поневірянь у голодні воєнні роки, залишали О.А. Деревській своїх дітей. Одного разу до неї потрапила дівчинка, яку рятували від власної горематері, котра хотіла втопити рідну дитину [5, 89].

Особливо цікавим є факт усиновлення німецького хлопчика. Сільська вчителька Дора Рейш, що викладала німецьку мову на Поволжі, перед своїм арештом відправила свого сина Роланда до О.А. Деревської. І хоч сім'я була

А К Т

обследования материально-бытовых условий и воспитания детей
в семье ДЕРЕВСКОЙ А.А.

Комиссия в составе председателя: т. ДАНИЯЛЕНКО И.М.

- заместителя председателя Ромненского Райисполкома и членов комиссии т. т. ИВЧЕНКО Г.Д. - заведующего отделом пропаганды и агитации Ромненского РК КП/б/У, ДЗОДАНОВА С.А. - секретаря Ромненского РК ЛКСМУ, ВИЛЕКА Т.С. - заведующего Ромненским районным отделом народного образования, ХМАРСКОЙ Т.А. - исполняющего обязанности заведующего Ромненского Райздравотдела, ЧЕРНЯКА Н.А. - председателя Ромненского Райкома Союза учителей и МОРЕНЕЦ Н.И. - инспектора-ревизора сектора д/домов Сумского облздравотдела на протяжении 30.1 - 4.11-51 г. произвела обследование материально-бытовых условий и воспитания в семье ДЕРЕВСКОЙ Александры Абрамовны и установила:

I. Состав семьи:

Семья ДЕРЕВСКОЙ Александры Абрамовны 1902 года рождения, члена ВКП/б/, проживающей в г. Ромны с 1945 года по улице Интернациональная № 14, состоит из 36 человек детей, поименный список которых прилагается ниже:

№ /п	Имя	Пол	Год рожд.	Класс	Откуда ребенок взят на воспита- ние	С какого года вос- пита-
1.	Юрий	м	1938	5	Куйбышев, дом ребен- ка	1938
2.	Семен	м	1939	6	Ромны, д/дом № 1	1946
3.	Владимир	м	1938	5	Ленинград из пара- хода	1942
4.	Александр	м	1938	5	Ленинград	1942
5.	Светлана	ж	1938	5	Днепропетровск	1949
6.	Валентина	ж	1939	4	Ромны, д/дом № 1	1946
7.	Владимир	м.	1939	4	Ромны, дом ребенка	1946
8.	Алла	ж.	1938	4	Ромны, д/дом № 1	1946
9.	Валентина	ж.	1938	4	Ромны, д/дом № 1	1946
10.	Александр	м.	1942	2	Ленинград	1942
11.	Петр	м.	1942	2	Ромны, дом ребенка	1946
12.	Раиса	ж.	1942	2	Ленинград	1942
13.	Нина	ж.	1940	2	Куйбышев, д/ребенка	1940
14.	Наталья	ж.	1943	1	Ромны, д/ребенка	1946
15.	Демьян	м.	1943	1	Ленинград	1942
16.	Виктор	м.	1943	дшк.	Куйбышев д/ребенка	1943
17.	Вера	ж.	1943	"	Харьков, подкидыш	1943

Перша сторінка «Акту обстеження матеріально-побутових умов
і виховання дітей в сім'ї Деревської О.А.» станом на 30.01-04.02.1951 р.

п/п	Ім'я	Пол	Рік народження	Клас	Откуда ребенок взят на воспитание.	С каког года воспит
18.	Григорий	м.	1944	дшк.	Ромны, дом ребенка	1946
19.	Федор	м.	1944	дшк.	Ромны, дом ребенка	1946
20.	Жорж	м.	1945	"	Ромны, дом ребенка	1946
21.	Василий	м.	1945	"	Ромны, дом ребенка	1945
22.	Валерий	м.	1945	"	Ромны, дом ребенка	1946
23.	Людмила	ж.	1945	"	Ромны, дом ребенка	1947
24.	Евгений	ж.	1946	"	Ромны, дом ребенка	1947
25.	Леснид	м.	1946	"	Ромны, больница	1947
26.	Валя	м.	1946	"	Ромны, дом ребенка	1949
27.	Оля	ж.	1947	"	Ромны, больница	1947
28.	Анатолий	м.	1947	"	Ромны, дом ребенка	1947
29.	Надежда	ж.	11 м.	"	Ромны, дом ребенка	1950
30.	Катерина	ж.	1,5 г.	"	Ромны, дом ребенка	1950
31.	Лилия	ж.	1937	Укл.	Ленинград	1942
32.	Сергей	м.	1937	5	Сызрань, дом ребенка	1937
33.	Петр	м.	1937	3	Куйбышев	1942
34.	Нина	ж.	1937	6	Ленинград	1942
35.	Юра	м.	12 лет	6	Ленинград	1942
36.	Вера	ж.	14 лет	учится в школе кройки и шитья, Ромны		1946

Мальчиков - 21 чел., из них:

учащихся 1 кл. - 1 чел.
2 кл. - 2 чел.
3 кл. - 1 чел.
4 кл. - 2 чел.
5 кл. - 5 чел.
6 кл. - 1 чел.

Дошкольников - 9 человек.

Девочек - 15 чел., из них:

учащихся 1 кл. - 1 чел.
2 кл. - 2 чел.
3 кл. - -
4 кл. - 2 чел.
5 кл. - 1 чел.
6 кл. - 1 чел.
7 кл. - 1 чел.

Дошкольников - 5 человек.

ПРИМЕЧАНИЕ: Одна девочка 14-ти летнего возраста учится в Ромненской школе кройки и шитья.

Друга сторінка «Акту обстеження матеріально-побутових умов
і виховання дітей в сім'ї Деревської О.А.» станом на 30.01-04.02.1951 р.

багатонаціональною, Роланда сприйняли дуже негативно. Лише мудрі розмови з дітьми і зміна імені Роланда на Михайла дозволила матері-героїні заспокоїти велику родину. Після повернення з таборів Дора Рейш забрала сина. Показовим є те, що погодившись на переїзд до Німеччини, хлопчик виявив бажання залишити собі українське ім'я і прізвище – Михайло Деревський [5, 123].

За своєю чисельністю сім'я Деревських могла б бути справжнім дитячим будинком, для забезпечення життєдіяльності якого потрібен лікар, вихователь, бухгалтер, кухар. Але батьки, не маючи спеціальної освіти, володіючи великим природним педагогічним талантом, ніколи не боялись довіряти дітям відповідальні справи. При цьому враховували не лише здібності дітей, а і їх фізичні можливості, стан здоров'я. О.А. Деревська вміло навчала старших доглядати за меншими. Вона часто любила повторювати: «Завжди допомагайте людям і тоді вам буде жити легше. Саме легше, а не краще» [4, 4].

У свої спогадах про матір діти зазначали, що не дивлячись на надмірне фізичне і психологічне навантаження, багаторічну працю без вихідних і відпусток, вона завжди володіла великим зарядом життєлюбства і оптимізму, ніхто не бачив її у пригніченому стані. Вона своєю енергією заряджала вихованців, які жили в неповторній атмосфері доброзичливості, дружби та колективізму. Про це яскраво свідчить ряд світлин, що зберігається у народному музеї ім. О.А. Деревської. Частина з них є у Державного архіву Сумської області [8, 30 арк.].

Прибувши до м. Ромни в останній рік війни, сім'я отримала будинок по вулиці Інтернаціоналістів та 2 га землі, дещо пізніше – вантажний автомобіль, який називали «полуторатонкою». З Роменського дитячого будинку Олександра Аврамівна відразу взяла на виховання десятеро хворих дітей. Декільком з них не було й року. Загалом на Сумщині сім'я зросла на 18 чоловік. Завдячуючи публікації, присвяченій сім'ї Деревських у газеті «Молодь України» у січні 1946 р., багатодітна родина стала відома в усій державі.

Згідно «Довідки про сім'ю Деревських від 11 травня 1948 р.» у сім'ї перебувало 40 дітей віком від двох до сімнадцяти років [9, арк. 4]. Слід зазначити, що держава надавала допомогу дітям віком лише до 14 років. Старші, а таких у родині, наприклад, у 1948 р., було дев'ятеро, повинні були працювати, самостійно заробляючи собі на життя. Але Олександра Аврамівна нікого з дітей не позбавляла батьківської опіки, залишаючи у родині всіх.

Як засвідчують документи, саме у найтяжчі повоєнні роки сім'я Деревських знаходилась під постійною опікою держави. Підтвердженням цьому є ряд протоколів засідань виконавчого комітету Сумської обласної ради та виконавчого комітету

Роменської районної ради депутатів трудящих, на яких розглядались питання надання матеріальної допомоги, забезпечення продуктами харчування, домашнім реманентом тощо [6, арк. 5].

Подальший аналіз джерел показав, що, починаючи з кінця 50-х років, стан сім'ї різко погіршився. З 1952 р. документи про родину Деревських як у народному музеї, так і у Державному архіві Сумської області повністю відсутні. Багатодітна сім'я, яка ставилась за приклад як зразкова радянська родина, для держави ніби перестала існувати.

В офіційних радянських виданнях замовчувався той факт, що у 1948 р. О.А. Деревська пережила розлучення з чоловіком, тяжку хворобу. Почались часті перевірки комісії Роменського райвиконкому, районного відділу народної освіти, які мали на меті не надання допомоги родині, а фактично започаткували її розформування. Особливо неприємно вражає факт безцеремонного втручання державних структур у особисте життя Олександри Аврамівни. У пропозиціях «Акту обстеження» (1951 р.) пропонується «настоять на безумовному поверненні в семью Е.К. Деревского», оскільки він сам виявив таке бажання. Як відомо, проти його повернення категорично заперечувала Олександра Аврамівна, яка не змогла вибачити чоловікові зради з іншою жінкою.

В «Акті обстеження матеріально-побутових умов виховання в сім'ї Деревської О.А.» вказується, що на період перевірки з 30.01 по 4.02.1951 р. «в семье, состоящей из 36 человек, один взрослый человек (мать Деревская) при плохом состоянии здоровья не в состоянии обеспечить должных санитарно-гигиенических требований» [9, арк. 4]. У висновках комісії зазначалось, що «семья испытывает крайнюю нужду в обмундировании детей, особенно малышей. Не хватает кроватей, одеял, твердого инвентаря, игрушек, периодической и художественной литературы. Занимаемая жилплощадь совершенно недостаточна, и не соответствует количеству членов семьи» [9, арк. 5]. Але замість надання суттєвої допомоги і підтримки, комісія пропонувала «просить Роменский РККП/б/у и Роменский отдел народного образования до 15.02.1952 г. назначить в семью Деревских для помощи воспитателя-коммуниста, который бы обеспечивал всестороннее коммунистическое воспитание, назначив ему денежное содержание из наличных денежных средств семьи, отпускающих государством» [9, арк. 6]. Також у своїх «Пропозиціях» члени комісії рекомендують влаштувати дітей дошкільного віку в один із дитячих садків міста, а молодших – у дитячі ясла.

Цим рішенням розпочалась «ліквідація» сім'ї. У 1952 р., під час перебування Олександри Аврамівни у місцевій лікарні на стаціонарному лікуванні разом

із найменшими дітьми, з родини силоміць забрали одинадцять дітей і відправили спочатку у обласний дитячий будинок для безпритульних, пізніше – до Середино-Будського інтернату Сумської області. Після отримання повідомлення про, фактично, викрадення дітей у її відсутності, О.А. Деревська знепритомніла. Більше рухатись самостійно вона вже не змогла. Лікарі поставили діагноз «суставний поліартрит на нервовій основі». Померла мати-героїня у 1959 р. на 57-у році життя.

Пізніше, коли прийшло усвідомлення пережитого, діти стали розшукувати один одного. Ініціатором першої зустрічі став Федір Деревський, який звернувся до газети «Комсомольская правда» з проханням розшукати членів великої родини. Нарис «Велика сім'я», автором якої був журналіст О. Стріляний, надрукований у 1969 р., започаткував традиційні зустрічі Деревських у Ромнах [7, 2]. Кожного разу вже дорослі діти разом із своїми дітьми та онуками відвідували садибу, де проживала велика родина, могилу Матері, і обов'язково – музей ім. О.А. Деревської, поповнюючи його новими світлинами, листами, спогадами.

На основі вивчення документів музею можна стверджувати, що О.А. Деревською був створений перший у державі дитячий будинок сімейного типу. За часів Радянського Союзу пріоритетними були колективні форми виховання дітей. Основним принципом такої виховної концепції стала наявність розгалуженої мережі інтернатних закладів, які фінансувалися державою. Кількість дітей в одному такому закладі сягала до 400 осіб.

До досвіду дитячих будинків сімейного типу держава повернулася лише на початку 90-х років ХХ ст., усвідомивши, що дитині для повного емоційного комфортного розвитку необхідно зростати в сім'ї, де вона значно краще буде підготовлена до самостійного життя у суспільстві. Кабінетом Міністрів України у кінці 90-х років ХХ ст. були прийняті постанови, в яких ініціювалось проведення експерименту щодо створення прийомних сімей у окремих регіонах України.

Сумщина дала світові великих педагогів – А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського. Третє прізвище поруч з ними має бути О.А. Деревської, чий досвід містить конкретні приклади: об'єднання в один самодостатній колектив дітей-сиріт різної національності, різного віку, характеру, різного рівня здоров'я; залучення дітей і підлітків до активного і здорового способу життя, праці, спрямованої на їх розвиток і удосконалення; допомогу своїй сім'ї. За спогадами Андрія Омеляновича Деревського, «...була сформована така община, такий колектив, який у соціальному розумінні був натуральним господарством, тобто той самодостатній колектив, в якому кожен був помічником настільки, що він допомагав

підтримати всю сім'ю. А Олександра Аврамівна була настільки талановитим педагогом, знаходила до душі заняття кожному. Це свого роду наука. Якби це розвинути сьогодні...» [10, 16]. На жаль, ім'я роменської Мадонни було забуто разом із піонерськими дружинами і комсомольсько-молодіжними бригадами.

Свого часу президент асоціації прийомних будинків США Чарльз Конферфін вніс пропозицію встановити Всесвітню медаль материнства імені О.А. Деревської. Варто повернутись до втілення цієї ініціативи, підтриманої ЮНЕСКО, адже ця жінка заслуговує не лише всеукраїнського, а й всесвітнього визнання.

Таким чином, вище зазначене дає підстави стверджувати, що народний музей імені Олександри Аврамівни Деревської, завдячуючи невтомній самовідданій пошуковій праці дослідників, педагогів школи-інтернату, зміг реалізувати ряд важливих завдань у популяризації подвижницької діяльності матері-героїні, чий подвиг не має аналогів у світі.

Посилання

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф-Р 6837, оп. 1, спр. 2, 15 арк.
2. Корец М. Мама Шура и ее 48 детей / М.Корец // Труд. – 2002 – № 23 – 8 мая. – С. 7.
3. Стреляный А. Большая семья / А. Стреляный // Комсомольская правда. – 1969. – № 129. – С. 2.
4. Вертіль О. Роменська Мадонна / О. Вертіль // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 183 – 2 жовтня. – С. 46.
5. Память о Маме / Под ред. В. Потехиной (Деревской), Л. Тищенко (Деревской), А. Сербиной (Деревской). – Северодонецк: «Тигренок», 2012. – 320 с.
6. ДАСО, ф-Р 6837, оп 1, спр. 1, 3 арк.
7. Нестеренко П. Роменська мати / П. Нестеренко // Діалог. – 2002. – № 16. – 19 квітня. – С. 2
8. ДАСО, ф-Р 6837, оп 1, спр. 4, 30 арк.
9. ДАСО, ф-Р 68737, оп. 1, спр. 3, 13 арк.
10. Сербіна А. (Деревська) «Спасибо» или отчет о юбилее / А. Сербіна (Деревська). – Северодонецк, 2002. – 42 с.

Демиденко Н.М. Народный музей им. А.А. Деревской: история создания и проблемы сохранности

В статье освещаются вопросы создания и деятельности народного музея имени Александры Аврамовны Деревской, экспонаты которого раскрывают деятельность матери-героини, взявшей в период войны под свою опеку 48 детей-сирот разных национальностей.

Ключевые слова: А.А. Деревская, музей, мать-героиня, школа-интернат

Demydenko N.M. The Folk Museum named after O.A. Derevskaia: the history and problems of conservation

The article discusses the operation of the museum named after the mother-heroine of O.A. Derevskaia. Briefly the author gives the characteristic of O.A. Derevskaia selfless activity.

Key words: O.A. Derevskaia, museum, mother-heroine, the boarding school.

08.04.2014 р.

МЕМОРІАЛЬНА ШЕВЧЕНКІАНА СУМЩИНИ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

У статті висвітлюються історичні та мистецтвознавчі аспекти монументального втілення образу Т.Г. Шевченка на Сумщині. Особлива увага приділяється пам'ятникам поету, створеним уродженцем краю І. Кавалерідзе у Ромнах та Сумах, а також причинам знищення пам'ятника в обласному центрі.

Ключові слова: Т. Шевченко, І. Кавалерідзе, пам'ятник, Сумщина.

Тарас Григорович Шевченко – духовний пророк українського народу, проте образ великого українця має своє матеріальне втілення. Нині меморіальна Шевченкіана Сумщини складається з понад 30 монументальних творів, зокрема, 28 пам'ятників, 3 меморіальних дошок та 3 пам'ятних знаків, присвячених місцям перебування Кобзаря. Найбільш відомим та цінним є пам'ятник у Ромнах, створений уродженцем Сумщини І.П. Кавалерідзе. Історія створення деяких скульптурних творів, що увічнюють образ Т. Шевченка, не менш складна та цікава, ніж доля самого поета.

Меморіальна Шевченкіана Сумщини не була предметом спеціального дослідження. Окремі дані щодо пам'ятників Т. Шевченку містять публікації у пресі [1], путівники по Сумській області [2], по Сумам [3]. Виданий 1993 р. збірник «Тарас Шевченко і Сумщина» [4] вміщує нарис Г. Діброви «Ім'я, освячене любов'ю» про перебування Т.Г. Шевченка на Роменщині та про обставини спорудження Іваном Кавалерідзе і відкриття пам'ятника в 1918 році. Опубліковані архівні документи [5; 6] дають уявлення про прагнення увічнити пам'ять Т. Шевченка в роки національно демократичної революції 1917–1920 рр. У радянські часи було видано декілька праць, присвячених творчості І. Кавалерідзе [7; 8] У мистецтвознавчій літературі можна знайти характеристику творів скульптора, зокрема, й пам'ятників Т. Шевченку [9]. Цінним джерелом є спогади самого скульптора, в яких І. Кавалерідзе детально розповідає про роботу над пам'ятником у Ромнах [10]. Значно менше відомо про обставини спорудження пам'ятника в Сумах і практично нічого про причини та час, коли він був знищений. Авторка даної статті ставить за мету на основі опублікованих джерел, спогадів, нової інформації здійснити комплексний історичний та мистецтвознавчий аналіз найбільш цінних монументальних творів, що втілюють образ Т.Г. Шевченка на Сумщині. Особлива увага приділяється пам'ятникам, створеним уродженцем краю І.П. Кавалерідзе. Здійснюється спроба дослідити причини та час зруйнування пам'ятника цього скульптора в Сумах.

Сумська земля багата на місця, які відвідував



І. Кавалерідзе під час роботи над пам'ятником Т. Шевченку в Ромнах. 1918 р.

Тарас Шевченко, які знайшли відображення у його творах. Пам'ять про поета зберігалася на Глухівщині, Конотопщині, Кролевеччині, Лебединщині, Роменщині. Незважаючи на заборони та ретельний нагляд органів влади в умовах політичної реакції та поширення великодержавного шовінізму напередодні Першої світової війни, громадськість влаштовувала заходи із вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка: поширювала відомості про життя та творчість поета, організовувала читання його творів, вистави, шевченківські вечори тощо. 1914 р. група гласних Конотопської міської думи звернулася до міської управи із заявою про необхідність назвати одну з вулиць Конотопа Шевченківською та установити погруддя у міському сквері [5, 104].

Після падіння самодержавства представники нових органів української влади та національних організацій неодноразово порушували це питання на зборах та мітингах. Наприклад, 21 травня 1917 р. в Сумах відбулися велелюдні українські урочистості, під час яких «червоною ниткою проходило ім'я великого співця України Тараса Шевченка». Вже 29 травня «Просвіта» звернулася до міської думи з низкою пропозицій щодо увічнення пам'яті Т. Шевченка: «Місто Суми і Сумський повіт повинні увічнити це велике для

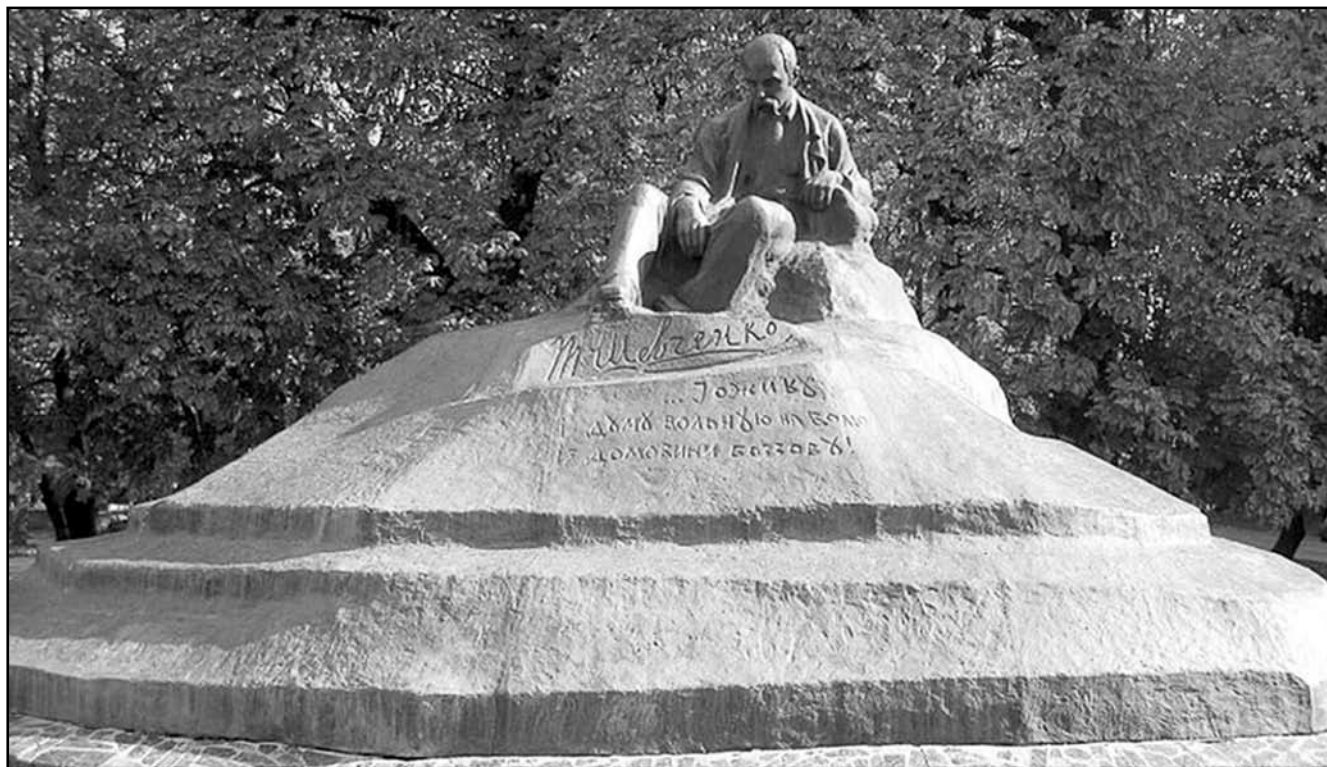


Відкриття пам'ятника Т.Г. Шевченку у Ромнах у 1918 р. У другому ряду четвертий зліва – І. Кавалерідзе

України ім'я, тим більше, що жителі міста і повіту суть прямі нащадки вихідців з правобережної України. Ці вихідці під ім'ям «черкас» в 1657 р. під проводом полковника Кондратьєва заснували Сумський полк, який займав тоді теперішню територію м. Сум і його повіту... Таким чином, теперішні нащадки Сумських обивателів кровно споріднені з батьківщиною Т.Г. Шевченка – Правобережною Україною, бо Т.Г. Шевченко походив звідти ж, а саме з нинішнього Канівського повіту Київської губернії. І загальне значення Т.Г. Шевченка для всієї України, і ця подробиця, яка пов'язує обивателів м. Сум з Правобережною Україною, дають товариству «Просвіта» надію, що гласні м. Сум погодяться увічнити ім'я Т.Г. Шевченка шляхом перейменування однієї з кращих вулиць м. Сум, наприклад, Петропавлівської на вулицю Т.Г. Шевченка, а також погодяться назвати одну з міських шкіл його іменем, разом з тим в майбутньому передбачається поставити і пам'ятник Т.Г. Шевченку в м. Сумах, на що треба надіятись відгукнеться у свій час міське самоврядування...» [6, 7–8]. Серед цих пропозицій найбільш привабливою була ідея встановлення пам'ятника великому поетові.

Здійснити цей задум вдалося восени 1918 р., коли у Ромнах постав перший в Україні пам'ятник Кобзареві роботи І.П. Кавалерідзе.

Іван Петрович Кавалерідзе (1887–1978 рр.) – скульптор, кінорежисер, актор, драматург – народився на хуторі Ладонській (нині – с. Новопетрівка Сумської області). Батько майбутнього скульптора був нащадком грузинських переселенців у четвертому поколінні. Дитинство Івана пройшло у с. Талалаївці, де він навчався у земській школі. 1899 р. його забрав до Києва дядько – художник Сергій Мазаракі, людина різнобічних інтересів та обдарувань. Серед його знайомих були видатні російські та українські художники. Спілкування з ними сприяло формуванню художніх нахилів Івана. Відрахований з приватної гімназії за участь у студентських заворушеннях 1905 р., І. Кавалерідзе вступив до Київського художнього училища, в якому навчався у класах архітектури та скульптури професора Ф. Балавенського. Упродовж 1909–1910 р. скульптор навчався у Паризькій Академії мистецтв та стажувався у майстерні Н. Аронсона. Очевидно, в цей період І. Кавалерідзе ознайомився з новою мистецькою системою початку ХХ ст. – модернізмом, зокрема, такими напрямками,



Пам'ятник Т. Шевченку в Ромнах (реконструкція 1982р.)

як авангардизм та кубізм¹.

У 1910–1911 рр. І. Кавалерідзе створив проект пам'ятника святій княгині Ользі. Відтоді історична тематика була однією з провідних у творчості скульптора. Як він згадував, ще в молоді роки його приваблювала ідея створення галереї пам'ятників видатним діячам, у тому числі і Тарасові Шевченку. За спогадами І. Кавалерідзе, під час конкурсу на проект пам'ятника з нагоди 50-х роковин смерті поета, в 1911 р., оголошеному Київською міською думою, шовіністи виступили проти спорудження монумента. На думку скульптора, це було пов'язано з великим інтересом киян до поданих проектів, що значно перевищував інтерес до проекту пам'ятника Олександрі II, розміщеного поруч [10, 68]. Журі, членами якого були художники В. Васильківський, І. Іжакевич, В. Кричевський, І. Труш, М. Лисенко, вирішило замість першої присудити кілька заохочувальних премій. З-поміж інших нагороджених митців був і І. Кавалерідзе.

Відслуживши у 1915–1917 рр. під час Першої світової війни у російській армії, тридцятирічний скульптор повернувся до Ромнів, де із завзяттям поринув в культурно-мистецьке життя малої батьківщини. Він був організатором Товариства охорони пам'ятників старовини і музею у Ромнах, викладав малювання у кількох школах, керував

І. Кубізм (фр.) – течія в образотворчому мистецтві початку ХХ ст., представники якої намагались звести пластичне вирішення художнього образу до комбінації геометричних фігур (куба, кулі, циліндра, конуса тощо). Першочерговим завданням кубізму було конструювання об'ємної форми на площині [11, 120–121].

міським драмгуртком та театральною трупой залізничників. У своїх спогадах І. Кавалерідзе детально описав історію спорудження найвідомішого пам'ятника Т. Шевченку. Робота над пам'ятником відбувалася в період національно-демократичної революції. Як зазначає автор – упорядник збірника документів «Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині» – цей пам'ятник було встановлено «за часів Гетьманату П. Скоропадського» [6, 8]. Проте, як свідчать спогади І. Кавалерідзе, Ромни в 1918 р. перебували під контролем більшовиків. Скульптор негативно характеризував гетьмана П. Скоропадського, називаючи його «ставлеником окупантів». Лояльне ставлення І. Кавалерідзе до більшовицької влади підтверджує і той факт, що саме йому керівники міста доручили одночасно з монументом поету звести пам'ятник «Жертвам революції» (пізніше перейменований на «Героїв революції»).

І. Кавалерідзе згадував, що обговорення проекту майбутнього пам'ятника викликало жвавий інтерес у Ромнах. Не лише робітники, але й представники інших верств висловились на підтримку спорудження пам'ятника. Зокрема, заможний торговець Симонов, незважаючи на несприйняття «нової влади», погодився матеріально підтримати проект. Сорок бочок цементу у майстерню скульптора доставили залізничники. Знайшлися добровольці, які діставали цеглу із зруйнованих торгових рядів, носили воду, замішували бетон. Більш складні роботи виконували кваліфіковані каменярі, штукатурі, пічники. Роботи зі спорудження пам'ятника відбувалися одночасно



Авторський макет
пам'ятника Т. Шевченку в Сумах (1926 р.)

із зведенням театру залізничників. Серед помічників І. Кавалерідзе найбільш високо оцінював роботу пічника Степана Шкурата, який в подальшому став відомим театральним артистом. Цінні поради та консультації давав скульптору молодший сучасник і приятель Т. Шевченка, великий знавець та шанувальник творчості поета Григорій Вашкевич. За задумом митця, монумент мала оточувати огорожа, яку виготовили з чавуна у власній ливарній майстерні формувальники брати Орленки та їх сини. Вони ж виконали підготовчі роботи зі встановлення каркасу пам'ятника Т. Шевченку в Ромнах, Полтаві, Сумах, інших пам'ятників І. Кавалерідзе.

Оригінальність задуму скульптора полягала як у виборі місця розташування пам'ятника, так і в новаторській формі твору. Як відомо, влітку 1845 р. Т. Шевченко побував у Ромнах, на Іллінському ярмарку. Свої враження поет передав через 12 років, на засланні, у «Щоденнику»: «Ильин день. Ильинская ярмарка в Ромнах. В 1845 году я случайно видел это знаменитое торжище. Три дня сряду глотал пыль и валялся в палатке покойного Павла Викторовича Свички» [11, 63]. Найбільше враження на поета справила гра талановитого українського актора Карпа Соленика у ролі Чупруна в п'єсі І. Котляревського «Москаль-чарівник». Пам'ятник вирішили спорудити на тому місці, де в липні 1845 р. стояв намет поміщика Л.В. Свічки, котрого Т. Шевченко помилково назвав Павлом Вікторовичем.

Спершу монумент планували спорудити на невеликому фундаменті, однак для виконання задуму митця потрібно було велике приміщення. Під майстерню

пристосували лавку у торгових рядах. У лавці зірвали підлогу, аби збільшити висоту. І. Кавалерідзе згадував: «Працюю над пам'ятником Шевченку у приміщенні старої лавки. Стіни є, вікон немає, дверей немає, даху немає. Коли іде дощ, я накриваю себе і фігуру брезентом. Шниряють щури, я наступаю на них, щури пишуть» [12, 13]. Проте, ніщо не завадило роботі. Основним матеріалом для виготовлення скульптури був бетон, а висота пам'ятника склала 700 см.

Як зазначалося вище, творче рішення пам'ятника у Ромнах певною мірою наслідувало проект 1911 р. Однак, у подальшому І. Кавалерідзе змінив концепцію пам'ятника: «Там Шевченко сидів сумний, ніби пригнічений усім побаченим, на прямокутному, дещо скошеному постаменті. У роменському ж пам'ятнику в самій посадці голови, руки, яка лежить на коліні, в усій фігурі, що органічно зливається з постаментом, який нагадує курган, я намагався поряд з соціальною характеристикою передати нездоланну внутрішню силу поета, його зв'язок з рідною землею. Хотілося, аби пам'ятник пробуджував думку про безсмертя... слова Шевченка...» [10, 68]. На постаменті були вигравірувані рядки з поезії Кобзаря «Марку Вовчку. На пам'ять» (1859):

«...і живу,
І думу вольную на волю
із домовини возову...».

Що стосується мистецького стилю пам'ятника, то його характеризують як приналежний до кубізму, а самого скульптора – основоположником українського авангарду у пластиці [7, 2]. Сучасний мистецтвознавець Я. Кучеренко називає стиль першого у Центральній Україні пам'ятника Кобзареві «кубо-конструктивізмом» [13, 10].

Урочисте відкриття монумента відбулося 27 жовтня 1918 р. На урочистостях були присутні мистецтвознавець та художник Н. Онацький, виступив 80-річний Г. Вашкевич, у концерті взяли участь поет М. Вороний, співаки М. Литвиненко-Вольгемут, М. Микиша, І. Стешенко. Скульптура, яка зображує Кобзаря, що сидить в задумливій позі, є одним з найбільш «людяних» пам'ятників поету. У Києві, на Андріївському узвозі, встановлений макет роменського пам'ятника. Виготовлений з бетону, монумент з часом почав руйнуватися. Було вирішено виготовити його копію з бронзи. Реконструкцію здійснювали скульптори В. Клоков і Б. Довгань, а також архітектор В. Юр'єв. Відкриття оновленого пам'ятника відбулося рівно через 70 років після створення оригіналу – 27 жовтня 1982 року. Нині він є своєрідною візиткою міста, матеріальним втіленням духу великого сина українського народу.

З історією спорудження монументів Т. Шевченку пов'язана організація І. Кавалерідзе художньо-промислової майстерні для безпритульних дітей у роки громадянської війни, які допомагали скульптору споруджувати пам'ятники, зокрема,

монументи у Полтаві (1925 р.) та в Сумах (1926 р.). Крім того, діти виготовляли деякі побутові речі – попільниці, чорнильниці тощо.

Пам'ятник Т. Шевченку у Сумах – яскравий прояв новаторства у пластиці. Нагромадження геометричних об'ємів і площин, які увінчувала виразна постань Кобзаря, повторювало роменську композицію, але цей варіант був набагато експресивнішим. Образ Тараса, що ніби висічений у скелі, висловлював рішучість і непоборність. Пам'ятник було встановлено у сквері на центральній вулиці – Соборній. Імовірно, його новаторські форми дисонували з традиційною забудовою повітового міста. Виконаний він був із залізобетону, висота погруддя – 300 см.

Пам'ятник проіснував в обласному центрі до 1950-х років, проте точний час та причини його знесення нез'ясовані. За одними даними, це відбулося 1953 р., відразу після смерті І. Сталіна [14]. 1957 року у сквері Т. Шевченка, неподалік від витвору І. Кавалерідзе, було встановлено монумент Кобзарю, підніжжя якого облицьоване чорним гранітом. Його автор – сумський скульптор Я. Красножон, прихильник реалістичних традицій у мистецтві, архітектор – М. Махонько. Остаточно пам'ятник роботи І. Кавалерідзе зруйновано на початку 1960-х років, що було пов'язано з боротьбою М. Хрущова проти «формалізму у мистецтві».

На початку 2000-х років, під час реконструкції вулиці Соборної у Сумах та ремонту комунікацій, були знайдені рештки пам'ятника, уламки якого зберігаються у Сумському художньому музеї ім. Н. Онацького. За інформацією головного архітектора міста В. Бикова, експертна комісія має вивчити питання про можливість відновлення скульптури за авторськими ескізами І. Кавалерідзе. На нашу думку, в разі неможливості відновлення пам'ятника варто було б розмістити на інформаційних стендах у сквері Т. Шевченка фото та інформацію про оригінальний пам'ятник нашого земляка.

Пам'ятники Т. Шевченку споруджені в багатьох містах і селах Сумщини, насамперед у тих, де він бував, крім Ромен, Кролевця, Сум, у Конотопі (1939 р.), с. Шевченковому Конотопського району (1959 р.), Лебедині (1964 р.), с. Лифиному (1964 р.), с. Андріївці Роменського району (1967 р.) та ряді інших населених пунктів області. Меморіальна Шевченкіана, що є важливою частиною культурної та історичної спадщини Сумщини, потребує подальшого дослідження та збереження. Вона з часом буде поповнюватись новими творами наших сучасників.

Посилання

1. Підпригора А. Пам'ятники Т.Г. Шевченку на Сумщині / А. Підпригора // Ленінська правда. – 1988. – 1 липня.
2. Дейнека А.И. Памятники архитектуры Сумщины. Путеводитель / А.И. Дейнека. – Х.: Прапор, 1989. – 199 с.
3. Суми. Запрошуємо до знайомства: путівник / авт. тексту Д.В. Кудінов; кер. проекту І.О. Дяденко, В.К. Шейко; ред.



**Пам'ятник Т. Шевченку в Сумах
роботи І. Кавалерідзе (1926 р., знесений 1953 р.)**

- М.Л. Охріменко. – Київ: Фолігрант, 2013. – 160 с.: іл.
4. Тарас Шевченко і Сумщина. Збірник статей / О.П. Столбін, П. Охріменко та ін. – Суми: Редакційно-вид. відділ облуправління по пресі, 1993. – 104 с.
 5. Ключова О.О. До біографії Т.Г. Шевченка (за матеріалами Державного архіву Сумської області / О.О. Ключова // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XII–XIII. – С. 104–106.
 6. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині: [Т. 1] / автор-упорядник Г.М. Іванушенко. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. – 280 с.: іл.
 7. Зінич С.Г., Капельгородська Н.М. Іван Кавалерідзе / С.Г. Зінич, Н.М. Капельгородська. – К.: Мистецтво, 1971. – 184 с.
 8. Іван Кавалерідзе. Скульптура / Автор вступної статті Капельгородська Н., О. Синько. – К.: АТЗТ «Україна-Спорт-Груп», 1997. – 52 с.
 9. Сумський художній музей ім. Н. Онацького. Альбом / Г.П. Ареф'єва, Г.М. Дужа, Н.В. Курасова та ін. – К.: ВД «Фолігрант», 2005. – 172 с.: іл.
 10. Іван Кавалерідзе. Сборник статей и воспоминаний (сост. и примеч. Е.С. Глушенко) – К.: Мистецтво, 1988. – 179 с.
 11. Шевченко Т.Г. Зібрання творів у 6 т.: [Т. 5] / Редкол: М.Г. Жулинський (голова) та інші. – К.: Наукова думка, 2003. – 496 с.
 12. Сумщина. – 2014. – № 8 (5.03.). – С. 13.
 13. Кучеренко Я. Історія монументів Кобзареві / Я. Кучеренко / День. – 2013. – № 159–160. – С. 10.
 14. ДС Експрес. – 2011. – № 11(727) – 16 березня.

Рожкова Л.И. Мемориальная Шевченкиана Сумщины: страницы истории

В статье освещаются исторические и искусствоведческие аспекты монументального воплощения образа Т.Г. Шевченко на Сумщине. Особое внимание уделяется памятникам поэту, созданным уроженцем края И. Кавалеридзе в Ромнах и Сумах, а также же причинам уничтожения памятника в областном центре.

Ключевые слова: Т. Шевченко, И. Кавалеридзе, памятник, Сумщина.

Rozhkova L.I. Memorial Shevchenkiana of Sumy region: history

This article has been devoted to historical and art aspects of monumental embodiment of Taras Shevchenko image in Sumy region. Special attention is paid to the poet's monuments created by the native edge I. Kavalieridze in Romny and Sumy and causes of destruction of the monument in the regional center.

Key words: T. Shevchenko, I. Kavalieridze, monument, Sumy.

26.04.2014 р.

АВТОРИ

Андросова-Байда Дарина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна.

Арасланова Сніжана Миколаївна – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Барабаш Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Бібіков Дмитро Валентинович – провідний науковий співробітник відділу археології Вишгородського історико-культурного заповідника.

Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Бойко Наталія Олексіївна – аспірант Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Бойченко Світлана Геннадіївна – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Бондар Олександр Миколайович – старший науковий співробітник Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, заступник директора Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України.

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет».

Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Герасько Марина Олександрівна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Голяка Геннадій Петрович – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри педагогіки і психології початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Горенко Лариса Іванівна – кандидат мистецтвознавства, доктор філософії (Ph.D), старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу культурологічних досліджень Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, професор НАККіМ, відмінник освіти України, заслужений діяч мистецтв України.

Горох Микола Володимирович – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Горохов Сергій Вікторович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри освітньої політики Інституту політології та права Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Горькова Анастасія Олексіївна – аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Гриценко Андрій Петрович – заступник директора Слоутського навчально-виховного комплексу Глухівської районної ради, аспірант Бердянського державного педагогічного університету.

Гріффен Леонід Олександрович – доктор технічних наук, професор, провідний науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Демиденко Надія Михайлівна – кандидат історичних наук, завідувачка кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Дімнік Мартін – професор, декан Понтифікального інституту середньовічних студій Торонтського університету у м. Торонто в Канаді, фінансовий директор проекту розкопок у Батурині від канадських спонсорів.

Доманова Ганна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Єсюнін Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України Національної академії наук України.

Жукова Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Зозуля Сергій Юрійович – старший науковий співробітник, керівник Північно-Східного регіонального відділення Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Івакін Всеволод Глібович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Ігнатенко Ігор Михайлович – науковий співробітник Дочірнього підприємства «Старожитності Полісся» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України.

Калашник Євген Станіславович – аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України.

Карманов Юрій Олексійович – науковий консультант Реставраційної ділянки Свято-Георгіївського Кочержинського жіночого монастиря (Уманський район Черкаської області).

Кисла Світлана Вікторівна – доцент кафедри академічного та естрадного вокалу Київського університету ім. Б. Грінченка, заслужена артистка України.

Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Ковальова Надія Олександрівна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів», аспірантка кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка.

Константинов Володимир Олександрович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Кужельна Олена Валеріївна – головний спеціаліст організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради Сумської області.

Лавріненко Лідія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського.

Лаєвський Артем Сергійович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Лебедева Юлія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

Любич Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України.

Мезенцев Володимир Ігорович – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий ди-

ректор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Мельник Маргарита Олександрівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Михайличенко Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету.

Михалюк Оксана Іллівна – головний спеціаліст відділу взаємодії з міжнародними організаціями Управління міжнародного співробітництва Міністерства культури України, здобувач Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства Національної академії наук України.

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів», аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Мошик Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, учений секретар Національного заповідника «Глухів».

Назарова Віра Валеріївна – генеолог, засновник сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується...», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні».

Нікітіна Ірина Віталіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя.

Ночовний Юрій Володимирович – аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Ольговський Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Попружна Алла Василівна – викладач циклу гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України, аспірант кафедри історії та археології Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Потапенко Максим Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Пригорницька Олена Юріївна – аспірантка кафедри історії та археології Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Прохоров Дмитро Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Кримського Національної академії наук України м. Сімферополь.

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», аспірант кафедри історії та археології Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Сумського національного аграрного університету.

Сидоренко Ольга Сергіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Степенькін Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач історичного музею Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Тараненко Сергій Пантелійович – науковий співробітник Центру археології м. Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Терлецький Віктор Володимирович – член Національної спілки письменників України, краєзнавець, м. Шостка.

Токарєв Сергій Анатолійович – науковий редактор комунального закладу зі створення Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» Чернігівської обласної ради.

Толкачова Оксана Олексіївна – науковий співробітник Корюківського історичного музею.

Торубара Аліна Олексіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Тригуб Олександр Олександрович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Фомська Світлана Михайлівна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Хаценко Олександр Олексійович – викладач Чернігівського базового медичного коледжу.

Ципляк Наталія Олегівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Чугасва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Протоієрей Чурочкін Олександр Анатолійович – кандидат богослов'я, настоятель церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Нова Слобода Путивльського району Сумської області, науковий співробітник краєзнавчого музею Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Шاپоваленко Євгеній Юрійович – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Шолуха Олександр Миколайович – викладач Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Щербина Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Юрченко Сергій Борисович – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування.

Яненко Анна Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 7

Технічний редактор – *С.П. Жукова*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, В.І. Мошик*

Редакційна колегія збірки залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікації.

Підписано до друку 29.04.2014 р.

Формат 60 x 84/8.

Ум. друк. арк. 38,13. Обл.-вид. арк. 43,47.

Наклад 200 прим.

Зам. № 31.

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380(44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач

ТОВ «ВІО-поліграфісти»
пров. Лікарський, 7Б, м. Ніжин, 16600, Україна;
тел./факс: +380 (4631) 71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)